

VRIJE UNIVERSITEIT TE AMSTERDAM

DE KERKELIJKE TUCHT BIJ CALVIJN

ACADEMISCH PROEFSCHRIFT
TER VERKRIJGING VAN DE GRAAD VAN
DOCTOR IN DE GODGELEERDHEID
AAN DE VRIJE UNIVERSITEIT TE AMSTERDAM,
OP GEZAG VAN DE RECTOR MAGNIFICUS
MR. W. F. DE GAAY FORTMAN,
HOGLERAAR IN DE FACULTEIT DER RECHTSGELEERDHEID,
IN HET OPENBAAR TE VERDEDIGEN
OP VRIJDAG 19 DECEMBER 1969
DES NAMIDDAGS TE HALF TWEE
IN HET WOESTDUINCENTRUM,
WOESTDUINSTRAAAT 16 TE AMSTERDAM

DOOR

JOHANNES PLOMP

GEBOREN TE RIJSWIJK (Z.-H.)

J. H. KOK N.V. KAMPEN 1969

INHOUD

	Blz.
AFKORTINGEN	xiv
HOOFDSTUK I: INLEIDING	1
§ 1. Benadering, omschrijving en motivering van het onderwerp	1
§ 2. Indeling	8
§ 3. Bronnen en literatuur.	10
HOOFDSTUK II: DE TUCHT BIJ ENIGE ANDERE HERVORMERS EN BIJ DE DOPERS.	13
§ 1. Oriëntatie	13
§ 2. Luther en Melanchthon.	14
§ 3. Zwingli en Bullinger.	23
§ 4. Oecolampadius en Myconius.	30
§ 5. Bucer.	35
§ 6. Bern	45
§ 7. Farel	48
§ 8. De dopers.	50
§ 9- Opzicht en tucht over de predikanten	53
§ 10. Globale inventarisatie	60
HOOFDSTUK III: CALVIJNS DENKBEELDEN INZAKE DE TUCHT	62
§ 1. 'Disciplina'.	62
§ 2. De kring waarbinnen de tucht wordt uitgeoefend	63
' <i>Ecclesia universalis</i> ' - ' <i>ecclesiae particulares</i> ' 63. <i>De potentiële</i> <i>voorwerpen van de tucht</i> 64. <i>De positie van de kinderen</i> 67. <i>De kring tekent zich af</i> 71.	
§ 3. Het eigen karakter van de kerkelijke tucht	72
' <i>Spiritualis iurisdictio</i> ' 72. <i>Het Woord maatstaf en middel</i> 72. <i>De geest waarin de tucht wordt uitgeoefend</i> 75. <i>De in aan-</i> <i>merking komende zaken</i> 79. <i>De personen die aan de tucht</i> <i>leiding geven</i> 80.	
§ 4. Door wie de tucht wordt uitgeoefend	81
<i>De Institutie van 1536 en 1539</i> 81. <i>De latere edities van de</i> <i>Institutie</i> 82. <i>De ambtsdragers representanten - van wie?</i> 86. <i>Tussen anarchie en tirannie</i> 88.	

§ 5.	De zonden die het kerklid tuchtwaardig maken	89
	<i>Inleidende opmerkingen 89- Soorten van zonden; criteria van indeling 90. Welke zonden in concreto? 93. Ook 'leertuchf? 95. De zonde of de zondaar veroordeeld? 99.</i>	
§ 6.	De tuchtprocedure.	100
	<i>Inleidende opmerkingen 100. De 'legitima agendi series'; de gedragslijn ten aanzien van verborgen zonden 100. De gedragslijn ten aanzien van openbare zonden 102. De excommunicatie 104. Het omgangsverbod 111. Verzoening en wederopnemng 113.</i>	
§ 7.	Het doel van de tucht	115
	<i>Inleidende opmerkingen 115. De drie doeleinden 116.</i>	
§ 8.	De kerkelijke tucht kenteken der kerk?.	122
	<i>Het hoge belang van de tucht 122. De tucht geen kenteken van de kerk 123. De tucht kenteken van de welgeordende kerk 125. Het subtiele onderscheid 127.</i>	
§ 9.	De kerkelijke tucht en de overheid	128
	<i>De verhouding van kerk en overheid 128. De consequenties met betrekking tot de kerkelijke tucht 131. De overheid en de aanranding van de religie 132.</i>	
HOOFDSTUK IV: DE KERKORDELIJKE REGELINGEN EN DE PRAKTIJK		137
A.	GENÈVE 1536-1538.	137
§ 1.	Genève	137
§ 2.	De Articles.	144
	<i>De vier onderwerpen 145. Avondmaal en tucht 145. De voorgestelde tuchtregeling 146. 'Het rechte begin van een kerk' 147. De catechese 148. De huwelijkszaken 148. Slot 148. De aanvaarding 148.</i>	
§ 3.	Kantttekeningen	149
§ 4.	Het échec	152
B.	STRAATSBURG 1538-1541.	156
§ 5.	Calvijns straatsburgse gemeente.	156
§ 6.	De praktijk	158
§ 7.	Voortdurende bemoeienis met het vraagstuk	164
C.	GENÈVE 1541-1564	166
I.	DE ORDONNANCES ECCLÉSIASTIQUES VAN 1541	166
§ 8.	Oriëntatie	166
§ 9.	De eerste redactie (het ontwerp)	167
	<i>De voor de tuchttoefening aangewezen ambtsdragers 168. De vergadering van ouderlingen en predikanten 169. De tuchtorde 169.</i>	

§ 10.	Kanttekeningen	171
	<i>De predikanten en ouderlingen</i> 172. <i>De wekelijkse vergadering</i> 173. <i>De twee fundamentele bepalingen</i> 174. <i>De tuchtorde</i> 175. <i>Onduidelijkheden in de tuchtorde</i> 177. <i>Kerk en overheid</i> 178.	
§ 11.	De tweede redactie	179
	<i>De ouderlingen en predikanten</i> 180. <i>De toegevoegde slotbepaling</i> 180.	
§ 12.	De derde redactie	181
§ 13.	Het consistoire'	182
§ 14.	De eindredactie	187
§ 15.	De <i>Ordonnances</i> van 1541 een kerkorde van Calvijn?	188
DE ORDONNANCES ECCLÉSIASTIQUES VAN 1561		190
§ 16.	Oriëntatie	190
§ 17.	Wijzigingen en aanvullingen	191
	<i>De ouderlingen en predikanten</i> 191. <i>Peten</i> 193. <i>De huwelijkswetgeving</i> 193. <i>Het huisbezoek</i> 194. <i>Avondmaalsverachting</i> 194. <i>Nogmaals de ouderlingen</i> 196. <i>Openbare excommunicatie</i> 197. <i>De wederopneming</i> 198. <i>Een nieuwe slotbepaling</i> 198.	
§ 18.	Kanttekeningen	198
	<i>De ouderlingen en predikanten</i> 199. <i>Het huisbezoek</i> 199. <i>De excommunicatie</i> 200. <i>De wederopneming</i> 201. <i>Niet gewijzigde bepalingen</i> 202. <i>Kerk en overheid</i> 207.	
§ 19.	'Een licht voor alle kerken'.	208
§ 20.	Appendix: de verordeningen met betrekking tot de kerken op het land	209
DE PRAKTIJK		213
§ 21.	Het apparaat	213
§ 22.	De gevallen	218
	<i>Terugval in het rooms-katholicisme</i> 220. <i>Godslasterlijke en ketterse beschouwingen</i> 221. <i>Gebrekkige geloofskennis en dubieuze geloofsopvattingen</i> 222. <i>Niet bijwonen van prediking en avondmaal</i> 223. <i>Belediging van Calvijn, de andere predikanten en de kerkeraad, oneerbiedigheid</i> 224. <i>Belediging van franse immigranten</i> 225. <i>Onzedelijkheid</i> 226. <i>Dansen en onbetamelijke liederen</i> 226. <i>Verboden spelen</i> 227. <i>Drukken van bedenkelijke geschriften</i> 228. <i>Diversen</i> 229.	
§ 23.	De tuchtmaatregelen in het algemeen	232
§ 24.	De excommunicaties	232
§ 25.	De verwijzingen	237
§ 26.	Verzoening en wederopneming	243

§ 27. Genève en de kerkelijke tucht	244
HOOFDSTUK V: DE TUCHT OVER DE DIENAREN DES WOORDS	250
§ 1. Oriëntatie	250
A. DE DENKBEELDEN.	251
§ 2. De tucht over de geestelijkheid in het algemeen.	251
§ 3. De 'potestas ad condendos fidei articulos'.	255
§ 4. De 'potestas in Scripturae interpretatione'.	257
§ 5. 'Graviores causae', 'capita necessaria', 'res non ita neces- sariae'.	259
B. DE ORDONNANCES ECCLÉSIASTIQUES.	263
§ 6. De <i>Ordonnances ecclésiastiques</i> van 1541. De eerste redactie (het ontwerp).	264
De 'vocation' 264. De <i>wekelijkse bijbelbespreking</i> 265. De <i>tuchtregeling</i> 265.	
§ 7. De tweede en derde redactie.	267
De 'vocation' 267. De <i>tuchtregeling</i> 268.	
§ 8. Resumptie.	270
§ 9. Kanttekeningen.	271
<i>Enkele vergelijkingen</i> 271. <i>Geen 'privilegium fori'</i> 273. De <i>zondencatalogi</i> 273.	
§ 10. De <i>Ordonnances ecclésiastiques</i> van 1561.	275
<i>Enkele wijzigingen</i> 275. De <i>visitatieorde</i> 276. Het doel van de <i>visitatie</i> 276. De wijze van de <i>visitatie</i> 277.	
C. DE PRAKTIJK	279
§ 11. Het examen.	279
§ 12. De 'congrégations' en de vergaderingen van de 'Compagnie' 283	
§ 13. De 'censures generales'.	288
§ 14. De <i>visitaties</i>	290
§ 15. De tuchtgevallen die met afzetting eindigden.	291
a. <i>Nicolas Wandart</i> 292. b. <i>Jacques Baud</i> 293. c. <i>Pierre de</i> <i>l'Escluse</i> 294. d. <i>Simon Moreau</i> 294. e. <i>Aimé Champereau</i> 295. f. <i>Aimé Mégret</i> 296. g. <i>Henri-Philippe de la Mare</i> 298. h. <i>Jean Ferron</i> 299. i. <i>Philippe de Ecclesia</i> 302. j. <i>Jean Fabri</i> 309.	
§ 16. Nadere beschouwing.	310
§ 17. Optreden van de kerkeraad en van de Raad tegen predikanten 315	
HOOFDSTUK VI: SLOTBESCHOUWING.	319
§ 1. Oriëntatie.	319
§ 2. Het karakteristieke van Calvijns denken en streven met be- trekking tot de tucht.	320

	<i>Waarin het karakteristieke niet heep bestaan</i>	320.	<i>'Vehemence orayement prophétique'</i>	321.	<i>De inseparabiliteit van rechtvaardiging en heiliging</i>	322.	<i>De prediking van de wet</i>	324.	<i>De blijvende noodzaak van de tucht</i>	328.	<i>Leven en samenleving</i>	331.	<i>Calvijn en de dopers</i>	333.	<i>Terugblik</i>	337.
§ 3.	Het gebruik van de Schriftgegevens door Calvijn														338
§ 4.	Calvijn met Calvijn vergeleken														341
	<i>Door wie de tucht werd uitgeoefend</i>	341.	<i>Op welke wijze de tucht werd uitgeoefend</i>	343.	<i>Zuiver kerkelijke tucht?</i>	345.	<i>Het karakter van de excommunicatie</i>	347.								
§ 5.	Zwakke steeën														348
	<i>De juridische inslag van Calvijns denken</i>	349-	<i>De verhouding van kerk en overheid</i>	350.												
§ 6.	De tucht over de dienaren des Woords														354
§ 7.	Eindbalans														356
RÉSUMÉ															361
BIBLIOGRAFIE															373
LIJST VAN BIJBELPLAATSEN															391
REGISTER															393

AFKORTINGEN

AKG	<i>Arbeiten zur Kirchengeschichte</i>
Apol.	<i>Apologia Confessionis Augustanae</i>
ARG	<i>Archiv für Reformationsgeschichte</i>
Begriffslexikon NT	<i>Theologisches Begriffslexikon zum Neuen Testament</i> , hrsg. v. L. Coenen, E. Beyreuther und H. Bietenhard, I, Wuppertal 1967.
Benoit	een opmerking van J.-D. Benoit in: J. Calvin, <i>Institution de la Religion Chrestienne</i> .
Blz. (zonder nadere aanduiding)	blz. van dit werk: <i>De kerkelijke tucht bij Calvijn</i> .
CA	<i>Confessio Augustana</i>
ChrEnc	<i>Christelijke Encyclopedie</i> , onder redactie van F. W. Grosheide en G. P. van Itterzon, I-VI, Kampen 1956-1961 ² .
EKL	<i>Evangelisches Kirchenlexikon</i> . Kirchlich-theologisches Wörterbuch, hrsg. v. H. Brunotte und O. Weber, I-IV, Göttingen 1956-1961.
EvTheol	<i>Evangelische Theologie</i>
Farel	<i>Guillaume Farel 1489-1565</i> . Biographie nouvelle écrite d'après les documents originaux par un groupe d'historiens, professeurs et pasteurs de Suisse, de France et d'Italie, Neuchâtel-Paris 1930.
GTT	<i>Gereformeerd theologisch tijdschrift</i>
InterRefB	<i>Internationaal reformatorisch bulletin</i>
KuD	<i>Kerygma und Dogma</i>
LThK	<i>Lexikon für Theologie und Kirche</i> , hrsg. v. J. Höfer und K. Rahner, I-X (und Registerband), Freiburg i. Br. 1957-1967 ² .
MennL	<i>Mennonitisches Lexikon</i> , hrsg. v. Chr. Hege, Chr. Neff, G. Hein, H. S. Bender und E. Crous, I-IV, Karlsruhe 1913-1967.
NAKG	<i>Nederlands archief voor kerkgeschiedenis</i>
NF	<i>Neue Folge</i>

NGTT	<i>Nederduitse gereformeerde theologiese tydskrif</i>
NS	<i>Nieuwe serie</i>
NTT	<i>Nederlands theologisch tijdschrift</i>
NZSThR	<i>Neue Zeitschrift für systematische Theologie und Religionsphilosophie</i>
RE	<i>Realencyklopädie für protestantische Theologie und Kirche</i> , begründet von J. J. Herzog, hrsg. v. A. Hauck, I-XXIV, Leipzig 1896-1913 ⁸ .
RGG	<i>Die Religion in Geschichte und Gegenwart</i> , Handwörterbuch für Theologie und Religionswissenschaft, hrsg. v. K. Galling, I-VI (und Registerband), Tübingen 1957-1965.
RHPHR	<i>Revue d'histoire et de philosophie religieuses</i>
RKZ	<i>Reformierte Kirchenzeitung</i>
RThPh	<i>Revue de théologie et de philosophie</i>
ThLZ	<i>Theologische Literaturzeitung</i>
ThPr	<i>Theologia Practica</i>
TheolRef	<i>Theologia Reformata</i>
ThRs	<i>Theologische Rundschau</i>
ThW	<i>Theologisches Wörterbuch zum Neuen Testament</i> , begründet von G. Kittel, hrsg. v. G. Friedrich, I-VIII (bis jetzt), Stuttgart 1933 ff.
VoxTheol	<i>Vox Theologica</i>
WPE, XVIII	<i>Winkler Prins Encyclopaedie</i> , onder redactie van E. de Bruyne, G. B. J. Hiltermann en H. R. Hoetink, XVIII, Amsterdam-Brussel 1954.
ZEE	<i>Zeitschrift für evangelische Ethik</i>
ZKG	<i>Zeitschrift für Kirchengeschichte</i>

Voor de volledige titels van de geciteerde geschriften van Calvijn, zie de *catalogi operum Calvini*, OC, LVIII-LIX, c. 433 sqq. en de volumina van de OC en OS waarin deze geschriften zijn opgenomen.

Ter verduidelijking van de manier waarop naar de *Inst.* 1559 wordt verwezen, diene het volgende voorbeeld: IV, 12, 1 (V, p. 212, 17 sqq.) = *Inst.*, lib. IV, cap. 12, par. 1, te vinden in: OS, vol. V, p. 212, reg. 17 sqq.

Zie voorts voor de afkortingen die in bovenstaande lijst niet zijn opgenomen, de bibliografie, blz. 373 w.

HOOFDSTUK I

INLEIDING

§ 1. BENADERING, OMSCHRIJVING EN MOTIVERING VAN HET ONDERWERP

In de middeleeuwen had zich uit de boetepraktijk van de oude kerk niet alleen de praktijk van de biecht ontwikkeld¹ maar ook een nieuw type kerkelijke jurisdictie. De paus nam daarin de plaats in van hoogste rechter over alle geestelijken en leken, terwijl van hem zelf gold: 'a nemine iudicatur'.² Hadden vroeger de bisschoppen in hun provinciale synode, geleid door hun metropoli-
taan, opzicht en zo nodig tucht³ over elkaar uitgeoefend, sinds de regel ingang gevonden had dat de paus niet alleen hun hoogste, maar ook hun enige rechter was, had die synode veel van haar betekenis verloren.⁴

Aanvankelijk bleef in de diocees de bisschop het opzicht over de hem ondergeschikte geestelijken uitoefenen; hij deed dit door middel van regelmatige visitaties.⁵ Uit deze visitaties zijn de sendgerichten⁶ voortgekomen: jaarlijkse rechtszittingen, op verschillende plaatsen in de diocees⁷ gehouden, waarop de hele bevolking moest verschijnen en recht gesproken werd over alle openbare zonden tegen goddelijke en kerkelijke wetten waartegen nog niet op andere

1 Belangrijk voor het ontstaan van de biechtpraktijk was de opheffing in 391 van het afzonderlijk ambt van boetepriester door bisschop Nektarios van Constantinopel. Weldra geschiedde dit ook elders. Het gevolg, eerst in het oosten, later ook in het westen, was dat 'das Busswesen . . . einen immer mehr privaten oder halböffentlichen Charakter' aannam. Feine, *Kirchliche Rechtsgeschichte*, S. 121. Pijper, *Geschiedenis des christendoms*, blz. 192, meent dat de opheffing 'waarschijnlijk [betekende] dat de bevoegdheid aan den afzonderlijken boetepriester toegekend, weder tot alle priesters terugkeerde'.

2 Feine, *a.a.O.*, S. 336.

3 Tot de afzetting toe. Feine, *a.a.O.*, S. 119. Vgl. Maurer, *Typen der Synode*, S. 87 f. De in aant. 1 genoemde bisschop Nektarios hield in 394 een grote synode waarop bepaald werd dat een bisschop alleen door een synode kon worden afgezet. Niggel, s.v. *Nektarios*, *LThK*, VII, Sp. 874.

4 Feine, *a.a.O.*, S. 336 f.

5 Nauta, s.v. *Visitatie*, *ChrEnc*, VI, blz. 496.

6 Vgl. voor de sendgerichten: Feine, *a.a.O.*, S. 217; Dickel, s.v. *Sendgericht*, *EKL*, III, S. 935. Met de geestelijke sendheren werkten ook (meestal zeven) niet-geestelijke sendgetuigen mee.

7 Feine, *a.a.O.*, das.: 'in den Urfparreien'.

wijze was opgetreden.⁸ Aanvankelijk waren ook de geestelijken sendplichtig, later alleen de leken.

Vanwege de omvang van zijn diocees en de beslommeringen die het bestuur daarvan met zich meebracht — hij was er in menig geval ook de wereldlijke bestuurder van — kon de bisschop onmogelijk al zijn macht in eigen persoon uitoefenen. Ook niet de macht der rechtspraak.⁹ Zo kwam de leiding van de visitatie en het sendgericht in handen van de aartsdiakenen. Waren dezen eerst opgetreden als helpers, later als vertegenwoordigers van de bisschop, nóg later namen zij tegenover hem een geheel zelfstandige, zelfs concurrerende positie in.¹⁰ Voor de bisschop bleef nog alleen gereserveerd de berechting van enige zeer ernstige misdrijven zoals ketterij en bepaalde vergrijpen tegen geestelijken. Ook bleef hij de rechter voor de adel en de ridderschap en kon men bij hem van het sendgericht in beroep gaan.¹¹

Op hun beurt gingen de aartsdiakenen de leiding van de visitaties en de sendgerichten vaak ook weer delegeren, aan officialen, abten, decanen of pastoors.¹² Tegen het einde van de middeleeuwen trachtten de bisschoppen hun oorspronkelijke bevoegdheden weer terug te krijgen, in verschillende gebieden niet zonder succes. Hier en daar kwam het weer tot visitaties, geleid door de bisschop zelf of diens officiaal.¹³ Soms trad deze officiaal op als 'unicus iudex', soms ook als hoofd van een bijzondere rechtbank: het officialaat of het consistorium.¹⁴

8 Over de vraag welke zaken in concreto onder de kerkelijke jurisdictie vielen, was meermalen onzekerheid en strijd. Men onderscheidde wel 'causae mere spirituales' (of 'ecclesiasticae'), 'causae mere civiles' en 'causae mixtae' (of 'spiritualibus annexae'), maar daarmee was nog niet precies aangegeven, welke zonden in de verschillende rubrieken thuishoorden. De geestelijke rechtspraak had de neiging het terrein waarop zij zich liet gelden voortdurend uit te breiden. Sedert de twaalfde eeuw werd daartegen in toenemende mate door de vorsten geopponeerd. In de vijftiende eeuw werd voor de bevoegdheid van de kerkelijke rechtbanken maatgevend de onderscheiding tussen 'crimina mere ecclesiastica' en 'delicta mixti fori'; ten aanzien van die laatste zou het beginsel van preventie gelden: die rechtbank behandelt de zaak aan welke ze het eerst wordt voorgelegd. Feine, *a.a.O.*, S. 439 f., 545.

9 Feine, *a.a.O.*, S. 367, die (S. 203) terecht het woord van A. Hauck citeert: 'Den Glanz der Fürstenwürde bezahlten die Bischöfe durch den Verzicht auf einen Teil ihrer Tätigkeit für Religion und Kirche'.

10 Feine, *a.a.O.*, S. 203, 369; Dickel, s.v. *Sendgericht*, *a.a.O.*, III, das.

11 Feine, *a.a.O.*, S. 217; Erler, s.v. *Send*, *RGG*, V, Sp. 1698. Omdat de adel en de ridderschap alleen voor de bisschop sendplichtig waren, werden zij 'homines synodales' genoemd.

Ook voor de uitoefening van de andere delen van hun 'potestas' hadden de bisschoppen zaakwaarnemers nodig. Voor de uitoefening van de 'potestas ordinis' werden dat wij-bisschoppen, van het onderdeel bestuur van de 'potestas iurisdictionis': vicarissen-generaal en van de 'potestas magisterii': vicarissen of kapelaans. Feine, *a.a.O.*, S. 371 f.

12 Dickel, s.v. *Sendgericht*, *a.a.O.*, III, das.; Feine, *a.a.O.*, S. 369.

13 Feine, *a.a.O.*, S. 369 ff. De bisschoppelijke officiaal was en bleef een 'iudex delegatus'; hij was 'abberufbar' (S. 370).

14 Dickel, s.v. *Offizial*, *EKL*, II, Sp. 1665; Feine, *a.a.O.*, S. 371. Post, *Kerkgeschie-*

Sedert de dertiende eeuw gold dat kerkelijke procedures op drie wijzen ahangig konden worden gemaakt: 'per accusationem', 'per denunciationem' — nadat 'caritativa correctio' overeenkomstig Matth. 18 : 15 w. vruchteloos gebleven was — en 'per inquisitionem' — op herhaalde aangifte of naar aanleiding van 'publica fama'. In geval van volstrekt notoire zonden van ernstige aard kon een straf worden opgelegd zonder voorafgaand proces.¹⁵

In de kerkelijke rechtspraak werden straffen van verschillende aard opgelegd, ook wel geldstraffen.¹⁶ Onder de meer zuiver kerkelijke straffen trad vooral de excommunicatie op de voorgrond.¹⁷ Ze was een 'poena medicinalis' die bedoelde de zondaar tot bekering te brengen; ze werd onderscheiden in de 'excommunicatio minor' die zich beperkte tot uitsluiting van de sacramenten, en de 'excommunicatio maior', de algehele uitsluiting uit de kerkelijke gemeenschap. Zij die door de grote ban waren getroffen, mochten niet alleen niet langer de sacramenten ontvangen, maar ook niet deelnemen aan enige kerkelijke handeling, geen godsdienstige plaatsen meer betreden, niet kerkelijk begraven worden enz. Zij werden ook getroffen door 'infamia iuris', juridische eerloosheid. Deze maakte hen ongeschikt voor het ontvangen van wijdingen en beneficia en bemoeilijkte hun ook het optreden in het rechtsverkeer bv. als aanklager of getuige.¹⁸ Voor de andere kerkleden gold ten aanzien van hen een omgangsverbod. Wat de excommunicatie nog onnoemelijk kon verzwaren, was dat sedert de dertiende eeuw op de keizers van het heilige roomse rijk de verplichting rustte in een aantal gevallen zes weken na de excommunicatie de rijksban te laten volgen.¹⁹

Het omgangsverbod werd in de vijftiende eeuw verzacht; voortaan werd

denis van Nederland, I, blz. 207, verhaalt dat de utrechtse officiaal eind 1295 de beschikking had over 'een eigen rechtszaal, kantoor en bureau, consistorium geheten, waaraan ambtenaren waren verbonden. Een der voornaamsten was de zegelaar, die toezicht hield op de klerken'. Er waren dat jaar ook twee advocaten aan dit 'hof' verbonden die voor de partijen de pleidooien moesten voeren.

15 Feine, *a.a.O.*, S. 439 f. — Verder kende de kerk reeds sedert de achtste eeuw de 'censurae latae sententiae', straffen waardoor men bij het plegen van het delict automatisch getroffen werd. Feine, *a.a.O.*, S. 220. Sedert de twaalfde eeuw 'trat eine ungeahnte Erweiterung der bisher nur in geringem Masse vorkommenden Ahndung von Straftaten lata sententia ein'. Plöchl, *Geschichte des Kirchenrechts*, II, S. 388.

16 Feine, *a.a.O.*, S. 217.

17 Vgl. voor de excommunicatie en de andere in de tekst nog te noemen straffen: Feine, *a.a.O.*, S. 219 f.; Plöchl, *a.a.O.*, II, S. 387—399. Niet afzonderlijk genoemd wordt het 'anathema', in de oude kerk de naam voor een *plechtig afgekondigde* excommunicatie. In de middeleeuwen werden 'excommunicatio maior' en 'anathema' praktisch synoniemen: een juridisch onderscheid tussen beide bestond er niet; bovendien werd vooral tegen het einde van de middeleeuwen aangedrongen op publieke afkondiging van elke excommunicatie. Plöchl, *a.a.O.*, I, S. 254; II, S. 392. Vgl. blz. 107, aant. 294.

18 Vgl. Plöchl, *a.a.O.*, II, S. 392, May, s.v. *Infamie*, *LThK*, V, Sp. 667.

19 In 1220 was keizer Frederik II op aandrang van paus Honorius III deze verplichting aangegaan. De overeenkomst tussen paus en keizer berustte, gelijk in het desbetreffende document werd uitgedrukt, op het beginsel: 'gladius materialis constitutus est in subsidium gladii spiritualis'. Plöchl, *a.a.O.*, II, S. 383; Feine, *a.a.O.*, S. 437 und Anm. 1.

onderscheid gemaakt tussen 'excommunicati vitandi' en 'excommunicati tolerati'.²⁰ Toch bleef ook voor die laatsten de excommunicatie een zware straf; zelden was ze immers *uitsluitend* 'excommunicatio minor'. Meermalen werd de excommunicatie door kerkelijke machthebbers misbruikt om hun wereldlijke rivalen tot volgzzaamheid te dwingen of wensen van niet-geestelijke aard ingewilligd te krijgen.²¹

Een straf waardoor heel een stad of land kon worden getroffen, was het interdict: het stopzetten van heel de eredienst, met inbegrip van de kerkelijke begrafeningen.²²

Geestelijken konden in hun ambtelijke positie op onderscheiden wijzen worden aangetast, tussen schorsing en algehele verwijdering uit de geestelijke stand met uitlevering aan de wereldlijke rechter lagen nog verschillende andere mogelijkheden.²³ Zulke maatregelen konden tegen hen echter alleen door de kerkelijke rechter worden genomen; één van de privileges waarin de geestelijken zich verheugden, was nl. het 'privilegium fori': het voorrecht van een eigen rechtspraak.²⁴ Wel poogden vorsten en stadsraden in de late middeleeuwen dit voorrecht in te perken en meermalen niet zonder resultaat,²⁵ maar de paus bleef steeds op eerbiediging ervan aandringen.

Bijzonder krachtig was het gezamenlijk optreden van kerk en rijk tegen de heresie. In de regel werd daarbij de volgende 'modus procedendi' gevolgd: de inquisitie van de kerk — eerst de bisschoppelijke, later vooral de pauselijke

20 De onderscheiding tussen 'vitandi' en 'tolerati' wordt voor het eerst gemaakt in de bul *Ad evitanda scandala*, 1418 (Martinus V). Tijdens het westerse schisma (1378–1417) was het tot de 'schwerste(n) Entartungen des Verkehrsverbots und der Verkehrsbeschränkungen' gekomen. Plöchl, *a.a.O.*, II, S. 393. Vgl. Feine, *a.a.O.*, S. 437, 544.

21 Feine, *a.a.O.*, S. 437. Vgl. de opmerking van Barion, s.v. *Exkommunikation*, RGG, II, Sp. 829: 'Im Hoch- und Spät-MA artete die E. völlig aus (E. zur Erzwingung von kirchlichen Geldforderungen; E. von Toten und Tieren)'.

22 Feine, *a.a.O.*, S. 438.

23 Feine, *a.a.O.*, S. 220: 'degradatio, depositio, privatio beneficii, suspensio'. De 'suspensio' kon dan weer zijn 'ab ordine, ab officio, a beneficio' (S. 438). Vgl. Plöchl, *a.a.O.*, II, S. 389 ff.

24 Het 'privilegium fori' dateerde reeds uit de vierde eeuw; in 1220 werd het door keizer Frederik II erkend.

Andere privilegia waren het 'privilegium canonis': verhoogde strafrechtelijke bescherming, het 'privilegium immunitatis': vrijdom van belastingen, het 'privilegium competentiae': garantie van levensonderhoud bij confiscaties. Flatten, s.v. *Klerus*, *LThK*, VI, Sp. 338; Plöchl, *a.a.O.*, I, S. 190 ff.; ook Feine, *a.a.O.*, S. 393 f., die verklaart dat deze 'Sonderstellung' van de clerus oorspronkelijk overeenstemde met 'einer Welt hochgespannter, geistlich-kirchlicher Ideale' — er stonden ook heel wat 'Sonderpflichten' tegenover! — om aldus te vervolgen: 'Bei dem Verfall der Zucht und Moral, bei der erneuten Verstrickung in weltlich-wirtschaftliche Bereiche im Spätmittelalter musste sie ein Hauptangriffspunkt gegen die Kirche und ihre Herrschaft über die Laien werden' (S. 394).

25 Feine, *a.a.O.*, S. 493. Moeller, *Reichsstadt und Reformation*, S. 14, maakt gewag van 'die zum Teil schon im 14. Jahrhundert auftretende Forderung, die Kleriker hätten sich der städtischen Gerichtsbarkeit zu unterwerfen'.

die de bisschoppelijke overvleugelde²⁶ — stelde de ketterij vast, de kerk trof de ketteren met excommunicatie, interdict of — als het geestelijken betrof — met suspensie, en gaf hen vervolgens ter bestraffing over aan de seculiere machthebbers.²⁷ Op hardnekkige ketterij stond sedert de dertiende eeuw officieel als overheidsstraf de vuurdood;²⁸ in verschillende gevallen was die echter al eerder toegepast.²⁹

Het geschetste beeld is zeer fragmentarisch. Er is meer geweest dan werd aangegeven en alles wat aangegeven werd, was er niet overal. Soms bestond iets ergens wel, maar in een wat andere, nu eens minder dan weer meer ontwikkelde vorm. Tegen de tijd van de reformatie functioneerden lang niet alle instellingen nog even krachtig als voorheen, vaak ook niet meer overeenkomstig de oorspronkelijke bedoeling. Zo dienden de visitaties menigmaal nog voornamelijk om de kerkelijke belastingen binnen te krijgen.³⁰ De sendgerichten geraakten in tal van gebieden geheel in onbruik.³¹

Overal waar de reformatie ingang vond, bezweek het geschetste systeem. Ook in Genève. Daar pas vrij laat, in de jaren dertig.³²

Wat is er in deze stad en het kleine gebied daaromheen dat ook door haar 'Seigneurie' bestuurd werd, voor in de plaats gekomen? Wat er voor in de plaats kwam, kwam onder Calvijns invloed tot stand. Wat is dat voor een invloed geweest? Ziedaar de vragen, waarop in deze studie zal worden getracht een antwoord te geven.

Met de behandeling van deze vragen betreden wij geen 'terra incognita tota'. Want in de eerste plaats: geen enkele van Calvijns biografen heeft uiteraard geheel kunnen zwijgen over de wijze waarop onder zijn leiding in Genève de kerkelijke tucht is uitgeoefend. Vervolgens: in verschillende monografieën die niet direct of niet uitsluitend de tucht bij Calvijn tot onderwerp hebben, vindt men daarover toch niet zelden meer of minder uitvoerige exposés.³³ Het-

26 Het proces van de overvleugeling begon onder Gregorius IX (1227–1241). Vgl. Silberberg, *Ketters in de middeleeuwen*, blz. 37 v.; Lea, *Inquisitie*, blz. 65 vv.; Grundmann, *Ketzergeschichte*, S. 40; Nauta, s.v. *Inquisitie*, *ChrEnc*, III, blz. 615.

27 Benrath, s.v. *Inquisition*, *RE*, IX, S. 156, 9 ff.

28 Frederik II verklaarde in 1224 de vuurdood tot straf voor ketterij als 'crimen laesae maiestatis' in de Romagna, in 1231 in zijn koninkrijk Sicilië en nog iets later in het hele rijk. Grundmann, *a.a.O.*, das.

29 In 1200 te Troyes, in 1211 te Parijs. Benrath, s.v. *Inquisition*, *a.a.O.*, IX, S. 157, 34 f. Volgens Knowles, *Kerk in middeleeuwen*, II, blz. 181, hebben reeds in de elfde eeuw verschillende ketteren het vonnis van de vuurdood ondergaan.

30 Nauta, s.v. *Visitatie*, *ChrEnc*, VI, blz. 496.

31 Dickel, s.v. *Sendgericht*, *EKL*, III, Sp. 935: 'Seit der Stagnation des kirchl. Lebens im 15. Jh. und seit der Reformation verfielen die . . . S.e in weiten Gebieten'.

32 Vgl. blz. 141 v.

33 Bij wijze van voorbeeld noem ik van de al iets oudere litteratuur: Bohatec, *Staat-Kirche*, van de nieuwere: Hedtke, *Erziehung durch die Kirche*, waarin de tucht ter sprake

zelfde geldt van die werken welke ons een beeld van 'de gehéle Calvijn' willen geven.³⁴

Waarom dan toch deze studie?

In de eerste plaats omdat zich, hoe merkwaardig het ook mag klinken, onder de zeer uitgebreide Calvijn-litteratuur van de laatste eeuw geen enkele monografie bevindt, gewijd aan de kerkelijke tucht bij Calvijn, die voldoende recht doet wedervaren aan de verschillende aspecten daarvan: het principiële, het kerkordelijk en het praktische. Een werk als van G. Galli³⁵ waaraan men in dit verband zou kunnen denken — al behandelt het niet alleen de 'calvinische' maar ook de lutherse 'Kirchenstrafen' — is duidelijk verouderd; bovendien beperkt het zich tot de straffen 'gegen Laien'; het laat daarbij echter Calvijns straatsburgse periode geheel onbesproken en schenkt, ondanks de aanwezigheid van een hoofdstuk getiteld: 'Thatsachliche Ausübung und Erfolg der Kirchen-Disciplin' — zeer onvoldoende aandacht aan de praktijk. Er is hier inderdaad nog een leemte op te vullen.³⁰

Daar komt nog iets bij: het uiteenlopen van de oordelen over Calvijns opvattingen en optreden ter zake van de kerkelijke tucht. Wanneer in ons land binnen het gereformeerd protestantisme kerkelijke tucht werd bepleit, verdedigd of kerkordelijk geregeld, geschiedde dit meestal in aansluiting aan Calvijn. Zoals hij erover gedacht had, was het goed geweest, en de wijze waarop ze onder zijn leiding in praktijk was gebracht, verdiende — mutatis mutandis natuurlijk — ook nu navolging.³⁷ Ingrijpende kritiek werd zelden gehoord.³⁸ Zodra wij ons echter breder oriënteren, vernemen wij die wel degelijk. Een eeuw geleden verklaarde F. W. Kampschulte ten aanzien van het Genève van

komt in relatie tot de 'Padagogie Gottes' en de 'educatio' in gezin, school en kerk, zoals Calvijn die zag en in Genève gepoogd heeft in praktijk te brengen.

³⁴ Ik wijs slechts op Doumergue, *Calvin*, met name II, V—VII, en op Wendel, *Calvin*.

³⁵ *Kirchenstrafen*.

³⁶ Men kan dit constateren door de titels na te gaan, vermeld in *OC*, LIX, c. 548 sq.; 563—565 (de litteratuur tot 1900) en in de *Calvin-Bibliographie*, S. 100 (de litteratuur van 1901—1959). Het werk van Galli wordt vermeld: *OC*, LIX, c. 532, onder nr. 207.

In de *Calvin-Bibliographie* wordt onder nr. 1400 a vermeld: M. Hogye, *La discipline ecclésiastique selon Calvin dans son développement historique*. Diss. Strassburg 1938, maar vermoedelijk is deze dissertatie nooit in druk verschenen. Ze bleek in geen enkele nederlandse bibliotheek aanwezig; de universiteitsbibliotheek van Straatsburg antwoordde in dec. 1963 op een aanvraag: 'pas a Strasbourg, n'a pas été déposée', en de 'Bibliothèque nationale' te Parijs: 'Manque'.

³⁷ Ten bewijze mogen dienen de kerkorden van de Gereformeerde Kerken in Nederland (en die van verwante kerken) en uitspraken van bv. Rutgers, *Verklaring kerken-ordening*, blz. 81 v., 35; Bouwman, *Kerkelijke tucht*, blz. 85, en Jansen, *Kerkelijke tucht*, blz. 92 v., 252 v.

³⁸ De kritiek ontbrak niet geheel. Zo werd op het gebruik van het woord 'jurisdictie', door Calvijn vaak gebezigd ter aanduiding van de tucht, kritiek uitgeoefend door Maresius en Coccejus. Vgl. Bouwman, *Kerkrecht*, II, blz. 597.

Calvijn, dat 'Stadt und Land, der Bürger und der Bauer' zieh unter das gleiche Gesetz einer eisernen Zucht gestellt' en 'zu widerspruchslosem Gehorsam verurtheilt' zagen.³⁹ Wel schilderde E. Doumergue – om hem hier alleen te noemen – in zijn monumentale werk over Calvijns leven en werk ons een veel aantrekkelijker beeld, maar het was te panegyrisch om ieder van de juistheid ervan te kunnen overtuigen.⁴⁰ Zo bleef het mogelijk zich in de geest van Kampschulte te uiten. Dat deed bv. nog niet zo heel lang geleden W. Köhler⁴¹ toen hij over dat wat onder Calvijns leiding in Genève aan kerkelijke tucht tot stand was gekomen, tot tweemaal toe het vernietigende oordeel uitsprak, dat dit niets anders geweest was dan het *bankroet* van de kerkelijke tucht.⁴² Ook daarna zijn de negatieve oordelen nog allerminst verstomd.⁴³ Daarom blijft de vraag intrigeren: hoe is het toch eigenlijk met de kerkelijke tucht bij Calvijn gesteld geweest? en mag een hernieuwd onderzoek van die vraag van betekenis en zelfs van een zekere actualiteit worden geacht.

In 1948 publiceerde R. Ley zijn boek over de *Kirchenzucht bei Zwingli*, tien jaar later Ruth Götze haar geschrift over de vraag *Wie Luther Kirchenzucht iibte*.⁴⁴ Schrijver dezes ging het plan bekoren daaraan een studie toe te voegen

³⁹ Kampschulte, *Calvin*, I, S. 452.

⁴⁰ Vgl. het oordeel van P. Barth over het werk van Doumergue (en dat van Kampschulte): 'An Stelle des bösen grimmigen Calvin Kampschultes, der sich zum Kinderschreck eignete, ist durch die von Liebe und Bewunderung geleitete Bemühung seines neuen Biographen nun ein sehr viel menschlicher, liebenswürdiger Calvin getreten. Vielleicht dürfte weder das eine noch das andere Bild Calvin, wie er wirklich war, ganz entsprechen'. Barth, *Calvinforschung*, S. 168.

⁴¹ In zijn *Ehegericht und Konsistorium*, I, II, behandelt Köhler de tucht in tal van Zwitserse en zuidduitse Steden, het hertogdom Württemberg en Genève.

⁴² Köhler, *a.a.O.*, II, S. 619: 'Diese Kirchenzucht war auch eine res mixta geworden und damit Bankrott einer Kirche «zucht». S. 662: 'Der Höhepunkt der evangelischen Kirchenzucht, der Kirchenbann in Genf unter Calvin, ist der Bankrott der Kirchenzucht'.

⁴³ Twee voorbeelden. Van der Woude, *Verguisd geloof*, blz. 41: 'De tucht werd op strenge, ja harde wijze gehandhaafd'. Blz. 45: 'Het Consistoire deed de ronde en speurde naarstig naar hetgeen in hun ogen afdwalingen en misstanden waren. De mensen leefden er als in een glazen huis'. Tüchle, *Reformatie*, blz. 129 v., noemt eerst het 'consistoire' 'een soort inquisitie-rechtbank', om daarna te verklaren: 'De straffen bestonden uit vermaning, berisping, excommunicatie, dwang tot openbare herroeping en uitlevering aan de raad ter verdere bestraffing. De pijnbank werd gehandhaafd en zware zondaars, zoals godslasteraars, echtbrekers of hardnekkige tegenstanders van het nieuwe geloof werden uitgeleverd aan de raad'.

⁴⁴ Met Moelier deel ik de waardering voor de geschriften van J. Heckel betreffende het kerkrecht en de kerkorde bij Luther waarbij uiteraard ook Luthers visie op de kerkelijke tucht aan de orde komt (*Initia iuris ecclesiastici Vrotestantium*, München 1950; *Lex charitatis*, Eine juristische Untersuchung über das Recht in der Theologie Martin Luthers, München 1953. Heckels kleinere geschriften zijn thans bijeengebracht in de bundel: *Das blinde, undeutliche Wort 'Kirche'*. Gesammelte Aufsätze, hrsg. v. S. Grundmann, Köln 1964). Met Moeller (en anderen, bv. Dombois, *Recht der Gnade*, S. 955) ben ik echter ook van mening, dat bij Heckel 'das Denken Luthers . . . unter ihm nicht ganz entsprechenden, von den Lehrbedürfnissen des modernen Kirchenrechtlers bestimmten Voraussetzungen

over de kerkelijke tucht bij de derde grote hervormer, *Calvijn*, en dan één waarin aan alle drie zo juist genoemde aspecten de aandacht geschonken wordt die ze verdienen.

§ 2. INDELING

De te behandelen stof is als volgt over verschillende hoofdstukken verdeeld. Na het *eerste, inleidende hoofdstuk* zal het *tweede* zich nog geheel bezig houden met *anderen*, zulks om de achtergrond waartegen de beschouwing van de tucht bij Calvijn tot haar recht kan komen, nog iets vollediger aan te geven. Calvijn was immers niet de eerste reformator. Toen hij zich begon te bezinnen over de kerkelijke tucht, hadden andere hervormers dit reeds vóór hem gedaan, en toen hij zich ging inzetten voor herstel van de tucht in de kerk van Genève, hadden anderen dat eerder al elders beproefd. Welnu, ook de bezinning en het optreden van deze anderen alsmede de resultaten daarvan, positieve en negatieve, behoren tot de achtergrond van Calvijns denken en handelen.

Te beginnen met het derde hoofdstuk concentreert zich onze aandacht op Calvijn zelf. In overeenstemming met het onderscheid dat deze zelf maakt tussen de algemene tucht waarvan alle kerkleden, ook de ambtsdragers, onderworpen zijn en een bijzondere tucht over de 'geestelijken',⁴⁵ komen beide afzonderlijk aan de orde: in het *derde* en *vierde hoofdstuk* de *tucht over de kerkleden*,⁴⁶ in het *vijfde* de *tucht over de 'geestelijken'*.

Het *derde hoofdstuk* zal gewijd zijn aan Calvijns *denkbeelden* omtrent de tucht over de kerkleden, het *vierde* zowel aan de *kerkordelijke regelingen* die daarvoor onder zijn invloed tot stand zijn gekomen, als aan de *praktijk* ervan zoals deze onder zijn leiding gestalte kreeg.⁴⁷

Aan dezelfde drie aspecten zal ook aandacht worden gegeven bij de behandeling van de *tucht over de 'geestelijken'*; het is dan mogelijk dit te doen binnen het bestek van één hoofdstuk: *hoofdstuk vijf*.

Het *zesde* hoofdstuk is gereserveerd voor een *slotbeschouwing* waarin verschillende vragen aan de orde zullen komen, als voornaamste die naar het

befragt und daher in gewissem Mass entstellt wiedergegeben worden ist', en geneigd 'als die den tatsächlichen Gegebenheiten am ehesten gerecht werdende neuere Arbeit zu dem uns beschäftigenden Fragenkomplex das kleine Buch von R. Götze . . . anzusehen'. Moeller, *Zur Reformationsgeschichte*, S. 89 ff.

⁴⁵ Vgl. IV, 12, 1 (V, p. 212, 17 sqq.): 'Loquemur primum de communi disciplina, cui subesse omnes debent: deinde veniemus ad clerum, qui praeter illam communem, suam propriam habet'.

⁴⁶ Wanneer in de titels van deze hoofdstukken (en elders) sprake is van de (kerkelijke) tucht *zonder meer*, is de *algemene tucht*, de tucht over de *kerkleden*, bedoeld.

⁴⁷ Rutgers, *Betekenis der gemeenteleden*, blz. 9, zegt dat de *Inst.* 1536 en de *Articles* 'om het zoo eens uit te drukken, het program waren van Calvijns reformatie, het eene voor de beginselen en het andere voor de actie'. Men zou dus kunnen zeggen dat wij in deze studie da'weg afleggen van het program van beginselen naar de programs van actie en vandaar verder naar de actie zélf: de praktijk.

eigenaardige van Calvijns standpunt en streven ten aanzien van de kerkelijke tucht en die naar zijn trouw aan eigen idealen.

Met betrekking tot de hier aangegeven opzet maken wij nog de volgende opmerkingen.

a. Tegen een *afzonderlijke* behandeling van Calvijns *denkbeelden* ten aanzien van de tucht over de kerkleden zou als bezwaar kunnen worden ingebracht dat deze zich na 1536 ontplooid hebben mede onder invloed van door hem in de *praktijk* opgedane ervaringen.⁴⁸ Dit laatste is ongetwijfeld juist maar maakt daarom een *afzonderlijke* behandeling van de bedoelde denkbeelden nog niet onmogelijk of ongewenst. Want in de eerste plaats: Calvin is zelf als theoreticus begonnen. Toen hij aan de eerste editie van zijn *Institutie* werkte en daarin ook zijn ideeën neerschreef over de tucht, stond hij feitelijk nog geheel buiten de kerkelijke praktijk:⁴⁹ 'il n'avait vu à l'oeuvre aucun réformateur dans aucune Eglise organisée ou en voie d'organisation'.⁵⁰ Vervolgens: Calvin heeft ten aanzien van de kerkelijke tucht nooit anders dan naar *beginselen* willen handelen, ook niet na 1536. De praktijk mag dan op de ontplooiing daarvan een zekere invloed hebben uitgeoefend, een zekere distantie tot die praktijk — waarop nog weer andere omstandigheden haar uitwerking hadden — bleef altijd aanwezig. Een *afzonderlijke* behandeling doet de distantie tussen die beide duidelijker uitkomen.

b. De behandeling van de *kerkordelijke regelingen* en de *praktijk* in één hoofdstuk, in dier voege dat telkens op de beschrijving van de regelingen uit een bepaalde tijd die van de daarbij behorende praktijk volgt,⁵¹ heeft het voordeel dat die beide niet te ver uit elkaar komen te liggen, hetgeen de duidelijkheid slechts kan bevorderen.

c. Onze opzet is duidelijk anders dan die van de hierboven genoemde werken van Götze en Ley over de kerkelijke tucht respectievelijk bij Luther en Zwingli.

Götze gaat uit van de 'Exkommunikationspraxis' van Luther en knoopt daar een korte 'systematische Betrachtung' van die praktijk en een beschouwing van 'Luthers Schriftbegründung des Bannes' aan vast. Zo'n opzet is voor een be-

48 Vgl. Pannier, *Origines de la Confession de foi*, p. 53: 'Au point de vue dogmatique, s'il y a de nombreux développements de détail, il n'est survenu changement essentiel . . . Mais au point de vue ecclésiastique l'auteur saura profiter des expériences pratiques faites durant trente années de ministère'. Wernle, *Calvin*, S. 357: 'Er [der Entwurf einer Kirchenordnung aus Gottes Wort] war bei Calvin hervorgewachsen aus der ihm eigenen Verbindung rastlosen gelehrten Studiums mit eifriger kirchlicher Praxis und Arbeit an der Wirklichkeit'.

49 'Als Calvin in Basel 1536 seine erste Institutio niederschrieb, stand er persönlich der kirchlichen Praxis noch ganz fremd gegenüber und schrieb als junger Gelehrter'. Wernle, *a.a.O.*, S. 355.

50 Pannier, *l.c.*, m.p.

51 Althans voorzover mogelijk; ten aanzien van de straatsburgse periode, is dit, gelijk wij zullen zien, nauwelijks het geval.

handeling van de tucht bij Calvijn alleen hierom al weinig geschikt omdat, terwijl bij Luther de 'Exkommunikationspraxis' gemakkelijk is te overzien, bij Calvijn het tegendeel het geval is.

Ley volgt in zijn uiteenzetting van 'Zwinglis Stellung zur Frage der Kirchenzucht' de chronologische orde; dat kan ook uitnemend omdat zich bij Zwingli enige merkwaardige evoluties laten registreren. Bij Calvijn leent de in aanmerking komende stof zich voor een chronologische behandeling veel minder. Er is ook in zijn bezinning over de kerkelijke tucht wel een zekere ontwikkeling aan te wijzen maar deze is, al mag ze niet worden onderschat, minder ingrijpend geweest en bovendien heeft ze, anders dan bij Zwingli, steeds haar neerslag gevonden in hetzelfde boek: de *Institutie* in haar opeenvolgende edities. In dit geval zou de toepassing van de chronologische methode onvermijdelijk tot herhaling aanleiding geven.

§ 3. BRONNEN EN LITTERATUUR

Met betrekking tot de door ons geraadpleegde bronnen en literatuur dient het volgende te worden opgemerkt.

a. De bouwstenen voor het hoofdstuk over Calvijns denkbeelden aangaande de kerkelijke tucht zullen worden ontleend aan tal van geschriften: brieven, catechismi, verhandelingen, preken en commentaren, maar voornamelijk aan de *Institutie*. Dit laatste laat zich alleszins verstaan en rechtvaardigen. Want wat van alle onderdelen van Calvijns theologie geldt, nl. dat hij voor wat voortgezet Schriftonderzoek hem aan 'doctrina' opleverde, een plaats inruimde in een volgende editie van de *Institutie*, geldt bij uitstek van zijn leer der kerk. Terecht heeft A. Ganoczy opgemerkt: 'son ecclésiologie est tout entière dans l'*Institution*'⁵²

De latijnse edities van 1536 en 1559 worden geciteerd naar de heruitgave in de *Opera selecta* van P. Barth en W. Niesel, de andere naar de door W. Baum, E. Cunitz en E. Reuss uitgegeven *Opera omnia*. Meermalen zal ter verkrijging van meer zekerheid over Calvijns preciese bedoeling de latijnse tekst vergeleken worden met de franse gelijk wij die aantreffen in de door J.-D. Benoit verzorgde heruitgave van de *Institution* van 1560.⁶³

52 Ganoczy, *Calvin théologien*, p. 183, laat dit volgen op de volgende wóórzin: 'Tandis que les éléments de la christologie, de la sotériologie et de la doctrine des sacrements se trouvent répartis tant dans l'*Institution* que dans les autres oeuvres du réformateur, son ecclésiologie etc.'

Hoe Calvijn zelf de relatie tussen de *Inst.* en zijn commentaren zag, heeft hij — sedert 1539 — in de *Inst.* aangegeven in zijn woord vooraf aan de lezer: de *Inst.* is een inleiding tot de lectuur van het Woord Gods. Als daartoe de weg gebaad is, zal het niet nodig zijn in mogelijk later uit te geven commentaren 'de dogmatibus' lang uit te weiden. OS, III, p. 6, 18 sqq. Geheel in overeenstemming daarmee leest men in *Comm. in Cor. I*, OC, XLIX, c. 381 (1 Kor. 5 : 5): 'De excommunicationis ritu, causis, necessitate, finibus, moderatione siquis habere plura volet, petat ex Institutione nostra'.

53 Benoit in VG, I, p. 9 ss., is met Marmelstein, *Étude comparative*, van oordeel,

b. De zo even aangehaalde uitspraak van Ganoczy geldt nog niet van de editio princeps van de *Institutie*, ook niet waar het de kerkelijke tucht betreft. Wel komen daarin reeds vrijwel alle aspecten van de tucht aan de orde⁵⁴ — er rekening mee houdend dat die eerste editie feitelijk nog niet veel meer was dan een catechismus,⁵⁵ moet men zeggen: zelfs tamelijk uitvoerig⁵⁶ — maar ze zijn alle nog vatbaar voor verdere uitwerking. Is daarvan in de editie van 1539 nog hoegenaamd niets te merken, des te meer in die van 1543. Men kan zelfs zeggen dat daarin Calvijns denkbeelden hun afronding hebben gevonden.⁵⁷ De eerstvolgende edities bevatten geen enkele toevoeging van wezenlijke betekenis meer.

De laatste editie, die van 1559, heeft een geheel nieuwe indeling. Het werk is nu samengesteld uit vier boeken; het laatste is nagenoeg geheel⁵⁸ aan de ecclesiologie gewijd; de tucht komt in een tweetal hoofdstukken aan de orde, het elfde dat *tot titel* heeft: 'De Ecclesiae iurisdictione, eiusque abusu qualis eernitur in papatu',⁵⁹ en het twaalfde, getiteld: 'De Ecclesiae disciplina, cuius praecipuus usus in censuris & excommunicatione'.⁶⁰ Al zullen wij onze bouwstoffen ook van elders — binnen en buiten de *Institutie* — betrekken, het eminente belang van deze twee hoofdstukken springt aanstonds in het oog en zal in het vervolg nog duidelijker blijken.

dat óók de tekst van de *Institutio* van 1560 authentiek calvijns is, zulks in tegenstelling tot eerder gelanceerde meningen. Vgl. Wendel, *Calvin*, p. 85 s.

54 De gegevens liggen over verschillende hoofdstukken verspreid: de voornaamste treft men aan in het tweede hoofdstuk 'De fide' en in het vijfde 'De falsis sacramentis' (in het onderdeel 'De poenitentia'). *OS*, I, p. 88 sqq., 186 sqq.

55 Zo noemden Calvin zelf — *Herminjard*, V, p. 134 et n. 17 — en anderen — *Herminjard*, IV, p. 208 et n. 7 — het geschrift. Vgl. nog *OC*, XXI (*Comm. in Ps.*, P. I, praefatio), c. 23: 'breve duntaxat enchiridion'; c. 24: 'seulement un petit livret contenant sommairement les principales matieres'.

56 Het gaat daarom te ver, niet zozeer wanneer Wernle, *a.a.O.*, S. 356 f., beweert dat de *Inst.* 1536 nog 'ein Minimum von Kirchenrecht' bevat, maar wel . als hij daarop laat volgen: 'betrachtet im Zusammenhang des ganzen Erstlingswerks Calvins, nimmt die Behandlung dieser Kirchenfragen eine verschwindend kleine Stelle ein'. Wat Calvin reeds in de editio princeps opmerkt over de excommunicatie is waarlijk niet zó weinig.

57 Wernle, *a.a.O.*, S. 390: 'Man lernt aus der Institutio von 1543 den Kirchenmann Calvin kennen . . . Die Institutio war Zuvor ein Lehrbuch der Dogmatik und Polemik gewesen, jetzt wurde sie dazu noch ein Lehrbuch des Kirchenrechts'. Vgl. voor de factoren die deze snelle ontwikkeling hebben bevorderd: Wernle, *a.a.O.*, S. 357. Ook blz. 84.

58 *Nagenoeg* geheel. Misschien dat Calvin daarom het vierde boek niet 'De ecclesia' noemde, maar 'De extremis mediis vel adminiculis, quibus Deus in Christi societatem nos invitat, et in ea retinet'. *OS*, V, p. 2.

In de eerste paragraaf deelt hij mee welke vijf 'loei' hij achtereenvolgens zal behandelen: de kerk zelf (IV, 1.2), de regering en de ambten van de kerk (IV, 3–7), de macht der kerk (IV, 8–13), de sacramenten (IV, 14–19) en de burgerlijke orde (IV, 20). IV, 1.1 (V, p. 1, 23 sqq.). Vgl. Wernle, *a.a.O.*, S. 404.

59 *OS*, V, p. 195–212.

60 *OS*, V, p. 212–237. Beide hoofdstukken behoren tot het onderdeel 'de potestate ecclesiae'.

De twee hoofdstukken zijn geen doubletten.⁶¹ Ze hebben elk een eigen tendens. Wel kan men met J. Bohatec zeggen dat Calvijn 'in dem Kapitel über die iurisdiction die spirituale Gewalt der Rechtsprechung gegen alle Vermengung mit der staatlichen Gewalt und den römisch-kirchlichen Zwangsgewalten kritisch abgrenzen wollte (vgl. die Hinzufügung: eiusque abusu qualis cernitur in papatu), während es in der Abhandlung über die Kirchenzucht auf die positive Darstellung der wahren evangelischen Gerichtsbarkeit ankam'.⁶²

Het zo even genoemde twaalfde hoofdstuk verschaft ons ook enig materiaal voor de tekening van Calvijns denkbeelden aangaande de tucht over de 'geestelijken'; de noodzaak dit van elders aan te vullen is hier echter veel groter.⁶³

c. De bronnen voor de beschrijving van de kerkordelijke regelingen van de tucht kunnen vanzelfsprekend geen andere zijn dan de *Articles* van 1537 en de *Ordonnances ecclésiastiques* van 1541 en 1561. Voor de schets van de praktijk van de tucht zal vooral worden gedolven uit de *Annales Calviniani*⁶⁴ die zoveel gegevens bevatten woordelijk ontleend aan de *Registres du Conseil* en de *Registres du Consistoire*. Voor de tucht over de predikanten komen bovendien, en vooral, in aanmerking de door J.-F. Bergier en R.-M. Kingdon uitgegeven *Registres de la Compagnie des Pasteurs*, de jaren 1546⁶⁵ tot 1564 omvattend. Steeds blijven de brieven aanvullende gegevens leveren, brieven aan maar vooral van Calvijn. Voor de beschrijving van de tuchtoefening in de straatsburgse periode vormen ze zelfs onze voornaamste bron.

d. Dankbaar zal gebruik worden gemaakt van de resultaten van de studie van vele anderen. Niet van alle; dat is immers gezien de onoverzienbare hoeveelheid geschriften ons onderwerp rakende, een onmogelijkheid. Wij kunnen slechts hopen althans het voornaamste niet over het hoofd te hebben gezien.

De geschriften waarnaar wordt verwezen, worden in de aantekeningen onder een afgekorte titel vermeld; onder de volledige titel treft men ze aan in de lijst van geraadpleegde literatuur.

61 Dat er doubletten in de *Inst.* inslopen, valt overigens niet te ontkennen en is — bij een zo vaak bewerken van het boek — nauwelijks te verwonderen. Zo is IV, 10, 3.4 (V, p. 165 sqq.) nagenoeg letterlijk gelijk aan III, 19, 15 b. 16 (IV, p. 294, 35–296, 29) en wordt in IV, 12, 12 (V, p. 223, 15 sqq.) een reeds in IV, 1, 16 (V, p. 20, 6 sqq.) gegeven vrij uitvoerig citaat uit Augustinus herhaald.

62 Aldus Bohatec, *a.a.O.*, S. 539, Anm. 93, naar aanleiding van de opmerking van Wernle, *a.a.O.*, S. 377 — die m.i. op zichzelf niet onjuist is — dat het 'überraschend für den Leser' moet zijn onmiddellijk na een hoofdstuk over de jurisdictie van de kerk er een over de kerkelijke tucht aan te treffen.

63 Uit de *Inst.* zijn bv. vooral van belang IV, 8.9 (V, p. 133–163). Zie voorts de verwijzingen in hoofdstuk V.

64 *OC*, XXI, c. 195–815 (van 1536 tot 2 mei 1564, de dag waarop Calvijn 'environ huit heures du soir ... est aile a Dieu sain et entier grâces a Dieu de sens et entendement').

65 'On ignore ce qu'il en est des procès-verbaux antérieurs; sans doute n'ont-ils pas été tenus'. Aldus Bergier in zijn inleiding op *Reg. de la Comp.*, I, p. VIII.

HOOFDSTUK II

DE TUCHT BIJ ENIGE ANDERE HERVORMERS EN BIJ DE DOPERS¹

§ 1. ORIËNTATIE

In dit hoofdstuk zullen we sterk selectief te werk moeten gaan. Allereerst ten aanzien van de te bespreken *personen*: wij beperken ons tot de grote hervormers van de eerste generatie, tot enige anderen die nog tijdens hun leven of aanstonds daarna in hun voetspoor traden, en — als groep — tot de dopers. Onder hen die in het voetspoor van de eerste hervormers traden, zijn er geweest die meer tijdgenoten dan voorgangers van Calvijn waren, maar toch: zij begonnen hun reformatorisch werk eerder dan hij het zijne en ook van hen heeft hij dus kunnen leren.

De volgende hervormers passeren achtereenvolgens de revue: Martin Luther (1483-1546) en Philippus Melancthon (1497-1560) uit Wittenberg, Huldrych Zwingli (1484-1531) en Heinrich Bullinger (1504-1575) uit Zürich, Johannes Oecolampadius (1482-1531) en Oswald Myconius (1488-1552) uit Bazel, voorts de voornaamste van de straatsburgse hervormers: Martin Bucer (1491-1551) en tenslotte de fransman Guillaume Farel (1489-1565), die in tal van plaatsen had geëvangéliseerd voordat hij in 1532 zijn activiteiten op Genève richtte,

1 Het afzonderlijk vermelden van de dopers wil uiteraard niet zeggen dat dezen niets met de reformatie uitstaande gehad zouden hebben. Integendeel, het anabaptisme behoort tot de 'beinahe nicht zu überschauende Vielfalt von geistigen Kräften' die de reformatie heeft 'freigesetzt'. Fast, *Der linke Flügel*, S. IX. Maar de reformatoren hebben zichzelf evenmin met de dopers willen identificeren als dezen met hen. Het bij de dopers geliefde woord was niet 'reformatio' maar 'restitutio' waarmee zij bedoelden een nog radicaler terugkeer tot de praktijk van de kerk der apostelen. Vandaar dat verschillende hedendaagse, vooral Amerikaanse, geleerden hen ter onderscheiding van de reformatoren wel restitutionisten noemen. Vgl. Meihuizen, *Het begrip restitutie*, blz. 7 v.

De dopers worden tegenwoordig gewoonlijk gesubsumeerd onder 'de linkervleugel van de reformatie'. Vgl. Fast, *a.a.O.*, S. IX. Daartoe worden dan ook gerekend de spiritualisten, de 'Schwärmer' (maar dan in een nauwkeuriger omschreven zin dan waarin Luther van 'Schwärmer' sprak) en de antitrinitariërs. Deze groepen kunnen hier buiten beschouwing blijven: bij de spiritualisten en de 'Schwärmer' is van zelfstandige gemeentevorming geen sprake geweest — ook niet bij de Schwenckfeldianen die een soort van 'Lesergemeinde' vormden (Fast, *a.a.O.*, S. XXVI, 205) — terwijl bij de antitrinitariërs van aparte gemeentevorming pas kan worden gesproken na Calvijns dood (in Polen in 1565, in Zevenburgen 1568). Vgl. Nauta, s.v. *Unitariërs*, *ChrEnc*, VI, blz. 433 v.

vervolgens, in 1538, predikant van Neuchatel werd, waar hij, met enige onderbrekingen, werkzaam bleef tot zijn dood.

En dan de dopers! Het is waar: alle hervormers hebben zich van hen afgekeerd. Maar het is even waar: allen, Calvijn niet uitgezonderd, zijn gedwongen geweest zich van hun geprononceerde opvattingen over de tucht rekenschap te geven en hun reactie daarop heeft mede hun eigen standpunt bepaald.

Ook alle *beschrijvingen* moeten sterk selectief zijn.² De bedoeling van deze tweevoudige selectie zal duidelijk zijn: een tekening van de achtergrond is nodig, het is ons er echter om begonnen tégen die achtergrond het denken, streven en handelen met betrekking tot de kerkelijke tucht van één man op de voorgrond te plaatsen: van Jean Calvin (1509-1564), voor ons Nederlanders: Johannes Calvijn.

§ 2. LUTHER EN MELANCHTHON

In zijn eind 1519 of begin 1520 voor het eerst uitgegeven *Sermon von dem Bann* zegt Luther dat 'Communio' bij de geleerden de naam is voor het heilig sacrament en 'Excommunicatio'. dwz. 'entsetzung der selben gemeynschafft', hun woord voor de ban.³ Op zichzelf is de excommunicatie alleen de beroving 'des eusserlichen sakraments odder wandels mit den leuten',⁴ van die gemeenschap die 'eusserlich, leylich unnd sichtlich' is, niet van die welke 'yinnerlich, geystlich, unsichtlich' is.⁵

Toch is de excommunicatie beslist geen zaak om licht over te denken. Want als ze terecht is uitgesproken, is ze een 'zeychen, vormanung und straff', waaruit de geëxcommuniceerde kan weten dat hij door zijn misdaad en zonde zijn ziel aan de duivel heeft overgegeven en zichzelf heeft beroofd van de gemeenschap aller heiligen met Christus.⁶

Een dergelijke uitspraak staat bij Luther niet op zichzelf. Zo schrijft hij in *Von den Schlüsseln* (1530), dat als de zondaar niet tot berouw wil komen, de excommunicatie voor hem niet alleen de 'absonderung von der Christenheit' tot gevolg heeft, maar ook de eeuwige dood.⁷

2 Voor bredere informatie zie de ter plaatse vermelde bronnen en literatuur.

3 WA, VI, S. 64.

4 IVA, VI, S. 66.

5 WA, VI, S. 64.

6 WA, VI, S. 66.

7 WA, XXX (2), S. 503. Vgl. ook uitspraken van Luther als de volgende: 'Will er so handelen, so werd ich ihn in Bann thun und excommunicirn, dass er sich der Sacrament und des Christentums äussere und enthalte, und denke nur nicht, dass er in Himmel gehöre' (*Tischreden*, 1,807). 'Sufficit... in istam pertinacem mulierem et virum, si de publico et privatim denunties, eis clausum esse regnum coelorum, nec posse salvari, nisi reconcilietur sorori alteri' (brief van 2 jan. 1530). Geciteerd door Götze, *Wie Luther Kirchengucht übte*, S. 9,26. Zie voorts: *a.a.O.*, S. 115.

Dit alles betreft dan de zgn. *kleine* ban. In zijn zo even aangehaalde *Sermon* noemt Luther ook de *grote* ban; deze omschrijft hij als het verbod van het ontvangen van een kerkelijke begrafenis, van kopen en verkopen, van 'handelln, wandelln, und allerley gemeynschafft der menschen', ja tenslotte ook van water en vuur.⁸ Hier verklaart hij nog dat deze grote ban, evenals de kleine, door Christus is ingesteld.⁹

Later wilde Luther van de grote ban niets meer weten. In de *Schmalkaldische artikelen* (1538) noemt hij hem een 'lauter weltliche straffe' waarmee de dienaren van de kerk zich niet moeten inlaten; alleen de kleine ban is 'der rechte Christliche Bann'.¹⁰

Aanleiding tot het uitoefenen van kerkelijke tucht en dus ook tot excommunicatie, kunnen zijn alle zonden met betrekking tot het geloof en de levenswandel, voorzover deze openbaar zijn en aanstoot geven.¹¹ Hierbij moet worden gehandeld naar het voorbeeld van Matth. 18 : 15 w.;¹² dwz. dat aan de excommunicatie enige vermaningen vooraf moeten gaan. In een preek uit het jaar 1539 zegt Luther dat de eerste vermaning dient te geschieden door de 'Pfarrer', de tweede door enkele 'Kapläne' en de derde door de 'Kapläne' vergezeld van twee raadsheren en twee gemeenteleden. Zijn al deze drie vermaningen vergeefs, dan vindt in het midden der gemeente de excommunicatie plaats: dwz. de 'Pfarrer' geeft de zondaar over aan de duivel en bidt samen met de gemeente een Onze Vader tegen hem.¹³ Op deze wijze heeft de gemeente een aandeel in de excommunicatie en zo behoort het ook, vindt Luther, want Christus heeft de sleutelen niet alleen aan de bisschoppen gegeven, 'sondern viel mehr seiner lieben kirchen'.¹⁴ Aan de andere kant legt Luther weinig nadruk

8 WA, VI, S. 64. De 'interdictio aquae et ignis' behoort tot de oudste rechtsgebruiken; volgens Maes, s.v. *Vogelvrijverklaring*, WPE, XVIII, blz. 224 v., kwam ze reeds voor bij de hittieten in de twaalfde eeuw v. Chr. Bij de romeinen heeft het verbod zijn wortels in het private strafrecht van de twaalf tafelen (vijfde eeuw v. Chr.); het was het voor iedereen, ook voor vrienden en familieleden geldende verbod een voortvluchtig halms misdadiger te helpen. Het verbod kreeg later ook een plaats in het publieke strafrecht. Vgl. Kunkel, *Romeins recht*, blz. 42, 84.

9 WA, VI, S. 65: 'Zum Vierden, dissen eusserlichen bann kleyn und gross, hot Christus, eyngesetzt Mat. xviii'.

10 WA, L, S. 247. Ook *Bekennisschriften* (evang.-luth.), S. 456 f. — Overigens noemde Luther reeds in zijn *Sermon von dem Bann* het gebruik van 'weltlich gewalt, durch schwert, fewr und krieg' tegen de geëxcommuniceerden veeleer 'newe sunde, dan grundlich meynung der schrift'. WA, VI, S. 64.

11 Men wordt geëxcommuniceerd 'umb ketzerey odder sund willen'; de ban wordt niet alleen uitgesproken over hen die 'ym glauben spenstig seyn, sondern ubir alle, die öffentlich sundigen'. WA, VI, S. 65, 74. Vgl. Götze, *a.a.O.*, S. 103.

12 WA, VI, S. 65; *Von den Schlüsseln*, WA, XXX (2), S. 501 f.

13 Götze, *a.a.O.*, S. 109; Fausel, *Luther 1522—1546*, S. 228. — Tegen iemand bidden — 'eine uns befremdende Weise des Gebets' — bedoelt 'Gottes Macht. . . gegen jemand anzurufen', aldus Götze, *a.a.O.*, S. 30. Vgl. ook S. 104.

14 *Von den Schlüsseln*, WA, XXX (2), S. 437. Vgl. Melanchthons *Tractatus de potestate papae* (1537): 'Über das muss man je bekennen, dass die Schlüssel nicht einem

op de roeping van de gemeenteleden om op elkaar toezicht uit te oefenen en vernemen wij niets van een verplichting iemand die naar privé vermaan niet wil luisteren, aan te geven bij de 'Pfarrer'.¹⁵

Behalve van het avondmaal is de geëxcommuniceerde ook uitgesloten van het recht kinderen ten doop aan te bieden, van de 'Trauung', van de kerkelijke begrafenis enz. Was hij aanvankelijk nog voorstander van een strenge opvatting van het omgangsverbod, naderhand wees Luther de uitsluiting van de geëxcommuniceerden uit het sociale en maatschappelijke verkeer als ongeoorloofd van de hand.¹⁶

De excommunicatie is 'scharfe Barmherzigkeit';¹⁷ ze bedoelt de zondaar te brengen tot kennis van zijn zonde en van Gods genade.¹⁸ De echtheid van zijn berouw moet deze zo mogelijk ook metterdaad bewijzen.¹⁹ Evenals de voltrekking van de excommunicatie vindt ook de opheffing ervan plaats in het midden van de gemeente: openbare belediging van de kerk vraagt ook om openbare verzoening.²⁰

De tucht der kerk moet van het straffend optreden van de overheid gescheiden blijven.²¹ Beide regimenten hebben een eigen taak. De 'Pfarrer' hoeft er niet op toe te zien hoe de bakker bakt en de slager slacht en de kleermakers en de molenaars stelen. 'Das gehört den Regenten zu!'²² Maar de overheid moet zich niet met de excommunicatie bemoeien, noch door van de kerk iemands excommunicatie te verlangen²³ noch door met maatregelen van wereldlijk karakter tegen geëxcommuniceerden op te treden.²⁴

Behalve Matth. 18 : 15 w. spelen in Luthers bezinning omtrent de kerkelijke tucht ook andere teksten een rol; de voornaamste zijn 1 Kor. 5 : 1 w., 2 Thess. 3 : 14 en Ezech. 3 : 17 w.²⁵

Menschen allein, sonder der ganzen Kirchen gehören und geben sind'. *Bekenntnisschriften* (evang.-luth.), S. 478. Nog enige uitspraken van Luther van dezelfde strekking vindt men bij Bohatec, *Staat-Kirche*, S. 557 (Anm. 173), 561 f.

15 Götze, *a.a.O.*, S. 110 f.

16 Götze, *a.a.O.*, S. 111.

17 Fausel, *a.a.O.*, S. 228.

18 De ban 'sucht und findet eyne vorterbete [verderbte], vordampte [verdampte] seel, sie widder zu bringen'. De ban is 'eyn lauter straffe und eyn mutterlich straffe'. *Sermon von dem Bann*, WA, VI, S. 67.

19 Luther had een woekeraar in de ban gedaan. 'Tum quidam: Quid, si poeniteret? — Respondit: Das hatt sein mass. Er muss aber ein Zachaeus werden, was er zu vill geraubt hatt, wiedergeben, denen ers abgeschunden hatt, oder pusett [büsst] nicht rechtt' WA, TR, V, Nr. 5216.

20 Götze, *a.a.O.*, S. 112.

21 Götze, *a.a.O.*, S. 27, 104, 131; Fausel, *a.a.O.*, S. 229, 235.

22 WA, TR, IV, Nr. 4381, aangehaald door Götze, *a.a.O.*, S. 104.

23 Fausel, *a.a.O.*, S. 229, 235.

24 Vgl. het citaat uit de *Sermon von dem Bann* in aant. 10.

25 Deze teksten (en ook nog 2 Joh. : 10) worden reeds vermeld in de *Sermon von dem Bann*, WA, VI, S. 65. Vgl. Götze, *a.a.O.*, S. 114 ff., waar ook nog andere teksten genoemd worden (S. 114, Anm. 1).

In 1 Kor. 5 : 1 w. is sprake van de 'traditio Satanae secundum corpus' van de zondaar. Luther verbindt deze nauw met de excommunicatie en heeft er een realistische voorstelling van: de duivel moge allerlei onheil over de zondaar brengen opdat deze zich bekeert en behouden wordt. Blijft de bekering uit, dan gaat straks het tijdelijk oordeel over in het eeuwige.²⁰

2 Thess. 3 : 14 geeft het doel van de excommunicatie aan: 'besserung unnsers nehsten', niet zijn 'vorterbien [verderf] oder sterben'.²⁷ Want de ban mag een straf zijn, hij is ook 'ertzney der seelen'.²⁸

Ezech. 3 : 17 vv. bevat een vermaning waarvan Luther altijd sterk onder de indruk is geweest: wie de goddeloze niet waarschuwt, haalt zich Gods toorn op de hals, ja brengt ook zijn eigen zaligheid in gevaar!²⁹

Ruth Götze heeft ons vooral ingelicht over de *praktijk* van de excommunicatie bij Luther; zij putte daarbij voornamelijk uit diens *Tischreden* en brieven. Zij beschrijft vier gevallen waarin Luther met excommunicatie bedreigd heeft, drie waarin hij bij anderen op het voltrekken van een excommunicatie heeft aangedrongen, en vijf waarin hij zelf heeft geëxcommuniceerd.³⁰

De oogst is niet groot te noemen, vooral wanneer men bedenkt dat de gevallen verspreid zijn over enige tientallen jaren.³¹ Nu is dat ten dele gemakkelijk te verklaren: Luther was in Wittenberg alleen de aangewezen man om in voorkomende gevallen excommunicaties te voltrekken, wanneer hij de stads-predikant Bugenhagen verving bij diens uitstедigheid.³²

Maar daarmee is niet alles gezegd. Ten aanzien van de toepassing van de kerkelijke tucht is er bij Luther een steeds grotere aarzeling waar te nemen. Terecht is door Götze opgemerkt: 'Drei Jahrzehnte lang hat Luther sich mit dem Plan beschäftigt, neben anderen Ordnungen auch eine Ordnung für die Kirchengucht herauszugeben. Immer wieder sind ihm Bedenken gekommen, die ihn davon zurückhielten'.³³ In 1537, hetzelfde jaar waarin hij zich in

26 Götze, *a.a.O.*, S. 118 f. Vgl. S. 37, waar het volgende woord van Luther met betrekking tot woekeraars geciteerd wordt: 'Von den selben hab ich gesagt sonderlich, dass man sie sol beide am leben und sterben dem teuffei lassen, wie sie doch wollen'. Luther kan echter ook zeggen: 'Bannen ist nit, wie ettlich meynen, eyn seel dez teuffell geben'. *Sermon von dem Bann*, WA, VI, S. 66.

27 WA, VI, S. 65.

28 *Grund und Ursach* (1521), WA, VII, S. 407.

29 Götze, *a.a.O.*, S. 121 ff.

30 Götze zelf telt vier gevallen van excommunicatie door Luther, maar het getal van vijf laat zich goed verdedigen.' Hauptmann Johann von Metzsch is nl. door Luther tweemaal geëxcommuniceerd. Götze, *a.a.O.*, S. 46.

31 Dat is ook het oordeel van Götze. Vgl. *a.a.O.*, S. 135.

32 Götze, *a.a.O.*, S. 107.

33 Götze, *a.a.O.*, S. 128, die S. 131 spreekt van een 'grundsätzliche kritische Zurückhaltung' die Luther 'nie ganz verlassen hat'. Vgl. S. 135. Voorts Bornkamm, *Bindung und Freiheit*, S. 194: 'Luther hat eine kirchliche Zuchtübung immer bejaht und doch nie Organe dafür geschaffen und sie selten geübt'. In gelijke zin Iserloh (Glazik, Jedin), *Reformation, kath. Reform und Gegenreformation*, S. 232: 'Kirchengucht hat er

de *Schmalkaldische artikelen* met zoveel nadruk tegen de grote ban uitsprak, verklaarde hij van 'unser Ban des lebens halben': 'Wir können diesen Ban nicht auffrichten', en hij bedoelde toen de kleine ban. In feite had hij daarmee de tucht met betrekking tot de levenswandel prijsgegeven. Voortaan zou Luther vooral bedacht zijn op de bewaring van de zuiverheid der prediking.³⁴

Vragen wij naar de oorzaken van deze aarzeling en resignatie, dan moeten vooral twee dingen worden genoemd. In de eerste plaats heeft Luther de *gemeenten* voor de invoering van de kerkelijke tucht nog niet rijp geacht. Men denke in dit verband aan zijn bekende woorden in de voorrede op de *Deutsche Messe* (1526): ernstige christenen die het evangelie met hand en mond belijden, zouden zich 'mit namen' moeten laten inschrijven en afzonderlijk in een huis moeten samenkomen voor gebed, bijbellezing, doop, avondmaalsviering en ander christelijk werk. In zo'n kring zou men diegenen die zich niet-christelijk gedragen, kunnen 'kennen, straffen, bessern, austossen, odder ynn den bann thun, nach der regel Christi Matth, xvijij'. Maar de vorming van zulke kleine tuchtgemeenschappen was een wensdroom van Luther: 'Denn ich habe noch nicht leute und personen dazu, so sehe ich auch nicht viel, die dazu dringen'.³⁵ Bij zo'n stand van zaken moest hij de invoering van de tucht in de kerk als gehéél wel volslagen onmogelijk achten. Want men kon en mocht de tucht niet van boven opleggen; ze moest door de gemeente zelf worden gewild.³⁶

In de tweede plaats achtte Luther ook het gros van de *predikanten* nog niet capabel om op de rechte wijze tucht uit te oefenen. Hij was bang dat velen te gemakkelijk de grens van de kleine ban zouden overschrijden. 'Zum bann gehörn feine animosi parochi in spiritualibus. Wir haben ir viel, qui habent animum in corporalibus'.³⁷

Meermalen ging Luther zo ver dat hij er zijn twijfel over uitsprak of kerkelijke tucht nog wel nodig zou zijn wanneer de *overheid* tegenover de zondaars haar plicht vervulde.³⁸ In elk geval waren er z.i. zondaars die de kerk niet in de ban

bejaht und den Bann als Seelsorger mehrere Male verhängt. Er hat aber kein Amt dafür geschaffen'.

34 Götze, *a.a.O.*, S. 129. Het rein houden van de leer noemt Luther 'das notwendigste Stucke'. Want als de leer vals is, 'kan dem Leben nicht geholfen werden.' Als ze rein blijft, 'kan man dem Leben und dem Sunder wohl noch rathen'.

35 WA, XIX, S. 75.

36 WA, TR, 3, Nr. 3778: 'Wen nur leutth weren, die sich liessen bannen!' Vgl. Bornkamm, *a.a.O.*, das.: „Aber auch für den 'kleinen Bann' (ohne bürgerliche Wirkungen) hat er aus Sorge vor Zwang und Gesetzlichkeit keine Formen geschaffen".

37 WA, TR, 5, Nr. 5477.

38 Götze, *a.a.O.*, S. 104, 128, met verwijzing naar teksten van Luther. Men ontkomt niet aan de indruk dat Luther zelf meermalen inbreuk gepleegd heeft op zijn eigen beginsel: beide regimenten hebben een eigen taak. Vgl. ook Götze, *a.a.O.*, S. 132: 'Luther erwog und praktizierte alle drei Möglichkeiten: die, dass kirchliche Strafen unabhängig von der öffentlichen Gerichtsbarkeit verhängt werden, die, dass sie als Ergänzung bei etwaigen Lücken letzterer einsetzen, und die, dass sie nach deren Abbusse zu folgen haben'.

hoefde te doen, omdat zij dat zichzelf al gedaan hadden: woekeraars, zwelgers, drinkebroers, souteneurs, lasteraars en spotters die Gods Woord verachten, nooit in de kerk komen, nooit een preek horen, nooit avondmaal vieren. Zulke lieden willen geen christen zijn, dus heiden; welnu, dan moeten zij ook ais zodanig worden bejegend.³⁹

Gezien zijn overtuiging dat de tucht niet een zaak behoorde te zijn van enkele bisschoppen maar van heel de gemeente, zou het niet vreemd geweest zijn bij Luther op zijn minst pogingen te constateren tot de instelling van een 'raad' van gemeenteleden, een presbyterium of iets dergelijks.⁴⁰ Maar daarvan is geen sprake. Ook hier kwam het niet verder dan tot vrome wensen.⁴¹ Soms werd de gemeente zelfs in een excommunicatie totaal niet gekend en ging Luther 'fast in der Autorität eines Bischofs' te werk.⁴²

De bestrijding van de valse leer was voor Luther een geestelijke zaak waar de overheid zich buiten moest houden. In zijn in 1523 verschenen geschrift *Von weltlicher Obrigkeit* beantwoordt hij de vraag, hoe men de ketters moet afweren aldus: 'Das sollen die Bischoff thun, den ist solch ampt befolhen unnd nicht den fursten. Denn ketzerey kan man nymer mehr mit gewallt weren . . . Ketzerey ist eyn geistlich ding . . . Ist ketzerey da, die uberwinde man, wie sichts gepürt [gebührt] mitt Gottis wortt'.⁴³

Bijzonder tolerant klinken de volgende woorden van een jaar later: 'Man lasse sie [de Schwärmer] nur getrost und frisch predigen, was sie können und wider wen sie wollen . . . Man lasse die Geister aufeinander platzen und treffen. Werden etliche indes verführt, wohlan, so geht's nach rechtem Kriegslauf. Wo ein Streit und Schlacht ist, da müssen etliche fallen und wund werden'.⁴⁴ Deze woorden komen voor in een brief van Luther aan de saksische vorsten waarin hij dezen voor het eerst oproept op te treden tegen de revolutionaire gewelddaden van Thomas Müntzer en zijn aanhangers. Voor zijn besef gaat het hier om twee dingen die goed uit elkaar moeten worden gehouden: het optreden tegen revolutionaire bewegingen, wèl een taak van de overheid, en het optreden tegen valse leer, géén taak

39 WA, TR, 5, Nr. 5438 (De excommunicatione usurariorum, potatorum, scortatorum): 'sie thun sich selbs in den ban'. Wij leren hier Luthers reactie kennen op de realiteit van de zelfexcommunicatie (MA, VII, S. 230: 'Selbstgetaner Bann'; Fausel: 'Selbstabschluss'). Vgl. Götze, *a.a.O.*, S. 14 f.; Vgl. Fausel, *a.a.O.*, S. 228, 233.

40 Aldus ook Doerne, *Luthers Kirchenverständnis*, S. 37.

41 Die vrome wensen zijn er geweest (zie blz. 320), al schijnt Fausel, *a.a.O.*, S. 228 f., met zijn opmerking dat Luther vastgehouden heeft aan de grondgedachte, 'dass die Zuchtübung nicht von einer Behörde ausgehen sollte' (*a.a.O.*, S. 228 f.), dit te willen ontkennen. Liermann, *Luther ordnet seine Kirche*, S. 43, interpreteert Luthers verlangen naar een aparte gemeente van personen die 'mit ernst Christen wollen seyn' (voorrede *Deutsche Messe*) als 'ein Suchen nach Menschen, die in der Gemeinde in irgendeiner Weise führend sein können'. Doerne, *a.a.O.*, das., is echter van mening dat dit verlangen, 'soweit es sich nachprüfen liess, mit diesen Erfordernissen eines verantwortlich handelnden Organs der mündigen Gemeinde nirgends verknüpft worden [ist]'.

42 Götze, *a.a.O.*, S. 108.

43 WA, XI, S. 268, 270. Vgl. Iserloh (Glazik, Jedin), *a.a.O.*, S. 230. Bornkamm, *Problem der Toleranz*, S. 272 f.: 'Gegen die falsche Lehre aber gibt es nur die Predigt des Wortes und die verschiedenen Stufen der Kirchenzucht, die er freilich nur vorsichtig einsetzt'.

44 Geciteerd via Bornkamm, *a.a.O.*, S. 269-

van de overheid. 'Oberkeit soll nicht wehren, was jedermann lehren und glauben will, es sei Evangelion oder Lügen. Ist genug, dass sie Aufruhr und Unfriede zu lehren wehret'.⁴⁵

Onder de indruk van het optreden van de predikers uit de kringen van de opstandige boeren en de dopers is Luther steeds méér gaan zetten op de noemer van 'Aufruhr und Unfriede predigen': behalve de directe revolutie-prediking ook de doperse afwijzing van het overheidsambt, van de eed, van het dragen van het zwaard, van de eigendom, van het kerkelijk predikambt. Wat dit laatste betreft, hij hechtte daaraan grote waarde als tegenkracht tegen de losgebroken krachten van ontbinding.⁴⁶

Toch had Luther hiermee zijn opvatting dat evangelie en leugen naast elkaar moeten worden gepredikt, niet prijsgegeven. Zijn intolerantie ten aanzien van dopers en spiritualisten was nl. *politiek* gefundeerd: ketterij als door hen werd verkondigd, leidde tot verstoring van de orde in de staat en tot ontbinding van het volksleven. Dit politieke argument krijgt soms een merkwaardige toespitsing: thans biedt God het evangelie aan; wordt het afgewezen, dan zal Hij zich afwenden, dan zal de plasregen over een ander land trekken en in plaats van een tijd van genade komt er een tijd van gericht. De overheid zou over zichzelf en over het land de toorn van God halen, wanneer ze in zó'n tijd de verbreiding van godslastering zou toelaten.⁴⁷

Zo kon Luther ertoe komen in 1531 onder een door Melanchthon opgestelde memorie van de wittenbergse theologen waarin met verwijzing naar de wetten tegen de donatisten, voor de leiders en de hardnekkige aanhangers van de wederdoperij de doodstraf gerechtvaardigd werd genoemd, te schrijven: 'Placet mihi Martino Luthero'. De woorden die hij daaraan toevoegde, doen duidelijk zijn aarzeling kennen en wat hem daar uiteindelijk over heen hielp: 'Wiewohl es crudele anzusehen, dass man sie mit dem Schwert straft, so ist doch crudelius, dass sie ministerium verbi damniren und keine gewisse Lehre treiben und rechte Lehre unterdrücken und dazu regna mundi zerstören wollen'.⁴⁸

Melanchthon heeft zich in de door hem opgestelde belijdenisgeschriften over de kerkelijke tucht in dezelfde geest uitgesproken als Luther.⁴⁹ In de *Augsburgse confessie* verstaat hij onder de 'potestas (of 'iurisdictio') episcoporum' of de 'potestas (of 'iurisdictio') ecclesiastica' de bevoegdheid tot het uitoefenen van alle functies van het geestelijk ambt, van de bediening van het Woord en de sacramenten tot de uitsluiting uit de gemeenschap der kerk. In de *Apologie*

45 Deze woorden komen voor in een brief uit 1525, eveneens geciteerd via Bornkamm, *a.a.O.*, das.

46 Bornkamm, *a.a.O.*, das.

47 Bornkamm, *a.a.O.*, S. 271.

48 Bornkamm, *a.a.O.*, S. 272, 367 (Anm. 21). Vgl. Hoffmann, *Lehrzucht und Glaubensduldung*, S. 180 f., die als bewijs voor Luthers aarzeling en terughoudendheid ook nog het fiat citeert dat hij in 1536 gaf aan een soortgelijk advies: 'Dies ist die gemeine Regel, doch mag unser gn. Herr allezeit Gnade neben der Strafe gehen lassen nach Gelegenheit der Zufälle' [naar omstandigheden].

49 Zelfs Luthers *aarzeling* is Melanchthon niet vreemd. Hoe voorzichtig begint hij in zijn *Unterricht* de paragraaf over de ban: 'Es were auch gut, das man die straffe des rechten und Christlichen Banns, davon geschrieben stehet Matthei am xviii, nicht ganz liesse abgehen'. Melanchthon, *Unterricht*, S. 39.

neemt hij formeel de onderscheiding van het kanonieke recht tussen de 'potestas ordinis' en de 'potestas iurisdictionis' over; tot de eerste rekent hij dan de bediening van Woord en sacramenten, tot de laatste de 'auctoritatem excommunicandi et absolventi'. Al deze macht moet door de kerk worden uitgeoefend 'sine vi humana, sed verbo'.⁵⁰

Toch bestond er van meet af aan verschil tussen Luther en Melanchthon. Melanchthon is er altijd veel meer van overtuigd geweest dat de kerk om te kunnen blijven bestaan een zekere vaste orde niet kon missen.⁵¹ Vandaar dat hij ook met méér volharding dan Luther gezocht heeft naar wegen om aan de tucht in de kerkelijke praktijk plaats en gestalte te geven.

Zo bepleitte hij tijdens het in 1541 te Regensburg gehouden godsdienstgesprek in een memorandum, getiteld *De abusibus ecclesiarum emendandis* de instelling van 'decuriae iudicum'. In deze colleges moesten behalve de predikanten ook 'aliqui honesti, graves et docti viri laici' zitting hebben. Eerst moest de zondaar door de predikant worden vermaand. Bleef dit vermaan zonder vrucht, dan moest hij bij het college van rechters worden aangegeven. Dat moest de zaak onderzoeken, zo nodig de excommunicatie uitspreken en daarvan vervolgens de burgerlijke overheid in kennis stellen.⁵²

50 CA (1530), XXVIII; *Apol.* (1531), XXVIII, *Bekentnisschriften* (evang.-luth.), S. 123 f., 400. Vgl. Münter, *Begriff des geistlichen Amtes*, S. 17.

Terecht hebben E. Kinder en K. Haendler opgemerkt dat, al werd de onderscheiding van het kanonieke recht 'formal beibehalten', ze toch 'inhaltlich anders verstanden' werd. „Verstand die römisch-katholische Lehre unter der 'potestas iurisdictionis' eine Herrschaftsgewalt, die der Herrschaftsgewalt weltlicher Herrscher entsprach und glich, so versteht Melanchthon hier darunter ein Teilmoment des 'Gnadenmittel-Amtes', nämlich die Wahrnehmung des 'Amtes der Schlüssel.'" *Bekentnis* (lutherisches), S. 145.

51 Vgl. ten aanzien van Luther: Lohse, *Kirchengeschichte*, S. 166: 'Gegenüber allen Fragen der Verfassung, weithin aber auch des kirchlichen Brauchtums ist Luther erstaunlich zurückhaltend gewesen. Diese Zurückhaltung war nicht Gleichgültigkeit, sondern resultierte aus seiner Überzeugung, dass das Wort Gottes schon wirken und zu gegebener Zeit zur nötigen Umgestaltung bestimmter Dinge führen werde'. Ten aanzien van Melanchthon: Lau, *Melanchthon und die Ordnung*, S. 104: 'Vom Wesen der Kirche her, so wie Melanchthon diese versteht, ergibt sich die Notwendigkeit einer kirchlichen Ordnung, ja einer kirchlichen Rechtsordnung'. Lau vervolgt: 'Ob man von Luther sagen kann, dass er vom Wesen der Kirche her ein kircheneigenes Recht entwickelt, ist fraglich; die Versuche von Lutherforschern, diese Entwicklung nachzuvollziehen, überzeugen nicht leicht'.

52 *OMel (CR)*, IV, c. 547 sq. De nota werd (17 of 18 juli 1541) opgesteld omdat de keizer 'iudicia doctorum de emendanda forma externa Ecclesiae' had verlangd (c. 541 sq.). Münter, *a.a.O.*, S. 29, vestigt er de aandacht op dat in de lutherse belijdenisgeschriften over zo'n college niet werd gerept.

Het bekend maken door de 'decuria' van haar 'sententia' aan de 'magistratus civilis' lag niet in de (princiële) lijn van Luther. De in de 'Newe Landsordnunge' (1543) van hertog Maurits van Saksen opgenomen bepaling dat de geëxcommuniceerden bij minachting van hun excommunicatie aan de overheid moesten worden overgegeven en verbannen worden, bekritiseerde Luther heftig: 'Sub Papa miscuit [Satan] ecclesiam politiae, sub nostro tempore vult miscere politiam ecclesiae'. Götze, *a.a.O.*, S. 131; Bornkamm, *Ringel der Motive*, S. 204.

Toen Melanchthon te Regensburg dit pleidooi opstelde, bestond er reeds een dergelijk college in Wittenberg. Daar was in 1539 het eerste 'consistorie' in het leven geroepen, weldra elders gevolgd door andere.⁵³ Uit Melanchthons memorandum blijkt duidelijk hoe hij die colleges bedoeld had: als *kerkelijke* rechtbanken. De 'honestiores viri' die er zitting in moesten krijgen, wilde hij beschouwd zien als vertegenwoordigers van de gemeente die moesten voorkomen dat er tirannie binnensloop, wat gemakkelijk kon gebeuren wanneer de predikanten het alleen voor het zeggen hadden.⁵⁴

In werkelijkheid ontwikkelden de consistoriën zich tot organen van de overheid.⁵⁵ Overal in Duitsland werden het de centrale colleges voor het kerkelijk bestuur en de kerkelijke rechtspraak waarin de landsvorst of de magistraat domineerde. Deze ontwikkeling mag dan niet in Melanchthons bedoeling gelegen hebben, het was er wél een waartegen hij weinig principieel verweer kon bieden. Zijn beschouwing van de overheid als 'custos', niet alleen van de tweede maar ook van de eerste tafel der wet, moest die ontwikkeling, toen er eenmaal een begin mee gemaakt was — en door wie anders dan door de overheid? — wel in de hand werken.⁵⁶

In december 1525 voerde Caspar Schwenckfeld met Luther enige gesprekken o.a. over de kerkelijke tucht. Luther liet zich daarbij in dezelfde geest uit als in de voorrede op de *Deutsche Messe* — waarschijnlijk had hij die al geschreven: 1 januari 1526 verscheen de *Deutsche Messe* in druk —: er moest wel tucht zijn, maar ze kon niet, althans nog niet, worden ingevoerd. In het verslag, dat Schwenckfeld van de gesprekken opstelde, tekende hij aan: 'dabei bleibs'.⁵⁷

Toch — al volstond Luther meestal,⁵⁸ evenals trouwens Melanchthon in de van hem afkomstige confessies,⁵⁹ met als 'notae ecclesiae' alleen het Woord

53 Lau-Bizer (Bizer), *Reformationsgeschichte Deutschlands*, S. 99; Lau, *Luther*, S. 113 f.; Wolf, *Ordnung der Kirche*, S. 379.

54 *OMel*, (CR), IV, c. 548: 'Nee liceat soli pastori ferre sententiam excommunicationis, sine ulla iudicium decuria, aut nemine adhibita ex honestioribus viris suae Ecclesiae . . . Tyrannis est inimica Ecclesiae'. Vgl. Kirn, s.v. *Melanchthon*, RE, XII, S. 533, 1 ff.

55 Lau, *a.a.O.*, S. 114. Op de vraag of de consistoriën 'von Anfang an Behörden des Landesherrn' geweest zijn, zoals Sehling, s.v. *Konsistorien, Konsistorialverfassung*, RE, X, S. 753, 37 ff., meent, dan wel 'erst ganz allmählich im 16. Jahrhundert und auch gar nicht überall . . . Organe des landesherrlichen Kirchenregiments' geworden zijn, gelijk Müller, *Anfänge der Konsistorialverfassung*, S. 189 f, beweert, behoeft hier niet te worden ingegaan. Vgl. echter blz. 56.

56 Vgl. Lau, *Melanchthon und die Ordnung*, S. 109, die bovendien nog opmerkt dat volgens Melanchthon 'die Kirche ihre Rechtsordnung nicht selber praktizieren kann'.

57 Over deze gesprekken die de breuk inleidden tussen Luther en Schwenckfeld: Pietz, *Zukünftige Kirche*, S. 15 ff.

58 Vgl. Althaus, *Theologie Luthers*, S. 250.

59 CA (1530), VII; *Apol.* (1531), VII, IX. Zie *Bekenntnisschriften* (evang.-luth.), S. 61, 238, 247. Vgl. Schlink, *Theologie der luth. Bekenntnisschriften*, S. 297 ff.

en de sacramenten te noemen — nog in 1539 vermeldde hij als vierde van een zevental kentekenen waaraan 'ein armer jrriger Mensch' merken kan waar een 'Christlich heilig Volck in der Welt' is, het gebruik van de sleutelen.⁶⁰ De lutherse confessionele ontwikkeling liep echter uit op een krachtige afwijzing van de tucht als 'nota ecclesiae'. In de *Formula concordiae* (1577) werd het gevoelen, 'Dass keine rechte christliche Gemein sei, da kein öffentlicher Ausschluss oder ordentlicher Prozess des Banns gehalten werde', als een van de 'errores Schwenckfeldianorum' veroordeeld.⁶¹

§ 3. ZWINGLI EN BULLINGER

In de korte loopbaan van Zwingli als reformator laat zich ongeveer in het midden een breuk aanwijzen. Deze breuk openbaart zich al in 1525, maar tegen het einde van 1526 is ze duidelijk zichtbaar geworden.⁶² Vóór 1525 bezat Zwingli een 'feines Sensorium für die Scheidung von weltlichem und geistlichem Gebiet'; daarna zien wij bij hem de grenzen tussen die twee steeds meer vervagen.⁶³

Aanvankelijk vernemen wij bij Zwingli nog allerlei dat aan Luther doet denken. De ban kan niet worden opgelegd door een 'besunder Mensch' maar alleen door de 'Kirch' — de lokale gemeente waartoe de te bannen persoon behoort — samen met de 'Wächter', de predikant. Voor de ban komt alleen diegene in aanmerking die 'offenlich verergert';⁶⁴ voor zonden die geen openbare aanstoot geven, geldt de regel van het zeventig-maal-zeven-maal vergeven.⁶⁵ 'Die gantze Krafft des Banns' ligt in Matth. 18 : 15 vv: er vinden drie vermaningen plaats; blijven deze zonder vrucht, dan wordt de zondaar

60 *Von den Konziliis und Kirchen* (1539), WA, L, S. 628, 631 f.: Waar overeenkomstig Matth. 18 : 15 de sleutelen bediend worden, d.i. waar gestraft, gebonden en vrijgesproken wordt, 'da wisse, das Gottes Volck da sey, Denn wo nicht Gottes Volck ist, da sind die schlüssel nicht, Und wo die schlüssel nicht sind, da ist Gottes Volck nicht'.

Terecht is erop gewezen dat óók wanneer Luther het aantal 'notae' verhoogt, Woord en sacrament toch 'eine Sonderrolle' blijven spelen. In de wijze waarop Luther over de 'notae' handelt, is een polemisch-apologetisch motief te bespeuren. Dat Luther in *Von den Konziliis und Kirchen* zeven 'notae' noemt, hangt samen met de bedoeling van dit geschrift, nl. 'das Kirchesein der Reformation gegenüber Rom und seinem Anspruch auf alleinige Konzilshoheit zu erweisen'. Aldus Kantzenbach, *Strukturen in de Ekklesiologie*, S. 49, 61. In de in aant. 59 genoemde plaatsen uit de *Apol.*, waar de tucht als 'nota ecclesiae' ontbreekt, wordt geopponeerd tegen de dopers.

61 *Bekenntnisschriften* (evang.-luth.), S. 1098, 4 ff.; 825, 41 ff.

62 A. Farner, *Kirche-Staat bei Zwingli*, S. 3, 111 ff.; Ley, *Kirchenzucht bei Zwingli*, S. 10, 11; O. Farner, *Zwingli*, IV, S. 407 f.

63 A. Farner, *a.a.O.*, S. 18; vgl. 3, 111; O. Farner, *a.a.O.*, IV, S. 409.

64 Zwingli, *Hauptschriften*, III, S. 7 (*Schlussreden*, jan. 1523). Vgl. IV, S. 60 f., 62, 65 (*Auslegen und Begründen der Schlussreden*, juli 1523, art. 31, 32); X, S. 14 (*Commentarius de vera ac falsa religione*, maart 1525).

65 *A.a.O.*, IV, S. 57 (*Auslegen*).

uitgesloten.⁶⁸ Toont hij daarna berouw en bekering, dan wordt hij door de 'Kilch mit dem Wächter' van de ban bevrijd.⁸⁷ Het doel van de ban is het behoud van de zondaar,⁶⁸ maar ook 'dass kein rüdig Schaff die andren ouch verdarbte'.⁶⁹ In deze periode blijkt Zwingli nog voorstander te zijn van een tucht, uitgeoefend door de gemeente onder leiding van de predikant.

In 1525 effende hij zelf de weg voor tucht van een ander type. In verband met de invoering van de evangelische avondmaalsviering bood hij in april van dat jaar aan de Raad van Zürich een *Rathsschlag* aan. Daarin stond dat de kerk 'das brot und tranck der widergedechtnus und dancksagung' niet zou mogen geven aan echtbrekers, hoereerders, godslasteraars, dronkaards, doodslagers, meinedigen, rovers, dieven e.d. Als een soort dreigement volgde daarop: als 'miner herren stab oder oberghheit' zulke overtreders 'nyt vertryben', dan zullen wij 'nach göttlichem gsatz' alle gelovigen aanbevelen hen 'mit aller gemeinsame, als essen, trincken und ander bywonung und pfläg [te] vermyden'.⁷⁰

De Raad wees de *Rathsschlag* van de hand maar ging nu zélf aan het werk. 10 mei 1525 vaardigde hij een verordening uit waarbij een 'Ehegericht' ingesteld werd voor echtbrekers en hoereerders, gevormd door twee predikanten, twee leden van de Grote- en twee leden van de Kleine Raad. Dit college zou uitsluitend constaterende bevoegdheid hebben. Had het vastgesteld dat de zonde bedreven was, dan konden kerk en overheid elk op eigen manier tot straffen overgaan: de kerk met 'bannen und ausschliessen', de overheid met gevangenis, boeten en halsijzer.⁷¹ Hier kon dus nog van een zelfstandig optreden van de kerk en een daarmee parallel lopend optreden van de overheid worden gesproken.⁷²

Eind 1526 was dit niet meer mogelijk. Een verordening van 15 december 1526 bepaalde dat voortaan de overheid zou optreden 'anstatt ir gemeinen kilchen' dwz. als zaakwaarneemster van de kerk, óók wanneer uitsluiting van het avondmaal aan de orde kwam. De excommunicatie zou voortaan dus een onderdeel vormen van de straf die de overheid oplegde.⁷³

De ontwikkeling vond haar voltooiing in het *Grosse Sittenmandat* van

66 *A.a.O.*, IV, S. 56 ff., 60 (*Auslegen*). Evenals voor Luther is voor Zwingli ook 1 Kor. 5 een belangrijke locus voor de tucht: 'Uss den Worten Pauli ermisst man alle Gestalten des Bans' (S. 65 f.).

67 *A.a.O.*, IV, S. 57, 67 (*Auslegen*).

68 *A.a.O.*, IV, S. 66 (*Auslegen*).

69 *A.a.O.*, IV, S. 62; vgl. 56 (*Auslegen*).

70 A. Farner, *a.a.O.*, S. 17 f.; Ley, *a.a.O.*, S. 38 ff.; O. Farner, *a.a.O.*, IV, S. 408.

71 O. Farner, *a.a.O.*, IV, das.; Ley, *a.a.O.*, S. 10 f., 48 ff. Zeer uitvoerige informatie over het 'Ehegericht' (inrichting, werkwijze enz.) geeft Köhler, *Ehegericht und Konsistorium*, I, S. 28 ff.

72 Ley, *a.a.O.*, S. 78, spreekt van een 'zweigeteilten' ban.

73 O. Farner, *a.a.O.*, IV, S. 408 f.; Ley, *a.a.O.*, S. 54 f.; vgl. S. 144, Anm. 5; A. Farner, *a.a.O.*, S. 108 ff.

26 maart 1530⁷⁴ waarin het optreden geregeld werd tegen een menigte van zonden. Dit mandaat laat een merkwaardig in elkaar grijpen zien van kerkelijk en overheidsoptreden.⁷⁵ Om daarvan een voorbeeld te geven: in de eerste paragraaf wordt gehandeld over de kerkgang en het gedrag van de kerk-ganger tijdens de kerkdienst. De *predikant en de 'Ältere'*⁷⁶ stellen het kerk-verzuim vast. De *'Eherichter'* — hoewel hun taak meer was gaan omvatten, bleven deze mannen hun ingeburgerde naam behouden — vermanen. Treedt na twee vermaningen geen verbetering in, dan volgt nog een derde die door de *predikant* gegeven wordt. Blijkt ook deze vergeefs, dan wordt de zondaar bij de *'Zunftmeister'* aangegeven. 'Diewil er sich in christenlichen sachen, die seel und conscienz belangend, von einer gemeind abziehend', is het billijk dat hij ook van het genot van de tijdelijke dingen die andere gemeenschappen op-leveren, wordt afgezonderd.⁷⁷

Opvallend is dat het alleen de openbare verachters van het Woord Gods zijn die op deze harde wijze worden aangepakt, niet de lasteraars, spelers, drinkers e.d. Zij komen er af met een geld- of gevangenisstraf. Daar ligt een bepaalde beschouwing achter: zij die welbewust de kerk de rug toekeren, horen in de gemeenschap niet meer thuis, 'morele' zondaars zijn altijd nog te verbeteren.⁷⁸ In overeenstemming daarmee worden de openbare verachters van het Woord bedreigd met de excommunicatie, in het algemeen niet de 'morele' zondaars. Die moeten juist aan het avondmaal verschijnen.⁷⁹

In 1532 onderging het *Grosse Sittenmandat* nog een uitbreiding. Bestond er reeds dwang om de prediking bij te wonen, daar kwam nu de sacramentsdwang bij: men *moest* aan het avondmaal deelnemen op straffe van uitwijzing uit stad en land.⁸⁰

Opvallend is de telkens wisselende plaats van het avondmaal in de tucht-oefening. In de *Auslegen und Begründen der Schlusserden* (1523) is sprake van 'uitsluiten' en 'afsnijden' zonder dat het avondmaal genoemd wordt.⁸¹

74 Ley, *a.a.O.*, S. 105–115; O. Farner, *a.a.O.*, IV, S. 389–394; A. Farner, *a.a.O.*, S. 111, 127 f.

75 Ley, *a.a.O.*, S. 109, spreekt van het 'enge und unlösbare Ineinander von Staat und Kirche' in dit document.

76 'Ältere in namen der Kirchen'. Ley, *a.a.O.*, das. Köhler, *a.a.O.*, I, S. 165, meent hier de wortels aan te treffen van het reformatorische ouderlingenambt. Vgl. ook Bornkamm, *a.a.O.*, S. 210. In *mei* of *juni* van hetzelfde jaar 1530 pleitte in Bazel Oecolampadius voor de aanstelling van ouderlingen naar het voorbeeld van het Nieuwe Testament. Staehelin, *Lebenswerk Oekolampads*, S. 509, 511. Vgl. blz. 31.

77 Ley, *a.a.O.*, S. 111, die hierbij aantekent: 'Die Gebanntten werden wirtschaftlich ruiniert, von Zunft und Gesellschaft ausgeschlossen; sie gehen der Nutzniessung von Holz, Weide etc. verlustig'.

78 Ley, *a.a.O.*, S. 111 f.

79 Ley, *a.a.O.*, S. 124 f., die erop wijst dat de in de verordeningen van 1525 en 1526 voorkomende bedreiging van echtbrekers en hoereerders met de excommunicatie van kracht bleef. Dit was echter de enige 'Ausnahme'.

80 Ley, *a.a.O.*, S. 115.

81 *Hauptschriften*, IV, S. 60 (*Auslegen*). Vgl. Ley, *a.a.O.*, S. 34.

In de *Aktion oder Brauch des Nachtmahls* en de *Rathsschlag* (1525) is de excommunicatie uitsluiting van allerlei grove zondaars van het avondmaal.⁸² In haar huwelijkswetgeving (1525–1526) staat de overheid deze excommunicatie alleen toe in gevallen van klaarblijkelijke echtbreuk en hoererij.⁸³ In diezelfde tijd gaat Zwingli zelf zich van de uitsluiting van het avondmaal als tuchtmiddel distantiëren: in de *Amica exegesis* (1527) spreekt hij zich uit voor een uiterst zeldzame toepassing ervan.⁸⁴ In het *Grosse Sittenmandat* (1530) worden de (meeste) 'morele' zondaars tot de avondmaalsgang *verplicht* en deze ontwikkeling liep in 1532 uit op onverholven *avondmaalsdwang*.

Dit laatste treft men bij Luther niet aan en is bij deze zelfs ondenkbaar. Terecht heeft Ley het verschil tussen Luther en Zwingli op dit punt in verband gebracht met dat tussen beider beschouwing van het avondmaal zelf. Voor Luther is in het avondmaal Christus zelf zeer reëel aanwezig, daarom mag het niet door onwaardigen worden ontvangen. Maar Zwingli zag, evenals Bullinger, in het avondmaal enerzijds een 'gnädigen Handel Gottes mit uns' waarvoor niemand zich mocht afsluiten, anderzijds een 'actio gratiarum' waaraan niemand zich mocht onttrekken.⁸⁵

Ongetwijfeld hangt het steeds meer op de achtergrond treden van de excommunicatie bij Zwingli óók samen met zijn afwijzing van de doperse beschouwing van de ban,⁸⁶ op welke beschouwing wij nog nader terugkomen.

De omstandigheden, met name het optreden van de dopers, mogen Zwingli tot de koerswijziging van 1525-26 genoopt hebben, toen die er eenmaal was, heeft hij de daaruit voortvloeiende ontwikkeling positief gewild en er in toenemende mate zelf leiding aan gegeven. Tegenover degenen die hem op deze weg niet konden volgen, heeft hij zich onder meer verdedigd op de synode van St. Gallen (18 december 1530). Het was een verdediging van principiële aard. Zwingli betoogde dat de kerkelijke ban *overbodig* was geworden omdat 'unser Zit... vil mer der Propheten dann der Apostlen Ziten mag verglichnet werden'. In de tijd der apostelen was de kerk her en der verstrooid en onderworpen aan een heidense overheid die om de zonde niet veel gaf. Daarom was er voor de apostelen geen passender middel om tegen de zonden op te treden dan de uitsluiting van hen die naar geen enkel vermaan wilden luisteren. Maar

82 Ley, *a.a.O.*, S. 10, 37, 43.

83 Ley, *a.a.O.*, S. 10, 48.

84 Ley, *a.a.O.*, S. 10, 70.

85 Ley, *a.a.O.*, S. 70 f., 116. Het verschil in avondmaalsbeschouwing tussen Luther en Zwingli (en Bullinger) komt uitvoerig ter sprake bij Hartveit, *Verum, corpus* (welke studie overigens voornamelijk over 'een centraal hoofdstuk uit de avondmaalsleer van Calvijn' handelt), blz. 29 vv. 'Want de praesentia realis van de levende Heer is de blijvende veronderstelling van Luthers avondmaalsleer' (blz. 32). 'Maar in de grond der zaak is Zwingli blijven staan bij zijn visie op het avondmaal als een gedachtenismaaltijd...' (blz. 67). „Bullinger blijft dan ook volkomen in de lijn van Zwingli wanneer hij als zijn overtuiging uitspreekt, dat 'de eucharistie een dankzegging is of gedachtenis aan de dood van Christus...' " (blz. 69).

86 A. Farner, *a.a.O.*, S. 18; Ley, *a.a.O.*, S. 73; Schmidt-Clausing, *Zwingli*, S. 60.

nu de magistraten christelijk geworden waren en als Gods dienaren het kwaad straffen en wreekten, behoefde de kerk dat niet meer te doen: immers, 'ee der Mörder und Todschleger mög ussgeschlossen werden, so hat in die Oberkait schon hingericht'. Alleen als de overheid in gebreke bleef, zouden de gemeenten zelf moeten optreden.⁸⁷

In deze lijn lag het dat Zwingli in zijn postuum in druk gegeven *Fidei christianae expositio*⁸⁸ de gedachte van een door de kerk uit te oefenen tucht geheel prijs gaf. Omdat 'de zichtbare kerk nu eenmaal veel tegenstrevenden en ongehoorzamen heeft, wie het, omdat zij geen geloof hebben, geheel onverschillig is of men ze ook honderdmaal uit de kerk werpt', is de overheid nodig 'om de schaamteloze zondaars in toom te houden'. De overheid is in de kerk even noodzakelijk als het predikambt.⁸⁹

Ondanks de twee fasen die zich in Zwingli's loopbaan laten onderscheiden, vertoont deze continuïteit. In het begin legde hij, het machtige bestaande kerk-instituut kritiserend, grote nadruk op de onzichtbare kerk die door de verkondiging van het Woord wel zichtbaar werd, maar desondanks met de zichtbare kerk niet samenviel. Was het dan zo héél vreemd dat hij later de evangelisch geworden kerk niet van een eigen organisatie voorzag, maar de leiding daarvan toevertrouwde aan de christelijke overheid? Nooit, ook in zijn eerste periode niet, heeft Zwingli kerk en overheid als concurrerende instanties beschouwd; nimmer ook het standpunt ingenomen dat kerkelijk tucht mogelijk zou zijn zonder een parallel optreden van de overheid.¹⁰ Maar terwijl hij aanvankelijk de 'Christengemeinde' en 'Bürgergemeinde', de 'urbs christiana'

87 O. Farner, *a.a.O.*, IV, S. 409 ff.; Ley, *a.a.O.*, S. 90 f. Terecht is er door A. Farner, *a.a.O.*, S. 129, *Aam.* 1, op gewezen dat de berichten over deze synode niet geheel duidelijk zijn: Zwingli verklaarde de gemeenteban voor overbodig en toch beschouwde hij volgens die berichten de ban als een zaak van de kerk; de wereldlijke macht moest hem als voornaamste lid der kerk en in naam van de kerk voltrekken.

Het door Zwingli te St. Gallen ingenomen standpunt had hij eerder verdedigd op de synode van Frauenfeld, 14 dec. 1529. Ley, *a.a.O.*, S. 88 f.; O. Farner, *a.a.O.*, IV, S. 411.

88 Wanneer O. Farner, *a.a.O.*, IV, S. 411, spreekt van Zwingli's „kurz vor seinem Sterben veröffentlichten 'Expositio fidei' " kan dat misverstand wekken. Het geschrift werd door Zwingli in de zomer van 1531 opgesteld en door een vriend in handschrift naar het hof van Frans I in Parijs gebracht. Eerst in 1536 werd het door Bullinger in druk gegeven. Vgl. Zwingli, *Hauptschriften*, XI, S. 297 f.; Schmidt-Clausing, *a.a.O.*, S. 79.

89 Zwingli, *Hauptschriften*, X, S. 333 f., 336 f. Vgl. O. Farner, *a.a.O.*, IV, S. 411 f.; A. Farner, *a.a.O.*, S. 130 f.; Ley, *a.a.O.*, S. 103.

90 O. Farner, *a.a.O.*, IV, S. 387 f. Voorts Ley, *a.a.O.*, S. 27: „Es muss mit allem Nachdruck darauf hingewiesen werden, dass Zwingli bereits 1522 in seinem theoretischen Programm, den 'Schlussreden', Staat und Kirche ineinander übergehen und wie zwei Zahnräder ineinander greifen lässt". McNeill, *Calvinism*, p. 78: 'Yet he [Zwingli] did then or later project a Separation of the church authority from the state authority in discipline . . .' Vgl. ook de opmerking van Locher, *Zwingli-Bild*, blz. 183, dat het 'nicht angeht, von einem Umschwung in Zwingli's Denken ca 1525 aus Resignation an der Verkündigung zu sprechen'.

en 'ecclesia christiana' nog onderscheidde, liet hij ze later steeds meer samen-vallen.⁹¹ En dit niet zijns ondanks. Hij heeft die twee 'zusammengezwungen unter den einen Spannbogen seiner Theokratie'⁹² en in dit christelijk gemenebest wist hij zich geroepen als de profeet die overheid en volk de weg van het Woord Gods moest wijzen.⁹³

Bullinger, Zwingli's opvolger als antistes van de kerk van Zürich, was slechts vijf jaar ouder dan Calvijn, maar wel tien jaar eerder dan deze was hij de reformatorische beginselen toegedaan.⁹⁴ Calvijn heeft meermalen bij hem steun gezocht⁹⁵ als de kerk van Genève — en dus ook hij zélf — een crisis doormaakte. Hij deed dit ook toen zo'n crisis eens veroorzaakt was door een diepgaand verschil van mening in Genève over de kerkelijke tucht; alleen hierom reeds verdienen ook Bullingers opvattingen over de tucht onze aandacht.

In grote lijnen komen ze overeen met die van zijn voorganger. In 1531 schreef Bullinger aan Berchtold Haller te Bern⁹⁶ dat de 'puniendi scelera potestas honestatisque custodia' het veiligst zijn bij de christelijke overheid. De voorstanders van de uitsluiting van het avondmaal werpt hij tegen dat zij het onderscheid niet zien tussen excommunicatie en eucharistie. Wat Christus heeft ingesteld als troost en geneesmiddel moet men niet verkeren in straf en kwelling. Nergens heeft Christus geboden de zonden te straffen met een avondmaalsverbod.⁹⁷ Zelfs Judas liet Hij aan het avondmaal toe. Dat de ouden wél van het avondmaal weerden, verklaart Bullinger evenals Zwingli uit de omstandigheid dat er in hun tijd nog geen christelijke overheid was om door 'Censura' te straffen. Halier moet zich ook eens indenken wat een excommunicatie waarmee uitsluiting van het avondmaal verbonden is, zal opleveren. In het verleden is er 'satisfactio' en 'hypocrisis theatra' uit voortge-

91 Vgl. het bekende woord o.a. geciteerd door A. Farner, *a.a.O.*, S. 132: 'Urbem christianam nihil quam Ecclesiam Christianam esse'.

92 A. Farner, *a.a.O.*, S. 124.

93 A. Farner, *a.a.O.*, S. 123 f., 132. Moelier, *Reichsstadt und Reformation*, S. 42 f., noemt 'die Gestalt des Propheten, des Mannes, der dem Gemeinwesen Gottes Willen in Vollmacht verkündigt, der also im letzten Grund das Gedeihen des Staates garantiert' de 'Schlussstein des ganzen Gebäudes'. Hij voegt eraan toe: 'Es ist die Gestalt Zwingliis selbst'.

94 Reeds begin 1522 nam hij niet meer deel aan de katholieke eredienst. Kort daarna las hij de in dec. 1521 verschenen *Loei communes* van Melancthon. Blanke, *Bullinger*, S. 52.

95 O.a. in de jaren 1538 en 1553–1555. Vgl. Bouvier, *Bullinger*, p. 87 ss., 107 ss. Gelijk bekend hebben Calvijn en Bullinger ook gestreefd naar een consensus inzake het avondmaal en deze weten te bereiken (*Consensus Tigurinus* 1549).

96 De brief, gedateerd 6 juli 1531, wordt geciteerd bij Ley, *a.a.O.*, S. 133, 143 f. en Staehelin, *a.a.O.*, S. 526.

97 Bullinger verwijst hierbij naar Zwingli's *Amica exegesis*. Ley, *a.a.O.*, S. 144, Anm. 5, wijst erop dat dit niet betekent, dat Bullinger elke uitsluiting van het avondmaal afkeurde. Ook in dit opzicht nam hij hetzelfde standpunt in als Zwingli. Vgl. blz. 25, aant. 79.

komen. Van herinvoering moet men hetzelfde vrezen: 'poenitentialis satisfactio' en 'operum fiducia'. Wie wil dat een zonde die al door de overheid is gestraft, nog eens 'ab excommunicationis praesidibus' gestraft wordt, en dan met een avondmaalsverbod, wil te véél.

Een jaar later verzette Bullinger zich krachtig tegen Leo Jud, toen deze pleitte voor het in het leven roepen van een onafhankelijke, kerkelijke instantie om onwaardigen en goddelozen van het avondmaal te weren. De excommunicatie is een acte van 'justitia exterior', hield hij Jud voor, óók als ze wordt uitgesproken door de kerk. Daarom kan ze zonder bezwaar aan de overheid worden overgelaten.⁹⁸

In zijn *Hausbuch* reageerde Bullinger als volgt op de bedenking dat hij mensen tot het avondmaal toeliet met wie Paulus zelfs het eten van gewoon brood verbood, en dat men door de deelneming van dezulken zou worden bezoedeld: door Judas' deelnemen aan het avondmaal werden niet de andere discipelen bevlekt, wel Judas zélf! Paulus zegt dat ieder zichzelf moet beproeven, niet dat ieder moet oordelen over een ander.⁹⁹

Hoewel deze beschouwingen, gelijk ons later nader zal blijken, niet overeenstemden met die van Calvijn, heeft Bullinger aan Calvijn alle mogelijke steun gegeven, toen hij juist ter zake van de kerkelijke tucht in een ernstig geschil met de Raad van Genève werd gewikkeld.³⁰⁰

Bullinger schreef toen aan Calvijn¹⁰¹ dat de Raad van Zürich na overleg met de predikanten tot het eenstemmige oordeel was gekomen dat de geneefse wetten met betrekking tot de kerkeraad goed waren en aansloten bij het Woord van God,¹⁰² en dat het hem voorkwam dat daarin geen veranderingen moesten worden aangebracht, integendeel, dat ze veeleer integraal moesten worden gehandhaafd, juist in deze tijd, nu de mensen steeds slechter werden. Onze tuchtorde, zo liet Bullinger volgen, stemt wel niet in alles met de uwe overeen, maar dat komt omdat ze is afgestemd op bepaalde tijden, plaatsen en personen, maar juist daarom willen wij die van u niet verwerpen.¹⁰³

98 Ley, *a.a.O.*, S. 142.

99 Hollweg, *Bullingers Hausbuch*, S. 260.

100 Vgl. blz. 203 vv.

101 *Bullinger aan Calvijn*, 12 en 13 dec. 1553, OC, XIV, c. 696 sqq.

102 'pias esse et accedere ad verbi Dei praescriptum' (c. 697).

103 'Et quanquam nostra disciplina vestrae per omnia non respondeat, illam tamen pro ratione temporum, locorum et personarum esse temperatam, nee ideo vestram veile subversam' (c. 697 sq.).

Geheel in deze geest stelde de Raad van Zürich ook zijn antwoord op aan de Raad van Genève, 13 dec. 1553, OC, XIV, c. 699 sq.; {a} . . . 'können wir üch keinen anderen bescheyd oder Rath geben dann das ir by den selbigenn gstelten Satzungen unnd Ordnungen . . . blybenn . . .'; [b] 'ein yede Oberkeyt inn sölichenn unnd anderen sachenn in Jrenn gepietenn nach Jres Lanndts unnd folchs ard . . .' In de brief werd gesproken over 'das Consistorium oder Eegricht', welke identificatie het de Raad gemakkelijker

Bullinger is op dit punt zijn leven lang zichzelf gelijk gebleven. In 1571 zette Petrus Ramus hem in een brief verschillende bezwaren uiteen tegen de wijze waarop in Frankrijk, onder invloed van Genève, de kerken werden bestuurd en de tucht werd uitgeoefend; dit laatste gebeurde door kerkeraden, niet door de gemeenten zelf.¹⁰⁴ In zijn antwoord¹⁰⁵ hield Bullinger hem het voorbeeld van de dopers voor, maar niet ter navolging! De dopers hadden destijds in Zürich en elders veroordeeld dat 'in conservanda et exercenda disciplina ecclesiastica' gebruik gemaakt werd van de 'politica opera' van de magistraat, en dat de excommunicatie niet uitsluitend uitging en uitgesproken werd door heel de gemeente, wat volgens hen alleen goed was. Maar wat heeft men bij hen kunnen waarnemen? Verwarring, onderlinge strijd en scheuringen! Wij konden toch onmogelijk onze instellingen inruilen tegen hun ijdele, bovendien onrust verwekkende, ondernemingen, zo houdt Bullinger Ramus voor.

Hij blijft dus de instellingen van Zürich prefereren. Maar ook nu zonder die van anderen, 'extra Anabaptistas', te veroordelen! Met kerken die een andere 'disciplina' hebben welke óók 'moderate, sapienter, utiliter' gebruikt kan worden en geen chaos en verbrokkeling veroorzaakt, wil hij niet in de arena treden, noch deze tegen haar zin 'nostrum illum modum' opdringen.¹⁰⁶

Voor Bullinger was het belangrijkste dat er tucht werd uitgeoefend. Door *wie*, dat was voor hem een kwestie van de tweede orde. Als men het maar niet liet gebeuren door de hele gemeente, — dat moest tot chaos leiden. En in Zürich — daarvan was hij overtuigd — kon het niet beter dan door de christelijke magistraat.¹⁰⁷

§ 4. OECOLAMPADIUS EN MYCONIUS

Donderdag 1 april 1529 had de Raad van Bazel de *Reformationsordnung* aanvaard.¹⁰⁸ Opzicht en tucht over de gemeenteleden werden in handen gelegd

moet gemaakt hebben te antwoorden zoals hij deed. Maar terecht tekenen de uitgevers van de OC (c. 699, n. 1) hierbij aan dat 'Ehegericht' in Zürich de naam was van een 'mehr weltlichen als kirchlichen Behörde'.

104 Ramus had de partij gekozen van Morély. Vgl. Kingdon, *Geneva and the consolidation*, p. 96 ff., 212 ff.

105 Het schrijven, gedateerd 2 dec. 1571, vindt men bij Bouvier, I.e., p. 551–557.

106 Bouvier, I.e., p. 553, 402.

107 OC, XIV, c. 697 sq.; Hollweg, *a.a.O.*, S. 253 f.

108 De volledige titel van deze 'Sammlung verschiedener kirchlicher Gesetze' luidde: *Ordnung, so eine Stadt Basel, den ersten Tag Aprilis, in ihrer Stadt und Landschaft künfftig zu halten erkannt hat, darin wir die verworfenen Missbräuche mit wahrem Gottesdienste ersetzt, auch wie die Laster, so mit christlicher Tapferkeit unverträglich, Gott zu loben, abgestellt und bestraft werden sollen, enthalten ist. Als man zählt nach der Geburt Christi 1529.* Herzog, *Oekolampad*, II, S. 154 f.

De tekst is te vinden in *Kirchenordnungen* (Richter), I, S. 120–127. Een uitvoerig overzicht van de inhoud bij Staehelin, *a.a.O.*, S. 478–487. In hoeverre Oecolampadius bij de opstelling is betrokken geweest, is niet bekend; in elk geval zat hij niet in de daarvoor aangewezen commissie. Vgl. *Briefe und Akten* (Oekolampad), II, S. 301 f.

van de 'leutpriester und diacon'.¹⁰⁹ Daartegen kwam verzet: men was bang voor een terugkeer van de 'pristina tyrannis', de vroegere tirannie van de geestelijkheid. De predikanten toonden hiervoor begrip zodat de zaak opnieuw op de helling kwam.¹¹⁰

Alvorens een nieuwe regeling te ontwerpen gaf de Raad aan Oecolampadius de gelegenheid zijn opvattingen ter zake kenbaar te maken. Deze deed dit, in mei of juni van het jaar 1530, in een uitvoerige rede voor de Raad.¹¹¹

Deze rede leent zich bij uitstek om Oecolampadius' denkbeelden omtrent de kerkelijke tucht te leren kennen. Hij verklaarde daarin onder meer¹¹² dat de predikanten wel bereid waren heel de tuchtoefening uit handen te geven, ware het niet dat deze onlosmakelijk met hun ambt was verbonden: wie de sacramenten bedient, moet ook zorgen voor het rein houden ervan; er zijn allerlei vragen die alleen 'a doctis pastoribus' kunnen worden beoordeeld. Maar de predikanten behoeften het niet alléén te doen, zij moesten het doen 'cum ecclesia'. Met 'ecclesia' bedoelde Oecolampadius in dit geval niet heel de gemeente; die achtte hij daartoe niet in staat.¹¹³ Maar evenals in de tijd der apostelen moesten er weer ouderlingen komen: 'seniores quidam, qui olim irpfa(36xepoL dicti'. Hun oordeel kon dan, als dat van de 'prudentiores', gelden als mening van heel de gemeente.

Daarom stelde Oecolampadius de vorming voor van een 'honestus duodecim censorum consessus'. Daarin moesten behalve de vier stadspredikanten ook vier raadsheren en vier mannen 'ex plebe' zitting hebben. Ingeval van openbare zonde zou eerst moeten worden vermaand door één 'censor',¹¹⁴ dan door twee of drie, en als ook dit zonder resultaat bleef, door het hele college. Bleef alles vruchteloos, dan moesten de 'censores' overgaan tot de excommunicatie. Betoonde de zondaar 'congruam poenitentiam', dan moesten zij die weer opheffen.¹¹⁵

Oecolampadius stelde in zijn rede ook de vraag aan de orde naar het goed recht van de kerkelijke tucht naast de overheidsstraf.¹¹⁶ Kan men in een geordende staat niet vreedzaam en vroom leven volgens de wetten van de

109 *Kirchenordnungen* (Richter), I, S. 124; Staehelin, *a.a.O.*, S. 483 f.

110 Staehelin, *a.a.O.*, S. 507.

111 De 'oratio de reducenda excommunicatione' vindt men in *Briefe und Akten* (Oekolampad), II, S. 488 ff. (Nr. 750). Vgl. Staehelin, *a.a.O.*, S. 507. De rede zal wel in het Duits zijn uitgesproken (aldus ook het laatstgenoemde werk, S. 507; het eerstgenoemde spreekt S. 458, Anm. 1, van een Duitse vertaling).

112 Staehelin, *a.a.O.*, S. 509 ff.

113 Als gronden voor deze bewering noemde Oecolampadius: het volk wordt door hartstochten gedreven, het vertoont gebrek aan oordeelskracht, er zou de grootste verwarring ontstaan als men ook moest luisteren naar vrouwen en kinderen en naar de massa van de mannen die vaak nog onverstandiger zijn. Staehelin, *a.a.O.*, *das*.

114 En wel door die 'censor' die 'fide, eloquio, autoritate' bij de betrokkene het meest bereiken kan. Staehelin, *a.a.O.*, S. 511.

115 Staehelin, *a.a.O.*, *das*.

116 Staehelin, *a.a.O.*, S. 510.

staat, zonder ban? Neen, antwoordde Oecolampadius. Bazel heeft 'aequissimas leges'; die zijn voor het bestuur van de staat toereikend, maar er zijn zoveel wereldlijke zaken dat de Raad de kerkelijke tot nu toe óf te traag óf te weinig grondig heeft behandeld. Bovendien zijn voor de overheid, óók voor een christelijke, andere gezichtspunten maatgevend dan voor de kerk.¹¹⁷ De overheid kan in de staat heidenen, joden en geëxcommuniceerden dulden, als zij de orde maar niet verstoren, doch de kerk kan zulke mensen in haar gemeenschap geen plaats geven. De overheid, óók de christelijke – Oecolampadius accentueert dat telkens –, straft ook degenen die oprecht berouw hebben, terwijl de kerk dezulken barmhartigheid betoont. Omgekeerd: een echtbreker die zijn overheidsstraf ondergaan heeft, is voor de staat gerehabiliteerd, maar als hij geen blijk geeft van berouw, kan de kerk hem niet tot het avondmaal toelaten. Het kan ook voorkomen dat iemand zowel door de overheid als door de kerk moet worden gestraft; als 'pacis honestatique publicae inturbator' door de overheid, en als 'religionis prophanator' door de kerk.¹¹⁸ 'Gij levert de stad goede en vreedzame burgers, de kerk vrome en onberispelijke christenen'.¹¹⁹ Daarom mag de kerk zich de haar toekomstige 'iurisdictio' niet laten ontroven.

Terecht heeft E. Staehelin deze rede van Oecolampadius een 'kirchengeschichtliches Ereignis grossen Stils' genoemd.¹²⁰ Er werden enige belangrijke dingen in geponeerd en gepostuleerd: de tucht der kerk heeft een eigen karakter waarom ze onmogelijk door de overheid kan worden uitgeoefend; ze mag echter ook niet alleen door predikanten worden uitgeoefend: er moet een nieuw kerkelijk ambt en een nieuw kerkelijk college voor worden ingesteld.¹²¹

Toen op 14 december 1530 het nieuwe mandaat werd afgekondigd,¹²² bleek het dat de Raad Oecolampadius' denkbeelden slechts voor een deel had geaccepteerd.¹²³ In plaats van één college van twaalf 'censores' voor heel de stad, kwamen er vier, voor elke parochie één. Daarin kregen zitting twee raadsheren en één gemeentelid, maar geen enkele predikant. De predikant moest alleen

117 *Briefe und Akten* (Oekolampad), II, S. 452: 'Est autem censura ecclesiastica non tam poena quam remedium'.

118 Vgl. ook de uitspraak: 'Aliae igitur ad tribunal vestrum, aliae ad tribunal ecclesiae actiones sunt, multumque distincta fora'. *A.a.O.*, II, S. 456.

119 'Vos bonos ac pacificos cives datis, ecclesia pios et inculpato christianos urbi producit'. Staehelin, *a.a.O.*, das.

120 Staehelin, *a.a.O.*, S. 511; vgl. S. 512: 'Für Oekolampad fallen also seit dieser Rede Staat und Kirche nicht mehr einfach zusammen, sondern innerhalb des einen christlichen Gemeinwesens will er der Kirche eine aus kirchlichen Gesichtspunkten herausgestaltete und an kirchliche Prinzipien gebundene eigene Leitung erkämpfen'.

121 Oecolampadius wil aan het college behalve de tuchtoefening ook de behartiging van andere 'res ecclesiasticas' toevertrouwen. Staehelin, *a.a.O.*, S. 509.

122 Vgl. Staehelin, *a.a.O.*, S. 519 ff.

123 Staehelin, *a.a.O.*, S. 519; Hagenbach, *Oekolampad und Myconius*, S. 172. Vgl. Herzog, *a.a.O.*, II, S. 200.

worden geraadpleegd vóór de derde vermaning en de opheffing der excommunicatie. Verder moest hij de excommunicatie en de opheffing ervan 'vor gemeiner kylchen' afkondigen. Verhardde iemand zich onder de ban, dan zouden overheidsstraffen en vergeldingsmaatregelen van de gilden volgen.

Toch toonde Oecolampadius zich met de nieuwe regeling ingenomen, ja hij beschouwde die zelfs min of meer als de bekroning van zijn eigen streven. Eind maart 1531 schreef hij aan Konrad Sam, de predikant van Ulm, die bij hem geïnformeerd had hoe het er in Bazel voorstond met het 'negocium excommunicationis': 'Bene fedito; res salvae sunt'; van geen onderneming heb ik minder spijt en geen levert ook meer vrucht op.¹²⁴

Schoot Oecolampadius' inzicht in de afbakening van de taken van kerk en overheid toch nog tekort? Of had de praktijk hem geleerd dat in de gegeven situatie een integrale verwezenlijking van zijn ideeën niet mogelijk was?¹²⁵ Moeilijk zou ze zeker geweest zijn. Zondag 7 mei 1531 had Oecolampadius een excommunicatie uitgesproken, waarschijnlijk zijn eerste, 's Avonds probeerde de geëxcommuniceerde onder schelden hem te bewegen de ban terug te nemen en de volgende dag maakte hij met getrokken zwaard de straten onveilig. De vrouw van de man vroeg Oecolampadius hem te vergeven en wat er gebeurd was niet bij de raad te melden. Oecolampadius antwoordde dat de zaak de Raad ongetwijfeld ter ore gekomen zou zijn en dat hij de ijver van de Raad voor de 'gloria Dei' niet in de weg kon staan.¹²⁶

Kort daarop, waarschijnlijk 10 juni 1531, bracht de Raad in de regeling nog een wijziging aan: mocht ook de derde vermaning vergeefs blijken, dan moest dit worden gerapporteerd aan de Raad, opdat die nog een vierde vermaning zou kunnen toedienen. Daarbij zou de Raad tevens aan de schuldige

124 *Briefe und Akten (Oekolampad)*, II, S. 578 (Nr. 836).

125 Vgl. de mening van Ley, *a.a.O.*, S. 86: 'So sympathisch der Kampf des Baslers Reformators um eine wirkliche *Kirchendisziplin* auch berührt, zeigt sich doch eklatant die innere Unmöglichkeit, in den damaligen staatskirchlichen Verhältnissen eine evangelische Zucht aufzubauen'.

Dat meer dan één tijdgenoot het zo zag, blijkt wel uit de volgende mededelingen, te vinden in *Briefe und Akten (Oekolampad)*, II, S. 605 f. (Nr. 867, Anm. 3). Op een disputatie met dopers te Bern in 1538 werd opgemerkt, dat Oecolampadius te Bazel de ban 'uf dise wysz' [van de dopers] had willen inrichten, maar daarvan had moeten afzien 'zu verhütten ufrur'. In 1570 schreef Gwalther aan De Jouvillers te Genève dat, ofschoon Zwingli hartelijk bevriend was met Oecolampadius, hij 'nunquam tamen voluit exclusionem a coena in ecclesiam Tigurinam introducere', en dat Oecolampadius in Bazel wel 'aliquam eius formulam' invoerde, maar dat deze 'nee ipso adhuc vivente plene exerceri nee postea diutius retineri potuit': de 'prudētissimi' zagen in dat het gezag van de overheid voldoende was. In datzelfde jaar schreef Bullinger aan Datheen dat Oecolampadius in de kerk van Bazel 'excommunicare coeperit magis, quam opus coeptum absolverit' en de Zwitserse kerken niet had kunnen bewegen, 'ut excommunicationem ex coena Domini excludentem recipere vellent'. Vgl. nog Ley, *a.a.O.*, S. 82, Anm. 14 (laatste alinea).

126 Staehelin, *a.a.O.*, S. 524 f.

meedelen dat, als hij nu nog niet zijn zonde liet varen, verder met hem zou worden gehandeld en de ban over hem zou worden uitgesproken.¹²⁷ Het was een ingrijpende wijziging,¹²⁸ hoewel de Raad van 'ein cleine enderung im bruch des banns' sprak; ze kwam immers hierop neer dat voortaan geen excommunicatie meer zou kunnen worden voltrokken zonder goedkeuring van de Raad.¹²⁹ Wat deze tot het aanbrengen van de wijziging ook bewogen mag hebben,¹³⁰ in feite betekende ze een nog verder gaande bemoeienis van de overheid met de kerkelijke tuchtoefening.

Nog in hetzelfde jaar 1531 overleed Oecolampadius. Hij werd als antistes van de kerk van Bazel opgevolgd door Oswald Myconius. Calvin moet deze haast wel ontmoet hebben¹³¹ in het jaar dat hij in Bazel verbleef, van begin 1535 tot de lente van 1536. En ongetwijfeld zal hij er gehoord hebben van wat daar ongeveer een jaar vóór zijn komst had plaatsgevonden: de Raad had toen zijn goedkeuring gehecht aan een door Myconius opgestelde confessie¹³² en deze vervolgens aan de gilden voorgelegd waar ze door alle gildebreeders hoofd voor hoofd was bezworen.¹³³

Myconius koesterde omtrent de kerkelijke tucht dezelfde idealen als zijn voorganger.¹³⁴ Maar nog voor de eerste tien jaren van zijn antistitium verstreken

127 Staehelin, *a.a.O.*, S. 525.

128 Köhler, *a.a.O.*, I, S. 295, zegt dat ze 'in Wirklichkeit einer Wesensänderung gleichkam'.

129 Köhler, *a.a.O.*, I, S. 295: 'Die automatische kirchliche Bannung nach dreimaliger Warnung wird also aufgehoben zugunsten einer eingeschobenen obrigkeitlichen vierten Mahnung vor beiden Räten. Erst nach dieser darf der Kirchenbann eintreten. Damit bekommt die Obrigkeit ein Kontrollrecht des Kirchenbannes'.

130 De Raad zelf sprak uit dat *hij* 'die Bannherren trüwlich handthaben, schützen und schirmen' wilde. Staehelin, *a.a.O.*, S. 525, acht desondanks de bedoeling 'niet klar'. Was die bedoeling 'den Bann noch mehr in die Hand des Staates Zu nehmen' of 'die Bannherren in ihrer Amtsverrichtung zu unterstützen und den Gebannten den ganzen Ernst der Sachlage zum Bewusstsein zu bringen'? Köhler, *a.a.O.*, I, S. 295 f., meent dat beide het geval was. De door de Raad gebezigde woorden zijn meer dan 'eine Bemäntelung obrigkeitlichen Eingriffes'; z.i. geven ze ook wel degelijk een feitelijk motief aan — hij meent zelfs: 'das wichtigste Motiv' ...: 'der kirchliche Bann wurde verachtet und hatte den obrigkeitlichen Schutz nötig'. Hoe dit zij, het resultaat was, om met Staehelin te spreken, 'dass der Staat sich noch mehr in das Banngeschäft einmischte'.

131 Al 'fehlt es' daarvoor volgens Wernle, *Calvin und Basel*, S. 5, 'an einem sichern Zeugnis'. Walker, *Calvin*, p. 127, noemt Myconius echter als eerste van hen met wie Calvin te Bazel 'important friendships' aanknoopte. Wat die vriendschap betreft, Wernle, *a.a.O.*, S. 14, meent dat het na een tijd waarin Myconius tegenover Calvin wantrouwig bleef staan, later tot 'wirkliche Freundschaft' kwam. Meer in overeenstemming met de werkelijkheid lijkt het oordeel van Geiger, *Basler Kirche*, S. 9: 'Auch zwischen Myconius und Calvin ist es nicht zu einer dauerhaften und ungetrübten Freundschaft gekommen'.

132 De 'Basler Konfession' van 21 jan. 1534. Inleiding en tekst in *Bekennnisschriften* (Müller), S. XXV f., 95—100; Staehelin, *Basler Reformation*, S. 241 ff.

133 Hagenbach, *a.a.O.*, S. 353.

134 Geiger, *a.a.O.*, S. 9.

waren, beleefde hij een verdere verminking daarvan.¹³⁵ In 1532 had de Raad een college in het leven geroepen, de 'Synodusherren' of de 'Kirchenrat' genaamd, waarin behalve leden van de Raad en vertegenwoordigers van de burgerij — respectievelijk twaalf en vier in getal — de vier hoofdpredikanten van de stad zitting hadden. Maar zeven jaar later, in november 1539, schafte de Raad, de voortdurende kritiek van de predikanten op zijn beleid moe, de 'Kirchenrat' af¹³⁶ en bracht de ban nog meer onder zijn controle. Op dit punt werd de kerk nauwelijks nog enige zeggenschap gelaten, zodat het verschil met Zürich minimaal was geworden.¹³⁷

Enig verschil bleef er wel. In Bazel was er toch altijd nog tucht, door de kerk uitgeoefend, zij het onder controle van de overheid;¹³⁸ in Zürich niet meer: hier was ze geheel opgegaan in het optreden van de overheid tegen wat niet betaamde.¹³⁹

Myconius heeft zich bij de gang van zaken moeten neerleggen. Hoe hij erover dacht, blijkt wel uit het even snedige als bittere woord waarmee hij de afloop van de ontwikkeling typeerde: 'Kilch ist uff dem Rothus [Rathaus]'.¹⁴⁰

§ 5. BUCER

In de bezinning van Bucer, de hervormer van Straatsburg, omtrent de kerkelijke tucht zijn duidelijk drie fasen te onderscheiden: één die geduurd heeft tot ongeveer 1530, één die zich daarna tot ongeveer 1546 heeft uitgestrekt en één die de daaropvolgende jaren omvat.¹⁴¹

135 Geiger, *a.a.O.*, S. 10.

136 Geiger, *a.a.O.*, *das.*, zegt dat de overheid 'massiv' ingreep.

137 Geiger, *a.a.O.*, S. 11: 'Wie in Zürich und Bern war in Basel fortan deutlich eine Magistratskirche'.

138 Vgl. het oordeel van Calvijn over de situatie in Bazel in 1539: 'Erat tenuis disciplinae forma Basileae. Ea iam dimidia ex parte pessumdata est inter istas contentiones'. *Calvijn aan Farel*, 31 dec. 1539, *OC*, X b, c. 440.

139 Al bleef men dat in Zürich liever anders beschouwen: de stadsraad handelt 'totius Ecclesiae nomine'. Aldus *Bullinger aan Ramus*, 2 dec. 1571, in: Bouvier, *l.e.*, p. 552.

140 Geiger, *a.a.O.*, S. 11. Vgl. *Myconius aan Calvijn*, 10 febr. 1542, *OC*, XI, c. 368 sq.: 'Senatus, inquit, ecclesia est'. Als de promotor van deze en dergelijke gedachten, noemt Myconius in deze brief de dan pas (25 dec. 1541) overleden Karlstadt. Hij en zijn medestanders willen onze vrijheid 'quum in docendo, tum in corripiendo' onderdrukken, 'nam etiam nunc excommunicationis vim omnem ad se rapuerunt'. Alle macht die vroeger de paus voor zich opeiste, eisen zij thans voor de magistraat op. Zij beroepen zich op Mozes, de 'princeps saecularis' die aan Aäron voorschriften gaf en op David en andere godvrezende koningen die dit deden aan de priesters. 'Quidni igitur fieret idem in sacerdotio novi testamenti?'

141 Vgl. voor de evolutie van Bucers gedachten inzake de tucht o.a. Wendel, *Eglise de Strasbourg*, p. 154–158 ss., 187; Anrieh, *Ein Bedacht*, S. 60–64 ff.; Bellardi, *Geschichte der 'Christlichen Gemeinschaft'*, S. 16–23; Van de Poll, *Bucer's liturgical ideas*, p. 62–66.

Eigenlijk zou men 1549, het jaar waarin Bucer naar Engeland vertrekt, kunnen be-

In de eerste periode is Bucer van de noodzaak van kerkelijke tucht wel overtuigd maar ziet hij niet in hoe deze kan worden verwezenlijkt.³⁴² Ze zou moeten worden uitgeoefend door de kerk, dat wil voor hem zeggen: door de vergadering van diegenen die zich geheel aan Christus hebben gegeven. Maar zo'n vergadering is de empirische kerk niet. Wat Bucer in deze periode alleen voor mogelijk houdt is, dat kleine gemeenschappen van gelovige families of burens jegens elkaar tucht oefenen.¹⁴³

Vanaf 1530 vernemen wij andere geluiden. Onder invloed van Oecolampadius heeft Bucer oog gekregen voor de betekenis van de ambten in de kerk; sedertdien bepleit hij voortdurend uitoefening van de kerkelijke tucht onder leiding van de daarvoor aangewezen ambtsdragers.¹⁴⁴

De uitvoerigste en rijpste uiteenzetting van zijn denkbeelden uit deze tweede periode treffen wij aan in het traktaat *Von der waren Seelsorge* (1538).¹⁴⁵

schouwen als het begin van een vierde fase. In deze laatste periode werkte hij zijn ideaal ten aanzien van de verhouding van kerk en staat uitvoerig uit. Hij tekende toen 'in De regno Christi das grosse Bild eines in der innigen Verflechtung, ja in der Einheit kirchlichen und staatlichen Lebens gedeihenden Gemeinwesens, das auf die tiefsten Kräfte des christlichen Glaubens gegründet und Gottes Wort gehorsam ist und das daher den Gemeinsinn zu seinem Gesetz hat'. Aldus Moeller, *a.a.O.*, S. 47. Deze fase kan hier echter geheel buiten beschouwing blijven.

142 Vgl. *Grund und Ursach* (1524), in: Bucer, *Deutsche Schriften*, I, S. 245: 'Wer weiter von uns begeret, nemlich das wirs nit dann mit gantzer gemein halten solten und dabey den Christlichen bann üben gegen denen, so ergerlich lebten, der bitte gott, das er uns in dem und anderm fürth helffe und volkumen mache . . .' Voor Bucers beschouwing van de kerk in deze periode, zie Boon, *Ambt en reformatie*, blz. 163 vv.

143 Aldus in de edities 1527 en 1530 van de commentaar op de evangeliën. Vgl. Lang, *Evangelienkommentar Butzers*, S. 186.

144 Nog in een brief van 19 okt. 1530 uitte Bucer tegenover Zwingli bezwaren tegen Oecolampadius' ideeën. Maar in een brief van 20 febr. 1531 aan de theologenconferentie te Memmingen blijkt hij Oecolampadius' standpunt te delen. Vgl. voor deze verandering van standpunt *Briefe und Akten* (Oekolampad), II, Nr. 789, 793, 815, 824, en de aantekeningen daarbij, alsook Staehelin, *Lebenswerk Oekolampads*, S. 517 f. Terecht spreekt Staehelin, *Briefe und Akten* (Oekolampad), II, S. 565 (Anm. 4) van 'das plötzliche Eingehen Butzers' op Oecolampadius' program. (Vgl. Wendel, *I.e.*, p. 181: 'à la fois'.)

De wijziging treedt op opvallende wijze aan het licht in de derde editie (1536) van de commentaar op de evangeliën. De vroegere uitspraak dat de macht om te binden en ontbinden gegeven is 'nisi convenientibus in nomine Christi' wordt nu aldus aangevuld: 'eoque certo ordine & praeuentibus iis, quos spiritus sanctus constituit in Ecclesia pastores et Episcopos . . .' En de uitspraak, dat de kleine 'ecclesia' van vrienden, burens en familieleden de hardnekkigen 'e communione sua' moet uitwerpen, wordt in dezer voege gewijzigd: bij verachting van het broederlijk vermaan moet de zaak 'ad communes totius Ecclesiae ministros' worden gebracht, opdat dezen 'nomine totius Ecclesiae' vermanen en zo nodig excommuniceren. Zie Bucer, *Quatuor evangelia*, f. 386 D. Vgl. Lang, *a.a.O.*, S. 305 f. — Na 1533 bevat haast elk geschrift van Bucer een pleidooi voor tucht onder leiding van ambtsdragers. Vgl. Anrieh, *a.a.O.*, S. 62 f.

145 *Von der waren Seelsorge und dem rechten Hirtendienst, wie derselbige in der Kirchen Christi bestellet und verrichtet werden solle, durch Martin Bucer*. Het geschrift verscheen in Straatsburg in 1538; het werd herdrukt in 1574 en 1592. Een latijnse

De 'dienst der seelsorge' is een van de twee diensten waardoor de Heer de gemeenschap der kerk verzorgt, de andere is de 'dienst der leibsonge'. Deze laatste staat onder leiding van het ambt der diakenen (Diacon), de eerste onder die van het ambt der ouderlingen (Eltisten).¹¹⁷ Er moeten zo veel ouderlingen zijn als nodig is,¹¹⁷ zij hebben één 'fürgenger', de 'Oberer Seelsorger' of 'Bisschop'. Dat is geen hiërarchisch hogere ambtsdrager maar de 'primus inter pares'.¹⁴⁸ Bij beide diensten moeten alle christenen zich als leden van hetzelfde lichaam betrokken weten.¹⁴⁹

De 'Seelsorge' of 'Hirtendienst' is de zorg voor de 'schaflin' van de opperster herder Jezus Christus.¹⁵⁰ In aansluiting aan Ezech. 34 : 16 onderscheidt Bucer vijf soorten schapen. Elk van die vraagt een aparte benadering en verzorging.¹⁵¹

Daar zijn allereerst 'die verlorenen schaf', degenen die God wel tot zijn rijk heeft uitverkoren, maar die Christus onze Heer nog in het geheel niet kennen en aan zijn kerk nog volkomen vreemd zijn, of zij nu in hun kindsheid 'zu der Kirchen' gedoopt zijn, ja dan neen.¹⁵² Wie dit zijn en waar zij zich bevinden, is ons onbekend. Daarom moet het evangelie gepredikt worden aan alle creatuur. De verworpenen stoten het hun aangeboden heil dan van zich af,¹⁵³ maar de verloren schapen worden door de Geest tot Christus gedreven en tot de gemeenschap van zijn kerk gebracht.¹⁵⁴

Vervolgens zijn er 'die verscheichten und verstossnen schaf', degenen die bij de kudde van Christus geweest zijn en aan het christelijk leven hebben deelgenomen, daar weer afgeraakt zijn, maar toch nog niet geheel van

vertaling verscheen in 1577 (*De vera animarum cura*) in de *Tomus anglicanus*; eerder (1545) was al een tsjechische vertaling verschenen. Een herdruk van de eerste uitgave van 1538 is thans opgenomen in Bucer, *Deutsche Schriften*, VII, S. 90–245, voorzien van een inleiding van R. Stupperich (S. 69–89). Een goed overzicht biedt Courvoisier, *Notion d'église*, p. 96 ss.

146 Bucer, *Deutsche Schriften*, VII, S. 114, 18 ff.; 116, 19 ff.

147 Bucer, *a.a.O.*, VII, S. 118, 12 f.

148 Bucer spreekt *a.a.O.*, VII, S. 114, 34 ff., van de 'Bischoff' als 'der Obrist uffseher' en van 'die Eltisten als die mituffseher'. Hij werkt S. 118 f. de gedachte uit dat de 'Eltiste' wel 'alle hirten und Bischöff' zijn, maar altijd 'einen fürgenger', bisschop geheten, hebben gehad. Bucer maakt een vergelijking met een stadsraad: de regering berust 'gentlych bei einem gemeinen rath', maar toch heeft men altijd één of twee burgemeesters, die 'in allen Sachen der regierung vorgehn und handeln, doch dasselbige nit eigens gewalts, sonder allweg nach gemeiner Ordnung und erkantnis des gantzen raths'. (S. 119, 25 ff.). Vgl. Boon, *a.w.*, blz. 168 v.

149 Bucer, *a.a.O.*, VII, S. 98, 29 ff.

150 Bucer, *a.a.O.*, VII, S. 141.

151 Bucer, *a.a.O.*, VII, S. 93, 1 ff.; 141, 17 ff.; 227, 13 ff. Lang, *a.a.O.*, S. 316, merkt hierbij op: 'Damit hat das gesunde Gefühl für die Mannigfaltigkeit des christlichen Lebens die starre Teilung der Menschen in zwei Hälften ['electi' en 'reprobi'] fast völlig zurückgedrängt'.

152 Bucer, *a.a.O.*, VII, S. 142.

153 Bucer, *a.a.O.*, VII, S. 145, 19 ff.

154 Bucer, *a.a.O.*, VII, S. 146, 14 ff.

Christus afgefallen en verloren zijn.¹⁵⁵ Deze schapen moeten worden opgezocht, op de schouders genomen en met blijdschap weer naar de kudde worden gedragen. Dwz.: voor zulke afgedwaalde schapen moet men alles zijn, worden en doen, vān hen en *om hen* alles verdragen, vermijden en lijden, tot wij hen weer in de ware en volkomen gemeenschap der kerk, naar de weide en hoede van Christus in de kerk teruggebracht hebben'.¹⁵⁶

Bij de derde categorie brengt Bucer voor het eerst de kerkelijke tucht ter sprake. Deze categorie bestaat uit '*die verwundten und gebrochen schaf*', dat zijn zij die wel in de gemeenschap van Christus gebleven zijn, maar 'an irem innerlichen menschen' gekwetst of gewond zijn.¹⁵⁷ Er is bij hen een of ander 'geistlich gelid' verwoest of gebroken. Bij Petrus en de galaten was dat het geloof, bij de korinthiërs de liefde.¹⁵⁸ Alle christenen moeten hun best doen zulke schapen 'zur buss' te brengen, in het bijzonder is dit de taak van de zielzorgers; zij moeten hun daartoe de nodige 'straff und besserung' geven.¹⁵⁹ De 'artznei' voor de gewonde zielen bestaat eigenlijk in niets anders dan dat de zonde de zondaar op zulk een wijze onder ogen gebracht wordt dat hij daardoor tot ware kennis, oprecht berouw en leedwezen komt, vervolgens getroost wordt en gesterkt in de hoop der genade zodat hij zich met ijver en vreugde op de bekering gaat toeleggen.¹⁶⁰ Dit alles moet in een geest van zachtmoedigheid en met grote liefde geschieden.¹⁶¹

Er zijn ook zware en openbare zonden die 'langes artzneiens, scharffes purgierens, etzens, schneidens und brennens bedörfften'.¹⁶² Zij die in zulke zonden zijn gevallen, moeten van het avondmaal worden geweerd en mogen pas weer toegelaten worden wanneer zij duidelijke blijken van berouw en bekering hebben gegeven.¹⁶³

Uitvoerig gaat Bucer in dit verband op het vraagstuk van de boete in.¹⁶⁴

155 Bucer, *a.a.O.*, VII, S. 142, 13 ff., alwaar in Anm. m de latijnse vertaling: 'oves propulsatae atque abactae'. Courvoisier, I.e., p. 107, vertaalt: 'brebis égarées'.

156 Bucer, *a.a.O.*, VII, S. 156, 9 ff.

157 Bucer, *a.a.O.*, VII, S. 142, 27 ff.

158 Matth. 26 : 74; Gal. 1 : 6; 1 Kor. 6 : 1 vv.

159 Bucer, *a.a.O.*, VII, S. 158, 25 ff. (in margine).

160 Bucer, *a.a.O.*, VII, S. 159, 5 ff., 35 ff. — 160, 1 ff.

161 Bucer, *a.a.O.*, VII, S. 160, 19 ff.

162 Bucer, *a.a.O.*, VII, S. 161, 26 f. Bucer verwijst hiervoor, evenals o.a. Luther en Calvijn — zie blz. 17, 110 —, naar 1 Kor. 5 : 1 vv.: 'der gütig und milte Apostel' geeft de zondaar aan de satan over, wat deze 'nit einen geringen schmerzen brachte'. 'Aber dise so lange und scharpffe artznei hat an im und den anderen grosse besserung bracht'.

163 Bucer, *a.a.O.*, VII, S. 162, 11 ff.; 172, 13 ff.; 186, 31 ff. Hier is sprake van een tijdelijk 'abhalten zur buss und demütigen' ('excommunicatio ad poenitentiam'). Daarnaast kent Bucer een excommunicatie van meer definitief karakter. (S. 220, 29 ff., Anm. y). Vgl. blz. 39.

164 Bucer, *a.a.O.*, VII, S. 176 ff. Vgl. Boon, *a.tv.*, blz. 180 v., die accentueert dat Bucer in de boetepraktijk het pedagogisch karakter van het pastoraat naar voren wilde laten komen.

Hij pleit voor herstel van de praktijk daarvan in de geest van de apostelen en de vroege kerk. De boete moet gericht zijn op de bekering van de zondaar. Daarom moet zij niet worden afgemeten naar de begane zonden — ze is immers geen 'satisfactio operis' — maar afgestemd worden op het karakter en de geestelijke nood van de zondaar. Zonder belijdenis van zonde mag niemand opnieuw tot het avondmaal worden toegelaten.¹⁰⁵

De tegenwerping dat herinvoering van de kerkelijke tucht onmogelijk is, omdat deze onder het pausdom zó is misbruikt dat ze als geneesmiddel niet meer kan dienen, aanvaardt Bucer evenmin als die andere, dat ze wel zou gepast hebben in de apostolische en martelaarskerk van vroeger waarin niemand het geloof aanvaardde dan wie het daarmee ernst was, maar dit niet meer zou doen in de tegenwoordige, waarin iedereen gedoopt is en christen heet. Hier ligt een bevel en gebod van de Heer en waar dat aanwezig is, 'daselbs ist auch sein geyst und hilff, alles auch durch sein hilff möglich und besserlich'.^{1GB}

De vierde groep zijn '*die siechen und schwachen schaf*'. Het zijn zij die ook we! in de kerk gebleven zijn, daarbij niet in grove zonden vallen of in opvallende zonden leven, maar die zwak zijn in het geloof en de liefde, en geen opgewekt christelijk leven vertonen.¹⁶⁷ Omdat al onze zwakheid 'auss mengel des glaubens' voortkomt¹⁶⁵ en het geloof uit het Woord ontstaat en door Woord en sacrament gesterkt wordt, moeten zij worden aangespoord trouw te zijn in het kerkbezoek.¹⁰⁹

De vijfde soort zijn '*die gesunden, stareken schaf*'.¹⁷⁰ Dat zijn diegenen die — al is ook niemand van hen vrij van gebreken en tekorten — in de vrese Gods leven, in de gemeente Gods blijven, ijverig deelnemen aan de godsdienstoefeningen en aan heel het christelijk leven. De taak van de zielzorg met het oog op hen is ervoor te waken dat zij blijven die zij zijn.¹⁷¹

Bucer stelt de kerkelijke tucht opnieuw aan de orde wanneer hij, na over de zielzorg aan de vijf categorieën schapen gehandeld te hebben, zijn aandacht richt op de '*falschen boeken*', dat zijn diegenen die ondanks alle vermaan in een ongeregeld leven volharden, in zware zonden vallen en daarover geen boete doen.¹⁷² Zij moeten uit de gemeente worden uitgesloten. Deze uitsluiting is niet, zoals die van de schapen, een 'abhalten zur buss und demütigen', niet 'eyn zeit abhalten', maar algehele excommunicatie,¹⁷³ al moet men 'ymer

165 Bucer, *a.a.O.*, VII, S. 187, 8 ff. (in margine): 'Wie schweres unrecht, den tisch des Herren mitteilen denen, deren sünd bekant und buss unbekant ist'. Vgl. S. 186, 32 ff.

166 Bucer, *a.a.O.*, VII, S. 191, 35 ff.; 192, 22 f.

167 Bucer, *a.a.O.*, VII, S. 143, 17 ff.

168 Bucer, *a.a.O.*, VII, S. 208, 6 ff. (in margine): 'Aller mangel des lebens kommet auss mangel des glaubens'.

169 Bucer, *a.a.O.*, VII, S. 209, 15 ff.

170 Bucer, *a.a.O.*, VII, S. 214, 9; S. 143, 28: 'Die fetten und starcken Schaf . . . '.

171 Bucer, *a.a.O.*, VII, S. 214, 9 ff.; 216, 40 ff.

172 Bucer, *a.a.O.*, VII, S. 220, 19 ff.

173 Bucer, *a.a.O.*, VII, S. 220, 29 ff.

hoffnung' hebben dat ook de bokken nog tot berouw komen. Daarom moet men ook hun nog 'artznei' geven,¹⁷⁴ voor hen blijven bidden en hen vermanen.¹⁷⁵

Veel aandacht besteedt Bucer ook aan het omgangsverbod; hij pleit voor een milde toepassing ervan. 'Der bann hindert nicht die bürgerlich oder natürlich gemeynschaft'.¹⁷⁶

Het doel van de excommunicatie is behalve het behoud van de zondaar ook dat van de 'schäfflin Christi'. 'Eyn reüdig schaff verwüstet bald eyn gantze herd'.¹⁷⁷

Tegen onbekeerlijke dwaalleraars dient de overheid op te treden.¹⁷⁸ Want afval van God moet veel strenger worden gestraft dan afval van de mensen; zij die van God zijn afgevallen, moeten veel ernstiger tot de Heer worden teruggedreven en -bewogen dan bv. een vrouw tot haar man van wie zij weggelopen is. Bucer sluit zich geheel aan bij Augustinus' beroep op het 'coge intrare'. (Luk. 14 : 23). Wel kan niemand tot het geloof worden gedwongen,¹⁷⁹ maar de goede God kan aan het straffend optreden van de overheid zijn genade en zegen verbinden zodat de mensen zich van hun boze lusten en begeerten afwenden tot de gezonde leer en zo weer komen tot andere woorden en werken.

De zielzorgers moeten aan hoge eisen voldoen. Zij moeten Christus en zijn kudde hartelijk liefhebben, 'ein recht vätterlich und mütterlich hertz' hebben¹⁸⁰ en onze Heer Jezus, 'dem ertzhirten und Bischoff unserer seelen, an seinen schäfflin' zó dienen, dat dezen 'durch iren dienst alles dasjenige bewisen und geleistet werde, das unser Herr in seinen Hirtenampt verheissen hat'.¹⁸¹

Von der waren Seelsorge verscheen te Straatsburg in 1538, vermoedelijk in april,¹⁸² een klein half jaar voordat Calvijn er zijn werk zou aanvangen als organisator en predikant van de franse vluchtelingengemeente.

Kort daarna kreeg Bucer de gelegenheid zijn denkbeelden pasklaar te maken

174 Bucer, *a.a.O.*, VII, S. 220, 24 ff.: 'Doch thut er inen dise artznei an besonderem ort, lasst sie nit under den andern gesunden schafen'. Modern gezegd: men moet onder hen *evangeliseren*.

175 Bucer, *a.a.O.*, VII, S. 220, 33 ff.

176 Bucer, *a.a.O.*, VII, S. 221 (in margine).

177 Bucer, *a.a.O.*, VII, S. 219, 23 ff.

178 Bucer, *a.a.O.*, VII, S. 148, 26 ff. — 150, 7. Anrieh, Bucer, S. 133 ff.

179 Dat was ook Augustinus' bedoeling niet: 'Dann der h. Augustinus damit nit lehret, das jemand zum glauben solte gezwungen werden'. Bucer, *a.a.O.*, VII, S. 149, 3 f.

Evenmin mag men iemand 'falsche bekenntnis abbringen, oder zum tisch des Herren zu gehen zwingen. Bucer, *a.a.O.*, VII, S. 150 (in margine).

180 Bucer, *a.a.O.*, VII, S. 224, 17 f.

181 Bucer, *a.a.O.*, VII, S. 141, 4 ff.

182 Stupperich in: Bucer, *a.a.O.*, VII, S. 84.

voor de kerkelijke praktijk, niet in Straatsburg maar in Hessen. Hij begaf zich daarheen in oktober 1538, uitgenodigd door landgraaf Philips die hoopte dat het Bucer zou lukken op vreedzame wijze een einde te maken aan de dopers-separatistische beweging die in zijn land snel om zich heengreep. Bucer voerde in Hessen diverse gesprekken met de dopers en slaagde er inderdaad in een aantal van hen voor de kerk terug te winnen. Tijdens zijn verblijf aldaar aanvaardde een te Ziegenhain gehouden synode een kerkorde die in hoofdzaak als werk van Bucer moet worden beschouwd.¹⁸³ Overal in de *Ziegenhainer Zuchtordnung* herkent men ideeën van de auteur van *Von der waren Seelsorge*.

Naast de dienaren des Woords moeten er in alle kerken presbyters, 'das ist Eltesten', aangesteld worden.¹⁸¹ Het is het verkieselijkst dat zij gedeeltelijk 'auss des Raths oder gericht's herren' en gedeeltelijk 'von der gemeyn' gekozen worden.¹⁸⁵ Hun taak zal onder meer moeten bestaan in het tezamen met de dienaren des Woords behartigen van 'die gemeyne seel sorg und der hirten dienste'.¹⁸⁰ Zij vermanen de zondaar zélf of laten dit doen door anderen, 'es weren seine freiinde und verwandten' of personen die 'uss andern ursachen eyn ansehen bei im haben mochten'.¹⁸⁷

Bij verharding volgt excommunicatie.¹⁸⁸ Om misbruik te voorkomen mag deze niet worden uitgesproken zonder goedkeuring van de superintendent.¹⁸⁹ Aan de geëxcommuniceerde moet men 'alle burgerliche und sunst schuldige dienst und gemeinschaft auch hiilff in noten, so lang in die oberkeyt dulden kan', bewijzen.¹⁹⁰ Men moet alles doen om hem tot inkeer te brengen en ook laten blijken, dat men, wanneer men hem onnodige gemeenschap onthoudt, niets anders bedoelt dan dat.¹⁹¹ De overheid moet hem niet aanstellen 'zu eynigem erlichen ampt oder thun'.¹⁹²

Ondergane overheidsstraf ontslaat de geëxcommuniceerde niet van de plicht aan de kerk genoegdoening te geven en haar de oprechtheid van zijn

183 Jahr in: Bucer, *a.a.O.*, VII, S. 249 ff. (inleiding op *de Ziegenhainer Zuchtordnung* en *Kasseler Kirchenordnung*). De *Ziegenhainer Zuchtordnung* in: *Kirchenordnungen* (Richter), I, S. 290–295; thans ook in: Bucer, *Deutsche Schriften*, VII, S. 260–278.

Littell, *New Light on Butzer*, geeft p. 147 ff- het verslag (in engelse vertaling) van de gesprekken die Bucer van 30 okt. tot 3 nov. 1538 te Marburg met de dopers voerde. Bucers zending was succesvol. 'In the only case of the sixteenth century, over 200 Anabaptists rejoined the established Church of Hesse' (p. 147). Vgl. Bornkamm, *Bucer*, S. 96.

184 Bucer, *a.a.O.*, VII, S. 262, 20.

185 Bucer, *a.a.O.*, VII, S. 263, 3.

186 Bucer, *a.a.O.*, VII, S. 263, 17.

187 Bucer, *a.a.O.*, VII, S. 265, 22 ff.

188 Bucer, *a.a.O.*, VII, S. 266, 5 ff.: 'Wo dann yemandts so verstockt sein würde, das er dis alles verachten und in seinem gotlosen thun ye verharren wolte, den *muss* man Got und der Oberkeit faren lassen'. — 'Got faren lassen' of 'befülhe götlichem gericht' (waarvan sprake is in de straatsburgse kerkorde van 1534 — zie Wendel, *l.c.*, p. 104, 119 —) is een oudchristelijke 'Bannformel' die de uitsluiting van het sacrament en daarmee uit de christelijke gemeente aanduidt. Bellardi, *a.a.O.*, S. 18.

189 Bucer, *a.a.O.*, VII, S. 270, 1 ff.

190 Bucer, *a.a.O.*, VII, S. 266, 7 ff. Vgl. S. 268, 4 ff.

191 Bucer, *a.a.O.*, VII, S. 266, 9 ff.

192 Bucer, *a.a.O.*, VII, S. 270, 32 ff.

berouw te bewijzen.¹⁹³ Het tweeërlei doel van de tucht wordt op dezelfde wijze aangegeven als in *Von der waren Seelsorge*,¹⁹⁴

Een nieuw element in deze kerkorde is de confirmatie,¹⁹⁵ door Bucer ongetwijfeld geïntroduceerd om het verwijt op te vangen van de dopers, dat door de kinderdoop mensen de kerk zouden binnenkomen die er niet in horen:¹⁹⁶ de confirmatie moet er toe bijdragen dat de kerk een gemeenschap wordt van bewuste belijders. De geconfirmeerde wordt met oplegging der handen 'zu Christlicher gemeynschafft' bevestigd, hem wordt gezegd dat hij naar het avondmaal moet gaan met 'angehenckter vermanung' dat hij zich moet onderwerpen aan de christelijke tucht van allen, maar vooral van de 'Seelsorger'.¹⁹⁷

De totstandkoming van de *Ziegenhainer Zuchtordnung* betekende voor Bucer een hoogtepunt.¹⁹⁸ In zijn eigen stad Straatsburg kon hij veel minder bereiken.¹⁹⁹ In de kerkorde van 1534,²⁰⁰ opgesteld naar een ontwerp van hemzelf, was

193 Bucer, *a.a.O.*, VII, S. 271, 4 ff.

194 Bucer, *a.a.O.*, VII, S. 269, 26 ff.: 'damit nit solcher sauerteig den gantzen teyg des Christlichen volcks verseure und verderbe und auch darzu, das solche, wo müglich, bei inen selbst durch solchs ausschliessen und meiden zuschanden und also dester eh zur erkantnus irer sunden und zur besserung beweget und angefüret werden'.

195 Bucer, *a.a.O.*, VII, S. 264, 9 ff.

196 Dat dit op deze wijze kon gebeuren, had Bucer al erkend in zijn commentaar op Johannes. Vgl. Lang, *a.a.O.*, S. 182 f.; Wendel, *I.e.*, p. 155.

197 Bucer is 'der Schöpfer der evangelischen Konfirmation', aldus Anrieh, *Strassburger Reformation*, S. 56. De eerste 'Ansätze' vindt men reeds in *Quid de baptisate infantium sentiendum* (1533) en de straatburgse catechismus (1534). Vgl. *Quellen zur Gesch. des kirchlichen Unterrichts* (Reu), I, S. 42, 53; Anrieh, *Ein Bedacht*, S. 63 f.; Van 't Veer, *Catechese bij Calvijn*, blz. 293 w. Zie voor de confirmatie bij Bucer verder nog Van de Poll, *I.e.*, p. 99 ff.; Lekkerkerker, *Kanttekeningen*, IV, blz. 14 vv.; Nagel, *Konfirmation*, S. 12 ff.

Over de vraag in hoever de confirmatie bij Bucer een sacramenteel karakter draagt, heerst nog steeds onzekerheid. Zie o.a. Anrieh, *Bucer*, S. 127; Van 't Veer, *a.w.*, blz. 298 vv.; Nagel, *a.a.O.*, S. 13 f. Nagel oordeelt met grote behoedzaamheid dat het wel 'unbestreitbar' moet worden geacht dat Bucers opvatting 'zu einer sakramentalen Deutung hin tendierte'; dat de hessische formule later, losgemaakt van het 'Fürbittgebet', de weg baande voor een 'von Bucer sicher nicht gewollten sakramentalen Konfirmationsverständnis', maar ook dat de vraag naar de sacramentele opvatting van de confirmatie bij Bucer 'vielleicht nie mit letzter Sicherheit zu entscheiden' zal zijn.

Dat Bucer met de invoering van de confirmatie een zeker antwoord gaf op een dopers bezwaar tegen de kerk, wettigt nog niet de typering van Boon, *a.w.*, blz. 183: 'de confirmatie als een persoonlijk afleggen van de geloofsbelijdenis in anabaptistische zin'.

198 Terecht noemt Anrieh, *Calvinische Kirchenverfassung*, S. 23, de hessische kerkorde 'das klarste Denkmal Bucerscher Kirchenorganisation'. Luther betuigde er zijn instemming mee (in een brief van 2 april 1543 aan Lauterbach, de superintendent van Pirna: 'placet exemplum Hassiacaee excommunicationis'. *WA, BR*, 10, S. 284.) evenals Melanchthon. Vgl. Anrieh, *a.a.O.*, S. 24; Wendel, *I.e.*, p. 240; Bornkamm, *Bindung und Freiheit*, S. 194.

199 Anrieh, *a.a.O.*, *das.*; Bornkamm, *Ringten der Motive*, S. 210.

200 De tekst in: *Kirchenordnungen* (Richter), I, S. 231–239.

een regeling opgenomen waarin de tucht over de kerkleden toevertrouwd was aan de predikanten en de 'Kirchspielpfleger'.²⁰¹ Deze kerkorde was al door de synode²⁰² aanvaard toen de stadsraad elke toespeling daarin op de excommunicatie schrapte²⁰³ en van wat er daarna nog aan tuchttoefening overbleef, de predikanten geheel uitsloot. Alleen wanneer 'hierin schweres zufiele', zouden de 'Kirchspielpfleger' hen kunnen raadplegen.²⁰⁴

In de kerkorde werd ook een bepaalde traditie gecodificeerd.²⁰⁵ De predikanten van Straatsburg waren al jaren gewoon²⁰⁰ elke week samen te komen in een bijeenkomst die zij de 'Convocatz' noemden.²⁰⁷ Thans werd kerkordelijk voorgeschreven dat de 'Convocatzen'²⁰⁸ donderdags om de veertien dagen zouden moeten worden gehouden en dat ze moesten worden bijgewoond door alle 'pfarrer' en 'helffer' in de stad en in de dorpen Ruprechtsau²⁰³ en Schikken en bovendien bij toerbeurt door drie van de eenentwintig 'Kirchspielpfleger'. Om ook onder hen de nodige continuïteit te verzekeren werd bepaald dat van de drie 'Kirchspielpfleger' er elke vergadering maar één zou worden vervangen. Zo nodig zouden extra vergaderingen worden gehouden.

De taak van de 'Convocatz' werd ruim omschreven: met elkaar te beraadslagen en het eens te worden over alles wat de 'notdurfft der kirchen' zou vereisen. Deed zich iets voor dat de 'Kirchspielpfleger' 'zu schwer' voorkwam of waarin zij het met de predikanten niet eens konden worden, dan dienden zij dit voor te leggen aan een plenaire vergadering van de 'Kirchspielpfleger' of aan de Raad. In zulke gevallen moesten de predikanten 'still stöhn, und nit für faren', maar de beslissing afwachten, hetzij van de 'Kirchspielpfleger' hetzij van de Raad.

Het is duidelijk dat deze codificatie van de 'Convocatz' tegelijk een ingrijpende wijziging van haar karakter betekende: was ze vroeger een vergadering geweest waarin alleen de predikanten met elkaar beraadslaagden, nu maakten ook de 'Kirchspielpfleger' deel van haar uit. Wel vormden dezen in de 'Convocatz' een minderheid, maar als het erop aan kwam, konden zij hun wil tegenover die van de predikanten doorzetten.

201 De naam 'Kirchspielpfleger', voor het eerst voorkomend in de door Bucer geredigeerde kerkorde van Ulm (juni 1531), is gevormd naar analogie van 'Klosterpfleger', 'Almosenpfleger'. Vgl. Wendel, *I.e.*, p. 45; Anrieh, *a.a.O.*, S. 20. De 'Kirchspielpfleger' werden ook 'Kirchenpfleger' genoemd.

202 Deze synode was in 1533 op aandrang van de predikanten door de Raad samengeroepen. Ze begon 3 juni als synode der stadskerken, droeg sedert 10 juni het karakter van een generale synode; nadat ze 14 juni voorlopig gesloten was, vonden eind oktober nog enige zittingen plaats. Een overzicht bij Wendel, *I.e.*, p. 53–125.

203 Wendel, *I.e.*, p. 118 s.

204 *Kirchenordnungen* (Richter), S. 238; Wendel, *I.e.*, p. 185 s.

205 *Kirchenordnungen* (Richter), I, S. 234 f. Vgl. Köhler, *a.a.O.*, II, S. 421 f.

206 Haast vanaf het begin van de reformatie in de stad. Wendel, *I.e.*, p. 46.

207 Zij gebruikten deze vergadering om 'sich mit einander zu besprechen, wie die lere Christi zu füren, was die kirch yeder zeit zu ermanen seie, und alles so ir ampt erforderet, besserlich aussgerichtet werden möge'. *Kirchenordnungen* (Richter), I, S. 234 (onder 'Convocatz').

208 Na korte tijd werd de 'Convocatz' 'Kirchenkonvent' genoemd. Anrieh, *a.a.O.*, das.

209 Ruprechtsau ligt ten noordoosten van Straatsburg, thans is het er een 'Vorort' van. Bucer, *Deutsche Schriften*, II, S. 142, Anm. 288.

Aanvankelijk hebben Bucer en zijn collega's nog de hoop gekoesterd, dat de 'Kirchenpfleger' zich trouw van hun taak zouden kwijten en dan als kerkelijke ambtsdragers.²¹⁰ Die hoop werd al spoedig de bodem ingeslagen. De trouw van de 'Kirchenpfleger' liet zeer veel te wensen over en bovendien wensten zij zich niet tot dienaars der kerk te laten omvormen. De klachten die de predikanten in verband hiermee bij de Raad indienden, leverden geen blijvende verbetering op.²¹¹

Omstreeks 1546 begint de derde fase van Bucers ontwikkeling.²¹² In dat jaar verklaarde hij voor de verwezenlijking van de kerkelijke tucht van de kerkorde van 1534 niets meer te verwachten. In een memorandum aan de Raad²¹³ bepleitte hij de vorming binnen de parochiekerken van 'Gemeinschaften'. Deze gemeenschappen zouden moeten worden gevormd door het vrijwillig toetreden van vrome en godvruchtige kerkleden, die ook zelf 'eltesten' zouden kiezen. Deze oudsten zouden dan samen met de predikanten en de 'Kirchspielpfleger' de tucht uitoefenen, maar alleen waar dit mogelijk was: in de gemeenschappen.²¹⁴

Hier laten zich weer krachtig ideeën gelden uit Bucers eerste periode — nooit trouwens door hem verloochend —: die van de kerk als een geloofs-gemeenschap²¹⁵ en van de tuchttoefening in kleine kringen van ernstige christenen.²¹⁶ Als vanzelf wordt men hier ook herinnerd aan Luthers suggestie tot vorming van 'Sondergemeinden'. Was daarvan in Wittenberg niets gerealiseerd, in Straatsburg kreeg men er nu werkelijk iets van te zien: in verschillende parochies werden 'Gemeinschaften' gevormd.²¹⁷

Het was echter een experiment van korte duur; het Augsburgse interim

210 Bucer had zich het ambt van de 'Kirchenpfleger' voorgesteld als een vernieuwing van het oudchristelijke presbyterambt. Anrieh, *a.a.O.*, S. 21 f.; ders., *Ein Bedacht*, S. 63. Door hun benoeming door de Raad voelden dezen zich echter minstens evenveel dienaars van de overheid als dienaars der kerk. Capito heeft het tekort aan kerkelijk gekwalificeerd-zijn van de 'Kirchenpfleger' eerder ingezien dan Bucer. Wendel, *I.e.*, p. 186 s. Vgl. Boon, *a.w.*, blz. 179.

211 Wendel, *I.e.*, p. 159, 226 s.; Bellardi, *a.a.O.*, S. 20 f.; Anrieh, *a.a.O.*, S. 62 ff.

212 Als deze derde fase begint, is Calvijn reeds verscheiden jaren in Genève werkzaam. Toch wordt ook deze fase hier nog, zeer beknopt, geschetst, om de tekening van Bucers ideeën enigszins af te ronden.

213 *Von der Kirchen mengel und fahl und wie dieselben zu verbessern*. Een uitvoerig excerpt en een analyse bij Anrieh, *a.a.O.*, S. 46 ff. Vgl. Bellardi, *a.a.O.*, S. 22 ff.; Bornkamm, *Bucer*, S. 96 f.

214 Anrieh, *a.a.O.*, S. 53 ff.; Bellardi, *a.a.O.*, S. 24 f. Hoewel de 'Bedacht' verklaarde: 'Denn wir wollen, das die Kirchenpfleger aller mass und gestalt ihr ampt und befelch behalten . . .', is het duidelijk de bedoeling hen achter de nieuwe ouderlingen te doen terugtreden. Bellardi, *a.a.O.*, S. 25, zegt, dat zij hier in de grond der zaak nog slechts 'eine Statistenrolle' vervullen. Vgl. nog Anrieh, *a.a.O.*, S. 54, 66.

215 Vgl. Boon, *a.w.*, blz. 164; dez., *Eerste drie geschriften van Bucer*, blz. 216.

216 Vgl. Bornkamm, *a.a.O.*, S. 96.

217 Moelier, *a.a.O.*, S. 44: 'Und schliesslich kommt bei ihm [Bucer] angesichts der

(1548) luidde weldra het einde ervan in.²¹⁵ Oók het einde van Bucers loopbaan in Straatsburg. 1 maart 1549 besloot de stadsraad hem en zijn collega Fagius, 'ihnen selbst zum Guten, mit freundlichen und guten Worten zu beurlauben'. In april vertrokken beiden naar Engeland.²¹⁹

Dat Bucer de kerkelijke tucht van buitengewoon belang heeft geacht, is uit het voorgaande wel duidelijk gebleken.²²⁰ Toch is het niet juist te beweren, wat door sommigen²²¹ gedaan is, dat voor Bucer de kerkelijke tucht derde 'nota ecclesiae' is geweest.

Ter weerlegging daarvan moge slechts op het volgende worden gewezen: in Hessen verdedigde Bucer krachtig tegenover de dopers dat een kerk die naar het Woord van God luistert, een *christelijke* kerk is, ook al blijft men er ten aanzien van de tucht in gebreke. En tegenover de mening van de doper Jörg Schnabel dat er in Hessen voorheen geen christelijke kerk geweest was omdat er niemand was geëxcommuniceerd, stelde hij, dat hij wel geloofde dat er op aarde nooit een *zuivere* kerk geweest was, anders hoefden wij niet te bidden: vergeef ons onze schulden. Bovendien: waarom zou Schnabel een kerk die door Christus ondanks haar tekortkomingen wél erkend werd, niet als zodanig erkennen?²²²

§ 6. BERN

Wij zagen dat de pogingen van Oecolampadius en Myconius in Bazel en van Bucer in Straatsburg om er tucht ingevoerd te krijgen van min of

Lässigheit des Strassburger Rats sogar Luthers alter Gedanke der Separation der ernstlichen Christen zu einer gewissen Verwirklichung'. Vgl. Anrieh, *a.a.O.*, S. 66; Bellardi, *a.a.O.*, S. 108 f.

218 Bellardi, *a.a.O.*, S. 38 ff.; 69 ff.; Anrieh, *a.a.O.*, S. 69 f.

219 Anrieh, *Bucer*, S. 111, 113.

220 Hier volgen nog enkele uitspraken van Bucer waaruit dit blijkt. 'Wo keine Zucht und Bann, da ist auch keine Gemein' (Anrieh, *Ein Bedacht*, S. 62). 'Wir bedürfen unbedingt einer gewissen Kirchenzucht'. 'Nichts ist beklagenswerter als das Verlassen der Kirchenzucht: Wohin werden wir ohne sie treiben?' (uitspraken uit brieven uit 1531 en 1532, vermeld door Stupperich in: *Bucer, a.a.O.*, VII, S. 80).

221 Zo door Wendel, *I.e.*, p. 228 (wiens verwijzing naar Courvoisier, *I.e.*, p. 65 ss., 125 ss., m.i. niet correct is); Anrieh, *Bucer*, S. 126; Torrance, *Kingdom and Church*, p. 87; Koch, *Studium Pietatis*, S. 61; Stupperich, s.v. *Bucer*, Martin, *RGG*, I, Sp. 1457.

Wendel verwijst naar een plaats in Bucer, *De regno Christi*, thans te vinden in Bucer *Opera latina*, XV, p. 43: de kerken hebben herders nodig die met alle ijver 'conserverent et provhant cunctis sacri ministerii partibus et functionibus, sincera scilicet doctrinae et sacramentorum Christi dispensatione atque fideli disciplinae eius administratione'. Maar deze plaats handelt niet over de 'notae ecclesiae' maar over de verschillende delen van het dienstwerk van de pastor. Als men daaruit zou mogen concluderen tot de tucht als derde 'nota' bij Bucer, zou men dit ten aanzien van Calvijn mogen doen uit diens omschrijving van het werk van de 'minister': 'ut Christi doctrina populum ad verum pietatem instituant, Sacra mysteria administrent, rectam disciplinam conserverent atque exercent'. IV, 3, 6 (V, p. 48, 26 sqq.). Het zou echter even onjuist zijn. Vgl. blz. 127.

222 Littell, *I.e.*, p. 151; vgl. 152 f.

meer autonoom-kerkelijke signatuur, op niets waren uitgelopen. In Bazel, in Straatsburg en verder overal in Duits sprekend evangelisch Zwitserland vond 'le modèle zurichois'²²³ navolging, een model dat getypeerd kan worden als 'Staatskirchentum'²²⁴ of 'Magistratskirche'.²²⁵ Het heeft geen zin de uitwerking van dat model allerwegen te schetsen. Eén uitzondering is gerechtvaardigd: *Bern*, dat al vroeg het centrum van de reformatie in westelijk Zwitserland was geworden,²²⁶ in de jaren dertig heel dit gebied – daarbij ook Genève – binnen zijn invloedssfeer trachtte te brengen en er naar streefde de zaken der kerk, met inbegrip van de verhouding van de kerk tot de overheid, overal op dezelfde wijze geregeld te krijgen als te zijnent.

Reeds vanaf ongeveer 1460 had de stadsraad van Bern zich ijverig toegelegd op verbetering van de onder invloed van allerlei factoren verwilderde zeden.²²⁷ Het was vooral een religieus motief dat hem daarbij dreef: de verantwoordelijkheid voor het zieleheil van de onderdanen. De Raad ging bij de volksopleiding een belangrijker rol spelen dan de kerk, die veelszins het beeld van laksheid vertoonde.²²⁸ Toen al was in Bern de 'Vormarsch der städtischen Kirchenhoheit' begonnen.²²⁹

Al treffen wij reeds in 1518 in Bern uitingen aan van reformatorische gezindheid,²³⁰ lang bleef de situatie er gekenmerkt door onzekerheid. 'In Bern is men luther noch trüb', Zo werd gezegd.²³¹ Dat werd anders in 1528. Na een disputatie, gehouden van 6 tot 26 januari, vaardigde de Raad begin februari een *Reformationsmandat* uit²³² dat de overgang van de stad naar de reformatie bezegelde en de oprichting betekende van een eigen staatskerk.²³³

Bezielde door het ideaal nu ook heel het leven te reformeren, tegelijk echter beseffend deze immense taak niet alleen aan te kunnen, schakelde de

223 Léonard, *Histoire du Protestantisme*, I, p. 140.

224 Al kan tegen deze typering juist voor de situatie te Zürich onder leiding van de 'profeet' Zwingli bezwaar worden gemaakt! Vgl. Courvoisier, s.v. *Reformation*. III. Schweiz, *EKL*, III, Sp. 502: 'Während in Zürich Zwingli herrschte, dominierte in Bern der Rat'. Met de dood van Zwingli viel echter het profetische, pneumatische element in Zürich weg. 'Damit war das obrigkeitliche Kirchenregiment da. Die Bahn war frei für das Staatskirchentum'. Aldus A. Farner, *a.a.O.*, S. 134. Vgl. Moeller, *a.a.O.*, S. 43: „Dieses Idealbild des pneumatisch geleiteten kirchlich-bürgerlichen Gemeinwesens, dieser 'Theokratie' konnte, wenn es in Zürich überhaupt je Wirklichkeit geworden war, doch den Untergang und Tod seines Urhebers nicht überleben".

225 Geiger, *a.a.O.*, S. 11.

226 Courvoisier, *a.a.O.*, *EKL*, III, Sp. 502 f.; Léonard, *I.e.*, I, p. 167.

227 Guggisberg, *Bernische Kirchengeschichte*, S. 46 ff., waar ook verschillende van de bedoelde factoren genoemd worden (vgl. ook S. 176). Vgl. Bioesch, *Gesch. der schweiz.-ref. Kirchen*, I, S. 113 ff.

228 Guggisberg, *a.a.O.*, S. 46. Bioesch, s.v. *Chorgerichte*, *RE*, III, S. 817, 42 f. spreekt van de 'von der Kirche vernachlässigte Kirchenzucht'.

229 Guggisberg, *a.a.O.*, S. 47.

230 Guggisberg, *a.a.O.*, S. 56.

231 Bakhuizen van den Brink-Dankbaar, *Handboek der kerkgeschiedenis*, III, blz. 76.

232 Vgl. voor de disputatie Guggisberg, *a.a.O.*, S. 101–115, en voor het 'Reformati-
onsmandat' ders., *a.a.O.*, S. 115–120.

233 'Das Reformationsmandat bedeutet die Lösung Berns von der katholischen Kirche und die Errichtung einer eigenen Staatskirche, die aus der Obödienz der Bischöfe in die weltliche Obrigkeit übergeführt wird'. Guggisberg, *a.a.O.*, S. 119-

Raad de kerk hierbij in.²³⁴ In mei 1528 riep *hij* het 'Chorgericht'²³⁵ in het leven, dat beschouwd kan worden als de opvolger van de voormalige bisschoppelijke rechtbank. Tot de competentie van het 'Chorgericht' behoorde de behandeling van veel en velerlei zaken²³⁶: allerlei vragen betreffende huwelijken en het huwelijksrecht,²³⁷ de regeling van de feestdagen, de examinatie van de predikanten en – een heel ruim terrein! – het oordelen over alle zonden tegen Gods geboden die niet krachtens de wetten van de overheid konden worden gestraft.²³⁸ De straffende bevoegdheden van het 'Chorgericht' waren evenmin gering: behalve vermaningen konden er ook onderscheiden sancties worden toegepast.²³⁹

Het laat zich verdedigen dat het 'Chorgericht' een gemengd karakter had: ten dele 'magistraal' en ten dele kerkelijk; als bewijs voor de kerkelijke inslag zou men kunnen aanvoeren dat er ook predikanten in het 'Chorgericht' zitting hadden en dat een deel van de straffen van kerkelijke aard of althans van kerkelijke origine was.²⁴⁰ Maar waarschijnlijk heeft K. Guggisberg méér gelijk, als hij opmerkt: 'Das Berner Chorgericht ist staatliche Behörde, nicht kirchliche Institution'.²⁴¹ Want in de eerste plaats: tegenover de twee predikanten die er deel van uitmaakten, stonden vier, later zelfs zes leden, afkomstig uit de stedelijke raden. Vervolgens: zelfstandige wetgevende bevoegdheid bezat het 'Chorgericht' niet; het moest oordelen overeenkomstig verordeningen en richtlijnen die door de overheid waren vastgesteld.²⁴² En tenslotte: welke straffen het 'Chorgericht' ook mocht opleggen, niet de specifiek kerkelijke straf van de excommunicatie.²⁴³

In de loop van 1529 werden ook de gemeenten op het land van 'Chorgerichte' voorzien. Hier werden ze gevormd door de predikant en twee door de landvoogd aangewezen achtenswaardige gemeenteleden. Het 'Chorgericht' in de stad kreeg er nu een functie bij, die van hogere instantie.²⁴⁴

234 Guggisberg, *a.a.O.*, S. 176 f.

235 De naam is volgens Guggisberg, *a.a.O.*, S. 177, ontleend aan het vertrek in het 'Chorherrenstift' waar de zittingen werden gehouden (elke maandag, woensdag en vrijdag).

236 In de loop der jaren niet steeds hetzelfde. Vgl. Bioesch, *a.a.O.*, RE, III, S. 818, 18 ff.

237 Vandaar dat het 'Chorgericht' ook wel 'Ehegericht' genoemd werd. Guggisberg, *a.a.O.*, S. 178.

238 Bloesch, *a.a.O.*, RE, III, S. 818, 12 ff. Vgl. Guggisberg, *a.a.O.*, *das*.

239 Bloesch, *a.a.O.*, RE, III, S. 818, 32 ff.: de straffen bestonden 'in der Verstossung von Ehren und Ämtern, Gefangenschaft und Landverweisung, nur selten in Geldstrafen, die erst später überhand nahmen'.

240 Als 'ein Rest kirchlicher Strafe' noemt Guggisberg 'zum Beispiel der Herdfall', d.i. het zich ter aarde werpen en de grond kussen. *A.a.O.*, S. 178, 180.

241 *A.a.O.*, S. 178. Eerder (S. 177) had Guggisberg waarschijnlijk meer lettend op de gemengde samenstelling gesproken van 'eine neue Behörde gemischt geistlich-weltlicher Art'.

242 Bloesch, *a.a.O.*, RE, III, S. 818, 21 ff. Volgens Guggisberg, *a.a.O.*, S. 177 f. was het 'Chorgericht. . . anfänglich auch gesetzgebendes Kollegium, wobei freilich seine Entwürfe vom Rat genehmigt werden mussten'.

243 Guggisberg, *a.a.O.*, S. 178: 'Es fehlt ihr die Banngewalt'. S. 179: 'Das wäre ein Einbruch in ihre Autorität [die van de overheid] gewesen und hätte an das katholische geistliche Gericht erinnert'.

244 Guggisberg, *a.a.O.*, S. 179. Het 'Chorgericht' op het land werd naderhand meestal 'die Ehrbarkeit' genoemd.

De overmatige ijver die sommige 'Chorgerichte' aan de dag legden, alsmede het feit dat enkele predikanten concrete gevallen in hun preek openbaar maakten, leidden ertoe dat in 1531 tot de Raad het verzoek werd gericht de predikanten uit de 'Chorgerichte' te verwijderen.²⁴⁵ Wel voldeed de Raad niet aan dit verzoek maar op de synode die in de aanvang van het volgende jaar werd gehouden²⁴⁶ — o.a. naar aanleiding van de gebleken noodzaak de verhouding van predikanten en overheid op afdoende wijze te regelen — spraken de predikanten zélf uit²⁴⁷ dat zij zich voortaan méér zouden toeleggen op 'die jnnwendig erbuwung' dan op de uitwendige. Zij voegden daaraan toe dat zij tevreden zouden zijn met het 'Chorgericht', mits dit zich ijverig op zijn taak toelegde, en dat zij 'nit bald yemant wyter zu bannen [wilden] fürnemen'.²⁴⁸

Voortaan werd er in Bern zelden of nooit meer geëxcommuniceerd. Toen de Raad van Genève in 1553 ook die van Bern raadpleegde²⁴⁹ over het vraagstuk van de excommunicatie kon de laatste naar waarheid antwoorden 'que navons aucunnement en usance telle excommunication'.²⁵⁰

§ 7. FAREL

In 1525 verscheen in Bazel een klein boekje, getiteld: *Summaire et briefve declaration daulcuns lieux fort necessaires a ung chascun chrestien, pour mettre sa confiance en dieu, et ayder son prochain*²⁵¹ De schrijver, wiens naam overigens op het titelblad niet werd vermeld,²⁵² was Guillaume Farel. Hij had

245 Guggisberg, *a.a.O.*, S. 183.

246 Van 9 tot 14 jan. 1532. Over deze synode waarop de straatsburgse hervormer Capito de voornaamste rol speelde: Guggisberg, *a.a.O.*, S. 147–154.

247 In de *Berner Synodus*, in de opstelling waarvan Capito het grootste aandeel heeft gehad. Guggisberg, *a.a.O.*, S. 148.

248 *Berner Synodus*, in: *Bekentnischriften* (Müller), S. 47, 28 ff. Op de geciteerde woorden volgt nog: 'Darneben wir brüderlich straff gar flyssig üben sollen gegen yederman. So ist ouch die natur also, das die bösswilligen sich selbs durch jr feyg und schandtlich leben von uns thun, dann sy nye recht by uns gsyn syn'.

249 Behalve raden van andere steden. Vgl. blz. 205.

250 *De Raad van Bern aan die van Genève*, 8 dec. 1553, *OC*, XIV, c. 691. De uitgevers van de *OC* tekenen hierbij aan (n. 1) dat 'telle excommunication' wilde zeggen: een excommunicatie 'dans le sens et selon la pratique de Calvin et de ses collègues'. Want volgens hen behoorde tot de vonnissen die het 'Chorgericht' kon uitspreken, behalve boete en gevangenisstraf, ook wel de excommunicatie, maar 'par ces peines on n'était pas exclu de l'église'.

251 Van deze eerste editie werd in 1928 een exemplaar teruggevonden in de bibliotheek van het Brits Museum. In 1935 verzorgde A. Piaget daarvan een facsimile-heruitgave. Uit deze heruitgave, die niet gepagineerd is, wordt hieronder geciteerd.

De editie van 1534 was al eerder opnieuw uitgegeven door J.-G. Baum: *Le Sommaire de Guillaume Farel*. Réimprimé d'après l'édition de l'an 1534 & précédé d'une introduction par J.-G. Baum, Genève 1867. Er zijn ook edities bekend uit de jaren 1529, 1538, 1542 en 1552. Vgl. Piaget in zijn inleiding op Farel, *Sommaire* (1525), p. 6.

252 Het titelblad vermeldt wèl: 'Imprime a Turin'. De tweede editie (1529) heette in Venetië gedrukt te zijn. In beide gevallen hebben wij met 'indications fictives' te doen. In werkelijkheid was Bazel de plaats van uitgave. Vgl. Schnetzler, *I.e.*, p. 59; Meyhoffer-Pétremand, *Farel à Montbéliard*, p. 144.

het boekje tijdens zijn verblijf in Bazel geschreven op aandrang van Oecolampadius.²⁵³ Het geschrift was de eerste uiteenzetting van het reformatorisch geloof in de franse taal en bestemd voor het grote publiek.²⁵⁴ Het telde achtveertig hoofdstukjes; het drieëndertigste handelt over de excommunicatie.²⁵⁵

De excommunicatie wordt genoemd 'reiection de la table de nostre seigneur'. Alvorens het daartoe komt, moet de weg van Matth. 18 : 15-17 zijn bewandeld. Wanneer wij vernemen dat een broeder gezondigd heeft, moeten wij hem eerst 'secretement' vermanen. Vervolgens, 'pour mieulx le tirer a dieu', moeten wij twee of drie 'bons personnages' meenemen, die hem 'benignement' berispen. Wil hij zich ook dan nog niet verbeteren, dan moeten 'tous cieulx de la paroisse' hem — 'pour lhonneur de dieu' — smeken (prier et admonester) zich te bekeren en zijn zonde te laten varen. Als dit alles niets helpt, dan moet men niet langer met hem omgaan, tenzij als met een ongelovige. Dwz.: men mag niet samen met hem naar het avondmaal gaan,²⁵⁶ ook niet zó met hem omgaan dat daaruit zou blijken dat men zijn levenswandel of geloof goedkeurt, maar overigens mag men met hem eten en drinken om hem weer te winnen en terug te brengen.²⁵⁷ 'Ainsi fault converser avec lexcommunie et toute charité'.

Eerder in hetzelfde hoofdstukje had Farel al opgemerkt dat de excommunicatie niet ingesteld is om de geëxcommuniceerde haat te betonen, maar veeleer 'quon ayme et corrige comme frere: désirant son salut'. 'Cest une correction amyable et pleine de charité, pour tirer les paovres pecheurs de leurs pechez'.

Kenmerkend voor heel de uiteenzetting is de mildheid van toon. Farel noemt eigenlijk ook maar één doel van de tucht: het behoud van de zondaar.

Wat betreft Farel's ideeën in later tijd is terecht opgemerkt dat hij vanaf 1538 'les doctrines calvinistes' beleed 'comme les siennes propres'.²⁵⁸ Toen hij in 1538 uit Genève werd verbannen, werd hij predikant te Neuchâtel waar hij vroeger al had geëvangeliiseerd.²⁵⁹ Dat hij daar zou hebben meegewerkt aan de totstandkoming van een kerkorde naar Berns model, zoals Kohier beweert,²⁶⁰ is hoogst onwaarschijnlijk.²⁶¹ Toen in het najaar van 1541 in Genève

253 Piaget in meergemelde inleiding, p. 9 s.

254 Piaget, *l.c.*, p. 7s.; Meyhoffer-Pétrémand, *l.c.*, p. 143.

255 In de uitgave van 1534 handelt hoofdstuk 32 over de excommunicatie. Farel, *Sommaire* (1534), p. 78–81.

256 'on ne doit converser avec luy, sinon comme avec ung infidele: avec lequel tu ne voudrois point venir a la table de nostre seigneur: . . .'

257 'mais en toute aultre sorte beuvant et mangeant avec luy, pour le gaigner et retirer'.

258 De uitspraak komt voor in het op naam van 'Comité Farel' staande gedeelte in Farel, getiteld *La personne de Farel*, p. 27.

259 In 1530–1531. Vgl. Pétrémand, *Farel en terre neuchâteloise*, p. 222, 233.

260 Kohier, *a.a.O.*, II, S. 536, die overigens ook spreekt over druk uit Bern waaronder deze kerkorde tot stand gekomen zou zijn.

261 Met Pétrémand, *Les débuts du ministère* (A), p. 424, geef ik de voorkeur aan de opvatting dat deze inderdaad van 1538 daterende kerkorde 'probablement avant le retour de Farel' is uitgevaardigd. Vgl. ook p. 458.

gewerkt werd aan de samenstelling van de *Ordonnances ecclésiastiques* — met Calvin als stimulator en voornaamste redactor — ging reeds het concept, aangepast aan de omstandigheden van Neuchâtel, naar Farel.²⁶² Het mocht deze echter niet lukken die 'ordonnances' in Neuchâtel ingevoerd te krijgen. In 1542 kreeg men er een kerkorde 'd'esprit fort différent'.²⁶³ Het was de 'esprit' van Bern.

§ 8. DE DOPERS

Het eigenaardige van het standpunt van de dopers²⁶⁴ ten aanzien van de tucht en de excommunicatie heeft minder gelegen in hun denkbeelden daarover als zodanig — deze vertoonden op allerlei punten grote overeenstemming met die van verschillende hervormers —, dan wel in het rigorisme waarmee zij die denkbeelden in praktijk wilden brengen. Een zo rigoureuze verwerkelijking daarvan als zij om Gods wil meenden te moeten voorstaan, was in de bestaande volkskerken niet mogelijk.²⁶⁵ Daar probeerden de *hervormers* de tucht ingevoerd te krijgen, maar de toestanden die zij er aantroffen, dwongen hen veel water in de wijn te doen, soms zelfs hun pogingen geheel op te geven. De dopers trokken daaruit een ver strekkende conclusie: de empirische kerk is geen kerk meer. Men moest er zich van afscheiden, eruit gaan als *éens* Israël uit Egypte en Babylon.²⁶⁶ De volkskerk was voor de dopers het product van een lange historie

262 Waarschijnlijk werd het hem door Viret bezorgd. Pétremand, *I.e.*, p. 460.

263 Pétremand, *I.e.*, p. 461.

264 Ik beperk me tot een schets van de gevoelens binnen het 'eigentliche Täuferium', al doet zich hierbij de moeilijkheid voor dat het vraagstuk wie tot de 'eigenlijke' dopers moeten worden gerekend, gelijk Fast, *Bullinger und die Täufer*, S. 122, terecht opmerkt, 'auch heute noch so aktuell. . . wie kaum ein anderes in der Täuferforschung' is. Reeds Bullinger onderscheidde tussen 'General- oder gemeinen Täufern' en 'Spezial- oder besonderen Täufern'. In hoofdzaak sluit ik mij aan bij de opvatting van Yoder, *Täuferium und Reformation*, I, S. 176, die tot de 'eigenlijke' dopers wil rekenen 'die Täufer, die die Glaubenstaufe zuerst eingeführt haben, die geordnete Gemeinden bildeten, die trotz der Verfolgung durchhielten, die Täufer, die wiederholt mit den Reformatoren ins Gespräch getreten sind'. Verwerking van enige gedachten van Balthasar Hubmaier, een doper van het eerste uur (f 1528) die Yoder echter niet tot de 'eigenlijke' dopers wil rekenen, leek mij verantwoord. Hubmaiers 'Sonderstellung unter den Täufern' betreft overigens wél een belangrijk punt: het dragen van het zwaard dat hij zowel aan de overheid als aan de afzonderlijke christen toestond. Fast, *Der linke Flügel*, S. 36.

265 Littell, *Anabaptist view*, p. 66.

266 De *Schleitheimer artikelen* verstaan onder de gruwelen, die vermeden en ontvlucht moeten worden: 'alle päpstlichen Werke und Gottesdienste, Versammlungen, Kirchenbesuche, Weinhäuser, Bündnisse und Verträge des Unglaubens und anderes dergleichen mehr'. Fast, *a.a.O.*, S. 64 f. Vgl. Littell, *I.e.*, p. 89: 'The True Church must be separated from the evil and the wicked: Israel must go out from Babylon and Egypt'.

De *Schleitheimer artikelen* ontlenen hun naam aan het dorp Schleithem ten noordwesten van Schaffhausen, waar ze tijdens een 'synode' van dopers zijn opgesteld door Michael Sattler (24 febr. 1527). Fast, *a.a.O.*, S. 59; Yoder, *a.a.O.*, I, S. 95—100. Voor vriend en vijand kregen ze 'die Bedeutung eines grundsätzlichen Bekenntnisses'. Reeds in

van verval waarmee ook de hervormers niet hadden gebroken.²⁰⁷ Het was een kerk waarin men als kind 'hineingetauft'²⁰⁵ werd zonder dat naar geloof gevraagd werd, bovendien een instituut dat in stand werd gehouden door een ongeestelijke macht, de sterke hand van de overheid.²⁰⁰

De dopers verwierpen de kinderdoop, wezen ook elk ingrijpen van de overheid af in het leven der kerk en ontzegden haar tevens het recht om tegen andersgelovigen straffend op te treden.²⁷⁰ De 'rechte Kirche' was voor hen de kerk van de apostolische eeuw; dat was een kerk geweest, vrij van de staat en gevormd door het vrijwillig toetreden van bewust gelovigen.²⁷¹

De ware christelijke doop was die welke bediend werd aan degenen die waarachtig geloofden dat hun zonden waren vergeven en die 'in der Auferstehung Jesu Christi' wilden wandelen.²⁷² Met deze doop nam men de verantwoordelijkheid op zich voor een goed geweten bij God (1 Petr. 3 : 21),²⁷³ en de verplichting tot een leven in geloof en liefde en tot het zich laten welgevalen van de broederlijke bestraffing en christelijke ban.²⁷⁴

De tucht gaat over de leer en de levenswandel.²⁷⁵ Al naar dat nodig is, moet ze 'nach Sanftmut und Schärfe, Lang- und Kurzmut' worden uitgeoefend, maar altijd in de geest der liefde.²⁷⁰ Openbare zonden moeten openbaar en onmiddellijk worden gestraft. Bij heimelijke zonden dient de regel van Matth. 18 : 15 vv. te worden gevolgd: na twee vermaningen onder vier ogen en één door de gehele gemeente volgt de ban.²⁷⁷ Deze wordt met en in de gemeente

1527 publiceerde Zwingli een bestrijding ervan: *In catabaptistarum strophas elenchus*, en nog in 1544 waren ze zo actueel dat Calvijn er zich in zijn *Brieve Instruction contre les anabaptistes* tegen richtte. Vgl. *Fast, a.a.O.*, S. 59; *Yoder, a.a.O.*, I, S. 95–100, 105–110; *Littell, I.e.*, p. 147.

In 1560 verscheen een nederlandse vertaling, waarvan een heruitgave, voorzien van een inleiding van S. Cramer, werd opgenomen in *Bibliotheca rej. neerl.*, V, blz. 583–650.

267 Ook de hervormers was de verval-gedachte allerminst vreemd. Vgl. *Littell, I.e.*, p. 64. Maar de dopers verweten hun gebrek aan consequentie en verloochening van de oorspronkelijk door hen ingenomen posities. Vgl. *Fast, a.a.O.*, S. 3, 121 f.; *Kantzenbach, Reformation in Deutschland*, S. 35 f.

268 De uitdrukking vindt men o.a. bij A. Farner, *a.a.O.*, S. 82.

269 *Littell, I.e.*, p. 66 f.; *Fast, a.a.O.*, S. 21 (Grebel), 56 (Hubmaier), 62 (*Schleithheimer artikelen*).

270 Wenger, *Dritte Reformation*, S. 91.

271 *Littell, I.e.*, p. 46, 65 ff., 79; *Fast, a.a.O.*, S. 11; *Blanke, IVeit der Reformation*, S. 74 f.

272 *Fast, a.a.O.*, S. 62 (*Schleithheimer artikelen*). De dopers spraken, omdat zij de kinderdoop niet als doop erkenden, niet van 'Wiedertaufe', maar van 'Glaubenstaufe'. *Fast, a.a.O.*, S. XVI.

273 *Littell, I.e.*, p. 85.

274 *Littell, I.e.*, s.p.; *Fast, a.a.O.*, S. 20 (Grebel), 46, 54, 56 f. (Hubmaier).

275 *Fast, a.a.O.*, S. 19 (Grebel), 135 (Scharnschlager). Vgl. Wenger, *a.a.O.*, S. 93 (Menno Simons).

276 *Fast, a.a.O.*, S. 135; Wenger, *a.a.O.*, das.

277 *Fast, a.a.O.*, S. 50 ff. (Hubmaier), 63 (*Schleithheimer artikelen*). Behalve Matth. 18 (S. 19, 47, 50, 63) spelen ook de andere bekende teksten een rol. — Een uitvoerige omschrijving van de excommunicatie door Hubmaier bij *Littell, I.e.*, p. 88.

door de voorganger voltrokken.²⁷⁸ De *Schleitheimer artikelen* (1527) willen dat dit zal geschieden vóór de avondmaalsviering: zij die ter gedachtenis aan Christus' verbroken lichaam en vergoten bloed het éne brood willen breken en de éne drank willen drinken, moeten tevoren tot één lichaam van Christus verenigd zijn.²⁷⁹

De geëxcommuniceerde moet voor een heiden en tollenaar worden gehouden en gemeden.²⁸⁰ Over de vraag hoever deze mijding moet gaan, liepen de meningen uiteen; de eerste broeders in Zwitserland hebben in dit opzicht echter geen rigoureuus standpunt ingenomen: volgens hen moest met een geëxcommuniceerde wel de broederlijke omgang worden afgebroken, maar een afbreken van alle gewone sociale en maatschappelijke verkeer achtten zij niet geboden.²⁸¹

Waar alle dopers het weer wèl over eens waren, was dat tegen geëxcommuniceerden geen wereldlijke macht mocht worden gebruikt. De ban is het enige zwaard.²⁸² Dat mag echter niet ongebruikt worden gelaten. Woord en sacrament alleen kunnen de ware kerk niet constitueren en in stand houden, want het evangelie van de genade Gods en van de rechtvaardiging alleen uit het geloof wordt zo heel gemakkelijk opgevat als een vrijbrief voor traagheid en zonde. Pas wanneer óók de broederlijke bestraffing wordt toegepast, kan het onder de christenen recht toegaan en de ware kerk onder hen gestalte krijgen.²⁸³

De tucht is 'Arznei', noodzakelijk om van de overgebleven zonde te genezen en ook 'das faule und stinkende Fleisch mitsamt den vergifteten und unreinen Gliedern manchmal ganz abzuschneiden'.²⁸⁴ Ze verwijdert de aanstoot die heel de kerk te schande maakt en ook anderen aansteekt, en houdt de bruid van Christus rein.²⁸⁵ De excommunicatie kan ook bewerken dat de zondaar tot zichzelf inkeert, zijn ellende leert kennen en zich van zijn zonden afwendt. In dat geval wordt hij 'mit grossen Freuden von der Kirche wiederum aufgenommen und in ihre Gemeinschaft eingelassen'.²⁸⁶ Het is duidelijk: voor de dopers was de tucht 'articulus stantis et cadentis ecclesiae'.²⁸⁷

Veel dopers zijn in de zestiende eeuw het slachtoffer geworden van vervolging, aanvankelijk omdat men hen, evenals de aanhangers van Luther,

278 Vgl. Neff, s.v. *Bann*, *MennL*, I, S. 117. (Zosinger gesprek 1–9 juli 1532).

279 Fast, *a.a.O.*, S. 63.

280 Littell, *I.e.*, s.p.

281 Littell, *I.e.*, p. 86; Wenger, *a.a.O.*, S. 96. Vooral onder de nederlandse dopers is veel strijd geweest over de mate van strengheid waarmee de tucht behoorde te worden uitgeoefend. Vgl. Neff, s.v. *Bann*, *a.a.O.*, I, S. 117; Polman, *Geloofsbelijdenis*, IV, blz. 62 v.

282 Fast, *a.a.O.*, S. 19 f. (Grebel), 66 (*Schleitheimer artikelen*), Littell, *I.e.*, p. 67.

283 Fast, *a.a.O.*, S. 36 f., 47 ff.

284 Fast, *a.a.O.*, S. 46 f.

285 Fast, *a.a.O.*, S. 52, 135.

286 Fast, *a.a.O.*, S. 52.

287 Fast, *a.a.O.*, S. 36; Neff, s.v. *Gemeindezucht*, *MennL*, II, S. 63 f.; Wenger, *a.a.O.*, S. 94.

als kettters beschouwde, later vooral omdat men in hen oproermakers zag.²⁸⁸

Het eerste keizerlijke mandaat speciaal tegen de dopers werd 4 januari 1528 uitgevaardigd. Het werd met toestemming van alle rijksstanden, óók de niet-katholieke, op 23 april 1529 tot rijkswet verheven. Dit mandaat maakte een snelle berechting mogelijk. Bepaald werd dat alle 'widerteufer und widergetauften . . . verstendigs alters . . . zum tode mit dem feuer, schwerd oder dergleichen . . . , one vorgeend der geistlichen richter inquisicion, gerichtet] und gepracht werden'. Verder werden met strenge straffen bedreigd doperse predikers, hardnekkige aanhangers van de beweging, personen die opnieuw in de dwaling vervielen, ouders die hun kinderen in hun jeugd niet lieten dopen enz.²⁸⁸

Deze rijkswet is de basis geworden van tal van 'Täufermandate' in de afzonderlijke duitse landen, op grond waarvan duizenden dopers zijn terechtgesteld.²⁹⁰

§ 9. OPZICHT EN TUCHT OVER DE PREDIKANTEN

Aanvankelijk gingen *Luthers* gedachten met betrekking tot de organisatie van de kerk niet uit boven de 'Gemeinde'.²⁹¹ Nog in 1524, toen de 'Wildwuchs'²⁹² van de reformatie reeds overal zichtbaar geworden was, ging hij niet in op de suggestie van keurprins Johan Frederik van Saksen om 'von einer Stadt in die andere im Fürstentum' te trekken ten einde te zien 'wie Paulus tat, mit was Predigern die Städte der Gläubigen versehen wären . . . Welche Prediger denn nicht *täglich*, hättet Ihr mit Hülff der Oberkeit zu entsetzen'.²⁹³ Pas de chaos veroorzaakt door de boerenoorlog dwong hem van standpunt te veranderen. Eerst verzocht hij de keurvorst om financiële hulp voor de instandhouding van

288 Schraepler, *Rechtliche Behandlung der Täufer*, S. 19.

Voor het eerst werd tegen dopers opgetreden in Zürich, jan. 1525. De rechtsgrond toen was overtreding van door de Raad uitgevaardigde verboden en besluiten. Felix Mantz had op 21 jan. 1523 een spreekverbod gekregen, enige dagen eerder (18 jan.) had de Raad 'ausdrücklich beschlossen . . . , dass die Säuglingstaufe weiterhin die einzig gültige Tauf-form bleiben müsse'. Blanke, *Brüder in Christo*, S. 49 f.

In het duitse rijk werd het eerst tegen de dopers opgetreden door Ferdinand van Habsburg, heer van Oostenrijk. Vgl. voor diens mandaten met betrekking tot de dopers: Schraepler, *a.a.O.*, S. 19 f. (Pas in 1558 werd Ferdinand keizer van Duitsland).

289 Schraepler, *a.a.O.*, S. 21 f.

290 Een gunstige uitzondering vormde Hessen waar '*niemals* ein Täufer seines Glaubens wegen [werd] hingerichtet . . . Das ist einzig das Verdienst des Landgrafen *Philipp*'. Schraepler, *a.a.O.*, S. 46. Wel kende ook Hessen verordeningen tegen de dopers (krachtens de rijkswet van 1528 was dit onvermijdelijk), maar die waren mild, vergeleken met die in andere gebieden. Vgl. Schraepler, *a.a.O.*, S. 72 f.

291 Vgl. *MA*, III, S. 572 ('Erläuterungen' van W. Köhler bij *Luthers* voorrede op Melanchthon, *Unterricht* 1528). Ook Bornkamm, *Bindung und Freiheit*, S. 195: „Das nur Christus verkündigt werde", ist das einzige Prinzip für den Aufbau der Kirche". Vgl. blz. 21, aant. 51.

292 Een vooral door Lau gaarne gebezigde term. Vgl. Lau, *Luther*, S. 111; Lau-Bizer, *Reformationsgeschichte*, S. 17, 32.

293 *MA*, III, S. 573. De brief waarin de keurprins hierop aandroeg, was van 24 juni 1524.

de leerstoelen aan de universiteit en de predikantsplaatsen — als die hulp niet verleend werd, zou binnen korte tijd 'gotts wort und dienst zu boden' liggen — en om visitatie van de burgerlijke gezagsdragers in de steden en op het land. Dat was in oktober 1525. Een jaar later, in november 1526, vroeg Luther de keurvorst om een visitatie waarbij onder meer de leer en de levenswandel van de 'Pfarrer' voorwerp van onderzoek moesten zijn.²⁹⁴ Weldra vonden visitaties van deze aard plaats,²⁹³ niet alleen in Saksen maar ook elders.²⁹⁶ Ze werden verricht op gezag van de overheid door commissies waarin behalve theologen ook juristen zitting hadden.²⁹⁷

In de tijd tussen de visitaties werd het opzicht over de predikanten uitgeoefend door de superattendent of superintendent, gewoonlijk de eerste predikant van de hoofdstedelijke kerk.²⁸⁸ Misten zijn vermaningen of die van de visitatoren de gewenste uitwerking, dan werd de overheid ingelicht, opdat deze 'billichen versehung' zou treffen.²⁰⁹

Toen de consistoriën ontstonden, namen deze het werk van de visitatiecommissies over;³⁰⁰ in het nieuwe systeem werd het superintendentschap ingebouwd.³⁰¹

Dat Luther zich tot de *overheid* wendde met zijn verzoek om visitaties mogelijk te maken, is niet verwonderlijk. In de eerste plaats: tot wie had hij het in die catastrofale situatie anders moeten doen?³⁰² Bovendien: in verschillende duitse landen en steden hadden reeds vóór de reformatie visitaties op last van de overheid plaats gevonden.³⁰³ Ook het optreden van overheids-

294 MA, III, S. 573 f.; Krumwiede, *Entstehung des landesherrlichen Kirchenregiments*, S. 63—69. Beknopter: ders., *Reformation und Kirchenregiment*, S. 30 f.

295 De aansluiting aan de oude bisschoppelijke visitaties is duidelijk. Ze was dat ook voor Luthers besef. Vgl. zijn voorrede op Melanchthon, *Unterricht*, S. 3; voorts Wolf, *Ordnung der Kirche*, S. 377.

296 In Pruisen was men trouwens al in 1525 met visitaties begonnen. Lau-Bizer, *a.a.O.*, S. 45.

297 Lau-Bizer, *a.a.O.*, S. 441.; Lau, *a.a.O.*, S. 112 f.

298 Reeds in Melanchthon, *Unterricht*, was voorzien in de figuur van de superintendent. Zie aldaar S. 41 f. De figuur was 'vorgebildet im Dekan des kanonischen Rechts', aldus Friedrich, s.v. *Superintendent*, *EKL*, III, Sp. 1231. Vgl. Müller, *a.a.O.*, S. 176: 'Ihr mittelalterliches Vorbild ist freilich nicht der Bischof — dazu ist schon ihr Bezirk viel zu klein; sie sitzen in jeder Amtsstadt —, sondern der richterliche Beamte des Bischofs, der Offizial, Kommissar, auch der Landdechant'.

299 Melanchthon, *Unterricht*, S. 42.

300 Schmidt, s.v. *Visitation*, *RGG*, VI, Sp. 1413; Wolf, *a.a.O.*, S. 379. De visitaties hebben veel bijgedragen tot de bevestiging en uitbreiding van de reformatie in Duitsland. Na de dertigjarige oorlog bewezen ze opnieuw in Duitsland haar waarde bij de wederopbouw van het ontredderde kerkelijke leven. Vgl. Schmidt, *a.a.O.*, VI, Sp. 1412 f.; Timme, s.v. *Visitation*, *EKL*, III, Sp. 1669.

301 Göbell, s.v. *Superintendent*, *RGG*, VI, Sp. 528.

302 Krumwiede, *a.a.O.*, S. das.

303 Hashagen, *Spätmittelalterl. landesherrl. Kirchenregiment*, S. 78 f. Vgl. Hack, s.v. *Visitation*, *LThK*, X, Sp. 813: 'Das ausgehende MA kennt landesherrliche V.en der Fürsten, z.T. kraft päpstl. V.privilegien'. Een soort rooms-katholieke parallel voor wat

ambtenaren als visitatoren was niet iets nieuws. 'Die Teilnahme weltlicher Beamten an der Visitation ist schon vor der Reformation mehrfach vorgekommen'.³⁰⁴

Op grond van deze en andere feiten heeft reeds een oudere generatie onderzoekers gemeend te mogen constateren, dat het 'landesherrliche Kirchenregiment' niet als een product van de reformatie, maar van de late middeleeuwen moet worden beschouwd.³⁰⁵

Enkele jaren geleden verdedigde W. Maurer een enigszins andere opvatting: 'Das Landeskirchentum ist erst im 16. Jahrhundert entstanden, nicht schon im ausgehenden Mittelalter'. Maar in de eerste plaats laat Maurer hier alle nadruk vallen op 'entstanden', daarbij toegevend dat er in de late middeleeuwen wel degelijk 'Ansätze zum Landeskirchentum' zijn geweest.³⁰⁰ En in de tweede plaats laat hij zijn stelling meer rusten op juridische dan op feitelijke overwegingen: die 'Ansätze' hadden nog het karakter van usurpatie, in strijd als ze waren met het kanonieke recht. Werkelijk *ontstaan* kon het 'Landeskirchentum' pas toen het kanonieke recht in de evangelische gebieden zijn bindende kracht had verloren. Al met al is het onderscheid tussen Maurers opvatting en de traditionele niet groot.

Dat Luther tegenover de bemoeienis van de overheid met de kerkelijke zaken principieel anders stond dan Melanchthon, wordt tegenwoordig vrijwel algemeen aanvaard.³⁰⁷ Maar betekent dit, dat Luther de invoering van het 'landesherrliche Kirchenregiment' aanstonds duidelijk heeft onderkend en ertegen geprotesteerd heeft? Sinds K. Holl dit beweerde,³⁰⁸ werd het de opvatting van velen. Holl meende dat de keurvorstelijke instructie voor de visitatoren van 1527 de invoering betekende van het 'landesherrliche Kirchenregiment' in Saksen³⁰⁹ en dat in Luthers voorrede op Melanchthons *Unterricht der Visitatoren* van 1528 daartegen een protest te vinden was. De bedoelde instructie en die voorrede zijn volgens hem twee totaal verschillende oorkonden. 'Die eine will die Visitation betrachtet wissen als einen Ausfluss der landesväterlichen Fürsorge des Kurfürsten, die andere als einen Akt der Selbsthilfe der Kirche. Zwischen diesen beiden Auffassungen gibt es keine Vermittlung'.³¹⁰

Luther deed, vermeldt S. Muller in zijn inleiding op *Verslagen van kerkvisitatiën*, blz. XII: 'In 1545 wendden de bisschop [van Utrecht] en de aartsdiakens zich gezamenlijk tot de regeering van Karei V met verzoek, om door bijstand van den wereldlijken arm het verzet van het volk tegen de kerkvisitatiën te breken'.

304 Hashagen, *a.a.O.*, S. 79, die vervolgt: 'In diesen Äusserlichkeiten konnten die protestantischen Visitatoren vielfach an ältere Vorbilder anknüpfen'.

305 Moeller, *Zur Reformationsgeschichte*, S. 78, die in dit verband 'vor allem' A, Schultze en Hashagen noemt.

306 Maurer, *Entstehung des Landeskirchentums*, S. 69. Beide malen is de cursivering van Maurer zelf.

307 Vgl. Lau-Bizer, *a.a.O.*, S. 44: 'Luthers Appell an die Oberherren als um der christlichen Liebe willen dem Evangelium Verpflichtete stempelte die Massnahmen zu einer Notlösung, die um der geschichtlichen Lage willen freilich die einzig mögliche war. Melanchthons These von der Obrigkeit als Wächterin auch über den Gottesdienst (custodia utriusque tabulae) bedeutete einen ganz anderen (naturrechtlichen) Ansatz'. Vgl. blz. 21 v., aant. 51 en 56.

308 Holl, *Landesherrl. Kirchenregiment*, S. 372–375.

309 Holl, *a.a.O.*, S. 373: 'mit dieser Instruktion ist das landesherrliche Kirchenregiment da'.

310 Holl, *a.a.O.*, S. 374.

Deze opvatting is kort geleden krachtig bestreden door H.-W. Krumwiede. Met grote nuchterheid bracht deze er o.a. de volgende bedenkingen tegen in. et Zou Holl gelijk hebben, dan zou Luther éérs de keurvorst als wereldlijke overheid om de visitaties gevraagd hebben, en later, toen deze zijn verzoek had ingewilligd, daartegen geprotesteerd hebben. 'Man könnte das nur als Schizophrenie bezeichnen'.³¹¹

b. De keurvorstelijke instructie van 1527 Is niet een document van het 'landesherrliche Kirchenregiment'. Het stuk ziet er ondanks formele overeenkomst op verschillende punten met andere door de landsheer uitgevaardigde verordeningen, wezenlijk anders uit.³¹² Het bevat een eerlijke poging aan de theologen precies dat te geven waarom zij gevraagd hadden. De keurvorst verleende aan de visitatoren wel zijn autoriteit maar beperkte hen niet in hun kerkelijk handelen.³¹³ Daarom is er geen sprake van een tegenstelling met Luthers voorrede van 1528.³¹⁴

c. Het ging er in de volstrekt onoverzichtelijke en catastrofale toestanden in de gemeenten niet om 'Programme für eine evangelische Kirchenverfassung' te verwezenlijken, maar eenvoudig om een dam op te werpen tegen de ontbinding van elke kerkelijke orde.³¹⁵ Eerst langzaam aan heeft zich uit de daarvoor nodige overheidsbemoeienis het 'landesherrliche Kirchenregiment' ontwikkeld.³¹⁶ Tegen die ontwikkeling heeft Luther nooit 'generell' geprotesteerd, maar het was ook een ontwikkeling die aanvankelijk niet was te overzien, die niet verliep volgens een vast plan, zodat het niet eenvoudig was de naderende gevaren in het vizier te krijgen.³¹⁷

Ook met Krumwiede's uiteenzetting zal over deze kwestie nog wel niet het laatste woord gezegd zijn, al bevat ze veel plausibels.³¹⁸ Wij behoeven in dit verband echter op het vraagstuk niet nader in te gaan.

Ongeveer in dezelfde tijd waarin in Duitsland Luther en Melanchthon daartoe genoopt werden, zag *Zwingli* zich in Zürich genoodzaakt zich te beraden over maatregelen betreffende het opzicht en de tucht over de predikanten; het bedenkelijk gehalte van leer en leven van tal van predikanten dwong hem ertoe.

Bij mandaat van 8 april 1528 werd als orgaan daarvoor een synode in het leven geroepen. Deze werd samengesteld door alle predikanten en 'ein oder zwei erber [ehrbare] Manner' uit elke gemeente. Tweemaal per jaar kwam ze samen, omstreeks pasen en in september. Om de beurt moesten de predikanten buiten staan en werd hun leer en leven besproken. Hierop kregen zij de

311 Krumwiede, *a.a.O.*, S. 31.

312 Vgl. Krumwiede, *Entstehung des landesherrlichen Kirchenregiments*, S. 71 ff.: 'es [handelt] sieh . . . um den üblichen Kanzleistil'. Vgl. S. 261 f.

313 Krumwiede, *a.a.O.*, S. 75. Vgl. S. 88. Ook Krumwiede, *Reformation und Kirchenregiment*, S. 31.

314 Krumwiede, *a.a.O.*, das.

315 Krumwiede, *Entstehung des landesherrlichen Kirchenregiments*, S. 71. Vgl. S. 108.

316 Vgl. blz. 22, aant. 55.

317 Krumwiede, *a.a.O.*, S. 108 f.; Moeller, *a.a.O.*, S. 93.

318 Moeller, *a.a.O.*, das., ziet de betekenis van Krumwiede's studie vooral daarin dat ze het verdere onderzoek verplicht tot de 'in dieser Sache zu oft vernachlässigte geschichtliche Besinnung'.

gelegenheid zich zo nodig te rechtvaardigen, beterschap te beloven en om clementie te vragen, waarna de synode haar eindoordeel opmaakte en uitsprak. Gewoonlijk volstond de synode met een vermaning, in ernstige gevallen kon ze echter iemand zelfs zijn prebende ontnemen.³¹⁰

Bullinger voegde in 1532 aan dit apparaat nog een nieuw element toe: het ambt van decaan.³²⁰ Deze visiteerde geregeld de predikanten van zijn kapittel; zijn onderzoek betrof hun leer en leven en de toestanden in de gemeenten.³²¹ Indien nodig bracht hij in gezelschap van één of meer predikanten een tweede bezoek. Bleven de vermaningen zonder vrucht, dan werd dit aan de synode medegedeeld, die daarna de behandeling van het geval overnam. Hoewel ter synode ook afgevaardigden aanwezig waren van de stadsraad, en de oud-burgemeester zelfs één van de twee voorzitters was,³²² werd van wereldlijke dwangmiddelen geen gebruik gemaakt. Ontzetting uit het ambt vond zelden, excommunicatie nimmer plaats.³²³ Het zgn. convent van de 'Examinatoren beider Stände', dat de stadsraad als college van advies voor kerkelijke zaken terzijde stond, oefende het dagelijks toezicht uit over de predikanten. Zo nodig riep het hen voor zich of verwees het hen ter bestraffing naar de Kleine Raad.³²⁴

In *Bern* kwam een regeling voor het opzicht over de predikanten tot stand kort na de uitvaardiging van het *Reformationsmandat* van 1528.³²⁵ Stad en land werden verdeeld in kapittels en in elk kapittel werd een decaan ³²⁰ – benoemd door de overheid – belast met het toezicht op de leer en de levenswandel van zijn ambtsbroeders. Zo nodig vermaande hij hen onder vier ogen; als dit niet hielp, bracht hij hen aan bij de Raad. Eén- à tweemaal per jaar hield hij met hen een kapittelvergadering. Behalve de kapittelvergaderingen vonden er in de hoofdstad Bern ook synoden plaats waarop alle predikanten verwacht werden; ook deze bedoelden vooral de discipline onder hen te bevorderen. Van het oorspronkelijke plan de synoden eens in de drie jaar te houden, is weinig terecht gekomen. Ze kwamen steeds onregelmatiger en tenslotte – maar toen was de zeventiende eeuw al aangebroken – helemaal niet meer bijeen.³²⁷

In *Bazel* werden krachtens de *Reformationsordnung* van 1529 opzicht en tucht over de predikanten en 'diacone' toevertrouwd aan een college van twee

319 Zie O. Farner, *a.a.O.*, IV, S. 398 ff.; Ley, *a.a.O.*, S. 93 ff.

320 Ley, *a.a.O.*, S. 95 f. De decaan stond aan het hoofd van een kerkelijk district of 'kapittel'. Vgl. Bioesch, *Gesch. der schweiz.-rej. Kirchen*, I, S. 90. Hij had ongeveer dezelfde functie als de superintendent in Duitsland, die daar trouwens in een aantal reformatorische kerkorden ook voorkomt onder de naam 'Dekan'. Vgl. Nitzschke, s.v. *Dekan, Dechant, Decanus, EKL*, I, Sp. 855. Ook blz. 54, aant. 298.

321 Ook de studie der predikanten. Ley, *a.a.O.*, S. 96.

322 Bioesch, *a.a.O.*, I, das.

323 Ley, *a.a.O.*, S. 96.

324 Bioesch, *a.a.O.*, I, S. 91.

325 Vgl. Guggisberg, *a.a.O.*, S. 154 f.

326 De 'Dekan' werd bijgestaan door een 'Kammerer' die als vice-decaan en penningmeester van het kapittel fungeerde. Guggisberg, *a.a.O.*, S. 154, 273.

327 Guggisberg, *a.a.O.*, S. 155.

of drie theologen en één of twee raadsheren. Hun taak bestond in het instellen van een onderzoek naar de leer en de levenswandel van de 'diener des worts, vor und ehe sy gesandt', in het bijleggen van geschillen over het christelijk geloof tussen gemeenteleden en predikanten, in het schorsen van predikanten die in openbare zonden waren gevallen, en tenslotte in het samenroepen van twee synoden per jaar, één in het voor- en één in het najaar. In deze synoden moesten verschijnen alle 'leutpriester und diacone zu statt und land'. Ieder was verplicht alles wat hij aan strafwaardigs of ergerlijks van zijn collega's wist 'on allen nyd zu eröffnen', opdat alles wat zich met de christelijke vroomheid niet verdroeg, 'abgestellt und argernüsz verhütet werde'.³²⁸ De synode vertoonde dus duidelijke trekken van overeenkomst met die van Zürich. Een niet onbetekenend verschil was echter dat er geen afgevaardigden uit de gemeenten aanwezig waren.³²⁹

De eerste regelingen te Straatsburg dateerden van het najaar van 1531.³³⁰ Bij raadsverordening werden toen eenentwintig 'Kirchspielpflegler' aangesteld, voor elk van de zeven parochies drie: één uit de kring van de permanente magistraten,³³¹ één van de schepenen en één vertegenwoordiger van de burgerij.³³² Hun voornaamste taak bestond in het uitoefenen van het toezicht op de leer en het leven van de predikanten.³³³

In de kerkorde van 1534 werd deze regeling enigszins gewijzigd. Voortaan zou het toezicht worden uitgeoefend door de 'Kirchenpfleger' en de zgn. 'Examinatores' of 'verhörer Götlicher lere'. Dezen moesten trachten voorkomen de 'mangel' te verbeteren. Lukte hun dat niet, dan konden zij 'helffer', hulp-predikers, ontslaan³³⁴ en, als het 'pfarrer' betrof, hun zaak aan de Raad voorleggen.³³⁵

De kerkorde bevatte ook een regeling voor de visitatie van de kerken 'uff

328 *Kirchenordnungen* (Richter), I, S. 121 f.; Staehelin, *a.a.O.*, S. 480 f.

329 *Briefe und Akten* (Oekolampad), II, S. 292, Anm. 4 (bij Nr. 643).

330 30 okt. 1531; ze werden begin 1532 door Bucer van de kansel afgekondigd. Köhler, *a.a.O.*, II, S. 408.

331 'von dem ewigen Regiment', dwz. uit het 'Ratskollegium der Dreizehn', waarvan de leden voor het leven werden gekozen. Köhler, *a.a.O.*, II, das. und Anm. 322.

332 Wendel, *I.e.*, p. 45 s., en Anrieh, *Calvinische Kirchenverfassung*, S. 20, signaleren hier invloed van Bazel en Oecolampadius: ook in Bazel was (14 dec. 1530) besloten voor elke parochie drie 'Bannherren' aan te stellen, twee uit de stadsraad en één uit de gemeente. Vgl. blz. 32 v. Een ingrijpend verschil was echter dat, terwijl in Bazel de taak van de 'censores' bestond in het uitoefenen van de tucht over de kerkleden, die van de straatsburgse 'Kirchenpfleger' gelegen was in het uitoefenen van opzicht en tucht over de predikanten.

333 Bellardi, *a.a.O.*, S. 16 f.

334 *Kirchenordnungen* (Richter), I, S. 234: het hier gebruikte 'Urlauben' zal wel betekenen: met groot verlof zenden, ontslaan.

335 *Kirchenordnungen* (Richter), I, S. 234. Het college van de 'Examinatores' of 'verhörer Götlicher lere' bestond uit twee raadsleden, drie 'Kirchspielpflegler' en twee predikanten. Bellardi, *a.a.O.*, S. 18.

dem land'.³³⁶ Hier traden als visitatoren op twee 'Kirchspielpfleger' en een predikant, allen benoemd door de Raad. Bij de visitatie hield de predikant een vermanende preek waarbij hij zijn hoorders óók opriep 'fehl und mangel an leer und leben des Pfarrers, oder anderer' bij de visitatoren aan te brengen. Daarna ondervroegen de 'Kirchspielpfleger'³³⁷ de 'Schultheiss',³³⁸ de dorpsrechters en de predikant en namen zij vervolgens degenen die iets aangegeven hadden een verhoor af.³³⁹ Zo mogelijk werden de zaken ter plaatse tot oplossing gebracht. Waren ze daarvoor te moeilijk, dan werden ze aan de plenaire vergadering van de 'Kirchspielpfleger' en zo nodig aan de Raad voorgelegd. Al omvatte de visitatie heel wat meer — eigenlijk heel het leven van de dorpsgemeente³⁴⁰ —, het onderzoek naar de leer en levenswandel van de predikant was er een zeer belangrijk onderdeel van.³⁴¹ Dat van de visitatoren niet de predikant de voornaamste was maar de 'Kirchspielpfleger' dit waren, blijkt uit het bovenstaande duidelijk.

Tenslotte de *dopers*. Over hen kunnen wij in dit verband kort zijn. Aanvankelijk stond men in hun kringen uiterst kritisch tegenover vaste voorgangers.³⁴² Wel erkenden reeds de broeders die in 1527 in Schleithem vergaderden de 'Hirte' als een soort voorganger,³⁴³ maar tot het aanstellen van ambtsdragers op grotere schaal kwam het pas nadat het religieus individualisme onder de dopers tot excessen had geleid. De hutterieten kenden zelfs verschillende soorten van ambtsdragers, als voornaamste: de 'Hirten' — de voor-

336 *Kirchenordnungen* (Richter), S. 238 f.

337 Ten onrechte maakt Köhler, *a.a.O.*, II, S. 425, ook de 'Kirchspielpfleger' tot object van de ondervraging: 'Befragung des Schultheissen, der Kirchenpfleger, der Dorfrichter, des Pfarrers'. In de kerkorde zijn zij echter duidelijk *subject*. 'Unnd daruff sollen dann die Kirchen pfleger, den Schuldheyss, das gericht, und pfarrer besonder befragen . . .'

338 De 'Schultheiss' is de dorpsburgemeester.

339 Dwz. dat men ongeveer de 'modus procedendi' volgde van het oude sendgericht. Köhler, *a.a.O.*, II, das. Men bedoelde met de visitaties ook zo iets als herstel van de sendgerichten: 'Soliche Visitation und heymsuchen, haben die alten, eh der abfall so grob eingerissen, mit grossen ernst gehalten, Davon noch in etlichen Stifften das über bliben, das man heysset den send bereiten, und derhalben haben auch alle Euangelische stend, die etwas Landschafften haben, soliche Visitation wider an die hand genommen, und schaffen damit nit geringe frucht'.

340 Ontrouw kerkbezoek, kroegbezoek onder kerktijd, oneerbiedig gedrag tijdens de kerkdienst. Er moest op worden toegezien dat de 'Schultheiss' onder kerktijd geen zitting hield, dat 'das arm arbeytsam Landvolck' in de gelegenheid gesteld werd naar de kerk te gaan, enz.

341 Interessant is de bepaling dat uit het kerkegoed waarmee vroeger mis- en gezangboeken, kaarsen e.d. gekocht werden, nu ten behoeve van de dorpspredikanten 'etliche notwendige bücher' gekocht moeten worden, omdat de meesten van hen 'schmal versehen sein, und solichs selb nit vermögen'. Een aantal boeken die in geen geval mogen ontbreken, wordt opgesomd. Ze moeten geïnventariseerd worden en blijven eigendom van de parochie. *Kirchenordnungen* (Richter), I, S. 239-

342 Littell, I.e., p. 91 f.

343 Fast, *a.a.O.*, S. 65.

gangers —, de 'Diener des Wortes' — de zendelingen —, en de 'Diener der Notdurft' — de verzorgers van de armen.³⁴⁴ Toch werd er tussen hen en de gewone gemeenteleden geen wezenlijk onderscheid gemaakt.³⁴⁵ Het centrum van alle gezag bleef de gemeente, die immers door de Heer zelf werd geïnstrueerd en geleid. Bij verschil van inzicht werd gepoogd door onderling overleg een consensus te bereiken.³⁴⁶ Opzicht en tucht over de ambtsdragers van een duidelijk eigen karakter kende men niet. Dat blijkt bv. uit de *Schleithheimer artikelen* waarin gezegd wordt, dat als een 'Hirte' iets doet dat terechtwijzing verdient, alleen met hem zal worden gehandeld in aanwezigheid van twee of drie getuigen, en dat, als hij gezondigd heeft, hij moet terechtgewezen worden in aller tegenwoordigheid opdat de anderen vrezen.³⁴⁷ Dat was praktisch dezelfde handelwijze als die tegenover elk ander gemeentelid werd toegepast.

§ 10. GLOBALE INVENTARISATIE

Uit de voorafgaande beschrijving blijkt duidelijk dat alle hervormers vóór Calvijn en ook de dopers zich met betrekking tot de kerkelijke tucht voor een veelheid van vragen gesteld hebben gezien. Zonder volledigheid te beogen, signaleren wij de volgende.

Vragen verband houdende met het naast elkaar bestaan van de geestelijke en wereldlijke 'potestas'. Is er in een christelijke staat of stad nog kerkelijke tucht nodig? Zo ja, wat is dan het eigen karakter daarvan, naast het overheidsop-treden tegen de zonde?

Vragen over de betekenis en de reikwijdte van de tucht en de excommunicatie. Moet de excommunicatie altijd 'minor' zijn of is er ook nog plaats voor de een of andere vorm van 'excommunicatio maior'? Wat zijn de doeleinden van de tucht? In hoeverre moeten geëxcommuniceerden worden gemedend? Heeft de excommunicatie alleen gevolgen voor dit leven of ook voor het leven hierna? Wanneer en hoe moet de wederopneming plaatsvinden? Is de tucht evenals de rechte bediening van Woord en sacramenten 'nota ecclesiae', ja dan neen?

Vragen betreffende de subjecten van de tucht. Wie moeten de tucht uit-

344 Littell, I.e., p. 92 f. Elders sprak men van 'Diakone', 'Prediger' en 'Älteste' of 'Bischöfe'. Wenger, *a.a.O.*, S. 88.

345 Wenger, *a.a.O.*, das. Vgl. de *Gemeinsame Ordnung* (± 1540) van Scharnslager: als zij samenkomen zullen zij, als er geen 'besonderer Vorsteher' is, een uit hun midden 'freundlich und lieblich ermahnen' naar de hem door God geschonken gave hun voor te lezen of toe te spreken, tenzij iemand 'aus Liebe' zichzelf daartoe bereid verklaart. Men wil dus een soort voorganger. Het vervolg van de tekst luidt echter aldus: de een na de ander kan spreken al naardat hem iets gegeven is (1 Kor. 14), 'damit unsere Gemeinde nicht gleich sei den Falschberühmten [de officiële predikers], da nur einer und sonst keiner reden darf'. Fast, *a.a.O.*, S. 132.

346 Littell, I.e., p. 93 f.

347 Fast, *a.a.O.*, S. 65.

oefenen? Is dit een zuiver principiële vraag of een waarvan de beantwoording geheel of gedeeltelijk afhankelijk is van de omstandigheden? Heeft de gemeente een aandeel in de tuchttoefening en zo ja welk? Ook al zouden kerkelijke tucht en straffend overheidsoptreden onderscheiden moeten worden, heeft de overheid dan toch niet een taak met betrekking tot de kerkelijke tucht, bv. tegenover hen die zich onder de excommunicatie verharden?

Vragen betreffende de objecten van de tucht. Wie worden voorwerp van kerkelijke tucht en om welke zonden komt men ermee in aanraking? Strekt de tucht zich uit over alle leden van de kerk of alleen over een beperkte kring? Is uitoefening van de tucht in een 'volkskerk' wel mogelijk?

Vragen omtrent de wijze waarop de tucht moet worden uitgeoefend. In welke geest moet dit geschieden? Welke middelen moeten worden aangewend en welke procedures worden gevolgd bij de verschillende categorieën zonden?

Met betrekking tot *de tucht over de predikanten* drongen zich vragen op als de volgende. Wat is de bedoeling van deze tucht, naast de algemene waaraan de predikanten óók onderworpen zijn? Bezitten zij nog een zeker 'privilegium fori'? In hoeverre hebben de kerkleden het recht bezwaren en klachten tegen hen in te brengen?

Ziedaar de voornaamste vragen waarmee ook Calvijn geconfronteerd is geworden en die ook hij van antwoorden heeft moeten voorzien. Hoe hebben zijn antwoorden geluid?

HOOFDSTUK III

CALVIJNS DENKBEELDEN INZAKE DE TUCHT

§ 1. 'disciplina'

Dit hoofdstuk, gewijd aan de denkbeelden die Calvijn zich ten aanzien van de verschillende facetten van de algemene tucht heeft gevormd, beginnen wij met het maken van enige opmerkingen over de wijze waarop door hem het woord 'disciplina' — het gewone latijnse woord voor tucht —¹ is gehanteerd. Calvijn heeft het dikwijls gebruikt, maar lang niet altijd laat het zich met 'tucht' vertalen. 'Disciplina' kan bij hem o.a. ook betekenen: het wei-geordende christenleven,² de kerkelijke orde in de zin van een behoorlijke stand en gang van zaken in de kerk³ en het geheel van de in de kerk geldende voorschriften, de kerkorde dus.⁴ Opwekkingen tot vasten, openbare gebeden en andere oefeningen van verootmoediging, boetvaardigheid en geloof rekent Calvijn tot 'het overige deel' van de 'disciplina',⁵ een deel dat hij aan de orde stelt na eerst gehandeld te hebben over de 'disciplina' als het vermanend en bestraffend optreden tegen de zondaars.⁶ Het is ons in deze studie te doen om de 'disciplina' in deze laatste betekenis, die 'disciplina Ecclesiae'⁷ welke Calvijn de 'morum disciplina',⁸ de tucht over de levenswandel, ook wel de 'disciplina excommunicationis',⁹ de tucht die bestaat in- of uitloopt op de excommunicatie, noemt. Dat wil echter niet zeggen dat in het vervolg de andere betekenissen geheel uit het gezicht zullen verdwijnen; daarvoor is, ook bij Calvijn, de samenhang tussen de verschillende betekenissen te nauw. Het leven en samenleven van de christenen

1 Vgl. Mörsdorf, *Rechtssprache des Codex*, S, 52f. \ ders., s.v. *Disziplin*, *Kirchliche LThK*, III, Sp. 426—428, waar de auteur binnen de *Codex iuris canonici* een grote verscheidenheid van betekenissen aanwijst.

2 IV, 10, 28.29 (V, p. 191, 11; 192, 4).

3 IV, 1, 12 (V, p. 16, 37).

4 IV, 10, 32 (V, p. 194, 19); IV, 3, 14 (V, p. 54, 26.32), waar men ook neigen kan tot de vertaling: kerkelijke orde of regel, evenals IV, 10, 30 (V, p. 192, 29).

5 IV, 12, 14 (V, p. 224, 22 sqq.): 'reliqua pars disciplinae'.

6 NI. in de voorafgaande paragrafen van IV, 12.

7 III, 4, 23 (IV, p. 112, 3); IV, 12, 1 (V, p. 212, 11).

8 IV, 11, 1 (V, p. 195, 6).

9 IV, 11, 2 (V, p. 198, 10). Vgl. *Articles*, OS, I, p. 369, 11 sq.: 'la discipline de l'excommunication'; 372, 8: 'discipline dexcommunication'.

moet 'gedisciplineerd' zijn. Daaraan kan de hierboven bedoelde 'reliqua pars disciplinae' bijdragen; daarvoor is óók nodig 'disciplina' in de zin van tucht, welke tucht niet willekeurig mag worden uitgeoefend. Daarom moet er een tucht- of kerkorde zijn.¹⁰

De 'disciplina Ecclesiae' in de zin van kerkelijke tucht ressorteert bij Calvijn onder de locus 'de potestate Ecclesiae'. Deze 'potestas' wordt nader onderscheiden in de macht inzake de leer (in doctrina), de macht inzake de rechtsbevoegdheid (in iurisdictione) en de macht om wetten te maken (in legibus ferendis).¹¹ De kerkelijke tucht hoort thuis bij de middelste van deze machten.¹²

Trachtend Calvijns visie op de verschillende aspecten van de kerkelijke tucht te beschrijven, pogen wij eerst ons een voorstelling te vormen van de kring waarbinnen volgens hem deze tucht moet worden uitgeoefend. Daarna komen achtereenvolgens aan de orde: het eigen karakter van de kerkelijke tucht, de vraag door wie ze moet worden uitgeoefend, de zonden die het kerklid tuchtwaardig maken, de vraag of de tucht bij Calvijn voorkomt als kenteken van de kerk en tenslotte de kwestie van de verhouding van de kerkelijke tucht en het overheidsoptreden tegen de zonde.

§ 2. DE KRING WAARBINNEN DE TUCHT WORDT UITGEOEFEND

'Ecclesia universalis' — 'ecclesiae particulares'

Al heeft de 'ecclesia universalis' bij Calvijn theologisch gewoonlijk de voorrang, vanzelfsprekend erkent hij dat de omstandigheden een verdeling van de 'compagnies des fideles' over verschillende plaatsen noodzakelijk maken en ook deze afzonderlijke 'assemblees' verdienen volgens hem ten volle de naam van kerk.¹³ Vooral binnen deze 'ecclesias particulares' of 'singulas' speelt zich

10 Nog andere betekenissen van het woord: III, 3, 16 (IV, p. 73, 30 sq.) waar 'corporalis disciplina' betekent: de 'externa exercitia' die wij gebruiken als middelen om ons te vernederen, ons vlees te onderwerpen en, in het openbaar, om van onze inkeer te getuigen; IV, 19, 13 (V, p. 447, 23) waar 'disciplina' eenvoudig 'gewoonte' betekent.

11 IV, 8, 1 (V, p. 133, 14 sqq.).

12 IV, 11, 1 (V, p. 195, 6 sq.).

13 IV, 1, 9 (V, p. 13, 31 sqq.). *Conf.* 1537, OS, I, p. 424, 18 sqq.: 'Combien quil ny ait qu'une seule Eglise de Iesuchrist, toutesfois nous reconnoissons que la necessite requiert les compagnies des fideles estre distribuées en divers lieux, desquelles assemblees une chacune est appellee Eglise'. *Apol. lac. Burg.*, OC, X a, c. 289: 'Ut autem unica ecclesia universalis, quae pios omnes complectitur: sic etiam passim ecclesias particulares, quae illius sint veluti membra, esse distributas'.

Een fundering van de theologische voorrang van de 'ecclesia universalis' vindt men o.a. in de *Cat. Gen.*, OS, II, p. 89, 17 sqq., in de verklaring van het epitheton 'catholica' of 'universalis' bij 'ecclesia': 'Eo docemur, sicut unum est fidelium omnium caput, ita omnes in unum corpus coalescere oportere, ut una sit ecclesia per totum orbem diffusa: non plures'. Voor het kerk-zijn van de afzonderlijke 'congregatio' wijst Calvijn gaarne op

het kerkelijk leven af, vooral hier vindt óók de uitoefening plaats van de kerkelijke tucht.

De potentiële voorwerpen van de tucht

De tucht wordt uiteraard uitgeoefend over mensen. Vandaar dat wij de lokale gemeente nog iets nader moeten bezien en met name ons moeten afvragen welke *personen* volgens Calvijn tot haar behoren en dus als potentiële voorwerpen van tucht dienen te worden beschouwd.

Van de particuliere kerk geldt hetzelfde als van de algemene: ze is de vergadering der gelovigen.¹⁴ De moeilijkheid is echter dat wij mensen nooit met volstrekte zekerheid kunnen weten wie gelovig zijn. Dat is een wetenschap die God zichzelf heeft voorbehouden.¹⁵ Omdat Hij echter voorzag dat het voor ons van zeker nut zou zijn te weten wie wij voor kinderen van Hem zouden moeten houden, maar voor dit 'houden voor' geen 'fidei certitudo', geen volstrekte zekerheid, nodig was, heeft Hij in plaats daarvan 'quoddam charitatis iudicium' gesteld. Tot zulk een oordeel der liefde kunnen wij komen door te letten op de 'notae' of 'indicia' van het kerklid die de Schrift ons aan de hand doet. Welke dat volgens Calvijn zijn, vernemen wij in een uitspraak als de volgende: voor leden der kerk moeten wij hen houden, die door hun belijdenis des geloofs, door de voorbeeldigheid van hun levenswandel en door hun deelname aan de sacramenten met ons dezelfde God en Christus belijden.¹⁶ Weliswaar rekenen wij op die wijze ook mensen *tot* de kerk die er 'revera' niet toe behoren: de hypocrieten, die van Christus niets hebben dan alleen de naam en de uiterlijke schijn.¹⁷ Wij kunnen soms grote moeite hebben bepaalde per-

Matth. 18 : 20: Waar twee of drie in mijn naam vergaderd zijn, daar ben ik in hun midden. *Inst.* 1536, OS, I, p. 187; IV, 1, 9 (V, p. 13, 24sqq.).

Treffend is de overeenstemming van Calvijns onderscheiding met de nieuwtestamentische grondgedachten omtrent de kerk. Vgl. Schmidt, s.v. *èKK\r]cna*, *ThW*, III, S. 508 ff.; Ridderbos, *Apostoliciteit der kerk*, blz. 94 v.; Bavinck, *Dogmatiek*, IV, blz. 356 v.

14 'Quid est ecclesia? Corpus ac societas fidelium, quos Deus ad vitam aeternam praedestinavit'. *Cat. Gen.*, OS, II, p. 88, 23 sq.

15 IV, 1, 8 (V, p. 12, 29 – 13, 2): 'Haec quidem singularis est Dei ipsius praerogativa, nosse qui sui sint' (2 Tim. 2 : 19); vgl. IV, 1, 2 (V, p. 3, 16sqq.).

16 IV, 1, 8 (V, p. 13, 14 sqq.); vgl. *Inst.* 1536, OS, I, p. 89.

17 IV, 1, 9 (V, p. 14, 4 sqq.); IV, 1, 7 (V, p. 12, 19 sqq.). Bos, *Gods kerk in aanbouw*, blz. 16, meent dat Calvijn 'doorgaans' met hypocrieten bedoelt: 'sléchte toneelspelers, die zich wel in zeker opzicht vroom en gelovig voordoen, maar door hun verdere daden of levenshouding tónen dat het niet echt is'. Bewijs daarvoor voert hij nauwelijks aan. Als bewijsplaats zou kunnen dienen IV, 1, 7 (V, p. 12, 19 sqq.). Maar in elk geval is 'doorgaans' te kras. Vgl. III, 14, 1 (IV, p. 220 sq.) waar Calvijn onder de mensen 'quadruplicem. . . gradum' onderscheidt. Van de tweede groep (zij die wel 'sacramentis initiati' zijn maar door hun onreine leven God, die zij met de mond belijden, metterdaad loochenen en slechts in naam – 'titulo tenus' – christenen zijn) wordt de derde groep onderscheiden: 'hypocritae sunt, qui cordis nequitiam inanibus fucis tegunt'.

sonen als kerklid te aanvaarden.¹⁸ Maar hier is niet ons privé oordeel beslissend, doch het gemeenschappelijk gevoelen van de kerk. Daarom moet ook aan zulke personen de plaats worden gelaten die zij onder het volk Gods innemen, totdat deze hun 'par voye légitime' (legitimo iure)¹⁹ ontnomen wordt.

Potentiële voorwerpen van de tucht zijn dus allen die, op grond van het bij hen aan de dag treden van de kenmerken van kerklid, voor leden van de kerk moeten worden gehouden. Wij kunnen hieraan toevoegen: en ook kennelijk *willen* worden gehouden. Op dit element van vrijwilligheid in het kerklidmaatschap legt Calvijn vooral nadruk wanneer hij de tuchttoefening ter sprake brengt. Op deze manier komt nl. een belangrijk verschil tussen de kerkelijke en wereldlijke straf aan het licht. In de kerk wordt men anders dan in de staat niet tegen zijn wil gestraft. De kerkelijke tucht is een 'voluntaria castigatio'.²⁰

Het zou niet juist zijn in het vrijwilligheidselement het kenmerkende van Calvijns kerkbeschouwing te zien. Dit element heeft zijn plaats in een veel wijder ecclesiologisch kader dat hier echter niet uitvoerig behoeft te worden beschreven. Wij beperken ons tot de volgende opmerkingen.

In de *Institutie* van 1536 overweegt de beschouwing van de kerk als het volk van de door God uitverkorenen (universus electorum numerus, populus electorum Dei).²¹ In zijn uiteenzetting daarvan brengt Calvijn de 'notae' of 'indicia' van de kerkleden ter sprake:²² wat betreft het toebehoren tot de uitverkorenen en tot de kerk kunnen wij alleen een duidelijk getuigenis

Soms verraden zij zich en kunnen ontmaskerd worden, maar meermalen zal de ontmaskering pas in de eindtijd door God zelf geschieden. *Cat. Gen.*, OS, II, p. 144, 1 sqq.: 'Quid ergo hypocritis fiet? — Eos, tanquam indignos, arcere pastor non potest: sed supersedere debet, quousque eorum nequitiam, ut hominibus innotescat, Deus revelaverit'.

18 IV, 1, 9 (V, p. 14, 13 sqq.).

19 IV, 1, 9 (V, p. 14, 15). Iets eerder in dezelfde paragraaf: 'donec publico iudicio exterminati fuerint' (OS, V, p. 14, 7).

20 IV, 11, 5 (V, p. 199, 5 sqq.). Men mag dit niet zo interpreteren, dat ieder kerklid zich op elk door hem gewenst ogenblik aan de tucht zou kunnen onttrekken. Zo interpreteert Galli, *Kirchenstrafen*, S. 166 f.: 'nur wirkliche und aufrichtige Mitglieder der Kirche' zijn aan de tucht onderworpen, 'so dass der Fall niemals vorkommen kann, dass Jemand sich wider seinen Willen einer Kirchen-Strafe unterziehen müsste . . . Die Gefahr der Wiederholung des Falles zu Canossa lag nicht vor. Denn wenn Fürsten und Könige kirchlich bestraft werden sollten, konnte Dies niemals wider ihren Willen geschehen, sondern nur in ihrer jeden Augenblick wiederruflichen Eigenschaft als freiwillige Kirchen-Angehörige'.

21 OS, I, p. 86, 87. Toch had Calvijn ook in 1536 reeds oog voor het zichtbare aspect van de kerk. 'Excommunicationes' (p. 89), avondmaalsviering, minstens eenmaal per week (p. 161), en 'ministri' onderstellen immers een kerk die zichtbaar is. Vgl. Werdermann, *Calvins Lehre der Kirche*, S. 268, die ook wijst op een uitspraak van A. Lang, dat reeds in 1536 een 'direkte Anbahnung der späteren Weiterbildung' aanwezig is. Rutgers, *Beteekenis der gemeentelieden*, blz. 10, zegt, dat Calvijn de onderscheiding tussen de onzichtbare en zichtbare kerk 'reeds maakte bij zijn eerste optreden, al gebruikte hij de genoemde uitdrukking (Rutgers bedoelt: 'ecclesia visibilis') pas drie jaren later'. Vgl. Richel, *Kerkbegrip van Calvijn*, blz. 64 vv.; Wendel, *Calvin*, p. 223 ss.

22 OS, I, p. 89.

aangaande onszelf verkrijgen.²³ Aangaande anderen kunnen wij aan de hand van de genoemde 'notae' slechts komen tot een oordeel der liefde.

In deze eerste uitgave van de *Institutie* ontbreken ook de 'notae ecclesiae' wel niet geheel,²⁴ maar die ontvangen pas in de volgende edities meer relief,²⁵ wanneer behalve de 'ecclesia invisibilis' ook de 'ecclesia visibilis' veel meer aandacht krijgt.²⁶ De onzichtbare kerk is de kerk 'coram Deo', de kerk waarin geen anderen zijn opgenomen dan die door de genade der aanneming kinderen Gods zijn en door de heiliging van zijn Geest ware leden van Jezus Christus.²⁷ De zichtbare kerk wordt herkend aan de 'notae ecclesiae':²⁸ de zuivere prediking van het Woord en de bediening van de sacramenten naar de instelling van Christus. Te weten wie wij voor 'membra' van de kerk moeten houden mag belangrijk zijn, belangrijker, wijl voor onze zaligheid noodzakelijker, is de kennis van het '*corpus*' van de kerk.²⁹ Welnu, waar de 'notae ecclesiae' worden aangetroffen, bevindt zich zonder twijfel de kerk.³⁰ Calvijn accentueert hier het *institutionele* aspect van de kerk. Maar het *sociatieve* is daarmee onlosmakelijk verbonden. Want waar Woord en sacrament bediend worden, blijkt de kerk een *moeder* te zijn, de moeder van allen die God tot hun Vader hebben. Zij baart hen, verzorgt hen en leidt hen, totdat zij het stoffelijk vlees hebben afgelegd en de engelen gelijk zullen zijn. Allen verenigd met Christus, zijn zij ook met elkaar verbonden.³¹ Zij groeien samen tot één lichaam en vormen tezamen een gemeenschap: het lichaam van Christus, de gemeenschap der heiligen.³²

23 OS, I, p. 88.

24 OS, I, p. 91: 'ubi tamen cunque verbum Dei sincere praedicari atque audiri, ubi sacramenta ex Christi instituto administrari videmus, illic aliquam esse Dei ecclesiam nullo modo ambigendum est'. Ook 'Praefatio ad Regem Franciscum', OS, I, p. 31 (vgl. III, p. 24, 2sq.): 'Nos contra asserimus: et ecclesiam nulla apparente forma constare posse, nee formam externo splendore, quem stulte admirantur, sed longe alia nota contineri nempe: pura verbi Dei praedicatione et legitima sacramentorum administratione'.

25 IV, 1, 9 (V, p. 13, 24 sq.); IV, 1, 11 (V, p. 15, 35 sq.); IV, 1, 12 (V, p. 15, 40 sq. – 16, 1sq.). Calvijn spreekt van 'notae', 'symbola' (IV, 1, 8; V, p. 12, 28), 'signa', 'tessarae' (IV, 1, 11; V, p. 15, 30), ook wel van 'insignia' en 'indicia'. 'Notae' wordt het meest gebruikt, o.a. IV, 1, 8 (V, p. 13, 22); IV, 1, 11 (V, p. 15, 18, 21); IV, 7, 23 (V, p. 127, 14). VG: 'signes', 'enseignes', 'marques'.

26 Pas in de *Inst.* 1539 wordt de 'ecclesia visibilis' expressis verbis genoemd; eerst in de *Inst.* 1543 de 'invisibilis'; vgl. OC, I, c. 542; IV, 1, 2, 7 (V, p. 2, 5 sq.; 12, 25). De onderscheiding, die op Augustinus teruggaat, komt ook bij de andere reformatoren voor, de terminologie het eerst bij Zwingli in zijn *Fidei christianae expositio* (geschreven 1531, voor het eerst gedrukt 1536), S. IV, S. 58: '*Credimus et unam sanctam esse catholicam, hoc est: universalem ecclesiam; eam autem esse aut visibilem aut invisibilem*'. Vgl. Wendel, *I.e.*, m.p. et ss.; OS, V, p. 12, n. 1; VG, IV, p. 19, n. 1.

27 IV, 1, 7 (V, p. 12, 8 sq.): 'Ecclesiam . . . quae re vera est coram Deo'; (p. 12, 25): 'invisibilem, solius Dei oculis conspicuam Ecclesiam'.

28 Vgl. behalve de in aant. 25 vermelde plaatsen nog *Cat. Gen.*, OS, II, p. 90, 5 sq.; 'visibilis Dei ecclesia, quam nobis certis indicis notisque descripsit'.

29 IV, 1, 8 (V, p. 13, 18 sq.).

30 IV, 1, 9 (V, p. 13, 26 sq.; 14, 17): 'nullo modo ambigendum est', 'proculdubio'. Vgl. IV, 1, 10 (V, p. 14, 23 sq.).

31 IV, 1, 4 (V, p. 7, 5 sq.). Vgl. IV, 1, 1 (V, p. 1, 30 sq.).

32 IV, 1, 2.3, (V, p. 4, 8 sq.; 5, 5 sq.); vgl. III, 7, 5 (IV, p. 155, 27 sq. – 156, 11).

Welke personen tot *deze* gemeenschap behoren? God alleen weet wie de zijnen zijn. Maar *wij* moeten, met het oordeel der liefde, voor kerkleden houden allen die de kentekenen van het kerklid vertonen.

De vraag welk aspect in Calvijns ecclesiologie overheerst, is herhaaldelijk in discussie geweest. K. Rieker en H. E. von Hoffmann meenden: het 'anstaaltliche'.³³ E. Troeltsch was de tegengestelde opvatting toegedaan. Hij meende bij Calvijn en de calvinisten de kerkbeschouwing van het 'Sektentum' aan te treffen: de kerk als vrijwillige vereniging van bewuste christenen.³⁴ Geen van deze opvattingen doet Calvijn recht wedervaren. Want *beide* aspecten zijn bij hem aanwezig.³⁵ Ze hangen met elkaar samen, maar in die samenhang is, om met O. Weber te spreken „die *Setzung*, die '*Stiftung*' unbedingt das erste".³⁰

De positie van de kinderen

Met het voorgaande in overeenstemming is, dat de kinderen van de kerkleden, de jonge kinderen (*tc-nelli liberi*)³⁷ althans, nog geen voorwerp van kerkelijke tucht kunnen zijn. Wel hebben ook zij reeds een zeer innige relatie tot de kerk:³⁸ zij behoren tot het verbond³⁹ en worden door de doop, die een zeker binnentreden is in de kerk en een soort van inwijding in het geloof, aan het volk van God toegevoegd.⁴⁰ Calvijn kan zelfs zeggen dat de kinderen reeds

33 Rieker, *Grundsätze*, S. 70 f.; Von Hoffmann, *Kirchenverfassungsrecht*, S. 86.

34 Troeltsch, *Soziallehren*, S. 964: 'Calvinismus und Sektentum haben sich gefunden'. S. 967: 'Die Sekte ist die freie Vereinigung strenger und bewusster Christen, die als wahrhaft Wiedergeborene zusammentreten'.

35 Vgl. de uiteenzettingen van Doumergue, *Calvin*, V, p. 55 ss., over 'deux types d' Eglise visible': '*üügUse-Institution*' en '*l'Eglise-Association*', en van Bohatec, *Staat-Kirche*, S. 346 ff. over 'die Kirche als Anstalt und Gemeinschaft'. Voorts nog: Ganoczy, *Calvin théologien*, p. 205; Weber, *Einheit der Kirche bei Calvin*, S. 132; Berkhof, *Leer van de Heilige Geest*, blz. 50 w.

36 Weber, *a.a.O.*, das.

37 IV, 16, 30 (V, p. 335, 22). — Behalve 'tenelli' (*Sizoo*: 'teder'; *Weber*: 'zart') kan Calvijn de jonge kinderen ook 'innoxii', zelfs 'per se innoxii' noemen — *Praelect. in XII proph. min.*, P. I, OC, XLII, c. 551 (Joel 2 : 6) —, en van de 'petis enfans' zeggen: 'la oü on ne voyoit qu' innocence'. *Sermons sur Job*, P. I, OC, XXXIII, c. 438 (Job 9 : 16–22). Het kan schijnen, 'als werde durch diese Aussagen sein Dogma von der Erbsünde einigermaßen eingeschränkt', aldus Bockwoldt, *Menschenbild Calvins*, S. 187, die vervolgens aantoont dat daarvan echter geen sprake is.

38 IV, 16, 31 (V, p. 338, 36 sq.): zij zijn geen 'extranei', integendeel: God getuigt van hen dat zij Hem 'pro domesticis' zijn. Hun tijdelijk van het avondmaal afgehouden worden verhindert niet hun toebehoren tot het 'Ecclesiae corpus' (p. 339, 4 sq.). Vgl. Torrance, *Calvins Lehre von der Taufe*, S. 124 ff.

39 IV, 16, 15. 16 (V, p. 318 sqq.). Vgl. Torrance, *a.a.O.*, S. 117 f.

40 IV, 16, 30 (V, p. 355, 14 sq.): 'ingressus ac veluti initiatio per quam in Dei populum accensemur'; IV, 18, 19 (V, p. 433, 26 sq.): 'Baptismus quidam quasi ingressus in ipsam [Ecclesiam] . . . , et fidel initiatio'. *Institution puerile*, OS, II, p. 153, 26 sq.: 'M. Comment es tu venu en ceste communion de leglise? L. Par le Baptesme'.

Karpp, *Fides infantium*, S. 363, meent dat Calvijn zich in de *Inst.* 1536 nog aansloot (bi) de opvatting die Luther sedert ± 1520 omtrent het 'Kinderglauben' huldigde, waarin ook het element van de rechtvaardigende 'fiducia' aanwezig was. Karpp verwijst daarvoor

vóór hun doop 'domestici ecclesiae' zijn en door God als de zijnen⁴¹ gekend worden. Maar de geloofsbelijdenis die zij op grond daarvan aan de kerk verschuldigd zijn, kunnen zij ten tijde van hun doop en ook in de eerste jaren daarna nog niet afleggen.⁴² Daarom mogen zij ook nog niet tot het avondmaal worden toegelaten.⁴³ Die toelating kan pas plaats vinden wanneer zij in de leer der kerk voldoende onderricht hebben ontvangen en in het midden van de gemeente en met deze als getuige,⁴⁴ hun geloof hebben beleden. Pas na deze belijdenis, die afgelegd wordt op ongeveer vijftienjarige leeftijd, kunnen de kinderen ook in aanmerking komen voor de kerkelijke tucht.

Handelend over de 'optimam catechizandi rationem'⁴⁵ bepleit Calvijn allereerst de opstelling van een 'formula', aan de hand waarvan het onderricht kan worden gegeven. Deze 'formula' dient al die punten van onze religie te bevatten⁴⁶ en op gemeenzame wijze uit te leggen waarover in de universele kerk algehele overeenstemming moet bestaan. Vervolgens wil hij dat de kinderen op ongeveer tienjarige leeftijd⁴⁷ zich *bij* de kerk aanmelden voor

naar OS, I, p. 135, waar Calvijn zijn uiteenzetting over de kinderdoop begint met de bewering als zou in de kinderleeftijd nog geen geloof kunnen voorkomen (fidem in hanc aetatem cadere non posse), onbezonnen en aanmatigend te noemen, en als bewijs voor het tegendeel onder meer aanvoert, dat als wij toegeven – wat wij wel móeten toegeven – dat door de Heer ook uit deze leeftijdsgroep 'vasa misericordiae' worden uitverkoren, ook hún geloof, 'quae unica est ad salutem via', niet kan worden geloohend. In de *Inst.* 1559 beperkt Calvijn zich volgens Karpp tot de uitspraak, 'die Kinder würden in futuram poenitentiam et fidem getauft und nur einen Keim zu beiden (semen) wirke der Geist in ihnen'. IV, 16, 20 (V, p. 324, 24sq.).

Al komt het mij voor dat Karpp hier een reële verschuiving van gedachten bij Calvijn aanwijst, het is niet nodig in dit verband dieper op de kwestie in te gaan: a. omdat Calvijn ook in 1536 geenszins wil beweren dat het geloof *altijd* 'a matris utero' aanvangt (OS, I, p. 136) en b. omdat hij ook dan reeds de noodzaak bepleit van een catechese waarin de kinderen geleerd wordt naderhand van hun geloof rekenschap te geven (OS, I, p. 169).

41 *Appendix libelli adv. Interim*, OC, VII, c. 678: 'Addo praeterea: Ideo baptizari infantes, quia domestici sunt ecclesiae. Hoe enim iure nifitur paedobaptismus, quod iam Deus suos agnoscit, qui nostro ministerio illi offeruntur'.

42 Vgl. *Articles*, OS, I, p. 375, 34 sqq.

43 Bijzonder kras drukt Calvijn zich uit IV, 16, 30 (V, p. 335, 30 sq.): 'Si digne participare nequeunt, nisi qui sanctitatem corporis Christi rite distinguere noverint, cur venenum pro vivifico alimento tenellis nostris liberis porrigamus?' Aan Olevianus schreef hij 25 nov. 1560: 'Nemini ante ad sacram Christi coenam patet accessus quam fidem suam professus sit'. OC, XVIII, c. 236. Dit was geheel in overeenstemming met de *Ord. eccl.*, OS, II, p. 344, 27 sq.: 'que nul enfant ny vienne devant que avoir fait profession de sa foy . . .' (77). Vgl. de bepaling in de *Ordonnances sur la police des eglises dependantz de la Seigneurie de Genesve* (1547): 'Que nul ne soit receu à la cene qu'il n'ayt premièrement fait confession de sa foy . . .' *Reg. de la Comp.*, I, p. 16.

44 'teste et spectante Ecclesia'. IV, 19, 13 (V, p. 447, 22).

45 IV, 19, 13 (V, p. 447, 9 sq.). De uiteenzetting komt reeds voor in de editie van 1536.

46 IV, 19, 13 (V, p. 447, 15 sq.): 'summam . . . omnium fere religionis nostrae capitum'. VG: 'tous les points de nostre religion'.

47 IV, 19, 13 (V, p. 447, 18): 'puer decennis'. VG: 'l'enfant de dix ans, ou environ'.

het afleggen van geloofsbelijdenis. Dit zal wel betekenen, dat van dit tijdstip af de directe bemoeienis van de kerk met de catechese begint. Tevoren behartigden alleen de ouders het onderwijs in de religie. Maar van nu af aan moeten de kinderen van tijd tot tijd voor de predikant verschijnen om door hem ondervraagd en zo nodig nader onderricht te worden.⁴⁸ Hiermee is het belijdenis-doen begonnen. Op ongeveer vijftienjarige leeftijd wordt dit afgesloten⁴⁹

De jeugdige leeftijd waarop kinderen belijdenis doen,⁵⁰ roept vanzelf de vraag op naar de aard van de afgelegde belijdenis. W. Niesel oordeelt dat in het belijdenisonderzoek zoals Calvijn dit instelde wèl 'der Glaube' maar niet 'das Glauben der Kinder' aan de orde kwam. Anderen hebben zich min of meer in gelijke zin uitgesproken.⁵¹

Naar onze mening is dit echter te sterk uitgedrukt. In de eerste plaats mogen wij niet over het hoofd zien, dat bij Calvijn in het geloof de elementen van kennis (der Glaube) en vertrouwen (das Glauben) veel meer op

48 IV, 19, 13 (V, p. 447, 23 sqq.). Vgl. *Articles*, OS, I, p. 376, 2–19. In zijn brief aan Olevianus, 25 nov. 1560, spreekt Calvijn van 'quatuor examina' per jaar. OC, XVIII, c. 236.

In de *Ord. eed.* is de catechese meer het werk van de kerk, waarbij dan de ouders en schoolmeesters ervoor moeten zorgen dat de kinderen aanwezig zijn (OS, II, p. 337, 5 sqq.; p. 356, 18 sqq. — 357, 1 sqq.). Over het onderricht in de 'doctrina' aan de jeugd in het gezin, de school en door de kerk, vindt men een goede uiteenzetting in Hedtke, *Erziehung durch die Kirche*, S. 58–98.

Calvijn vergist zich wanneer hij IV, 19, 4 (V, p. 438, 22 sqq.) het deelnemen van de kinderen der gelovigen aan het catechumenenonderricht een 'mos' noemt die 'olim' d.i. in de oude kerk, bestond. Daarvan is niets bekend. Zie OS, V, p. 439, 23 sqq.; VG, IV, p. 472, n. 1. In de *Inst.* 1536 had hij zich voorzichtiger uitgedrukt: '(sc. morem) apud veteres fuisse suspicor'. OS, I, p. 169, 9 sq.

49 'Nam etsi singulis diebus dominicis in catechismo iam incipiunt aliquod testimonium dare, donec tamen cognitum fuerit ministri iudicio mediocriter in summa religionis profecisse, ad sacram mensam accedere non licet'. Aldus Calvijn in de in aant. 48 geciteerde brief aan Olevianus, OC, XVIII, ibidem. Van 't Veer, *Catechese bij Calvijn*, blz. 310, spreekt van „een gedurig voortschrijdende acte van geloofsbelijdenis 'de singulis capitibus', die ten laatste na voldoende onderwijs haar afsluiting vindt in een geloofsbelijdenis naar de hoofdsom van den catechismus". In gelijke geest: Niesel, *Konfirmation*, S. 147.

Vgl. voor de genoemde leeftijd van ongeveer vijftien jaar Van 't Veer, *a.w.*, dez. blz., en Pfisterer in: *Bekennisschriften-Kirchenordnungen* (Niesel), S. 1 f. In de *Ordonnances* voor de van de 'Seigneurie' van Genève afhankelijke gemeenten wordt als de minimum leeftijd voor peten, die 'd'une mesme confession avec nous' en 'deuement instruct[s]' moeten zijn, 'quinze ans' genoemd. *Reg. de la Comp.*, I, p. 16.

50 Niet alleen in Genève. Vgl. de bepaling in de *Christliche Ordinancien* (1554), dat de kinderen die 'totten xiiij. iaren byna ghecomen syn', belijdenis zullen doen. *Chr. Ordinancien* (Dankbaar), blz. 68 v.

51 Niesel, *a.a.O.*, S. 147, 149. Zo ook Van de Poll, *Bucer's liturgical ideas*, p. 101: 'the Genevan reformer did not require any religious conviction from the children; he did not ask them to make a personal confession of their faith'. Iets minder sterk Bos, *a.w.*, blz. 26: 'Kortom, het ging van het begin af om simpele belijdende instemming met de fundamentele heilswaarheid. Een hart-onderzoek was er nimmer bij'.

Vgl. ook de kritiek van Graffmann, *Unterricht*, III, S. 633, op de *Cat. Gen.*: 'Der Hauptmangel dieses Katechismus liegt jedoch darin, dass wir in ihm das unmittelbar Ansprechende und Zu-Herzen-Gehende vermissen . . .'

elkaar betrokken en van elkaar doordrongen zijn⁵² dan bij tal van latere theologen; het gaat niet aan hem naar die lateren te beoordelen.⁵³ Bovendien kan men moeilijk volhouden dat de vraag naar het persoonlijk geloof bij Calvijn geheel ontbreekt. In één van de door hem bij het belijdensonderzoek gebruikte formulieren luidt de eerste vraag: 'Mon fils es tu chrestien de faict comme tu es de nom?'⁵⁴ En in een ander wordt gevraagd: 'En qui crois-tu? et en qui mets-tu toute la fiance de ton salut?' Waarop het volgende antwoord verwacht wordt: 'Le croy en Dieu le Pere et en lesus Christ son Fils, et au saint Esprit, et n'espere salut d'ailleurs.'⁵⁵

Toch hebben Niesel en degenen die zijn gevoelens delen, niet gehéél ongelijk. Het onderzoek naar 'das Glauben' mag dan niet ontbreken, uitvoerig en indringend is het niet; het beperkt zich tot het stellen van een enkele vraag. Men kan zeggen dat Calvijn de kinderen beslist niet heeft willen overvragen, niet op het punt van de geloofskennis — de beide aangehaalde formulieren laten duidelijk zien dat hij inderdaad niet méér vroeg dan de hoofdzaken — maar nog veel minder op het punt van het geloofsvetrouwen.⁵⁶ Dat beide wellicht nog in bescheiden mate aanwezig zijn,

52 III, 2, 7 (IV, p. 16, 32 sqq.) geeft Calvijn de volgende definitie van het geloof: 'divinae erga nos benevolentiae firma certaue cognitio quae gratuita in Christo promissionis veritate fundata, per Spiritum sanctum et revelatur mentibus nostris et cordibus obsignatur'.

Vgl. voor Calvijns beschouwing van het geloof: Dee, *Geloofsbegrip bij Calvijn*, blz. 6–57 (met name 23 vv.), 197 v.: 'Kennis en vertrouwen worden door hem saamgebonden in het ééne begrip der certa firmaque cognitio'; Van 't Veer, *Calvijn over de belijdenis*, blz. 25 v.; Krusche, *H. Geist bei Calvin*, S. 259 (bij Calvijn is geloof 'illuminatio mentis' en 'obsignatio cordis') en vooral Graafland, *Zekerheid*, blz. 18: het geloof wordt door Calvijn niet beschouwd 'als een kille kennis, maar als zulk een, die onze harten doet ontvlammen tot de liefde voor Christus'; blz. 19: 'De kennis is dus tevens een vaste overtuiging van het hart, een vaste verzekerdheid, verkregen uit de waarheid Gods. Vandaar dat Calvijn, wanneer hij spreekt over de kennis en de overtuiging, onmiddellijk het vertrouwen (fiducia) erbij betreft'.

53 De rationalisering van de geloofskennis begint reeds bij Beza. 'Stelde Calvijn haar in het centrum van het wezen des geloofs, zodat hij het geloof zelfs omschreef als een vaste en zekere kennis, bij Beza staat de kennis aan de grens van het geloof, of zelfs buiten de grens: ook de duivelen en verworpenen bezitten haar. . . (Want) wat Beza de geloofskennis noemt, heeft Calvijn altijd afgewezen als in geen enkel opzicht tot het geloof behorende'. Graafland, *a.w.*, blz. 62 v. Terecht schrijft Krusche, *a.a.O.*, S. 261, dat men Calvijn niet verantwoordelijk mag stellen 'für die Intellektualisierung des Glaubens in der späteren reformierten Dogmatik'.

54 *Institution puerile*, OS, II, p. 152, 5. Vgl. *Articles*, OS, I, p. 375 sq.: de Schrift 'nous a conjoint tousjours la confession avecq la foy, et nous dict que si nous croyons veritablement de cueur a justice quil nous fault confesser de bouche a salut ce que nous avons creu'.

55 *La maniere d'interroger les enfans*, OC, VI, c. 147. Het stuk komt voor het eerst voor in de catechismus van 1553. De tekst die voorkomt in de uitgave van het Nieuwe Testament van 1562 heeft een aantal toevoegingen, o.a. de hierboven cursief gedrukte woorden. Vgl. OC, VI, c. 147, n. 1. Het is dit formulier dat Niesel bespreekt in zijn in aant. 49 genoemde opstel.

Vgl. Hedtke, *a.a.O.*, S. 88, die Graffmann (zie aant. 51) wel wil toestemmen dat in de *Cat. Gen.* 'das Gemütvolle' ontbreekt, maar daaraan toevoegt: Calvijn „unterstreicht. . . aber das 'tua res agitur' ".

56 Terecht zegt Hedtke, *a.a.O.*, S. 90, dat er in het 'Konfirmationsformular' 'erheblich,

levert voor de toelating tot het avondmaal geen bezwaar op. Voor deelneming daaraan is immers wel geloof en liefde nodig,⁵⁷ maar niet 'zulk een volmaakt geloof dat er niets aan ontbreekt, en een liefde, die gelijk is aan die welke Christus ons heeft betoond'.⁵⁸ Verdere wasdom zal zeker nodig zijn, maar daarvoor mag, wanneer de Heilige Geest die begeleidt,⁵⁹ veel worden verwacht van de bediening van Woord en sacrament, tot de bijwoning waarvan en de deelneming waaraan het kind zich thans persoonlijk verplicht heeft.⁶⁰

De kring tekent zich af

De kring waarbinnen de kerkelijke tucht wordt uitgeoefend, tekent zich nu duidelijk af. Het is de kring van de oudere en jongere gedoopten die de kentenken van kerklid vertonen, de kring van hen die belijden dat zij huisgenoten des geloofs zijn,⁶¹ 'ex familia' zijn, de kring van de 'filii Ecclesiae'.⁶² Die allen kunnen voorwerp van de kerkelijke tucht worden, de hoogstgeplaatsten onder hen niet uitgezonderd.⁶³ Maar zij ook alléén. Want de tucht strekt zich niet uit over de 'extranei'⁶⁴ of 'alieni',⁶⁵ degenen die buiten staan. Over hen kan

ja unvergleichbar weniger' stond dan in de *Cat. Gen.* En ook: 'Was Calvin am Ende der Unterrichtszeit an Memoriestoff und an Verstehen und Verständnis verlangt, ist dem Fassungs- und Leistungsvermögen eines Jugendlichen durchaus angepasst'. (S. 95).

57 *La manière d'interroger les enfants*, OC, VI, c. 160: 'LE MINISTRE: Il nous faut donc avoir vraye Foy, avant que nous puissions bien user de ce saint Sacrement. L'ENFANT: Ouy'.

58 IV, 17, 42 (V, p. 408, 4 sqq.). Vgl. *Institution puerile*, waar het kind op de vraag wie het sacrament mogen gebruiken, antwoordt: 'Tous ceux qui ont espoir en Christ, et qui desire estre ses disciples'. OS, II, p. 154, 8 sqq.

59 Vgl. Krusche, *a.a.O.*, S. 228: 'Der Begriff des Begleitens dürfte am zutreffendsten Calvins Verhältnisbestimmung der Geistwirksamkeit zum Wort ausdrücken'.

60 Zie voor Calvijns hoge taxatie en verwachtingen van de prediking: IV, 3, 3 (V, p. 44, 37–45, 1 sqq.). Vgl. Mühlhaupt, *Die Predigt Calvins*, S. 27 ff.; Van der Linde, *II. Geest bij Calvijn*, blz. 173–174, 176 v. Voor de versterkende werking van het avondmaal op geloof en heiliging vgl. IV, 17, 42 (V, p. 407, 9 sqq.). 44 (p. 410, 1 sqq.).

61 IV, 11, 5 (V, p. 201, 12).

62 *Comm. in Cor. I*, OC, XLIX, c. 386 (1 Kor. 5 : 12): 'Sed Paulus hic de iurisdictione, quae Ecclesiae propria est, loquitur, quasi diceret: Dominus hac potestate nos instruxit quam exerceamus in eos qui ex familia sunt'. IV, 11, 5 (V, p. 201, 17 sqq.): 'filios Ecclesiae censuris subicit [Paulus], quae eorum vitia castigent'.

63 IV, 11, 5 (V, p. 201, 10): 'nemo fidelium esset immunis'; IV, 12, 7 (V, p. 218, 8 sqq.): 'Hac disciplina adeo nemo eximebatur, ut Principes quoque una cum plebiis se ad eam ferendam subiicerent'. Het voorbeeld van een hooggeplaatste die zich aan de kerkelijke tucht onderwierp, is voor Calvijn keizer Theodosius (379–395), die in 390 door Ambrosius wegens het bloedbad van Thessalonica van het 'ius communionis' beroofd werd. Vgl. IV, 5, 17; 11, 3; 12, 7; 17, 48 (V, p. 87, 40 sqq.; 199, 23 sqq.; 218, 11 sqq.; 415, 3 sqq.).

64 IV, 11, 5 (V, p. 201, 16 sq.). *Comm. in Cor. I*, OC, XLIX, c. 384 (1 Kor. 5 : 10): 'Adversus extraneos nulla erat Christianis iurisdictione Corinthi'.

65 *L.c.*, OC, XLIX, c. 386 (1 Kor. 5 :12): 'Est enim haec correctio pars disciplinae, quae intra ecclesiam continetur, ad alienos usque non partingit'.

de kerk wèl oordelen met het Woord Gods — dat kan zij zelfs over de duivel! — maar niet met de kerkelijke jurisdictie.⁶⁶

§ 3. HET EIGEN KARAKTER VAN DE KERKELIJKE TUCHT

'*Spiritualis iurisdictio*'

Kerkelijke rechtspleging — zo noemt Calvijn de tucht dikwijls.⁶⁷ Ze is *rechtspleging*, maar dan van een geheel eigen karakter: *geestelijke* rechtspleging.⁶⁸ Dit geestelijk karakter van de kerkelijke tucht zal, als het goed is, op verschillende wijzen aan het licht treden: in de manier waarop in de tuchtoefening het *Woord Gods* functioneert, in de *geest* waarin de tucht wordt uitgeoefend, in de *zaken* die voor de kerkelijke jurisdictie in aanmerking komen en in de *personen* die er leiding aan geven.

Het Woord maatstaf en middel

In de jurisdictie van de kerk functioneert het Woord Gods allereerst als maatstaf. Er wordt niet geoordeeld naar menselijke normen, maar uitsluitend 'ex Lege Dei';⁶⁹ de zonden worden bestraft 'ex verbo Domini'.⁷⁰ Niet dat Calvijn de Schrift beschouwt als een wetboek dat alle zonden vermeldt die zich in de praktijk kunnen voordoen, onder toevoeging van de daarbij passende straffen. Veeleer is het zijn bedoeling dat alle zonden worden beoordeeld in het *licht* van de Schrift: alleen in dat licht wordt de ernst van elke zonde duidelijk en wordt gezien op welke wijze er van Godswege tegen moet worden opgetreden. Calvijn aarzelt niet te verklaren, dat zij die 'ex Lege Dei' oordelen, niet kunnen dwalen en afwijken van het oordeel van God, omdat de wet Gods geen onzekere of aardse mening is, maar de heilige wil van God en een hemelse uitspraak.⁷¹

⁶⁶ *L.c.*, OC, XLIX, ibidem.

⁶⁷ IV, 11, 1.6 (V, p. 195, 1, 5; 201, 30): 'Ecclesiae iurisdictio'; IV, 11, 5 (V, p. 200, 27): 'Ecclesiastica iurisdictio'.

⁶⁸ 'Spiritualis iurisdictio'. O.a. IV, 11, 4; 12, 1 (V, p. 200, 8 sq.; p. 212, 14). IV, 12, 4 (V, p. 214, 16 sq.): 'spiritualis Ecclesiae iurisdictio'. Calvijn gebruikt, zoals in het vervolg nader zal blijken, het woord 'geestelijk' in verschillende nuances.

⁶⁹ IV, 11, 2 (V, p. 198, 20 sqq.).

⁷⁰ IV, 12, 4 (V, p. 214, 16 sq.).

⁷¹ IV, 11, 2 (V, p. 198, 22–25): 'Errare autem non possunt, nee e Dei iudicio dissentire: quia non nisi ex Lege Dei iudicant, quae non incerta est aut terrena opinio, sed sancta Dei voluntas et caeleste oraculum'. Volgens Sohm, *Kirchenrecht*, I, S. 642 f., Anm. 21, bedoelde Calvijn met 'ex Lege Dei' niet 'per verbum', maar (slechts) 'auf Grund des Worts', voor hem een aanwijzing (te meer) dat bij Calvijn de tucht geen geestelijk maar een juridisch karakter zou dragen. Terecht is door Bohatec, *a.a.O.*, S. 546, Anm. 124, hiertegen ingebracht: 'Ist das aber nicht eine Haarspalterei? Wie kann die Kirche in konkreten Fällen, die nicht alle in der Schrift vorgesehen sind, anders verfahren als so, dass sie die in dem Worte enthaltenen Prinzipien sinngemäss anwendet. . . ?'

Tegelijk is het Woord het enige middel waarmee tegen de zonden moet worden opgetreden. Alleen met het Woord Gods worden de bozen veroordeeld en degenen die zich bekeren, weer in genade aangenomen.⁷² Ook hier ontmoeten wij een typisch verschil met de burgerlijke jurisdictie. Deze beschikt over het 'ius gladii' om tegen de zonden op te treden (boeten, gevangenisstraf),⁷³ de kerk alleen over het Woord van de Heer. Zelfs wanneer zij haar strengste straf toepast: de excommunicatie, maakt zij geen gebruik van kracht of geweld, maar stelt zij zich tevreden met de macht van het Woord Gods.⁷⁴ De rechtspleging der kerk is eigenlijk niets anders dan de praktische toepassing⁷⁵ van het woord van Paulus in 2 Kor. 10 : 4 en 5 over de geestelijke macht van de herders: met déze macht worden de bolwerken afgebroken en de hoogten geslecht, die zich tegen de kennis van God verheffen en wordt elk bedenkensel onderworpen en als gevangene geleid onder de gehoorzaamheid aan Christus.

Dat voor Calvijn het Woord het enige middel is dat de kerk bij haar tucht-oefening ten dienste staat, blijkt ook uit iets anders. Hij beschouwt nl. de tucht niet alleen als geestelijke rechtspleging maar ook als een wijze van bediening van de sleutelmacht.⁷⁶ Nu verstaat Calvijn onder 'potestas iurisdictionis' en 'potestas clavium' wel meermalen hetzelfde⁷⁷ maar niet altijd. Met de eerste valt de kerkelijke tucht samen, met de tweede niet. De tucht-oefening is wél altijd bediening van de sleutelmacht, maar de bediening van de sleutelmacht is niet altijd tucht-oefening. De bediening van de sleutelmacht omvat méér, allereerst de prediking⁷⁸ maar vervolgens ook verschillende soorten van biecht.⁷⁹

72 IV, 11, 2 (V, p. 198, 20–22).

73 IV, 11, 3 (V, p. 199, 5 sqq., 29sqq.).

74 IV, 11, 5 (V, p. 200, 37 – p. 201, 1).

75 'Practica declaratio': IV, 11, 5 (V, p. 201, 3sq.); VG: 'une pratique'.

76 IV, 12, 1 (V, p. 212, 13 sq.): 'Ea [disciplina Ecclesiae] autem maxima ex parte a potestate clavium et spirituali iurisdictione pendet'. – De naam 'sleutelen' noemt Calvijn – IV, 6, 4 (V, p. 92, 23 sq.) – een 'elegans metaphora', omdat door de 'Evangelii doctrina' ons de hemelen geopend worden. Vgl. *Comm. in harrn, evang., OC*, XLV, c. 475 (Matth. 16 : 19): het beeld van de sleutels wordt zeer gepast voor het 'docendi munus' gebruikt, zoals Christus bij Lukas zegt (11 : 52), dat de schriftgeleerden en farizeeën, omdat zij uitleggers van de wet waren, ook de sleutel van het koninkrijk der hemelen hadden. Zij die menen dat het meervoud gebruikt wordt omdat er sprake is van binden en ontbinden, spreken 'non sine probabili colore'; maar Calvijn kan zich voorstellen, dat iemand dit toch te spits vindt: 'fruatursuo sensu'.

77 Vgl. twee uitspraken in IV, 11, 1 (V, p. 195, 5 sq. en 26 sqq.): 'Tota autem Ecclesiae iurisdictione pertinet ad morum disciplinam'. 'Nam potestas haec, de qua loquimur, tota pendet a clavibus quas Christus Ecclesiae contulit, Matthaei decimo octavo capite'.

78 IV, 11, 1 (V, p. 197, 27 sqq.): 'Habemus, potestatem clavium esse simpliciter in illis locis Evangelii praedicationem'.

79 III, 4, 14 (IV, p. 100, 24 sq.): 'In tribus illis confessionis generibus potestas clavium locum habet, . . .' Calvijn bespreekt de drie 'genera': III, 4, 10–13 (IV, p. 97–100).

Wij treffen deze verschillende soorten 'biecht' ook bij andere reformatoren aan. Vgl. voor Luther o.a. *Grosser Katechismus* (1529), *Bekennnisschriften* (evang.-luth.), S. 727

Calvijn noemt eerst de openbare biecht, die de gemeente bij monde van de dienaar geregeld, en ook als daar een bijzondere aanleiding voor is, aflegt in de kerkdienst en die dan gevolgd wordt door een gebed om vergeving.⁸⁰

Vervolgens vermeldt hij twee private belijdenissen.⁸¹ De eerste leggen wij af om onszelfs wil. Op haar heeft het woord van *Jacobus* (5 : 16) betrekking: 'Belijdt elkander uw zonden'.⁸² Al is dit een vrijwillige belijdenis, ze is toch ieder aan te bevelen die door zijn zonden zó beangstigd wordt, dat hij zich alleen niet meer redden kan. En al kan men zijn hart uitstorten voor iedereen die men daarvoor geschikt vindt, het liefst kieze men daarvoor de herders uit. Die zijn er vanwege hun roeping tot de dienst de meest aangewezen personen voor.

De tweede private belijdenis wordt afgelegd terwille van de naaste die door onze schuld gekwetst is. Ze dient om hem met ons te verzoenen en voor ons te herwinnen. Over deze belijdenis spreekt Christus in Matth. 5 : 23: 'Wanneer gij uw gave offert op het altaar en aldaar indachtig wordt, dat uw broeder iets tegen u heeft, laat uw gave daar en verzoen u eerst met uw broeder en daarna zult gij komen en uw gave offeren'. Onder deze soort belijdenis valt ook de openbare belijdenis van de penitenten⁸³ die aan heel de kerk aanstoot hebben gegeven. Langs deze weg verzoenen zij zich met de kerk en ontvangen zij van de door Christus gevolmachtigde dienaren vergiffenis.⁸⁴

In dit veelomvattende geheel⁸⁵ van bediening van de sleutelmacht heeft nu

ff.; voor Melanchthon diens *Loei communes* (1521), Studienausgabe, II, 1, S. 153–154; voor Bucer: Lang, *Evangelienkommentar Butzers*, S. 181.

80 III, 4, 11 (IV, p. 97 sq.). Vgl. *Forme des prieres et chantz*, OS, II, p. 18 sq.: na de 'Confession' en een Schriftwoord 'pour consoler Les consciences' volgt 'l'absolution'. De 'algemene biecht' ('Offene Schuld') heeft haar wortels in de middeleeuwen. Reeds sedert 1524 had ze een plaats in de liturgie van Straatsburg (Stahelin, *Lebenswerk Oekolampads*, S. 442). Vgl. Skydsgaard, s.v. *Beichte*, EKL, I, Sp. 357 f.; Lekkerkerker, *Kanttekeningen*, IV, blz. 67.

81 III, 4, 12 (IV, p. 98, 24 sq.): 'Duas praeterea privatae confessionis formas Scriptura probat'. Aan de eerste van deze twee is ook een artikel gewijd in de begin oktober 1539 tot stand gekomen acte van verzoening tussen de straatsburgse predikanten en Caroli; daar is echter alleen sprake van een belijdenis ten overstaan van de dienaren. *Herminjard*, VI, p. 45.

82 Luther brengt in zijn *Sermo de indulgentiis* (1516), WA, I, s. 98, waarin hij slechts een 'confessio *duple*' onderscheidt, het woord van *Jacobus* juist in verband met de 'confessio *publica*'. Voor de 'confessio *privata*' weet hij geen woord in de Schrift: 'De *privata* nescio ubi Scriptura loquitur'. Des te merkwaardiger is het, dat Luther aan de private biecht steeds hoge waarde is blijven toekennen, haar eigenlijk voor elk christen noodzakelijk achtte en haar 'selbst zeitlebens praktiziert hat'. (Bugenhagen was zijn biechtvader.) Vgl. Lohse, *Privatbeichte bei Luther*, S. 225; vgl. S. 223 f.

83 III, 4, 13 (IV, p. 100, 4sq.). VG: 'la confession publique des pénitens'. Deze 'confessio' wordt in dit verband voor het eerst vermeld in de *Inst.* 1543 (VG: 1545). Eveneens van 1543 dateert de volgende toevoeging in dezelfde paragraaf: 'Intussen verzet ik mij er zo weinig tegen dat de schapen voor de herder verschijnen, zo vaak zij aan het heilig avondmaal willen deelnemen, dat ik wel zeer gaarne zou willen dat dit allerwegen werd waargenomen'. Iets van deze aard had Calvijn in 1540 in zijn straatsburgse gemeente ingevoerd. Vgl. blz. 159 w.

84 III, 4, 14 (IV, p. 101, 9 sqq.).

85 Sleutelmacht wordt ook uitgeoefend in het huisbezoek van de predikanten en

ook de kerkelijke tucht haar plaats. Er bestaat voor Calvijn duidelijk verschil tussen de beide uitspraken van Christus over het binden en ontbinden, die in Matth. 16 : 19 en in Matth. 18 : 15 w. De eerste⁸⁸ heeft betrekking op de prediking, de tweede op de 'disciplina excommunicationis'.⁸⁷ Dit verschil maakt echter de verwantschap niet ongedaan. O.a. is de macht waarmee gebonden en ontbonden wordt in beide dezelfde, nl. 'per verbum Dei'. 'Wanneer over de sleutelen gehandeld wordt, moeten wij altijd oppassen niet te dromen van een of andere macht, die van de prediking van het evangelie gescheiden is'.⁸⁸

Handelt Calvijn over de bediening van Woord en sacrament, dan kan men de indruk krijgen dat de sleutelmacht niets anders is dan 'potestas solvendi'.⁸⁹ Schrijft hij over de bediening van de sleutelen buiten de kerkdienst, dan accentueert hij niet altijd gelijk; soms gaat het hem immers om het wekken van vertrouwen in de vergeving, soms om vermanen. Stelt hij opzettelijk de tucht aan de orde, onvermijdelijk valt dan veel nadruk op de 'potestas ligandi'.⁹⁰ Toch is het *binden* ten opzichte van het evangelie altijd iets 'bijkomstigs', iets dat met de aard daarvan eigenlijk niet strookt. Alleen door de verwerping door de goddelozen wordt het evangelie een reuk ten dode.⁹¹ Maar óók wanneer er gebonden wordt, gaat de relatie met het evangelie niet teloor.⁹² Door de aankondiging van het gericht wordt de zondaar teruggeroepen tot de zaligheid.⁹³

De geest waarin de tucht wordt uitgeoefend

Het voorgaande deed reeds vermoeden in welke geest Calvijn wil dat de

ouderlingen en in alle vermaan, dat zij of ook de gewone gemeenteleden doen uitgaan. IV, 12, 2 (V, p. 213, 10sq.; 15 sq.); III, 4, 12 (IV, p. 99, 15 sq.).

86 Naast Matth. 16 : 19 plaatst Calvijn Joh. 20 : 23 dat volgens hem dezelfde strekking heeft. IV, 11, 1 (V, p. 196, 1 sq., 13 sq.).

87 IV, 11, 1.2 (V, p. 196, 7 sq.; 197, 27–198, 1 sq.); *Comm. in harm. evang.*, OC, XLV, c. 515 (Matth. 18 : 18): 'Haec distinctio tenenda est, quod illic simpliciter de verbo praedicato, hic autem de publicis censuris et disciplina disseritur.'

88 III, 4, 14 (IV, p. 101, 22 sq.); vgl. III, 4, 14 (IV, p. 101, 27 sq.).

89 Bv. IV, 1, 22 (V, p. 25).

90 Dus bv. in de capita 11 en 12 van *Inst.*, IV.

91 *Comm. in harm. evang.*, OC, XLV, c. 475 (Matth. 16 : 19): 'Quanquam notandum est, hoe evangelio esse accidentale, et quasi praeter naturam: . . .'. Als de verworpenen door hun schuld het leven niet in dood zouden veranderen, zou het evangelie voor allen een kracht Gods tot zaligheid zijn. Vgl. *Comm. in evang. loann.*, OC, XLVII, c. 442 (Joh. 20 : 23): 'Dat wij met God verzoend worden, 'hoe evangelii proprium est'; dat aan de ongelovigen de eeuwige dood wordt aangezegd, is een 'accidentale'. *Comm. in Cor. II*, OC, L, c. 116 (2 Kor. 10 : 6): 'Het tot gehoorzaamheid aan Christus brengen is 'proprius evangelii finis'. Daarom moet men zich eerst beijveren met zachtheid dit doel te bereiken alvorens over te gaan 'ad poenam rebellionis'. 'Unde et solvendi mandatum prius dedit Christus quam ligandi'.

92 IV, 11, 1 (V, p. 196, 24 sq.): 'Quae enim est summa Evangelii, nisi quod omnes servi peccati et mortis solvimur ac liberamur per redemptionem quae est in Christo Iesu? qui vero Christum liberatorem ac redemptorem non suscipiunt nee agnoscunt, eos aeternis vinculis damnatos addictosque esse?'

93 IV, 12, 10 (V, p. 221, 7 sq.).

tucht wordt uitgeoefend. Met het Woord houdt ook in: met het woord, niet met het zwaard, met uitwendige dwang. Het betekent óók: in een evangelische gezindheid. Calvijn drukt dit uit op zijn manier.

Dat is dan de manier van Augustinus. Het is opvallend dat Calvijn over de 'modus quo' van de tucht voortdurend spreekt in aan Augustinus ontleende woorden.⁹⁴ In zijn strijd en die van de andere hervormers tegen de dopers herkende hij de strijd van de kerkvader tegen de donatisten. Evenals de donatisten waren de dopers voorstanders van een rigoureuze tucht en scheidden zij zich af wanneer de kerk daarin niet met hen meeging.⁹⁵

Tucht kan niet uitgeoefend worden zonder strengheid. Dat wordt niet altijd voldoende bedacht.⁹⁶ Te grote toegeeflijkheid is af te keuren.⁹⁷ Maar ook het omgekeerde: het zich overgeven aan overmatige strengheid in plaats van optreden met de door de Heer vereiste zachtmoedigheid.⁹⁸ Er moet wel strengheid zijn maar getemperde.⁹⁹ De strengheid moet verbonden zijn met zachtmoedigheid (mansuetudo),¹⁰⁰ mildheid (dementia), vriendelijkheid (huma-

94 Bv. Augustinus, *Contra epistolam Parmeniani*: IV, 1, 16 (V, p. 20, 6sq.); IV, 12, 12 (V, p. 223, 15 sqq., ten dele hetzelfde citaat); IV, 12, 11 (V, p. 222, 4 sqq., 15 sqq., 23 sqq.; 223, 2 sqq., waar Augustinus een brief van Cyprianus citeert); IV, 12, 12 (V, p. 223, 15 sqq.). *Epistolae*: IV, 12, 8 (V, p. 220, 1 sqq.).

Een volledige opgave van Calvijns 'références augustinienes' geeft Smits, *Augustin dans l'oeuvre de Calvin*, II, p. 27 ss.

95 IV, 12, 12 (V, p. 223, 6 sqq.). Vgl. r. 11 sq.: 'Qualiter hodie faciunt Anabaptistae'. IV, 1, 13 (V, p. 17, 6) stelt Calvijn de dopers op één lijn met de kartharen en donatisten; IV, 1, 23 (V, p. 26, 4 sqq.) met de novatianen. Vgl. Mooi, *Kerk- en dogmahistorisch element*, blz. 88 v., 245 v., 248 v.

96 IV, 1, 7 (V, p. 12, 23 sq.): 'non semper ea viget disciplinae severitas quae debebat'. Calvijn citeert hier Augustinus, *De baptismo contra Donatistas*.

97 IV, 1, 15 (V, p. 19, 7 sqq.); IV, 12, 5 (V, p. 215, 21 sqq.). Vgl. IV, 12, 11 (V, p. 222, 25 sqq.): een citaat uit Augustinus, *Contra epistolam Parmeniani*. *Sermons sur Deut.*, P. IV, OC, XXVIII, c. 147 (Deut. 23 : 24–24 : 5), waar Calvijn tegenover elkaar stelt de gang van zaken in 'l'Eglise primitive' en die welke thans wel valt waar te nemen: 'Nous voyons aussi quant à la Cene de nostre Seigneur Iesus, qu'elle estait administrée tellement, que si un homme estoit de vie dissolue, il estait dechassé: et l'excommunication estait bien en autre vigueur qu'elle n'est pas: et on en usoit aussi en autre façon qu'aujourd'hui... Or nous n'avons point toutes ces choses comme il appartient. En la police on ne corrige pas les fautes à demi: et s'il y a des corrections, ce ne sont que ieus par maniere de dire'. — Dat Calvijn overigens ook de praktijk van de oude kerk met betrekking tot de tucht niet zonder meer goedkeurde, zal aanstonds blijken.

98 IV, 1, 13 (V, p. 17, 19 sq.).

99 *Comm. in Thess. II*, OC, Lil, c. 216 (2 Thess. 3 : 15): 'Rigori temperamentum mox adhibet' [Paulus],

100 IV, 12, 8 (V, p. 218, 33 sq.): 'Hoc tamen praeteriri non debet, talem severitatem decere Ecclesiam quae cum spiritu mansuetudinis coniuncta est.' Vgl. *Calvijn aan de gelovigen in Frankrijk*, 1559, OC, XVII, c. 711 sq.: Calvijn wekt op om voor degenen aan wie de uitoefening van de tucht is opgedragen, te bidden of God hen moge leiden 'en prudence, douceur, zele et droicture'.

nitas), barmhartigheid (*misericordia*), zachtheid (*lenitas*).¹⁰¹ Want de tucht is wel straf,¹⁰² maar tegelijk geneesmiddel.¹⁰³ Ze is om met Augustinus te spreken: '*medicinae vindicta*'.¹⁰⁴ Altijd zal men er, het gebod van Paulus (2 Kor. 2:7) indachtig, voor moeten waken dat degene die men straft niet door droefheid verslonden wordt. De '*regula moderationis*' kan het best worden ontleend aan het dóel van de tucht: de zondaar moet tot berouw worden gebracht en slechte voorbeelden moeten uit de gemeente worden verwijderd. Is dit doel bereikt, dan moet men op de zondaar geen verdere druk uitoefenen.¹⁰⁵ Tucht die geen maat houdt, verbittert,¹⁰⁶ wordt een foltering,¹⁰⁷ is bijzonder gevaarlijk¹⁰⁸ omdat ze leidt tot huichelarij of wanhoop¹⁰⁹ in plaats van tot berouw en bekering.

Vandaar dat Calvijn geen enkele verontschuldiging ziet voor de '*immodica severitas*' van de '*veteres*'.¹¹⁰ Met de '*veteres*' bedoelt hij in dit verband geenszins alleen de donatisten! Er zijn in de oude kerk openbare boetedoeningen en avondmaalsonthoudingen opgelegd van drie jaar, zeven jaar, ja soms voor heel het leven.¹¹¹ Soms werd een gevallene niet toegelaten tot

101 '*Mansuetudo*': IV, 12, 8.9 (V, p. 218,34; 220, 6 sq.); '*dementia*': IV, 12, 9 (V, p. 220, 10); '*humanitas*': IV, 12, 9.10 (V, p. 220, 10; 221, 18–222, 1); '*misericordia*': IV, 12,13 (V, p. 223, 31 sq.); '*lenitas*': *Comm. in Thess. II, OC, Lil, c. 216* (2 Thess. 3 : 15). Calvijns woordenarsenaal ter aanduiding van de andere component is minder uitgebreid: vaak '*severitas*', bv. IV, 12, 6.8 (V, p. 217, 17; 218, 33), verder '*austeritas*', VI, 12,8 (V, p. 219, 13), '*rigor*' (zie aant. 99). Meermalen zijn deze woorden voorzien van kritiserende adiectiva: '*immoderata severitas*': IV, 1, 13 (V, p. 17, 19 sqq.), '*immodica austeritas*': IV, 12,8 (V, p. 219, 13); in Augustinus-citaten: '*inusitata asperitas*': IV, 12, 11 (V, p. 222, 9), '*rigida severitas*': IV, 12, 12 (V, p. 223, 19 sq.). Zéér kritisch: '*crudelis saevitia*': IV, 12, 12 (V, p. 223, 25).

102 IV, 11 en 12, passim; *Institution puerile, OS, II, p. 154, 1*: '*punition et peine*'.

103 IV, 12,1 (V, p. 213,8): '*unicum remedium*'; IV, 1,16 (V, p. 20,11: Augustinus, *Contra epistolam Parmeniani*): '*medicina*'; IV, 12,4 (V, p. 214, 17 sq.): '*optimum sanitatis subsidium*'.

104 IV, 1, 16 (V, p. 20, 9 sq.: *Contra epistolam Parmeniani*). Sizoo vertaalt: '*medicijn der straf*', Weber: '*heilende Strafe*'. Vgl. *Ord. eocl, OS, II, p. 360, 42–361, 1*: '*que les corrections ne soient sinon medicines*'. *Comm. in harm. evang., OC, XLV, c. 513* (Matth. 18 : 15): '*plus quam crudele est, silentio nostro ac dissimulatione prodere eorum salutem, quos amica obiurgatione ab interitu eripere liceret*'.

105 IV, 12,8 (V, p. 218,33–219,12).

106 *Comm. in Thess. II, OC, Lil, c. 216* (2 Thess. 3 : 15): '*Fieri autem non aliter potest quin exulceret severitas, ubi modum excedit*'.

107 IV, 12, 10 (V, p. 222, 2).

108 IV, 12, 8 (V, p. 219, 14 sq.).

109 IV, 12,8 (V, p. 219,18): '*vel magna hypocrisis, vel maxima desperatio*'. Vgl. IV, 1, 16 (V, p. 20, 9 sqq., ook hier een citaat uit Augustinus, *Contra epistolam Parmeniani*).

110 IV, 12,8 (V, p. 219, 12 sq.); *Comm. in Cor. II, OC, L, c. 29* (2 Kor. 2 : 6): de kerk moet '*ad dandum veniam . . . parata*' zijn. '*Qua in parte ego prudentiam desidero in veteribus episcopis. Neque sane excusari debent, quin potius notandus est eorum error, ut cavere discamus*'.

111 IV, 12, 8 (V, p. 219, 16sq.): '*nunc in Septem, nunc in quatuor, nunc in tres annos, nunc in totam vitam*'. VG: '*pour trois ans, quelque fois pour sept, quelque fois iusques*'.

een tweede boetedoening en bleef hij tot het eind van zijn leven uit de kerk gebannen.¹¹² Calvijn betreurt het dat ook mannen als Cyprianus, Chrysostomus en Augustinus, die zelf voor een dergelijke strengheid niet voelden, zich genoodzaakt hebben gezien van hun eigen oordeel afstand te doen en zich bij de aanvaarde gewoonte aan te sluiten.¹¹³

Voor het betrachten van matigheid noemt Calvijn nog een ander motief: het bewaren van de 'pax', van de vrede en de eenheid der kerk.¹¹⁴ Bij het uitoefenen van tucht moet men vóór alles bedacht zijn op het bewaren van de eenheid des Geestes in de band des vredes (Ef. 4 : 3).¹¹⁵ Als die band niet bewaard blijft, is het medicijn van de straf niet slechts overbodig, maar ook verderfelijk en dus geen medicijn meer.¹¹⁶ Met instemming citeert Calvijn het advies dat Augustinus destijds eens gaf,¹¹⁷ om met barmhartigheid te straffen wat men straffen kan, geduldig te dragen wat men niet kan straffen en daarover in liefde te zuchten en te klagen, totdat God het verbetert of straft, of bij de oogst het onkruid uitroeit en het kaf uitwant. Vooral wanneer heel een gemeente door een bepaalde zonde als door een besmettelijke ziekte is aangetast,¹¹⁸ is matiging van de strengheid door barmhartigheid nodig. Zonden die bij velen voorkomen, worden nu eenmaal niet door scherp en hard optreden, niet bevelenderwijs uit de weg geruimd, maar meer door onderricht dan door bevel en meer door vermaan dan door dreigen. Moet zó worden gehandeld als men te maken heeft met een zonde van de hele gemeente, strenger moet worden opgetreden als het aantal zondaren niet zo groot is.¹¹⁹ Dit is geen goedkeuren

a la mort'. — De uitgevers van de OS en VG (niet Calvijn) verwijzen hiervoor naar de concilies van Ancyra (314) en Nicea (325).

112 Verwijzing in OS en VG (IV, 12, 8) naar Tertullianus, *De pudicitia*, c. 20 en Origenes, *De oratione*, 28.

113 IV, 12, 8 (V, p. 220, 4 sq.): 'coacti sunt proprio iudicio cedere'.

114 IV, 12, 11.13 (V, p. 222, 9sq.; 224, 16sq.). Ook op dit punt spreekt Calvijn haast uitsluitend door de mond van Augustinus. *Contra epistolam Parmeniani en Epistolae*: IV, 1, 16 (V, p. 19 sq.); IV, 12, 11–13 (V, p. 222 sq.). Vgl. IV, 12, 13 (VG): 'toutes ces parolles sont de saint Augustin'.

115 IV, 12, 11 (V, p. 222, 15 sq.), alwaar ook de uitspraak: 'intemperie correctionis dirumpit vinculum societatis'.

116 IV, 12, 11 (V, p. 222, 16 sq.); IV, 1, 16 (V, p. 20, 10 sq.). IV, 12, 13 (V, p. 224, 13 sq.): 'Sed corrigendi modum ita vult temperari, ut quoad licet sanitatem potius quam exitium corpori afferat'.

117 IV, 1, 16 (V, p. 20, 21 sq.); IV, 12, 11 (V, p. 222, 30–223, 1 sq.). De laatste uitspraak bevat een citaat uit een brief van Cyprianus (*Epistolae*, 59, 16).

118 Vgl. voor de hier volgende uiteenzetting: IV, 12, 13 (V, p. 223, 30–224, 21).

119 Merkwaardig genoeg heeft VG 1560, geheel in afwijking niet alleen van de latijnse maar ook van alle vroegere franse edities: 'quand un vice est commun en tout le peuple, il se doit exercer plus grande sévérité que quand le nombre des pécheurs n'est pas si grand'. Terecht spreekt Benoit in VG, IV, p. 250, n. (a) van een 'texte manifestement fautif'.

Een parallel van de uitspraak van Augustinus - Calvijn vindt men bij Götze, *Wie Luther Kirchenzucht iibte*, S. 31, die aan een artikel van E. Eichmann ontleent dat in een brief uit 1118 'die Bannsprüche, die über eine Vielheit von Menschen oder über den

van slapheid — van die verdenking tracht Calvijn zichzelf en Augustinus die hij ook hier nog steeds citeert, telkens vrij te pleiten —, maar het houdt wel een aanbeveling in voor een zó gematigde wijze van straffen, dat aan het lichaam der kerk gezondheid wordt aangebracht en geen ondergang. Het voorschrift van Paulus om de bozen te verwijderen mag allerminst worden veronachtzaamd, tenminste als dit geschieden kan zonder gevaar van de vrede te schenden, van 'trouble et sédition', gelijk ook de bedoeling van de apostel is geweest (1 Kor. 5 : 3-7; Ef. 4 : 2 w.).

Om dezelfde redenen waarom de kerkelijke tucht zich moet kenmerken door een door mildheid getemperde strengheid — het heil van de zondaar en het welzijn van de gemeente — moet ze soms langer aanhouden dan de wereldlijke straf.¹²⁰ Een voorbeeld: in een goed ingerichte stad wordt een dronkaard gestraft met de kerker, een hoereerder krijgt dezelfde of een zwaardere straf. Op deze manier wordt satisfactie gegeven zowel aan de wetten als aan de overheid en het aardse gerecht. Maar als de kwaaddoener geen enkel teken van berouw toont, is voor de kerk de zaak niet afgedaan. Deze zal de zondaar niet tot het avondmaal toelaten, voordat hij door een openlijke verklaring van berouw de door hem verwekte aanstoot heeft weggenomen. Ook hier blijkt het eigen karakter van de kerkelijke tucht. Ze beoogt geen vergelding, maar berouw en verzoening. Ze is *geestelijk* van aard.

De in aanmerking komende zaken

Wij treffen bij Calvijn geen verdeling aan van de laakbare daden in zulke die alleen tot de competentie van de burgerlijke rechtspraak moeten worden gerekend en andere die uitsluitend onder de kerkelijke jurisdictie zouden vallen.¹²¹ Uit het voorgaande bleek ons dat verschillende zondaars met beide te maken kregen en ook waaróm. Maar er waren zaken waarvan Calvijn oordeelde dat de kerkelijke rechtspleging zich daarmee liever niet moest inlaten.¹²² Dat gold met name van zaken van zuiver civiele aard zoals schuldvorderingen. Dat daarover kwesties kunnen ontstaan, spreekt vanzelf. Maar een rechtbank waarin over dit soort 'res terrenae' wordt getwist en gepleit — vindt Calvijn —, kan toch moeilijk een 'iudicium Ecclesiae' heten en haar rechtspleging kwalijk geestelijke jurisdictie!¹²³

Fürsten ergehen, unfruchtbar, ja hochfahrend, sakrilegisch und verderblich genannt werden, weil sie vielmehr geeignet seien, die einfachen guten Leute zu verwirren als die Bösen zu bessern'.

120 IV, 11, 3 (V, p. 199, 12 sq.).

121 Vgl. blz. 241.

122 IV, 11, 7 (V, p. 202, 19 sq.).

123 'Et tamen spirituale iurisdictionem adhuc vocant, ubi nonnisi de rebus terrenis litigatur'.

Calvijn schrijft hier niet over denkbeeldige gevallen. Hoe het in de rechtbanken van de kerk van Rome meermalen toeging, schetst hij¹²⁴ als volgt: 'Moet een of ander arm mannetje (pauperculus aliquis) geld betalen? Hij wordt gedagvaard. Als hij verschijnt, wordt hij veroordeeld. Betaalt hij na die veroordeling niet, dan krijgt hij een aanmaning. Van de tweede aanmaning gaat men over tot de excommunicatie. Wanneer hij niet verschijnt, krijgt hij een aanmaning om voor het gerecht te komen. Stelt hij dat uit, dan wordt hij opnieuw aangemaand en weldra geëxcommuniceerd'.

De beschrijving is bijzonder levendig. Men vraagt zich onwillekeurig af: zou Calvijn onder het schrijven misschien herinnerd zijn aan de excommunicatie van zijn eigen vader, Gérard Cauvin, een gebeurtenis die hij meemaakte toen hij ongeveer twintig jaar oud was? Cauvin, onder meer secretaris van het bisdom Noyon en promotor van het kapittel¹²⁵ aldaar, raakte in conflict met het kapittel naar aanleiding van de manier waarop hij twee erfenissen van overleden geestelijken had afgewikkeld. Bovendien meende het kapittel een geldvordering op hem te hebben. De procedure tegen Gérard Cauvin kenmerkte zich door de gebruikelijke aanmaningen en dwangbevelen met daaraan verbonden termijnen. Ze eindigde met zijn excommunicatie. De geëxcommuniceerde overleed 26 mei 1531. 27 mei verschenen zijn zoons Charles en Jean voor de kanunniken om te pleiten voor een begrafenis van hun vader in gewijde aarde. Charles voerde als oudste het woord. Pas toen hij beloofd had dat de vordering op zijn vader vóór het feest van de heilige Remigius (1 oktober) zou worden betaald, verklaarde het kapittel het lichaam voor geabsolveerd en verleende het toestemming tot een christelijke begrafenis.¹²⁶ Men zou zeggen: voor een eenentwintigjarige toch wel iets om nooit te vergeten!¹²⁷ Overigens is het wèl merkwaardig van Calvijns levendige relaas een sprekende parallel te vinden bij Luther!¹²⁸

De personen die aan de tucht leiding geven

Het eigen karakter van de kerkelijke tucht komt ook uit in de personen die

124 Eveneens IV, 11, 7.

125 De 'promotor iustitiae' in de kerkelijke rechtspraak is te vergelijken met de officier van justitie in de wereldlijke. Vgl. Ewers, s.v. *Kirchenanwalt*, LThK, VI, Sp. 192.

126 Een schets van de gebeurtenissen bij Lefranc, *Jeunesse de Calvin*, p. 105s. (cf. p. 196 ss.); Doumergue, l.e., I, p. 114 s., 194. Lefranc dateert de excommunicatie van Gérard Cauvin in 1531, hetzelfde jaar waarin ook zijn zoon Charles, om heel andere redenen overigens, werd geëxcommuniceerd. In elk geval was Charles Cauvin zelf geëxcommuniceerd toen hij voor het kapittel voor de christelijke begrafenis van zijn vader pleitte.

127 Over de invloed van de strubbelingen tussen Gérard Cauvin en het kapittel op de toekomstige hervormer wordt verschillend gedacht. De mening van Lefranc, l.e., p. 15, dat die invloed 'considérable' moet zijn geweest, is weersproken door Lecoultré, *Conversion de Calvin*, p. 14, die enig verband tussen 'ces querelles financières' en Calvijns geestelijke ontwikkeling nauwelijks aanwezig acht. Anderen nemen een tussenstandpunt in. Bv. Ganoczy, *Jeune Calvin*, p. 55: 'Même si nous n'attribuons pas autant de portée à cet incident navrant que l'a fait A. Lefranc, nous pensons vraisemblable qu'il a laissé des blessures dans l'âme du futur réformateur; blessures qui, à la prochaine manifestation de dureté clericale, risquaient de se rouvrir. En tout cas, le réformateur aura plus tard des mots très durs contre l'emploi abusif des armes spirituelles dans le domaine temporel'.

128 *Ein Sermon von dem Bann*, IVA, VI, S. 75.

er leiding aan geven. Dit moeten kerkelijk gekwalificeerde personen zijn. Dat Calvijn dit noodzakelijk acht, blijkt o.a. uit zijn afwijzing van de opvatting als zou men in de uitoefening van de kerkelijke tucht te maken hebben met 'un ordre temporel', zinvol voor de tijd dat er nog geen christelijke overheden waren maar thans niet meer.¹²⁹

Calvijn bestrijdt dit gevoelen op verschillende gronden. In de eerste plaats wordt hier voorbijgegaan aan het diepgaand onderscheid tussen de kerkelijke en de burgerlijke macht. De burgerlijke macht beschikt over het zwaardrecht, de kerkelijke niet. De overheid legt haar straffen dwingend op, de kerk streeft er naar de zondaar niet 'malgré soy' te straffen. De overheidsstraf bedoelt satisfactie te geven aan de wet, de overheid en de justitie; de kerkelijke straf beoogt boetvaardigheid te wekken en verzoening te bewerken. In de tweede plaats blijkt uit de woorden van Christus in Matth. 18 : 18, dat wij in de instelling van de kerkelijke tucht — kerkelijk óók in deze zin: uitgeoefend *vanwege* de kerk — te maken hebben met een 'statum et perpetuum Ecclesiae ordinem, non temporarium'.¹³⁰ En tenslotte is de gewraakte opvatting volgens Calvijn ook historisch niet houdbaar: bij het optreden van de christelijke overheden is de geestelijke rechtspleging niet afgeschaft, maar werd alleen haar verhouding tot de wereldlijke opnieuw geregeld. En christelijke magistraten hebben zich ook metterdaad aan de geestelijke jurisdictie onderworpen.

De uitoefening ervan, zo verklaart Calvijn soms,¹³¹ komt alleen toe aan hen die de Heilige Geest hebben ontvangen. Niemand kan de sleutelen hanteren zonder te staan onder zijn heerschappij en leiding en zonder dat Hij aangeeft hoe er gehandeld moet worden. Woorden als deze mogen niet spiritualistisch worden misverstaan. Want of de ambtsdragers de Heilige Geest bezitten, moet blijken uit de wijze waarop zij handelen.¹³² Waar gehandeld wordt overeenkomstig het Wóórd, daar is de Heilige Geest.¹³³

§ 4. DOOR WIE DE TUCHT WORDT UITGEOEFEND

De Institutie van 1536 en 1539

Aanknepend bij het slot van de vorige paragraaf komt nu de vraag aan de

129 IV, 11, 3 (V, p. 199, 1 sqq.). Aan wie hier gedacht moet worden is duidelijk. De uitgevers van *OS* verwijzen naar Bullinger (V, p. 199, 39, n. 1), Benoit in *VG*, IV, p. 223, n. 5, naar Luther en Zwingli. Al is de verwijzing naar Luther niet geheel ten onrechte, diens *principiële* standpunt was, gelijk wij zagen, zeker niet: 'abandonner au Magistrat la jurisdiction ecclésiastique, et, en particulier, l'excommunication'.

130 IV, 11, 4 (V, p. 199, 35–200, 1 sqq.).

131 III, 4, 20 (IV, p. 109, 5 sqq.).

132 III, 4, 20: 'Ils [de priesters die de sleutels willekeurig bedienen] se vantent d'avoir le saint Esprit, mais par leurs faits ils le nient'.

133 III, 4, 2 (IV, p. 109, 32 sqq.). Vgl. voor de vraag: 'qui décidera [volgens Calvijn] lesquels ont reçue le Saint-Esprit et sont en droit d'exercer le pouvoir des clefs?' ook Schummer, *Ministère pastoral*, p. 67 s.

orde, door wie volgens Calvijn de tucht *in concreto* moet worden uitgeoefend. Wij gaan bij ons onderzoek daarnaar uit van wat *hij* daarover heeft opgemerkt in de eerste twee edities van de *Institutie*, die van 1536¹³⁴ en 1539.¹³⁵ Het verschil uiteenzettend tussen Matth. 16 : 19 (en Joh. 20 : 22 w.) en Matth. 18 : 15 vv., schrijft hij, dat de eerstgenoemde plaats handelt over de prediking die waargenomen wordt door de dienaren, en de tweede betrekking heeft op de 'tucht der excommunicatie' die aan de kerk is toevertrouwd.¹³⁰ Dit laatste accentueert hij bijzonder krachtig. God roept de kerk tot de tuchttoefening, niet 'een paar getonsureerde, kaalgeschoren, in linnen geklede lieden' maar veeleer de in zijn naam vergaderde 'coetus fidelis populi'.¹³⁷ Spotters zeggen wel: hoe kan nu een klacht worden voorgelegd aan een kerk die over de hele aarde verspreid en verbreid is? Maar daar moet men niet van onder de indruk komen. Het is duidelijk genoeg dat Christus hier spreekt over elke christelijke gemeente; kerken kunnen immers worden ingesteld in elke afzonderlijke plaats of provincie.¹³⁸

De latere edities van de Institutie

Leggen wij hiernaast de overeenkomstige passages in de edities van 1543 en later, dan constateren wij het volgende.

a. Het onderscheid tussen Matth. 16 : 19 en Matth. 18 : 15 w. beschrijft Calvijn in precies dezelfde bewoordingen als in 1536 en 1539.¹³⁹

b. De zinnen waarin hij zo héél nadrukkelijk de 'ecclesia', de 'coetus fidelis populi', als enig subject van de tucht aanwees, zijn geschrapt.¹⁴⁰

c. In een toevoeging¹⁴¹ wordt o.a. verklaard, dat het vermaan en de bestraffing van de kerk niet kunnen geschieden zonder onderzoek van de zaak en dat daarom een gerechtelijk optreden en een zekere orde nodig zijn. 'Willen wij (dus) de belofte van de sleutelen niet teniet doen en de excommunicatie, de plechtige vermaningen en wat dies meer zij, niet geheel terzijde stellen, dan zullen wij aan de kerk noodzakelijk een zekere jurisdictie moeten toestaan'. Voor dit doel zijn er van het begin af in de kerken rechtbanken (iudicia) geweest, samengesteld uit 'presbyteri'. Ze zijn 'door de Geest van Christus'

134 OS, I, p. 185–187.

135 OC, I, c. 710–712.

136 'hic ad disciplinam excommunicationis pertinet, quae ecclesiae permissa est'.

137 'Ecclesiam autem vocat, non pauculos tonsos, rasos, linigeros, sed coetum fidelis populi, in nomine suo coactum'.

138 'Satis ostendit Christus, se de omni christiana congregatione loqui, ut in singulis locis aut provinciis constitui ecclesiae possunt'.

139 OC, I, c. 598. Vgl. IV, 11, 2 (V, p. 198, 8 sqq.).

140 Vgl. OS, V, p. 198, n. 1.

141 OC, I, c. 647 sq. (8, 169). In de editie 1559 werd deze toevoeging geplaatst direct voor de uiteenzetting over Matth. 16 : 19 en Matth. 18 : 17 vv. Zie IV, 11, 1 (V, p. 195, 3–36).

verordend,¹⁴² al kan men ook zeggen dat Christus eigenlijk niets nieuws (nihil novum) instelde, want de rechtbanken hadden in het joodse sanhedrin reeds hun prototype.¹⁴³ Ze hebben behoorlijk gefunctioneerd tot ongeveer de tijd van Ambrosius. Daarna werd de kerkelijke rechtspleging hoe langer hoe meer het monopolie van de bisschoppen.¹⁴⁴

Soms kan men de indruk krijgen dat in de rechtbank der kerk alleen de 'regeerouderlingen' zitting zouden hebben: de 'gubernationes' van 1 Kor. 12 : 28, de '-Trpotaxd^evoi.' van Rom. 12 : 8, de tweede soort 'presbyteri' van 1 Tim. 5 : 17, waarvan Calvijn zegt, dat Paulus daaronder diegenen verstaat die aangesteld waren 'pour avoir esgard sur les moeurs, et corriger les délinquans par excommunication'.¹⁴⁵

Toch kan er geen twijfel over bestaan of Calvijn heeft de uitoefening van de tucht ook gerekend tot het werk van de eerste soort 'presbyteri', van hen die in het Woord arbeiden.¹⁴⁰ In de rechtbank van de kerk, de kerkeraad,¹⁴⁷ hebben zowel de 'verbi ministri' zitting als diegenen die hun uit de gemeente als 'morum censores' zijn toegevoegd.¹⁴⁸

Wat blijkt dus? In de eerste plaats dat Calvijns beschouwing van het subject van de kerkelijke tucht tussen de verschijning van de edities 1536 en 1543 van de *Institutie* een opmerkelijke wijziging heeft ondergaan. Werd in 1536 en ook nog in 1539 met veel nadruk en exclusiviteit gezegd, dat de tucht moet worden uitgeoefend door de in Christus' naam *vergaderde gemeente*, in 1543 ontbreekt de exclusiviteit en valt ook de nadruk duidelijk op iets anders, nl. hierop, dat voor een goede tuchttoefening een *kerkelijke rechtbank* onontbeerlijk is.

Maar in de tweede plaats: Calvijn heeft de wijziging blijkbaar niet beschouwd

142 OC, I, c. 651 (8, 173); IV, 11, 6 (V, p. 202, 13): 'consessum a Spiritu ordinatum'. Sizoo vertaalt 'consensus' hier met: kerkeraad.

143 OC, I, c. 649 (8,171); IV, 11,4 (V, p. 200, 6sqq.). Vgl. IV, 11,1 (V, p. 196, 2 sqq.).

144 OC, I, c. 650 sq. (8, 173); IV, 11, 6 (V, p. 201 sq.). Vooral Cyprianus ontvangt lof voor zijn op de bres staan voor een behoorlijk functioneren van het college van presbyters. Vgl. IV, 6, 4 (V, p. 93, 13 sqq.); IV, 19, 14 (V, p. 448, 28 sqq.).

145 IV, 11, 1 (VG). Vgl. IV, 3, 15 (V, p. 55, 10 sq.); IV, 4, 1 (V, p. 58, 16 sqq.). *Cat. Gen.*, 373, OS, II, p. 144, 11. *Comm. in Rom.*, OC, XLIX, c. 240 (Rom. 12 : 8).

146 Vgl. IV, 3, 6 (V, p. 48, 25 sqq.) waar de taak van de herders zó omschreven wordt; 'ita . . . praeesse Ecclesiae, . . . ut Christi doctrina populum ad veram piëta tem instituant, sacra mysteria administrent, rectam disciplinam conservent atque exercent'. Voorts: IV, 3,4.8 (V, p. 46, 31 sqq.; 50, 21 sqq.); IV, 4,2 (V, p. 59, 15 sqq.); *Petit traicté*, OS, I, p. 516. Vgl. Niesel, *Theologie Calvins*, S. 200 f.

147 IV, 12, 2 (V, p. 213, 28): 'Ecclesiae iudicium, qui est Seniorum consensus'. Vgl. IV, 4,2 (V, p. 59, 15 sq.); 'Presbyterorum collegium'; IV, 11,6 (V, p. 201, 29 sq.): 'senatus Presbyterorum'.

148 *Comm. in evang. harm.*, OC, XLV, c. 516 (Matth. 18:18): 'Atqui legitimam ecclesiae gubernationem presbyteris iniunctam fuisse constat, non tantum verbi ministris, sed qui ex plebe morum censores illis adiuncti erant'. Zie ook: IV, 11, 6 (V, p. 201, 29 sqq.).

als een *principiële*. Want hij *blijft* schrijven: de prediking is de taak van de dienaar des Woords maar de tucht is aan de gemeente toevertrouwd.¹⁴⁹

Hier rijzen twee vragen. De eerste is deze: wat heeft Calvijn bewogen zijn oorspronkelijk denkbeeld te modificeren? Stellig moet hier in de eerste plaats gedacht worden aan de eisen van de praktijk. Tuchttoefening: taak van de gemeente – dat kon gemakkelijk uit Matth. 18 worden afgelezen. Maar hoe zou de concrete gemeente van Genève die taak kunnen volbrengen? Hier diende zich aanstonds de noodzaak aan van een of ander 'orgaan'. Zo iets kwam er ook in 1537. Na het mislukken van de poging de kerkelijke tucht in Genève ingevoerd te krijgen, bleef het hele probleem, inclusief de vraag naar het geschikte 'orgaan', Calvijn bezighouden. In Straats-Ongetwijfeld 'heelt 'deze riadèrè "kennisma&ing'mèF"büc&s "stìèVe"h"éfiWagèc zijn uitwerking op Calvijn niet gemist.¹⁵⁰

Een andere factor mag echter evenmin over het hoofd worden gezien: Calvijns voortgezette studie van de Schrift, de kerkvaders en de decreten van de oude kerk.¹⁵¹ Dat hij zijn teksten bestudeerde niet los van zijn wensen voor de praktijk, zal wel waar zijn. Daaraan ontkomt waarschijnlijk niemand.¹⁵² Toch zegge men niet te gauw dat bij Calvijn de theologie, althans op dit punt, (de eisen van) de praktijk is gevolgd.¹⁵³ Een parallelle ontwikkeling van beide laat zich veel gemakkelijker verdedigen.¹⁵⁴ De *Ordonnances ecclésiastiques* werden opgesteld in de laatste maanden van 1541. Met het gereedmaken van de derde uitgave van de *Institutie* was Calvijn echter al in Straatsburg begonnen. In Genève was hij er aanstonds mee verder gegaan en reeds in januari 1542 was de tekst bij de drukker. Al kwam het boek door bijzondere omstandigheden pas in maart 1543 van de pers, L. Smits rekent het tot Calvijns *straatsburgse* werken.¹⁵⁵

149 De uitspraak blijft tot in de laatste editie van de *Inst.* ongewijzigd staan.

150 Vgl. Anrieh, *Calvinische Kirchenverfassung*, S. 24; Wendel, *I.e.*, p. 104 s.

151 Smits, *I.e.*, I, p. 59, 62. Tot deze studiën werd hij gestimuleerd door zijn profesoraat in de exegese en zijn deelname aan de godsdienstgesprekken van Hagenau (1540), Worms (1540–41) en Regensburg (1541).

152 Vgl. intussen Smits' positieve waardering van Calvijn als interpreter van Augustinus. Smits, *I.e.*, I, p. 252.

153 Zo doen in meerdere of mindere mate Werdermann, *a.a.O.*, S. 311; Wernle, *Calvin*, S. 366, 368 f. (vgl. echter S. 357, zie volgende aant.); Anrieh, *a.a.O.*, S. 15 f.; Bohatec, *a.a.O.*, S. 454; Dankbaar, *Voorgeschiedenis van het ouderlingenambt*, blz. 166, 176, 180.

154 Vgl. Richel, *a.w.*, blz. 214; Caswell, *Calvin's view of discipline*, p. 222: 'Calvin is said by some to have invented this office [dat van de ouderling], subsequently searching in the Scriptures for warrant for it. But this is hardly so, when we think of his reading of the Bible... – his reading of the Fathers and his experience of the *curatores animarum* in Strasbourg'. Zelfs Wernle, *a.a.O.*, S. 357, merkt op over wat hij noemt 'den Entwurf einer Kirchenordnung aus Gottes Wort für alle Zeiten in de *Inst.* 1543: 'Er war bei Calvin hervorgewachsen aus der ihm eigenen Verbindung rastlosen gelehrten Studiums mit eifriger kirchlicher Praxis und Arbeit an der Wirklichkeit'. Diezelfde verbinding tussen voortgaande bezinning en bedacht zijn op de eisen van de praktijk zou ik ook willen aannemen in de *Articles*, waar de ouderling voorkomt zonder ouderling te heten. *OS*, I, p. 373 sq. Vgl. blz. 151.

155 Smits, *I.e.*, I, p. 64. Vgl. *OS*, III, p. XIX sc., waar ook uit de brief van *Calvijn*

En al is er op de kwalificatie 'justification théologique des ordonnances de 1541'¹⁵⁰ op zichzelf weinig af te dingen, men zij voorzichtig met te spreken van een rechtvaardiging *achteraf*.¹⁵¹

De tweede vraag is de volgende:

Hoe kon Calvijn in de *Institutie* 1543 enerzijds handhaven dat de uitoefening van de tucht is toevertrouwd aan de geméente¹⁵⁸ en anderzijds die tegelijk voor een belangrijk deel leggen in de handen van de ouderlingen en dienaren ?

In de eerste plaats zal men er goed aan doen te bedenken dat dit laatste niet betekent, dat de gemeente voortaan geheel zou zijn uitgeschakeld. Calvijn blijft het gemeentelid wijzen op zijn roeping tot persoonlijk vermaan. En deze privé vermaningen slaat hij hoog aan: ze vormen het 'primum disciplinae fundamentum'.¹⁵⁹ En wat de gemeente als geheel betreft, Calvijn is van mening dat er geen enkele excommunicatie mag plaats vinden zonder haar medeweten en instemming.¹⁶⁰

Maar vervolgens: ook als de *kerkeraad* handelt, handelt in zekere zin de gemeente. Want als ambtsdragers tucht uitoefenen, representeren zij niet alleen Christus¹⁶¹ maar tegelijk de *gemeente*.¹⁶² Zij nemen immers de taak waar die

aan een ons onbekende vriend, eind jan. 1542, geciteerd wordt: 'Non memini ex quo hic sum, duas horas sine interpellatione mihi datas esse. Adde quod Institutionem latinam absolvere oportuit, in qua, postquam exierit, videbis me non leviter sudasse'. *Herminjard*, VII, p. 410.

156 Aldus H. Strohl, geciteerd bij Léonard, *Histoire du Protestantisme*, I, p. 300.

157 De mening van Dankbaar, *a.w.*, blz. 176, dat Calvijn voor het eerst in zijn *Petit traicté* (1541) melding maakt van ouderlingen die de predikant in het bestuur der kerk en de tucht moeten bijstaan, en dat in de *Commentaar op Romeinen* (1540) 'nog niets over de ouderling te vinden' is (aant. 2), is aanvechtbaar. Vgl. OC, XLIX, c. 240 (Rom. 12 : 8): 'Τῶν αἰωνίων ἐκείνων; tametsi proprie nuncupat eos, quibus mandata erat ecclesiae gubernatio (erant autem illi seniores, qui aliis praeibant ac moderabantur, vitaeque censuram exercebant), quod tamen de illis decit, extendi in universum ad praefecturas omne genus potest'. Wezenlijk hetzelfde reeds in de *Inst*, 1539. OC, I, c. 1103 (20, 4); vgl. IV, 20, 4 (V, p. 475, 14 sqq.).

158 Hoe weinig behoefte Calvijn eraan had deze uitspraak te verdoezelen, blijkt bv. uit een toevoeging die hij nog in 1559 aanbrengt: 'ius synedrii in posterum transferri ad Christi gregem'. IV, 11, 1 (V, p. 196, 2 sq.).

159 OC, I, c. 658 (8, 184); IV, 12, 2 (V, p. 213, 10 sqq.).

160 OC, I, c. 662 (8, 190); IV, 12, 7 (V, p. 218, 26 sqq.).

161 Vgl. in de voorgaande paragraaf de uiteenzetting over de functie van het Woord Gods in de tucht. Blz. 72 v.

162 IV, 11, 6 (V, p. 202, 10 sqq.): de 'Ecclesia' werd beroofd van het hare, toen de 'consensus a Christi Spiritu ordinatus' werd onderdrukt en afgeschaft; IV, 12, 2 (V, p. 213, 28): 'ad Ecclesiae iudicium, qui est Seniorum consensus'; IV, 12, 6 (V, p. 217, 13 sq.): in geval van verborgen zonden gaat men pas 'ad Ecclesiam' wanneer zich hardnekkigheid heeft geopenbaard.

Interessant is Calvijns betoog in *Comm. in harm. evang.*, OC, XLV, c. 514 (Matth. 18 : 16) waarin hij 'ecclesia' interpreteert als kerkeraad: Zeg het aan de 'ecclesia' kan niet betekenen: zeg het 'toti populo'. Want toen Christus dit woord sprak, was er nog geen christelijke gemeente. Hij moest zich in zijn manier van uitdrukken wel aansluiten bij de 'veteris ecclesiae ordo', bij de 'disciplinae forma' dus die bij de joden in gebruik

volgens Matth. 18 : 15 vv. aan de *gemeente* is toevertrouwd. Door wie? Door *Christus*. Maar dat wil dan zeggen, dat zij die deze taak namens de *gemeente* waarnemen, dit uitsluitend moeten doen in overeenstemming met het Woord van Christus, dwz. als *zijn* representanten.

De ambtsdragers representanten — van wie?

R. Sohm heeft de gedachte van de ambtsdrager: representant van de *gemeente*, bijzonder typerend genoemd voor Calvijn (en de gereformeerden in het algemeen). Hij geeft er echter een voorstelling van, die Calvijn allerm minst recht doet wedervaren. De kerkelijke macht zou bij hem 'körperchaftliche Gemeinde-Selbstregierungsmacht' zijn, 'mit der Gesellschaftsgewalt in jeder menschlichen Gesellschaft, mit Vereinsgewalt, Familiengewalt, Staatsgewalt *gleichartig*' en 'zweifelsohne rechtlicher und damit weltlicher Natur'.¹⁶³ Calvijn zou er in geslaagd zijn¹⁶⁴ de gemeente te voorzien van het orgaan nodig om deze macht uit te oefenen: het 'consistoire', samengesteld uit ouderlingen. Er hebben in het 'consistoire' ook wel predikanten zitting — zij zijn zelfs 'die geborenen Führer' — maar als ouderlingen, dwz. als organen van de gemeente. De predikanten oefenen in het 'consistoire' géén macht uit krachtens hun leerambt, geen JFooni-macht.¹⁶⁵

Terecht is tegen deze voorstelling van zaken bezwaar ingebracht, met name door J. Bohatec en, geheel in diens geest, door W. O. Münter. Aan hun argumentatie moge het volgende worden ontleend.

a. Sohm kan zijn beweringen alleen doen door volledig die plaatsen bij Calvijn te negeren waarin de spiritualiteit van de kerkelijke jurisdictiemacht uitkomt.¹⁶⁶

b. Ten onrechte concludeert Sohm uit de door Calvijn meermalen gemaakte vergelijking tussen de kerk en andere 'societates' (stad, dorp, gezin)¹⁶⁷ tot de gelijksoortigheid van inrichting en macht van de kerk en die andere gemeenschappen. Calvijn bedoelt eenvoudig te zeggen: evengoed als in elke andere gemeenschap, zijn ook in de kerk een 'politia' en een 'disciplina' nodig.¹⁶⁸ Dat deze in de kerk een volstrekt ander karakter moeten dragen, daarvan was Calvijn overtuigd. Zo laat hij, na in *Inst.* IV, 11,1 de zo juist vermelde vergelijking gemaakt te hebben, aanstonds volgen: de geestelijke regering is van de burgerlijke 'prorsus distincta'.¹⁶⁹

was. Welnu, bij dezen berustte na de ballingschap de 'excommunicationis potestas' bij de oudsten, die in hun persoon de hele kerk vertegenwoordigden, bij het *sanhedrin*. Wel was dit *sanhedrin* aangetast door het alom heersende bederf, maar de 'ordo' prees Christus. Toen hij kort daarna zijn kerk stichtte, kwam er wel een nieuwe wijze van tuchtoefening, maar daarbij bleef de oude 'ordo' gehandhaafd.

163 Sohm, *a.a.O.*, I, S. 645 u. Anm. 1.

164 Anders dan Zwingli, die er tevergeefs naar streefde. Sohm, *a.a.O.*, I, S. 648 ff.

165 Sohm, *a.a.O.*, I, das.

166 Bohatec, *a.a.O.*, S. 543.

167 IV, 11, 1 (V, p. 195, 6 sqq.); IV, 12, 1 (V, p. 212, 21 sqq.). Vgl. ook *Comm. in harm. evang.*, OC, XLV, c. 514 (Matth. 18 : 16), waar Calvijn er op wijst dat zelfs de 'profanae gentes' zo iets als tucht kenden. 'Populo ergo Dei turpe ac pudendum fuisset, eius disciplinae prorsus esse expertem, cuius aliquod inter gentes exstabat vestigium'.

168 Bohatec, *a.a.O.*, das.; Münter, *Begriff des geistlichen Amts*, S. 32, 35.

169 OS, V, p. 195, 10.

In *Inst.*, IV, 11,6¹⁷⁰ maakt hij een vergelijking tussen de raad der ouderlingen (consessus Seniorum) en 'quod in urbe est Senatus', de stadsraad. Hier is het "tertium comparationis" duidelijk de *collegiale* leiding tegenover de eenhoofdige.¹⁷¹

K. Rieker meende bij Calvijn een heel andere stand van zaken aan te treffen. Volgens hem kan men bij Calvijn wel enige plaatsen vinden ten gunste van 'die Konstruktion der Kirche als der eigentlichen Inhaberin aller kirchlichen Gewalt und des Presbyteriums, insbes. der Ältesten als ihrer Repräsentanten, ihres Organs', maar die plaatsen zijn 'zu vereinzelt und zu allgemein, als dass darauf eine ganze Theorie gebaut werden könnte'.¹⁷² Rieker meent: 'Calvin ist weit entfernt davon, in den kirchlichen Amtsträgern Vertreter der Gemeinde *im* modernen Sinne, Mandatäre eines über ihnen stehenden Volkswillens zu erblicken.' En hij concludeert: 'Nicht die Gemeinde, sondern Christum vertreten die Geistlichen und Ältesten, gerade so wie in einem monarchischen Staate die Beamten die Person des Monarchen repräsentieren'.¹⁷³

Dat de kerkelijke ambtsdragers bij Calvijn geen vertegenwoordigers van de gemeente zijn in de door Rieker gewraakte zin, stemmen wij toe en willen wij zelfs onderstrepen. Het valt nl. op dat wanneer Calvijn uiteenzet,¹⁷⁴ dat de dienaren moeten worden gekozen door, of in elk geval met instemming en goedkeuring van de gemeente,¹⁷⁵ hij niet het minste voedsel geeft aan de gedachte dat de gemeente hen uit dien hoofde als haar gedelegeerden in de zin van uitvoerders van haar wil zou mogen beschouwen. Eer het tegendeel; hij schrijft: al worden de dienaren anders dan de apostelen 'per hominem' gekozen, het „niet 'ab hominibus' " van de apostolische aanstelling geldt ook de hunne.¹⁷⁶

170 *OS*, V, p. 201, 21 sq.

171 Vgl. Rieker, *a.a.O.*, S. 141.

172 Rieker, *a.a.O.*, S. 140.

173 Rieker, *a.a.O.*, S. 141 f.

174 *IV*, 3, 13–15 (*V*, p. 53–56).

175 In de *Inst.* 1536 (*OS*, I, p. 214) en 1539 (*OC*, I, c. 1090 sq.) betoogt Calvijn dat men de dienaren niet aan de kerken mag opdringen. De kerken moeten in hun aanstelling worden gekend. Of het beter is de dienaren aan te wijzen door de hele gemeente in vergadering bijeen, dan wel door enkelen aan wie dit toevertrouwd is of bij beschikking van de overheid (*magistratus sententia*), daarover kan 'nulla certa lex' worden opgesteld. Omstandigheden van plaats en gewoonten van het volk spelen hierbij een rol.

In het algemeen blijft Calvijn in de latere edities ditzelfde 'niet-principiële' standpunt — waarbij *hij* dus representatie toelaat in deze zin, dat een aantal kerkleden optreedt namens alle — innemen. Vgl. *IV*, 3, 13–15. Alleen vindt men daar géén toespeling meer op de 'magistratus sententia' en verdwijnt óók de volgende uitspraak, voorkomend in de edities 1536 en 1539: 'satius mihi videtur eo eligendi munere, vel magistratum, vel senatum, vel seniores aliquot defungi, advocatis Semper . . . nonnullis episcopis'. Wat bedoelde Calvijn met de 'senatus', wie met 'seniores aliquot'? Waarschijnlijk toch wel respectievelijk de stadsraad en enigen van de leden daarvan. Vgl. Bohatec, *a.a.O.*, S. 477. Deze weglatingen zullen wel verband houden met Calvijns praktische arbeid in Genève. Tegen een zekere mate van medezeggenschap van de overheid bij de aanstelling van ambtsdragers had Calvijn geen bezwaar, maar het was niet nodig hen op dit punt al te sterk aan te moedigen. Vgl. blz. 172.

176 *IV*, 3, 13 (*V*, p. 54, 6): 'cum piis omnibus verbi ministris commune'; *VG*: 'une chose commune avec tous bons ministres'. — Men lette er ook op dat Calvijn in zijn be-

Het is Rieker echter kennelijk *ontgaan dat* Calvijn wèl *in een andere*, meer functionele, zin over de ambtsdragers als representanten van de gemeente kan spreken, met name in verband met de tuchttoefening. De 'excommunicationis potestas' berust 'penes seniores .. , qui totius ecclesiae personam gerebant'.¹⁷⁷

In één opzicht is er tussen Sohm en Rieker geen verschil. Zij hebben er geen van beiden oog voor gehad dat de gedachte 'dass die Geistlichen und Ältesten den ganzen Körper der Kirche vertreten' bij Calvijn samengaat met die andere, 'dass sie Vertreter Christi oder Gottes sind'.¹⁷⁸ J. R. Weerda spreekt van een „theologische Dialektik von 'menschlich-göttlich' " bij Calvijn, waarin 'die menschlichen Komponente der Ordnungseinzelkeiten' opgenomen schijnen te zijn. 'Um seines Auftrags willen ist der Prediger Vertreter Christi, nicht in seiner Person, sondern als Diener am Wort; aber doch kann der gleiche Prediger auch wieder als Vertreter der Gemeinde gelten, da es ja die Gemeinde ist, die die Funktion des Dienstes am Wort wahrzunehmen hat. Sowohl das Haupt der Gemeinde, Christus, wie die Gemeinde selbst, als sein Leib, handeln durch die gleiche Person. Ebenso kann das zuchtübende Konsistorium als der Gemeinde verpflichtet erscheinen, deren Recht und Aufgabe es in der Vermahnung und Exkommunikation der offenbaren Sünder wahrnimmt und der das Konsistorium Rechenschaft zu geben hat, und doch steht es gerade als Funktionsträger der Gemeinde ganz im Dienste des Hauptes und ist dessen Mund und Hand, und das wieder kraft des Auftrages, der es ja allein bewirkt, dass die Gemeinde in ihren Funktionen lebt'.¹⁷⁹

Tussen anarchie en tirannie

Deze paragraaf kan nu afgesloten worden. De kernachtige uitspraak voorkomend in de eerste edities van de *Institutie*, dat de uitvoering van de tucht niet toekomt aan 'een paar getonsureerde, kaalgeschoren, in linnen geklede lieden' mag dan uit de latere verdwenen zijn, dat wil allerminst zeggen dat Calvijn na 1539 tegen tuchttoefening door één of enkele personen minder bezwaar zou hebben. Hij blijft van oordeel dat het niet 'l'office d'un chascun particulier' is, tot het avondmaal toe te laten of daarvan te weren. Dat recht

antwoording van de vraag: 'Quales eligere Episcopos deceat', niets zegt in deze trant: zulken die ook goed de belangen van de kerkleden kunnen behartigen. Ook de verkiezing 'ab hominibus' wordt uitsluitend *formeel* gefundeerd: 'in hanc rem extant tot Scripturae testimonia'. — Niet onbedenklijk is daarom Bohatec's uitspraak, dat de 'Vertretung' van de gemeente door de ambtsdragers 'niet bloss *material*, sondern auch *formal* is. 'Die Geistlichen und Ältesten sind, weil durch die Gemeinde bestellt, deren Beauftragte' (*a.a.O.*, S. 497). Overigens wordt deze uitspraak in het vervolg door Bohatec weer gedeels geneutraliseerd. Gelukkiger drukt zich Ganoczy, *Calvin théologien*, p. 318, uit: Calvijns inperking van het overigens door hem voorgestane aanwijzingsrecht van de gemeente bij de verkiezing van de predikanten is ingegeven door zijn intuïtie 'selon laquelle l'essentiel du ministère vient d'en haut'.

177 *Comm. in harm. evang.*, OC, XLV, c. 514 (Matth. 18 : 16).

178 Bohatec, *a.a.O.*, S. 496.

179 Weerda, *Ordnung zur Lehre*, S. 154.

komt toe 'à toute l'Eglise en général'. Calvijn laat daarop echter aanstonds volgen: 'ou bien au Pasteur, avec les Anciens qu'il doit avoir pour luy assister au gouvernement de l'Eglise'.¹⁸⁰

Zo heeft Calvijn zijn weg gezocht: een middenweg tussen de anarchie van de 'multitudo' en de tirannie van de 'unus homo'. Omdat het uitoefenen van de tucht eigenlijk alleen toekomt aan Christus,¹⁸¹ was voor hem de 'procedure légitime', dat de ouderlingen de tucht uitoefenen, maar niet op eigen gelegenheid, doch met medeweten en instemming van de gemeente, die er als getuige op moet toezien, dat niet door een paar mensen in willekeur wordt gehandeld. En heel de gang van handelen moest zich behalve door de aanroeping van de naam van God kenmerken door een ernst die duidelijk heenwees naar de presentie van Christus. Het moest zijn te merken dat Hij zelf zijn rechtbank presideerde.¹⁸²

In het begin van zijn uiteenzetting over de macht van de kerk, *Inst. IV*, 8,1, verklaart Calvijn dat deze macht gezien wordt 'partim in Episcopis singulis, partim in Conciliis, et iis vel provincialibus vel generalibus'.¹⁸³ In het vervolg treft men echter over uitoefening van de 'potestas iurisdictionis' door synoden niets aan. Alleen iets over de uitoefening van de 'potestas in doctrina' door de concilies.¹⁸⁴

§ 5. DE ZONDEN DIE HET KERKLID TUCHTWAARDIG MAKEN

Inleidende opmerkingen

Aan de hand van de eerste paragrafen van *Inst. IV*, 12, laat zich het volgende schematisch overzicht opstellen.

A. 'Peccata privata' (occulta, occultiora). VG: 'péchez cachez' (fautes secrètes, péchez plus occultes).

B. 'Peccata publica' (palam manifesta). VG: 'péchez publiques' (péchez manifestes, notoires). Onderverdeeld in: a. 'delicta'. VG: 'fautes moindres'

180 *Petit traité, OS*, I, p. 516–517. Vgl. *Comm. in Cor. I*, OC, XLIX, c. 380 (1 Kor. 5 : 4). — Toen op 23 dec. 1552 'Messieurs' [de Kleine Raad] met betrekking tot hen aan wie het avondmaal was ontzegd, tegenover de predikanten verklaarden dat 'il falloit faire quelque reconciliation' reageerde Calvijn onmiddellijk met te zeggen dat zij 'l'autorité . . . qui appartenait à tous le Consistoire' niet 'aux ministres' konden geven 'et que ce n'estoit pas à nous seuls de priver de la cene, aussi n'avions pas l'autorité de recevoir ceux qui en estoient privez sans l'avis des assistans [de ouderlingen]. *Reg. de la Comp.*, I, p. 147. Vgl. OC, XXI, c. 530.

181 De 'disciplina' is 'Christi'. IV, 12, 7 (V, p. 218, 8sqq.).

182 Vgl. voor geheel deze alinea: IV, 12, 7 (V, p. 218, 24sqq.); *Comm. in Cor. I*, OC, XLIX, c. 379 sq. (1 Kor. 5 : 4). Ook Bohatec, *a.a.O.*, S. 493.

183 IV, 8, 1 (V, p. 133, 14 sqq.).

184 IV, 8, 10 sqq. en IV, 9 (V, p. 142 sq.; 150 sqq.).

(fautes plus légères); b. 'scelera vel flagitia'. VG: 'crimes ou actes vilains et meschans'.¹⁸⁵

Dit schema roept allerlei vragen op. Wat verstond Calvijn onder de 'peccata privata' en wat onder de 'peccata publica'? Door welke criteria of motieven worden de verschillende indelingen¹⁸⁶ bepaald? Aan welke zonden moet *in concreto* worden gedacht? Moet ook worden gedacht aan zonden tegen de léér? En tenslotte: worden (alleen) de zonden veroordeeld of (ook) de zondaars? Aan al deze vragen willen wij achtereenvolgens aandacht schenken.

Soorten van zonden; criteria van indeling

Onder de 'peccata privata' of 'occulta',¹⁸⁷ de verborgen zonden, moeten niet worden verstaan de zonden die aan de mensen *volledig* onbekend zijn.¹⁸⁸ Over die zonden¹⁸⁹ oordeelt de kerk niet, oordeelt niemand. Het kan eenvoudig niet.¹⁹⁰ De verborgen zonden die hier bedoeld worden, zijn verborgen of geheim in deze zin, dat slechts enkelen ervan op de hoogte zijn.¹⁹¹ Het zijn dus eigenlijk zonden van een tussensoort (medii generis): niet geheel verborgen en toch ook niet publiek.

Hiervan te onderscheiden zijn de 'peccata publica'.¹⁹² Dat zijn die zonden, welke niet slechts bekend zijn aan één of twee getuigen, maar die openlijk bedreven zijn en heel de gemeente aanstoot hebben gegeven.¹⁹³

Bij de 'peccata publica' kan weer onderscheiden worden tussen 'delicta', vergrijpen, en 'scelera vel flagitia', misdaden of schanddaden.¹⁹⁴ De eerste zijn vergeleken met de tweede, 'leviora'.

185 IV, 12, 3.4.6 (V, p. 213 sqq.; 217 sqq.).

186 IV, 12, 3.6 (V, p. 213, 35; 217, 15). Behalve 'divisio' gebruikt Calvijn ook 'distinctio', IV, 12, 4 (V, p. 214, 10). De 'divisiones' onderscheiden de éne 'species' of 'genus' van de andere, IV, 12, 6 (V, p. 217, 10, 13). VG heeft 'distinction' en 'espèce'.

187 Zie IV, 12, 6 (V, p. 217, 6 sqq.).

188 'non quae homines prorsus latent'. VG: 'non pas ceux qui sont du tout incogneuz des hommes'.

189 Calvijn noemt IV, 12, 6, alleen de zonden van de hypocrieten, maar uiteraard vallen er ook de geheel verborgen zonden der gelovigen onder.

190 'nam illa sub Ecclesiae iudicium non cadunt'. Vgl. *Comm. in Cor. I, OC, XLIX*, c. 385 (1 Kor. 5 : 11): 'Nam interior impietas, et si quid occultum est, ab ecclesia non iudicatur'.

191 VG: 'tellement secrets que quelques uns les *cognoissent*'. Het is natuurlijk ook mogelijk dat slechts één persoon van de zonde op de hoogte is.

192 IV, 12, 6 (V, p. 217, 5 sqq.).

193 'quae . . . palam et cum totius Ecclesiae offensione designantur'. VG: 'commis manifestement, et avec scandale de toute l'Eglise'. Vgl. *Ord. eccl.*: de kerk kan ze niet 'dissimuler'. *OS, II*, p. 359, 12.

194 Aldus vertaalt *Sizoo*, die soms in plaats van 'schanddaden' heeft: 'boze daden'. *Weber* vertaalt respectievelijk: 'Vergehen' en 'Verbrechen oder Schandtaten'.

Door welke criteria of welke motieven worden deze indelingen nu bepaald?

Letten wij eerst op de hoofdingeling: 'peccata privata' — 'publica'. Deze wordt in de eerste plaats bepaald door de *mate van bekendheid* van de zonden. 'Peccata privata' zijn verborgen, geheim. Daarop duiden ook de woordjes 'in te' in de uitspraak van Christus: 'Si frater tuus *in te* peccaverit'. Want 'in te' wil volgens Calvijn zeggen: 'sub tua conscientia', met uw medeweten, in deze zin 'que tu le saches toy seul, sans qu'il y ait d'autres tesoins'.¹⁹⁵ De 'peccata publica' zijn de openlijk bedreven en dus ook algemeen bekende zonden.

In de onderscheiding 'peccata privata' — 'publica' speelt nog een tweede motief een rol, dat van *de actieradius van het van de zonde uitgaande 'offendiculum'*. Is een enkele persoon beledigd, gekwetst, of de hele gemeente?¹⁹⁶ In het eerste geval heeft men te maken met een private-, in het tweede met een publieke zonde.

Nog een derde motief kan worden genoemd, nauw verwant aan het vorige. 'Offendiculum' betekent namelijk niet alleen belediging,¹⁹⁷ maar ook aanstoot in de nieuwtestamentische betekenis van het woord,¹⁹⁸ ergernis in de Oudnederlandse zin van: wat iemand 'erg', dwz. slecht maakt,¹⁹⁹ iemand tot zonde aanzet.²⁰⁰ Welnu, ook in deze zin geven niet alle zonden evenveel aanstoot: de 'peccata publica' méér dan de 'privata'.

In de *Institutie* onderscheidt Calvijn, al van 1536 af, tussen 'scandalum datum' en 'scandalum acceptum'.²⁰¹ Voor het laatste, de *genomen* ergernis, moet men niet uit de weg gaan en er zijn vrijheid niet door laten beknotten. Men heeft hier immers te maken met het 'scandalum Pharisaeorum': iets dat niet verkeerd of ongepast is, wordt uit kwaadwilligheid of boosaardigheid tot een 'offensionis occasio' gemaakt.

Voor het 'scandalum datum' moet men zich wachten. De *gegeven* ergernis is *immers het 'scandalum infirmorum'*. Daarvan is sprake wanneer *men* handelt in lichtvaardigheid, broeddronkenheid of roekeloosheid en vooral wanneer men in de zonde leeft. Dan wordt ook het geloof van anderen aan het wankelen gebracht en worden ook die van de rechte weg afgevoerd of

195 IV, 12, 3 (V, p. 213, 40–214, 1 sqq.). De *VL* is hier korter: 'ita ut non sint plures consci'. Vgl. *Comm. in harm, evang.*, OC, XLV, c. 512 (Matth. 18 : 15): 'Ergo particula *in te* non illatam alicui iniuriam désignât, sed inter occulta et manifesta peccata distinguit'. — Dezelfde exegese bij Augustinus. Vgl. Weijland, *Augustinus en de tucht*, biz. 157. — Gelijk bekend ontbreken in de uitgave Nestle-Aland van het griekse Nieuwe Testament, in overeenstemming met een aantal belangrijke handschriften, de woorden 'e'u, ae' in de tekst.

196 Vgl. IV, 12, 3 (V, p. 214, 2 sqq.); *Comm. in harm, evang.*, OC, XLV, c. 512 (Matth. 18 : 15).

197 Dat óók. Vgl. III, 19, 11 (OS, IV, p. 290, 14 sqq.).

198 Vgl. *Comm. in evang. harm.*, OC, XLV, c. 370 (Matth. 13 : 41); c. 502 sqq. (Matth. 18 : 6 vv.); III, 19, 11 sqq. (IV, p. 290 sqq.). Calvijn wisselt 'scandalum' af met 'offendiculum', 'offensa', 'offensio'.

199 Van Leeuwen, *Markus*, (KV), blz. 120 (Mark. 9 : 42–48).

200 Vgl. o.a. Guhr, s.v. *Anstoss, Ärgernis, Begriffslexikon NT*, I, S. 24 ff.

201 III, 19, 11 (IV, p. 290, 12 sqq.). *Inst.* 1536: OS, I, p. 229.

daarop tot stilstand of ten val gebracht. Wie zo doet of leeft, gééft niet slechts ergernis, maar is ook een ergernis.²⁰²

Wij richten nu onze aandacht op de onderscheiding die Calvijn binnen de 'peccata publica' heeft aangebracht, die tussen de 'delicta' en de 'scelera vel flagitia'. De vraag door welk criterium deze onderscheiding bepaald wordt, is niet gemakkelijk te beantwoorden; Calvijn zelf heeft er zich nauwelijks over uitgelaten. De vraag verplaatst zich eenvoudig wanneer wij er het op zichzelf volkomen juiste antwoord op zouden geven, dat voor hem de 'delicta' de 'peccata leviora', de lichtere zonden,²⁰³ waren en de 'scelera' (dus) de zwaardere. Want waarin heeft dan het criterium voor déze distinctie gelegen?²⁰⁴

De onderscheiding mag in elk geval niet worden geïdentificeerd met die waaraan ze doet denken, de reeds in Calvijns tijd eeuwenoude distinctie tussen 'venialia' of 'levia' en 'mortalia' of 'gravia'. Deze distinctie noemt Calvijn 'stinkend' (putida)²⁰⁵ en 'dwaas' (inepta),²⁰⁶ vooral omdat ze rust op de beschouwing

202 *Comm. in harm. evang.*, OC, XLV, c. 370 (Matth. 13 : 41): 'Sic autem vocantur, quia non sibi tantum male vivunt, sed labefactant multorum fidem, alios morantur in recto cursu, quosdam prorsus avertunt, alios praecipitant'. •— Vgl. *Inst.* 1536, OS, I, p. 89: 'qui . . . nihil aliud sunt quam scandala ecclesiae'.

Calvijn wijst er *Comm. in harm. evang.*, OC, XLV, c. 502 (Matth. 18 : 6), op, dat het geven van ergernis altijd minachting van de zwakken tot achtergrond heeft: 'quamquam non aliunde contingit [scandalum], ut quis secure infirmos offendat, nisi quia non prosequitur eos quo decebat honore'.

De onderscheiding tussen 'scandalum acceptum' en 'scandalum datum' schijnt Calvijn te hebben overgenomen van Melanchthon, die haar in 1535 in zijn *Loei communes* introduceerde (*Loei communes* 1559, *Studienausgabe*, II, 2, S. 752, Anm. zu Z. 17; 756). Met name het 'scandalum acceptum' omschrijft Melanchthon echter ruimer dan Calvijn in de *Inst.*, nl. — aldus samenvattend Schellong, *Synopt. Evangelien*, S. 316, Anm. 60 — als 'die Verfolgung, die die Christenheit für ihre Lehre und die wahre Gottesverehrung erleidet'. Toen Calvijn de onderscheiding overnam 'bettete [hij] die Erörterung aber in den Zusammenhang der christlichen Freiheit ein und beschränkte sich im wesentlichen auf die Frage nach den Grenzen, die die Liebe dieser Freiheit setzt'.

Speciale aandacht aan de 'scandala' schonk Calvijn in het tractaat *De scandalis* (1550). Daarin onderscheidt hij drie 'scandalorum species': 1. die 'quae principium quasi inclusum habent in ipsa Evangelii doctrina': het evangelie is voor de wijzen van de wereld nu eenmaal dwaasheid; 2. 'Alia tametsi aliunde proveniant, perpetuo tamen fere sunt annexa': gewoonlijk meent men dat deze 'scandala' óók uit de leer voortvloeien, maar in werkelijkheid zijn het de uitbroedsels van menselijke onbeschaamdheid, onkunde en nieuwsgierigheid; 3. de 'scandala' die 'ex alienis remotisque fontibus manant': laster, kwaadaardige spot, waarmee men het evangelie afbreuk tracht te doen. OS, II, p. 168, 20 sqq.; 194, 10 sqq.; 220, 15 sqq.

203 IV, 12, 4.6 (V, p. 214, 21; 217, 16).

204 Vgl. de opmerking van Berkouwer, *De zonde*, II, blz. 83, na een uiteenzetting van Calvijns onderscheiding en diens kritiek op de roomse waarvan aanstonds sprake zal zijn: „Men kan niet zeggen, dat het probleem van de onderscheiding geheel duidelijk wordt, omdat hij enerzijds wijst op de Goddelijke weegschaal, anderzijds zonder meer van 'lichtere' zonden spreekt”.

205 II, 8, 58 (III, p. 397, 15 sq.).

206 III, 4, 28 (IV, p. 117, 11).

dat voor doodzonden een zwaardere genoegdoening nodig zou zijn dan voor dagelijkse.²⁰⁷ Dat is een miskennis zowel van het dodelijk karakter van alle zonden als van de vergeeflijkheid ervan alleen door Gods barmhartigheid in Christus.²⁰⁸

Maar waarom dan wèl worden de 'delicta' door Calvijn lichter genoemd dan de 'scelera'? Wij zullen wel niet mistasten wanneer wij daarop antwoorden: wat hij ten aanzien van de openbare zonden in vergelijking met de verborgen vaststelde, zal hij óók van toepassing hebben geacht op de misdaden in vergelijking met de vergrijpen: ze geven meer aanstoot. Zij vooral werken als slechte voorbeelden.²⁰⁹

Wij zouden hier kunnen doorvragen: *wannéér* geeft een openbare zonde meer aanstoot, zodat niet van een vergrijp, maar van een misdaad moet worden gesproken? — en zo misschien nog een nader criterium op het spoor komen. Die vraag laten wij echter nu rusten, omdat wij er ons aanstonds in ander verband voor geplaatst zullen zien, nl. als wij ons bezighouden met de kwestie aan welke *concrete* zonden Calvijn bij 'privata', 'publica', 'delicta', en 'scelera' heeft gedacht.²¹⁰

Overigens bedenke men dat Calvijn zich aansloot bij een reeds lang bestaande nomenclatuur. Onderscheidingen als die tussen openbare en geheime zonden, zware en minder zware of lichte zonden, 'mortalia' en 'venialia' gaan terug tot de eerste eeuwen van de christelijke kerk. Ze zijn voortgekomen uit de bezinning en strijd over de praktijk van de boete.²¹¹ De termen zijn door de eeuwen heen getradeerd. De distinctie '(delicta) privata' — 'publica' (waarin dan de 'manifesta sive notoria' een afzonderlijke groep vormen) komt voor in het kanonieke recht²¹², maar men treft ze ook aan bij de andere hervormers en de dopers. Dit maakt echter de vraag naar de criteria voor deze distincties bij iemand die ze overnam, in ons geval: Calvijn, niet overbodig.

Welke zonden in concreto ?

'Peccata privata', 'peccata publica', 'delicta' en 'scelera' zijn de namen voor *rubrieken* van zonden. Aan welke *concrete* zonden heeft Calvijn daarbij gedacht?

Verborgene zonden kunnen allerlei zonden zijn: plichtsverzaking, onbehoorlijk gedrag, oneerbare levenswandel enz.²¹³ Het zijn kort gezegd alle zonden

207 III, 4, 28 (IV, p. 117, 15 sqq.).

208 Aldus de hoofdstrekking van de paragrafen aan dit onderwerp gewijd: II, 8, 58.59 (III, p. 396, 13 sqq.); III, 4, 28 sqq. (IV, p. 117 sqq.). Vgl. voor het verschil met Calvijns distinctie nog Berkouwer, *a.w.*, II, blz. 78 vv.

209 IV, 12, 6 (V, p. 217, 21).

210 Blz. 95.

211 Rahner, *s.v. Sünde* (V. Dogmatisch), *LThK*, IX, Sp. 1178; Bavinck, *a.w.*, III, blz. 134; Weber, *Dogmatik*, I, S. 682; Weijland, *a.w.*, blz. 120 vv.

212 Plöchl, *Geschichte des Kirchenrechts*, II, S. 359.

213 IV, 12, 2 (V, p. 213, 11 sqq.).

waardoor wij persoonlijk gekwetst zijn, wat niet altijd zeggen wil: geschaad in ons eigen belang (in proprio negotio), want het moet ons ook smarten als Gód beledigd wordt.²¹⁴

Evenmin als van de verborgen zonden is van de openbare een volledige opsomming te geven. Opsommingen van zondaars, vrije navolgingen van de nieuwtestamentische zondencatalogi (1 Kor. 5 : 11, 6 : 10 en 1 Tim. 1 : 9-10), vindt men meermalen bij Calvijn.²¹⁵ Maar nimmer voeren ze de pretentie van volledigheid. Gewoonlijk eindigen ze met woorden als: 'et eius generis reliquos',²¹⁶ 'et tels semblables',²¹⁷ 'et similes'.²¹⁸ Er zijn te véél zonden om ze alle op te noemen.

Eén van de opsommingen die wij op het oog hebben, treffen wij aan in *Inst.* IV, 12,4. Calvijn schrijft daar: „Wanneer dan de kerk uit haar gemeenschap afsnijdt alle openbare overspelers, hoereerders, dieven, rovers, oproermakers, meinedigen, valse getuigen en andere dergelijken, en evenzo degenen die niet 'crimes si énormes' hebben bedreven — de latijnse tekst heeft hier 'leviora' —, maar na daarover behoorlijk vermaand zijn, God en zijn oordeel bespotten, dan is dat volstrekt geen aanmatiging, maar dan oefent de kerk slechts de jurisdictie uit die de Heer haar heeft toevertrouwd.”²¹⁹

Dit is een bijzonder leerzame uitspraak. Allereerst krijgen wij er hier een indruk van, wat voor zonden Calvijn zo al tot de 'peccata publica' rekent. Volgens zijn hier duidelijk de twee categorieën 'publica' te onderscheiden: a. de 'leviora', die tot afsnijding uit de kerkelijke gemeenschap kunnen leiden, nl. wanneer de bedrivers ervan de vermaningen die tot hen uitgaan, hardnekkig afwijzen, en b. andere zonden, 'crimes énormes', misdaden zoals hoererij, overspel, diefstal enz., die aanstonds afsnijding tot gevolg hebben.

Naast deze plaats leggen wij nu een andere, uit de *Catechismus* van 1537: 'Door de excommunicatie worden alle openbare hoereerders, echtbrekers, rovers, moordenaars, gierigaards, dieven, ongerechten, ruziemakers, veelvraten, dronkaards, oproerkraaiers en doorbrengers, indien zij na vermaand te zijn zich niet bekeren, overeenkomstig het bevel van God uit de gemeenschap der gelovigen verstoten'.²²⁰

214 *Comm. in harm. evang.*, OC, XLV, c. 512 (Matth. 18 : 15): 'privatim offensivus, non quidem in proprio negotio, sed quia dolore nos vulnerari convenit, quoties offenditur Deus'.

215 Behalve in de *Inst.* en de *Articles* — zie aant. 216 en 217 — o.a. ook in de *Cat.* 1537 en de *Conf.* 1537, OS, I, p. 415, 424—425.

216 IV, 12, 4 (V, p. 214, 21).

217 *Articles*, OS, I, p. 374, 3.

218 *Calvijn aan Olevianus*, 25 nov. 1560, OC, XVIII, c. 236: 'blasphemi, ebriosi, scortatores, percussores, rixosi, saltatores, qui choreas ducunt, et similes'. Vgl. *Comm. in Cor. 1*, OC, XLIX, c. 385 (1 Kor. 5 : 11): 'Porro hic integram scelerum enumerationem non ponit, sed quinque aut sex enumerat [Paulus] exempli gratia'.

219 OS, V, p. 214, 19—24.

220 OS, I, p. 415.

Hier wordt²²¹ van dezelfde zonden, waarvan in de *Institutie* verklaard wordt dat ze *onmiddellijk* excommunicatie tot gevolg hebben, gezegd dat ze tot excommunicatie *kunnen* leiden, nl. wanneer ondanks vermaan de bekering uitblijft. Dit laatste werd in de *Institutie* alleen met betrekking tot de '*leviora*' gezegd. Wat blijkt hieruit? Dat dezelfde publieke zonden in het ene geval als '*scelera*', in het andere als '*delicta*' worden beschouwd. *Bij Calvijn worden dezelfde zonden niet altijd op dezelfde wijze beoordeeld.* Dwz.: echtbreuk bv. is wel altijd echtbreuk, maar soms is ze een '*delictum*' en soms een '*scelus*'. Dat moet de kerkeraad geval voor geval uitmaken.²²² Dezelfde 'uitgesproken anti-objectivistische tendens' die G. C. Berkouwer in de bijbel bij de beoordeling van de zonden heeft opgemerkt, kan men ook bij Calvijn waarnemen. Daden „die — om met Berkouwer te spreken — 'objectief' dezelfde structuur vertonen”, worden toch niet gelijk beoordeeld. Bij de beoordeling is blijkbaar 'niet sprake van de hantering van een objectieve maatstaf, die aan allerlei ervaringsfenomenen wordt aangelegd'. Het lijkt niet te gewaagd aan te nemen dat ook bij Calvijn de intentie en de graad van bewustheid waarmee de zonde bedreven werd, een belangrijke rol spelen in de qualificatie en taxatie van de zonde.²²³ In de misdaad ziet hij ook de meer voldragen zonde; misschien is ze reeds een teken van een leven in de zonde. De bedrijver ervan zal men moeilijker tot zichzelf kunnen brengen dan die van een vergrijp.²²⁴

Samenvattend kan het volgende worden vastgesteld: men kan een aantal zonden opnoemen die Calvijn heeft beschouwd hetzij als verborgen, hetzij als openbare zonden. Volledige opsommingen heeft hij echter niet mogelijk geacht. Evenmin heeft hij het mogelijk geacht de zich voordoende openbare zonden definitief in één van de twee rubrieken (vergrijpen, misdaden) onder te brengen, omdat zonden van objectief dezelfde structuur nu eens als vergrijp en dan weer als misdaad moeten worden beschouwd. In de volgende paragraaf zullen wij zien hoe de beoordeling van de zonden zich ook tijdens de tuchtprocedure nog kan wijzigen.

Ook 'leertuchf' ?

Dat zonden tegen de leer in de tucht over de 'geestelijkheid' een niet onbelangrijke plaats innemen, spreekt vanzelf; ter bestemder plaats zal dit ook onze volle aandacht krijgen.²²⁵ Maar is dit ook het geval in de '*communis disciplina*', de tucht waaraan allen onderworpen zijn? Deze vraag verdient onze aandacht omdat Calvijn in de *Institutie* nauwelijks²²⁰ laat blijken dat afwijkingen van

221 Evenals in de *Articles* en de *Conf.* 1537.

222 IV, 12, 6 (V, p. 217, 13sqq.).

223 Vgl. Berkouwer, *a.w.*, II, blz. 63 v.

224 IV, 12, 6 (V, p. 217, 16sqq.).

225 In hoofdstuk V. Vgl. o.a. blz. 253, 258 vv., 279 vv., 283 vv.

226 Men zou kunnen denken aan de voorzin in IV, 9, 13 (V, p. 161, 19sqq.): 'Nam

de leer ook het gewone kerklid tuchtwaardig maken. Bovendien: de 'communis disciplina' heet bij hem 'disciplina *morum*', tucht over de *levenswandel*. Hij spreekt nooit over 'disciplina doctrinae' of 'in doctrina'.

Calvijn spreekt *Inst.*, IV, 9, 13²²⁷ wèl van de 'potestas in Scripturae interpretatione' waarvan de kerk gebruik maakt wanneer zich een geschil over een leerstuk voordoet. Hij heeft daarbij de 'gravioribus causae' op het oog waarvoor z.i. een synode bijeen moet worden geroepen. Het verband waarin Calvijn dit onderwerp bespreekt — *niet* in de beide hoofdstukken waarin hij de tucht over de kerkleden behandelt: IV, 11 en 12 — alsook de ten tonele gevoerde historische voorbeelden: Arius, *Eunomius*, Macedonius en Nestorius, maken het onwaarschijnlijk dat hij hier aan gewone kerkleden gedacht heeft. Daarom blijft de plaats hier verder onbesproken; in het hoofdstuk over de bijzondere tucht over de predikanten komen wij erop terug.

Maar wil dit nu zeggen dat Calvijn de opvattingen die het gewone gemeentelid over de leer koesterde, onverschillig lieten? Allerminst. Ook dat gewone gemeentelid wordt voorwerp van de kerkelijke tucht wanneer het afwijkende gevoelens ter zake van de leer koestert of voorstaat. Evenzo wanneer het de eenheid van de kerk verbreekt, een zonde die voor Calvijns besef aan de vorige nauw gelieerd is.²²⁸ Wanneer hij niettemin nergens van 'leertucht' spreekt, moet dat hieruit verklaard worden dat hij de leer die iemand voorstaat, tot diens *léven* rekent.²²⁹ Men kan voorwerp van tucht worden om echtbreuk en diefstal, maar ook om dwaalleer. Ook in dit laatste geval is sprake van 'disciplina *morum*', '*levenshicht*'.

Anderzijds laat het zich ook verdedigen dat bij Calvijn de tucht altijd '*leertucht*' is! Aan de hand van een tweetal citaten uit de *Institutie* willen wij trachten dit te doen.

Het eerste²³⁰ luidt als volgt: „Daarom, evenals de heilaanbrengende '*doctrina*' van Christus de ziel (anima) is van de kerk, vervult de '*disciplina*' in haar dezelfde functie als de zenuwen (nervi) in een lichaam, nl. de leden te verenigen en ze elk op hun eigen plaats te houden.²³¹ Daarom zoeken allen die de '*disciplina*' willen afbreken of het herstel daarvan verhinderen, of zij dit nu doen met opzet of uit onnadenkendheid, de kerk tot uiterste verstrooiing

quum singulis Ecclesiis attribuat [Paulus] diiudicationem (1 Cor. 14f. 29), ostendit quis in gravioribus causis sit ordo agendi'. Maar zou Calvijn hier aan het gewone gemeentelid hebben gedacht?

227 *OS*, V, p. 161, 6–37.

228 *Comm. in Titum*, *OC*, Lil, c. 435 sq. (Titus 3 : 10).

229 Wat niet zeggen wil, dat Calvijn leer en leven niet weet te *onderscheiden*. Vgl. *Ord. eccl.*, *OS*, II, p. 329, 6sqq.: het onderzoek van de 'pasteurs' 'contient deux parties': 'la doctrine' en 'la vie'.

230 IV, 12, 1 (V, p. 212, 24 sqq.).

231 'ut membra corporis, suo quodque loco inter se cohaereant'. *VG*: 'pour unir les membres et les tenir chacun en son lieu et son ordre'.

te brengen. Want waar moet het op uitlopen wanneer het aan een ieder vrijstaat te leven zoals hij wil? Nu, een dergelijke vrijheid zou er zijn, indien niet aan de prediking van de *'doctrina'* bijzondere vermaningen, bestraffingen en andere dergelijke hulpmiddelen werden toegevoegd, om de *'doctrina'* te handhaven zodat deze niet zonder uitwerking blijft. De *'disciplina'* is dus als het ware een breidel om er diegenen mee in toom te houden, die tegen de *'doctrina'* van Christus te keer gaan".

Het tweede citaat²³² is van de volgende inhoud: „Want dan heeft de *'doctrina'* haar volle gezag en levert ze vrucht op,²³³ als de dienaar niet alleen aan allen tegelijk uiteenzet hoe men moet leven, maar ook beschikt over het recht en de mogelijkheid om degenen van wie hij ziet, dat zij nonchalant leven of aan de *'doctrina'* slecht gehoorzaam zijn, *afzonderlijk aan te sporen en er bij ben op aan te dringen*, dat zij zich van die gehoorzaamheid kwijten".

In deze uitspraken worden op een opvallende wijze de *'doctrina'* en de *'disciplina'* met elkaar in relatie gebracht. En deze *onderlinge* relatie blijkt samen te hangen met de relatie van *beide* — *'doctrina'* en *'disciplina'* — tot het *leven van de kerkleden*. De *'doctrina'* zet uiteen hóe er geleefd moet worden, de *'disciplina'* draagt ertoe bij dat er ook zo geleefd wordt. Bij Calvijn is *'doctrina'* een door en door praktische aangelegenheid.

Niesel heeft E. Brunner eens 'völlige Unkenntnis der Theologie des Genfer Reformators' verweten, omdat deze beweerd had dat bij Calvijn de leer in tegenstelling stond tot het leven en de pietas.²³⁴ Deze bewering doet inderdaad aan Calvijns *'doctrina'*-begrip geen recht wedervaren.

Volgens P. Brunner is bij Calvijn de *'doctrina'* de *'praedicatio verbi divini, gepredigtes Evangelium'*, een *opvatting* waarbij W. Krusche zich aansluit²³⁵ en waartegen ook weinig bezwaar kan worden ingebracht, mits *'gepredigtes Evangelium'* niet alleen als prediking in de engere zin van het woord wordt opgevat. K. Reuter gaf Calvijns bedoeling dan ook nog iets beter aan, toen hij de *'doctrina'* omschreef als *'die pädagogische Form von Schrift und Evangelium'* en daarbij niet alleen dacht aan de prediking, maar ook aan de catechismi.²³⁶ R. Hedtke ging zelfs nog een — o.i. verantwoorde — stap verder: *'Mit der doctrina hat es die Predigt ebenso zu tun wie der Katechismusunterricht, die Institutio, die Congrégation und die Sakramente'*.²³⁷

Inderdaad is *'doctrina'* bij Calvijn een veelomvattend begrip.²³⁸ In de

232 IV, 12, 2 (V, p. 213, 21 sqq.). Vgl. *Comm. in Acta, OC, XLVIII, c. 462* (Hand. 20 : 20): *'saepe enim frigebit communis doctrina, nisi privatis monitionibus iuvetur'*.

233 *'vim ac auctoritatem obtinet'*. VG: *'a sa pleine autorite et produit son fruit'*.

234 Niese, *Kirche nach Calvin*, S. 320 f.

235 Brunner, *Glauben bei Calvin*, S. 107; Krusche, *a.a.O.*, S. 218, Anm. 488.

236 Reuter, *Grundverständnis der Theologie Calvins*, S. 81 ff., 87. Vgl. Niese, *Symbolik*, S. 3: *'der Begriff doctrina, der in der Reformationszeit etwas sehr Lebendiges bezeichnete und soviel wie Heilslehre, Heilspredigt bedeutete'*.

237 Hedtke, *a.a.O.*, S. 41.

238 Hedtke, *a.a.O.*, das.: *'ein umfassender und zugleich komplexer Begriff... für Calvin ein Schlüsselwort von umfassender Bedeutung'*. Het is *'einer der häufigsten*

Institutie komt het woord minstens voor in de volgende betekenissen: prediking of onderricht,²³⁸ de Schrift of het evangelie of het Woord van God,²⁴⁰ terwijl ook de betekenis van leerstuk of gehéél van leerstukken niet ontbreekt.²⁴¹

In al deze betekenissen blijft de grondbetekenis van 'docere' meeklinken.²⁴² Er wordt echter geen leer 'gedoceerd' die als theorie tegenover of naast de praktijk blijft staan.²⁴³ De 'doctrina' is heilsleer en levensleer, ze léert niet alleen, maar leert ook aän. 'Ergo in doctrina Semper utilitas spectanda est: ut quidquid ad pietatem nihil confert, nullo sit loco'.²⁴⁴ „Lehre ist die Einübung im Christentum. Lehre ist nicht zuerst ein Bündel von Lehren, von Lehrsätzen, die man als solche wissen muss, um Christ zu sein, es handelt sich vielmehr um ein einübendes, tätiges Erkennen. Was Calvin will, verdeutlicht man sich am besten an der Rolle eines Lehrlings, der sich in der Berufsbildung befindet. Ihm muss alles Nötige gesagt und gezeigt werden. Das ist seine 'Lehre'".²⁴⁵

Begriffe Calvins' hetgeen zich 'fast statistisch' daarin weerspiegelt, dat men 'kaum eine Seite in seinen Kommentaren und in seinen systematischen Schriften [findet], wo er das Wort doctrina nicht wenigstens einmal gebraucht'. Hedtke verwijst in dit verband naar Kolffhaus, *Seelsorge Calvins*, S. 162, die, overigens wel iets te gechargeerd, spreekt over 'das bei ihm auf jeder Seite wiederkehrende Wort doctrina'.

239 Bv. IV, 2, 1 (V, p. 31, 1); IV, 3, 6 (V, p. 48, 15.26). Vgl. *Artkies*, OS, I, p. 373, 42.

240 Bv. IV, 1, 5 (V, p. 8, 8 sq.): 'pastoribus iniuncta est caelestis doctrinae praedictio' (p. 8, 27); 'caelestis doctrinae ministerio' (p. 8, 27).

241 Bv. *Articles*, OS, I, p. 369, 25; 374, 3. Ook III, 4, 1 (IV, p. 85, 26); IV, 1, 12 (V, p. 16, 7); IV, 8, 10 (V, p. 142, 22); IV, 9, 13 (V, p. 161, 19). Vgl. Weerda, *a.a.O.*, S. 141: 'Die Lehre ist also noch etwas anderes als ein Gefüge von schriftgemässen richtigen Sätzen. Sie ist das auch'.

Vgl. nog voor de verschillende betekenissen: Nijenhuis, *Calvinus oecumenicus*, blz. 280. (met verwijzing naar Werdermann, *a.a.O.*, S. 332): 'De termen doctrina en verbum Dei worden door Calvijn promiscue gebruikt, en wel in twee betekenissen: 1. de inhoud van de Schrift en van het belijden der kerk; 2. de handeling van het prediken, het leren'. Hedtke, *a.a.O.*, das.: 'Calvin verwendet ihn [het begrip 'doctrina'] (1) für das Offenbarungsgeschehen, (2) für die Schrift und die Summe ihres Inhalts und (3) für die doctrina der Kirche'.

242 IV, 1, 6 (V, p. 12, 1 sqq.); IV, 3, 6 (V, p. 48, 15.26). Vgl. Hedtke, *a.a.O.*, S. 42: 'Schliesslich umfasst doctrina bei Calvin nicht nur das Inhaltliche von Predigt und Unterweisung, das praedicatum, sondern auch den Vorgang, das Vollziehen, die actio praedicandi und docendi'.

243 Van der Vegt in: Douma-Van der Vegt, *Gepredikte Woord*, I, blz. 17, die blz. 21 nog opmerkt, dat 'de voorbeelden van een dogma-behandeling in de prediking van Calvijn schaars te vinden zijn, maar het dogma wordt daar ook met de noodige soberheid te berde gebracht en volledig in dienst der prediking gesteld'. In ongeveer gelijke geest: Koopmans, *Oudkerkelijk dogma*, blz. 125 v.

244 *Comm. in Titum*, OC, Lil, c. 434 (Titus 3:9). Vgl. *Comm. in Ephes.*, OC, LI, c. 207 (Ef. 4:20). Zie blz. 324.

245 Weerda, *a.a.O.*, S. 137. Vgl. Hedtke, *a.a.O.*, S. 44: „Aber doctrina ist für Calvin stets auch 'eine Unterweisung zur rechten Gestaltung des (christlichen) Lebens'". S. 45: 'Calvin fordert einen *consensus von doctrina und vita*. Jede gesunde doctrina richtet sich auf die aedificatio und auf die vita'.

Daarom is de zonde niet soms maar *altijd* ongehoorzaamheid aan de 'doctrina'. De kerk keert zich daartegen met haar tucht. Er is tussen de 'doctrina' en de 'disciplina' een nauwe interdependentie.²¹⁰ De 'doctrina' gaat ongetwijfeld boven alles. Zij moet al het andere bezielen, zal dit niet dood en nutteloos zijn.²⁴⁷ Maar wil de 'doctrina' niet tot een bespotting worden, dan moet de 'disciplina' ermee verbonden zijn.²⁴⁸ Al gebruikt Calvijn dan niet het wóórd: alle tucht is bsj hem 'leertucht'.²⁴⁹

De zonde of de zondaar veroordeeld?

Veroordeelt de kerk als ze tucht oefent, (alleen) de zonde of (ook) de zondaar? Deze op het eerste gezicht misschien wat vreemd aandoende vraag dringt zich aan ons op, wanneer wij Calvijn meermalen horen verklaren dat in de tucht oefening, met name bij de excommunicatie, niet de *persoon* tot de eeuwige dood wordt veroordeeld — die persoon bevindt zich immers uitsluitend in de hand van God — maar dat slechts een oordeel wordt uitgesproken over zijn *dadēn*?TM Wil Calvijn daarmee zeggen, dat de persóón voor de tucht oefening immuun is en tuchtmaatregelen hem zélf niet raken? Allerminst. Wèl dat de tucht oefening uitsluitend haar aanleiding vindt — en màg vinden — in de zonden die bedreven zijn, niet in de wil om de bedrijver ervan te treffen. En óók dat de excommunicatie wèl een definitief oordeel betekent over de zónde, maar niet over de zondaar. Maar hij wil daarmee niet gezegd hebben, dat de zondaar 'buiten schot' blijft. Dat is onmogelijk: levenswandel en persoon kunnen wel worden ónderscheiden, maar niet gèscheiden. Wat dit involveert, met name wanneer de excommunicatie uitgesproken wordt, komt in de volgende paragraaf ter sprake.

246 'une étroite interdépendance'. Aldus Courvoisier, *Sens de la discipline ecclésiastique*, p. 24. Vgl. Kolfhaus, *Vom christlichen Leben*, S. 362: „Kirchenzucht und rechte Ordnung müssen sein, sie ist neben der reirien Lehre 'das andere Auge der Kirche'".

247 Vgl. *Supplex exhortatio*, OC, VI, c. 459 sq. Twee stukken nemen 'summu locum' in: dat God op de rechte wijze vereerd wordt en dat de mensen weten vanwaar zij hun heil hebben te verwachten. 'Sequuntur deinde sacramenta, et ecclesiae gubernatio, quae sicut ad huius doctrinae conservationem sunt instituta, sic non alio referri debent . . . Doctrina . . . , quae rite colendi Dei regulam praescribit. . . , anima est, quae corpus ipsum inspirat, vividum et actuosum reddit: facit denique, ne sit mortuum et inutile cadaver'.

248 IV, 11, 5 (V, p. 201, 10). — De verhouding tussen 'doctrina' en de 'disciplina' zal opnieuw onze aandacht vragen bij de bespreking van de kwestie: is de tucht 'nota ecclesiae'? Blz. 124 v.

249 Natuurlijk niet in die zin dat de 'doctrina Dei' voorwerp van kerkelijke beoordeling zou zijn. Vgl. *Comm. in Cor. I*, OC, XLIX, c. 529 (1 Kor. 14 : 29): 'Respondeo Jon subiici Dei doctrinam hominum censurae'. IV, 9, 14 (V, p. 163, 11 sqq.): 'Subiicere enim in eum modum Dei oracula hominum censurae, ut ideo rata sint quia placuerint hominibus, blasphemia indigna est quae commemoretur: et ego iam superius [= I, 7, OS, III, p. 65 sqq.] hoe ipsum attigi'.

250 IV, 12, 9 (V, p. 220, 18 sqq.). 10 (p. 221, 1sqq.); vgl. IV, 11, 2 (V, p. 198, 11 sqq.); IV, 12, 5 (V, p. 216, 13 sqq.). *Cat.* 1537, OS, I, p. 415 (De excommunication).

Inleidende opmerkingen

In de eerste twee edities van de *Institutie* treffen wij met betrekking tot de orde die bij de uitoefening van de kerkelijke tucht in acht moet worden genomen, nog hoegenaamd niets aan. Calvijn schrijft wel dat in de 'ecclesiae ordinationes' ook de 'excommunicationum disciplina' moet worden opgenomen,²⁵¹ maar wat zo'n tuchtorde zou moeten bevatten, vernemen wij niet. Pas sedert 1543 geeft de *Institutie* hierover de nodige informatie. Wij vinden er ook veel over in zijn commentaren.

Na een enkele opmerking over de tuchtorde in het algemeen staan wij in deze paragraaf achtereenvolgens stil bij de gang van zaken ten aanzien van de verborgen zonden, bij die ten aanzien van de openbare zonden, waarna wij nog afzonderlijk aandacht schenken aan Calvijns beschouwing over de excommunicatie met het daaraan verbonden omgangsverbod, en over de verzoening en wederopneming.

De 'légitima agendi series'; de gedragslijn ten aanzien van verborgen zonden

De juiste tuchtprocedure of zoals Calvijn zegt: de 'légitima agendi series',²⁵² is niet het product van menselijk nadenken. Ze is door Christus zelf aangegeven. Toen Hij aan de kerk de geestelijke rechtspraak opdroeg, stelde Hij ook de verschillende trappen vast waarlangs deze moest verlopen.²⁵³ De wijze waarop de tucht moet worden uitgeoefend is dus evenals de tucht zelf een zaak van *goddelijk recht*,²⁵⁴

Voor de ten aanzien van de verborgen zonden te volgen gedragslijn is het woord van Christus in Matth. 18 : 15 w.²⁵⁵ van beslissende betekenis. Daaruit blijkt dat de tucht bij dit soort zonden moet verlopen langs *drie trappen*²⁵⁶

251 *Inst.* 1536, 05, I, p. 257; *Inst.* 1539, OC, I, c. 1064. Vgl. IV, 10, 29 (V, p. 192, 4sqq.).

252 IV, 12, 3 (V, p. 214, 6 sqq.). VG: 'la façon légitime de procéder'. Vgl. IV, 1, 15 (V, p. 19, 31 sq.): 'legitimus ordo'.

253 Vgl. IV, 12, 2 (V, p. 213, 29-31): 'Christus praecipit', 'iubet'; IV, 12, 3 (V, p. 214, 7sq.): 'progrediamur secundum illos gradus a Christo positos'; IV, 12, 6 (V, p. 217, 10 sq. 14): 'gradus illos quos Christus enumerat'; 'secundum illam Christi regulam'.

254 De stelling van de theologische faculteit van Parijs: 'potestam excommunicandi esse de iure divino immediate a Christo ecclesiae concessam' ontkent Calvijn niet. Wel schrijft hij: 'Quemadmodum ecclesiae commissa est excommunicandi potestas, ita etiam rite utendi praefixa est ratio'. De kerk heeft ook de opdracht een goed gebruik van die 'potestas' te maken. *Articuli fac. theol. Paris.*, OC, VII, c. 33.

255 Vgl. IV, 12, 3 (V, p. 213, 36 sq.) en *Comm. in harm. evang.*, ad locum.

256 *Comm. in harm. evang.*, OC, XLV, c. 512 (Matth. 18 : 15): 'Tres autem fraternae correctionis gradus distincti ponit [Christus], — Men moet niet eindeloos vermanen.

De eerste is dat de zondaar onder vier ogen wordt vermaand; de tweede dat hij, indien hij blijk geeft van hardnekkigheid,²⁵⁷ opnieuw wordt vermaand, met behulp van getuigen (*adhibitis testibus*); de derde dat hij, indien men op deze manier niet verder komt, overgegeven wordt aan het openbare oordeel van de kerk (*publico ecclesiae iudicio*).

Begonnen wordt dus met vermaan onder vier ogen. Dit is 'het eerste fundament van de tucht'. Dit vermaan moet uitgaan van iedereen als de omstandigheden daartoe aanleiding geven.²⁵⁸ Hoe noodzakelijk is het, dat er onder de gelovigen vrijheid bestaat elkaar te vermanen!²⁵⁹ Ieder van ons schiet dagelijks tekort; het zou meer dan wreed zijn door te zwijgen en te doen alsof wij niets weten, verraad te plegen aan het heil van hen die wij door een vriendelijke berisping aan het verderf zouden kunnen ontrukken. Maar vooral de herders en de ouderlingen moeten op dit punt waakzaam zijn.²⁶⁰ Want hun taak is het niet alleen de gemeente in het algemeen vanaf de kansel te onderrichten, maar ook zorg te besteden aan de afzonderlijke schapen, met name aan de dwalende, gewonde, zieke en zwakke. Met de berisping onder vier ogen moet worden volstaan, wanneer de broeder daardoor tot berouw wordt gebracht.²⁶¹

Als de zondaar de vermaningen hardnekkig verwerpt of door met zijn zonden voort te gaan toont, dat hij ze veracht, volgt de tweede trap (*secundus gradus*).²⁶² Deze bestaat in een nieuwe vermaning, thans onder getuigen. Calvijn kan zich indenken dat iemand zich afvraagt of dit wel zin heeft. Zal een hardnekkig en tegenstrevend mens als hij de getuigen ziet, in plaats van tot erkenning van zijn schuld bewogen te worden, die nog niet krachtiger ontkennen? Men moet hier echter niet denken aan personen die hun schuld kortweg ontkennen — bij hen is aandringen met getuigen inderdaad tevergeefs — maar aan de velen, die hun verkeerde daden verkleinen of verontschuldigen, zolang zij zich niet tegenover een hoger gezag (*maior autoritas*) zien geplaatst. Dat dit de bedoeling is van Christus, blijkt ook uit het woord '*arguere*'.²⁶³ Dat be-

Vgl. de opmerkingen van Calvijn naar aanleiding van Titus 3 : 10, al heeft hij daar speciaal ketters en scheurmakers op het oog: er komt inderdaad aan het redetwisten geen eind; bovendien men zou geen tijd voor de kudde overhouden! *Comm. in Tttum, OC, Lil, c. 434 sq.*

257 '*si aliquod signum contumaciae dederit*'. *Comm. in harm. evang., OC, XLV, ibidem.*

258 IV, 12, 2 (V, p. 213, 13 sq.).

259 *Comm. in harm. evang., OC, XLV, c. 513* (Matth. 18 : 15): '*Hinc etiam colligitur, quam necessaria sit mutua inter fideles reprehensionum libertas*'.

260 IV, 12, 2 (V, p. 213, 15 sqq.). *Comm. in Acta, OC, XLVIII, c. 462* (Hand. 20 : 20).

261 Zoals '*apud Lucam diserte iubet Christus*'. *Comm. in harm. evang., OC, XLV, c. 513* (Matth. 18 : 15 en Luk. 17 : 3).

262 *L.I., OC, XLV, c. 513* (Matth. 18 : 16).

263 '*ex verbo arguendi*'. Calvijns betoog wordt begrijpelijker wanneer men '*arguere*' niet met 'bestrafen' vertaalt, maar gelijk trouwens behoort, met 'beschuldigen' of 'in staat van beschuldiging stellen'. Vgl. de volgende aant.

tekent: met bewijs overtuigen.²⁶⁴ De bedoeling van het erbij halen van getuigen is dus: aan de vermaning meer gewicht en ernst bij te zetten.

Blijft ook nu het berouw uit en openbaart zich in plaats daarvan nog meer hardnekkigheid,²⁶⁵ dan moet tot de derde trap worden overgegaan: de zondaar wordt overgegeven aan het gerecht van de kerk, dat is de raad der ouderlingen.²⁶⁶ Dit geschiedt uiteraard door hen die tot nu toe tevergeefs hebben vermaand. Dezen maken thans de zonden openbaar en wel, als het goed is, uit hetzelfde motief als waarom men iemands ziekte aan de dokter bekend maakt: opdat deze zich op de genezing kan gaan toeleggen.²⁶⁷ De kerkeraad roept nu de zondaar voor zich; het 'ius vocandi' maakt deel uit van de aan hem verleende geestelijke macht.²⁶⁸ De vermaning door en voor de kerkeraad draagt een nog ernstiger karakter dan de voorafgaande. Het is immers een vermaning 'par l'autorité publique', een vermaning om te luisteren, nu niet meer naar één of enkele personen maar naar de gemeente, zich aan haar nederig te onderwerpen en haar gehoorzaam te zijn. Blijft de verootmoediging ook nu nog uit en volhardt de zondaar in zijn boosheid, dan moet hij overeenkomstig het bevel van Christus worden geëxcommuniceerd.²⁶⁹

De gedragslijn ten aanzien van openbare zonden

Voor de vraag hoe ten aanzien van de openbare zonden gehandeld moet worden, is vooral van betekenis het woord van Paulus aan Timotheüs: 'Bestraf hen in aller tegenwoordigheid, opdat ook de overigen ontzag hebben (1 Tim. 5 : 20)'.²⁷⁰ Paulus heeft dit zelf in praktijk gebracht tegenover Petrus. Diens zonde was 'scandaleuse';²⁷¹ daarom heeft hij hem niet 'a part'²⁷² vermaand maar hem voor heel de gemeente geleid (Gal. 2 : 14). Openbare zonden geven openlijk aanstoot; daarom is hier de regel dat ze terstond voor de kerk, dwz. de kerkeraad, gebracht worden.

Ten aanzien van openbare zonden is toepassing van de regel van Matth.

264 'Arguere est demonstratione convincere'.

265 IV, 12, 6 (V, p. 217, 13 sq.).

266 *Comm. in harm, evang., OC, XLV, c. 512* (Matth. 18 : 15): 'ut traditur publico ecclesiae iudicio'. IV, 12, 2 (V, p. 213, 28): 'ad Ecclesiae iudicium, qui est Seniorum consensus'.

267 *Comm. in Thess. II, OC, LII, c. 215* (2 Thess. 3 : 14): 'Unde colligimus non esse parcendum eorum famae, qui aliter corrigi nequeunt nisi eorum vitia retegantur: sed videndum ut medico indicemus morbos, qui sanare eos studeat'.

268 IV, 11, 5 (V, p. 201, 4.13). Deze macht en dit recht alsook het 'ius arcendi a Coenae communione' zijn haar verleend om te kunnen voldoen aan de opdracht van 2 Kor. 10 : 4: het slechten van bolwerken enz.

269 IV, 12, 2 (V, p. 213, 19 sqq.).

270 IV, 12, 3 (V, p. 213, 37 sqq.; 214, 2 sqq.).

271 Aldus VG. VL: 'ad publicum usque offenculum peccaret'.

272 VG. VL: 'seorsum'.

18 onmogelijk. Het zou belachelijk zijn wanneer iemand die openbare erger-
nis gegeven had, zodat zijn boze daad algemeen bekend was, door ieder af-
zonderlijk zou worden vermaand. Als er duizend personen van op de hoogte
zouden zijn, zal hij duizend maal moeten worden vermaand!²⁷³

De zondaar moet worden gestraft 'selon la mesure de sa faute'.²⁷⁴ Daarom is
het eerste wat de kerkeraad moet doen, zich afvragen of hij met een vergrijp
dan wel met een misdaad te maken heeft. Bij vergrijpen zal gewoonlijk een
bestrafing met wóorden, een zachtzinnige vaderlijke bestraffing, voldoende
zijn om de zondaar tot zichzelf te brengen. Maar bij misdaden kan daarmee
niet worden volstaan. Iemand die door een boze daad die tot een slecht voor-
beeld strekt, de gemeente ernstig gekwetst heeft, verdient²⁷⁵ van de avond-
maalsgemeenschap beroofd te worden totdat hij blijk geeft van boetvaardig-
heid. Calvijn acht dit in overeenstemming met de door Paulus gevolgde ge-
dragslijn ten opzichte van de bloedschennis in Korinthe: zodra hij over het
geval ingelicht was, kastijde hij de man niet alleen met woorden, maar strafte
hij hem ook met de excommunicatie.

De excommunicatie wordt voltrokken in een samenkomst van de gemeente.
Dat deze gehouden wordt in de naam van de Heer wil niet alleen zeggen dat
ze begonnen wordt met het aanroepen van zijn naam, maar ook dat in haar
niets anders zal worden nagestreefd dan wat met zijn Woord overeenstemt.²⁷⁶
De gemeente neemt in die vergadering geen zelfstandig besluit. De excom-
municatie wordt haar voorgelegd als een 'res iam praeiudicata', een zaak waar-
over de raad der ouderlingen zich reeds een oordeel heeft gevormd.²⁷⁷ Daaraan
verleent de gemeente haar instemming en goedkeuring. De excommunicatie
wordt voltrokken 'communi seniorum consilio et ex plebis consensu'.²⁷⁸

In zijn beschrijving van een avondmaalsdienst in de *Institutie*²⁷⁹ zegt
Calvijn dat de dienaar vóór de viering diegenen uitsluit die door het verbod

273 Aldus *Comm. in evang. harm.*, OC, XIV, c. 512 (Matth. 18 : 15): '...si mille
sint conscii, millies monendus erit'.

274 IV, 12, 6 (VG).

275 VL heeft hier 'ad tempus'. In VG ontbreekt het equivalent daarvoor. Het is in
verband met het 'totdat' (donec, iusqu'a) dat erop volgt, eigenlijk ook overbodig.

276 *Comm. in Cor. I*, OC, XLIX, c. 379 sq. (1 Kor. 5 : 4). Vgl. *Comm. in harm.
evang.*, OC, XLV, c. 516 (Matth. 18 : 19): 'Hoe non modo sacrum os Dei consulere
oportet, ne quid statuatur nisi ex eius verbo, sed simul etiam a precibus auspiciari
convenit'.

277 'inde res ad populum, sed iam praeiudicata, deferebatur'. In Calvijns franse ver-
taling (vgl. J. Calvin, *Commentary on the Epistles of Paul the Apostle*, translated from
the original Latin, and collated with the author's French version, I, Grand Rapids 1948,
p. 183, n. 2): 'Puis apres la chose estoit renvoyee au peuple par eux, avec un advertisse-
ment toutteffois de ce qui leur en sembloit'.

278 Ad 1 Kor. 5 : 4. OC, XLIX, c. 380.

279 IV, 17, 43 (V, p. 409, 12 sqq.). De beschrijving komt reeds voor in de *Inst.*
1536, OS, I, p. 161.

van de Heer worden afgehouden. Wij hebben hier te doen met een excommunicatie 'in globo',²⁸⁰ een algemene excommunicatie waarbij geen namen worden genoemd. Men zou kunnen zeggen dat hiermee de uitsluiting bevestigd wordt van hen die door de kerkeraad zijn uitgesloten maar bovendien uitgesloten worden allen die niet aan de ambtsdragers en de kerkleden, maar wel aan zichzelf bekend zijn als mensen die in de zonde leven.

Terugblikkend kunnen wij in de door Calvijn voorgestane diversiteit van bestraffing van de tuchtwaardige zonden enige beginselen ontdekken. In de eerste plaats het oude beginsel dat verborgen zonden in het verborgen en openbare zonden in het openbaar moeten worden bestraft.²⁸¹ In deze regel gaat een stuk pedagogie schuil. Openbare zonden geven *meer aanstoot* dan verborgene; daarom moet er openbaar, dat wil óók zeggen: *strenger*, tegen opgetreden worden. Hier is krachtiger afschrikking nodig. En ditzelfde geldt binnen de categorie van de openbare zonden ten aanzien van de misdaden.²⁸²

Er is nog een tweede pedagogisch motief aan te wijzen: de tucht wil tot *bekering* leiden. Maar dan zal in het ene geval een zachte berisping voldoende zijn en in het andere strenger optreden nodig wezen.²⁸³

Nog iets anders kunnen wij constateren: een zonde wordt ernstiger van karakter naarmate zich bij de zondaar méér hardnekkigheid (*contumacia*) openbaart. Verborgen zonden houden dan op verborgen te zijn en vergrijpen worden misdaden. En daarmee wijzigt zich ook de bestraffing van de zonden. Deze wordt strenger. Zo kan ook een oorspronkelijk verborgen zonde of een vergrijp tot excommunicatie leiden.²⁸⁴ En deze excommunicatie kan alleen weer ongedaan gemaakt worden als het tégendeel van 'contumacia' optreedt: 'poenitentia'.²⁸⁵

De excommunicatie

In het voorgaande kwam de excommunicatie reeds herhaaldelijk ter sprake. De vraag wat Calvijn daaronder precies verstaat en wat volgens hem de draagwijdte ervan is, bleef echter nog onbesproken. Wij willen daar nu onze aandacht aan wijden.

De excommunicatie is de ernstigste straf van de kerk, als het ware de felste

280 De uitdrukking is van Köhler, *Ehegericht und Konsistorium*, II, S. 522.

281 IV, 12, 3 (V, p. 213, 37 sqq.). *Comm. in harm, evang.*, OC, XLV, c. 512 (Matth. 18 : 15): 'Nam si quis in totam ecclesiam peccaverit, eum Paulus iubet publice argui'.

282 IV, 12, 6 (V, p. 217, 20 sqq.).

283 Vgl. *Calvijn aan Olevianus*, 25 nov. 1560, OC, XVIII, c. 236: 'Qui levius deliquit humanis verbis castigatus dimittitur. Gravioribus peccatis animadversio severior'.

284 Vgl. *Comm. in Thess. II*, OC, LH, c. 215 (2 Thess. 3 : 14): 'contumacia intolerabile vitium est'.

285 Vgl. IV, 12, 8 (V, p. 219, 9 sqq.).

bliksemingslag, een straf die alleen in geval van noodzaak wordt toegepast.²⁸⁶ Ze bestaat in het bevel zich te onthouden van deelneming aan het avondmaal. Dit móet wel het einde zijn van het tuchtproces. Want vooral aan het avondmaal openbaart de kerk zich als het lichaam van Christus en de gemeenschap der heiligen. Het avondmaal is ingesteld om de leden van onze Heer Jezus Christus zowel met Hem, hun Hoofd, als met elkaar in één lichaam en één geest samen te voegen. Daarom kan het niet anders of het avondmaal wordt bezoedeld en bevlekt, als er lieden aan deelnemen die door hun boos en ongerecht leven duidelijk tonen dat zij Jezus volstrekt niet toebehoren. Dit kan óók blijken uit hun liefdeloos gedrag jegens de broeders. Want 'wij kunnen niemand van onze broeders kwetsen, minachten, verwerpen, krenken of hoe dan ook beledigen, zonder in hem door ons grievend optreden tegelijk Christus te verachten en te kwetsen, en geen onenigheid hebben met de broeders zonder tegelijk onenig te zijn met Christus, en Christus niet liefhebben zonder Hem lief te hebben in de broeders'.²⁸⁷

Voor onvolmaakten is aan het avondmaal plaats. Men moet zelfs zeggen: waren wij niet onvolmaakt, dan zou het avondmaal ons van geen enkel nut zijn. Het is immers juist 'une aide et soulagement de nostre infirmité'. Maar het mag niet worden gegeven aan hen die openlijk als onwaardigen (*indigni*) bekend staan.²⁸⁸ Hun deelneming zou profanie van het sacrament en verregaande ontering van Christus betekenen.²⁸⁹ Zij moeten er door de excommunicatie van geweerd worden.

De excommunicatie is echter niet alleen uitsluiting van de *avondmaalsgemeenschap* maar ook van de *kerk* gemeenschap. Dat is feitelijk hetzelfde. Een enkele maal noemt Calvijn de verstoting van de avondmaalsgemeenschap een téken van de verstoting uit de gemeenschap van de christenen.²⁹⁰ Maar gewoonlijk

286 IV, 11, 5 (V, p. 200, 38 •– 201, 1): 'Severissima enim Ecclesiae vindicta, et quasi ultimum fulmen, est excommunicatio, quae non nisi in necessitate adhibetur'.

287 IV, 17, 38 (V, p. 402, 10 sqq.). Vgl. *Articles*, OS, I, p. 371, 32 sqq.: 'ceste sainte Cene ordonnee et jnstituee pour conjoindre les membres de nostre Seigneur Iesu-christ avecq leur chefz et entre eux mesmes en ung corps et ung esprit'. Vgl. Kolfhaus, *Vom christlichen Leben*, S. 354: „Erinnert doch gerade das Abendmahl daran, dass christliches Leben 'Leben in Gemeinschaft' ist, so dass das Urteil von P. Jacobs zu Recht besteht: 'Calvins Ausführungen über das Abendmahl sind in besonderem Mass auf die Ethik abgestimmt und lassen den Charakter seiner Ethik mit besonderer Klarheit hervortreten'. Da wir in der Abendmahlsfeier eins werden mit Christus und den Brüdern, ist ihm die sozialetische Bedeutung dieses Sakraments besonders eindrücklich". Kolfhaus verwijst hier naar P. Jacobs, *Prädestination und Verantwortlichkeit bei Calvin*, Neukirchen 1937, S. 91.

288 *Cat. Gen.* in: *Bekennisschriften-Kirchenordnungen* (Niese), S. 40 f. (nr. 359–361, 368). – Calvijn eist niet 'Evangelicam perfectionem'. 'Sic enim ab Ecclesia excluderentur omnes'. III, 6, 5 (IV, p. 150, 7 sqq.).

289 Vgl. *Articles*, OS, I, p. 371, 38 sq.

290 *L.L.*, OS, I, p. 373: 'lexcommunier, eest a scavoynr quil soyt tenu comme reiecte de la compagnie des crestiens et laisse en la puissance du diable pour une confusion temporelle . . . et en signe de ce quil soyt reiecte de la communion de la Cene . . .'

blijkt weren, beroven of verstoten van het avondmaal, het avondmaal verbieden, of aanzeggen dat men er zich van moet onthouden, geheel identiek te zijn met verstoten, uitdrijven, verdrijven of verwijderen uit of afzonderen van de kerk, het lichaam der kerk, het gezelschap of de gemeenschap der gelovigen.²⁹¹ Begrijpelijk: als de kerkgemeenschap zich zó duidelijk in de avondmaalsgemeenschap manifesteert, kan men iemand niet van het avondmaal uitsluiten zonder hem tegelijk van de kerk uit te sluiten.

Het is duidelijk dat zelfs wanneer de excommunicatie niet méér inhouden zou dan het tot nu toe geschetste, ze reeds diep ingrijpt in het leven van hen die er door worden getroffen. Zij hebben wel geen recht zich daarover te beklagen, want de kerk excommuniceert niemand die niet tevoren door zijn hardnekkigheid zichzelf tot buitenstaander heeft verklaard.²⁹² Maar de betekenis van de excommunicatie reikt nog verder, ze reikt zelfs tot over de grenzen van de tijd en van dit aardse leven.

Wanneer Calvijn zich over dit aspect van de excommunicatie bezint, zoekt hij zijn weg tussen twee uitersten, tussen twee meningen die hij beide verwerpt. De eerste komt neer op een *minimalisering* van de excommunicatie. Wat deert het ons dat de kerk, de gelovigen, ons veroordelen? Dat is slechts een oordeel van ménsen waaraan niet veel waarde behoeft te worden gehecht, een aanmatigende uitspraak die men voor kennisgeving kan aannemen.²⁹³ In de tweede opvatting wordt de excommunicatie *gemaximaliseerd*. De excommunicatie werpt de zondaar in de eeuwige dood en verdoemenis. Ze is een anathema: de mens wordt erdoor vervloekt zonder dat hem hoop op vergeving gelaten wordt; hij

291 Calvijn gebruikt promiscue 'a fidelium consortio abdicare atque expellere', 'abdicare ex ecclesiae grege': *lust.* 1536, OS, I, p. 90 sq.; 'abdicare a societate fidelium': IV, 11, 1 (V, p. 195, 30 sq.), IV, 12, 2 (V, p. 213, 30.32); 'e consortio ecclesiae exterminare': IV, 12, 4 (V, p. 214, 23); 'abigere ex Christi familia': IV, 12, 5 (V, p. 215, 18 sq.); 'privare Coenae communionem', 'ab Ecclesia eliminare', het bevel 'a sacrae Coenae participatione abstinere': IV, 12, 6 (V, p. 217, 22sq.); 'ab Ecclesia expellere': IV, 12, 9 (V, p. 220, 11); 'a communionem rescindere': *Comm. in Cor. 1*, OC, XLIX, c. 386 (1 Kor. 5 : 11); 'deiecter du corps de lesglise': *Articles*, OS, I, p. 372, 12; 'reiecter de la compagnie des fideles': *Cat.* 1537, OS, I, p. 415 (De excommunication); 'séparer de la communion des fideles': *Conf.* 1537, OS, I, p. 425 (Excommunication); 'a communicationem reiciere': *Cat. Gen.*, OS, II, p. 144, 14; 'interdire la communion': *Cat. Gen.*, OS, II, 144, 30. — In de *Ordonn. eccl.* wordt gesproken van 'interdire la communion de la cene', 'separer de lesglise' en van de aanzegging 'sabstenir de la cene': OS, II, p. 358, 23 sq., 30; 359, 9.18 sq., 22 sq.

292 Vgl. *Articles*, OS, I, p. 371, 36: 'qui se declairent et manifestent par leur meschante et jnique vie n'appartenir nullement a Iesus'. *Calvijn aan Poppius*, 26 febr. 1559, OC, XVII, c. 453 sq.: 'Qui suspensi a sacra coena proterve iudicium ecclesiae respuunt, hac sua contumacia declarant se extraneos'. Rutgers, *Kerk met het recht in verband*, biz: 25: 'De verbreking der gemeenschap geschiedt wezenlijk door den overtreders zeiven; alleenlijk, hij wil dat niet zien en erkennen; en het is dan de kerk, die het uitspreekt en tot wezenlijkheid maakt'.

293 IV, 11 2, (V, p. 198, 16 sq.); IV, 12, 4 (V, p. 214, 19sq.).

wordt overgegeven aan het eeuwig verderf, geschrapt uit het getal der uitverkorenen. De eerste beschouwing trof Calvijn aan bij de politieke libertijnen in Genève, de tweede vond hij bij verschillende 'Docteurs ecclésiastiques'.²⁹⁴

Nu is zijn bezwaar tegen de eerste beschouwing niet, dat de excommunicatie een oordeel van mensen wordt genoemd. Want dat is ze: een 'Ecclesiae' of 'fidelium iudicium'.²⁹³ Maar zijn bezwaar is wel dat dit menselijk oordeel losgemaakt wordt van Christus, die tot het uitspreken ervan de opdracht gaf en er zijn volmacht aan verbond. Als de kerk excommuniceert, doet ze niets anders dan de geestelijke rechtspraak uitoefenen, die de Heer haar in Matth. 18 : 15 w. heeft opgedragen. Daartoe behoort ook het 'binden': het niet kwijtschelden, het toerekenen van de zonden. Wanneer de kerk in de excommunicatie 'bindt', is het de Heer die dit doet. Hij heeft immers betuigd dat het oordeel van de gelovigen niets anders is dan de promulgatie van zijn eigen uitspraak en dat wat zij op aarde gedaan hebben, in de hemel voor geldig gehouden wordt.²⁹⁶ 'Quale futurum sit coeleste Dei iudicium' wordt hier op aarde bekendgemaakt.²⁰⁷

Men kan zich afvragen of God op deze wijze niet verlaagd wordt tot een 'pedarius iudex', een ondergeschikt rechter, die slechts het vonnis ondertekent dat tevoren door sterflijke mensen werd geveld.²⁹⁸ Dat is niet het geval. Want Christus zegt in Matth. 18 niet dat elk oordeel vast en bondig zijn zal, maar alleen dat wat onder zijn leiding tot stand gekomen is, niet enkel door zijn Geest, maar ook door zijn Woord.²⁹⁹ Van een plaatsen van God voor een menselijk 'praeiudicium' is geen sprake als men slechts bekend maakt wat uit zijn mond is uitgegaan en zich beijvert trouw uit te voeren wat Hij bevolen heeft. Christus

294 IV, 11, 2 (V, p. 198, 11 sqq.); IV, 12, 9.10 (V, p. 220, 10.29–221, 1 sqq.).

De betekenis van 'anathema' heeft zich in de loop der eeuwen herhaaldelijk gewijzigd. Zie Heinrici, s.v. *Anathema*, RE, I, S. 495; Berkouwer, *Strijd om r.-k. dogma*, blz. 6–46; Vorgriemer, s.v. *Anathema*, LThK, I, Sp. 494 f. Sedert lang verstaat het rooms-katholieke kerkrecht onder het anathema een plechtig uitgesproken excommunicatie; vgl. Plöchl, *a.a.O.*, I, S. 392; CIC, can. 2257. Excommunicatie en anathema betekenen 'geen uitsluiting uit de kerk zelf noch uit de gemeenschap der heiligen. Zij is veelmeer een voorlopige isolering van de geëxcommuniceerde, een afscheiding van de kerkelijke rechtsgemeenschap, een beroving van sommige rechten en geestelijke goederen . . .' (zo Van Groessen-Van Vlissingen, *Kerkelijk recht*, nr. 1047).

Dat Calvijn IV, 12, 10 (VG), toch niet ten onrechte spreekt van 'les Docteurs ecclésiastiques' die het anathema als 'exécration' opvatten, blijkt o.a. uit de uitspraak van Gelasius I (495) met betrekking tot heresieën: 'Haec et his similia. . . cum suis auctoribus auctorumque sequacibus sub anathematis insolubili vinculo in aeternum confitemus esse damnata' (*Denzinger*, nr. 166) en de definitie van de synode van Meaux (845): 'aeterna mortis damnatio'. Vgl. Gensichen, *Damnatus*, S. 18.

295 IV, 11, 2 (V, p. 198, 16 sq., 18); IV, 12, 10 (V, p. 220, 30 sq.).

296 IV, 11, 2 (V, p. 198, 18 sqq.).

297 *Comm. in harm. evang.*, OC, XLV, c. 476 (Matth. 16 : 19).

298 *L.L.*, OC, XLV, c. 515 (Matth. 18 : 18).

299 Vgl. *Articuli fae. theol. Paris.*, OC, VII, c. 33: de reeds op blz. 100, aant. 254, aangehaalde woorden en de onmiddellijk daaropvolgende: *Primum, ne iudicet, nisi ex ore Domini*

is de enige rechter, ook al spreekt Hij zijn oordeel uit door zijn kerk. Juist omdat het zijn oordeel is, mag het niet gebagatelliseerd worden.

Dat wil echter niet zeggen, dat Calvin de maximaliserende beschouwing zou zijn toegedaan. Deze kan met recht aanmatigend worden genoemd! Want in de eerste plaats: wij hebben geen opdracht om verworpenen en verkorenen van elkaar te onderscheiden, dat is iets wat God zichzelf voorbehouden heeft.³⁰⁰ Vervolgens: wij kunnen dat ook niet. De verworpenen mogen meermalen door duidelijke kentekenen bevestigen dat het oordeel van God al over hen geveld is,³⁰¹ daar staat tegenover dat men bij hen ook vaak dezelfde kentekenen van de roeping (*vocationis similia signa*) aantreft als bij de uitverkorenen.³⁰² Natuurlijk is het mogelijk dat een geëxcommuniceerde een verworpene is, maar men kan nooit zeggen dat de excommunicatie iemand tot een verworpene maakt.³⁰³ En tenslotte geeft de maximaliserende beschouwing blijk van een veel te geringe dunk van Gods barmhartigheid. Men denke aan de zonen van Jakob die de schandelijkste zonden begingen. Maar in plaats dat zij uit het uitverkoren volk werden verdeld, werden zij tot hoofden ervan verheven!³⁰⁴ Als wij bij geëxcommuniceerden meer hoogmoed en hardnekkigheid dan ootmoed bespeuren, laten wij hen dan aan het oordeel van de Heer overgeven en ten aanzien van hen voor de toekomst betere dingen verwachten en daar ook om bidden. Wij moeten de kracht van God niet willen beperken en aan zijn barmhartigheid niet de wet willen voorschrijven. Als het Hem goeddunkt worden de allerslechtsten veranderd in de allerbesten, vreemdelingen in de kerk ingelijfd en buitenstaanders erin opgenomen.³⁰⁵

Calvijns eigen positie heeft zich in het voorafgaande reeds enigermate afgetekend. Enerzijds beschouwt hij de excommunicatie als een oordeel van Christus, uitgesproken door de kerk, dat wel degelijk betrekking heeft op iemands plaats in het rijk van God en op zijn eeuwig heil. Anderzijds verzet hij zich krachtig tegen de identificatie van de excommunicatie met de eeuwige verdoeming.

Het is mogelijk zijn standpunt nog wat duidelijker in het vizier te krijgen. Dan moeten wij nog iets nader ingaan op zijn reeds eerder gereleveerde ge-

300 'quod Dei est solius non nostrum'. 'Haec quidem singularis est Dei ipsius prae-rogativa' (met verwijzing naar 2 Tim. 2 : 19). IV, 1, 3.8 (V, p. 6, 25; 12, 29–13, 1).

301 III, 23, 12 (IV, p. 407, 2 sqq.); IV, 1, 2 (V, p. 3, 17 sq.).

302 III, 24, 7 (IV, p. 418, 24 sqq.).

Vgl. Bockwoldt, *a.a.O.*, S. 183: „Zwar kann Calvin gelegentlich so von ungefähr den Glauben und das reine Leben als 'Zeichen der Erwählung' ansehen, wie er andererseits das Kennzeichen des Verworfenen darin erblickt, dass dieser die Wahrheit hartnäckig leugnet; doch ist das nicht sein letztes Wort in dieser Frage“.

303 Vgl. behalve de in aant. 300 genoemde plaatsen, *Comm. in Thess. II, OC, LII, c. 216* (2 Thess. 3 : 15): 'Interim ab anathemate discernitur excommunicatio. Nam quos censurae suae severitate notat ecclesia, Paulus non prorsus abiici debere admonet, quasi a spe abdicati essent: sed dandam operam, ut sanam *meutern* revocentur'.

304 IV, 1, 24 (V, p. 26 sq.).

305 IV, 12, 9 (V, p. 220, 14 sqq.).

dachte dat de excommunicatie niet zozeer een veroordeling is van de zondaar als wel van zijn zonde, van zijn leven en werken. De veroordeling van die laatste is definitief, die van de persóón niet. De persoon wordt óók wel veroordeeld. Calvijn schrijft nl.: wanneer de geëxcommuniceerden hun leven horen veroordelen, wordt hun aangezegd dat de eeuwige verdoemenis hen wacht. Maar. .. hij haast zich daaraan toe te voegen, nog in dezelfde zin: 'indien zij zich niet bekeren'.³⁰⁶

Op deze manier drukt Calvijn zich dikwijls uit. Door de excommunicatie worden onbekeerlijke zondaars uit het lichaam van de kerk verdreven en als 'membres pourris' daarvan afgesneden, 'totdat zij tot berouw en erkenning van hun zonde en ellende komen'.³⁰⁷ In de excommunicatie oordeelt de kerk dat zij vreemd zijn aan de kerk en mitsdien aan Christus, maar 'slechts voor de tijd dat zij in hun afzondering blijven'.³⁰⁸ De kerk verklaart met het Woord, dat zij geen deel in het rijk van God hebben en zij bindt hen met zeer vaste banden, maar met hetzelfde Woord ontbindt en vertroost zij hen, 'wanneer zij tot bekering komen'.³⁰⁹

De voorzinnen spreken telkens een bijzonder ernstig oordeel uit. Maar de nazinnen maken daarbij telkens een voorbehoud. In de voorzinnen keert Calvijn zich tegen de minimaliserende beschouwing van de excommunicatie in de nazinnen tegen de maximaliserende. Beide moeten ernstig worden genomen. Het voorbehoud dat in de nazinnen wordt uitgesproken, heft de realiteit en de ernst van het in de voorzinnen uitgedrukte oordeel niet op, noch verzwakt dit. Wie overeenkomstig het Woord van God geëxcommuniceerd is, staat buiten de kerk en buiten Christus. Dit moet volstrekt au sérieux worden genomen, door de geëxcommuniceerde, door de gemeente en ook door andere kerken. Wie door één kerk geëxcommuniceerd werd, moet ook door andere niet meer als kerklid worden erkend.³¹⁰

306 IV, 12, 10 (V, p. 221, 2sq.): 'vitam moresque suos damnari audientes, suae etiam perpetuae damnationis, nisi resipuerint, certi fiunt'. Vgl. *Cat.* 1537, *OS*, I, p. 415 (De excommunication): 'elle [l'Eglise] condamne leur vie et leurs meurs, et silz ne sadmendent elle les fait desia certains de leur damnation'. Vgl. IV, 11,2 (V, p. 198, 11sq.): 'Ligat autem Ecclesia quem excommunicat: . . . sed quia eius vitam ac mores damnat, ac, nisi resipuerit, iam eum damnationis admonet'.

307 *Articles*, *OS*, I, p. 372, 12 sqq.

308 IV, 12,9 (V, p. 220, 12 sq.).

309 III, 4, 21 (IV, p. 110, 2 sq.).

310 Vgl. blz. 165 en 236, aant. 537. — De excommunicatie is *minder* dan schrapping uit het getal der uitverkorenen, maar *meer* dan uitsluiting uit de zichtbare kerk.

De diepe ernst van de excommunicatie blijkt, wanneer de dienaar in de avondsmaalsdienst verklaart: 'ie excommunie tous idolâtres, . . . leur denonceant qu'ilz ayent à s'abstenir de ceste sainte Table, de paour de polluer et contaminer les viandes sacrées, que nostre Seigneur JESUS Christ ne donne sinon à ses domestiques et fidelles'. *Forme des prieres et chantz*, *OS*, II, p. 47, 3 sqq. Vgl. blz. 235 v.

Een onderscheiding als door Ursinus gemaakt, tussen een innerlijke gemeenschap waarvan de excommunicatie niet, en een uiterlijke waarvan zij wel uitsluit, vermeld door

Omgekeerd mogen ook de voorzinnen de nazinnen niet ontcrachten. De macht en de barmhartigheid van God mogen niet beknot worden. Hij kan 'les plus meschans' veranderen in 'gens de bien'.³¹¹ Juist de excommunicatie bewijst dat Hij de zondaar niet loslaat. Ze zegt hem het eeuwig oordeel aan — dat zeker komt als de bekering uitblijft³¹² — maar juist daardoor roept ze hem terug tot het heil.³¹³

In deze geest interpreteert Calvijn ook het 'tradere Satanae' in 1 Kor. 5 : 5.³¹⁴ De opvatting van o.a. Chrysostomus, dat hier evenals in 1 Tim. 1 : 20 (het geval van Alexander en Hymenaeüs) gedacht zou moeten worden aan de een of andere ernstige lichamelijke straf (gravem aliquam corporis poenam) acht hij niet juist. 'Aan de satan overgeven' is een passende benaming voor 'excommuniceren', want, om met Augustinus te spreken, zoals Christus regeert *in* de kerk, regeert de duivel *daarbuiten*,³¹⁵ en zoals wij, wanneer wij worden opgenomen in de gemeenschap van de kerk en daarin blijven, onder de trouwe bescherming van Christus staan, zo wordt hij die uit de kerk geworpen wordt 'quodammodo' aan de macht van de satan overgegeven 'quia extraneus fit et alienatur a Christi regno'. Hier herkennen wij het element van de voorzinnen.

De toevoeging 'in exitium carnis', tot verderf van het vlees, houdt echter een verzachting in. Aan de satan wordt niet toegestaan de zondaar geheel te gronde te richten of hem in altijddurende dienstbaarheid te houden. Hier is sprake van een 'damnatio temporaria' en wel van één die voor de toekomst heilzaam bedoelt te zijn. 'Damnatio carnis' wil zeggen: 'damnatio temporalis'. Want zoals de zaligheid en de verdoemenis van de *geest eeuwig* zijn, zo staat hier 'damnatio carnis' voor 'damnatio temporalis'. Paulus wil zeggen: wij zullen hem in deze wereld voor een tijd (ad tempus) veroordelen, opdat de Heer hem in zijn koninkrijk behoude.³¹⁶ Wij treffen hier het element van de nazinnen aan.

Bouwman, *Kerkrecht*, II, blz. 648, maakt Calvijn niet. Bouwman maakt deze onderscheiding tot de zijne; hoe hij dan toch kan blijven spreken van 'het absolute standpunt', dat 'beslist [moet] worden gehandhaafd', is niet duidelijk.

311 IV, 12,9 (V, p. 220,25): 'pessimi in optimos'.

312 *Comm. in Cor. II, OC, L*, c. 116 (2 Kor. 10 : 6): 'Tametsi enim non statim fulminat Deus, quum minister sententiam protulit: ratum tamen est iudicium et suo tempore implebitur'.

313 IV, 12,10 (V, p. 221, 7sq.).

314 IV, 12,5 (V, p. 216, 18sq.). Iets uitvoeriger: *Comm. in Cor. I, OC, XLIX*, c. 380 sq. (1 Kor. 5 : 5), waaruit hierna geciteerd wordt.

315 Deze interpreterende uitspraak ontleent Calvijn aan *Sermo 68* van Augustinus. In *OS, V*, p. 216, 42, n. 1 wordt opgemerkt: 'hanc sententiam Augustini non invenimus'. Toch is de uitspraak daar te vinden. Vgl. *VG, IV*, p. 242, en Smits, *l.c.*, II, p. 49.

316 Veel tegenwoordige exegeten staan een interpretatie voor die dicht komt bij de door Calvijn afgewezenen. 'Veelal vat men dit zo op, dat het overgegeven worden aan de satan voor de zondaar de dood tengevolge zal hebben', aldus Ridderbos, *Paulus*, blz. 526, met verwijzing naar Lietzmann-Kümmel, Büchsel, Schneider, Kasemann, Bohren. Zelf acht hij het „veel waarschijnlijker, dat met dit 'verderf van het vlees' aan een zware lichamelijke, althans het tijdelijke leven rakende bezoeking te denken is, die de aan de satan overgeleverde zondaar zal treffen (vgl. 2 Kor. 12 : 7; Luc. 13 : 16; Job 1, waar ook het lijden aan de werking van de satan wordt toegeschreven)". *A.w.*, blz. 527.

Trachtend de voorzinnen en de nazinnen in één blik te overzien kunnen wij zeggen, dat de excommunicatie geladen is met een aangrijpende ernst, maar nog niet met de laatste. Het is een *vóórlaatste* ernst, die zich juist manifesteert om de laatste af te wenden. Daarom is de excommunicatie een aangrijpend geuitenis van de liefde van God tot zondaars.³¹⁷

Calvijns afwijzing van de excommunicatie als een onherroepelijke verwijzing naar het eeuwig verderf, doet de vraag rijzen, in hoeverre zijn predestinatieleer in zijn beschouwing van de excommunicatie een rol speelt.³¹⁸ Met betrekking tot de leer van de verwerping kan het antwoord geheel negatief luiden.³¹⁹ Nergens leidt Calvijn uit de excommunicatie af dat de geëxcommuniceerde verworpen is. Integendeel, wij horen hem juist tegen een dergelijke redenering waarschuwen.³²⁰ De belijdenis van de uitverkiezing functioneert daarentegen in zijn beschouwing van de excommunicatie op indrukwekkende wijze. Óók geëxcommuniceerden kunnen uitverkorenen zijn. Daarom mag de kerk nooit aan hen wanhopen.

Het omgangsverbod

Omdat de excommunicatie niet alleen de uitsluiting is van de 'communio'

317 Vgl. Schummer, I.e., p. 70: „Parlant des menaces conditionnels de Dieu, Calvin écrit cette phrase qui me semble bien définir l'esprit de la discipline: '... quand il (Dieu) induit à repentance ceux auxquels il veut pardonner, en leur dénonçant les peines qui leur adviendraient s'ils persévéraient en leurs vices'. Ce que Dieu veut en cet endroit, il le réalise par le ministère de la discipline ecclésiastique confié à ses ministres. Une telle conception de la discipline permet à Calvin d'écrire: '... la correction est une bénédiction de Dieu, et un témoignage de son amour, comme dit l'Écriture". Schummer citeert hier I, 17, 14 en III, 4, 32 naar de 'édition nouvelle' van de franse *Institutie*, 1955–1958 uitgegeven door de 'Société Calviniste de France' (Genève, Labor et Fides).

318 Dit te meer omdat velen in de predestinatie het centrale leerstuk bij Calvijn hebben gezien. Vgl. Bohatec, *Calvins Vorsehungslehre*, S. 414: 'Die Prädestinationslehre ist die Zentrallehre Calvins'. Troeltsch, *a.a.O.*, S. 615, spreekt van 'Zentraldogma'. Polman, *Praedestinatieleer*, blz. 376, drukt zich genuanceerder uit: de belijdenis van de predestinatie heeft bij Calvijn 'een centrale betekenis', maar men kan niet zeggen dat de predestinatie 'de centrale plaats inneemt, van waar uit alles op supralapsarische wijs, gelijk bij Beza, gededuceerd wordt. De werkelijkheid der praedestinatie wordt nergens geïgnoreerd, steeds verondersteld en meermalen beleden, terwijl zij toch de behandeling der verschillende leerstukken niet beheerscht.'

Intussen overheerst tegenwoordig de opvatting, o.a. vertolkt door Bauke, *Probleme der Theologie Calvins*, S. 17, dat het onmogelijk is bij Calvijn een of meer 'Einheitsprinzipien, Zentral- und Grundlehren' aan te wijzen (volgens hem wordt diens theologie veeleer gekarakteriseerd door een 'complexio oppositorum'; S. 16 ff.). Vgl. Krusche, *Theologie Calvins*, S. 27, die van oordeel is dat alle pogingen Calvijns theologie te verstaan als ontworpen „von einer 'Zentrallehre' her" of op zulk een leer betrokken, mislukt zijn.

319 Vgl. Wendel, I.e., p. 215: 'Si Calvin a tiré de sa doctrine de la prédestination des conséquences pratiques en ce qui concerne l'élection, il n'en a pas été de même pour la réprobation'. Vgl. Kickel, *Calvin über Micha*, S. 155: 'Überhaupt ist es interessant zu sehen, welche Teile seiner dogmatischen Lehre Calvin in Predigt umsetzt, wo die Schwerpunkte liegen. So spielt die Prädestinationslehre eine bemerkenswert geringe Rolle'.

320 Vgl. blz. 108.

van het avondmaal maar ook uit die van de broeders, mogen kerkleden met geëxcommuniceerden geen vertrouwelijke omgang hebben. 'Per ecclesiasticam disciplinam' is dit ongeoorloofd. Het omgangsverbod is van de excommunicatie een wezenlijk bestanddeel. Calvijn leest het af uit de Schrift. Bv. uit Matth. 18 : 17. Wanneer Christus daar zegt: 'dan zij hij u als de heiden en de tollenaar', betekent dat: 'wij moeten niets te doen hebben met hen die de gemeente verachten, totdat zij zich bekeren'.³²¹ En Paulus' woord aan de Korinthiërs: 'met zo iemand zult gij zelfs niet eten' (1 Kor. 5:11) wil zeggen: als de kerk iemand geëxcommuniceerd heeft, moet geen van de gelovigen hem 'in familiaritatem suam recipere'. Als ieder aan zijn eigen tafel zou mogen toelaten wie van de tafel van de Heer zijn buitengesloten, zou het gezag van de kerk in verachting komen.³²²

Calvijn is echter gekant tegen een op de spits drijven van het omgangsverbod. Als wij ons zijn gedachten herinneren over de geest waarin de tucht moet worden uitgeoefend, kan ons dit niet verwonderen. Gemeenzame, intieme, vriendschappelijke omgang met de geëxcommuniceerden is verboden,³²³ maar niet omgang in de zakelijke en maatschappelijke sfeer.³²⁴ Van de bovenmatige strengheid van de 'Romanus Antichristus' waarbij het aan ieder verboden is geëxcommuniceerden aan eten, vuur, drinken en andere noodzakelijke dingen te helpen, wil Calvijn niets weten. Dat heeft met 'disciplinae rigor' niets meer te maken, dit is zonder meer 'tyrannica barbaraque inhumanitas'.³²⁵

Wat beoogt de kerk met het omgangsverbod? In de eerste plaats het tegen-

321 *Comm. in harm. evang., OC, XLV, c. 515* (Matth. 18 : 17).

322 *Comm. in Cor. I, OC, XLIX, c. 386*. Vgl. *Sermons sur Deut., P. III, OC, XXVII, c. 631* (Deut. 20 : 16–20): 'Car si quelcun est reietté comme un membre pourri, et que nous allions nous accoupler avec luy: n'est-ce pas nous separer du corps de nostre Seigneur Iesus Christ, et de tous fidelles?'

323 *IV, 1, 15* (V, p. 19, 14 sqq.); *IV, 12, 5.10* (V, p. 216, 7sqq.; 221, 12sqq.). Ook *Comm. in Cor. I, OC, XLIX, c. 383 sq.* (1 Kor. 5 : 9): 'hoe enim est *commisceri*, familiariter versari cum aliquo et eius consuetudine implicari. . . Quicumque fratres haberi volunt, aut sancte honesteque vivant, aut a piorum coetu excommunicentur, et ab eorum usu et consuetudine abstineant omnes boni'; c. 386 (1 Kor. 5 : 11): 'Sed intelligit Paulus, quatenus liberum nobis est, fugiendam esse consuetudinem eorum, quos a communione sua ecclesia resecurit'.

324 *Comm. in Thess. II, OC, LI, c. 215* (2 Thess. 3 : 14): 'Aliud enim est, subducere se a familiaritate cuiuspian, aliud arcere prorsus a societate sua'.

Met de hoereerders waarmee men niet mag omgaan, bedoelt Paulus 'ecclesiae domestici'; de korinthiërs worden niet vermaand de wereld te ontvluchten. Wij leven nu eenmaal 'inter spinas, quamdiu in terra peregrinamur'. Calvijn verwijst naar Joh. 17 : 15: 'Ik bid niet, dat Gij hen uit de wereld wegneemt, maar dat Gij hen bewaart voor de boze'. *Comm. in Cor. I, OC, XLIX, c. 384* (1 Kor. 5 : 9, 10).

325 *LI, OC, XLIX, c. 386* (1 Kor. 5 : 11). Calvijn schrijft hier bij wijze van illustratie ook nog het volgende: Paulus verbiedt mij helemaal niet, wanneer ik bij het binnenkomen van een herberg een geëxcommuniceerde aan tafel zie zitten, samen met hem te eten. — Men moet niet *vrijwillig* met geëxcommuniceerden omgaan. Vgl. *IV, 1, 15* (V, p. 19, 15 sq.); 'nulla voluntaria necessitudo'.

gaan van de besmettende werking van de zonde. Hoe gemakkelijk worden de goeden door de omgang met de slechten niet bedorven!³²⁶ Vervolgens het vermijden van elke schijn dat wij de zonden, door ze te dulden, zouden goedkeuren.³²⁷ Maar vooral: het tot bekering bewegen van de geëxcommuniceerde. Toegeeflijkheid en oogluiking geven aan de zonde alleen maar voedsel, de uitsluiting van de vertrouwelijke omgang kan in de zondaar een gevoel van schaamte wekken, zodat hij zichzelf begint te mishagen. En van de schaamte kan hij komen tot berouw en algehele bekering.³²⁸ Maar juist daarom zullen wij ook moeten vermijden dat hij die gestraft wordt, niet door droefheid verslonden wordt (2 Kor. 2:7). Anders maakt men van het geneesmiddel vergif.³²⁹ Wij moeten de geëxcommuniceerde, naar een ander woord van Paulus (2 Thess. 3 : 15), niet houden voor een vijand maar hem terechtwijzen als een broeder. Dwz.: al mogen wij met de geëxcommuniceerden geen vertrouwelijke omgang hebben, wij moeten er toch op alle mogelijke manieren naar streven dat zij zich bekeren tot een beter leven en terugkeren tot de gemeenschap en eenheid van de kerk.³³⁰ 'Daarom, als wij iets goeds willen doen, zijn mildheid en zachtmoedigheid nodig, opdat zij die gestraft worden toch voelen dat wij hen liefhebben. In één woord, de excommunicatie streeft er niet naar de mensen van de kudde van de Heer te vervreemden maar veeleer hen, als zij ronddolen en omzwerven, terug te roepen'.³³¹

Verzoening en wederopneming

Vindt deze roepstem gehoor, dan is de kerk bereid tot verzoening en herstel van de gemeenschap.³³² Lichtvaardig zal ze daartoe niet overgaan. De zondaar moet duidelijk blijk geven van berouw,³³³ zijn schuld erkennen en bij de kerk aankloppen met een ootmoedige bede om vergiffenis.³³⁴ Maar wanneer hij zich zo met de kerk verzoent, moet de kerk zich ook met hem verzoenen; de excom-

326 IV, 12,5 (V, p. 216, 3 sqq.). *Comm. in Thess. II, OC, LII, c. 216* (2 Thess. 3 : 14): 'ne ontagio scilicet latius serpat, et ne privatum unius hominis flagitium in commune ecclesiae dedecus redundet'.

327 *Comm. in Cor. I, OC, XLIX, c. 384* (1 Kor. 5 : 10): 'ne videamini eorum nequitiam tolerando, probare'.

328 *Comm. in Thess. II, OC, LII, c. 216* (2 Thess. 3 : 14).

329 IV, 12,8 (V, p. 218,33–219, 1 sqq.).

330 IV, 12,10 (V, p. 221, 14 sqq.).

331 *Comm. in Thess. II, OC, LII, c. 216* (2 Thess. 3 : 15).

332 IV, 12, 10 (V, p. 221, 10 sq.): 'parata est reconciliatio et in communionem restitutio'. VG\ 'l'Eglise est preste de le recevoir en amitié, et le faire participant de sa communion'. *Comm. in Cor. II, OC, L, c. 29* (2 Kor. 2:6): 'hic adhibenda est moderatio: nempe ut ecclesia simul atque resipiscentiam illius certe cognoverit, ad dandam veniam sit parata'.

333 IV, 12, 6.8 (V, p. 217, 23 sq.; 219, 9 sq.). Vgl. IV, 11, 3 (V, p. 199, 20).

334 Gelijk wij zagen, blz. 74, ziet Calvijn in deze schuldbelijdenis een modaliteit van de tweede soort 'privata confessio'.

municatie heeft dan immers haar doel bereikt. Opnieuw gaat de kerk dan de haar door de Heer opgedragen jurisdictie uitoefenen. De zondaar wordt thans 'ontbonden', dwz. hij wordt vrijgesproken, niet alleen door de mensen, maar ook door God zelf.³³⁵ Zeker, wie in het verborgene zijn zonden voor God heeft beleden, mag rekenen op vergeving. Want het is alleen de Heer die de zonden vergeeft, vergeet en uitdelgt.³³⁶ Maar dat maakt de ontbinding door de kerk niet overbodig. In de eerste plaats schenkt Christus daardoor hoop aan het beangstigde geweten en verlost Hij het van vrees. En vervolgens wordt op deze wijze de band des vredes hersteld.³³⁷

Natuurlijk geldt de vrijspraak voor God niet degenen die door de kerk op een slechts voorgewend berouw worden vrijgesproken.³³⁸ In zoverre is de ontbinding conditioneel. Maar dat doet niets af van de zekerheid en de duidelijkheid ervan voor de zondaar die de genade van Christus omhelst. Want hèm geschiedt naar zijn gelóóf (Matth. 9 : 29).³³⁹

Hoe moet het bij de verzoening en wederopneming toegaan? Calvijn verwijst hiervoor gaarne naar de 'vetus ac melior Ecclesia'³⁴⁰ die zich naar zijn mening op dit punt nauw aansloot bij Paulus.³⁴¹

335 *Comm. in harm. evang., OC, XLV, c. 515* (Matth. 18 : 18): 'quisquis admisso delicto suppliciter culpam agnoscit et deprecatur, ut ab ecclesia veniam impetret, eum absolvi non tantum ab hominibus, sed ab Deo ipso'.

336 III, 4, 9 (IV, p. 96,12–97,2).

337 *Comm. in harm. evang., OC, XLV, c. 516* (Matth. 18 : 18): 'Nam trepidis conscientiis afferre solatium metumque eximere volens testatur [Christus], reatu liberari coram Deo quicumque peccaverint, si in gratiam redeant cum ecclesia'. III, 4, 14 (IV, p. 100, 30 sqq.): 'Tollendae vero offensionis diversa est ratio: quia etsi tunc quoque conscientiae paci consulitur, praecipuus tamen finis est ut sublato odio inter se uniantur animi vinculo pacis'.

338 Niet degenen — Calvijn spreekt van 'muitos' — 'qui fictam poenitentiam obtinent', maar alleen diegenen 'qui recte ac sincère ecclesiae se reconciliant'. *Comm. in harm. evang., OC, XLV, c. 515–516* (Matth. 18 : 18).

339 III, 4, 22 (IV, p. 111, 21 sqq.). Vgl. III, 4, 18 (IV, p. 107, 19 sqq.). Met verwijzing naar eerstgenoemde plaats geeft Schummer, I.e., p. 70, op de juiste wijze Calvijns mening aldus weer: 'En accomplissant fidèlement son office, le pasteur est infaillible et les fidèles reçoivent une vraie absolution'.

340 IV, 12, 6 (V, p. 217, 27). VG heeft, iets ruimer: 'l'Eglise ancienne'. Maar reeds eerder (blz. 77 v.) werd erop gewezen, dat Calvijn allerminst ingenomen was met de boetepraktijk van héél de oude kerk.

341 Voor Paulus wordt vooral gewezen naar zijn handelwijze ten aanzien van de bloedschennis in Korinthe. Eerst dringt hij op zijn excommunicatie aan, later, nadat de man zich bekeerd heeft, op het schenken van vergeving en op opheffing van de excommunicatie. Calvijn brengt dit geval ter sprake: IV, 12,4.5.6.8 (V, p. 214, 3 sqq.; 216,5 sqq.; 217, 24 sqq.; 219, 2 sqq.). Hij neemt daarbij aan dat wij in 1 Kor. 5 en 2 Kor. 2 met dezelfde zondaar te maken hebben. Vgl. *Comm. in Cor. II, OC, L, c. 29* (2 Kor. 2 : 6). Deze opvatting vindt nog wel verdediging; anderen achten haar echter op verschillende gronden onaanvaardbaar. Vgl. Grosheide, *11 Korinthe*, blz. 70 v.

Van de daar gevolgde handelwijze geeft Calvijn meermalen een beschrijving, gewoonlijk in nauwe aansluiting bij Cyprianus.³⁴² Had iemand een zware, ergernis gevende zonde bedreven, dan werden hem twee dingen bevolen: in de eerste plaats zich te onthouden van deelneming aan het avondmaal en vervolgens zich voor God te verootmoedigen en voor de gemeente³⁴³ zijn berouw te betuigen. Men legde de boeteling bepaalde dingen op waaruit zijn berouw moest blijken.³⁴⁴ Had hij op deze wijze aan de kerk voldoening gegeven, dan werd hij met oplegging der handen (per manuum impositionem) weer in de gemeenschap ontvangen.

Cyprianus citerend schrijft Calvijn³⁴⁵: 'De zondaars doen gedurende een bepaalde tijd boete; daarna komen zij om van hun zonden belijdenis te doen³⁴⁶ en ontvangen zij door de oplegging der handen van de bisschop en de geestelijkheid het recht der gemeenschap'.³⁴⁷ De bisschop en de presbyters hebben de leiding bij de verzoening, maar de instemming van de gemeente (plebis consensus) acht Cyprianus ook vereist. De wederopneming noemde hij 'vrede' (pax) of 'het geven van vrede' (pacem dare).³⁴⁸

Calvijn is van oordeel, dat dit een wijze van handelen is, heilzaam en nuttig voor de kerk; hij zou wel willen dat ze ook heden in gebruik was.³⁴⁹ In hoeverre ze aan de eigentijdse omstandigheden zou moeten worden aangepast, vernemen wij niet. Vooral de oplegging der handen acht hij van belang. Dat is weliswaar een ceremonie die door mensen en niet door God is ingesteld en daarom tot de 'medias res' en de 'externa exercitia' moet worden gerekend. Maar Calvijn zou ze graag gehandhaafd willen zien. De oplegging der handen is vanouds een symbool van de vrijspreking (symbolum absolutionis) geweest. Het diende zowel om de zondaar voor God te doen staan in het vertrouwen op de vergiffenis als om de gemeente er op te wijzen dat de herinnering aan zijn zonde moest worden tenietgedaan en de zondaar in genade moest worden aangenomen.

§ 7. HET DOEL VAN DE TUCHT

Inleidende opmerkingen

Het doel van de tucht heeft Calvijn op allerlei wijze aangegeven, als het

342 Bv. III, 4, 13 (IV, p. 100, 11 sqq.); IV, 12, 6 (V, p. 217, 27–218, 1 sqq.); IV, 19, 14 (V, p. 448, 5 sqq.), waar Calvijn ook verwijst naar de desbetreffende besluiten van de synoden van Carthago (390, 397) en Orange (441).

343 IV, 12, 6 (V, p. 217, 30 sq.): 'coram Deo... et coram Ecclesia'.

344 IV, 12, 6 (V, p. 217, 32 sq.): 'sollennes ritus . . . , ut essent poenitentiae indicia'. VG: 'certaines choses . . . , pour estre signes de leur repentance'.

345 IV, 12, 6 (V, p. 218, 1 sqq.); Calvijn citeert hier uit de *Epistolae* 16 en 17 van Cyprianus.

346 'deinde ad exomologesin veniunt'.

347 'ius communionis'.

348 IV, 12, 6 (V, p. 217, 35); IV, 19, 14 (V, p. 448, 13).

349 IV, 19, 14 (V, p. 449, 3 sqq.).

veroordelen van de bozen,³⁵⁰ het tegengaan en voorkomen van ergernissen,³⁵¹ het stellen van een afschrikwekkend voorbeeld,³⁵² het wekken van berouw,³⁵³ enz. In een zin als de volgende vinden wij een ware cumulatie van doeleinden: 'De tucht is (dus) als het ware een breidel waardoor zij in toom worden gehouden en getemd die tegen de leer van Christus woeden, of als het ware een prikkel waardoor degenen die te weinig gewillig zijn, worden aangespoord, soms ook als het ware een vaderlijke tuchtroede waarmee in mildheid en in overeenstemming met de zachtmoedigheid van de Geest van Christus diegenen getuchtigd worden, die dieper gevallen zijn'.³⁵⁴

Het is niet onze bedoeling bij al dit soort aanduidingen stil te staan. In de eerste plaats zijn ze onmogelijk te catalogiseren maar bovendien zijn ze meestal te herleiden tot één of meer van de drie doeleinden die Calvijn haast altijd vermeldt als hij zich met het doel van de tucht *opzettelijk* bezighoudt. Vooral dit drietal zal in deze paragraaf onze aandacht vragen.

De drie doeleinden

'Er zijn drie doeleinden, die de kerk bij zulke bestraffingen en bij de excommunicatie op het oog heeft', aldus luidt het sedert 1543 in de *Institutie*,³⁵⁵

Behalve van de 'fines' van de tucht spreekt Calvijn ook van de *gronden* (raysons) waarop de tucht is gefundeerd, en van de *vruchten* (fruits) die eruit voortspuiten.³⁵⁶ Soms leidt hij de vermelding van het drietal als volgt in: 'in hunc *usum*' is de excommunicatie ingesteld.³⁵⁷ '*Usus*' betekent behalve gebruik' ook 'nut' en 'doel'.³⁵⁸ Wat de tucht motivéert is tevens het dóel en de vrucht ervan. Het 'waaróm' ervan is ook het 'waartóe'.

Een zakelijke opsomming van de drie doeleinden vinden wij echter reeds in de *Institutie* van 1536.³⁵⁹ Ze worden ook vermeld in alle drie geschriften die in 1537 werden opgesteld met het oog op de voorgenomen kerkelijke hervormingen in Genève: de *Articles*, de catechismus en de *Confession de la Foy*.³⁶⁰ Bij het gereedmaken van de eerstvolgende edities van de *Institutie* bleef Calvijn aan de formulering van de doeleinden veel aandacht besteden; hij schaaftte die

350 IV, 11,2 (V, p. 198, 20 sq.).

351 IV, 11,2 (V, p. 200, 30 sqq.).

352 *Comm. in Tim. I*, OC, Lil, c. 317 (1 Tim. 5 : 20): 'Quare? ut reliqui, dum ne illis quidem parci vident qui gradu et dignitate sunt superiores [Paulus spreekt hier over de 'presbyteri'], tali exemplo moniti, magis timeant'.

353 IV, 11, 3 (V, p. 199,9).

354 IV, 12,1 (V, p. 212, 34–213, 1 sqq.).

355 *Inst.* 1543, OC, I, c. 660. Vgl. IV, 12, 5 (V, p. 215, 10 sq.).

356 *Articles*, OS, I, p. 372, 24 sqq.

357 *Inst.* 1536, OS, I, p. 89. Vgl. IV, 12, 4 (V, p. 215, 9).

358 Vgl. Rothuizen, *Primus usus legis*, blz. 19.

359 *Inst.* 1536, OS, I, p. 89 sqq.

360 OS, I, p. 372, 27 sqq.; 415 sqq.; 424.

bij en vulde ze aan.³⁶¹ Met het resultaat dat dit in 1543 opleverde, was hij blijkbaar tevreden; in de latere edities treffen wij tenminste geen toevoegingen meer aan. Maar de weinige regels in 1536 aan het doel van de tucht gewijd waren toen ook uitgegroeid tot een uitvoerige paragraaf!³⁶² Van deze paragraaf wordt nu allereerst een overzicht gegeven; daarbij zal getracht worden aan te geven op welke wijze de uitbreiding zich heeft voltrokken.³⁶³

Het *eerste doel* van de tucht is 'dat niet tot smaad van God tot het getal der christenen personen gerekend worden die een schandelijk en smadelijk leven leiden, als zou zijn heilige kerk (Ef. 5 : 25 v.) een eedgenootschap van boze en misdadige mensen zijn'.³⁶⁴ Aldus reeds de *Institutie* 1536.

In 1539 voegt Calvijn daaraan toe: 'Want daar de kerk het lichaam van Christus is (Kol. 1 : 24), kan ze door dergelijke stinkende en rotte leden niet worden bezoedeld, zonder dat een deel van de smaad³⁶⁵ op het Hoofd neerkomt. Opdat dus in de kerk niets aanwezig zij waardoor zijn heilige naam smaadheid wordt aangedaan, moeten uit zijn huisgezin diegenen verdreven worden, die door hun schandelijkheid de christelijke naam smaadheid aandoen'.

In 1543 wordt voor het eerst expliciet melding gemaakt van het avondmaal: 'Men moet hierbij ook acht geven op het avondmaal des Heren, dat het niet door een uitdeling aan ieder zonder onderscheid, ontheiligd wordt. Want het is volstrekt zeker, dat iemand, aan wie de uitdeling toevertrouwd is en die wetens en willens een onwaardige toelaat die hij met recht had kunnen terugwijzen, even schuldig staat aan heiligschennis, als wanneer hij het lichaam des Heren aan honden voorgeworpen had'.

Calvijn verwijst in dit verband naar Chrysostomus die op de volgende wijze uitvoer tegen de priesters die uit vrees voor de macht der groten niemand durfden weren: 'Het bloed zal van uw handen geëist worden (Ezech. 3 : 18; 33 : 8). Indien gij de mens vreest, zal hij u uitlachen, maar indien gij God vreest, zult gij ook door de mensen zelf worden geëerbiedigd. Laat ons noch voor scepters, noch voor purper, noch voor kronen vrezen, want hier is ónze macht groter. Ik althans zal liever mijn lichaam in de dood geven en mijn bloed laten vergieten dan mij zulk een bezoedeling deelachtig te maken'.³⁶⁶ Zijn

361 Vgl. *OC*, I, c. 550 sq. (editie 1539); 660 sq. (editie 1543).

362 IV, 12,5 (V, p. 215,10–216,25). In *OS*, I, p. 89 sq. (editie 1536) neemt de vermelding van de drie doeleinden zes regels in beslag, in *OS*, V, (editie 1559) niet minder dan vierenveertig.

363 Bij het schetsen van de tekstontwikkeling vanaf 1536 vertaal ik naar de tekst van 1559 (die hier praktisch gelijk is aan die van 1543), onder vermelding tussen haakjes van de in die editie voorkomende bijbelplaatsen; met andere woorden: aan *kleine, onbeduidende* wijzigingen, na 1536 in de tekst aangebracht, wordt voorbijgegaan.

364 'improborum et sceleratorum hominum coniuratio'. *VG*: 'un réceptacle de meschans et mal vivans'.

365 'aliqua ignomia'; *VG*: 'une partie de la honte'.

366 Het citaat is ontleend aan Chrysostomus' 82ste (naar een andere, ook door Calvijn gevolgd, telling: 83ste) homilie over Matth.

uiteenzetting van het eerste doel besluit Calvijn aldus: 'Opdat dus dit heilig mysterie geen smaad worde aangedaan, is bij het uitdelen ervan nauwkeurige onderscheiding nodig, en dat vereist de aanwezigheid van jurisdictie in de kerk'.

Als *tweede doel* noemt Calvijn van 1536 af, 'dat de goeden door de voortdurende omgang met de bozen niet bedorven worden zoals dat pleegt te gebeuren'.³⁶⁷

Dit doel wordt in 1539 als volgt nader toegelicht: 'Want gezien onze neiging tot afdwalen is er niets gemakkelijker dan dat wij door slechte voorbeelden van de rechte levenskoers worden afgeleid'. Dit nut heeft Paulus aangewezen, toen hij de korinthiërs gebod de bloedschenners uit hun gemeenschap te verwijderen. 'Een weinig zuurdeeg' zegt hij, maakt het hele deeg zuur' (1 Kor. 5:6). Hij zag daarin zo'n groot gevaar dreigen, dat hij hun alle vriendschappelijke omgang met hem verbood: 'Indien iemand zich een broeder laat noemen en hij is een hoereerder of gierigaard of afgodendienaar of dronkaard of lasteraar, — met zo iemand zult gij ook niet eten' (1 Kor. 5 : 11).

Het *derde doel*, ook van meet af aan reeds vermeld, is 'dat de zondaars zelf tot schaamte komen en over hun schandelijkheid berouw beginnen te krijgen'.³⁶⁸

Dit doel ontvangt in 1539 de volgende nadere toelichting: 'Op deze wijze is het ook voor hen zélf nuttig dat hun slechtheid getuchtigd wordt. Dat geschiedt nl. opdat zij door het voelen van de roede wakker gemaakt worden. Toegeeflijkheid zou hen nog hardnekkiger maken'. Paulus geeft dit te kennen in 2 Thess. 3 : 14: 'Indien iemand onze leer niet gehoorzaam is, tekent hem en vermengt u niet met hem, opdat hij beschaamd worde', en in 1 Kor. 5 : 5, waar hij schrijft, dat hij de korinthiër aan de satan overgeeft, opdat zijn geest op de dag des Heren behouden worde. Dan volgt de interpretatie van dit woord die wij al leerden kennen.³⁶⁹

Tot zover de paragraaf in de *Institutie* gewijd aan de drie doeleinden. Wij maken hierbij de volgende opmerkingen.

a. Dat Calvijn de formulering van de drie doeleinden meer dan eens herzag, laat zien hoezeer het vraagstuk van de kerkelijke tucht hem bleef bezighouden.³⁷⁰ En het zal niet alleen voortgaande theoretische bezinning zijn geweest maar stellig ook ervaring, opgedaan in de kerkelijke praktijk, die hem ertoe brachten tot tweemaal toe de stof opnieuw te bewerken. Er was hem

³⁶⁷ 'ut fieri solet'. VG: 'comme il advient souventesfois'.

³⁶⁸ 'ut eos ipsos pudore confusos suae turpitudinis poenitere incipiat'. VG: 'que ceux qu'on chastie par excommunication, estans confuz de leur honte, se repentent, et par telle repentance viennent à amendement'.

³⁶⁹ Vgl. blz. 110.

³⁷⁰ Vgl. Hedtke, *a.a.O.*, S. 209, Anm. 28.

blijkbaar veel aan gelegen dat met name over de *doeleinden* van de tucht geen misverstand zou ontstaan.

b. Met betrekking tot de *omschrijving van het eerste doel* in de definitieve vorm van 1543 merken wij het volgende op. Daarin worden met elkaar in verband gebracht: de naam van God en van Christus, de gemeente en de avondmaalsviering. Calvijn zal het onderlinge verband daartussen als volgt hebben aanvoeld. Het hóógste doel van de tucht is, dat van de naam van God en van Christus alle smaad wordt afgewend. Het naastliggende doel of wil men: het middel *om het hoogste* doel te bereiken, is: het uit de gemeente verwijderen van hen die door hun schandelijk leven de christelijke naam onteren. En dit houdt óók in het weren van dezulken van het avondmaal.

In de manier waarop Calvijn dit laatste vermeldt, valt dan weer tweeërlei op. In de eerste plaats dat hij als schuldigen aan ontheiliging van het avondmaal niet alleen de onwaardige deelnemers beschouwt, maar ook en vooral de ambtsdragers die hen toelaten. En vervolgens dat hij hier alleen oog schijnt te hebben voor het verticale aspect van de avondmaalsgemeenschap: de gemeenschap met *Christus*, niet voor het horizontale: de *onderlinge* gemeenschap, hoewel ook dit hem, gelijk wij zagen, niet onbekend is.³⁷¹ Hij heeft het in dit verband misschien liever niet willen noemen om ten aanzien van de dopers de nodige distantie te bewaren. 'Als het niet geoorloofd zou zijn met een onwaardige het heilig avondmaal te gebruiken, zou Paulus ons ongetwijfeld bevelen, om ons heen te spieden of er onder de menigte misschien iemand is door wiens onreinheid wij zouden kunnen worden besmet. Nu hij echter alleen eist dat ieder zichzelf moet beproeven, laat hij zien dat het ons allerminst schaadt wanneer sommige onwaardigen zich bij ons indringen'. Wie onwaardig eet, eet en drinkt alleen zichzelf een oordeel (1 Kor. 11 : 28 v.), niet anderen.³⁷²

c. Calvijn legt met betrekking tot de *volgorde van de drie* doeleinden een duidelijke voorkeur aan de dag. In alle edities van de *Institutie* is deze gelijk. Eerst wordt genoemd de eer van God, van Christus en de kerk, dan het voorkómen van het bederf van de goeden en tenslotte het tot inkeer brengen van de zondaar. Het eerste doel is theologisch-ecclesiologisch (of christologisch-ecclesiologisch) van aard, het tweede en derde pedagogisch en zielzorgelijk.³⁷³

Dezelfde volgorde treffen wij ook aan in de catechismus van 1537. In

³⁷¹ Vgl. blz. 105.

³⁷² IV, 1,15 (V, p. 19, 22 sqq.). Vgl. voor Calvijns standpunt in dezen voorts blz. 125. Zijn interpretatie van 1 Kor. 11 : 28 sluit zich aan bij die van Bullinger (en Zwingli). Alleen: de Zürichers verbonden er een andere conclusie aan dan Calvijn. Vgl. blz. 29.

³⁷³ Vgl. Hedtke, *a.a.O.*, S. 120: „Könnte man den ersten Zielpunkt der disciplina einen christologisch-ecclesiologischen nennen, so wollen der zweite und dritte als 'pädagogische' den Gliedern der Gemeinde zu einem 'Christus gemässen Verhalten' verhelfen . . ."

de *Articles* zijn het tweede en derde doel van plaats verwisseld.³⁷⁴ In de *Confession de la Foy* (1537) worden het eerste en tweede doel als het ware in één adem genoemd: 'que les meschans par leur conversation damnable ne corrompent les bons et ne deshonent nostre Seigneur'.³⁷⁵

Als Calvijn een tekst uitlegt als 2 Thess. 3 : 14: 'Gaat niet met hem om, opdat hij beschaamd worde', bekommert hij zich uiteraard minder om de volgorde. Dan kan hij schrijven: „Er zijn weliswaar ook andere 'excommunicandi fines', te weten dat de besmetting niet verder gaat, dat de persoonlijke misdaad van één mens geen schande brengt over heel de kerk en dat het voorbeeld van strengheid anderen tot vrees brengt, maar hier stipt Paulus alleen dit aan, dat zij die gezondigd hebben door schaamte gedrongen worden tot berouw".³⁷⁰

Het doel dat Calvijn het eerst noemt, is voor hem ook het eerste. De eer van God gaat immers boven alles.³⁷⁷ Aan dit eerste en hoogste doel zijn de beide andere ondergeschikt, zelfs zó ondergeschikt dat ze beschouwd kunnen worden als hulpmiddelen om dat doel, zo niet te bereiken dan toch te benaderen.³⁷⁸ Want God en Christus worden alleen dan geëerd en de kerk is alleen dan geen aanfluiting, als de gemeente niet de indruk maakt van een vergaarbak van slechte lieden te zijn (het eerste doel). Maar dan moeten de goeden niet door de kwaden worden bedorven (het tweede doel) en moet ook alles worden gedaan om die laatsten te bekeren (het derde doel).

d. Toch zijn ook het tweede en het derde doel wel degelijk *doeleinden*. Dat ze aan het eerste gesubsumeerd zijn, wil niet zeggen dat ze erdoor geabsorbeerd worden. Het is de kerk met haar tuchttoefening ook zeer wezenlijk begonnen om het heil van de zondaar en de gezondheid van de kerkelijke gemeenschap. Deze doeleinden doen ook in geen enkel opzicht afbreuk aan het eerste doel. Integendeel, 'de Heer heeft zelf, om de glorie van zijn naam voor de mensen nog aanbevelenswaardiger te maken, de ijver voor de verbreiding en grootmaking ervan gematigd door er voortdurend onze zaligheid aan te verbinden'.³⁷⁹ Evenals elders treedt ook hier aan de dag, wat wel genoemd is:

374 OS, I, p. 372, 30 sqq.: 'Secondement que ceulx qui recoipuent teile correction, ayans honte et confusion de leur pêche viennent a se recognoestre et se amender. Tiercement que les aultres ne sont pas corrupuz et pervertis de leur conversation mayz plustost par leur exemple sont advertiz de ne cheoyr en pareilles faultes'.

375 OS, I, p. 424.

376 *Comm. in Thess. II*, OC, Lil, c. 216.

377 Vgl. *Cat. Gen. OS*, II, p. 75, 3 sqq.: het voornaamste doel van het menselijk leven is: 'Ut Deum, a quo conditi sunt homines, ipsi noverint'. Waarom? 'Quoniam nos ideo creavit, et collocavit in hoc mundo, quo glorificetur in nobis'. *Resp. ad Sadoletum*, OS, I, p. 463: 'Deo enim, non nobis, nati imprimis sumus. Siquidem, quemadmodum ab eo fluxerunt omnia, et in eo consistunt, ita in eum referri debent, inquit Paulus (Rom. 11, 36)'.

378 Vgl. Hedtke, *a.a.O.*, das.: 'Der zweite und der dritte erziehlich betonte Zweck sind als Hilfsmittel ganz und gar dem ersten, dem eigentlichen zu- und untergeordnet'.

379 *Resp. ad Sadoletum*, OS, I, ibidem. Vgl. Benoit, *Seelsorge und Theologie*, S. 11: 'seine Theologie entfaltet sich nicht um eine einzige Mitte! sie hat zwei Pole: den Ruhm

de 'bipolaire structuur' van Calvijns theologische denken.³⁸⁰

Soms valt het accent duidelijk op het derde doel. Dat vindt dan zijn verklaring in de context die zich bezig houdt met de *praktijk* van de tuchttoefening.³⁸¹ Dan kan het bijna niet anders of het eerste wat in zicht komt, en dus ook wordt vermeld, is het *voorwerp* van de tucht: de zondaar die behouden moet worden.³⁸²

e. Calvijn kan de verschillende doeleinden van de tucht ook op één noemer brengen. Hij doet dat wanneer hij van de 'potestas iurisdictionis' van de kerk verklaart, dat deze in wezen niets anders is dan een orde, ingesteld om de geestelijke regering in stand te houden.³⁸³ De geestelijke regering is de regering met het *Wóórd*.³⁸⁴ Slechts wanneer die in stand blijft, is er goede hoop dat de kerk en haar Heer niet worden gesmaad, dat de goeden door de bozen niet worden bedorven en dat de zondaars tot bekering komen.

Sohm heeft van dit woord een o.i. volstrekt onaanvaardbare interpretatie gegeven. Na eerst te hebben opgemerkt dat de tucht bij Calvijn 'an erster

Gottes und die Ruhe und den Frieden der Gewissen'. Bij deze uitspraak tekent Krusche aan (te opmerkelijker omdat hij afwijzend staat tegenover de pogingen in Calvijns theologie één of enkele beheersende grondbeginselen aan te wijzen – vgl. blz. 111, aant. 318 –): 'Hier ist zweifellos etwas ganz richtiges gesehen'. Krusche, *a.a.O.*, S. 43, Anm. 4; vgl. S. 27 f. Vgl. Torrance, *Kingdom and church*, p. 163: 'As in Christ Himself, so in the Church the glory of God is amazingly joined to the grace of Our salvation'.

380 Bv. door De Kroon, *Eer van God en heil van mens*, in navolging van Reuter en Ganoczy. Onder de 'bipolaire structuur' verstaat De Kroon, dat bij Calvijn voortdurend uitkomt: God blijft God en de mens blijft mens, maar God is altijd een God voor de mens (blz. 14). Schrijvend over de doeleinden van de tucht bij Calvijn merkt De Kroon op: 'Het zal nauwelijks nodig zijn erop te wijzen dat ook hier de gerichtheid op de eer van God en het welzijn van de mens in elkaar grijpen. Bestrafing en excommunicatie betreffen de *mens*. Hierin wordt de eer van God gediend en hierin ook gaat het tegelijkertijd over de zorg voor de mens. Gods eer is gemoeid met het falen der kerkleden. Maar als dit in de kerkelijke tucht duidelijk wordt onderkend en bestrafing of excommunicatie volkomen ernstig worden genomen, wordt tegelijkertijd en *hierin* het heil van het kerklid nagestreefd' (blz. 160).

381 Bv. IV, 12, 6.8 (V, p. 217; 219, 3 sqq.); IV, 11, 2 (V, p. 198, 11 sqq.).

382 Terecht wijst Hedtke, *a.a.O.*, das., erop, dat 'das Schwergewicht und der eigentliche Zielpunkt der disciplina' in het eerste doel gelegen zijn en de beide andere doeleinden daarvan afgeleid zijn en zich 'konzentrisch' om het eerste 'lagern'. 'Aber wenn man sich vom Zentrum auf die Peripherie – und damit auf die Praxis und Handhabung der Kirchenzucht – zubewegt, so treten die erzieherischen Aspekte mehr in den Vordergrund; und umgekehrt, je mehr man sich dem Zentrum nähert, um so mehr treten sie zurück'.

383 IV, 11,1 (V, p. 195, 11 sq.): 'ordo comparatus ad spiritualis politiae conservationem'. VG: 'un ordre institué pour conserver la police spirituelle'.

384 IV, 1, 11 (V, p. 15, 35 sq.): de kerk heeft haar 'ordo' in Woord en sacramenten. Vgl. IV, 3, 1 (V, p. 42, 20 sqq.) en de *Consensus Tigurinus*, OS, II, p. 247, 8 sqq.: *Totum ecclesiae regimen spirituale ad Christum nos ducit. Cum Christus sit finis legis, et eius cognitio totam in se evangelii summam comprehendat, non dubium est, quin huc spectet totum spirituale ecclesiae regimen, ut ad Christum nos ducat: sicuti per eum solum ad Deum pervenitur, qui ultimus est beatae vitae finis*'.

Stelle nicht dem Seelenheil des Betroffenen, sondern der Aufrechthaltung der *kirchlichen Ordnung* dient,³⁸⁵ verdwijnt weldra het zieleheil van de zondaar geheel uit het gezicht en blijft als enig doel van de tucht over, de handhaving — met niet-geestelijk juridische middelen — van de kerkelijke rechtsorde.³⁸⁶

In de eerste plaats wordt Calvijns bekommernis over het zieleheil van de zondaar hier verkleind op een wijze die moeilijk in overeenstemming is te brengen met tal van uiflatingen die in tegenovergestelde richting wijzen. Vervolgens verraadt de manier waarop Sohm de zorg voor het zieleheil van de zondaar stelt tegenover die voor de 'kirchliche Ordnung' een ernstig misverstand met betrekking tot wat Calvijn 'spiritualis politia' noemt. De 'spiritualis politia', de regering met het Woord, heeft juist het zieleheil van de zondaar op het oog! Ongetwijfeld óók het welzijn van heel de kerkelijke samenleving. Om béide te bevorderen is aan de 'doctrina', de prediking van de leer, de 'disciplina' toegevoegd: persoonlijke vermaningen, terechtwijzingen e.d. Maar de 'disciplina' maakt gebruik van geen ander 'materiaal' dan de 'doctrina', nl. van het Wóórd.³⁸⁷

§ 8. DE KERKELIJKE TUCHT KENTEKEN DER KERK?

Met hoge belang van de tucht

Dat Calvijn diep overtuigd was niet alleen van het nut, maar ook van de noodzakelijkheid van de kerkelijke tucht, is ons in het voorgaande herhaaldelijk gebleken.³⁸⁸

Hoe hij daarvan ook zijn gemeente trachtte te doordringen, moge blijken uit het volgende fragment uit een preek over 1 Tim. 1 : 19-20:³⁸⁹ 'De excommu-

385 Sohm, *a.a.O.*, I, S. 644.

386 Sohm, *a.a.O.*, I, S. 644 f.: „Die 'Schlüssel' der Kirche bedeuten *keine* Schlüssel im Sinne der Schrift, *keine* Wort **Verwaltung** (weil keine Seelsorge), *keine* *wahrhaft* geistliche Gewalt, sondern *Gerichtsbarkeit* rechtlicher Art, zwar keine mit den Mitteln des Staates wirkende, aber mit den Mitteln der Kirche als rechtlich organisierter Gemeinschaft wirkende *Gerichtsbarkeit*". Bij Calvijn bedoelt de tucht de kerkelijke rechtsorde te handhaven met dwangmiddelen van juridische aard 'ebenso wie im Staat die Rechtsordnung durch die Gerichtsgewalt aufrecht erhalten wird' (Anm. 22).

387 Wanneer Sohm spreekt (zie vorige aant.) van een jurisdictie van juridisch karakter, die weliswaar niet werkt met de middelen van de staat, maar 'mit den Mitteln der Kirche als rechtlich organisierter Gemeinschaft', noemt Bohatec, *Staat-Kirche*, S. 547, dit terecht een 'etwas unklare Bestimmung'. Münter, *a.a.O.*, S. 27, wil Sohm wel toestemmen dat in verband met de tucht (bij Calvijn, maar ook bij Luther! — S. 26 —) van 'Zwangsgewalt' kan worden gesproken maar dan alleen van 'geistliche Zwangsgewalt, aber nicht nach Art irgendeiner menschlichen Korporation, sondern *Zwangsgewalt sui generis*'.

388 Vgl. nog *Brieve instruction contre les anabaptistes*, OC, VII, c. 65: 'Nous ne contredisons pas, que l'excommunication ne soit une police bonne et sainte: et non seulement utile, mais aussi necessaire en l'Eglise'.

389 *Sermons sur 1 Tim.*, OC, LUI, c. 123. Dat Calvijn de tucht zo dikwijls op de kansel ter sprake bracht, hing ook samen met de oppositie ertegen. Vgl. de opmerking van Doumergue: 'Il était naturel que plus l'opposition grandit, plus Calvin fût obligé de se défendre, en justifiant la discipline du haut de la chaire', in het belangwekkende hoofdstuk 'La répréhension disciplinaire d'après les *Sermons* de Calvin'. Doumergue, *I.e.*,

nicatie is niet uit de lucht gegrepen of verzonnen door mensen, maar ze is een regel door onze Heer Jezus onder de zijnen vastgesteld die niet mag worden geschonden. Ieder die probeert de excommunicatie af te schaffen, toont daarmee een vijand te zijn van het geloof en de christenheid. Laten dus al diegenen die tegen de excommunicatie strijd voeren, zich turken en heidenen noemen, en niet langer de christennaam misbruiken om die te bezoedelen zoals zij doen. Want ging het hier om iets dat ingevoerd was op grond van een of andere menselijke overweging, dan zou men kunnen zeggen: dat is van de mensen, laten wij het afschaffen. Maar toen onze Heer Jezus dit in zijn kerk invoerde, verklaarde Hij te willen dat dit zou standhouden en niet voor een dag of wat (*non point pour trois iours*), zoals er grappenmakers zijn die beweren dat de excommunicatie er alleen maar geweest is voor de tijd dat de vorsten nog geen christen waren. Integendeel, uit de aard van de door Christus gegeven belofte: wat men in de kerk zal hebben gebonden, zal in de hemel gebonden zijn, blijkt dat ze blijven moet tot aan het einde van de wereld. Wij zien ook hoe de apostelen dit voorschrift en deze door Christus geschreven wet in praktijk hebben gebracht. Laat het dus volkomen duidelijk zijn, dat zij die pogen de excommunicatie te vernietigen daarmee, kort gezegd, tonen dat zij in het geheel geen rekening houden met God, dat zij geen geloof hechten aan de Heilige Schrift — niet méér dan de honden — en dat zij de spot drijven met alles wat christelijk is. Hier moet men niet meer doen alsof er niets aan de hand is en evenmin de kool en de geit sparen: de zaak is te belangrijk en van te veel gewicht.³⁹⁰ En laten wij er aldus goed nota van nemen dat telkens wanneer Paulus over de excommunicatie spreekt, het niet een ongemotiveerd gebruik betreft dat de mensen hebben ingesteld naar hun eigen idee en smaak, maar dat dit plaats vindt op gezag van de Zoon van God, tegen wiens wil wij ons niet mogen verzetten'.

Calvijn werd niet moe te herhalen: de tucht is door Christus ingesteld en voor het bestaan van de gemeente even belangrijk als de zenuwen voor het bijeenhouden van de verschillende delen in het lichaam.³⁹¹

De tucht geen kenteken van de kerk

Toch heeft Calvijn de tucht niet gerekend tot de kentekenen van de kerk.

V, p. 204. Onder de preken die Doumergue de bouwstoffen leverden voor genoemd hoofdstuk bevinden zich niet die welke Calvijn van dec. 1555 tot febr. 1556 hield over Deut. 20, 23 en 24, OC, XXVII, c. 589 sqq.; XXVIII, c. 63 sqq. Vgl. blz. 76, aant. 97; blz. 112, aant. 322.

390 'Il ne faut plus ici dissimuler, ne nager entre deux eaux: la chose est trop patente et trop enorme'.

391 Vgl. *Resp. ad Sadoletum*, OS, I, p. 479: 'Disciplina enim, non secus ac nervis, corpus ecclesiae, ut bene cohaereat necesse est colligari'. IV, 12, 1 (V, p. 212, 24 sqq.): de 'doctrina' is de 'anima Ecclesiae', de 'disciplina' dient haar 'pro nervis'. 'C'est la déclaration classique', aldus Doumergue, *l.c.*, V, p. 93. Nijenhuis, *a.w.*, blz. 279, aant. 3, noemt een hele reeks brieven waarin deze beeldspraak voorkomt.

Als zodanig noemt hij alleen de zuivere prediking van het Woord Gods en de bediening van de sacramenten naar de instelling van Christus.

'Want op geen enkele wijze moeten wij eraan twijfelen, dat overal waar wij zien dat het Woord Gods zuiver gepredikt en aangehoord wordt en de sacramenten naar Christus' instelling bediend worden, een kerk van God is'.³⁹² 'Wanneer wij zeggen dat de zuivere bediening van het Woord en het zuivere gebruik in de bediening van de sacramenten een deugdelijk pand en kenteken zijn, dat wij de gemeenschap waarin beide aanwezig zijn veilig als kerk kunnen aanvaarden, dan gaat de strekking daarvan zó ver, dat men haar, zolang ze daarbij blijft, geenszins mag prijsgeven, ook al is ze overigens vol gebreken'.³⁹³

Door dit standpunt in te nemen plaatste Calvijn zich niet alleen tegenover de dopers, maar ook tegenover eigen medestanders van hem, die aan de zuigkracht van de doperse ideeën niet altijd voldoende weerstand konden bieden. Zo wilden de 'Guillermíns' na Calvijns verbanning uit Genève niet langer aan het avondmaal aldaar deelnemen, omdat dit bediend werd door predikanten die zij niet als wettig konden erkennen en die het uitreikten zonder onderscheid.³⁹⁴

Calvijn was het met die premissen eigenlijk wel eens,³⁹⁵ maar daarom nog niet met de conclusie die eruit werd getrokken. Volgens hem moesten de christenen voor de bediening van Woord en sacrament een zó grote reverentie hebben, dat zij overal waar zij deze aantreffen, zouden oordelen dat de kerk daar was. In Genève kónden zij die nog aantreffen; dus was er geen enkele reden zich hier van het avondmaal verre te houden.³⁹⁶

Waarom Calvijn de tucht niet als 'nota ecclesiae' kon beschouwen, schemert in het bovenstaande reeds door. Erkenning van de tucht als 'nota ecclesiae' zou er gemakkelijk toe leiden dat de 'doctrina' niet alleen als herkenningsteken, maar ook als fundament van de kerk³⁹⁷ vervangen zou worden door de trouw van mensen, met name hun trouw in het uitoefenen van de tucht en het zich onderwerpen daaraan.³⁹⁸ Maar dat zou te veel eer zijn, niet alleen voor de

392 IV, 1,9 (V, p. 13, 24sqq.).

393 IV, 1,12 (V, p. 15, 40 sqq.—16, 1sqq.).

394 Vgl. de brieven door Calvijn uit Straatsburg aan Farel geschreven, 24 okt. en 29 dec. 1538, *Herminjard*, V, p. 168 s., 450 s.

395 In de brief van 29 dec. schrijft Calvijn: 'At ministros non habent legitimos, per quorum manus sibi distribuatur [Domini coena]'. *Herminjard*, V, p. 451.

396 De brief van 24 okt., *Herminjard*, V, p. 169. Een uiteenzetting van de vragen van de 'Guillermíns' en Calvijns beantwoording ervan bij Nauta, *Calvijns afkeer van een schisma*, blz. 131 vv.

397 Fagerberg, *Theologie der luth. Bekenntnisschriften*, S. 282, spreekt, overigens alleen met betrekking tot de lutherse reformatoren, over 'Erkenntnisgrund' en 'Realgrund'. Maar het geldt óók van Calvijn: „Die Verbindung von Wort und Sakrament als dem 'Realgrund' und 'Erkenntnisgrund' der Kirche ist sehr fest".

398 Vgl. Courvoisier, *Dialectique dans l'ecclésiologie de Calvin*, p. 89: 'Elle n'en est

trouwe ambtsdragers en kerkleden maar ook en vooral voor de óntrouwe. 'Aan het heilig Woord van de Heer en aan zijn heilige sacramenten moeten wij geheel en al deze eer toekennen, dat wij overal waar wij zien dat dit Woord gepredikt wordt en God volgens de regel die het Woord aangeeft, zuiver en zonder superstitie wordt aanbeden, en men de sacramenten bedient, zonder moeite concluderen dat daar een kerk is. Hoe zou het anders kunnen zijn? Zou de boosheid van de hypocrieten of van de verachters van God de waardigheid en de kracht van onze Heer en zijn sacramenten kunnen vernietigen?'³⁹⁹

Bovendien zou de verheffing van de tucht tot de rang van 'nota ecclesiae' weinig bevorderlijk zijn voor de eenheid van de kerk. De schisma's zouden zich wel eens eindeloos kunnen herhalen.⁴⁰⁰

De tucht kenteken van de welgeordende kerk

De tucht is bij Calvijn géén kenteken van de kerk, wèl echter van de welgeordende kerk. 'Door drie dingen blijft de gaafheid (incolumitas) der kerk bestaan en wordt deze op een voortreffelijke wijze geschraagd', schrijft hij aan Sadoletto, 'te weten door de leer, de tucht en de sacramenten'.⁴⁰¹ Hij is bereid de dopers toe te geven 'dat de tucht evengoed tot de substantie van de kerk behoort, wanneer het erom gaat dat deze welgeordend (en bon ordre) is en dat, wanneer ergens geen goede kerkregering bestaat omdat de tucht niet in gebruik is, als gevolg daarvan de ware vorm der kerk in dezelfde mate verminkt is'. Dat dit echter geen erkenning inhoudt van de tucht als 'nota' van de kerk zonder meer, blijkt uit wat hij daarop aanstonds laat volgen: 'maar dat wil niet zeggen dat ze geheel en al verwoest zou zijn en dat het gebouw niet zou blijven bestaan; ze behoudt immers nog de leer, waarop de kerk moet gegrondvest zijn'.⁴⁰²

pas une marque, sans quoi elle ne tarderait pas à supplanter en importance les deux autres, comme cela s'est vu ultérieurement dans certaines communautés protestantes à empreinte piétiste . . .' Niesel, *Theologie Calvins*, S. 199, beantwoordt de vraag waarom Calvijn de tucht niet opnam onder de 'notae ecclesiae' aldus: 'Das Dasein der Kirche hängt nicht von unseren Massnahmen ab, auch wenn sie uns geboten sind, sondern allein von den Taten Christi, die er durch Wortverkündigung und Sakrament an uns vollbringt'. Vgl. Wendel, I.e., p. 228: 'la discipline . . . n'est pas de l'essence même de la notion d'Église; elle est simplement une mesure de défense et un moyen de sanctification et, comme telle, ressortit à l'organisation et non à la définition de l'Église'.

³⁹⁹ *Brieve instruction contre les anabaptistes*, OC, VII, c. 67 sq: 'Autrement que seroit-ce? Que la meschanceté des hypocrites, ou des contempteurs de Dieu, peust abolir la dignité et vertu de la parole de nostre Seigneur et de ses Sacramens?'

⁴⁰⁰ *Calvijn aan Farel*, 29 dec. 1538, *Herminjard*, V, p. 451: 'Nisi hanc moderationem teneamus, infinitis schismatibus alii ab aliis dissilient. Nec enim deerunt usquam speciosae schismatum causae'.

⁴⁰¹ *Resp. ad Sadoletum*, OS, I, p. 467.

⁴⁰² *Brieve instruction contre les anabaptistes*, OC, VII, c. 68. Vgl. *Articles*, OS, I, p. 369, 5 sqq.: 'Et pour ceste cause est necessayre pour bien maintenir lesglise en son jntegrite la discipline de l'excommunication'.

Wij staan voor het merkwaardige feit dat, terwijl Calvijn zélf de tucht als 'nota ecclesiae' niet erkend heeft, een aantal gereformeerde confessies, nog tijdens zijn leven door leerlingen of geestverwanten van hem opgesteld, dit wél doen. Wij denken hier aan de Schotse confessie (1560) waaraan de naam van John Knox is verbonden,⁴⁰³ aan de Nederlandse (1561), opgesteld door Guido de Brés,⁴⁰⁴ en aan de Hongaarse (1562), geredigeerd naar de *Confessio christianae fidei* van Theodorus Beza.⁴⁰⁵

De vraag is gewettigd of wij hier hebben te doen met een ontwikkeling die Calvijn – misschien zijns ondanks – heeft bevorderd. Er is het een en ander te noemen dat daarvoor pleit.

1. Hoe noodzakelijk heeft Calvijn de tucht altijd geacht! Neem de tucht weg en de kerk is de ontbinding nabij! Eén kléine stap verder en de tucht is tot kenteken der kerk verklaard.

2. Calvijn schrijft: De kerk is 'overal waar wij zien, dat Gods Woord zuiver gepredikt en *aangehoord* wordt'. 'Wanneer de menigte de dienst des Woords heeft en *in ere houdt* en ook de bediening van de sacramenten, verdient zij zonder twijfel voor kerk gerekend en gehouden te worden'. 'Waar de prediking van het evangelie *met eerbied wordt aangehoord* en de sacramenten niet *veronachtzaamd* worden, daar vertoont zich voor die tijd een geenszins bedriegelijke noch twijfelachtige gedaante van de kerk'.⁴⁰⁶ Is het vreemd dat hierin gelezen is dat Calvijn de tucht, wijl *ingesloten* in de beide andere 'notae', als kenteken der kerk aanvaardde?⁴⁰⁷ Hoe kómt het zover dat de prediking met eerbied wordt aangehoord en de sacramenten niet worden veronachtzaamd, als de kerkelijke tucht niet kan worden ingeschakeld?⁴⁰⁸

In dit verband moge ook worden gewezen op de omschrijving die Calvijn ergens geeft van het ambt van de herders. Hij onderscheidt daarin twee voorname delen: de verkondiging van het evangelie en de bediening van de

403 *Bekennnisschriften-Kirchenordnungen* (Niesei), S. 103.

404 *Ned. belijdenisgeschriften*, blz. 117. De 'moeder' van de *Confessio Belgica* (vgl. *Ned. belijdenisgeschriften*, blz. 13), de *Gallicana*, tot stand gekomen onder directe invloed van Calvijn (*Jahr, Überlieferungsgeschichte Confession de foi*, S. 19), vermeldt de tucht niet als derde 'nota'.

405 *Bekennnisschriften* (Müller), S. 429. *Heussi*, § 103 q, S. 381. — Ook in de *Forma ac ratio* (1555) en de *Christliche Ordinancien* (1554) komt de tucht als 'nota ecclesiae' voor. De kerkordelijke gedeelten van de londense kerkorden vertonen meer beïnvloeding uit Straatsburg dan uit Genève. Vgl. *Chr. Ordinancien* (Dankbaar), blz. 89, 19 vv.

406 IV, 1, 9.10 (V, p. 13, 24 sqq.; 14, 16 sqq., 28 sqq.): 'praedicari atque audiri'; 'si ministerium habet verbi, et honorat'; 'ubi reverenter auditur Evangelii praedicatio, neque sacramenta negliguntur'. Vgl. *Confession de la Foy* 1537, 05, I, p. 424 (art. 18): 'quant son saint Evangille y est purement et fidelement presche, annonce, escoute et garde'.

407 Zo doen in onze eeuw o.a. Doumergue, *I.e.*, V, p. 29 ss; Richel, *a.w.*, blz. 177; Weerda, *a.a.O.*, S. 157.

408 Ook Weber, *Dogmatik*, II, S. 607, erkent dat Calvijn „auch das (rechte) Hören der Verkündigung als Bestandteil der beiden notae auffasst. Aber — zo vervolgt hij — das Hören ist für ihn ohne *eigenständigen* Rang. Und er, der sich um die disciplina als Gestalter der Kirche soviel Mühe gemacht hat, erhebt sie doch *nicht* zur dritten nota ecclesiae. Erkennungszeichen der Gemeinde Jesu Christi kann nur das sein, was sie *empfangen* hat. Sie ist *rechte* Gemeinde im rechten *Empfangen*. Das ist 'satis' für die wahre Einheit der Kirche."

sacramenten. Met betrekking tot het eerste merkt hij onder verwijzing naar Hand. 20 : 20 op dat het leren zich niet beperkt tot de openbare prediking, maar zich ook uitstrekt tot de persoonlijke vermaningen. De taak van de herders is dus: 'het onderwijzen van het volk door de leer van Christus tot de ware vroomheid, het bedienen van de heilige sacramenten en het handhaven en uitoefenen van de rechte tucht'.⁴⁰⁹ Kon uit deze omschrijving van het pastorale ambt niet gemakkelijk een conclusie worden getrokken met betrekking tot de 'notae ecclesiae' en wel deze, dat de tucht er één van is? Vooral als men vernam of van nabij meemaakte op welke wijze Calvijn zélf dit ambt bediende!

Het subtiële onderscheid

De tucht géén kenteken van de kerk,⁴¹⁰ wél van de welgeordende kerk. Het onderscheid was voor Calvijn zeer reëel. Op deze wijze koos hij positie — men zou haast zeggen: *balanceerde* hij⁴¹¹ — tussen de libertijnen die van de kerkelijke tucht niets wilden weten en de dopers voor wie de tucht 'articulus stantis et cadentis ecclesiae' was. In termen van een latere tijd: Calvijn achtte de tucht niet noodzakelijk voor het 'esse', wél voor het 'bene esse' van de kerk.⁴¹² De distinctie was buitengewoon subtiel. Ze moet dat ook voor Calvijn zélf zijn geweest, die immers aan het 'bene esse' van de kerk — en niet alleen die van Genève — zijn leven gewijd heeft.⁴¹³ Het kan nauwelijks verwonderen dat niet al zijn leerlingen hem in de subtiliteit konden navolgen en de tucht gingen beschouwen als derde 'nota ecclesiae'.

409 IV, 3, 6 (V, p. 48, 13 sqq.).

410 Voor het tegendeel is er geen bewijs te ontleen aan de acte van verzoening met Caroli, *Herminjard*, VI, p. 47: 'Ad id ei diximus: societatem unitatemque ecclesiarum inter se constare fide et confessione Christi professioneque doctrinae ejus et usu vero sacramentorum atque disciplinae communicatione, et nulla rituum aliorum vel ceremoniarum conformitate'. Nog afgezien van de vraag wat 'constare' in dit verband precies wil zeggen, moet worden opgemerkt dat deze *consensio* niet door Calvijn is opgesteld. Hij wilde haar zelfs aanvankelijk niet ondertekenen, deed dit tenslotte wel 'surtout pour ne pas désavouer Farel'. Aldus Pétremand, *Les débuts à Neuchâtel* (A), p. 434. Het stuk geeft met betrekking tot de tucht vermoedelijk meer het gevoel van Bucer dan van Calvijn. Vgl. Wendel, l.c., p. 228 et n. 22.

411 De *anabaptisten* houdt hij voor, dat als de tuchttoefening alles te wensen overlaat, dit nog niet zeggen wil, 'qu'elle [l'église] soit du tout destruite, et que l'edifice ne demeure, puis qu'elle retient la doctrine sur laquelle l'Eglise doit estre fondée. *Brieve instruction contre les anabaptistes*, OC, VII, c. 68. Maar de *tegenstanders van de tucht* krijgen te horen, dat als zij denken 'que les Eglises puissent longuement consister sans estre liées et coniointes par ceste discipline', zij 's'abusent grandement'. IV, 12, 4. Vgl. *Articles*, OS, I, p. 373, 7 sqq.: 'une esglise ne peulz consister en son vray estat sans garder ceste ordonnance du Seigneur'.

412 Polman, *Ned. geloofsbelijdenis*, III, blz. 331.

413 Vgl. Courvoisier, l.c., m.p., die eerst schrijft: 'Pourtant, la discipline est indispensable à l'Eglise'; vervolgens: 'Mais la discipline n'est pas une marque de l'Eglise!' om er daarna op te wijzen dat ook hier 'la dialectique rend compte ... de l'attitude de Calvin'.

Het is één van die merkwaardige spelingen van de geschiedenis, dat de tucht bij de gereformeerden 'nota ecclesiae' werd⁴¹⁴ ofschoon ze dat bij Calvijn niet was, terwijl de lutherse confessionele ontwikkeling uitliep op een ondubbelzinnige afwijzing van de tucht als 'nota ecclesiae',⁴¹⁵ ofschoon Luther ze wèl had vermeld onder de kentekenen der kerk.

§ 9. DE KERKELIJKE TUCHT EN DE OVERHEID

De verhouding van kerk en overheid

De uitoefening van de kerkelijke tucht behoort naar Calvijns overtuiging uitsluitend tot de bevoegdheid van de kerk, al kan er een straffend optreden van de overheid mee parallel lopen. Ja, het is zelfs mogelijk dat een dergelijk optreden de kerkelijke tucht als het ware gaat aflossen. Hiermee is al ineens aangeduid dat de verhouding tussen de kerkelijke tucht en het overheidsoptreden tegen de zonde *gecompliceerd* is. In deze laatste paragraaf van dit hoofdstuk willen wij trachten over deze verhouding de nodige helderheid te verkrijgen.

Door Calvijns beschouwing over de verhouding van kerk (ecclesia) en overheid (magistratus) lopen duidelijk twee lijnen; wij zullen ze zoveel mogelijk tekenen met zijn eigen woorden. De eerste lijn is deze: er zijn onder de mensen twee regeringen en wij moeten niet 'confondre inconsidérément ces deux choses, lesquelles sont du tout diverses'.⁴¹⁶ De tweede: beide regeringen zijn 'choses coniointes et unies, et qu'on ne doit point separer'.⁴¹⁷ Weber heeft gewezen op de merkwaardige terminologische en structurele overeenkomst met het chalcedonence die hier aan de dag treedt: het onvermengd en onveranderd, ongedeeld en ongescheiden van de belijdenis van Chalcedon geldt bij Calvijn ook voor de verhouding van kerk en staat!⁴¹⁸

De eerste lijn domineert in de korte uiteenzetting die wij aantreffen in de *Institutie*,⁴¹⁹ Er bestaat onder de mensen een tweevoudige regering (duplex regimen): een geestelijke (spirituale) waardoor het geweten geoefend wordt in de dingen van God en zijn dienst, en een burgerlijke (politicum) waardoor aan de mens zijn plichten als mens en burger worden bijgebracht. Ge-

414 Heppe, *Dogmatik*, S. 528, vermeldt drie kentekenen als de later gangbare gereformeerde opvatting. Hij verwijst naar Hyperius, Ursinus, Polanus, Van Mastricht, de *Synopsis* (S. 541 f.). À Marek echter erkende slechts twee kentekenen. Terecht zegt Heppe ook, dat 'in der Regel die grössere Bedeutung der beiden ersten vor der disciplina hervor gehoben' wordt. Vgl. Polman, *a.w.*, III, blz. 333.

415 Zie blz. 22 v. Vgl. Schlink, *Theologie der luth. Bekenntnisschriften*, S. 297.

416 IV, 20, 1 (VG). Vgl. III, 19, 15: 'Or comme nous les avons distinguez, il nous les faut considérer chacune à part, et ne les confondre ensemble'.

417 *Sermons sur 1 Tim.*, OC, LIII, c. 137 (1 Tim. 2 : 1–2). Vgl. *Ord. eccl.*, OS, II, p. 362, 14: 'choses coniointes et inséparables'.

418 Weber, *Kirchliche und staatliche Kompetenz*, S. 129.

419 III, 19, 15 (IV, p. 294 sq.).

woonlijk spreekt men van geestelijke en tijdelijke jurisdictie (*iurisdictio spiritualis et temporalis*), geen ongeschikte namen, omdat de eerste hoort bij het leven van de ziel en de tweede dit tegenwoordige leven dient, niet alleen door zich bezig te houden met de vragen van voedsel en kleding, maar ook door het uitvaardigen van wetten ten behoeve van een eerbare en rechtvaardige menselijke samenleving. Terwijl de eerste haar zetel heeft in het innerlijk, de ziel,⁴²⁰ regelt de tweede alleen de uiterlijke levenswandel. De éne zou men een geestelijke heerschappij kunnen noemen, de andere een burgerlijke.⁴²¹ Want er zijn in de mens als het ware twee werelden, die geregeerd worden zowel door verschillende koningen als door verschillende wetten.

Tot zover Calvijns beknopte exposé. Het komt dus hierop neer: er zijn twee regeringen die niet met elkaar vermengd mogen worden. De ene richt zich op het innerlijk van de mens en beoogt diens geweten christelijk te vormen, terwijl de tweede ten doel heeft in christelijke zin de leefbaarheid van de menselijke samenleving te bevorderen.

De tweede lijn vinden wij in het hoofdstuk waarmee Calvijn zijn opus magnum besluit (*De politica administratione*),⁴²² bovendien op tal van andere plaatsen. Kerk en overheid zijn beide door God ingestelde 'ordines'; daarom kunnen ze niet met elkaar in strijd zijn, niet als water en vuur tegenover elkaar staan. Ze zijn zozeer met elkaar verbonden dat als de ene wordt weggenomen, de andere in de grootste moeite komt.⁴²³ Beider diensten moeten over en weer elkaar helpen en niet hinderen.⁴²⁴ Ze zijn te vergelijken met de twee ogen in het ene lichaam.⁴²⁵ Ook de magistraten heten, precies als de kerkelijke ambtsdragers, dienaren en plaatsbekleders van God. Ook zij dienen Hem in de vervulling van een heilige opdracht, een opdracht die hetzelfde beoogt als die van de kerk: de bevordering van de dienst en eer van God.⁴²⁶ Niet alleen de

420 'in animo interiori'. VG: 'l'âme intérieure'.

421 'Alterum . . . regnum spirituale: alterum, regnum politicum'. VG: 'l'une Royaume spirituel, et l'autre Civil ou politique'.

422 IV, 20 (V, p. 471 sqq.).

423 IV, 20, 2 (V, p. 473, 6 sqq.): 'Verum ut distinctum istud regiminis genus a spirituali illo et interno Christi regno nuper monuimus: ita nec quicquam pugnare sciendum est'. *Hom. in Sam. I*, P.I, OC, XXIX, c. 659 sq. (1 Sam. 11 : 6–10): 'Duo itaque illi ordines a Deo constituti non inter se répugnant; ut ignis et aqua inter se sunt contraria: sed ut dixi, res sunt adeo coinunctae, ut una sublata, alia vehementer laboret. Non secus ac si quis oculum cuiquam effodiat, ex cuius effossione vehementer alterum affici, atque etiam reliqua totius corporis membra, necesse est: aut detruncato ex corpore brachio, alterum valde laborare, et proinde solum non posse utriusque labori sufficere'.

424 IV, 11,3 (V, p. 199, 33 sq.).

425 *Praeleet. in 1er.*, P. III, OC, XXXIX, c. 28 (Jer. 32 : 32): 'Et certe debuerant reges cum suis consiliariis esse quasi alter oculus, sacerdotes autem et prophetae alter'. Vgl. Bohatec, *a.a.O.*, S. 612 f.; Nauta, *Calvijn en de staatkunde*, blz. 50 vv.

426 De magistraten zijn 'Dei vicarii', 'Dei legati' (IV, 20, 6, OS, V, p. 476, 29; 477, 6); 'lieutenans de Dieu', 'officiers de Dieu' (*Sermons sur Deut.*, P. II, OC, XXVI, c. 312, 315 [Deut. 5 : 16]), 'ministres et lieutenans de Dieu' (*Cat.* 1537. OS, I, p. 416). Vgl. IV,

kerkelijke maar ook de burgerlijke orde behoort tot de uiterlijke hulpmiddelen waardoor het geloof in ons wordt voortgebracht en vermeerderd en vordering maakt tot de eindpaal toe.⁴²⁷ Samenvattend: de twee regeringen zijn geheel op elkaar aangewezen. Ze hebben dezelfde opdrachtgever: God, en hetzelfde doel: de bevordering van zijn eer onder de(zelfde) mensen.

Over de verhouding van kerk en staat bij Calvijn bestaat een zeer uitgebreide litteratuur.⁴²⁸ Heel beknopt en toch goed wordt het wezenlijke soms ook aangegeven in meer algemene werken, bv. in die van F. Wendel en W. F. Dankbaar.⁴²⁹ Calvijn wilde noch de staat door de kerk, noch de kerk door de staat laten overheersen. Wat hij wenste was een nauwe samenwerking tussen die beide. De dienaren van de kerk moeten bijdragen tot de morele opvoeding van de burgers en aan de overheid de eisen van het Woord Gods voorhouden waarmee de burgerlijke wetgeving en regering in overeenstemming behoren te zijn. Van haar kant is de overheid verplicht de kerk te beschermen en de vrijheid van prediking te waarborgen.

Van de meest gangbare typering van Calvijns beschouwingen: theocratie,⁴³⁰ pneumatocratie⁴³¹ en bibliocratie⁴³² verdient de laatste wellicht de voorkeur. 'Theocratie' roept gemakkelijk het misverstand op als zou Calvijn de kerk over de staat hebben willen laten heersen; 'pneumatocratie' kan tot de misvatting aanleiding geven als zou Calvijn voorstander geweest zijn van een heerschappij van de vrije geest. 'Bibliocratie' wil zeggen: zowel in de wereldlijke als in de kerkelijke regering behoort men zich te laten leiden door wat in de bijbel als wil van God bekend gemaakt wordt.⁴³³

20, 4 (V, p. 475, 28 sqq.): de 'civilis potestas' is een roeping, niet alleen voor God 'sancta et legitima', maar ook 'sacerrima' en 'in tota mortalium vita longe omnium honestissima'.

427 IV, 1, 1 (V, p. 1, 10 sqq., 24 sqq.).

428 Een opsomming van de litteratuur van 1901–1959 in de *Calvin-Bibliographie*, S. 106, nrs. 1491–1504 (Kirche und Staat). Het onderwerp krijgt echter ook de aandacht in tal van andere werken: S. 103–106 (nrs. 1439–1490: Der Staat).

429 Wendel, *l.e.*, p. 235; Dankbaar, *Calvijn*, blz. 93 v.

430 Bv. Choisy, *Théocratie à Genève*. Vgl. Chenevière, *Pensee politique de Calvin*, die (p. 244) Calvijns conceptie 'profondément théocratique' noemt.

431 Aldus Bohatec, *Eigenart des 'theokratischen' Gedankens*, S. 149: onder pneumatocratie verstaat Bohatec 'der Wesenszug und die Wirkungsform der Theo- und Christokratie'. Uit hun verkiezing tot het ambt vloeien de ambtsdragers de nodige pneumatische gaven toe. God regeert door pneumatische persoonlijkheden (S. 143–145). Vgl. Bohatec, *Staat-Kirche*, S. 433–444, 747.

432 Dankbaar, *a.w.*, blz. 93: 'Ook spreekt men wel van een bibliocratie in Genève . . .'. Blz. 94: 'de Geneefse theocratie of bibliocratie'. Dankbaar kiest dus niet duidelijk voor een bepaalde typering. Choisy, *l.e.*, p. 52 s., ziet in de bibliocratie een species van het genus theocratie. In Genève bestond geen 'théocratie cléricale', maar een 'théocratie de la Bible'. Calvijn 'n'est pas hiérocrite, mais bibliocrate'. Nog iets anders Van der Woude, *Verguisd geloof*, blz. 34; hij meent dat de *grondslag* van het systeem het best met het woord bibliocratie kan omschreven worden, en de *inhoud* van Calvijns opvattingen met de term theocratie.

433 Aldus motiveert Nauta, *a.w.*, blz. 60, zijn voorkeur voor de benaming 'bibliocratie'. – Doctrinair behoeft men op dit punt echter niet te zijn, aan alle typering en bezwaren en voor alle valt wel iets te zeggen. Zo laat zich 'theocratie' uitstekend verdedigen met een verwijzing naar OS, II, p. 362, 13 sqq.: God die 'tout empire de com-

De consequenties met betrekking tot de kerkelijke tucht

Welke consequenties lagen nu in deze beschouwing besloten ten aanzien van de kerkelijke tucht?

Uit de *totale diversiteit* van beide regeringen volgde dat de uitoefening van de tucht het exclusieve recht was van de kerk. Zij treedt tegen de zonden op met het zwaard van het Woord. De overheid doet dat op haar wijze: met dwangmiddelen (gevangenis, geldboeten). Het is mogelijk dat haar optreden tegelijkertijd plaats vindt met dat van de kerk.⁴³⁴ Maar het is onbehoorlijk iemand die naar de kerkelijke vermaningen niet wil luisteren (daarom) bij de aardse rechtbank aan te klagen.⁴³⁵ Soms treedt de kerk op terwijl de overheid dit (nog) niet doet, nl. bij verborgen zonden. Soms straft de kerk ook langer dan de overheid, nl. wanneer de zondaar na de overheidsstraf ondergaan te hebben, nog niet tot berouw is gekomen. Er zijn bepaalde kwesties, financiële bv., waar de kerk zich liever buiten moet houden.⁴³⁶ De dragers van de kerkelijke en magistrale ambten moeten elkaar eerbiedigen, niet alleen door elkaar in de uitoefening van eikaars ambt niet te hinderen, maar ook door zich aan eikaars ambt te onderwerpen.⁴³⁷ De predikanten moeten voor zichzelf geen immuniteit of 'privilegium fori' opeisen omdat zij evenals alle andere burgers aan het gezag van de overheid onderworpen zijn,⁴³⁸ al moeten zij uiteraard in de vervulling van hun ambt van dienaar des Woords geheel worden vrijgelaten.⁴³⁹ Van hun kant moeten de magistraten zich evenals alle andere kerkleden aan het gezag van de kerk onderwerpen, eventueel ook aan de excommunicatie.⁴⁴⁰

De *nauwe conjunctie* van beide regeringen heeft echter ook haar consequenties. De magistraat zuivert door het straffen van de boosdoeners de kerk van ergernissen, (*offendicula*, *VG*: *scandales*), van zijn kant helpt de dienaar des Woords de overheid door te zorgen dat er niet zoveel boosdoeners zijn.⁴⁴¹ Uit de conjunctie vloeit ook voort dat er voor de overheid een moment kan aanbreken

mander' heeft, schonk zowel 'la seigneurie et supériorité' als 'le regime spirituel'.

434 IV, 11, 3 (V, p. 199, 5sqq.).

435 IV, 11, 4 (V, p. 200, 1–4).

436 Vgl. blz. 79.

437 IV, 11, 8.9 (V, p. 203 sqq.). Vgl. Bohatec, *a.a.O.*, S. 614; Chenevière, *l.c.*, p. 243 ss., 265 ss.

438 IV, 11, 15 (V, p. 210 sq.).

439 *Sermons sur 1 Tim.*, OC, LIII, c. 223 (1 Tim. 2 : 13–15): 'Or d'autant que les pasteurs et les Ministres de la parole de Dieu sont membres du corps, il faut qu'ils soyent suiets aux Magistrats: mais cependant cela ne derogue point à l'autorité de la doctrine qu'ils portent, et qu'ils ne président en la vertu et au nom de Dieu sur toute hautesse terrienne, . . .' — *Praelect. in XII proph. min.*, P. II, OC, XLIII, c. 33 (Amos 2 : 12): 'sed ubi tollitur libertas servis Dei, ne pure doceant, quemadmodum oportet, atque illis mandatum est, perinde hoc valet ac si prorsus reiiiceretur eorum doctrina'.

440 IV, 11, 4 (V, p. 200, 13 sqq.).

441 IV, 11, 3 (V, p. 199, 30 sqq.).

waarop zij maatregelen moet nemen tegen geëxcommuniceerden, dan nl. wanneer dezen zich van hun excommunicatie niets aantrekken. En gaat de overheid daar niet eigener beweging toe over, dan moet de kerk, die immers zélf niet meer kan doen dan excommuniceren, daarop bij haar aandringen. Want de excommunicatie is wel een zuiver kerkelijke maatregel, maar ze vigeert in de kerk 'publica autoritate' en daarom mag de verachting ervan de overheid niet onverschillig laten. Die verachting wordt op de duur ook een burgerlijk misdrijf. Bovendien bedenke de overheid dat een geëxcommuniceerde een buitenstaander is geworden, over wie de kerk niet meer mag oordelen.⁴⁴²

De overheid en de aanranding van de religie

Afzonderlijk aandacht verdient de vraag, welke houding de overheid volgens Calvijn moet aannemen tegenover de aanranding van de christelijke religie met name door de dwaalleer. Dat de kerk zich daartegen keert spreekt geheel vanzelf. Maar hier ligt ook een taak voor de christelijke overheid.⁴⁴³ Haar ambt strekt zich immers uit tot de *beide* tafelen van de wet, ook tot de eerste.⁴⁴⁴ De zorg voor de ware religie en de zuivere godsverering moet zelfs haar voornaamste taak worden genoemd. Niet dat de overheid het recht heeft naar eigen believen dienaangaande wetten uit te vaardigen.⁴⁴⁵ Men kan de vorsten ook al

442 Ygl. *Calvijn aan Poppius*, 26 febr. 1559, OC, XVII, c. 452 sqq.: 'curandum esse imprimis, ut publica autoritate excommunicatio in ecclesia vigeat. Atque in hanc rem strenue incumbere cordatos pastores necesse erit. . . Qui suspensi a sacra coena proterve iudicium ecclesiae respuunt, hac sua contumacia declarant se extraneos: ac proinde nihil senioribus restare video, nisi ut magistratum exstimulent ad eos durius coerendos. Nam in poenis ecclesiasticis ultima est excommunicatio. Quod vero ad censuras spectat, nota est illa Pauli admonitio, non esse nostrum de his foris sunt iudicare (1 Cor. 5 : 13)'.

443 Dat de overheid christelijk of ten minste legitiem is, is de vooronderstelling waarvan Calvijn bij zijn uiteenzettingen ter zake steeds uitgaat. Vgl. Bohatec, *a.a.O.*, S. 617, Anm. 27; Nauta, *a.iv.*, blz. 48, 61. Soms noemt Calvijn, evenals Luther, de magistraten voortreffelijke leden der kerk — *Sermons sur 1 Tim.*, OC, LIII, c. 137 (1 Tim. 2 : 2): 'une partie et un membre excellent, et non point du rang commun' •— en ontleent aan die benaming het een en ander voor de taak die dezen ten opzichte van de kerk hebben te volbrengen. Die taak wordt daarmee nog geen kerkelijke taak. Van de magistraten wordt hetzelfde verwacht als van alle andere leden der kerk, nl. het trouw waarnemen van de eigen roeping. Dat is voor de magistraten de *overheidsroeping*. Tot deze roeping behoort niet in de laatste plaats de zorg voor de ware religie. Vgl. Bohatec, *a.a.O.*, S. 617; Nauta, *a.w.*, blz. 55–59.

444 IV, 20, 9 (V, p. 479, 29 sq.): 'Extendi vero ad utranque Legis tabulam si non doceret Scriptura, ex profanis scriptoribus discendum esset; . . .'. Dit laatste wordt dan nader ontvouwd. Calvijn verwijst voor zijn visie op de overheidstaak meermalen naar de 'sensus naturae' en de heidense denkers en wetgevers. Bv. *Def. orth. jidei*, OC, VIII, c. 474: 'Ac primo quidem hoe dictare naturae sensum, ut in omni politia principium teneat religio . . . Legantur philosophi, quicunque hoe argumentum tractarunt. Certo incipiunt a divino cultu, et eo religionis genere quod optimum esse putabant: ut secundum eos barbarus sit et insipidus legislator, cui pietatis erga deos prima non est cura'.

445 IV, 20, 3 (V, p. 474, 10 sqq.).

te geestelijk maken, een euvel dat volgens Calvijn overal in Duitsland heerst.⁴⁴⁸ Maar wèl moet de overheid ervoor zorgen dat de ware religie zich op de rechte wijze kan constitueren⁴⁴⁷ en dat ze daarna niet door openbare heiligschennis geschonden en bezoedeld wordt.⁴⁴⁸ Zulks niet alleen tot eer van God en in het belang van de kerk, maar evenzeer tot haar eigen profijt: dwaalleer brengt immers ook de grondslagen van de staat in gevaar.⁴⁴⁹ Krachtens het zwaardrecht staan de overheid voor dit doel verschillende middelen ten dienste, in uiterste noodzaak zelfs de doodstraf. Het zou natuurlijk verreweg het beste zijn als de bedreiging door dwaalleer alleen door tucht vanwege de kerk zou worden afgewend.⁴⁵⁰ Maar dat blijkt niet altijd mogelijk. Er doen zich ook gevallen van ongeneeslijkheid voor en het is vooral in die gevallen dat de overheid moet optreden.

Zijn gedachten over het optreden van de overheid met betrekking tot de heresie heeft Calvijn uitvoerig uiteengezet in het verweerschrift dat hij opstelde naar aanleiding van de reacties op de terechtstelling van Servet. In den brede gaat hij daar in op de vraag of christelijke rechters kettters mogen straffen.⁴⁵¹ Zijn antwoord op die vraag luidt bevestigend. Wel wil hij niet dat de overheid het zwaard wet om haastig elke dwaling bloedig te straffen. Hij onderscheidt in de dwalingen drie trappen.⁴⁵² Daar zijn allereerst de lichte superstitie en de onkunde⁴⁵³ die beter kunnen worden genezen met geduld dan dat ze worden gestraft. De tweede soort dwalingen verdient wel straf, maar een matige. 'Wanneer echter de religie van haar grondslagen wordt los-

446 In *Praelect. in XII proph. min.*, P. II, OC, XLIII, c. 135 (Amos 2 : 13) keert Calvijn zich tegen 'homines inconsiderati, qui faciunt illos [reges] nimis spirituales'. Waarop hij laat volgen: 'Et hoe vitium passim regnat in Germania. In his etiam regionibus nimium grassatur'. Vgl. Bohatec, *a.a.O.*, S. 615 f.

447 IV, 20, 3 (V, p. 474, 7 sqq.): 'Nee quenquam moveat, quod recte constituendae religionis curam ad hominum politiam nunc refero

448 IV, 20, 2: 'le but de ce régime temporel est de nourrir et entretenir le service extérieur, la pure doctrine et religion, garder l'estat de l'Eglise en son entier'. Vgl. IV, 20, 3 (V, p. 474, 12 sqq.). Ten onrechte meent Baron, *Calvins Staatsanschauung*, S. 52, dat het hier gaat om een 'einmaligen Eingriff' ten einde „den papistischen 'Götzendienst' zu beseitigen" — 'man brauche die Kirche nur einmal in den Sattel zu setzen, reiten werde sie dann schon können!' —. Vgl. Bohatec, *a.a.O.*, S. 619.

449 Vgl. *Calvijn aan Lord Somerset*, 22 okt. 1548, OC, XIII, c. 68 sq.: 'Tous ensemble [de fantasten die onder het mom van het evangelie alles in verwarring willen brengen en zij die hardnekkig aan de superstities van de antichrist van Rome vasthouden] meritent bien destre reprimez par la gayve qui vous est commis, veu quilz sattachent non seulement au Roy, mais a Dieu qui la assis au siege Royal, et vous a commis la protection tant de sa personne comme de sa maieste'. — Vgl. Bornkamm, *Problem der Toleranz*, S. 266.

450 *Comm. in Titum*, OC, LII, c. 436 (Tit. 3 : 10): 'Quamquam moderatio Semper optima: ne tam vi et armata manu coerceantur, quam corrigantur diseiplina ecclesiae, si quidem sint sanabiles'.

451 *Def. orth. fidei*, OC, VIII, c. 461: 'An christianis iudieibus haereticos punire liceat'. Vgl. Bohatec, *a.a.O.*, S. 620 ff.; Nauta, *a.w.*, blz. 43—46.

452 *L.I.*, OC, VIII, c. 477.

453 'levis superstitio et inscitia simplicium'.

gerukt, de naam van God op een verfoeilijke manier wordt gelasterd, de zielen door goddeloze en verderfelijke leerstukken ten verderve worden gevoerd, kortom: wanneer openlijk beproefd wordt tot afval van God en zijn zuivere leer te bewegen, dan is het noodzakelijk tot dat uiterste middel (extremum remedium) de toevlucht te nemen, opdat het dodelijk vergif zich niet verder verbreide'. Het uiterste middel waarop hier wordt gezinspeeld, is de doodstraf. Slechts in één geval mag deze worden toegepast, nl. in dat van manifeste goddeloosheid (manifesta impietas).⁴⁵⁴ Of daarvan sprake is hangt af van twee factoren. In de eerste plaats hiervan, of men te maken heeft met een echte afvallige, dwz. met iemand die de ware christelijke religie trouweloos heeft verloochend. Joden, turken en dergelijken vallen hier dus buiten.⁴⁵⁵ En in de tweede plaats daarvan, of de afvallige ook getracht heeft anderen afvallig te maken.⁴⁵⁶ Calvijn voegt daar soms nog aan toe dat voor een dergelijke strengheid alléén plaats is als de religie stevig gevestigd is.⁴⁵⁷

In zijn *Defensio orthodoxae fidei* voert Calvijn ter rechtvaardiging van overheidsop treden tegen ketterij tal van Schriftplaatsen aan. Bovendien beroept hij zich veelvuldig op Augustinus, de kerkvader die hij in de *Institutie* juist ten voorbeeld stelde vanwege zijn zachtmoedigheid bij het uitoefenen van de kerkelijke tucht, een zachtmoedigheid ook uitkomend in zijn clemente houding tegenover de donatisten!⁴⁵⁸ Toch is het beroep op Augustinus ook hier legitiem: de kerkvader was op de duur voorstander geworden van een hardere gedragslijn tegenover de donatisten, ook van het invoeren van de hulp van de staat tegen hen.⁴⁵⁹

Wat Calvijns beroep op de Schrift betreft, hij wijst op teksten als Rom. 13 : 4, Ps. 2 : 12, Jes. 49 : 23, 1 Tim. 2 : 2: de overheid is Gods dienaar, de koningen moeten de Zoon kussen, zij zijn de voedsterheren der kerk, wij moeten voor hen bidden, niet in de laatste plaats omdat zij de beschermers zijn van de gezonde leer en de legitieme eredienst.⁴⁶⁰ Paulus geeft Hymenaeüs en Alexander aan de satan over (1 Tim. 1 : 20). Calvijn twijfelt er niet aan of Paulus had hen aan een 'pium magistratum' ter bestraffing overgegeven,

454 'ut tantum manifesta impietas capitali supplicio plectatur'.

455 *Def. orth. fidei*, OC, VIII, c. 476: 'Ad haec solvitur quorundam obiectio, qui rogant an gladio adigendi sint ad Christi fidem Iudaei, Turcae et similes'. Vgl. *Inst.* 1536, OS, I, p. 91. Bohatec, *a.a.O.*, S. 622, meent dat bij 'similes' ook aan rooms-katholieken moet worden gedacht.

456 *L.I.*, OC, VIII, c. 476: 'Neque enim promiscue in omnes gladium stringi iubet Deus, sed apostatas, qui se impie alienaverint a vero cultu et alios ad similem defectio-nem trahere conati fuerint, iustae poenae subiicit'. Vgl. *Comm. in Mos. reliquos quatuor librorum*, P. I, OC, XXIV, c. 355 sq. (Deut. 13 : 5); Nauta, *a.w.*, blz. 44 v.

457 *Comm. in Mos. reliquos quatuor librorum*, P. I, OC, XXIV ibidem. 'Observa iterum, huic severitate locum non esse, nisi postquam stabilita est certa religio'.

458 Vgl. IV, 12, 8 (V, p. 220, 1 sqq.).

459 Heussi, § 25 k, S. 102; Weijland, *a.w.*, blz. 196 vv., 203: Augustinus ging „naarstiger zoeken naar een *bijbelse fundering van het 'eompelle intrare'* ".

460 *Def. orth. fidei*, OC, VIII, c. 478: 'sub Christi regno sanae doctrinae et legitimi cultus patronos'.

als die er geweest was.⁴⁶¹ Uit het optreden van Petrus tegen Ananias en Saffira (Hand. 5 : 1 vv.) en van Paulus tegen Elymas (Hand. 13 : 11) concludeert hij: als dienaren des Woords de goddelozen al met *een* lichamelijke straf in toom mogen houden, hoe veel te meer moeten de vorsten dit doen!⁴⁶² Hun speciale taak is het immers de heilige orde met het zwaard te beschermen.⁴⁰³

Ook enkele uitspraken van Augustinus waarop Calvijn zich beroept, mogen hier volgen.

a. Een ketter is geen martelaar, want niet de straf maar de zaak maakt de martelaar. 'Quis tale monstrum⁴⁶⁴ honorifico martyris titulo ausit ornare? Nempe, ut recte Augustinus definit, martyrem facit causa: non poena'.⁴⁶⁶

b. Kettters moet men zowel afschrikken als onderwijzen. 'Recteque etiam in hac parte Augustinus: Si terreantur, inquit, et non doceantur, improba quasi dominatio videbitur. Sed rursus si docentur et non terrentur, vetustate consuetudinis obdurati ad capessendam viam salutis pigrius surgent'.⁴⁶⁶

c. Ook op de tegenwerping dat men de mensen toch niet met geweld tot het geloof mag dwingen, antwoordt Calvijn met een woord van Augustinus: het is nuttig onwillige lieden door kastijding te brengen tot vrijwillige aanvaarding. Geheel in diens geest voegt hij daaraan toe dat men onderscheid moet maken tussen het gebruik van het zwaard om de kerk te beschermen en gebruik van het zwaard om tot geloof te dwingen. 'Obiiciunt deinde, nihil minus esse consentaneum quam ut ad fidem, quae propensa obedientia constat, violenter cogantur homines. Ego, ut omittam quae vere et scite in hanc sententiam disputat Augustinus, utiliter scilicet invitos trahi, qui Deo reluctantur, ut castigatione subacti sponte accedant: respondeo in tuendo ecclesiae statu alium esse gladii usum quam ut ad fidem quis cogatur'.⁴⁶⁷

Servet is ter dood veroordeeld op grond van zijn verloochening van de leer van de triniteit en van de kinderdoop.⁴⁶⁸ Zulks in overeenstemming met de *Codex Iustinianus* — al wordt deze in het vonnis niet vermeld — die voor twee kerkelijke vergrijpen de doodstraf voorschreef: verloochening van de drieëenheid en herhaling van de doop.⁴⁰⁹

461 *Ld.*, OC, VIII, c. 480.

462 *L.I.*, OC, VIII, c. 471. Een riskante voorzin! Tevoren had Calvijn verklaard wel heel goed te weten dat Christus 'non alio quam verbi gladio utatur', maar... men kan toch niet ontkennen dat Petrus en Paulus door de Geest van Christus hebben gehandeld!

Behalve de teksten uit Hand. noemt Calvijn ook 1 Kor. 12 : 10, waar onder de gaven van de Geest ook de machten worden genoemd. Dat moet wel zien op een 'spiritus severitas' om de verachters [van God] schrik aan te jagen.

463 'quorum proprium est munus gladio tueri sanctum ordinem'.

464 Merkwaardig is de ethische diskwalificatie van dwaalleraars. In IV, 9, 13 (V, p. 161, 27 sq.) is sprake van het stoppen van de mond 'improbis et cupidis hominibus', wordt Arius een 'impius homo' genoemd, wiens 'sceleratos conatus' verbroken werden, enz. In *Comm. in Titum*, OC, Lil, c. 435 (Tit. 3 : 10) schrijft Calvijn, dat Paulus onder haeretici verstond 'ambitiosos omnes, prae fractos, contentiosos, qui libidine impulsus turbant ecclesiae pacem ac dissidia concitant'. Vgl. blz. 259, 265.

465 *Def. orth. jidei*, OC, VIII, c. 466. Citaat uit *Epistola* 89.

466 *L.I.*, OC, VIII, c. 467. Citaat uit *Epistola* 93.

467 *L.I.*, OC, VIII, c. 470. Citaat uit *Epistola* 185.

468 Hij was van veel meer beschuldigd. Vgl. Bainton, *Servet*, S. 134.

469 Bainton, *a.a.O.*, S. 137.

Overigens bedenke men dat er in Genève maar één proces-Servet geweest is en dat ons van Calvijn, anders dan van Luther, geen 'placet mihi' met betrekking tot de doodstraf voor dopers is overgeleverd.⁴⁷⁰

Over de bemoeienis van de overheid met personen die voorwerp van kerkelijke tucht waren geworden, zal in het vervolg niet mogen worden gezwegen. De processen echter die de overheid van Genève *op eigen gezag* heeft aangespannen tegen voorstanders van ketterse beschouwingen – wij denken aan mannen als Bolsec, Servet en Gentilis – zullen buiten beschouwing blijven. Want hoezeer de predikanten van Genève in deze processen geïnteresseerd zijn geweest en er de overheid in zoverre de helpende hand bij hebben geboden dat zij haar het theologische materiaal hebben geleverd waaruit de beschuldigingen konden opgebouwd worden,⁴⁷¹ het waren en bleven *civiele processen*, waarvan strikt genomen, om met E. Pfisterer te spreken, 'der Kirchenrat auch nicht das geringste . . . zu tun gehabt hat'.⁴⁷²

470 Vgl. blz. 20. Colladon, *Vie de Calvin*, OC, XXI, c. 116: 'Il y a bien peu de villes de Suisse et de Allemagne où l'on n'ait fait mourir des Anabaptistes, et à bon droit: ici on s'est contenté de bannissement'. Vgl. Bornkamm, *a.a.O.*, S. 266.

471 Vgl. *Reg. de la Comp.*, I, p. 80, n. 1 (met betrekking tót het proces Bolsec): 'Comme cela sera le cas pour le procès de Servet deux ans plus tard . . ., les pasteurs furent mêlés de très près au développement judiciaire de cette affaire, et ce furent eux, tout naturellement, qui dressèrent l'acte d'accusation théologique contre les opinions erronées de Bolsec'.

472 Pfisterer, *a.a.O.*, S. 44.

HOOFDSTUK IV

DE KERKORDELIJKE REGELINGEN EN DE PRAKTIJK

A. GENÈVE 1536-1538

§ 1. GENÈVE

De stad waarin Calvijn heeft getracht zijn denkbeelden over de kerkelijke tucht het eerst en vooral in praktijk te brengen, is Genève geweest.

Enige informatie over dit voornaamste schouwtoneel van zijn arbeid is daarom op haar plaats. Toen Calvijn er in 1536 zijn werk begon, was Genève een stad van ruim 10.000 inwoners,¹ veel kleiner dan het verder stroomafwaarts aan de Rhône gelegen Lyon dat ongeveer 50.000 inwoners telde, maar veel groter dan Bern dat slechts een inwonertal van tussen de vier- en vijfduizend haalde.²

In de bevolking van de stad lieten zich drie categorieën onderscheiden: de 'habitants' die geduld werden maar geen privileges bezaten, de 'bourgeois' die soms voor niets maar meestal voor een som gelds het burgerrecht verkregen hadden en de 'citoyens', de uit 'bourgeois' geboren.³ In de jaren van Calvijns verblijf in de stad werd 'habitant' 'une notion juridique plus précise'.⁴ De aanleiding daartoe was de grote toevloed van vluchtelingen,⁵ vooral uit Frankrijk en Italië maar ook van elders. Sedert 1549 werden als 'habitants' diegenen beschouwd die zich in de stad hadden ge-

1 Monter, *Geneva*, p. 2: '10,300 inhabitants in 1537' (en ongeveer 13,000 in 1589). Vgl. Doumergue, *Calvin*, III, p. 73: ongeveer 13.000; Pfisterer, *Calvins Wirken*, S. 98: 15.000. Naef, *Origines de la Réforme*, p. 225: omstreeks 1475 11- à 12.000, waarvan 1700 à 2000 in de voorsteden, een getal dat in het begin van de zestiende eeuw misschien iets toenam, 'mais dans une mesure assez insignifiante'. In deze getallen zijn enige honderden geestelijken begrepen. — Pikkemaat, *Regenten en magistraten*, blz. 47, schat de bevolking van Amsterdam ± 1475 op 15.000 zielen.

2 Monter, *I.e.*, p. 2, 23 (n. 2, 3). Klein waren (ook) voor de middeleeuwer steden van tussen de 1000 en 2000 inwoners. Steden tot ongeveer 10.000 inwoners waren voor hem 'Mittelstädte', steden met nog meer inwoners 'Grossstädte'. Zo bezien was Genève dus een middelgrote stad. Vgl. Rösig, *Europäische Stadt*, S. 75 ff. In 1832 telde Genève ongeveer 25.000 inwoners (*Livre des habitants*, I, p. X), in 1960 bijna 256.000 inwoners (Ritter-Leich, *Wer ist die Kirche?* S. 151).

3 Naef, *I.e.*, p. 25.

4 *Livre des habitants*, I, p. VII.

5 Sedert 1542. *L.c.*, I, p. XI.

vestigd uitsluitend uit verlangen te willen leven 'selon la Sainte religion évangélicque icy purement annoncée et selon la Sainte Reformation d'icelle' en die dit, evenals hun bereidheid om overeenkomstig de wetten van de stad te zullen leven, in handen van de overheid bezworen.⁶ Hun namen werden in een register opgetekend.⁷ Ook deze 'habitants' nieuwe stijl bezaten echter geen politieke rechten.⁸

Genève was van ouds een bisschopsstad. Politiek stond ze, meer formeel dan reëel, onder de opperhoogheid van de keizer,⁹ kerkelijk maakte ze deel uit van de toenmalige kerkprovincie Vienne.¹⁰ De stad was verdeeld in zeven parochies,¹¹ een indeling die als zodanig bij de doorvoering van de reformatie verloren ging. Rondom de vier hoofdkerken — in de bovenstad de St. Pierre en de St. Germain, in de benedenstad de St. Gervais en de Madeleine¹² — vond toen een soort nieuwe parochievorming plaats.¹³

De bisschop, die ook met de temporele macht was bekleed en daarom prins-bisschop werd genoemd, was de eigenlijke bestuurder van de stad.¹⁴ Sedert het einde van de dertiende eeuw hadden echter ook de graven — later: hertogen — van Savoye er bepaalde rechten verworven. Zij werden er vertegenwoordigd door een 'vidomne'.¹⁵ Als men bedenkt dat ook nog

6 *L.c.*, I, p. IX, 1.

7 Men begon hiermee in 1549. *Livre des habitants*, I, loopt tot 1560 en bevat ongeveer 5000 namen. Tome II, eveneens uitgegeven door P.-F. Geisendorf, geeft de namen uit de jaren 1572–1574 en 1585–1587. Hoewel in Calvijns tijd 'habitants' vrij gemakkelijk 'bourgeois' konden worden, maakten slechts weinigen van die gelegenheid gebruik. Tegenover de 5000 'habitants' in de periode 1549–1560 staan maar 500 nieuwe burgers. Calvijn zelf werd pas in 1559 'bourgeois'. Daarvóór was hij niet eens als 'habitant' ingeschreven. *L.c.*, I, p. XI s., IX s.

8 *L.c.*, I, p. IX. Zoals de kinderen van 'bourgeois' 'citoyens' werden genoemd, zo die van 'habitants' (althans later) 'natifs'.

9 Naef, *I.e.*, p. 87; Walker, *Calvin*, p. 159. Keizer Sigismund noemde in een bul van 1420 de St. Pierre 'membre insigne du Saint Empire Romain'. Naef, *I.e.*, p. 3.

10 Rath, s.v. *Vienne*, 2, *LThK*, X, Sp. 780.

11 Naef vermeldt en bespreekt ze, *I.e.*, p. 9, 10–13.

12 Vgl. Monter, *I.e.*, p. 1.

13 Vgl. voor Calvijns pleidooi voor indeling van de stad in parochies blz. 154 vv. De opmerkingen van Ritter-Leich, *a.a.O.*, S. 153: 'Von der Reformation bis zum Beginn des 19- Jahrhunderts bildete Genf eine Parochie. Erst mit der Verfassung von 1908 wurde die Gliederung in einzelne Gemeinden mit eigenen Gemeinderäten kirchenrechtlich geregelt', zijn in zoverre juist dat men nog in de *Loi Constitutionnelle* van 1874 de bepaling aantreft: 'La ville de Genève ne forme qu'une paroisse' (Heyer, *Eglise de Genève*, p. 353) en pas in de *Constitution vsm* 1908 leest: 'L'Eglise est divisée en paroisses' en: 'Chaque paroisse est administrée, sous réserve des attributions du Consistoire, par un Conseil de paroisse' (Heyer, *I.e.*, p. 363). — Toch was er ook voordien wel zo iets als een parochie-indeling. Niveaux wordt in de *Reg. du Conseil* van 24 aug. 1545 'ministre de S. Gervais' genoemd (*OC*, XXI, c. 360); in 1549 was dat Ferron. Vgl. *Reg. du Conseil*, 2 sept. 1549, *OC*, XXI, c. 455; *Reg. de la Comp.*, I, p. 58, n. 4. De *Constitution Genevoise* van 1796 bevatte de volgende bepaling: 'Chaque arrondissement de la ville forme une paroisse' (Heyer, *I.e.*, p. 318).

14 Doumergue, *I.e.*, p. 98.

15 Vgl. o.a. Monter, *I.e.*, p. 31 f. De invloed van Savoye kwam bovendien uit in de bezetting van de bisschopszetel. 'The see passed from one member of the House of Savoy

het kapittel van de St. Pierre over eigen bevoegdheden beschikte¹⁰ en dat bovendien in de 'Franchises' van 1387 aan de burgerij bepaalde rechten waren toegekend,¹⁷ dan laat zich gemakkelijk begrijpen dat de ingewikkelde verhoudingen op het gebied van rechtspraak en bestuur meermaals tot spanningen en conflicten aanleiding gaven.

In het begin van de zestiende eeuw kwam de burgerij in openlijk verzet tegen het op machtsuitbreiding beluste huis Savoye. Op de lange duur kwam Genève uit die strijd als overwinnaar te voorschijn.¹⁸ In 1528 werd de 'vidomne' verdreven, in 1533 verliet de bisschop de stad en begin 1536 mislukte, dank zij de hulp van Bern, een poging van Savoye haar opnieuw aan zich te onderwerpen. Toen Bern aan die hulpverlening het recht wilde ontlenen de soevereiniteit over de stad over te nemen, toonden de burgers opnieuw hun vastberadenheid. Zij verklaarden niet dertig jaar lang tegen hun vijanden te hebben gestreden om thans de vazal te worden van hun grote vriend of van wie dan ook. Genève werd nu een praktisch geheel zelfstandige stadsrepubliek;¹⁹ het zou dit blijven tot 1798.²⁰

Tot de 'Seigneurie de Genève' behoorde ook een klein aangrenzend gebied waarin een aantal dorpen en gehuchten gelegen was. De bewoners daarvan bezaten in de stad evenmin burgerrechten als de van verre gekomen 'habitants'.²¹

Met het verdwijnen van de bisschop, de 'vidomne' en het kapittel vielen alle bestuurlijke en justitionele bevoegdheden toe aan de burgerlijke bestuurders. Wie waren dat?²²

Tot de *Algemene Raad* (Conseil Général) behoorden alle manlijke burgers. Deze raad kwam elk jaar bijeen om de vier burgemeesters (syndics)²³ te

to another, generally to nephews, almost without interruption'. De bisschop onder wie de reformatie zich doorzette, Pierre de la Baume, was een 'Savoyard courtier' (p. 32).

16 Vgl. Naef, *l.c.*, p. 41–46. Typerend is het woord van de kapittelheren tot de Kleine Raad aan de vooravond van de reformatie: 'Il est assez connu que les chanoines ne sont sujets ni de l'évêque, ni de la ville'.

17 Een korte beschrijving van deze rechten bij Naef, *l.c.*, p. 32. 'Franchises' werd ook de naam van het gebied waarin deze privileges golden: het grondgebied van Genève dus (p. 8 s.).

18 Vgl. o.a. Walker, *l.c.*, p. 164 ff. Een brede uiteenzetting van 'The Genevan Revolution' bij Monter, *l.c.*, p. 29–63.

19 De overeenkomst met Bern van 1536 verbood Genève het aangaan van bondgenootschappen en diplomatieke betrekkingen zonder toestemming van Bern. Maar reeds na één generatie raakte dit verbod in onbruik. Monter, *l.c.*, p. 64.

20 In dat jaar werd het door Frankrijk geannexeerd. Eerst in 1814 trad het toe tot de Zwitserse confederatie. Courvoisier, s.v. *Genj*, EKL I, Sp. 1495.

21 Een complete opsomming van deze ongeveer dertig dorpen, kerkelijke 'paroisses' genoemd, met de predikanten die ze gediend hebben, bij Heyer, *l.c.*, p. 205–231. In het *Livre des habitants*, I, p. 271, vindt men ook de namen van een aantal 'habitants', afkomstig uit de 'Seigneurie de Genève'.

22 Uiteraard wordt voornamelijk de situatie ten tijde van Calvijn getekend. Gegevens o.a. bij Walker, *l.c.*, p. 160 ff.; Doumergue, *l.c.*, III, p. 324 ss., 335 ss.; Benoit, *Calvin*, p. 70, n. 1; Monter, *l.c.*, p. 145 ff.

23 Er was een zekere rangorde onder de burgemeesters: '1er, 2e, 3e, 4e syndic'. Deze rangorde werd in het algemeen bepaald door de leeftijd of de duur van de politieke loopbaan, soms ook door andere factoren zoals persoonlijk overwicht, bijzondere capaciteiten, pressie van een bepaalde groep. Vgl. *Reg. de la Comp.*, I, 57 et n. 1.

kiezen; om de drie jaar koos hij ook de thesaurier van de stad. Voorts kwam hij samen zo vaak daar een dringende reden voor was.

De *Kleine Raad* (Petit Conseil, Conseil ordinaire, Conseil étroit), waarvan het aantal leden in het verleden nogal schommelend geweest was, telde er in Calvijns tijd vijfentwintig: de vier burgemeesters die de leiding hadden, de oud-burgemeesters van het laatste jaar, de thesaurier, twee secretarissen en verder burgers, gekozen door de Raad der Tweehonderd. Voor het lidmaatschap kwamen alleen 'citoyens' in aanmerking. De 'Messieurs de Genève' zoals zij genoemd werden, kwamen driemaal per week in het stadhuis bijeen.

Tussen de Kleine Raad en de Algemene Raad stond de *Raad der Zestig* (Conseil des Soixante). Deze was samengesteld uit de leden van de Kleine Raad en andere personen, door deze aangewezen; hij was dus te beschouwen als een uitbreiding van de Kleine Raad. De *Raad der Tweehonderd* (Conseil des Deux Cents, Grand Conseil) die pas in 1527 in het leven was geroepen, was op zijn beurt weer een uitbreiding van de Raad der Zestig welks plaats hij ook hoe langer hoe meer innam. De Raad der Tweehonderd vergaderde ten minste eenmaal per maand.

De verkiezingen voor al deze raden vonden plaats in februari. Op de eerste zondag van die maand koos de Algemene Raad de burgemeesters, de volgende dag de Raad der Tweehonderd de burgers die met de burgemeesters, oud-burgemeesters, thesaurier en secretarissen in de Kleine Raad zitting zouden hebben, terwijl op de daaropvolgende dinsdag de Kleine Raad de mannen aanwees die met hem de Raad der Tweehonderd zouden vormen.

Al maakt dit alles een democratische indruk,²⁴ de democratie van Genève was er een met een sterk aristocratische inslag. Bijzonder veel macht berustte bij de Kleine Raad en de mutaties binnen dit college, al ontbraken ze niet, bleven beperkt.²⁵

De *Kleine Raad* was de drager van de soevereiniteit van de stadsstaat. De dorpen werden namens hem bestuurd door 'châtelains'.²⁶ De Kleine Raad vaardigde de wetten en verordeningen uit waarvan de belangrijkste ter goedkeuring werden voorgelegd aan de Raad der Tweehonderd, soms ook aan de Algemene Raad.²⁷ Hij trad ook op als rechtbank voor tal van civiele en criminele zaken²⁸ en alleen hij kon de doodstraf uitspreken.

Van november 1529 dateerde een nieuwe civiele rechtbank, speciaal voor zaken die om een snelle afwikkeling vroegen. Deze rechtbank bestond uit een luitenant van justitie (lieutenant de justice) bijgestaan door vier 'auditeurs'. Evenals de Kleine Raad hield hij driemaal per week zitting. Als officier van justitie trad op de 'procureur général'. Van deze rechtbank kon men, als het tenminste ging om belangrijke zaken, in beroep gaan bij de Kleine Raad, die echter nog niet de hoogste beroepsinstantie was. Dat was, althans sedert 1541, voor civiele zaken een hof van revisie, bestaande uit twaalf rechters, gelijkelijk gekozen uit de Kleine Raad, de Raad der Zestig en de Raad der Tweehonderd. De laatste bezat ook het recht tot het verlenen van gratie.

24 De Algemene Raad is wel 'la plus démocratique des institutions politiques de Genève' genoemd. *Reg. de la Comp.*, II, p. 49, n. 2.

25 Vgl. Monter, *Le.*, p. 145 f.

26 De functie werd meestal gepacht door een 'citoyen'. *Reg. de la Comp.*, I, p. 39, n. 4.

27 Deze beide raden 'intervened only sporadically in the daily routine of public business'. Monter, *l.c.*, p. 145. In het vervolg zal meermalen van Raad zonder meer worden gesproken; gewoonlijk is dan de *Kleine Raad* bedoeld.

28 Vgl. o.a. Monter, *l.c.*, p. 150.

De stad was ingedeeld in kwartieren (quartiers),²⁹ die uit een aantal wijken (dizaines) bestonden. Over die laatste werd toezicht uitgeoefend door hoofdmannen van tien (dizeniers).³⁰ Stadsknechten (guets) verrichtten politie- en bodediensten, voor de bewaking van de stad werden zij om negen uur 's avonds vervangen door manschappen van de burgerwacht. Deze stond onder commando van de kapitein-generaal, de hoogste militaire gezagsdrager in de stad.³¹

Genève had in de tweede helft van de vijftiende eeuw een bloeitijd beleefd. Met vier markten per jaar en een filiaal van de bank van de De Medici's bereikte het toen het niveau van internationaal handelscentrum. Tegen het einde van die eeuw trad er malaise in.³² Eén van de oorzaken was de snelle opkomst van Lyon, sterk bevorderd door de franse koningen. De geneefse economie was zo kwetsbaar omdat ze te eenzijdig op de handel was georiënteerd. Er was wel een aantal ambachtslieden maar dezen produceerden hoofdzakelijk voor de eigen stedelijke consumptie.

In Calvijns tijd zou dat anders worden. De komst van vele vluchtelingen bewerkte een niet onaanzienlijke wijziging in de beroepsstructuur van de stad. Bij de schoenmakers, bakkers, slaggers, timmerlieden, barbiers, bontwerkers, schrijvers, apothekers e.d. die er al waren, voegden zich thans ook goudsmeden, textielproducenten, drukkers en boekverkopers. Er ontstond industrie die zich ook op de export richtte; één van de eerste exportartikelen was het boek! De uitgeverij was door franse immigranten in het leven geroepen. Een andere tak van exportnijverheid, van italiaanse origine, was de zijdeverij.³³

Al hadden humanistische en lutherse ideeën in de twintiger jaren Genève niet onberoerd gelaten,³⁴ tot 1530 is het aantal overtuigd reformatorisch gezinden er beslist niet groot geweest.³⁵ Daarna nam het wel wat toe, gevolg zowel van het optreden van predikers als Farel en Froment als van het feit dat juist het reformatorische Bern Genève in zijn strijd tegen Savoye te hulp was ge-

29 Doumergue, I.e., III, p. 399: 'la ville proprement dite se divise comme en trois quartiers'. Pfisterer, *a.a.O.*, S. 101, spreekt van vier kwartieren. In *Reg. du Conseil*, 3 april 1550, OC, XXI, c. 462, is sprake van bezoeken die gebracht zullen worden 'par les cinq quartiers de la ville'.

30 Pfisterer, *a.a.O.*, S. 98, spreekt van 25 tot 28 'dizaines'. Volgens Doumergue, I.e., III, p. 400, n. 2, werd een 'dizaine' gewoonlijk gevormd door een straat, soms door slechts één zijde van een straat; van verschillende 'dizaines' geeft hij een beschrijving (p. 400 ss.).

31 Vgl. Pfisterer, *a.a.O.*, S. 97; Monter, I.e., p. 34.

32 Calvin trof in Genève toch nog verschillende families aan die in de handel rijk geworden waren. Een van de voornaamste was de invloedrijke familie Favre; het hoofd ervan was François Favre, 'marchand drapier fort riche', volgens Bergier in *Reg. de la Comp.*, I, p. 41, n. 1.

33 Vgl. Monter, I.e., p. 4 f., 20 f., 30 f. Overigens bestaat ook 'l'immense majorité' van de in het *Livre des habitants* voorkomende namen uit die van 'petites gens'. Aldus dit *Livre*, I, p. XXII. Maar de meesten van hen ontplooiden in Genève grote ijver.

34 Vgl. 'Troisième partie' in Naef, I.e., p. 309 ss., handelend over 'L'humanisme et Luther'.

35 Vgl. Monter, I.e., p. 49 ff., ook 62, n. 58.

komen. Toch bleven velen nog aan het oude geloof vasthouden. Anderen waren of werden religieus min of meer indifferent. Zij hadden de strijd tegen Savoye beschouwd als een strijd voor algehele bevrijding, niet alleen van het juk van Savoye maar ook van alle kerkelijke jurisdictie.³⁶

Voor de overwinning van de reformatie in de stad werden de jaren 1535 en 1536 beslissend. In augustus 1535 — dezelfde maand waarin Calvijn in Bazel de laatste hand legde aan de editio princeps van zijn *Institutie*³⁷ — schorste de Raad van Genève de viering van de mis. De kerkdiensten werden van nu af aan op evangelische wijze ingericht.³⁸ Op zondag 21 mei 1536 spraken de burgers in een samenkomst van de Algemene Raad met eenparigheid uit, dat zij tegen de leer die thans in de stad gepredikt werd geen bezwaren hadden en dat zij bereid waren te leven volgens het evangelie en het Woord van God zoals dit sedert de afschaffing van de mis dagelijks was gepredikt.³⁹ Deze uitspraak was van grote politieke en kerkelijke betekenis, ze betekende de definitieve keuze van de stad en haar burgers voor de reformatie. Zeer tot verdriet van de predikanten die in de stad werkzaam waren, met name van Farel, was daarvan echter in de gezindheid en het levensgedrag van velen vooralsnog weinig te bespeuren.

Eind juli lukte het Farel de jonge Calvijn, die bezig was zich met zijn kort tevoren verschenen *Institutie* in reformatorische kring naam te maken,⁴⁰ voor het werk in Genève te winnen. Begin september begon Calvijn er zijn arbeid, eerst alleen als lector in de theologie, weldra ook als predikant. Van stonden aan zette hij ook zijn schouders onder het werk van de reorganisatie van de kerk.⁴¹ Onvermijdelijk moest hij daarbij stuiten op het vraagstuk van de kerkelijke tucht.

In het bisschoppelijke Genève was veel tucht vanwege de kerk uitgeoefend.⁴² De stad was van 1482 tot 1484 getroffen door een interdict, in 1491

36 Vgl. Lang, *Calvin*, S. 33 f. Dit waren de voorlopers van de politieke libertijnen (voormannen: Perrin, Vandel, Favre), niet te verwarren met de secte van de spiritualistische libertijnen, die Calvijn bestreed in zijn tractaat *Contre la secte phantastique et furieuse des libertins qui se nomment spirituelz* (1545), *OC*, VII, c. 145–248. Vgl. Wendei, *Calvin*, p. 59, n. 53.

37 *OC*, XXI, c. 195 (mededeling van de uitgevers onder 23 aug. 1535): 'Calvin écrit la préface de l'Institution adressée au Roi de France'.

38 Waarschijnlijk volgens de liturgie, enige jaren tevoren door Farel opgesteld. Mackinnon, *Calvin and the Reformation*, p. 57 f.

39 *Reg. du Conseil*, 21 mei 1536, *OC*, XXI, c. 201 sq.

40 Vgl. Borgeaud, *Conquête religieuse*, p. 336: 'le jeune et déjà célèbre auteur de l'*Institution chrétienne*'.

41 De biografen zijn het er over eens dat Farel meer een vurig prediker dan een organisator was. Toch wachte men zich voor een 'image trop simplifiée' (*Farel*, p. 11). Vóór Calvijns optreden was Farel 'le principal chef' van de franse reformatie. Maar hij trad vrijwillig achter Calvijn terug 'reconnaissant que la Réforme en pays de langue française avait désormais le législateur qu'il fallait suivre et soutenir au près et au loin'. Borgeaud, *l.c.*, m. p.

42 Vgl. hiervoor vooral Naef, *l.c.*, p. 185 ss. Ook Bohatec, *Staat-Kirche*, S. 341, maakt

werd ze daar opnieuw door bedreigd. Excommunicaties werden er geregeld uitgesproken, vaker 'pour des raisons de procédure que pour des faits touchant a la vie religieuse ou morale'.⁴³ Lange tijd had er bij de overheid en onder de burgers een niet geringe vrees voor de kerkelijke straffen bestaan, vooral ook om de onaangename maatschappelijke gevolgen die eraan verbonden waren. Maar op de duur nam die vrees af. Het interdict werd zelden meer toegepast. Wel kon datzelfde niet van de excommunicaties worden gezegd, maar juist omdat die zo vaak en zo lichtvaardig werden uitgesproken, werd de betekenis ervan sterk uitgehold en tilden degenen die erdoor werden getroffen èn hun omgeving er niet zo zwaar meer aan.

Een andere indicatie van die uitholling èn van de *verwereldlijking* van het begrip 'excommunicatie' was, dat ook de burgerlijke rechter zich ervan ging bedienen, evenals van het begrip 'absolutie': de kerk excommuniceerde en absolveerde, de stadsraad deed het op zijn manier ook. Zo kon het gebeuren dat de Raad, toen eenmaal de reformatie in Genève gezegevierd had, een aantal nog door de bisschop uitgesproken excommunicaties ophief.⁴⁴ *Opheffing* van de bisschoppelijke rechtspraak was gemakkelijk. Moeilijker was de vraag – tenminste voor wie haar stelden, maar reeds zagen wij: niet ieder deed dit – wat ervoor in de plaats moest komen.

Nog in zijn laatste levensdagen herinnerde Calvijn zijn collega's eraan dat er toen hij in Genève zijn werk begon, 'quasi comme rien' was. 'Er werd gepreekt, dat was dan ook alles'.⁴⁵ Met dat 'quasi comme rien' had hij ongetwijfeld vooral het ontbreken van behoorlijke kerkelijke tuchttoefening op het oog. Dat blijkt uit wat hij in 1538 kort na zijn verdrijving uit Genève schreef:⁴⁶ de mis was er wel afgeschafft en de Raad had er wel besloten tot het inrichten van de godsdienst naar de zuiverheid van het evangelie, maar toch had de kerk nog niet die gestalte welke door een wettige uitoefening van zijn ambt vereist werd. Ieder ging maar naar het avondmaal ofschoon het geloof van velen hem van een twijfelachtig gehalte, ja zelfs buitengewoon suspect voorkwam.

Het herstel van de kerkelijke tucht zoals hij die in de Schrift zag voorgeschreven, was een van de voornaamste taken waarvoor Calvijn in 1536 werd gesteld. Het was een zware taak. Zwaarder dan ze elders voor hem geweest zou zijn? Een exact antwoord op die vraag zal wel niet zijn te geven. A. Rilliet

enkele opmerkingen over 'die vorreformatische, unter den Bischöfen Genfs ausgeübte Banngewalt'. Hij wijst erop dat deze 'in den bis jetzt unbekanntes Constitutiones Synodales von 1513 (Artikel 29, 33 und 36) eine bedeutende Verschärfung erfahren hatte'. In de 'constitutiones' komt 'ein formalistischer und persönlicher Rigorismus der bischöflichen Banngewalt zum Vorschein'.

43 Naef, I.e., p. 188.

44 Vgl. Rilliet in: Rilliet-Dufour, *Catéchisme français*, p. XVII.

45 *Discours d'adieu aux ministres*, OS, II, p. 401, 30 sq.

46 In zijn voorrede op de lat. uitgave van de catechismus van 1537, OS, I, p. 428.

heeft gesproken van 'l'amour du plaisir' en 'la légèreté des mœurs'⁴⁷ die men in Genève aantrof, E. Doumergue van 'anarchie morale'⁴⁸ die er geheerst zou hebben. Maar enige waarheid zal er wel schuilen in de opmerking van Kampschulte, dat de situatie in Genève dikwijls is afgeschilderd 'mit allzu düstern Farben'.⁴⁹ Interessant is het getuigenis over de inwoners van Genève van een tijd- en stadgenoot, François Bonivard, heer van St. Victor. Deze schrijft in zijn kroniek van Genève: zij waren 'autresfois — hij bedoelt: vóór de oorlog en vóór de reformatie — la pluspart sans soucy, et subjectz à leurz plaisirz'.⁵⁰ Toch geldt ook voor deze uitspraak de opmerking van H. Naef: 'Il est humain de mesurer le monde à son aune'.⁵¹ Hoe dit zij, puriteinen 'avant la lettre' zijn de inwoners van Genève zeker niet geweest.

§ 2. DE ARTICLES⁵²

Dinsdag 16 januari 1537 boden de predikanten van Genève aan de Kleine Raad een memorandum⁵³ aan waarin zij in een aantal 'articles' uiteenzetten, op welke punten verdere reformatie van de kerk van Genève door hen noodzakelijk geacht werd. Het stuk draagt duidelijk het stempel van Calvijn, al zullen ook anderen aan de opstelling ervan hebben meegewerkt.⁵⁴

47 Rilliet in: Rilliet-Dufour, *I.e.*, p. XIV.

48 Doumergue, *I.e.*, II, p. 148. Vgl. ook Lang, *a.a.O.*, S. 34.

49 Kampschulte, *Calvin*, I, S. 206. Vgl. Mackinnon, *I.e.*, p. 88: 'Granted that Geneva... was an immoral city, though . . . its immorality has been exaggerated'.

50 Geciteerd bij Naef, *I.e.*, p. 30. Bonivard bedoelde daarmee overigens beslist geen ongunstig oordeel uit te spreken!

51 Naef, *I.e.*, m. p.

52 De uitgevers van de OC hebben het stuk voorzien van de titel *Articles concernant l'organisation de l'Eglise et du culte à Genève*. Overigens komt de benaming 'articles' voor, zowel in het stuk zelf (OS, I, p. 370, 12; vgl. 375, 34) als in de *Registres du Conseil*; vgl. *Reg. du Conseil*, 16 jan. 1537, OC, XXI, c. 206: 'Icy est este parole et sont estes leuz les articles donnees par Me G. Farel et les aultres predicans'.

De tekst van de *Articles* is te vinden in: OC, Xa, c. 5–14; *Herminjard*, IV, p. 155–166; OS, I, p. 369–377. Het manuscript bevindt zich in het archief van Genève; vgl. OS, I, p. 367.

53 In OS, I, p. 365, worden de *Articles* genoemd: 'primae celebrium illarum ordinationum ecclesiasticarum (Ordonnances ecclésiastiques) a Calvino datarum'. Beter: Weerda, *Ordnung zur Lehre*, S. 132: 'eine Art von Memorandum, in dem die Hauptpunkte einer Kirchenordnung skizziert werden. Es ist noch keine ausgearbeitete Kirchenordnung, . . .' Ook Kampschulte, *a.a.O.*, I, S. 287 f., spreekt van een 'Denkschrift'.

54 OC, XXI, c. 30, 59 (Beza en Colladon); *Herminjard*, IV, p. 154, n. 1; Rilliet in: Rilliet-Dufour, *I.e.*, p. XV, en nog anderen spreken zich zonder voorbehoud uit voor Calvijn als auteur. Minder beslist de uitgevers van de OC (Vgl. OC, Xa, c. 5: Calvijn is wel 'l'auteur réel', maar mogelijk is de redactie niet van hem); Werdermann, *Calvins Lehre der Kirche*, S. 286 ('ganz unter Calvins Einfluss'), terwijl Pannier, *Origines de la Confession de foi*, p. 58, met betrekking tot de vraag of Farel dan wel Calvijn als auteur moet worden aangemerkt, oordeelt: 'L'une et l'autre opinion me paraissent également exagérées'.

Uiteraard was het de bedoeling dat de Raad de *Articles* zou behandelen en, al dan niet geamendeerd, zou aanvaarden. Wel was Calvijn het standpunt toegedaan, dat de kerk zelf bevoegd was haar eigen wetten op te stellen,⁵⁵ maar uit niets blijkt dat hij er ooit bezwaar tegen gehad heeft daarbij op de een of andere wijze de overheid te betrekken. Hij deed dit in 1537, in 1541 en ook in de latere jaren. Blijkbaar heeft hij dit met zijn overtuiging aangaande de bevoegdheid van de kerk in dezen niet in strijd geacht. Het lag trouwens voor de hand. Na het wegvallen van de wetgevende macht van de bisschop was de magistraat als enige wetgever overgebleven.⁵⁶ Dat was een feit waaraan ook Calvijn niet getornd heeft, waarin hij zelfs voor de kerk belangrijke voordelen gezien heeft.⁵⁷ Een kerkorde die (tevens) door de overheid goedgekeurd was, droeg (ook) het karakter van stadswet, voor de handhaving waarvan de overheid garant stond. Op deze wijze kreeg de excommunicatie ook 'openbaar gezag', werd ze een maatregel die niemand in de stad kon bagatelliseren.

Wij geven eerst een overzicht van de *Articles*, waarbij uiteraard vooral aandacht geschonken wordt aan die gedeelten welke met ons onderwerp verband houden — het overige wordt slechts en passant vermeld —; daarna volgen enige kanttekeningen.

De vier onderwerpen

De predikanten beginnen met te verklaren dat een kerk niet goed ingericht en georganiseerd kan worden genoemd wanneer daarin niet dikwijls het avondmaal wordt gevierd en dan op zo'n wijze, dat men er niet verschijnt met een hoge dunk van zichzelf maar vervuld met heilige eerbied. Om dit te bereiken is 'la discipline de l'excommunication' noodzakelijk.

Het tweede onderwerp waarvoor aandacht gevraagd wordt, is de kerkzang, het derde het onderwijs in de leer aan de jeugd en het laatste de huwelijks-wetgeving. Deze onderwerpen worden in de *Articles* vervolgens toegelicht.

Avondmaal en tucht

Een wekelijkse viering van het avondmaal wordt zeer wenselijk genoemd. Maar om de zwakheid van de gemeente (*l'infirmité du peuple*) willen de

55 Weber, *Kirchliche und staatliche Kompetenz*, S. 121, merkt, niet geheel correct, op: 'Calvin hat das Recht Gesetze zu erlassen, für die Kirche nicht verlangt'; hij verwijst hiervoor naar IV, 10. Calvijn breekt daar echter wèl de staf over de wijze waarop de 'Papa cum suis' de 'potestas in legibus ferendis' hebben uitgeoefend (05, V, p. 164, 1 sqq.), maar niet over deze 'potestas' als zodanig. En in IV, 8, 1 (V, p. 133, 16 sqq.) wordt ook déze potestas gerekend tot die 'quae propria est Ecclesiae'. Vgl. blz. 154, aant. 89.

56 Weber, *a.a.O.*, das.: 'In Genf konnte niemand als die städtische Obrigkeit geltendes Recht setzen. Das war, nachdem die kanonische Rechtssetzung hinfällig geworden war, in allen evangelischen Staatswesen ähnlich'.

57 Dat blijkt bv. uit zijn brief aan Poppius, 26 febr. 1559, OC, XVII, c. 452; Vgl. blz. 132, aant. 442.

predikanten daarvan voorlopig afzien. Zij stellen voor één viering per maand, telkens in een ander kerkgebouw maar telkens ook toegankelijk voor heel de gemeente. Er moet een regeling komen om te verhoeden dat het avondmaal bezoedeld wordt door personen die door hun leven tonen Jezus niet toe te behoren en om te zorgen dat zij die tot deze gemeenschapsoefening komen, daar bij wijze van spreken komen als beproefde leden van Jezus Christus (comme approuvez membres de Iesuchrist). Hierop volgt dan een uiteenzetting van de instelling van 'la correction et discipline dexcommunication' door Christus, van de door Hem bevolen 'maniere de correction'⁵⁸ en van de doeleinden van de tucht.

Deze tucht is echter verdorven. Eén van de nuttigste en heilzaamste zaken door de Heer aan zijn kerk geschonken, is verworden tot één van de verderflijkste en verfoeilijkste. Dit was mogelijk doordat de bisschoppen — het memorandum spreekt van *pseudo*-bisschoppen — het excommunicatierecht aan de gemeente (l'assemblee des fideles) ontroofd en aan zich getrokken hebben. Deze inzetting van de Heer moet thans naar de regel van de Schrift worden hersteld.

De voorgestelde tuchtregeling

Daartoe stellen de predikanten het volgende voor. De Raad kieze een aantal mannen van goede levenswandel en getuigenis, verspreid over alle kwartieren van de stad zodat zij op ieder het oog kunnen houden. Merken zij bij iemand een zonde op die berisping verdient, dan nemen zij contact op met één van de dienaren. De schuldige wordt hierop vermaand en op broederlijke wijze aangespoord zich te verbeteren. Wanneer deze vermaningen niet helpen, dan wordt hij gewaarschuwd, dat zijn hardnekkigheid aan de gemeente zal worden bekend gemaakt. Komt hij daarop tot inkeer, dan is dit reeds te beschouwen als een groot voordeel van de tucht. Is dat echter niet het geval, dan gaat de dienaar, met goedvinden van 'hen die met dit werk belast zijn', er inderdaad toe over aan de gemeente bekend te maken wat men tot nu toe gedaan heeft om de zondaar tot bekering te brengen maar ook hoe dit alles niet heeft gebaat. Verhardt hij zich ook dan nog, dan wordt hij geëxcommuniceerd, dwz. hij wordt gehouden voor iemand die uit de gemeenschap der christenen gestoten is, totdat hij duidelijke blijken van berouw en verbetering geeft; ten teken daarvan wordt hij van de gemeenschap van het avondmaal uitgesloten. Aan de kerkleden wordt meegedeeld, dat zij niet op voet van vertrouwelijkheid met hem mogen omgaan. De geëxcommuniceerde mag echter niet nalaten de predikaties bij te wonen. Want zo dringt nog altijd de leer (doctrine) tot hem door

⁵⁸ Met verwijzing naar Matth. 18. Als voorbeeld van iemand die van deze 'maniere' gebruik maakte, wordt Paulus genoemd, met verwijzing naar 1 Tim. 1 en 1 Kor. 5. OS, I, p. 372, lósqq.

en misschien behaagt het de Heer zijn hart aan te raken en hem op de goede weg te doen terugkeren.⁵⁹

Als anderen, burens of verwanten bv., van de zonden eerder kennis dragen dan de genoemde 'desputez', dan moeten zij de vermaning doen uitgaan. Merken zij dat dit niets oplevert, dan moeten zij de 'desputez' waarschuwen.

Verder dan de excommunicatie mag de kerk niet gaan.⁶⁰ Heeft men echter te doen met lieden die zich zó onbeschaamd aan het kwade hebben overgegeven dat zij om hun excommunicatie alleen maar lachen en er zich geen enkele zorg over maken in deze toestand verder te leven en te sterven, dan zal de Raad moeten overwegen of hij op de duur een dergelijke minachting en bespotting van God en het evangelie kan dulden en ongestraft laten.

'Het rechte begin van een kerk'

Aan de invoering van de tucht zal echter iets anders moeten voorafgaan. Het is immers wel zeker dat er nog heel wat inwoners zijn die zich niet aan het evangelie hebben gewonnen gegeven, ja die het zoveel mogelijk tegenspreken en in hun hart allerlei met het Woord Gods strijdige bijgelovigheden koesteren. De verdeeldheid over het geloof is groot. Maar als personen die met ons in het geloof overeenstemmen, moeten worden geëxcommuniceerd vanwege hun zonden, dan mogen in de kerk nog veel minder diegenen geduld worden die in het stuk van de godsdienst op een standpunt staan dat in elk opzicht aan het onze tegengesteld is.

Om nu te weten te komen, wie met het evangelie instemt, en wie liever bij het rijk van de paus dan bij dat van Jezus Christus wil behoren, adviseren de predikanten alle inwoners belijdenis en rekenschap te doen afleggen van hun geloof. Het zou hen als christelijke overheden sieren, als de raadsheren daarin voorgingen. Dan zou blijken dat de leer van hun geloof waarlijk de leer is waardoor alle gelovigen in één kerk verenigd zijn⁶¹ en zouden zij duidelijk maken wat van ieder wordt verwacht. De Raad wijze uit zijn midden enige leden aan, die — elk vergezeld van een dienaar des Woords — allen zullen verzoeken zijn goede voorbeeld te volgen. Het betreft hier een maatregel voor één keer. Het gaat er nl. om te weten te komen welke leer ieder aanhangt. Dit vast te stellen is 'het rechte begin van een kerk'.⁶²

59 Hierop volgt dat de zonden die op deze wijze bestraft moeten worden, die zijn welke 'vous aves ouy par avant nommes de S. Paul [1 Tim. 1, 1 Kor. 5] et telz semblables'.

60 "... et oultre ceste correction lesglise na poent a proceder'. OS, I, 374, 11.

61 'Ce seroyt doncq ung acte de magistratz crestiens si vous, Messieurs du Conseil, chascun pour soy, faysiez en vostre conseil confession par laquelle on entendist que la doctrine de vostre foy est vrayement celle par laquelle tous les fidelles sont unis en une eglise'. OS, I, p. 373, 41—374, 1.

62 '. . . , et cela seroyt seulement pour ceste foys, pourtant que on na poent encores discerne quelle doctrine ung chascun tient, qui est le droict commencement dune esglise'. OS, I, p. 375, 5 sqq.

De catechese

Met betrekking tot het onderricht aan de kinderen, nodig om hen voor te bereiden op de geloofsbelijdenis die van hen, terecht, verwacht wordt, stellen de predikanten voor, dat er een korte catechismus⁶³ zal komen aan de hand waarvan de ouders hun kinderen het nodige onderricht zullen geven. Zij moeten ze enige malen per jaar naar de predikanten sturen, die een onderzoek instellen naar de verworven kennis en zo nodig nadere uitlegging geven. De Raad moet erop toezien dat de ouders hierin trouw zijn.

De huwelijkszaken

Om een einde te maken aan de willekeur die er onder 'le pape' geheerst heeft ten aanzien van 'les causes de mariage' adviseren de predikanten dat de Raad enigen uit zijn midden zal aanwijzen om over alle voorkomende gevallen te oordelen en daarin te beslissen (juger et decider). Het zou gewenst zijn aan hen enige predikanten toe te voegen om hen beter in te lichten over de wijze waarop in bepaalde situaties overeenkomstig het Woord van God moet worden gehandeld. Het eerste wat de commissarissen van de Raad met advies van de betrokken predikanten zullen moeten doen, is verordeningen opstellen voor de meest voorkomende gevallen. Uiteraard zullen deze verordeningen door de Raad moeten worden goedgekeurd.

Slot

In een uitvoerig slot wordt de Raad aangemoedigd de voorstellen aan te nemen. De laatste zinnen van het memorandum luiden als volgt: 'Door de zwaarte van deze taak waarop men u wellicht zal wijzen, moet gij u niet laten afschrikken. Want wij moeten in deze hoop leven dat, wanneer wij gewillig Gods geboden volgen, Hij ons werk in zijn goedheid zal doen gelukken en tot een goed einde voeren, zoals gij tot nu toe ook duidelijk hebt ondervonden in alle dingen waarin de Heer u verwaardigd heeft zijn eer te zoeken. Hij sta u bij door zijn macht om alles tot een goed einde te brengen'.

De aanvaarding

De behandeling van de *Articles* had een vlot verloop. Ze nam niet meer dan één dag in beslag, de dag waarop ze ook ingediend waren: 16 januari 1537. De Kleine Raad bracht daarbij slechts enkele wijzigingen aan.

Onbetekenend waren die intussen niet! Om de voornaamste te noemen: niet elke maand, maar slechts vier maal per jaar zou het avondmaal worden

⁶³ 'une briefve somme et facile de la foy crestienne'. OS, I, p. 376, 10.

gevierd. De huwelijkszaken bleven ressorteren onder de Kleine Raad (als geheel)⁶⁴; wel zou er een samenspreking over de bijbelse richtlijnen plaats vinden met 'les prescheurs et ministres'.

'La Reste des articles est passé ainsin quil sont escriptz', kon worden genotuleerd.⁶⁵ Dezelfde dag nog sloot de Raad der Tweehonderd zich hierbij aan.⁶⁶

Met bekwame spoed werd nu de catechismus ter perse gelegd waarvan in de *Articles* sprake geweest was.⁶⁷ Waarschijnlijk heeft het aanvankelijk in de bedoeling gelegen dat deze niet alleen als leerboek voor de catechisatie dienst zou doen, maar ook zou worden gebruikt als de belijdenis waarmee de inwoners hun instemming moesten betuigen. Korte tijd later verscheen een voor dit doel meer geschikt excerpt van de catechismus, de *Confession de la Foy*.⁶⁸

§ 3. KANTTEKENINGEN

a. In de *Articles* treedt aanstonds duidelijk aan het licht welk ideaal Calvijn van meet af aan voor de geest heeft gestaan: het ideaal om de empirische stadskerk om te vormen tot een gemeente die zich op verantwoorde wijze verzamelt rondom de avondmaalstafel.⁶⁹ Ter bereiking van dit ideaal moest eerst 'het rechte begin van een kerk' worden gemaakt. Dat was meer

64 Het betrof hier alleen de huwelijkszaken. Daarom is het onjuist hierin te lezen, zoals OC, X a, c. 5, nota, en Ganoczy, *Jeune Calvin*, p. 112 doen, dat zulks de afwijzing inhield van de invoering van onafhankelijke kerkelijke tucht.

65 *Reg. du Conseil*, 16 jan. 1537, OC, XXI, c. 206. De zin loopt aldus verder: 'adioinct que lon deffende aux femmes obstettrices de ne baptiser point'.

66 OC, XXI, c. 207.

67 Vgl. Doumergue, *Le.*, II, p. 229; Rilliet in: Rilliet-Dufour, *l.c.*, p. XV, XXII, XXXI–XXXIII; *Herminjard*, IV, p. 185, n. 8; Cornélius, *Hist. Arbeiten*, S. 137. De drie eerstgenoemden menen dat de catechismus reeds vóór 16 januari 1537 was opgesteld, Cornélius meent daarna. In elk geval was het geschrift medio februari gedrukt; Calvijn las er uit voor op de conferentie, 15–17 februari 1537 te Lausanne gehouden naar aanleiding van de door Caroli veroorzaakte moeilijkheden. Vgl. *Calvijn aan Grynaeus* (juni 1537), *Herminjard*, IV, p. 240; vgl. Doumergue, *l.c.*, II, p. 228, 256.

De catechismus was getiteld *Instruction et confession de Foy, dont on use en Leglise de Geneve*. Hij werd in 1877 teruggevonden in de collectie-Du Puy, aanwezig in de Bibliothèque nationale te Parijs, en opnieuw uitgegeven door Rilliet-Dufour, *l.c.*, p. 1–99. De tekst is daarna ook gepubliceerd in OC, XXII, c. 25–74, en OS, I, p. 378–417.

68 *Confession de la Foy, laquelle tous Bourgeois & habitans de Geneve & subiects du pays doyvent iurer de garder & tenir, extraiete de Linstruction dont on use en Leglise de ladicte Ville*. Vgl. Dufour in: Rilliet-Dufour, *l.c.*, p. CIII, alwaar de tekst p. 101–122; deze ook in: OC, IX, c. 693–700 (eveneens: XXII, c. 77–96); OS, I, p. 418–426.

Dat Calvijn de schrijver was van de catechismus wordt door de meesten, dat hij ook de *Confession* samenstelde, door velen aangenomen.

69 Vgl. Ganoczy, *Le.*, p. 111: 'il envisage l'Eglise, dans sa réalité concrète, comme une communauté rassemblée autour de la table eucharistique'.

dan een maatregel van orde. Zoals hij in 1538 in zijn voorrede op de latijnse vertaling van de catechismus van 1537 zou uiteenzetten, bedoelde Calvin daarmee niets minder dan een vernieuwing van het verbond met God door het volk van Genève onder leiding van zijn overheid. Als voorbeelden stonden hem voor de geest de verbondsvernieuwingen van het volk Juda onder leiding van mannen als Asa en Josia, Ezra en Nehemia.⁷⁰ Het dilemma volkskerk-belijdende gemeente (of: gemeente van bewuste belijders) dat, gelijk wij gezien hebben, ook in zijn dagen niet onbekend was, verwierp Calvin.⁷¹ Hij streefde naar een combinatie van die beide, dwz. naar een *bewust belijdende volkskerk*. Daartoe moesten de volwassenen aanstonds hun instemming met de belijdenis betuigen en de jongeren gaandeweg, tijdens en na afsluiting van het catechetisch onderwijs, ditzelfde doen. Dat er voor diegenen die instemming met de belijdenis zouden weigeren in de stad geen plaats meer zou zijn, wordt in de *Articles* niet met zo veel woorden gezegd maar wel duidelijk bedoeld.⁷² Dat er onder de jongeren wel eens zouden zijn die niet tot het doen van belijdenis konden of wilden komen, is een mogelijkheid die niet onder het oog wordt gezien.

b. De *Articles* bepleiten op verschillende punten optreden van de overheid ten gunste van de kerk, waarbij echter van toekenning van werkelijke 'iura in sacra' aan de overheid geen sprake is. Aan de Raad wordt gevraagd om overheidsmaatregelen voor eenmaal: de formele goedkeuring van de *Articles*, de aanwijzing van een aantal leden van de Raad om mee te helpen bij het maken van het nieuwe begin van de kerk, het geven van het goede voorbeeld bij het betuigen van instemming met de belijdenis. Maar ook om maatregelen die voor herhaling vatbaar zijn. Want allicht zullen er ook in de toekomst mannen moeten worden benoemd om samen met de predikanten de kerkelijke tucht uit te oefenen. En te verwachten is dat er ook dan ouders zullen zijn die aan hun plicht hun kinderen in de leer te onderwijzen, moeten worden herinnerd. De eigenlijke tuchtoefening echter, met inbegrip van de excommunicatie en de wederopneming, behoort uitsluitend tot de competentie van de kerk, dwz.

70 OS, I, p. 429 sq.

71 Holl, *Calvin*, S. 266: 'So kam er dazu, das Mass der Volkskirche zu steigern, indem er das Ideal der Bekenntniskirche damit verband'. Vgl. blz. 50 v.

72 Gezégd werd dat het noodzakelijk was 'de discerner lesquelz recepvoyr pour membres ou lesquelz on ne doyt accepter' en dat 'ceux ne doibvent estre tollerez en lesglise qui sont en tout contrayres a nous en religion'. OS, I, p. 374, 28 sqq., 34 sqq. Daarom is het niet juist wanneer Ganoczy, *l.c.*, m.p., in zijn overzicht van de *Articles* schrijft dat dezulken 'doivent quitter la ville dans les plus courts délais'. Bepaald onbillijk is de voorstelling van zaken, die Rilliet in: Rilliet-Dufour, *l.c.*, p. LIX, geeft: 'On ne l'employait plus comme un moyen de n'admettre dans l'Eglise que ceux qui en recevaient les doctrines, ce qui eût été fort légitime et très-naturel, mais comme un moyen de chasser du pays tous ceux qui, pour une raison ou pour une autre, refuseraient de prêter serment à cette profession de foi; afin d'arriver à constituer, par l'épuration de l'exil, l'unité religieuse de la population'. Het éérste was de eigenlijke bedoeling, het tweede was daarvan het noodzakelijk geachte gevolg.

van de predikanten en de 'desputez'. Ook die laatsten moeten, ondanks hun aanwijzing door de Raad,⁷³ als kerkelijk gekwalificeerde mannen worden beschouwd.

Daarvoor pleit het volgende:

1. De vraag *door wie* binnen een christelijk gemenebest de kerkelijke ambtsdragers moesten worden aangewezen is, wij zagen het reeds, voor Calvijn nooit een principiële kwestie geweest. Voor hem kwam het er op aan dat de mannen die gekozen werden, *geschikt* waren, dat het mannen waren aan wier verkiezing de gemeente haar goedkeuring kon hechten.⁷⁴

2. Uit de wijze waarop in de *Articles* voor de benoeming van de 'desputez' wordt gepleit, blijkt duidelijk dat de opstellers aan kerkelijk gekwalificeerde personen hebben gedacht. Waarom moeten zij er komen? Omdat in het verleden de pseudo-bisschoppen '*l'assemblée des fideles*' van de excommunicatiemacht hebben beroofd. De aanstelling van de 'desputez' moet deze beroving — een beroving van de gemeente —, ongedaan maken.

3. De mannen die de predikanten moeten assisteren bij het maken van het nieuwe begin, moeten raadsheren zijn, *de 'desputez' niet*. En nergens staat dat die laatsten aan de Raad moeten rapporteren of aan hem verantwoording schuldig zijn. Wel lezen wij dat zij over wat zij zien of horen overleg moeten plegen met de *predikanten*.

4. Men kan deze mannen het best beschouwen als de prototypen van Calvijns latere ouderlingen. Wat van hen verwacht wordt, is echt ouderlingenwerk.⁷⁵ Dat zij nog geen ouderlingen genoemd worden, wijst er op dat Calvijn met zijn bezinning over de ambten in 1537 nog niet gereed gekomen is.⁷⁶

Mag de overheid zich niet inlaten met de tuchttoefening, de kerk mag met haar optreden tegen de zondaars niet verder gaan dan de excommunicatie. Anders zou ze het terrein van de overheid betreden. Wel wordt de Raad er op gewezen, dat zich voor hem na de kerkelijke excommunicatie wel eens de noodzaak van een *eigen* optreden tegen de zondaars kan voordoen. Daarop te attenderen behoorde weer wèl tot de roeping van de kerk zoals Calvijn die zag.

c. De *Articles*, opgesteld zo betrekkelijk kort na de verschijning van de eerste editie van de *Institutie* waarin hij met zo veel nadruk alleen de gemeente

73 Ook de predikanten werden door de overheid benoemd.

74 Vgl. blz. 87, 173.

75 Vgl. IV, 3,8 (V, p. 50, 21sq.): 'Gubernatores fuisse existimo seniores e plebe delectos, qui censurae morum et exercendae disciplinae una cum Episcopis praeessent'. Deze zin komt voor het eerst voor in de *Irtst.* 1543. OC, I, c. 567.

76 Vgl. blz. 84.

In de *Inst.* 1539 — waarvan volgens Wendel, *l.c.*, p. 81, het manuscript tegen het einde van 1538 werd afgesloten — is eenmaal en dan terloops, in c. XV 'De politica administratione', sprake van een 'senatus gravium virorum, qui in primitiva ecclesia constituebantur ut conformandae publicae disciplinae praeessent (quod munus in epistola ad Corinthios (12, 28) ΚΥ|3εpv|aEi<; vocat [Paulus])'. OC, I, c. 1103. Vgl. IV, 20, 4 (V, p. 475, 14). Hier signaleert Calvijn toch de nieuwtestamentische ouderling. Wanneer hij hem op het spoor is gekomen, is moeilijk te zeggen.

tot het uitoefenen van de kerkelijke tucht bevoegd had verklaard, laten zien hoe de praktijk Calvijn aanstonds voor de noodzaak geplaatst heeft een orgaan te creëren dat dit namens de gemeente kon doen. Voor de gemeenteleden zélf zou overblijven: het persoonlijk vermaan en het niet vertrouwelijk omgaan met de geëxcommuniceerden. En wat betreft de gemeente als gehéél, deze zou in de dienst de mededeling aanhoren omtrent het aan de zondaar verrichte maar vergeefs gebleken werk en, in een later stadium, die van zijn excommunicatie. De bedoeling van deze afkondigingen wordt in de *Articles* niet aangegeven. De afkondiging van de excommunicatie zal wel ten doel gehad hebben het verkrijgen van de approbatie van de gemeente. Maar reeds in de *Articles* zien wij het zwaartepunt zich verleggen van de gemeente zélf naar het haar representerende orgaan.

d. Merkwaardig: de geëxcommuniceerde moet door de gemeente worden beschouwd als een buiten haar kring geplaatste; zo moet hij ook zichzelf beschouwen, maar hij mag, of liever: móet, toch de preekdiensten bijwonen! Volledig doorgesneden is de band dus niet. Hij is ernstig geschonden, maar de Heer moge hem door zijn Woord en Geest herstellen.

§ 4. HET ÉCHEC

Calvijns reformatorisch program mocht dan door de bevoegde instanties met bekwame spoed zijn aanvaard, de uitvoering ervan liet zeer veel te wensen over.

Wat betreft het betuigen van instemming met de belijdenis, de Kleine Raad ging er zelf na enige tijd toe over, een voorbeeld dat toen door veel burgers werd nagevolgd. Maar het lukte niet allen daartoe te bewegen. En bij de pogingen hiertoe⁷⁷ werden van de aanvang af de predikanten uitgeschakeld.⁷⁸

Eind juli 1537 betuigden de hoofdmannen van tien hun instemming met de belijdenis; dezen brachten daarna 'hun' mensen naar de St. Pierre. Vanaf de kansel las de stadssecretaris Claude Roset de confessie voor, waarmee eerst de leden van de Kleine Raad door handopsteken hun instemming verklaarden, daarna heel de verzamelde menigte.⁷⁹ Maar gelijk gezegd, velen lieten verstek gaan.⁸⁰

⁷⁷ Tot zelfs in januari 1538 ondernomen. *Reg. du Conseil*, 4 jan. 1538, OC, XXI, c. 220. Vgl. o.a. Cornélius, *a.a.O.*, S. 138 ff.; Rilliet in: Rilliet-Dufour, *l.c.*, p. LIX ss.

⁷⁸ Reeds 17 april 1537, toen de Raad besloot, 'que Ion doibge aller par les maisons de dizenne en dizenne et leur proposer lesdits articles et il doibge assister ung sindicque accompagnes du capitaine la dizene et des aultres'. *Reg. du Conseil*, 17 april 1537, OC, XXI, c. 210.

⁷⁹ Vgl. *Reg. du Conseil*, 29 juli 1537, OC, XXI, c. 213; Rilliet in: Rilliet-Dufour, *Le.*, p. LXIV; Dankbaar, *Calvijn*, blz. 51.

⁸⁰ Het is dan ook veel te rooskleurig voorgesteld als Calvijn in zijn voorrede op de

Evenmin was er sprake van invoering van onafhankelijke kerkelijke tucht. Benoeming van aparte personen voor de uitoefening van de tucht vond niet plaats. Ook de predikanten werden zo veel mogelijk buiten de tuchtoefening gehouden. 27 juli 1537 lieten Farel en Calvijn in de Kleine Raad 'grosse admonition' horen om toch het besluit inzake 'ladmonition des gens' uit te voeren.⁸¹ Hierop werd besloten dat de *raadsheren* 'ladmonition et correction' zouden toepassen en dat ieder die zich misgaan had bij hèn moest worden aangebracht! Twee dagen later werd dit door de Raad der Tweehonderd als volgt gepreciseerd: de hoofdmannen van tien moesten als daar aanleiding toe was hun mensen vermanen; eventueel moest daar een vermaning in aanwezigheid van twee of drie anderen op volgen, waarbij zou worden bedreigd met aangifte bij de justitie. Tenslotte zou de justitie optreden en in de ernstigste gevallen straffen met verbanning.⁸² Dat was in feite precies het omgekeerde van wat de predikanten in januari hadden voorgesteld en de overheid toen goed-gevonden had!⁸³

5 oktober 1537 richtten Farel en Calvijn zich tot de Raad met de vraag, zulks in verband met de aanstaande avondmaalsviering, hoe gehandeld moest worden met hen die zich op doperse manier van de kerk afgescheiden hielden alsook met diegenen die nog een rozenkrans gebruikten. De Raad vaardigde hierop een bevel uit alle rozenkransen in te leveren en droeg de predikanten op een lijst samen te stellen van alle personen die zij verdacht vonden. Zelf mochten zij bij de aankondiging van het avondmaal de gemeente wel vermanen maar niemand daarvan uitsluiten.⁸⁴

In het begin van 1538 betoogden de predikanten Farel, Calvijn en Couraut, ook nu weer met het oog op een naderende avondmaalsviering, dat personen die nog geen trouw aan de belijdenis hadden beloofd daaraan toch eigenlijk niet konden deelnemen.⁸⁵ De reactie van de Raad daarop, de volgende dag,

latijnse catechismus van 1538 schrijft dat de 'alacritas' van het volk bij het afleggen van de eed niet minder was dan de 'diligentia' van de Raad in het voorschrijven ervan. *OS*, I, p. 429- Van de Kleine Raad legde Jean Philippe de eed niet af. 'L'opposition des Genevois réfractaires à la confession publique de la foi augmenta dans la mesure où les ministres essayèrent de les y contraindre'. Ganoczy, I.e., p. 118.

Op 12 november werd in de Raad meegedeeld dat van de gelegenheid om alsnog instemming te betuigen 'plusieurs' wèl, maar 'aultres' géén gebruik gemaakt hadden en dat van de bewoners van de rue des Allemands 'nest veny pas ung'. *Reg. du Conseil*, *OC*, XXI, c. 216. Vgl. Rilliet in: Rilliet-Dufour, I.e., p. LXIVss., LXIX.

81 *Reg. du Conseil*, *OC*, XXI, c. 213.

82 *Reg. du Conseil*, 29 juli 1537, *OC*, XXI, c. 213.

83 Cornelius, *a.a.O.*, S. 141: 'an Stelle der frommen Männer sind weltliche Beamte, an Stelle der Kirche die weltliche Behörde, an Stelle der Exkommunikation die Strafe der Verbannung getreten; nicht Kirchenzucht, sondern eine Ausdehnung der Polizeigewalt auf die Sünden der Bürger ist der neue Inhalt des Gesetzes'.

84 *Reg. du Conseil*, 5 okt. 1537, *OC*, XXI, c. 215.

85 De *Reg. du Conseil*, 3 jan. 1538, *OC*, XXI, c. 219, spreken van 'gens dissonens a lunion des fidelles . . . semans division'.

betekende voor Calvijns ideaal niets minder dan de genadeslag. Zeker, de weigeraars werden door de Raad nog eens aangespoord te doen 'selon le cours commung', maar tegelijk werd aan de predikanten verboden hun het avondmaal te ontzeggen!⁸⁶

De groei van het verzet onder de burgers tegen wat de predikanten voorstonden, hing, evenals de steeds onwelwillender houding van de overheid tegenover hen, mede samen met het begrip dat de oppositie aantrof bij de autoriteiten van Bern en hun te Genève verblijvende commissarissen.⁸⁷ De februari-verkiezingen brachten een overwinning voor de tegenstanders van de predikanten.⁸⁸ Een kentering van het getij was nu niet meer te verwachten. De eerstvolgende weken bezorgden de predikanten nog meer moeilijkheden; deze hielden niet alle verband met de kerkelijke tucht, wèl echter met de vraag in hoeverre de overheid ook zeggenschap had over het interne leven van de kerk.⁸⁸ Omstreeks pasen bereikte de crisis haar hoogtepunt. Dinsdags na pasen, 23 april 1538, werd in de Algemene Raad met overgrote meerderheid besloten dat de predikanten wegens ongehoorzaamheid aan de overheid de stad binnen drie dagen moesten verlaten.⁹⁰

Nog voor het einde van de maand woonden Calvijn en Farel in Zürich een synode bij waarop verschillende evangelische kerken in Zwitserland vertegenwoordigd waren.⁹¹ De vergadering drong er bij hen op aan Genève toch niet in de steek te laten. In een uit veertien artikelen bestaand memorandum gaven zij een uiteenzetting van hun standpunt ten aanzien van de verschillende kwesties die zich hadden voorgedaan.⁹⁸ Op onderscheiden punten waren zij bereid tot toegeven, maar niet ten aanzien van de tucht. Daar diende een goede regeling voor te komen. Als minimale verlangens in dezen handhaafden zij: a. de stad moet in parochies worden verdeeld, zodat het volk kan letten op zijn eigen

86 'Est arreste que Ion ne reffuse la sene a personne'. *Reg. du Conseil*, 4 jan. 1538, OC, XXI, c. 220.

87 Walker, l.c., p. 203 f.; Ganoczy, l.c., m.p.

88 De uitgevers van de OC spreken van 'élections anti-calvinistes'. OC, XXI, c. 221 (onder 3 febr. 1538).

89 De situatie spitste zich toe door het streven van Bern de daar onderhouden ceremoniën en feestdagen ook in Genève ingevoerd te krijgen. Ygl. Lang, a.a.O., S. 42 ff.

Choisy, Farel à Genève, in: *Farel*, p. 359: „Farel et Calvin ne s'opposaient point en principe à cette 'conformité', car ils rangeaient les changements demandés dans l'ordre des choses indifférentes; mais ils se refusaient à admettre que le gouvernement politique légiférât seul et souverainement en matière spirituelle".

90 *Reg. du Conseil*, 23 april 1538, OC, XXI, c. 226.

91 De synode vergaderde van 29 april tot 4 mei 1538. *Herminjard*, V, p. 3, n. 1. Er waren afgevaardigden uit Zurich, Bern, Bazel, Schaffhausen, St. Gallen, Mühlhausen en Bienne. Doumergue, l.c., II, p. 285.

92 De *Articuli a Calvino et Farello propositi ad pacem Genevae restituendam* (opschrift van de uitgevers van de OC) zijn te vinden in: *Herminjard*, V, p. 3–6; OC, X b, c. 190–192.

herder en omgekeerd de herder op zijn eigen volk; b. er moeten meer predikanten aangesteld worden; c. de excommunicatie moet worden hersteld op de manier als vroeger — bedoeld werd natuurlijk: in de *Articles* van januari 1537 — was aangegeven: daartoe moet de Raad uit de verschillende stadskwartieren rechtschape en wijze mannen kiezen die samen met de predikanten dit werk ter hand nemen; d. bij de beroeping van dienaren moet de wettige orde in acht worden genomen, dwz. dat de oplegging der handen, die alleen de predikanten toekomt, niet door de overheid mag worden afgeschaft.⁹³

Een poging om de uitgewezen predikanten weer in Genève aanvaard te krijgen, liep op niets uit.⁹⁴ In de vergadering van de Algemene Raad waarin deze zaak aan de orde kwam, voerde de oppositie de boventoon. Toen de artikelen van Zürich werden voorgelezen, klonken er verschillende interrupties zoals: 'Kijk nu maar eens hoe zij uit zijn op tirannie! Want wat is excommunicatie anders dan tirannieke overheersing?'⁹⁵

Een uittaling van Farel en Calvijn in een brief aan hun collega's te Zürich, geschreven in juni 1538, dus na hun verbanning, kan de indruk wekken dat de kerkelijke tucht in Genève toch wel in redelijke mate van de grond gekomen was. Zij schrijven daarin nl. dat, terwijl de tucht die onlangs in Genève vrij behoorlijk (*mediocris*) aan de dag was getreden, de ergste tegenstanders van hun religie gedwongen had de Here eer te geven, er thans een dolle vrijheid tot het bedrijven van allerlei slechts te zien is, een verschrikkelijke hoon voor het evangelie.⁹⁶ Maar men mag zich o.i. bij dat '*mediocris*' niet al te veel voorstellen. Terecht heeft C. A. Cornelius erop gewezen dat de brieven schrijvers zich hier *vergelijkenderwijs* uitdrukken,⁹⁷ waaraan nog wel mag worden toegevoegd dat zij daarbij de situatie vóór hun vertrek uit Genève vermoedelijk iets te fraai, en die daarna iets te somber tekenen.

93 'VE Erit deinde studium adhibendum disciplinae stabiliendae . . .

VII. Primum est, ut urbs in certas parochias distribuatur. . . De stad is 'populosa', bovendien samengesteld 'ex varia diversarum gentium multitudine'; vandaar: 'valde confusa Semper erit ejus administratio, nisi proprius pastorem suum plebs respiciat, et pastor vicissim plebem.

VIII. Deinde ut eo numero ministri assumantur qui tantae provinciae sufficere queant.

IX. Ut germanus excommunicationis *usus* restituatur eo quem praescripsimus modo, nempe ut a Senatu eligantur ex singulis urbis regionibus probi et cordati viri, quibus in commune nobiscum ea cura incumbat.

X. Ut in ministrorum vocatione legitimus ordo servetur: ne manuum impositio, quae penes ministros esse debet, magistratus potentia tollatur e medio

94 Vgl. *Calvijn en Farel aan de predikanten van Zürich*, juni 1538, *Herminjard*, V, p. 21–29: hun eigen verhaal over de vergeefse pogingen.

95 *L.I.*, *Herminjard*, V, p. 26: 'Ecce ut ad tyrannidem aspirent! Quid enim est excommunicatio, quam tyrannica dominatio'.

96 *Ld.*, *Herminjard*, V, p. 28.

97 Cornelius, *a.a.O.*, S. 140: 'Sie vergleichen den Zustand der Genfer Kirche vor ihrer Verbannung mit dem späteren'. De bewering van Praamsma, *Calvijn*, blz. 83: 'Zonder aanzien des persoons werd de tucht na aanneming der artikelen dan ook toegepast', gaat veel te ver.

Wat Calvijn in zijn brief van 21 februari 1538 aan Bullinger schrijft, lijkt met de situatie van dat moment méér in overeenstemming.⁹⁸ Onder meer het volgende: 'Het komt mij voor dat onze kerk niet kan blijven bestaan, indien niet die oude, dwz. de apostolische orde (disciplina) hersteld wordt waarnaar men bij ons in zoveel dingen uitziet. Nog steeds hebben wij niet kunnen bereiken dat de zuivere en heilige uitoefening van de tucht naar recht werd hersteld⁹⁹ en dat de stad die in verhouding tot haar [geringe] omvang overbevolkt is, in parochies is verdeeld. Want een ambtsbediening zonder zulk een indeling brengt met zich mee, dat de meeste mensen ons meer kennen als predikers dan als herders. Er zijn nog zeer veel andere dingen die wij wel heel graag verbeterd zouden willen zien, maar de goede manier kunnen wij nooit vinden tenzij in gemeenschappelijk vertrouwen, gemeenschappelijke toewijding en ijver'.

Calvijn geeft vervolgens uitdrukking aan zijn verlangen naar een synode (publica aliqua synodus) waarop over al deze vragen gemeenschappelijk zou kunnen worden beraadslaagd.

B. STRAATSBURG 1538–1541

§ 5. CALVIJNS STRAATSBURGSE GEMEENTE

Straatsburg was een vrije duitse rijksstad, tweemaal zo groot als Genève, misschien zelfs nog iets groter.¹⁰⁰ De hervorming van de kerk had er reeds vroeg ingang gevonden.¹⁰¹ De stad was lang een waar toevluchtsoord geweest voor vervolgd en om het geloof.¹⁰² Tot ongeveer 1533 heerste er ook tegenover sectariërs een opmerkelijke tolerantie.¹⁰³

Onder de réfugiés bevond zich ook een aantal frans-taligen,¹⁰⁴ naar schatting

⁹⁸ Calvijn spreekt hier van een 'miserrimae nostrae conditionis justam narrationem'. Als hij dat verhaal wilde vertellen, zou dat een 'longa historia' worden. *Herminjard*, IV, p. 367.

⁹⁹ 'Nondum extorquere potuimus, ut pura sanctaque postliminio reduceretur excommunicationis observatio, . . .' (p. 368).

¹⁰⁰ Rörig, *a.a.O.*, S. 76: Straatsburg, met zijn, reeds in de vijftiende eeuw, meer dan 20.000 inwoners behoorde tot de vijftien 'Grossstädte' in Duitsland.

¹⁰¹ Anrieh, *Strassburger Reformation*, S. 49: 'Schon in 1524 ist Strassburg, was die Bürgerschaft betrifft, im wesentlichen, eine evangelische Stadt'. Vgl. Wendel, *Eglise de Strasbourg*, p. 26.

¹⁰² Stricker, *Calvin*, S. 1 f., geeft enkele typeringen: 'perfugium fratrum exulum' (Capito); 'le réceptacle des bannis de la France'. Hij spreekt echter ook van vluchtelingen uit Spanje, Italië en de Zuidelijke Nederlanden. Vgl. aant. 104.

¹⁰³ Vgl. Nauta, *Calvijn en gemeente*, blz. 110. Een teken van het aflopen van de tolerantie was de gevangenzetting van Melchior Hoffmann en de verdrijving van al zijn aanhangers in 1533. Vgl. Wendel, *I.e.*, p. 105 ss.

¹⁰⁴ Pannier, *Calvin à Strasbourg*, p. 32, zegt dat de fransen vooral uit het noorden: Picardië, Artois [!] en Vlaanderen [!] kwamen. Beter: Nauta, *a.w.*, blz. 126: 'Zij [Calvijns gemeenteleden] kwamen niet uitsluitend uit Frankrijk. Tot de gemeente traden eveneens personen toe, afkomstig uit het Walenland en de Zuidelijke Nederlanden'.

vier a vijfhonderd,¹⁰⁵ in elk geval geen groot aantal. Met op dat kleine getal te wijzen had Bucer ook getracht Straatsburg voor Calvijn aantrekkelijk te maken: hij zou er slechts 'een klein dienstje' te vervullen hebben.¹⁰⁶ Calvijn zelf, eenmaal aan het werk, sprak over 'ons kerkje'.¹⁰⁷ Dat kerkje was er echter nog niet toen hij begin september 1538 in Straatsburg arriveerde. De fransprekenden hadden zo nu en dan wel samenkomsten gehouden waarin een prediker was voorgegaan die hun taal machtig was,¹⁰⁸ maar tot het organiseren van een gemeente was het nog niet gekomen.¹⁰⁹ Dat zou de taak van Calvijn zijn.

Deze taak, waartoe voor hem vanzelfsprekend ook de invoering van de kerkelijke tucht behoorde, mag op zichzelf niet eenvoudig zijn geweest, verschillende omstandigheden hebben haar toch gemakkelijker gemaakt. In de eerste plaats stond de straatsburgse overheid aan hem, de predikant van de kleine groep franse immigranten, meer vrijheid toe dan aan de predikanten van de stadskerk.¹¹⁰ Voor de uitoefening van de tucht in die kerk had zij, met uitschakeling van de predikanten, 'Kirchspielpfleger' aangesteld;¹¹¹ de kleine franse gemeente bleef de aanstelling van zulke functionarissen bespaard.¹¹² Een tweede niet minder gewichtige factor was, dat de franse gemeente geen 'volkskerk' was maar veel meer het karakter had van een 'vrijwilligerskerk'. Men moest tot haar toetreden, en velen van hen die dit deden, hadden ooit voor hun geloof een kleiner of groter offer overgehad. Veel meer dan in Genève mocht Calvijn er hier van uitgaan dat zijn gemeenteleden het evangelie hadden aanvaard met het hart,¹¹³ voor hem, gelijk wij zagen, het uitgangspunt voor de invoering en

105 Op grond van gegevens uit 1553 komt Stricker, *a.a.O.*, S. 5, tot een schatting van ongeveer 400 zielen waarbij hij opmerkt dat het aantal in 1538 niet veel minder zal zijn geweest, Nauta, *a.w.*, blz. 111, tot een schatting van 'groot en klein meegerekend, een vijf à zeshonderd zielen', een aantal dat z.i. in 1538 stellig aanmerkelijk lager moet zijn geweest.

106 Bucer aan Calvijn, ± 1 aug. 1538, *Herminjard*, V, p. 64: 'Parvus quidem hic numerus est eorum quibus servias, . . .'; p. 66: 'Adderemus nolle nos detinere te nostro tam parvo ministerio, sed tantum in eo cupere spacium tibi dari te plenius ab illo vulneri recipiendi'.

107 Vgl. *Calvijn aan Farel*, ± 11 sept. 1538, *Herminjard*, V, p. 112: 'In animo est fratribus [de straatsburgse predikanten], si videbunt aliquam ecclesiolae faciem extare, Coenae quoque ministerium concedere'.

108 Jaren geleden was Farel wel voor hen voorgegaan. Vgl. Nauta, *a.w.*, blz. 110.

109 Daarom is het niet juist Farel de eerste predikant van de straatsburgse gemeente te noemen, gelijk Stricker, *a.a.O.*, S. 3, terecht opmerkt.

110 *Herminjard*, V, p. 144, n. 13, spreekt van 'pleins pouvoirs qu'il avait reçus des magistrats de Strasbourg pour organiser à son gré la jeune église'. Vgl. Nauta, *a.w.*, blz. 116.

111 Anrich, *Calvinische Kirchenverfassung*, S. 20 f.; Wendel, *l.c.*, p. 118, 185 ss.

112 Anrich, *a.a.O.*, S. 25, meent dat de overheid ook voor de franse gemeente 'Kirchenpfleger' heeft aangesteld maar, zo vermoedt hij, eerst na Calvijns vertrek.

113 Nauta, *a.w.*, blz. 124 v. Terecht merkt Nauta en passant op dat 'volkskerk' een aanduiding is uit later tijd. Ook de benaming 'vrijwilligerskerk' moet tussen aanhalings-

uitoefening van kerkelijke tucht. Een gunstige factor daarvoor was óók de geringe omvang, de overzichtelijkheid van de gemeente.¹¹⁴

§ 6. DE PRAKTIJK

Over de praktijk van de tuchttoefening in de franse gemeente van Straatsburg in de jaren dat Calvijn haar diende, vernemen wij het een en ander uit enkele van zijn brieven uit deze periode. Niet veel overigens, wat wel als een aanwijzing mag worden beschouwd dat het aantal tuchtgevallen niet groot is geweest. Van excommunicaties horen wij in het geheel niet.

Tot afhouding van het avondmaal was het bijna gekomen in het geval waarover Calvijn schrijft in een brief aan Farel van april 1539.¹¹⁵ Iemand — hij wordt aangeduid als een leerling van een persoon die 'pestis illa' genoemd wordt — was een hele maand niet in de kerk geweest. Bovendien had hij zich bezondigd aan spelen en dronkenschap, mogelijk ook aan nog erger dingen.¹¹⁶ Toch was hij van plan aan de komende avondmaalsviering deel te nemen. Calvijn liet hem weten dat daarvan niets kon komen als hij zich niet eerst tegenover hem zuiverde van zijn schuld (se purgaret) en uitdrukkelijk beterschap beloofde. Schertsend antwoordde de man dat hij de biecht aan de pausgezinden overliet, waarop Calvijn hem weer zei dat er ook zo iets was als een christelijke biecht.¹¹⁷

Aan het slot van de brief¹¹⁸ bericht Calvijn dat, terwijl hij zit te schrijven, de man komt vragen weer in genade te mogen worden aangenomen. Calvijn hoopt dat hij erin zal slagen de hardnekkigheid (contumaciam) van de zondaar door ernstige mildheid (severa lenitate) te breken en zegt blij te zijn dat er

tekens worden gezet. Calvijns straatsburgse gemeente is nl. niet adequaat als 'Freiwilligkeitskirche' — Kohier, *Ehegerieht und Konsistorium*, II, S. 526 — te typeren. Het *begin* van de gemeente was in elk geval 'anständig'. De aanvang was nl. een preekdienst op 8 sept. 1538, weldra, in okt. (*Herminjard*, V, p. 140, n. 1; Stricker, *a.a.O.*, S. 16) of nov. (Kohier, *a.a.O.*, II, S. 520; Pannier, *l.c.*, p. 21) gevolgd door een avondmaalsviering. De mededeling over de eerste avondmaalsviering komt voor in een brief aan Farel, over de datering waarvan (dus) verschil van opvatting bestaat: 'Nos primam in ecclesiola nostra coenam secundum loei ritum celebravimus, quam singulis mensibus instituimus repetere'. *Herminjard*, V, p. 145. De bedoeling was dus een *maandelijkse* viering, een desideratum dat ook voorkwam in het door Farel en Calvijn aan de april-mei 1538 te Zürich gehouden synode aangeboden memorandum. Vgl. *Herminjard*, V, p. 6.

Dat wij de franse straatsburgse gemeente overigens niet moeten idealiseren, blijkt uit wat Poullain in 1544 over haar schreef aan Calvijn: de praktijk had hem iets geleerd waar Calvijn hem al uitvoerig op geattendeerd had, nl. dat nauwelijks de helft van de avondmaalsgangers op waardige wijze communiceerde (in frequentia maxima vix dimidium partem digne communicare). 28 nov. 1544, *Herminjard*, IX, p. 377 s.

114 Nauta, *a.w.*, blz. 124 v.

115 *Herminjard*, V, p. 291-

116 'De scortationibus etiam rumor susurrabat'.

117 'Respondi esse quoque genus confessionis Christianae'.

118 *Herminjard*, V, p. 294.

vóór het avondmaal nog veertien dagen zijn om ervaring met hem op te doen. Van het verdere verloop van dit geval vernemen wij niets. Dat kan erop wijzen dat de zondaar zijn schuld beleed en verdere maatregelen tegen hem niet nodig waren.

Een moeilijk geval werd Calvijn tegen het einde van 1540 — hij verbleef toen in Worms — schriftelijk voorgelegd door zijn hulpprediker¹¹⁹ Nicolas Parent. Een weduwe van zeventig jaar was in stilte getrouwd met een veel jongere man; het geval had heel wat opschudding verwekt. Calvijn toont in zijn antwoord aan Parent¹²⁰ 'dat wijfje' (*anícula ista*)¹²¹ goed te kennen: zij was verre van gemakkelijk. Maar wat moet hij adviseren? Pakt men het stel streng aan — wat eigenlijk zou moeten, wilde men niet volledig in zijn ambt tekort schieten —, dan is het niet denkbeeldig dat zij elkaar even onbezonnen loslaten als zij bij elkaar gekomen zijn. En dat zou nog groter zonde zijn en nog meer ergernis geven. Wellicht doet Parent het verstandigst een goede gelegenheid af te wachten om de vrouw duidelijk te maken dat zij toch wel heel weinig gedacht heeft aan haar eigen reputatie en aan de opbouw van de kerk en ook, dat de zaak hem zeer mishaaft en dat er geen enkel ernstig en fatsoenlijk mens is die deze niet ten zeerste afkeurt. Toch moet de vermaning ook weer zó worden ingekleed dat de vrouw er niet onder bezwijkt en door alles heen raakt.¹²² Zij moet worden aangespoord nti door een betere afloop goed te maken wat zo slecht begonnen is.

Uit een naschrift bij deze brief¹²³ blijkt dat Calvijn juist voor de verzending ervan een tweede schrijven van Parent ontvangen heeft waarin deze een overzicht geeft van zijn trouwpreek. Calvijn kan zich in de gevolgde gang van zaken wel vinden. 'Wij moeten dus maar genoeg nemen met deze vriendelijke vermaning en maar niet verder op het recht van onze kerk staan. Maar dit is wel een voorbeeld dat ons waarschuwt in de toekomst van de orde niet af te wijken'.

Er was ook zo iets als een 'confessio Christiana', had Calvijn in april 1539 tegen de zondaar in het eerste van bovengenoemde gevallen gezegd. Een klein jaar later voerde hij in zijn gemeente een dergelijke 'confessio' in.¹²⁴ Tijdens

119 Parent werd in okt. 1538 door Bucer en Calvijn met oplegging der handen in het ambt bevestigd, *Parent aan Farel*, 16 nov. 1540, *Herminjard*, VI, p. 371. Hij is een tijd lang 'diacre' van de gemeente geweest. Vgl. *Calvijn aan Parent*, 26 nov. 1540, *Herminjard*, VI, p. 377: '(Inscriptto:) Optimo fratri meo Nicolao Parenti, ecclesiae Gallicanae apud Argentoratenses diacono'. Een soortgelijke 'inscriptio' heeft *Calvijn aan Parent*, 14 dec. 1540, *Herminjard*, VI, p. 400. Vgl. *Farel*, p. 694, n. 4; *Nauta, a.w.*, blz. 140.

120 De in de vorige aantekening laatstvermelde brief, *Herminjard*, VI, p. 397 ss.

121 *L.c.*, p. 398, waar hij haar ook 'vetula' noemt.

122 'erumpat in insaniam'. *L.c.*, VI, p. 399.

123 *L.c.*, VI, *ibidem*.

124 Vgl. *Calvijn aan Farel*, 29 maart 1540, *Herminjard*, VI, p. 200.

de dienst van pasen 1540 deelde hij mee dat voortaan niemand meer tot het avondmaal zou worden toegelaten die zich niet tevoren aan een onderzoek had onderworpen.

Verschillenden van zijn vrienden¹²⁵ toonden zich toen zij hierover hoorden, verontrust. Zij waren bang voor een terugvallen in de praktijk van de roomse biecht. Al had Calvijn voor die verontrusting begrip, toch verdedigde hij de door hem genomen maatregel krachtig. 'Reeds vaak heb ik u betuigd', schreef hij aan Farel, 'dat het mij voor de kerken niet nuttig toescheen de biecht af te schaffen zonder die te vervangen door wat ik onlangs heb ingesteld'. En daarop gaf hij nog de volgende toelichting: 'Wanneer de dag van het avondmaal nadert, kondig ik af dat zij die begeren mede te communiceren, zich vooraf bij mij moeten verwoegen. Ik voeg er meteen aan toe met welk doel dit gebeurt: opdat zij die nog onkundig zijn en ongeoeffend in de religie, beter worden gevormd; voorts opdat zij, die behoefte hebben aan een bijzondere vermaning, deze te horen krijgen; tenslotte opdat, indien er mochten zijn die soms door een of andere gewetensnood gekweld worden, zij vertroosting ontvangen mogen'. Calvijn geeft wel toe dat er gevaar bestaat dat het juk van Christus niet genoegzaam van de heerschappij van de antichrist onderscheiden wordt, maar hij bestrijdt dat hij voor dat gevaar bezwiken zou zijn. Van een aantasten van de christelijke vrijheid is geen sprake: er wordt niets opgelegd dat Christus zelf niet heeft voorgeschreven. Zoekt iemand de avondmaalsgemeenschap van de kerk, dan heeft deze ook het recht zijn geloof te beproeven. Of zou zij soms mensen moeten toelaten die zij niet kent of die haar verdacht voorkomen? Het onderzoek is een middel om waardigen en onwaardigen te kunnen onderscheiden.

Uit deze toelichting blijkt dat Calvijn het onderzoek wilde gebruiken, zo *mogelijk* als een middel om kerkelijke tucht te voorkomen en zo *nodig* als een middel om die uit te oefenen. Tegelijk zien wij hoezeer deze tucht verbonden is met de zielzorg, ja daarvan een integrerend bestanddeel uitmaakt. Calvijn was van het profijtelijke van de nieuwe maatregel overtuigd: hij maakte haar dan ook, ondanks de bezwaren van sommigen van zijn vrienden, niet ongedaan.

Toen hij eind 1540 in Worms verbleef, vernam Calvijn dat de avondmaalsviering niet meer tijdig kon worden aangekondigd. Hij gaf Parent toen de raad de viering liever uit te stellen dan ze zonderde'probationem solitam' te laten doorgaan.¹²⁶ Toen *hij* later hoorde dat Parent in deze geest had gehandeld — hij had het avondmaal een maand verschoven — stemde hem dat tot voldoening. Het had immers alleen bediend kunnen worden, schreef hij, met verwaarlozing van de orde die hij niet zonder reden nauwkeurig in acht genomen wenste te zien.¹²⁷

125 Zeer vermoedelijk Viret (vgl. *Herminjard*, VI, p. 223, n. 38) maar niet onwaarschijnlijk ook Farel, aan wie Calvijn nog in mei uitvoerige explicatie gaf over 'examen illud nostrum'. *Calvijn aan Farel*, ± 13 mei 1540, *Herminjard*, VI, p. 223 s. Aan deze brief wordt het nu in de tekst volgende ontleend.

126 *Calvijn aan Parent*, 26 nov. 1540, *Herminjard*, VI, p. 376.

127 *Calvijn aan Parent*, 14 dec. 1540, *Herminjard*, VI, p. 397: 'Placet quöd sacram

Het onderzoek kostte Calvijn — of bij zijn afwezigheid zijn hulpprediker — niet minder dan vier a vijf dagen.¹²⁸ Maar hij had die er graag voor over.

De directe aanleiding tot het invoeren van de maatregel van pasen 1540 is 'de domme eezucht' (stolida cupiditas) geweest van enige franse studenten. Dezen weigerden de voorgeschreven studentenkleding te dragen, hun degens af te leggen, hun naam aan de rector mee te delen enz. Zulke 'manifesta contumacia' mocht niet worden geduld.¹²⁹

Toch blijkt uit zijn antwoord aan de man die hem zei de biecht aan de pausgezinden over te laten, dat de gedachte van een 'christelijke biecht' Calvijn al eerder bezig gehouden had. Deze biecht was ook aan de orde geweest in de besprekingen die de straatsburgse predikanten gevoerd hadden met Caroli. In één van de ter afsluiting daarvan opgestelde artikelen¹³⁰ verklaren de opstellers geen voorstanders te zijn van een verplichte biecht op gezette tijden. Maar wel wekken zij de jongeren en ook anderen die onderwijzing nodig hebben, op zo nu en dan naar hun dienaren te gaan om zich in de kennis van Christus te laten onderrichten. In het bijzonder moeten diegenen door een private biecht bij hun herders raad en troost zoeken¹³¹ wier geweten verontrust is, hetzij door gebrek aan oordeel over hun daden, hetzij door zwakheid van vertrouwen in de vergeving van hun zonden. Er zijn er in de kerk nog veel meer die door de 'privata confessio' uitnemend zouden kunnen worden geholpen, zo verklaart dit artikel dat eindigt met uitdrukking te geven aan de wens dat er een veel nauwere omgang mag komen met de herders, opdat allen die dit nodig hebben, ook beter gesterkt kunnen worden.

Calvijn heeft deze artikelen niet opgesteld en zelfs niet helpen opstellen, maar wél ondertekend,¹³² uiteraard niet dan na zich van de inhoud op de hoogte te hebben gesteld. En al mag uit die ondertekening niet worden afgeleid dat hij instemde met elk woord, met wat erin stond over de 'privata confessio' heeft hij dit zonder twijfel wél gedaan. Dat bewijst de overeenstemming van het gereleveerde artikel, niet alleen met de maatregel van pasen 1540, maar ook met de aan deze 'confessio' gewijde passages die Calvijn inlaste in de nieuwe editie van de *Institutie*,¹³³

Uit het voorgaande blijkt tevens dat in Straatsburg niet alleen Calvijn

coenam in alterum mensem distuleris: quia eam nunc administrare non poteris, nisi neglecto eo ordine quem non sine causa diligenter servatum esse cupio'.

128 Vgl. *Calvijn aan Farel*, 29 maart 1540, *Herminjard*, VI, p. 200 et n. 9.

129 *l.c.*, VI, p. 200.

130 De tekst van deze artikelen onder het opschrift 'Actes de la réconciliation des Pasteurs et Professeurs de Strasbourg avec Pierre Caroli' bij *Herminjard*, VI, p. 40–51, en onder het opschrift 'Consensio cum Carolo Argentorati inita' in *OC*, X b, c. 374–396. De artikelen zijn begin oktober 1539 opgesteld. Het zevende artikel handelt over de 'confessio'.

131 'privatis confessionibus consilium et consolationem apud suos pastores quaerant'. *Herminjard*, VI, p. 45.

132 Zij het onder een zekere pressie. Vgl. blz. 127, aant. 410.

133 Bedoeld is de *Inst.* 1543. Het manuscript van de editie 1539 werd waarschijnlijk eind 1538, dus in de eerste maanden van Calvijns verblijf in Straatsburg, voltooid (Wendel, *Calvin*, p. 81), de kopie van de editie 1543 was reeds voor een groot deel klaar toen hij in 1541 Straatsburg verliet. Zie blz. 84.

voor de 'privata confessio' geporteerd was. Men kan zelfs zeggen dat de invoering ervan een oude wens was van de straatsburgse predikanten Zeil en Bucer.¹³⁴ Maar pas aan de predikant van de kleine emigrantengemeente lukte het deze wens te verwezenlijken. Het was, aldus W. Kohier, 'ein Erfolg Calvins, um den ihn die übrigen Strassburger Pradikanten beneiden konnten'.¹³⁵

De regeling die met pasen 1540 werd ingevoerd, is de enige met betrekking tot de tuchttoefening in Calvijns straatsburgse gemeente waarover wij zekerheid bezitten. Wij krijgen ook niet de indruk dat er veel andere geweest zijn.

Dora Scheuner heeft in het tweede deel van de *Opera selecta* van Calvijn een plaats ingeruimd voor de kerkordelijke paragrafen van de *Liturgia sacra*, omdat zij van mening is dat wij daarin te doen hebben met Calvijns straatsburgse kerkorde.¹³⁷ De *Liturgia sacra*, samengesteld door Vallérand Poullain,¹³⁸ in Straatsburg de opvolger van Calvijns opvolger, Pierre Brully, bevat ook liturgische bestanddelen. In het algemeen wordt tegenwoordig aangenomen dat deze teruggaan op de door Calvijn ten behoeve van zijn straatsburgse gemeente opgestelde liturgische formulieren en dat is ook plausibel.¹³⁹ Maar geldt dit ook van de kerkordelijke gedeelten? O.i. moet het antwoord op deze vraag ontkennend luiden. In deze gedeelten is sprake van een 'conventus Ecclesiasticus' die wekelijks samenkomt onder leiding van de 'pastor' en ook toegankelijk is voor de gemeenteleden. Ook zij kunnen er bepaalde punten aan de orde stellen. Vervolgens wordt gesproken over drie soorten ambtsdragers: één predikant (Episcopus seu Pastor), twaalf ouderlingen (Presbyteri seu Seniores) en zes diakenen. Er zijn ook gedetailleerde regelingen voor de verkiezing van deze ambtsdragers waarbij opvalt dat de gemeenteleden daarin een belangrijk aandeel hebben. Onder een afzonderlijk

134 Wendel, I.e., p. 38. Ook van Luther en Melanchthon. Vgl. blz. 73, aant. 79; 321. Ook tijdens het godsdienstgesprek van Regensburg (1541) werd van reformatorische zijde gepleit voor een (jaarlijks) gesprek van de herder met zijn gemeenteleden, vooral 'les plus rudes et ignorans', met het oog op een avondmaalsviering 'en bonne et paisible conscience'. *Actes de Ratisbonne*, OC, V, c. 621.

135 Köhler, *a.a.O.*, II, S. 522—523. Köhler voegt er nog aan toe: 'Er war einzigartig'.

136 OS, II, p. 386—389.

137 OS, II, p. 325. Köhler is van hetzelfde gevoelen, echter met dien verstande dat hij meent, dat de kerkordelijke paragrafen 'nur eine Abkürzung' van Calvijns straatsburgse kerkorde zijn. *A.a.O.*, II, S. 522, Anm. 85.

138 De volledige titel bij *Chr. Ordinancien* (Dankbaar), blz. 20, aant. 3. Poullain gaf het boekje in 1551 te Londen uit. Het boekje is zeldzaam. Dankbaar, *Chr. Ordinancien*, dez. blz., dez. aant., vermeldt het bestaan van vier exemplaren, waarvan twee in Nederland, in de Koninklijke bibliotheek te 's-Gravenhage en de universiteitsbibliotheek te Groningen; voorts in de universiteitsbibliotheek te Cambridge en het Brits Museum. Volgens Will, *Première liturgie de Calvin*, p. 524, n. 8, bevindt zich ook nog een exemplaar in de bibliotheek van de 'Société de l'histoire du protestantisme français' te Parijs. — Een moderne heruitgave ontbreekt tot heden. *Kirchenordnungen* (Richter), II, S. 149—160, geeft de *Liturgia sacra* van 1554, door Poullain voor de waalse gemeente van Frankfort a.d. Main uitgegeven.

139 *Chr. Ordinancien* (Dankbaar), blz. 20: 'het liturgische gedeelte is vrijwel een vertaling van Calvijns Straatsburgse formulieren, doch met gebruikmaking van materiaal uit Bucers liturgieën'.

hoofd 'De disciplina et excommunicatione' volgt een tot in bijzonderheden uitgewerkte tuchtregeling, met indelingen van zonden, diverse vermaningen enz.

Van dit alles vinden wij hoegenaamd niets terug in de bron voor onze kennis van Calvijns straatsburgse periode: zijn correspondentie. Ook sluit de maatregel van pasen 1540, waarin van geen andere ambtsdrager sprake is dan van de predikant, en ook niet van een vergadering van ouderlingen waarin de tuchtgevallen worden besproken voordat afhouding van het avondmaal plaats vindt, op geen enkele wijze aan bij de bepalingen van de

kennen.

Bij nauwkeurige beschouwing blijkt de *Liturgia sacra* een heel ander type te vertonen dan de *Articles* en de *Ordonnances ecclésiastiques*. Aan de gemeenteleden wordt een niet geringe invloed toegekend. Zij kiezen zelf uit dubbeltallen de ambtsdragers; bij de verkiezing van een predikant is de gemeente niet eens aan het voorgestelde dubbeltal gebonden. Bij de verkiezing van vier van de vijf diakenen is ze in het aanwijzen van de personen zelfs geheel vrij, en de man die door de predikant als vijfde diaken wordt begeerd, kan door haar worden afgewezen. In Calvijns kerkorden worden zulke ver strekkende bevoegdheden aan de gemeenteleden nergens toegestaan. In de *Ordonnances ecclésiastiques* bezitten zij alleen het recht van approbatie van de benoemingen. En een 'conventus Ecclesiasticus' waarin de gemeenteleden zelf zaken aan de orde kunnen stellen en meewerken aan de besluitvorming, is een instituut dat aan Calvijns kerkrechtelijk denken geheel vreemd is geweest.

Eigenlijk is er — afgezien van vanzelfsprekende grootheden zoals de predikant, de kerkdiensten, de sacramenten e.d. — maar één kerkordelijk fenomeen uit diens straatsburgse periode te noemen, dat wij ook in de *Liturgia sacra* terugvinden. Dat is de 'diacre'. De 'quintus Diaconus' in de *Liturgia* doet inderdaad aan 'diacre' Parent denken.¹⁴⁰

Voor het overige maken de paragrafen veel meer de indruk de situatie van een latere tijd te weerspiegelen. Zouden ze misschien van Poullain zelf afkomstig zijn? 'Die presbyterianischen Ideen zeigten bei ihm bereits eine Tendenz zum Independentismus und Kongregationalismus'.¹⁴¹

In de twee hierboven beschreven gevallen merken wij niets van een handelen volgens vastgestelde regels. Wel van een tasten en zoeken naar de beste manier om datgene te bereiken wat met de tucht bereikt móet worden: het bewaren van de goede naam van de gemeente — dat staat duidelijk voorop — en het terechtbrengen van de zondaar. Calvijns legde daarbij een behoorlijke dosis levenswijsheid, wil men: psychologisch inzicht, aan de dag.

Dat de gemeenteleden in Straatsburg zich ijverig hebben toegelegd op het onderling vermaan vernemen wij niet. Dat wil nog niet zeggen dat zij het niet

140 OS, p. 388, 6 sq.

141 Bauer-Weber, s.v. *Poullain*, RGG, V, Sp. 479. Vgl. Nauta, s.v. *Pollanus*, *ChrEnc*, V, blz. 480: 'Men heeft hem wel aangeduid als een voorloper van het congregationalisme'. Poullains independentisme 'avant la lettre' kwam onverbloemd aan het licht in de jaren dat hij de waalse vluchtelingengemeente, eerst in Glastonbury (1552–1554) en later in Frankfort (1554–1556) diende. De *tendens* daartoe was er echter al in zijn straatsburgse periode. Vgl. Bauer, *Poullain*, S. 150 f., 54.

gedaan hebben. Maar misschien is er in deze kleine gemeente in dit opzicht ook niet zo veel te doen geweest en dan allicht nog minder dat vermelding verdiende. Hoe dit zij, uit de brieven van en aan Calvijn uit deze periode krijgen wij de indruk van een tuchttoefening van een uitgesproken *pastoraal* karakter. Pastoraal in de zin van zielzorgelijk,¹⁴² maar óók in deze zin dat de tucht werd uitgeoefend door de *pastor*: Calvijn zelf of zijn hulpprediker Parent. Parent was blijkbaar niet bevoegd om geheel zelfstandig op te treden. Hij raadpleegde Calvijn schriftelijk als deze uitstedig was, en in het geval van de oude vrouw die met de veel jongere man trouwde, vroeg Calvijn hem de zaak zó kalm te behandelen, dat hij na zijn terugkeer in Straatsburg in het bepalen van zijn houding nog geheel vrij zou zijn.¹⁴³

§ 7. VOORTDURENDE BEMOEIENIS MET HET VRAAGSTUK

Meer nog dan wat ons bekend is over de praktijk van de tuchttoefening in Straatsburg — al met al is dat niet zo veel — leggen de producten van Calvijns pen er getuigenis van af hoezeer hij zich ook in deze periode met het vraagstuk van de kerkelijke tucht heeft beziggehouden. Uit verschillende van zijn geschriften uit deze tijd werd reeds geciteerd in het vorige hoofdstuk¹⁴⁴: uit zijn antwoord op de brief van kardinaal Sadoletto (1539),¹⁴⁵ zijn commentaar op de brief aan de romeinen (1540) en zijn *Petit traité de la sainte cene* (1541).¹⁴⁶

Ook verschillende van Calvijns *brieven* uit deze periode hadden in het vorige hoofdstuk reeds onze aandacht, met name die waarin hij zich kritisch uitlaat over de tegenzin van de 'Guillermins' om deel te nemen aan de onheilige avondmaalsviering in Genève.¹⁴⁷ Aan andere brieven werden in dit hoofdstuk bouwstoffen ontleend. Maar er zijn er nog méér waaruit blijkt dat zijn gedachten telkens door het vraagstuk van de kerkelijke tucht in beslag genomen werden. Kort nadat hij met zijn werk in Straatsburg begonnen was, schreef hij Farel,¹⁴⁸ dat 'de onzen' — hij bedoelde: de predikanten van de straatsburgse stadskerk¹⁴⁹ — hun uiterste best deden om tot een ver-

142 Vgl. de opmerking over de relatie tussen de tucht en de zielzorg: blz. 160.

143 *Calvijn aan Parent*, 14 dec. 1540, *Herminjard*, VI, p. 399: 'Denique ita tibi moderare, ut omnia mihi integra sint, cum venero'.

144 Vgl. blz. 83 (aant. 145, 146), 85 (aant. 157), 89 (aant. 180), 120 (aant. 379), 123 (aant. 391), 125 (aant. 401).

145 Overigens is in dit geschrift dikwijls van 'disciplina' sprake in de ruimere zin van 'kerkelijke orde'. Vgl. *OS*, I, p. 467, waar Calvijn toestemt dat bij de hervormers inderdaad nog de 'disciplina(m), qualem habuit vetus ecclesia' ontbreekt, maar dat zij toch moeilijk van verwoesting van de 'disciplina' kunnen worden beschuldigd door diegenen die haar zelf bijna tot de wortel hebben weggenomen. Verder komt vooral de tucht over de 'clerus' — het verval en de pogingen tot herstel — aan de orde. *OS*, I, p. 479 s.

146 Het geschrift, ofschoon pas in 1541 te Genève verschenen, was reeds eerder geschreven. Vgl. *OS*, I, p. 500.

147 Vgl. blz. 124 v. (aant. 394 vv., 400).

148 *Herminjard*, V, p. 140 ss. De brief dateert van de eerste helft van okt. 1538.

149 Ik volg hierin *Herminjard*, V, p. 144, n. 13, niet de uitgevers van de *OC*, die menen dat met 'nostri' de in Straatsburg wonende fransen bedoeld zijn.

nieuwing van de tucht te komen, in het verborgen echter, met het oog op de tegenstanders.¹⁵⁰ Calvijn hoopte dat het tot een dragelijke regeling (*tolerabilis ordo*) mocht komen; dat zou ook voor een ruimere kring van belang zijn.¹⁵¹

In frans Zwitserland veroorzaakten in deze tijd de predikanten Claude de Glant en Alexander LeBel¹⁵² eindeloos moeilijkheden. In verband daarmee schreef Calvijn, alweer aan Farel: Wij moeten wel tolerant zijn, maar als wij de kerk in een behoorlijke staat willen houden, moeten lieden als zij niet alleen 'e ministerio', maar als zij doorgaan ook 'e fidelium consortio' verwijderd worden.¹⁵³

In een brief van 8 oktober 1539 waarin Calvijn Farel omstandig inlicht over de totstandkoming van de verzoening met Caroli, treffen wij zijn al eerder gesignaleerde opvatting aan dat de kerken eikaars tuchttoefening moeten erkennen. Tegen het eind van die brief deelt hij nl. mee dat Caroli uit Straatsburg vertrokken is met in zijn gezelschap de zo even genoemde LeBel. Met betrekking tot die laatste behoeft Farel echter niets te vrezen, zo stelt hij gerust: 'Want wij zijn hier niet zo gemakkelijk dat wij personen die door andere kerken geëxcommuniceerd zijn, omhelzen'.¹⁵⁴

Calvijn had grote moeite gehad om met de verzoening met Caroli mee te gaan. In februari 1540 schrijft hij aan Farel dat 'de onzen' nu erkennen dat zij milder (*laeniores*) zijn geweest dan behoord had. „Maar — zo laat hij volgen — omdat bij ons niet die 'severitas disciplinae' heerst, die er eigenlijk behoorde te heersen, werden zij gedwongen hem toegeeflijker te behandelen dan zij wel wilden".¹⁵⁵

Ook uit deze brief blijkt dat ten aanzien van de kerkelijke tucht in Straatsburg het ideaal niet bereikt was. Maar waar was dat wel het geval? Tijdens de conferentie te Frankfort die de weg moest banen tot de godsdienstgesprekken van Hagenau, Worms en Regensburg,¹⁵⁶ voerde Calvijn met Melanchthon verschillende gesprekken. Daarbij kwam ook de tucht ter sprake. Toen zuchtte Melanchthon, aldus licht Calvijn Farel in, omdat de toestand van de kerk in dit opzicht zo ellendig was. In Ulm en Augsburg waren predikanten die tucht hadden willen uitoefenen, deswege verbannen. Melanchthon meende dat er niets anders op zat dan bij zulke krachtige tegenwinden iets toe te geven en op betere tijden te wachten. Calvijn voegt daaraan toe dat Capito een andere houding aannam; die bezwoer God en mensen, dat de kerk verloren zou zijn als er niet spoedig verandering kwam en bad God te mogen sterven omdat hij geen vooruitgang zag. Als zijn eigen gevoelens geeft Calvijn te kennen dat wij ons moeten vastklemmen aan onze roeping. Deze is uit God; dan zal Hij zijn zegen geven, ook al zijn alle dingen tegen. Wij moeten alle middelen beproeven en ook als die falen, volhouden, tot de laatste ademtocht.¹⁵⁷

150 'Nostri in disciplinae instaurationem magno conatu, sed dissimulanter, incumbere pergunt, ne si intelligant improbi, inter ipsa principia impedimentum afferant'. *L.c.*, V, p. 144.

151 *L.c.*, V, m.p.

152 Vgl. voor hun personalia *Farel*, p. 202 (n. 5), 530 s.

153 *Calvijn aan Farel*, 29 dec. 1538, *Herminjard*, V, p. 447. Vgl. *Calvijn aan Farel*, 16 maart 1539, *Herminjard*, V, p. 252: van Farel kan men toch niet eisen dat hij het 'ministerium' erkent van hen 'quos ecclesiasticae censurae relinquendos nemo non videt'.

154 *Calvijn aan Farel*, 8 okt. 1539, *Herminjard*, VI, p. 57.

155 *Calvijn aan Farel*, 6 febr. 1540, *Herminjard*, VI, p. 165.

156 Vgl. Doumergue, *l.c.*, II, p. 528. De conferentie werd in februari 1539 gehouden.

157 *Calvijn aan Farel*, eind maart 1539, *Herminjard*, V, p. 269 s.

Opvallend treedt hier Calvijns oecumenische gezindheid aan de dag. Dat hij in zijn eigen gemeente de nodige vrijheid had om kerkelijke tucht uit te oefenen, verzoende hem niet met de onvrijheid die dit elders anderen onmogelijk maakte.¹⁵⁸

Alle resultaten van zijn bezinning in deze jaren over het vraagstuk van de kerkelijke tucht verwerkte Calvijn in de derde editie van de *Institutie*, die in 1543 verscheen.

C. GENÈVE 1541–1564

I. DE ORDONNANCES ECCLÉSIASTIQUES VAN 1541

§ 8. ORIËNTATIE

Voorzien van positieve toezeggingen ten aanzien van 'ces 2 points, assavoir de tenir le Catechisme, et la discipline'¹⁵⁹ keerde Calvijn dinsdag 13 september 1541 in Genève terug. Nog dezelfde dag verscheen hij in de Raad en verzocht hij deze¹⁶⁰ 'mectre ordre sus leglise' en wel door het doen opstellen van een 'escript'.¹⁶¹ Dit zou moeten gebeuren door enige leden van de Raad in overleg met de predikanten. De Raad ging aanstonds op het verzoek in en wees voor dit werk zes van zijn leden aan.¹⁶² Enige dagen later besloot hij dat het te ontwerpen stuk aan het oordeel van de verschillende raden zou moeten worden onderworpen.¹⁶³

De commissie werkte met bekwame spoed: reeds de zesentwintigste september kon ze het concept aan de Kleine Raad aanbieden. Deze onderzocht het eerst artikelsgewijs, daarna besteedde hij nog een aantal zittingen voornamelijk aan het aanbrengen van verbeteringen in de redactie. Met een en ander kwam hij begin november gereed. Op 9 november passeerde het ontwerp de Raad der Tweehonderd¹⁶⁴ en op 20 november de Algemene Raad.¹⁶⁵

De neerslag van deze wordingsgeschiedenis van de *Ordonnances ecclésiastiques*¹⁶⁶ kunnen wij volgen van concept tot textus receptus. Het concept, door

158 Dat de tucht ook tijdens het godsdienstgesprek van Regensburg ter sprake kwam, werd reeds gememoreerd. Blz. 162, aant. 134.

159 *Discours d'adieu aux ministres*, OS, II, p. 403.

160 'avec une hâte presque fébrile', merkt Wendel, *l.c.*, p. 46, op.

161 *Reg. du Conseil*, 13 sept. 1541, OC, XXI, c. 282.

162 Claude Pertemps, Ami Perrin, Claude Roset, Jean Lambert, Jean Balard en Ami Porral. *L.I.*, OC, XXI, *ibidem*. Verder maakten de predikanten Calvijn, Viret, De la Mare, Bernard en Champereau deel uit van de commissie. Vgl. Cornélius, *a.a.O.*, S. 355.

163 16 sept., volgens Cornélius, *a.a.O.*, S. 354, Anm. 2.

164 Een proces-verbaal van deze vergadering ontbreekt in de *Reg. du Conseil*. Vgl. OC, XXI, c. 286 (onder 9 nov. 1541).

165 *Reg. du Conseil*, 20 nov. 1541, geciteerd in *Reg. de la Comp.*, I, p. 1, n. 1.

166 In de *Reg. du Conseil* van 1541 is meestal sprake van 'les ordonnances de leglise' (bv. onder 9 nov., OC, XXI, c. 286). Pas bij de herziening van 1561 werd boven de 'ordonnances' als titel geplaatst: *Les ordonnances ecclésiastiques de l'Eglise de Geneve* . . . Vgl. OS, II, p. 328, 37.

Opvallend treedt hier Calvijns oecumenische gezindheid aan de dag. Dat hij in zijn eigen gemeente de nodige vrijheid had om kerkelijke tucht uit te oefenen, verzoende hem niet met de onvrijheid die dit elders anderen onmogelijk maakte.¹⁵⁸

Alle resultaten van zijn bezinning in deze jaren over het vraagstuk van de kerkelijke tucht verwerkte Calvijn in de derde editie van de *Institutie*, die in 1543 verscheen.

C. GENÈVE 1541–1564

I. DE ORDONNANCES ECCLÉSIASTIQUES VAN 1541

§ 8. ORIËNTATIE

Voorzien van positieve toezeggingen ten aanzien van 'ces 2 points, assavoir de tenir le Catechisme, et la discipline'¹⁵⁹ keerde Calvijn dinsdag 13 september 1541 in Genève terug. Nog dezelfde dag verscheen hij in de Raad en verzocht hij deze¹⁶⁰ 'mectre ordre sus leglise' en wel door het doen opstellen van een 'escript'.¹⁶¹ Dit zou moeten gebeuren door enige leden van de Raad in overleg met de predikanten. De Raad ging aanstonds op het verzoek in en wees voor dit werk zes van zijn leden aan.¹⁶² Enige dagen later besloot hij dat het te ontwerpen stuk aan het oordeel van de verschillende raden zou moeten worden onderworpen.¹⁶³

De commissie werkte met bekwame spoed: reeds de zesentwintigste september kon ze het concept aan de Kleine Raad aanbieden. Deze onderzocht het eerst artikelsgewijs, daarna besteedde hij nog een aantal zittingen voornamelijk aan het aanbrengen van verbeteringen in de redactie. Met een en ander kwam hij begin november gereed. Op 9 november passeerde het ontwerp de Raad der Tweehonderd¹⁶⁴ en op 20 november de Algemene Raad.¹⁶⁵

De neerslag van deze wordingsgeschiedenis van de *Ordonnances ecclésiastiques*¹⁶⁶ kunnen wij volgen van concept tot textus receptus. Het concept, door

158 Dat de tucht ook tijdens het godsdienstgesprek van Regensburg ter sprake kwam, werd reeds gememoreerd. Blz. 162, aant. 134.

159 *Discours d'adieu aux ministres*, OS, II, p. 403.

160 'avec une hâte presque fébrile', merkt Wendel, *l.c.*, p. 46, op.

161 *Reg. du Conseil*, 13 sept. 1541, OC, XXI, c. 282.

162 Claude Pertemps, Ami Perrin, Claude Roset, Jean Lambert, Jean Balard en Ami Porral. *L.I.*, OC, XXI, *ibidem*. Verder maakten de predikanten Calvijn, Viret, De la Mare, Bernard en Champereau deel uit van de commissie. Vgl. Cornélius, *a.a.O.*, S. 355.

163 16 sept., volgens Cornélius, *a.a.O.*, S. 354, Anm. 2.

164 Een proces-verbaal van deze vergadering ontbreekt in de *Reg. du Conseil*. Vgl. OC, XXI, c. 286 (onder 9 nov. 1541).

165 *Reg. du Conseil*, 20 nov. 1541, geciteerd in *Reg. de la Comp.*, I, p. 1, n. 1.

166 In de *Reg. du Conseil* van 1541 is meestal sprake van 'les ordonnances de leglise' (bv. onder 9 nov., OC, XXI, c. 286). Pas bij de herziening van 1561 werd boven de 'ordonnances' als titel geplaatst: *Les ordonnances ecclésiastiques de l'Eglise de Geneve* . . . Vgl. OS, II, p. 328, 37.

Calvijn zelf geschreven, bevindt zich in het archief van de stad Genève. In margine en in de tekst zijn toevoegingen aangebracht, zinnen geschrapt en uitdrukkingen vervangen, door een andere hand: die van de man die in die tijd gewoonlijk de notulen van de raadsvergaderingen verzorgde, secretaris Pierre Ruffi.¹⁶⁷ Hier hebben wij te doen met de wijzigingen die de Kleine Raad bij zijn eerste behandeling van het ontwerp wenste aangebracht te zien. Een afschrift van de *textus receptus* treffen wij aan in de *Registres de la Compagnie des Pasteurs*.¹⁶⁸ Vergelijken wij daarmee het door Ruffi bewerkte concept, dan treden vanzelf de wijzigingen aan het licht die door de Kleine Raad nog werden aangebracht bij zijn behandeling in tweede lezing en door de Raad der Tweehonderd op 9 november. Welke van die wijzigingen voor rekening komen van laatstgenoemde raad is óók te achterhalen: de *Registres du Conseil* vermelden nl. de wijzigingen waartoe de Tweehonderd besloten.¹⁶⁹

Wij beschikken dus over vier redacties: a. het ontwerp, b. het stuk geamendeerd door de Kleine Raad bij eerste behandeling, c. het stuk zoals het er uitzag na de tweede behandeling door deze Raad en d. het stuk zoals het, na eerst de Raad der Tweehonderd nog gepasseerd te zijn, tenslotte werd vastgesteld door de Algemene Raad: de *textus receptus*.¹⁷⁰

Eerst geven wij een beschrijving van die gedeelten in de concept-*Ordonnances* die op ons onderwerp betrekking hebben, gevolgd door enige kanttekeningen. Daarna schetsen wij de wijzigingen, aangebracht in de latere redacties.

§ 9. DE EERSTE REDACTIE (HET ONTWERP)

Vooraf twee groepen bepalingen¹⁷¹ vragen onze aandacht: die in het eerste deel van de *Ordonnances* welke betrekking hebben op de kerkelijke ambts-

167 Vgl. *OS*, II, p. 624.

168 *Reg. de la Comp.*, I, p. 1–13.

169 Dat waren er slechts enkele. Vgl. blz. 187, aant. 256.

170 De tekst van de *Ordonnances ecclésiastiques* (met de varianten) is te vinden in *OS*, II, p. 328–361; *OC*, Xa, c. 15–30. Voorts is er dan nog de in aant. 168 genoemde tekst.

De *Ordonnances* van 1561 zijn ook uitgegeven door Pfisterer in: *Bekennnisschriften – Kirchenordnungen* (Niese), S. 42–64; door dezelfde in duitse vertaling in: *Bekennnisschriften – Kirchenordnungen* (Jacobs), S. 72–107. Pfisterer heeft de bepalingen genummerd, in de duitse vertalingen bovendien gerubriceerd. Steeds zal gebruik worden gemaakt van de in *OS* voorkomende tekst. De getallen tussen haakjes geven Pfisterers nummering aan; deze kan de herkenning van vaker ter sprake komende bepalingen vergemakkelijken.

'Summa quaedam capita disciplinae Ecclesiasticae Genevensis' zond Calvijn eind nov. 1553 naar de predikanten van Zürich (*OC*, XIV, c. 678–682); een iets kortere beschrijving ervan gaf hij in zijn brief aan Olevianus, 25 nov. 1560, *OC*, XVIII, c. 235–237.

171 Er zal meermalen worden gesproken van 'bepalingen' en van 'bepaald', terwijl strikt genomen 'voorstellen' en 'voorgesteld' beter zou zijn. Maar: de meeste voorstellen werden bepalingen.

dragers waaronder ook diegenen aan wie de tuchtoefening is toevertrouwd, en die aan het eind welke de tuchtorde of tuchtregeling bevatten.

De voor de tuchtoefening aangewezen ambtsdragers

Direct in het begin van de *Ordonnances*, na de vermelding van de vier 'ordres d'offices, que nostre seigneur a institue pour le gouvernement de son eglise': de 'pasteurs', de 'docteurs', de 'anciens' en de 'diacres' (2), wordt het ambt (office) van de 'pasteurs'¹⁷² omschreven en wel als volgt: het verkondigen van het Woord Gods tot lering, vermaning, terechtwijzing en berisping zowel in het openbaar als onder vier ogen, het bedienen van de sacramenten en het samen met de ouderlingen doen uitgaan van de broederlijke terechtwijzingen (4).¹⁷³

Enige bladzijden verder vinden wij van het ambt van de ouderlingen de volgende omschrijving: zij moeten 'acht geven op ieders levenswandel, degenen die zij in zonde zien vallen of een ongeregeld leven zien leiden, vriendelijk vermanen, in gevallen waarin dat nodig is, rapport uitbrengen aan de vergadering (la compaignye), aangewezen om de broederlijke terechtwijzingen te doen uitgaan en deze terechtwijzingen, samen met de anderen, ook metterdaad dóen uitgaan' (48).

Van belang zijn voorts ook de bepalingen betreffende de benoembaarheid en de wijze van benoeming tot deze ambten. Wat de predikanten betreft kan in dit verband met het volgende worden volstaan: eerst verkiezen de dienaren, dan stellen zij de door hen gewenste persoon voor aan de [Kleine] Raad;¹⁷⁴ keurt deze hem goed, dan aanvaardt hij hem en geeft hem een getuigschrift waarop hij in een kerkdienst wordt voorgesteld aan de gemeente, opdat hij met algemene toestemming van de vergadering der gelovigen ontvangen wordt (10).

Bij de aanstelling van de ouderlingen gaat het iets anders toe. Daaromtrent lezen wij: 'Zoals het [thans] gesteld is met deze kerk, zou het goed zijn er twee te kiezen uit de Kleine Raad, vier uit de Raad der Zestig en zes uit de Raad der Tweehonderd, mannen van goede en eerbare levenswandel, onberispelijk en buiten elke verdenking, bovenal godvrezend en van goed geestelijk inzicht'. Bij de verkiezing moet er rekening mee worden gehouden dat er ouderlingen in elk kwartier moeten zijn, zodat er overal toezicht is (49). Wat de wijze van verkiezing betreft: de Kleine Raad zal de meest geschikte personen voordragen en daartoe in overleg treden met de predikanten. Deze personen worden vervolgens ter goedkeuring voorgesteld aan de Raad der Tweehonderd (50).

172 „que lescription nomme aussi aucunesfois 'evesquez' anciens et ministres". OS, II, p. 328, 11 sq.

173 'corrections fraternelles'.

174 'conseil'. Bedoeld is de *Kleine Raad*, die overigens in de *Ordonnances* dikwijls aangeduid wordt als 'la Seigneurie', 'Messieurs' of 'messieurs du conseil'. In dit overzicht vertaal ik meestal met Raad of Kleine Raad.

Tenslotte wordt nog bepaald, dat aan het eind van elk jaar, dwz. na elke raadsverkiezing, de ouderlingen hun mandaat ter beschikking stellen en de Kleine Raad zal overwegen of zij gehandhaafd dan wel vervangen moeten worden. Het wordt echter niet dienstig genoemd de ouderlingen dikwijls zonder oorzaak te vervangen (55).¹⁷⁵

De vergadering van ouderlingen en predikanten

Wij richten nu de blik op de bepalingen aan het einde van de *Ordonnances*.

Onder het opschrift: 'De l'ordre quon doibt tenir envers les grans, pour observer bonne police en lesglise'¹⁷⁶ treffen wij hier enige bepalingen aan betreffende een gemeenschappelijke vergadering van de bovengenoemde ambtsdragers. Eenmaal per week, op donderdagmorgen, moeten de ouderlingen met de predikanten bijeenkomen¹⁷⁷ om na te gaan of er in de kerk enige 'desordre' is en zich gemeenschappelijk te bezinnen over de middelen ter verbetering wanneer dit nodig is (151). Omdat zij geen enkel gezag noch juridische bevoegdheid tot het uitoefenen van dwang zullen hebben,¹⁷⁸ zal de Raad hun een van zijn ambtenaren (officieres) ter beschikking stellen om diegenen die zij een vermaning willen geven, te ontbieden (appeller) (152). Indien iemand uit minachting weigert te verschijnen, dan zijn zij verplicht de Raad daarvan in kennis te stellen opdat deze de zaak tot een oplossing kan brengen (153).

De tuchtorde

Onder het opschrift: 'Sensuivent les personnes que les anciens ou comys doibvent admonester et comme on doibvera proceder',¹⁷⁹ volgt de eigenlijke tuchtorde.

Deze begint met twee bepalingen van een geheel eigen karakter dat straks nog duidelijker aan het licht zal treden. Ze luiden aldus:

'Wanneer iemand een leer voorstaat die ingaat tegen de aanvaarde leer, zal hij worden ontboden voor een onderhoud. Indien hij zich voegt, zal men hem laten heengaan zonder opzien te verwekken of hem in een kwade roep te brengen. Is hij hardnekkig, dan zal men hem herhaaldelijk vermanen, totdat blijkt dat strenger optreden geboden is. In dat geval zal hem de gemeenschap

175 OS, II, p. 340, 20 sq.: 'Combien quil ne seroit expedient de les changer souvent sans cause, quant ilz se acquiteront de leur devoir fidellement'.

176 OS, II, p. 357, 21 sq. 'L'ordre quon debvra tenir envers les petits enfans', die over de catechese aan de jeugd handelt, voor het volgen waarvan vooral de ouders maar ook 'les maistres' van de school verantwoording dragen (p. 356, 17 sqq. — 357, 20) kan buiten beschouwing blijven.

177 'Que les anciens... sassembent. . . avec les ministres . . '. OS, II, p. 358, 6 sq.

178 'Pource quilz nauront nulle auctorite ne jurisdiction pour contraindre'. OS, II, p. 358, 10 sq.

179 OS, II, p. 358, 17 sq.

van het avondmaal worden ontzegd en zal men hem bekend maken bij de overheid' (154).

'Wanneer iemand in zijn kerkgang nalatig is in zulk een mate dat men duidelijke minachting van de gemeenschap der gelovigen kan waarnemen, of wanneer iemand zich openbaart als een verachter van de kerkelijke orde, dan zal men hem vermanen, en als hij zich gewonnen geeft en gehoorzaamt, in alle vriendelijkheid laten heengaan. Volhardt hij echter in het kwaad zodat het van kwaad tot erger gaat, dan scheidt men hem, na hem driemaal vermaand te hebben, van de kerk af en maakt hem bekend bij de Raad' (155).

Tussen Calvijn en de Raad is naderhand vooral over de interpretatie van deze artikelen veel gestreden.¹⁸⁰ Daarom laten wij ze hier ook in de oorspronkelijke tekst volgen:

'Sil y a quelqu'un, qui dogmatise contre la doctrine reseue, quil soit appelle pour conferer avec luy. Sil se reuge, quon le renvoy sans scandale ne diffame. Sil est opiniastre, quon ladmoneste par quelquesfois, iusques a ce quon verra quil sera mestier de plus grande sévérité: et lors, quon luy interdise la communion de la cene et quon le dénoncé au magistrat'.

'Si quelqu'un est négligent de convenir a lesglise, tellement quon appercoive ung mespris notable de la communion des fidelles, ou si quelqu'un se monstre estre contempteur de lordre ecclesiastique, quon ladmoneste, et sil se rend obéissant, quon le renvoye amyablement. Sil persevere de mal en pis, après lavoit trois fois admoneste, quon le séparé de lesglise et quon le dénoncé a messieurs' (OS, II, p. 358, 19–31).

Hierop volgen een aantal bepalingen met betrekking tot 'la vie dun chascun'. Ze worden ingeleid door de uitspraak dat bij het bestraffen van de zonden (faultes) moet worden gehandeld 'selon lordre que nostre seigneur commande' (156).¹⁸¹

Met betrekking tot de *geheime zonden* (vices secretz) wordt hierna de volgende gedragslijn voorgeschreven. Geheime zonden moeten in het geheim worden bestraft. Niemand mag zijn naaste voor de kerk brengen om hem te beschuldigen van een niet openbare en niet ergernis gevende zonde, dan na ervaren te hebben dat deze zich tegen zijn vermaan verzet. Zij die de persoonlijke vermaningen van hun naaste in de wind slaan, zullen door de kerk (par lesglise) opnieuw worden vermaand.

De bedoeling zal wel zijn: in één van de reeds eerder genoemde vergaderingen van de ouderlingen met de predikanten op donderdagmorgen.

Willen zij op geen enkele wijze tot rede komen noch hun zonde erkennen — ofschoon het bewijs daarvan hun is geleverd — dan zal hun worden aan-

180 Vgl. blz. 180 vv.

181 Hiermee wordt ongetwijfeld de regel van Matth. 18 : 15 bedoeld. Vgl. echter blz. 176.

gezegd dat zij zich van het avondmaal hebben te onthouden totdat zij tot een betere gezindheid terugkeren (157).¹⁸²

Bij de *algemeen bekende en openbare zonden* (*vices notoires et publiques*) die de kerk niet kan negeren,¹⁸³ maakt het verschil of men te doen heeft met *vergripen* (*faultes*) of met *schanddad*en (*crimes*). Heeft men te maken met *vergripen* die slechts vermaning verdienen,¹⁸⁴ dan is het de taak van de ouderlingen diegenen die zich daarmee besmet hebben, te ontbieden en hen vriendelijk te vermanen zich op dat punt te verbeteren. Neemt men daarop verbetering waar, dan make men het hun verder niet moeilijk.¹⁸⁵ Gaan zij echter met kwaaddoen door, dan zal men hen opnieuw vermanen. En als op de duur niets baat, zal men hun, als aan verachters van God, aanzeggen dat zij zich van het avondmaal hebben te onthouden, totdat bij hen verandering van levenswandel kan worden opgemerkt (158).

Wat betreft de *schatddaden* die niet slechts vermaning met woorden verdienen, maar terechtwijzing vergezeld van kastijding,¹⁸⁶ als iemand daarin gevallen is, zal hem aangezegd moeten worden dat hij zich enige tijd — al naar het geval langer of korter — van het avondmaal heeft te onthouden, opdat hij zich voor God verootmoedige en zijn zonde beter lere kennen (159).

De laatste bepalingen met betrekking tot de uitoefening van de tucht luiden: 'Als iemand aan wie het avondmaal verboden is, uit koppigheid of opstandigheid daar toch toe zou willen doordringen, zal het de taak van de dienaar zijn hem terug te zenden, daar het hem niet geoorloofd is zo iemand tot de avondmaalsgemeenschap toe te laten. En toch moet alles met zo'n gematigdheid geschieden dat niemand door strengheid terneergedrukt wordt, en zelfs de terechtwijzingen zullen niets anders zijn dan medicijnen om de zondaars tot onze Heer terug te leiden' (164).¹⁸⁷

Onmiddellijk volgt dan de slotbepaling van de hele kerkorde: deze [kerkinrichting zal niet alleen gelden voor de stad maar ook voor de van de 'seigneurie' afhankelijke dorpen (166).

§ 10. KANTTEKENINGEN

Met opzet maken wij reeds nu, na de weergave van de op ons onderwerp be-

182 'jusques a ce quilz reviennent en meilleure disposition'. OS, II, p. 359, 9 sq.

183 'que lesglise ne peult pas dissimuler'. OS, II, p. 359, 11 sq.

184 'faultes, qui meritent seulement admonition'. OS, II, p. 359, 12 sq.

185 'ne les plus molester'. OS, II, p. 359, 15 sq.

186 '. . . crimes qui ne meritent pas seulement remonstration de paroles, mais correction avec chastiment. . .' OS, II, p. 359, 21.

187 'Et neantmoins que tout cela soit tellement modéré, quil ny ait nulle rigueur dont personne soit greve, et mesmes que les corrections ne soient sinon medecines, pour reduyre les pecheurs a nostre seigneur'. OS, II, p. 360,41 — 361,2.

trekking hebbende *concept-bemalingen*, onze eerste commentariërende kanttekeningen. Dat heeft het voordeel dat straks de verschillen tussen de *Ordonnances* in haar meest calvijnsse vorm en de latere redacties duidelijker uitkomen.

De predikanten en ouderlingen

a. Opvallend zijn enkele verschillen tussen de gang van zaken bij de aanstelling van predikanten en die van ouderlingen. Bij de aanstelling van de eersten nemen de reeds aanwezige predikanten het initiatief, pas daarna wordt de Raad geraadpleegd; bij de aanstelling van de ouderlingen gebeurt feitelijk het omgekeerde. Bij de aanstelling van de predikanten wordt approbatie door de gemeente voorgeschreven, bij die van ouderlingen slechts approbatie door de Raad der Tweehonderd. Het is duidelijk: de overheid kon op de aanstelling van de ouderlingen méér invloed uitoefenen dan op die van de predikanten. Overigens zou de formele aanstelling van beide categorieën ambtsdragers geschieden door de Raad. Wij hebben al eerder gezien dat Calvijn daartegen geen principieel bezwaar had.¹⁸⁸

b. Maar zou hij dan ook geen bedenking hebben gehad tegen de bepaling dat de ouderlingen uitsluitend uit één van de raden van Genève moesten worden gekozen? Er zijn redenen om aan te nemen van wèl.

aa. Zowel in de *Articles* als in hun memorandum aan de synode van Zürich hadden Calvijn en Farel gepleit voor de aanstelling van rechtschappen, wijze mensen van onbesproken gedrag tot ouderlingen. Uit niets blijkt dat die volgens hen alleen uit de leden van de stedelijke raden moesten worden gekozen.¹⁸⁹

bb. De *Registres du Conseil* vermelden onder 1 februari 1560 dat de Raad die dag beraadslaagde over een verzoek van de predikanten om bij de verkiezing van de ouderlingen uit de Raad der Tweehonderd voortaan geen onderscheid meer te maken tussen 'citoyens' en 'bourgeois'. De predikanten voerden daarvoor aan: 'veu mesmement que quant on voudroit suyvre la parolle de Dieu il faudroit avoir liberte deslire de tout le peuple les plus propres'.¹⁹⁰

Ziehier dus Calvijns ideaal: verkiezing van de meest geschikten uit heel de gemeente. Hij heeft dit ideaal niet kunnen verwezenlijken, in 1541 evenmin als in 1561. Het antwoord op de vraag: waarom niet?, ligt min of meer verscholen in de beginwoorden van de bepaling dat de ouderlingen uitsluitend uit de diverse stedelijke raden moeten worden benoemd: '*Comme ceste esglise est disposee*'.¹⁹¹ Zou daarmee bedoeld zijn dat er buiten die raden geen geschikte personen waren te vinden? Het is niet erg waarschijnlijk, in 1561 nog minder dan in 1541. Bedoeld zal wel zijn dat het ideaal niet kon worden verwezenlijkt

188 Vgl. blz. 87, aant. 175; 151.

189 Vgl. blz. 87, 155.

190 OC, XXI, c. 727.

191 OS, II, p. 339, 20.

gezien de verhoudingen op politiek en bestuurlijk gebied in Genève. Daarmee moest nu eenmaal rekening worden gehouden.

Intussen hoeft dat nog niet te betekenen dat de betreffende bepaling tegen Calvijns *wil* in het concept is gekomen. Het is immers mogelijk dat hij zich al in de voorbereidende commissie naar de eisen van de praktijk heeft gevoegd. Dat zou hij dan te gemakkelijker gekund hebben omdat enige andere dingen die hem veel zwaarder wogen, behoorlijk waren vastgelegd. In de eerste plaats werd als vereiste voor de benoembaarheid tot ouderling niet alléén het lidmaatschap van een van de raden genoemd: de ouderlingen moesten ook 'les plus propres qu'on pourra trouver et les plus suffisans' zijn. In de tweede plaats zouden de predikanten mee helpen uitmaken wie dat waren.¹⁹² In de derde plaats zouden de raadsleden na hun benoeming tot ouderling een van de vier 'ordres d'offices' vormen die de Heer voor zijn kerk had ingesteld, dus: duidelijk *kerkelijk* gekwalificeerd zijn. Tenslotte bedenke men nog dat Calvijn er *op zichzelf* geen enkel bezwaar tegen had 'dadmettre au Consistoire gens de justice et chefs de police'. Als zij maar geschikt waren en in staat 'entre les deux charges et estats' te onderscheiden.¹⁹³

De wekelijkse vergadering

Met betrekking tot de wekelijkse vergadering van de ouderlingen en predikanten kan met twee opmerkingen worden volstaan. In de eerste plaats dat deze vergadering in het concept nog *naamloos* is. En vervolgens dat men achter het éérst noemen van de ouderlingen¹⁹⁴ niets bijzonders moet zoeken, bv. geen poging hen te verheffen boven de predikanten. Het was nu eenmaal zo, dat er straks, als de *Ordonnances* in werking zouden treden, méér ouderlingen dan predikanten zouden zijn: twaalf tegenover vijf. Het zou tot 1557 duren eer er tussen de beide categorieën een numeriek evenwicht was.¹⁹⁵

192 OS, II, p. 339, 29 sq.

193 *Calvijn aan Morel*, 10 jan. 1562, in welke brief hij ook nog schrijft: 'D'exclure ceux qui sont au gouvernement civil, quilz ne soyent aussi bien superintendens au regime spirituel, il me semble que ce seroit contre toute raison'.

194 Vgl. blz. 169, aant. 177.

195 Zo Kohier, *a.a.O.*, II, S. 577, terecht. Vgl. OC, XXI, c. 660 (onder 7 febr. 1557), waar als 'Assesseurs ecclésiastiques' genoemd worden: Calvijn, Des Gallars, Bourgoing, Chauvet, Cop, De Saint-André, Macard, Enoch, Colladon, Dupont, Baduel en Colognes [= François Morel dit de Cologne]. Dit twaalftal bestond uit de stadspredikanten, aangevuld met predikanten van het land. Wanneer Heyer, *l.c.*, p. 19, ten aanzien van de kerkeraad opmerkt: 'composé des pasteurs de la ville et de douze anciens', klopt dit alleen op de vroegere situatie, die tot 1557 duurde en niet, zoals Monter, *l.c.*, p. 137, meent (vgl. OC, XXI, c. 594, waar onder 10 febr. 1555 zeven stadspredikanten worden genoemd) tot 1555. In elk geval is de bewering van Pfisterer, *a.a.O.*, S. 14, 102, dat het aantal predikanten in de kerkeraad in Calvijns tijd nooit boven de tien is gekomen en de ouderlingen dus altijd de meerderheid hebben gevormd, onjuist. Soms gelastte de Raad dat een bepaalde kwestie onderzocht zou worden door 'les ministres tant dedans que

De twee fundamentele bepalingen

De twee bepalingen waarmee de eigenlijke tuchtregeling opent (154, 155), dragen — het werd al opgemerkt¹⁹⁰ — een bijzonder karakter. Dat treedt duidelijk aan het licht wanneer wij ze vergelijken met de bepalingen die erop volgen.

a. Alleen in deze twee bepalingen worden enige zonden *bij name* genoemd: het voorstaan van een leer die ingaat tegen de aanvaarde, en duidelijke verachting van de kerkelijke gemeenschap en orde.

b. Bij het optreden tegen de bedrivers van deze zonden is geen sprake van een voorafgaand vermaan onder vier ogen. Zij worden ineens (door de ouderlingen en predikanten) ontboden voor een onderhoud. Blijkbaar worden deze zonden altijd als *publieke* zonden beschouwd.

c. De maatregel die genomen wordt wanneer dit onderhoud en andere die nog volgen, niet het gewenste resultaat opleveren: de afhouding van het avondmaal, wordt hier strenger, haast zou men zeggen bitser, geformuleerd dan in de volgende bepalingen waarin deze maatregel ook wordt genoemd. Leest men dâar: men *zegge hen aan* (quon leur dénoncé) dat zij zich van het avondmaal hebben te onthouden (sabstenir) *totdat*. . . ,¹⁹⁷ hier heet het, en dan *zónder enig 'totdat'*: men *ontzegge* (of: *verbiede*) hem de gemeenschap van het avondmaal, en: men *schelde hem af* van de kerk. De afhouding van het avondmaal heeft hier duidelijk een radikaler en definitiever karakter.

d. Alleen in deze twee bepalingen is behalve van ontzegging van het avondmaal ook sprake van een bekend maken van de zondaar bij de overheid, uiteraard met de bedoeling dat thans deze tegen hem maatregelen zal nemen.

De strekking van beide bepalingen is niet moeilijk te vatten. Ze knopen in zoverre aan bij de tijdens Calvijns eerste verblijf in Genève genomen maatregelen met betrekking tot het rechte begin van de kerk, dat ze ervan uitgaan dat dit begin is gemaakt: thans is er in Genève een 'doctrine reçue'.¹⁹⁸ Maar wat bereikt werd, mag niet weer verloren gaan. De kerk moet een gemeenschap van belijders van de aanvaarde leer blijven. Welnu, wie welbewust tegen die leer ingaat of zich consequent van die gemeenschap afzijdig houdt, maakt zichzelf tot een buitenstaander. De kerk kan daar slechts op één wijze adequaat op reageren, ni. met de tegenmaatregel van een radikaal avondmaalsverbod en 'separatie' van de kerk. Hier zijn echter óók overheidsmaatregelen passend. Welke, dat wordt niet expliciet aangegeven. Maar de bedoeling van het 'denoncer au magistrat' laat zich gemakkelijk gissen: als de zachtere maatregelen van de

dehors la ville ensemble le consistoyre', dus door alle predikanten en ouderlingen gezamenlijk. *Keg. du Conseil*, 17 maart 1546, OC, XXI, c. 374. Vgl. blz. 270 v.

¹⁹⁶ Blz. 169.

¹⁹⁷ OS, II, p. 359, 8 sqq., 17 sqq., 22 sqq.

¹⁹⁸ *Ord. ecll.*: 'la doctrine approuee en lesglise' (OS, II, p. 329, 16 sq.), 'doctrine . . . receue en lesglise' (p. 334, 2 sq.), 'la doctrine receue' (p. 358, 19).

kerk niet helpen, zal de overheid voor strengere, zelfs voor verbanning, niet mogen terugdeinzen.¹⁸⁹

Wij moeten bij deze twee bepalingen nog enige opmerkingen maken, maar dat kan geschikter nadat wij eerst aandacht geschonken hebben aan de eigenlijke tuchtregeling.²⁰⁰

De tuchtorde

Ten aanzien van de eigenlijke tuchtorde moet de aandacht worden gevestigd op de volgende punten.

a. De zonden die het kerklid tuchtwaardig maken.

De rubricering van deze zonden komt niet woordelijk maar wel zakelijk overeen met die in de *Institutie*. Men vergelijkte:

Ord.: 'vices secretz' (157), *Inst.*: 'péchez cachez', 'fautes secrètes', 'pechez plus occultes'.²⁰¹

Ord.: 'vices notoires et publiques' (158). *Inst.*: 'péchez publiques', 'péchez manifestes notoires'.

Ord.: 'fautes qui meritent seulement admonition' (158). *Inst.*: 'fautes moindres', 'fautes plus légères'.

Ord.: 'crimes qui ne meritent pas seulement remonstration de paroles, mais correction avec chastement' (159).²⁰² *Inst.*: 'crimes ou actes vilains et meschans'.

Anders dan in de twee zo even besproken bepalingen en ook dan in de bepalingen met betrekking tot de tucht over de predikanten worden hier geen concrete zonden genoemd. Dit is begrijpelijk: het is immers onmogelijk ook maar een enigermate complete opsomming te geven. Ongetwijfeld zal men echter bij de 'fautes' en de 'crimes' die in de gemeenteleden bestraft moeten

199 Vgl. voor het 'durius' zijn van het overheidsoptreden o.a. Calvijns brief aan Poppius. Zie blz. 132, aant. 442.

200 Blz. 177 v.

201 Vgl. voor de latijnse benamingen blz. 89 v.

202 Pfisterer vertaalt in *Bekennisschriften-Kirchenordnungen* (Jacobs), S. 101: 'Hat aber einer sich eines Verbrechens schuldig gemacht, das nicht nur eine Vorhaltung durch Worte, sondern eine Zurechtweisung samt einer *gerechlichen Strafe* nach sich zieht, . . .'. De weergave van 'chastement' door de door mij gecursiveerde woorden kan de gedachte oproepen (waarschijnlijk tegen Pfisterers bedoeling) aan een *overheidsstraf*. Vgl. echter IV, 12, 6 (VG), waar Calvin met betrekking tot de 'fautes plus légères' verklaart: 'il suffit d'user de réprehension de paroles' en met betrekking tot de 'crimes': 'il les faut chastier plus rudement; car ce n'est point assez de corriger de paroles celui qui a offensé l'Eglise par mauvais exemple, *mais il mérite d'estre privé de la communion de la Cène* . . . Car saint Paul n'use point seulement de réprehension de paroles contre le Corinthien, *mais il le reiette de l'Eglise*'. Duidelijk blijkt hier, dat met 'correction avec chastement' een *kerkelijke* bestraffing bedoeld is: beroving van de avondmaalsgemeenschap of afsnijding van de kerk.

worden, moeten denken aan dezelfde of soortgelijke zonden als in de beide catalogi van predikantszonden genoemd worden.²⁰³

b. De gang van zaken bij de tuchttoefening.

aa. De uitspraak in de inleidende bepaling, dat gehandeld moet worden 'selon lordre que nostre seigneur commande' (156) waarbij zeker moet worden gedacht aan Matth. 18 : 15 w., is niet geheel correct. Want bij de publieke zonden wordt – in feite ook volgens de *Ordonnances* – de regel gevolgd van 1 Tim. 5 : 20.²⁰⁴

bb. Al is de overeenstemming tussen de hier voorgeschreven wijze van handelen en Calvijns theorie daaromtrent in het algemeen evident, enkele dingen vallen wel op. In de eerste plaats krijgt men de indruk dat de zondaar zich voor het in ontvangst nemen van alle vermaningen, behalve dan van die welke 'son prochain' hem toedient, zich buitenshuis moet begeven, nl. naar de vergadering van de ouderlingen en predikanten. Dat deed de *Institutie* althans in deze exclusiviteit niet vermoeden.²⁰⁵ Vervolgens ontbreken enkele onderdelen uit de theorie: het vermaan van de zondaar onder getuigen,^{2aa} het voltrekken van de excommunicatie in een samenkomst van de gemeente²⁰⁷ met haar instemming en goedkeuring, en de verzoening met en de wederopneming in de gemeente. Dat waren, zo bleek ons, onderdelen waaraan Calvijn grote waarde hechtte, vooral aan de twee eerstgenoemde. Daarom is het moeilijk hier aan toevallige omissies te denken. Wij moeten haast wel aannemen dat de commissie voor de kerkorde, althans in meerderheid, voor het opnemen van deze punten niet heeft gevoeld. Zou zij er zélf bezwaar tegen gehad hebben, of een meerderheid in haar? Dat is heel goed mogelijk. Maar het kan óók zijn dat de commissie er niet voor gevoeld heeft omdat ze voorzag dat voor déze

203 Pfisterer in: *a.a.O.*, (Jacobs), S. 100, Anm. 35, meent: 'die beiden Zuchtordnungen [die voor de predikanten en die voor de gemeenteleden] ergänzen sich gegenseitig'. Omdat 'die Anlässe zum Eingreifen des Zuchtgerichts' in de eerste staan, behoeven ze in de tweede niet nog eens vermeld te worden. Maar de 'Anlässe' kunnen bij de predikanten en gemeenteleden niet *precies* dezelfde zijn; daarvoor bevatten de zondencatalogi in de tuchtorde voor predikanten te veel specifieke 'domineeszonden'. Vgl. blz. 266. Laat men die weg, dan blijven er nog wel genoeg over. Maar dan is het beter met Léonard, *Histoire du Protestantisme*, I, p. 298, te zeggen: „Les 'vices' ou 'crimes' à réprimer sont analogues à ceux que l'on pouvait reprocher aux anciens". ('Anciens' moet een verschrijving zijn voor 'pasteurs').

204 Vgl. blz. 100 vv.

205 Pas later kwam het tot regelmatig huisbezoek. Vgl. blz. 194.

206 De *Ord. eccl.* spreken van een vermaand worden 'derechef par lesglise' wanneer de 'admonitions particulières' in de wind worden geslagen. *OS*, II, p. 359, 5 sqq. Maar bij 'lesglise' moet men, evenals p. 359, 2, niet aan gemeenteleden-getuigen denken, maar aan de ambtsdragers of aan wat weldra het 'consistoire' zou heten. Dat blijkt duidelijk uit de *Ord. eccl.* van 1576, waarin 'lesglise' vervangen is door 'consistoire'. Heyer, *I.e.*, p. 294 s.

207 De *Articles* hadden daar nog voor gepleit. *OS*, I, p. 373, 29 sqq. Zie blz. 147. Vgl. de opmerking van Galli, *Kirchenstrafen*, S. 233, dat 'diese Auffassung ... in die Gesetzgebung nicht übergegangen' is.

onderdelen in de raden tóch geen meerderheid zou te vinden zijn. Met zekerheid valt hier niets te zeggen, ook niet over het standpunt door Calvijn persoonlijk tijdens de besprekingen in de commissie ingenomen.

Er blijft hier één interessante vraag over: als de excommunicatie niet zou mogen worden voltrokken in een samenkomst van de gemeente, waar dan wel en door wie dan wel? Een vraag waarop wij terugkomen.²⁰⁸

Onduidelijkheden in de tuchtorde

De raden van Genève hebben — wij zullen dat nog zien — in de door de commissie ontworpen *Ordonnances* een aantal wijzigingen aangebracht, geen énkele echter in de daarin voorkomende tuchtorde (154-159). Men zou zeggen: daarover waren de commissie, Calvijn inclusief, en de stadsraden het dus eens. Toch is juist deze tuchtorde een bron van conflicten geworden tussen Calvijn en de geneefse overheid.

Hoe is dit te verklaren? Het antwoord moet luiden: uit de vage en onduidelijke formulering van enkele belangrijke punten zodat daarover gemakkelijk verschil van interpretatie kon ontstaan.

Voor Calvijn leed het geen twijfel of in de tuchtorde werd het recht van de tuchttoefening tot en met de excommunicatie, toegekend aan de kerk, met name aan de ouderlingen en predikanten.²⁰⁹ Maar een andere interpretatie was niet helemaal uitgesloten. Want woordelijk stond er in de tuchtorde nergens dat de excommunicatie moest worden voltrokken door de ouderlingen en predikanten. Telkens werd het handelende subject aangeduid met 'on' (154, 155, 157, 158), 'men', een woordje waar men verschillende kanten mee uit kon, zelfs de kant van het totaal ontzeggen van het excommunicatierecht aan de kerkelijke ambtsdragers.²¹⁰ Die weg zou inderdaad worden ingeslagen, naar wij te zijner tijd zullen zien.²¹¹

Zo kon ook de vraag rijzen wat toch precies de bedoeling was van het bij de overheid bekend maken van hen aan wie 'men' het avondmaal had ontzegd vanwege hun ingaan tegen de aanvaarde leer of hun consequent onkerkelijk

208 Blz. 178.

209 Hij stond daarin m.i. sterk. Voor zijn opvatting pleitte bv. de omschrijving van de taak der dienaren (4), der ouderlingen (48), der vergadering van beiden (151). Vgl. OS, II, p. 328, 12 sqq.; 339, 15 sqq.; 358, 6 sqq. — Ook konden toch met de 'on' (in 154, 155; OS, II, p. 358, 24, 30), die een zaak 'au magistrat' of 'a messieurs' bekend maakt, moeilijk magistraat en 'messieurs' zélf bedoeld zijn.

Dat Calvijn onder 'on' pertinent de kerkeraad verstond, blijkt ook uit de 'summa' van de *Ord. eccl.*, die hij 26 nov. 1553 aan de predikanten van Zürich toezond. OC, XIV, c. 678 sqq. Ofschoon hij zegt, dat 'ad verbum excerpta sunt capita', substitueert hij rustig 'on' enige malen door 'consistorium' (c. 678). Vgl. Kohier, a.a.O., II, S. 609.

210 In elk geval aan de predikanten. Wel de ouderlingen, niet de predikanten worden OS, II, p. 358, 17; 359, 13, vermeld.

211 Blz. 203 v.

leven (154, 155). Voor Calvijn was dit volkomen duidelijk: nadat de predikanten en ouderlingen op zulke personen de kerkelijke maatregel van de excommunicatie hadden toegepast, diende de overheid hen thans burgerlijk te straffen. Maar was ook hier geen andere interpretatie mogelijk? Bv. deze: de ambtsdragers der kerk komen tot het *oordeel*, dat de bedoelde personen de excommunicatie *verdienen*; zij brengen dit oordeel ter kennis van de overheid, die in volledige vrijheid beziet wat ze daarmee doen zal. Met andere woorden: niet de kerk heeft het recht van excommunicatie — die vermaant alleen — maar uitsluitend de overheid.

Hier keert ook de vraag terug die wij zo even al opperden: waar en door wie moest de excommunicatie worden voltrokken als dit niet in een kerkdienst mocht geschieden? Volgens Calvijn en zijn medestanders: in de vergadering van de ouderlingen en de predikanten. Maar de overheid van Genève heeft zich meermalen op het standpunt geplaatst: neen, in de vergadering van de Kleine Raad en zich daarvoor zelfs op de *Ordonnances* beroepen!²¹²

Een onmogelijk beroep? Wérkelijk onmogelijk zou het misschien geweest zijn, wanneer in de *Ordonnances* niet alleen de handelende personen en instanties duidelijker dan met het woordje 'men' benoemd zouden zijn, maar wanneer daarin ook onomwonden gebruik was gemaakt van de woorden 'excommunicatie' en 'excommuniceren'. Dat was niet het geval, toch wel iets zeer merkwaardigs in een kerkorde waarvan Calvijn de voornaamste auteur was.²¹³ Er werd gesproken van 'interdire la communion de la cene' (154), van 'separer de lesglise' (155) en 'denoncer quilz ayent a sabstenir de la cene' (158, vgl. 159),²¹⁴ allemaal termen die voor Calvijn synoniemen waren van excommuniceren. Maar dat woord zélf kwam er niet éénmaal in voor, zélf in het ontwerp niet. Dan kan het niet anders of er moet in de commissie reeds oppositie tegen geweest zijn. Ook hier kan men vragen: oppositie op grond waarvan? Van in eigen boezem levende bezwaren? Of van bezwaren waarvan men vooraf al vermoedde dat ze in de raden naar voren zouden worden gebracht? Het is voor ons niet meer uit te maken. Maar 'ergens' moet het woord, en niet alleen het woord, óók de erdoor aangeduide zaak, zó impopulair geweest zijn dat het zelfs het ontwerp niet kon halen. Calvijn heeft zich er kennelijk bij neergelegd. Hij kon dat omdat in andere woorden de zaak waar het hem om ging duidelijk genoeg aangegeven was. Althans *zijns inziens*.

Kerk en overheid

In het voorafgaande is al enige malen iets gebleken van een zeker samen-

212 Vgl. blz. 203 w.

213 Behalve in de *Inst.* had Calvijn ook in de *Articles, Cat.* 1537 en *Conj.* 1537, openlijk gesproken van 'excommunication' en 'excommunier'. *OS*, I, p. 369, 13; 372, 8; 373, 34; 374, 10–13; 415; 424. Vgl. ook blz. 236.

214 *OS*, II, p. 358, 23 sq., 30; 359, 9, 17 sq., 22 sq.

spel van kerk en overheid: bij de aanstelling van de voor de uitoefening van de tucht aangewezen ambtsdragers (10, 50) en bij het optreden tegen hen die door ingaan tegen de aanvaarde leer of door minachting van de kerkelijke gemeenschap en orde zichzelf in feite buiten de kerk plaatsen (154, 155).

Vooraf in dat laatste geval is de bedoeling — wij mogen wel zeggen: *Calvijns* bedoeling — duidelijk: kerk en overheid moeten elkaar helpen. Wij zien dat ook op andere punten. De overheid stelt een ambtenaar ter beschikking om de daarvoor in aanmerking komende zondaars aan te zeggen dat zij voor de vergadering van ouderlingen en predikanten moeten verschijnen (152). Als desondanks de schuldige niet verschijnt, verschaft zij 'remedie' (153).²¹⁵ Van haar kant zal de kerk de loop van het wereldlijk recht niet in de weg staan. Ontdekt ze bv. onder de kinderen voor wie de doop wordt aangevraagd een bastaard, dan zal ze daarvan de justitie op de hoogte stellen (69).

In het algemeen kan men zeggen: dit was de samenwerking die Calvijn wenste: samenwerking met wederzijds respect voor elkaars bevoegdheden. Ten aanzien van de kerkelijke tucht wilde dit voor hem zeggen: geen inmenging van de overheid in de uitoefening daarvan. Wel wordt de overheid ingelicht als met welbewuste voorstanders van afwijkende leer of onverbeterlijke onkerkelijken (154, 155) de kerkelijke banden worden doorgesneden, maar over de tucht over '*gewone*' zondaars, zelfs over hun eventuele excommunicatie, verschaft de kerk aan de overheid géén mededeling (157-159).²¹⁶ Tenminste, nog eens, zó las *Calvijn* de *Ordonnances*.

§ 11. DE TWEDE REDACTIE

Drie collega's van Calvijn, die in de vergaderingen van de commissie ogenschijnlijk steeds aan zijn zijde hadden gestaan, gingen nadat de commissie het concept vastgesteld had, de leden van de Kleine Raad langs om die op te wekken toch niets prijs te geven van wat zij in handen hadden en geen afstand te doen van de macht die hun door God was toevertrouwd.²¹⁷ Bij meer dan een zal dit overbodige moeite zijn geweest; dat blijkt wel uit de wijzigingen die de Kleine Raad aanbracht in het ontwerp.²¹⁸

215 Ook de bepaling 'quon en face le rapport a messieurs' wanneer vaders die niet zorgen dat hun kinderen geregeld de catechisatie bezoeken, niet naar 'bon conseil' vanwege de kerk luisteren (146) zal Calvijns instemming gehad hebben. Vgl. de *Articles*. Blz. 148.

216 Vgl. echter blz. 204, 237.

217 *Calvijn aan Myconius*, 14 maart 1542, *Herminjard*, VII, p. 439: '. . . ne quod haberent in manu ad pedes projicerent (sic loquebantur), ne potestate quam illis Deus contulisset, se abdicarent etc.' De drie collega's waren De la Mare, Bernard en Champe-reau.

218 Vgl. de opmerking van Cornelius, *a.a.O.*, S. 375, dat 'sich überhaupt fast die ganze Verhandlung um die Sicherstellung der Staatsgewalt gegen die bedenkliche Ausdehnung der kirchlichen Machtsbefugnisse drehte'.

De ouderlingen en predikanten

In het begin van de *Ordonnances* werd in de opsomming van de 'quatre ordres d'offices' achter 'les anciens' toegevoegd: 'aultrement nommes Comys pour la seigneurie' (2).²¹⁹ Een soortgelijke toevoeging werd *overal* aangebracht waar de ouderlingen vermeld werden!²²⁰ De bedoeling was duidelijk: de Raad wilde degenen die straks in de kerk het ambt van ouderling zouden bekleden, ook in die functie blijven beschouwen als vertegenwoordigers en mandatarissen van hèm.

In de omschrijving van het ambt van de 'pasteurs' is opvallend het schrappen van 'evesquez' in het reeksje andere in de Schrift voorkomende namen voor deze soort ambtsdragers (4). Blijkbaar vond men dit een te pretentieuze equivalent.²²¹

De toegevoegde slotbepaling

Eerder werd al opgemerkt dat in de eigenlijke tuchtregeling geen enkele zakelijke wijziging werd aangebracht. Wel werd aan het ontwerp een slotbepaling toegevoegd²²² die een gevaarlijke bedreiging inhield voor heel Calvijns streven. Ze luidde aldus: 'Evenzo hebben wij verordend dat genoemde dienaren zichzelf geen enkele jurisdictie (nulle iurisdiction) mogen toekennen, maar alleen de partijen moeten horen en dezen de bovengenoemde vermaningen doen toekomen. En naar aanleiding van hun rapport zullen wij besluiten tot het oordeel, dat door het geval vereist wordt'.

'Nulle iurisdiction!' Zeker, dat stond ook al in het ontwerp: de dienaren en de ouderlingen hebben geen enkel gezag noch jurisdictie (151).²²³ Maar in datzelfde ontwerp werd ook gesproken over ontzeggen van het avondmaal en afscheiden van de kerk. Dat was naar *ieders* opvatting óók jurisdictie, naar Calvijns opvatting was het *geestelijke* aan de kerk toekomende jurisdictie, die dus onmogelijk begrepen kon zijn in de, in hetzelfde ontwerp genoemde, jurisdictie die *niet* aan de dienaren en ouderlingen toekwam.

Nü werd echter, althans met betrekking tot de predikanten, gezegd: zij mogen de partijen alleen maar horen en vermanen doch zij hebben geen *enkele* jurisdictie. Dus óók geen jurisdictie met betrekking tot het weren van en wederom toelaten tot het avondmaal. En toch liet men alle bepalingen waarin daar-

219 OS, II, p. 328, 6.

220 'comys par la seigneurie' (22), 'comys ou députés par la seigneurie au consistoyre' (opschrift boven 48 vv.), 'comys au consistoire' (58), 'comys' (64, 74, 146, 147, 151, opschrift boven 154 vv., 158). OS, II, p. 328, 332, 339, 341, 342, 344, 357, 358, 359.

221 In de *derde* redactie werd het vervangen door het minder pretentieuze 'surveillans'.

222 OS, II, p. 361, 3–6.

223 '. • . nulle auctorite ne jurisdiction pour contraindre, . . .' OS, II, p. 358, 10.

over gesproken werd, ongewijzigd (154, 155, 157, 159)! Dan is het wel duidelijk aan wie de Raad wilde dat bij de in deze artikelen genoemde 'men' gedacht werd. Natuurlijk aan hem en niet aan de predikanten.

§ 12. DE DERDE REDACTIE

Alleen de toegevoegde slotbepaling vraagt hier opnieuw onze aandacht. Ze werd bij de behandeling van het ontwerp in tweede lezing door de Kleine Raad geannuleerd en door een andere, meer uitvoerige, vervangen.

Deze nieuwe bepaling begon met uit te spreken dat alles zodanig zou moeten toegaan dat de dienaren geen enkele burgerlijke jurisdictie (nulle iurisdiction civile) zouden bezitten en slechts gebruik zouden maken van het geestelijk zwaard van het Woord Gods gelijk Paulus hun verordend heeft. Door het 'consistoire' zou in geen enkel opzicht afbreuk mogen worden gedaan aan het gezag van de Raad en aan de gewone justitie (la iustice ordinaire). Integendeel, de burgerlijke macht (la puissance civile) diende onverkort te blijven voortbestaan. En ingeval het nodig mocht blijken een straf op te leggen of dwang toe te passen, moesten de predikanten met het 'consistoire', na de personen in kwestie gehoord te hebben en hun zulke vermaningen en waarschuwingen als goed zullen zijn, te hebben doen toekomen, volledig verslag aan de Raad uitbrengen. Op grond daarvan zou de Raad een beslissing nemen en het oordeel vellen dat door het geval werd vereist (165).²²⁴

Een belangwekkende wijziging, die voor Calvijn zeker niet ongunstig was.²²⁵ Alle *burgerlijke* jurisdictie werd aan de predikanten ontzegd en de overheidsmacht werd veilig gesteld tegen mogelijke inbreuk van kerkelijke zijde. Maar op burgerlijke jurisdictie en overheidsmacht maakte Calvijn voor de kerk ook geen enkele aanspraak!²²⁶ Ook had hij er geen enkel bezwaar tegen, wanneer bij de kerkeraad zaken aangebracht werden waarvan de berechting aan de overheid toekwam, die naar haar door te zenden.²²⁷ De grote winst lag voor hem hierin, dat uitdrukkelijk erkend werd dat naar het voorschrift van Paulus aan de dienaren het gebruik van het geestelijk zwaard van het Woord Gods toekwam. Voor hem hield dit niet alleen in dat de dienaren mochten preken,

224 OS, II, p. 361, 29 sqq.

225 Wendel, I.e., p. 48 s., meent: 'Sa fermeté l'emporta et il obtint gain de cause, en apparence du moins, moyennant l'introduction dans le projet des *Ordonnances* d'un article nouveau, destiné à calmer les appréhensions du Magistrat'. Wendel wekt hier ten onrechte haast de indruk als zou Calvijn de opsteller van het nieuwe artikel geweest zijn.

226 Vgl. IV, 11, 5 (V, p. 200, 32 sqq.); 8 (V, p. 203, 25 sqq.): 'Si hac de re Christi auctoritatem quaerimus, non dubium quin verbi sui ministros a civili dominatione ac terreno imperio arcere voluerit. . .'

227 In de 'summa' van de *Ord. eccl.* die hij 26 nov. 1553 de predikanten van Zürich toezond, schreef hij: 'Adeoque quoties ad consistorium delatae erunt causae, quarum cognitio civilem poenam, vel correctionem requiret, mittantur partes ad senatum, ut civile iudicium suo arbitrio exercent'. OC, XIV, c. 679.

maar ook dat zij tucht mochten uitoefenen en excommuniceren.²²⁸ Voor hèm! De Raad zou er dit alles niet altijd onder verstaan.

§ 13. HET 'CONSISTOIRE'

In de nieuwe slotbepaling werd gesproken van het '*consistoire*'. Het woord kwam al voor in de *ontwep-Ordonnances*,²²⁹ en wel in een bepaling die wij opzettelijk buiten het hierboven gegeven overzicht gehouden hebben. Opzettelijk, omdat wij om te zien hoe het geneefse '*consistoire*' ontstond en hoe het beschouwd werd — aanvankelijk en naderhand, door de Raad en door Calvijn —, in die bepaling het beste ons uitgangspunt kunnen nemen.

De bedoelde bepaling komt voor onder het hoofd 'Du manage'²³⁰ en luidt als volgt:

'Wat betreft de geschillen in huwelijksaangelegenheden: omdat het hier geen geestelijke zaak betreft, maar een die vermengd is met het politieke,²³¹ laten wij deze aan de Raad over (nous remettons cela a messieurs), niettemin deze verzoekende zonder uitstel een '*consistoire*' in het leven te roepen dat over deze zaken zal hebben te oordelen, waaraan de Raad, indien het hem goeddukt, enkelen van de predikanten als adviseurs zal kunnen toevoegen. Bovenal moge de raad enige personen aanwijzen voor het opstellen van verordeningen waaraan men zich in de toekomst zal hebben te houden' (82).

In het vóór-reformatorische Genève had de huwelijksrechtspraak geressor-teerd onder het bisschoppelijk officialaat.²³² Dit bisschoppelijk tribunaal werd ook wel '*consistorium*' genoemd.²³³ Na het vertrek van de bisschop nam de Raad ook deze bevoegdheid over. In hoofdzaak bleef men bij de huwelijks-rechtspraak de regels van het kanonieke recht volgen.²³⁴ De gang van zaken

228 Zelfs de excommunicatie vereist immers 'nee vim, nee manum', maar 'verbi Dei potentia contenta est'. IV, II, 5 (V, p. 201, 1 sqq.).

229 In de Raad werd reeds onmiddellijk met de term gewerkt. Vgl. *Reg. du Consed*, 13 sept. 1541 (de dag van Calvijns terugkeer), OC, XXI, c. 282: 'Quant aux ordonnances sus leglise et consistoyre az este resoluz . . .'

230 OS, II, p. 345, 20 sqq.

231 'pource que ce nest pas matiere spirituelle, mais meslee avec la politique'. Dwz.: 'res mixta'.

232 Vgl. Köhler, *a.a.O.*, II, S. 542, 553. Als principiële grond hiervoor had voornamelijk de sacramentaliteit van het huwelijk gegolden. Vgl. Plöchl, *Geschichte des Kirchenrechts*, II, S. 305 f., die het woord van Gratianus citeert dat het huwelijk 'hodie . . . jure poli, non jure fori' beheerst wordt. Met 'polus' wordt hier de hemel bedoeld. Voor Calvijns afwijzing van dit standpunt zie IV, 19, 36.37 (V, p. 469—471).

233 Vgl. Pfisterer in: *Bekennnisschriften — Kirchenordnungen* (Jacobs), S. 78, Anm. 8; Pfisterer, *a.a.O.*, S. 108. In duitse en engelse diocesen heet het bisschoppelijke gerechtshof of 'Ehegericht' nog dikwijls '*consistorium*', aldus Holböck, s.v. *Konsistorium*, *LThK*, VI, Sp. 477.

234 Vgl. Choisy, *Theocratie à Genève*, p. 75: 'il paraît que la jurisprudence se réglait encore sur les prescriptions de l'ancien droit canonique'.

Köhler, *a.a.O.*, II, S. 554, deelt mee dat de Raad nog in 1534 in huwelijkszaken

op dit gebied was naar het oordeel van de predikanten zeer chaotisch en riep om verbetering.²³⁵

Welk karakter zou het college dragen op welks oprichting hier aangedrongen werd: een kerkelijk of een burgerlijk? Om tot een juiste beantwoording van deze vraag te komen, is het volgende van belang:

a. In de overweging die aan het voorstel voorafgaat, wordt de huwelijksrechtspraak niet beschouwd als een geestelijke zaak, maar als een zaak waarbij de overheid sterk betrokken is en die daarom aan haar overgelaten moet worden.

Volgens Köhler, *Ehegericht und Konsistorium*, II, S.558, is in de woorden: 'pas matiere spirituelle, mais meslee avec la politique' 'der überragende Begriff': 'matiere spirituelle'. Daarin zou uitkomen dat Calvijn onder de reformatoren met betrekking tot het huwelijksrecht een geheel eigen standpunt innam. Rekende de katholieke kerk de huwelijkszaken geheel tot haar competentie, volgens Köhler hadden de reformatoren 'das Eherecht ganz auf die Seite der Obrigkeit gesetzt'. Alleen bij Calvijn zou dat anders zijn: hij zou de regeling van de huwelijkszaken *deels* als een zaak van de overheid en *deels* als een zaak van de kerk hebben beschouwd, dus als een 'res mixta'.

Pfisterer geeft de in geding zijnde woorden enigszins anders weer, nl. als volgt: 'keine geistliche Angelegenheit, sondern eine Angelegenheit, die mit dem öffentlichen Bereich gemischt ist', of iets minder letterlijk: 'an der die Öffentlichkeit starken Anteil nehmen muss' (*Bekenntnisschriften-Kirchenordnungen* [Jacobs], S.86 und Anm.24).²³⁶ Hoe ging het vroeger toe bij de beslechting van huwelijkszaken? 'Sie wurde ja in der bischöflichen Rechtssprechung als rein persönliche Angelegenheit der Brautleute behandelt', zegt Pfisterer (*Bekenntnisschriften-Kirchenordnungen* [Jacobs], dieselbe Anm.). Welnu, daarin wilde Calvijn verandering brengen: de huwelijkszaken zijn immers *geen geestelijke zaak*, maar een zaak waarmee de *overheid* bijzonder veel te maken heeft.

Het verschil van opvatting tussen Köhler en Pfisterer is duidelijk. Ook dat dit gevolgen heeft voor de beoordeling van de inlassing van de zeer uitvoerige huwelijkswetgeving in de *Ordonnances* in 1561. Volgens Pfisterer past die wetgeving volstrekt niet in de *Ordonnances*; ze 'sprengt, zumal durch ihre Länge, den geistvollen Aufbau des II.Teils völlig'; ze is in het geheel 'ein völliger Fremdkörper' (*Bekenntnisschriften-Kirchenordnungen* [Jacobs], S. 87, Anm. 87). Voor Köhler echter heeft de opname van de 'Eheordnung' in de *Ordonnances* geheel in de lijn van Calvijns beschouwing van de huwelijkszaken gelegen.

Wie van beiden heeft gelijk? M.i. zal men aan Köhler gewonnen moeten geven dat de huwelijkszaken voor Calvijn inderdaad 'res mixtae' waren: men kan nu eenmaal in de zinsnede waar het hier om gaat, over de woorden

de competentie van de geestelijke rechter erkende en pas in 1536 de huwelijksrechtspraak 'in seine Regie' nam. Volgens hem (S. 628) zou de Raad, zolang het 'Konsistorium' — de kerkeraad — nog niet bestond, 'nach seinem Willen entschieden [hebben], der natürlich je nachdem an kanonistische Tradition so gut wie an die Bibel oder altes städtisches Recht sich anschliessen konnte'.

²³⁵ Vgl. *Articles*, OS, I, p. 376, 20 sqq. Blz. 148.

²³⁶ Vgl. Pfisterer, *a.a.O.*, S. 108: 'mit dem staatlichen Aufgabenbereich gemischt'.

'meslee avec' niet heenlezen.²³⁷ Maar ... 'res mixtae' tot op zekere hoogte! Niet tot op die hoogte als Kohier meent en het — dat moet eraan toegevoegd — in Genève ook praktijk werd.²³⁸ Want men zal het Pfisterer moeten toestemmen dat de huwelijkswetgeving in de *Ordonnances* een volstrekt 'corpus alienum' vormt waarvan moeilijk aan te nemen is dat Calvijn bij het concipiëren van de kerkorde op het opnemen daarvan heeft gerekend of gehoopt.²³⁹ En wanneer in de middeleeuwse kerk niet alleen de 'causae mere spirituales' maar óók de 'causae spiritualibus annexae' tot de competentie van de geestelijke rechter werden gerekend,²⁴⁰ dan is er toch veel voor te zeggen dat Calvijn, als hij *precies omgekeerd* spreekt over een 'matiere meslee avec la politique', die 'matiere' aan een burgerlijke rechtbank wil toegewezen zien, zij het dan dat hij het gewenst vond dat deze zich door enige predikanten als adviseurs liet bijstaan.

- b. De Raad moet het college in het leven roepen.
- c. Het college zal, nadat de Raad de verordeningen heeft opgesteld volgens welke het oordelen moet, beslissende bevoegdheid krijgen.
- d. Er zullen slechts enkele predikanten in zitting hebben, niet als leden maar als adviseurs.
- e. Het college wordt aangeduid met de naam van het voormalige bisschoppelijke huwelijkstribunaal: 'consistoire'.
- f. Deze naam wordt in het *ontwerp* nergens gegeven aan de vergadering van predikanten en ouderlingen. Zoals reeds eerder werd opgemerkt, was *déze* vergadering daarin *naamloos* gebleven.²⁴¹

Uit deze gegevens blijkt o.i. overduidelijk dat in het ontwerp de oprichting voorgesteld werd van een *overheidscoWege*. voor de huwelijkszaken. Dat college zou de plaats moeten innemen van het vroegere bisschoppelijke 'consistorium', het zou beslissende bevoegdheid moeten hebben, en enkele predikanten zouden er als 'geestelijke adviseurs' aan moeten worden toegevoegd.²⁴² Het was precies hetzelfde als de predikanten reeds in 1537 in de *Articles* voorgesteld hadden.

237 De kerk wilde er toch wel iets mee te maken (blijven) hebben. Zie hierna onder punt d. Vgl. ook aant. 238.

238 Vgl. Léonard, *l.c.*, I, p. 296: „Du mariage, matière mixte n'intéressant l'Église que par la bénédiction nuptiale, il était seulement dit que celle-ci ne serait pas donnée le jour qu'on aura célébré la Cène . . . , pour l'honneur du sacrement' et qu'un 'consistoire' (ici commission matrimoniale officielle) devrait en régler les espèces difficiles par les soins du gouvernement. Mais celui-ci préféra les soumettre au consistoire d'Église, . . . : c'était lui laisser une grande responsabilité dans les décisions délicates à prendre'.

239 Bij de herziening van de *Ord. eccl.* in 1576 werd de huwelijkswetgeving verplaatst naar het einde, tussen de bepalingen over de tuchttoefening en die over de diakenen (die dus helemaal naar het einde verplaatst werden). Stellig in systematisch opzicht een verbetering. Vgl. Heyer, *l.c.*, p. 294 ss., 298 ss., 311 ss.

240 Feine, *Kirchliche Rechtsgeschichte*, S. 433 f.

241 Er is sprake van 'l'assemblée des ministres et anciens' (27) en van de ouderlingen, die 's'assemblent une fois la semaine avec les ministres' (151). *OS*, II, p. 334, 19 sq.; 358, 6 sq.

242 Tot praktisch hetzelfde resultaat komt Cornélius, a.a.O., S. 377.

Wat deed de Kleine Raad nu met dit voorstel?

In eerste instantie het volgende. Het 'nous remettons cela a messieurs' beviel hem niet²⁴³ en werd vervangen door: 'cela demore a la seigneurie'.²⁴⁴ Verder beperkte hij de bevoegdheid van het 'consistoire': het zou niet mogen oordelen (iuger), maar alleen de partijen mogen horen (aoyr les parties). En één predikant-adviseur achtte hij voldoende.²⁴⁵ Maar de gedachte van een afzonderlijk college voor de huwelijkszaken tastte de Raad niet aan.

Merkwaardig genoeg introduceerde hij in de *Ordonnances* tegelijk de naam 'consistoire' voor een ander college, nl. voor de vergadering van de ouderlingen en predikanten.²⁴⁶

Bij de behandeling in tweede lezing werd opnieuw naar de pen gegrepen.

De aanhef van de bepaling bleef staan: de huwelijksgechillen zijn geen geestelijke zaak, maar een zaak die 'vermengd is met het politieke'; daarom blijft ze aan de Raad. Maar al het overige werd geschrapt, niet alleen datgene wat van de oorspronkelijke tekst nog overgebleven was, doch ook alle daarin de eerste maal aangebrachte wijzigingen.

In de plaats daarvan kwam nu het volgende: 'Niettemin hebben wij goedgevonden aan het 'consistoire' (au consistoire) de taak over te laten om de partijen te horen en over zijn bevindingen rapport uit te brengen aan de Raad. Voor het opmaken van een oordeel zullen goede verordeningen worden opgesteld, waaraan men zich in de toekomst zal houden'.²⁴⁷

Men is geneigd zich af te vragen: wat werd hier nu wezenlijk veranderd? en daarop dan te antwoorden: niets. En toch is er wel degelijk iets veranderd. Maar de verandering gaat schuil achter de vervanging van één kort woordje door een ander. In het ontwerp was sprake geweest van *een* 'consistoire', begrijpelijk omdat het speciale 'consistoire' voor huwelijkszaken er nog moest kómen. Maar nu sprak de Raad van *hèt* 'consistoire' als van een bekende, reeds bestaande grootheid. En deze grootheid bestónd inderdaad nu ook, althans op papier: ze bestond vanaf het ogenblik dat de Raad bij zijn behandeling in eerste lezing de naam 'consistoire' op enkele plaatsen in de *Ordonnances* ook was gaan toepassen op de vergadering van de predikanten en ouderlingen. Dit laatste ging hij bij de behandeling in tweede lezing nog iets consequenter doen. Zo heette het thans in de nieuwe slotbepaling dat de dienaren alleen de beschikking hadden over het geestelijk zwaard en dat door '*ce consistoire*' in niets af-

243 Daarin werd waarschijnlijk te veel beluisterd: dat geven *wij*, o.a. *wij predikanten*, terug aan de Raad.

244 OS, II, p. 345, 23 sqq.

245 'seraz conioint quelquun des ministres comment conseiller'.

246 'comys ou députés par la seigneurie au consistoyre', 'comys au consistoire'. OS, II, p. 339, 14; 341, 15.

247 OS, II, p. 345, 33–346, 34 sqq.

breuk zou mogen worden gedaan aan het gezag van de 'seigneurie' en de gewone justitie. En even verder dat in bepaalde gevallen de dienaren 'avec le consistoire' rapporteren aan de Raad (165).²⁴⁸

Er kan dan ook geen twijfel over bestaan of de Kleine Raad heeft óók in de door hem opnieuw gewijzigde bepaling over de huwelijkszaken zoals deze er na de tweede bewerking uitzag, met het 'consistoire' geen andere vergadering bedoeld dan die van predikanten en ouderlingen. Blijkbaar heeft hij de gedachte van een *afzonderlijk* college voor de huwelijkszaken, die hem door de commissie aan de hand was gedaan en aanvankelijk ook door hem was aanvaard, naderhand laten varen, en besloten deze zaken toe te vertrouwen aan het college voor de *tuchtzaken*, en dit college toen 'consistoire' genoemd.²⁴⁹

Wat de Raad hiertoe bewogen heeft, is niet moeilijk te gissen. Hij had bij de behandeling van het ontwerp de invloed die hem daarin reeds op de benoeming van de predikanten gegeven was, versterkt.²⁵⁰ Bovendien had hij, althans naar het hem voorkwam, in juridisch onaantastbare formuleringen vastgelegd: aan predikanten en ouderlingen komt geen enkele jurisdictie toe; zij zijn óók in tuchtzaken slechts rapporteurs en adviseurs. Wat was er tóen nog op tegen de tuchtzaken en huwelijkszaken onder te brengen bij één college? Waarom zou men er twee adviserende colleges op nahouden als het ook met één afkon?²⁵¹

Het is niet aan te nemen dat de samenvoeging geschied is op de wens van Calvijn.²⁵² Integendeel, ze was niet minder dan een aanslag op wat hem als ideaal voor de geest had gestaan: een vergadering van predikanten en ouderlingen die *zelfstandig* zou oordelen en dus een *zuiver kerkelijk karakter* zou dragen. Hij heeft zich echter bij de beslissing van de Raad moeten neerleggen. Wat niet betekende dat hij zijn opvattingen prijs gaf. Wilde de Raad van de predikanten en ouderlingen adviezen hebben over huwelijkskwesties? Zij zouden die geven.²⁵³ Maar behalve adviseurs van de overheid in dezen zouden zij beslist ook nog iets anders zijn: mannen die vrij van overheidsbemoediging het hun door Christus toevertrouwde *kerkelijke* ambt zouden bedienen, óók door het uitoefenen van de

248 OS, II, p. 361, 29 sqq. Voorts werd in de bepalingen met betrekking tot de tucht over de dienaren de term 'consistoire ecclésiastique' geïntroduceerd. OS, II, p. 334, 36.

249 Vgl. Cornelius, *a.a.O.*, S. 380; Kohler, *a.a.O.*, II, S. 564.

250 Aan de woorden 'que le conseil le [de kandidaat-predikant] receive et accepte' had de Raad toegevoegd: 'selon qu'il verra estre expedient'. OS, II, p. 329, 33.

251 Köhler, *a.a.O.*, II, das.: De verbinding tussen 'Ehegericht' en 'Sittengericht' kende men te Zürich, Bern, Schaffhausen, Glarus en St. Gallen.

252 Met Pfisterer in: *Bekenntnisschriften — Kirchenordnungen* (Jacobs), S. 78, Anm. 8, blijf ik — tegenover Köhler die *a.a.O.*, II, S. 643, meent, dat Calvijn de verbinding uitdrukkelijk gewild heeft en dat 'im Genfer Ehegericht die die ganze Genfer Kirchenverfassung Calvins kennzeichnende Verbindung von Kirche und Obrigkeit rein zum Ausdruck' komt — van oordeel: 'Im Widerspruch mit Calvins Entwurf übertrug der Rat jedoch die Aufgabe des Ehegerichts dem rein kirchlichen Zuchtgericht'.

253 Als 'Ehegericht' leverde het 'consistoire' zo voortreffelijk werk, dat het vaak vanuit het buitenland geraadpleegd werd. Köhler, *a.a.O.*, II, S. 644.

kerkelijke tucht. Calvijn heeft gemeend dat hun bevoegheid daartoe in de kerkorde duidelijk genoeg was omschreven, óók na de laatste herziening door de Kleine Raad toen in de nieuwe slotbepaling aan de predikanten wel alle 'iurisdiction *civile*' ontzegd werd, maar nadrukkelijk erkend werd dat de 'glaive *spirituel*' hun toekwam.

Twee visies op één en dezelfde vergadering stonden dus van meet af aan tegenover elkaar. De visie van de *Raad*: de vergadering van dienaren en ouderlingen is een college van advies ten dienste van de overheid zowel voor tuchtzaken als voor huwelijkskwesties. En de visie van *Calvijn*: die vergadering is *enerzijds* een adviescollege ten dienste van de overheid, nl. voor de huwelijkskwesties, maar *anderzijds*, te weten voor het uitoefenen van de tucht, een onafhankelijk kerkelijk college.²⁵⁴

De toekomst zou leren welke visie de overhand zou krijgen. Een conflict was immers welhaast onvermijdelijk. Op één punt won de overheid aanstonds: de vergadering van predikanten en ouderlingen die in het ontwerp nog geen naam had, zou voortaan 'consistoire' heten. Zoals wij 'Conseil' met 'Raad' weergeven, vertalen wij 'consistoire' met 'kerkeraad'.

§ 14. DE EINDREDACTIE

De predikanten verzochten de Kleine Raad van de door hem in het ontwerp aangebrachte 'reparacions' kennis te mogen nemen voordat de Raad der Tweehonderd zich erover zou uitspreken. Het verzoek werd afgewezen: wat de predikanten vroegen, kwam hun niet toe, zo werd genotuleerd.²⁵⁵ Op 9 november vergaderde de Raad der Tweehonderd; hij bracht nog enige wijzigingen aan.²⁵⁶ De voornaamste daarvan, al werd ze later wel uitgevoerd, werd niet meer in de tekst verwerkt. Het was deze aanvulling: in de kerkeraad zou steeds één van de burgemeesters zitting hebben en wel als voorzitter.²⁵⁷ Op deze wijze zou de overheid een nog krachtiger greep op de kerkeraad hebben.

254 Vgl. Pfisterer, *a.a.O.*, S. 109: 'Die Männer des Kirchenrats wussten eben, dass sie mit der Bearbeitung der Ehesachen einen staatlichen Auftrag erfüllten, und haben darum zu Calvins Lebzeiten nie versucht, diese Dingen in den kirchlichen Bereich hineinzuziehen. Darum — so vervolgt Pfisterer — waren sie berechtigt, zu erwarten, dass die Obrigkeit ihrerseits sich nicht in innerkirchliche Dinge mische'.

255 *Reg. du Conseil*, 9 nov. 1541, *OC*, XXI, c. 286: 'Sur ce que les Srs. predicans desyrent voyer les reparacions sus les ordonnances de leglise: ordonne que az eulx n'apartient les revoyer, et qui laffere soyt mis aux deux eens abiourdhu'. — Toch zal Wendel, *I.e.*, p. 47, n. 6, wel gelijk hebben als hij opmerkt dat het moeilijk is te geloven dat Calvijn van de gang der besprekingen niet op de hoogte gehouden is.

256 Deze worden niet vermeld in de extracten van de *Reg. du Conseil* in *OC*, XXI, wel door Cornelius, *a.a.O.*, S. 383 und Anm. 1, en door Doumergue, *I.e.*, V, p. 169. In elk geval werd krachtens besluit van de Tweehonderd een bepaling (tussen 69 en 70 in, vgl. *OS*, II, p. 343, 14 sqq.) over de plaats van de doopstenen of doopvonten in de kerk (dicht bij de preekstoel) uit de tekst van de *Ord. eccl.* verwijderd.

257 'un sindicque doybge assistyr au consistoyre' (zo bij Cornelius). Doumergue, die

Zondag 20 november werden 'les ordonnances de l'Eglise' 'sans contrediction' door de Algemene Raad aangenomen.²⁵⁸ Genève bezat thans zijn *Ordonnances ecclésiastiques*, zijn door de overheid gesanctioneerde en gegarandeerde kerkorde. Ze werd voorzien van de volgende plechtige proloog:

'In de naam van God almachtig.

Wij, burgemeesters, Kleine en Grote Raad met ons volk op het geluid van trompet en grote klok volgens onze oude gebruiken samenvergaderd,

overwogen hebbende dat het vóór alle dingen aanbeveling verdient de leer van het heilig evangelie van onze Heer in haar zuiverheid wèl te bewaren, de christelijke kerk op de wijze welke behoort, in stand te houden, de jeugd met het oog op de toekomst getrouw te onderwijzen en het hospitaal ter ondersteuning van de armen in goede staat te houden;

voorts dat dit alles slechts kan geschieden, wanneer er een bepaalde regel en gedragslijn is waaruit elke stand de aan zijn ambt verbonden plichten vernemen kan,

hebben om deze oorzaak goed gevonden de geestelijke regering (gouvernement spirituel), gelijk onze Heer die in zijn Woord getoond en ingezet heeft, in goede vorm te herstellen, zodat zij onder ons haar plaats heeft en door ons in acht zal worden genomen.

En alzo hebben wij verordend en bepaald, dat in onze stad en ons gebied de volgende kerkelijke bestuursregeling (police ecclésiastique) zal worden gevolgd en onderhouden, aangezien deze naar ons inzicht ontleend is aan het evangelie van Jezus Christus'.²⁵⁹

§ 15. DE ORDONNANCES VAN 1541 EEN KERKORDE VAN CALVIJN ?

In hoeverre kunnen de *Ordonnances* van 1541 een kerkorde van Calvijn genoemd worden?²⁶⁰ Deze vraag die ons hier uiteraard vooral interesseert met het oog op de daarin voorkomende tuchtorde, wordt gewoonlijk op twee manieren beantwoord. In de eerste plaats op de wijze waarop W. Monter het gedaan heeft. Hij meent: het ontwerp was van Calvijn, de voor de opstelling aangewezen raadsheren vormden 'a superfluous six-man advisory committee' en de 'new code' werd door de raden slechts 'slightly modified'.²⁶¹ En in de

de tekst in een iets andere spelling geeft, tekent erbij aan: 'Voilà bien le cri du coeur . . . de la césaropapie'.

Ten onrechte meent Pfisterer in: *Bekennisschriften — Kirchenordnungen* (Jacobs), S. 104, Anm. 38, dat het desbetreffende voorstel niet werd aanvaard. In 1543 werd de bepaling opgenomen in de *Ordonnances sur les offices et officiers*. Vgl. Kohier, *a.a.O.*, II, S 572.

258 OC, XXI, c. 287.

259 OS, II, p. 328, 19—34.

260 Terecht heeft Weber, *a.a.O.*, S. 121, met betrekking tot deze vraag opgemerkt: 'Sie ist noch nicht damit beantwortet, dass grosse Teile der Ordonnances der Feder des Reformators entstammen'.

261 L.C., p. 71. Vgl. Cornélius, die *a.a.O.*, S. 387, wel opmerkt: 'Wir haben eine

tweede plaats op de wijze van J. Weerda: 'die Genfer Kirchenordnung. . . ist nicht in allen Einzelkeiten ein getreues Abbild dessen was Calvin theoretisch formuliert hat'.²⁶²

Juist gedachtig aan de bepalingen betreffende de tucht verdient o.i. die laatste mening de voorkeur. Want wij constateerden het volgende. Reeds het concept bevatte on-calvijnsse elementen: de verkiezing van de ouderlingen uitsluitend uit de stedelijke raden en hun approbatie niet door de gemeente maar alleen door de Raad der Tweehonderd. En bepaalde elementen die men juist in een kerkorde van Calvijn zou verwachten, bleken te ontbreken: de vermaning onder getuigen, de excommunicatie met de gemeente als 'testis et custos' en de verzoening en wederopneming. Men herinnere zich verder het omzeilen van termen als 'excommunicatie' en 'excommuniceren'. En dat de Kleine Raad naderhand de vergadering van ouderlingen en diakenen en de huwelijksrechtbank tot één college samenvoegde, geschiedde, zo zagen wij, ook niet onder zijn toejuiching.

Dit alles laat geen andere conclusie toe dan deze: reeds niet de concept-*Ordonnances* en dus nog minder de definitieve kerkorde geven ten aanzien van de kerkelijke tucht een zuivere weerspiegeling van Calvijns idealen, ja zelfs niet van datgene wat hij daarvan in de gegeven omstandigheden realiseerbaar gedacht heeft. Reeds in de commissie heeft hij rekening moeten houden met de mening van anderen. En toen het ontwerp eenmaal de commissie verlaten had, kon hij op de verdere lotgevallen ervan nog maar heel weinig, misschien in het geheel geen invloed meer uitoefenen.

Toch moet hieraan nog iets worden toegevoegd. Ondanks het feit dat hij vrij wat water in de wijn heeft moeten doen, zijn de *Ordonnances* als geheel, met inbegrip van de bepalingen met betrekking tot de tucht, toch Calvijns stempel blijven vertonen. Daarmee is in overeenstemming dat hij zich met het eindresultaat *gematigd tevreden* betoond heeft.

Tevreden. Er was immers een regeling opgesteld die, zo schreef hij eind januari 1541 aan een vriend, 'weliswaar niet volmaakt genoeg is, maar die, gelet op de zwakheid van onze tijd, draaglijk is'.²⁶³ En op 14 maart 1541 liet hij Myconius in Bazel weten: 'Wij hebben nu zo iets als een rechtbank van ouderlingen en een regeling voor de tucht zo goed als de zwakheid der tijden verdroeg'. 'Met zeer veel zweet bereikt', voegde hij eraan toe.²⁶⁴ Calvijn had reden

Anzahl Punkte gefunden, in welchen der Reformator hat nachgeben müssen', maar daarop onmiddellijk laat volgen: 'Die Zuchtordnung gehört nicht zu ihnen: vielmehr ist er im Kampf um dieselbe siegreich gewesen'. Gereserveerder Choisy, I.e., p. 48: Calvijn slaagde er binnen twee maanden in 'à faire entrer dans les lois de l'Etat son programme ecclésiastique à peu près tel qu'il l'avait conçue'.

²⁶² Weerda, *a.a.O.*, S. 135. En Weerda's opmerking heeft nog wel betrekking op de *Ord. Eccl.* van 1561!

²⁶³ OC, XI, c. 363: 'Intra 20 dies formulant composuimus, non illam quidem satis absolutam, sed pro temporis infirmitate tolerabilem'.

²⁶⁴ *Herminjard*, VII, p. 439 sq.: 'Nunc habemus quaecunque presbyterorum Judicium

tot tevredenheid: zijn belangrijkste desideratum was kerkordelijk vastgelegd: zelfstandige, van de overheid onafhankelijke, door kerkelijke ambtsdragers uitgeoefende tucht.

Tóch: *gematigd* tevreden — wij horen ook dàt in de aangehaalde brieffragmenten doorklinken. Een zeer bedenkelijk gebrek van de in de *Ordonnances* opgenomen tuchtregeling was wel dat onderscheiden belangrijke bepalingen verschillend konden geïnterpreteerd worden. Het laat zich haast niet indenken dat Calvijn en zijn mede- en tegenspelers van 1541 zich van dit gebrek niet bewust zijn geweest.²⁶⁵ Aan beide kanten zal men de tegenstellingen echter niet op de spits hebben willen drijven. De toekomst zou moeten leren welke van de twee interpretaties de algemeen geldige zou worden. En van die toekomst zullen beide partijen het beste voor zichzelf hebben gehoopt.

II. DE ORDONNANCES ECCLÉSIASTIQUES VAN 1561

§ 16. ORIËNTATIE

Twintig jaar later, woensdag 12 november 1561, hechtte de Raad der Tweehonderd zijn goedkeuring aan een gerevideerde tekst van de *Ordonnances ecclésiastiques*. Een dag later deed de Algemene Raad hetzelfde.²⁶⁶

De herziening betrof slechts in geringe mate de bestaande tekst van de kerkorde, veeleer bestond ze in de toevoeging van allerlei nieuw materiaal. Daartoe behoorden enkele stukken tot de opstelling waarvan in principe al was besloten in 1541, bv. de formulieren voor de door de predikanten en ouderlingen af te leggen eden. De meeste toevoegsels waren echter verordeningen, bij gebleken noodzakelijkheid opgesteld in de loop der jaren.²⁶⁷ Nadat ze reeds langer of korter tijd van kracht waren geweest, kregen ze in 1561 een plaats

et formam disciplinae, qualem ferebat temporum infirmitas. Sed ne putes id nos sine maximo sudore fuisse consequutos'. Vgl. *Calvijn aan de predikanten van Zürich*, 26 nov. 1553, OC, XIV, c. 675: 'Ex quo ad hanc ecclesiam reversus sum, disciplinae forma si non perfecta et qualis optanda foret, saltem tolerabilius viguit'.

²⁶⁵ Chenevière, *Pensee politique de Calvin*, p. 262 s., verbindt aan zijn opmerking dat de tekst van de *Ord. eccl. van 1541* ter zake van het excommunicatierecht 'évidemment très peu clair' is, de vraag: 'peut-être l'est-il volontairement?' Wendel, i.e., p. 49, verwondert er zich met betrekking tot het toegevoegde slotartikel over, 'qu'un juriste aussi averti que Calvin ait pu se contenter d'une rédaction qui disait le contraire de ce qu'il voulait'. Maar dit laatste zal Calvijn *niet* gevonden hebben. Men kan er zich even goed over verwonderen, dat de Raad zulk een redactie waterdicht gevonden heeft!

²⁶⁶ *Reg. du Conseil*, 12 nov. 1561, OC, XXI, c. 766: 'Les deux cens sont assemblees pour ouyr les editz ecclesiastiques et les approuvent à l'unanimité'. 13 nov.: 'Assemblée du conseil général . . . Apres quoy le tout a été adopté à l'unanimité'. Vgl. ook de inleiding van de uitgevers van de OC op *Ordonnances ecclésiastiques de 1561* (OC, X a, c. 91–124).

²⁶⁷ Althans voor een deel waren het de resultaten van de strijd tussen de Raad en de kerkeraad.

in de *Ordonnances*, op een enkele uitzondering na²⁶⁸ mogen wij wel zeggen: de meest geëigende plaats.

De methode, toegepast ten aanzien van de *Ordonnances* van 1541, moge ook nu worden gevolgd. Eerst wordt een *beschrijving* gegeven van de daarvoor in aanmerking komende wijzigingen en toevoegsels, daarop volgen enige kanttekeningen. De beschrijving van de nieuwe stukken vindt niet plaats naar de tijdsorde waarin ze tot stand kwamen maar naar de volgorde waarin wij ze aantreffen in de herziene *Ordonnances*.

§ 17. WIJZIGINGEN EN AANVULLINGEN

De ouderlingen en predikanten

De toevoeging, in 1541 door de kleine Raad direct in het begin van de *Ordonnances* aangebracht achter 'anciens': 'aultrement nommes Comys pour la seigneurie' (2), werd geschrapt.²⁶⁹ Merkwaardig genoeg liet men elders deze toevoeging of een overeenkomstige staan.²⁷⁰

Nieuw was een tweetal bepalingen betreffende de *aanstelling van de dienaren en ouderlingen* (11, 12).²⁷¹ Ze bevatten de tekst van enige besluiten, door de Raad der Tweehonderd op 9 februari 1560 genomen.

De eerste bepaling had betrekking op de presentatie van de predikanten aan de gemeente. Ze bedoelde, zo werd in de bepaling zelf meegedeeld, een einde te maken aan de binnengeslopen misstand, dat de predikanten wel aan de gemeente werden voorgesteld maar zonder dat deze daarbij werd gevraagd om haar approbatie. Voortaan zou 'L'Edict ancien selon sa teneur' worden gehandhaafd, dwz. dat aan de bekendmaking van de naam van de gekozen dienaar²⁷² de mededeling zou worden toegevoegd dat ieder die enig bezwaar tegen hem had, dit vóór de dag van zijn presentatie zou kunnen indienen (11).

De tweede bepaling betrof de presentatie van de *ouderlingen*. Daar deze met de dienaren een gemeenschappelijke taak hebben, aldus heette het, zullen ook hiin namen in de kerk bekend gemaakt worden.²⁷³ Zulks om hun het gezag te verlenen dat zij voor de uitoefening van hun taak nodig hebben, en om alle leden van de kerk vrijheid te geven ter bevoegder plaatse, te weten bij één

268 Vgl. blz. 196, aant. 297.

269 OS, II, p. 328, 6; vgl. n. 3.

270 Er kwam er zelfs nog een bij: 'les Anciens qui sont commis pour le Consistoire et superintendance de l'Eglise'. OS, II, p. 330, 25 sq.

271 OS, II, p. 330, 1–31.

272 De predikanten hadden een bekendmaken 'par troys dimanches' voorgesteld. *Reg. du Conseil*, 30 jan. 1560, OC, XXI, c. 727. In het besluit wordt geen getal genoemd.

273 Gelijk wij gezien hebben (blz. 168, 172) was in de *Ord. eccl.* van 1541 alleen sprake van presentatie 'au conseil des deux eens'. OS, II, p. 340, 1.

van de burgemeesters, eventuele bedenkingen tegen hun geschiktheid bekend te maken (12).

Tussen de bepalingen betreffende de aanstelling van de predikanten en die betreffende de tucht over hen werd de *eed* opgenomen, die door hen in handen van burgemeesters en Raad moest worden afgelegd (16-19).²⁷⁴ Tot de invoering daarvan had de Raad reeds in 1541 besloten; de formule was in 1542 al door Calvijn opgesteld en datzelfde jaar door de Raad aanvaard. Ze heeft een tijdlang ook dienst gedaan voor de ouderlingen, totdat voor dezen een afzonderlijke formule werd opgesteld.²⁷⁵

De inhoud van de *predikanteneed* was als volgt: de dienaar belooft en zweert (a) in de bediening waartoe hij geroepen is God trouw te dienen door zijn Woord zuiver te verkondigen tot opbouw van de kerk en zijn leer niet te misbruiken om eigen vleeselijke lusten te dienen of mensen te behagen (16), (b) zich te houden aan de aanvaarde *Ordonnances ecclésiastiques* en zich trouw te kwijten van de daarin hem toegewezen taak om degenen die gezondigd hebben te vermanen, zonder daarbij plaats te geven aan haat, begunstiging, wraakzucht of andere vleeselijke begeerte, en in het algemeen alles te doen wat een goed en getrouw dienaar betaamt (17), (c) te waken en blijvend op te komen voor de eer en de belangen van de Raad en de stad; zich zoveel mogelijk ervoor in te spannen dat het volk in goede vrede en eendracht onder de regering van de Raad blijft verenigd en niet in te stemmen met iets wat daarmee in strijd is (18), (d) aan de regering en de wetten van de stad onderdanig te zijn en alle anderen een goed voorbeeld van gehoorzaamheid te geven door zich aan de wetten en de overheid te onderwerpen, voorzover zijn ambt dit zal toelaten, dwz. zonder dat afbreuk gedaan wordt aan de vrijheid die hij moet hebben om te leren zoals God het hem beveelt en datgene te doen wat tot zijn ambt behoort; kortom, de Raad en het volk op zulk een wijze te dienen dat hij daardoor in geen enkel opzicht gehinderd wordt om God te dienen, wat hij Hem krachtens zijn beroeping immers schuldig is (19).²⁷⁸

De *ouderlingeneed* of zoals hij in het opschrift erboven genoemd wordt: de 'Serment du Consistoire',²⁷⁷ werd in 1561 tot sluitstuk gemaakt van de bepalingen betreffende 'le troisiésme ordre', die van de ouderlingen. Met deze eed

274 OS, II, p. 331, 4 sqq. De 'formule de serment' ook OC, X a, c. 31 sq.

275 Vgl. OS, II, p. 331, n. 2.

276 Het grote voorbehoud dat in het slot gemaakt wordt, luidt in de oorspronkelijke tekst: "... en tant que mon office le portera. C'est à dire, sans preiudicier à la liberté que nous devons avoir d'enseigner, selon que Dieu nous le commande, et faire les choses qui sont de nostre office. Et ainsi ie promets de servir tellement à la Seigneurie et au peuple, que par cela ie ne soye aucunement empesché de rendre à Dieu le service que ie lui doy en ma vocation'. OS, II, p. 332, 6 sqq.

277 OS, II, p. 340, 5.

belooft en bezweert de ouderling krachtens de hem verleende opdracht (a) elke vorm van afgoderij, godslastering, losbandigheid en andere dingen die strijdig zijn met de eer van God en de reformatorische opvatting van het evangelie,²¹⁸ tegen te gaan en degenen die daarvoor in aanmerking komen, naar de gelegenheid die hem daarvoor geboden wordt, te vermanen (52), (b) wanneer hem iets ter kennis komt dat mededeling aan de kerkeraad verdient, trouw zijn plicht te vervullen, zonder haat of begunstiging, alleen bedacht op de bewaring van de stad in goede orde en in de vreze des Heren (53), (c) zich van alles wat tot zijn ambt behoort met een goed geweten te kwijten, met inachtneming van de door de verschillende raden vastgestelde verordeningen (54).

Peten

Aan de reeds bestaande bepaling (70) dat vreemdelingen die niet gelovig en geen lid van de kerk van Genève²⁷⁹ zijn, niet als peet mogen optreden, werd een uitbreiding gegeven: ditzelfde zou ook gelden voor geëxcommuniceerden.²⁸⁰

De huwelijkswetgeving

In de bepalingen 'Du mariage' kregen de verordeningen een plaats, tot de opstelling waarvan reeds in 1541 was besloten, maar die pas op 13 november 1561 waren aanvaard.²⁸¹ Zij verschulden weinig van het ontwerp, 'rédigé sous l'inspiration de Calvin et revu par lui',²⁸² dat reeds zestien jaar eerder ingediend was.

Wij treffen hier een uitgewerkte huwelijkswetgeving aan; het geheel omvat niet minder dan ruim vijftig bepalingen.²⁸³ Aan het 'consistoire' werden onderscheiden taken toebedeeld, maar — althans zó zag Calvijn het — niet aan het 'consistoire' als kerkeraad, maar als college dat de overheid terzijde moest staan bij het beslechten van de huwelijkskwesties en dat als zodanig weinig zelfstandige bevoegdheid had. Voor dit laatste is illustratief het slot-artikel: in eerste instantie worden de zaken door het 'consistoire' behandeld; kan dit een minnelijke schikking bereiken, dan gaan ze niet verder; is echter een rechterlijke beslissing nodig, dan worden de partijen verwezen naar de Raad (135).²⁸⁴

278 '... autres choses contrevenantes à l'honneur de Dieu et à la reformation de l'Evangile, ...' OS, II, p. 340, 7 sqq.

279 'de nostre communion'. OS, II, p. 343, 18.

280 Voor hen 'qui auront esté privez de la Cene, iusques à ce qu'ils se soyent reconciliez à l'Eglise'. OS, II, p. 343, 21 sqq.

281 Een tekening van deze lijdensweg geeft Köhler, *a.a.O.*, II, S. 626 ff.

282 Aldus *Reg. de la Comp.*, I, p. 30, n. 1.

283 Het op 10 nov. 1545 gedateerde ontwerp in *Reg. de la Comp.*, I, p. 30 ss.; OC, X a, c. 33–44. De definitieve tekst OS, II, p. 346–355; OC, X a, c. 105–114.

284 Maar als kerkeraad had het 'consistoire', zeker in Calvijns visie, weer wél het recht op te treden tegen huwelijkszege«, krachtens de bepalingen in de *Ord. eccl.* betreffende het optreden tegen 'vices' en 'crimes' (157–159)!

Het huisbezoek

Vóór de bestaande bepalingen betreffende 'l'ordre qu'on doibt tenir envers les grans' werden enige andere ingelast. Deze hadden betrekking op het huisbezoek (148-150).²⁸⁵

De bepalingen, die reeds in 1550 door de Raad waren aanvaard,²⁸⁸ beginnen met de overweging, dat er verscheidenen zijn die tengevolge van de verwarring van het pausdom in hun jeugd niet onderwezen zijn, zodat zij nu als volwassen mannen en vrouwen van het christendom niet op de hoogte zijn. Daarom moet er elk jaar²⁸⁷ van huis tot huis bezoek worden gebracht, om bij ieder een eenvoudig onderzoek in te stellen naar zijn geloof, opdat tenminste niemand tot het avondmaal komt zonder het fundament van zijn zaligheid te kennen. Vooral zal men daarbij letten op knechten, dienstboden, minnen en vreemdelingen die gekomen zijn om zich hier te vestigen, opdat niemand van hen tot het avondmaal toegelaten wordt zonder beproefd gebleken te zijn (148).

Wat de uitvoering betreft wordt bepaald dat het huisbezoek zal plaatsvinden vóór de avondmaalsviering van pasen²⁸⁸ en dat men er rustig de tijd voor zal nemen (149). De dienaren verdelen onder elkaar de kwartieren (quartiers), waarbij zij zich zullen houden aan de indeling in wijken (dizaines). Elke predikant heeft een ouderling bij zich om met deze te kunnen overleggen wanneer iemand voor de kerkeraad zal moeten worden geroepen, hetzij wegens ongeschiktheid om het avondmaal te ontvangen hetzij wegens slecht levensgedrag. De hoofdman van tien (dizenier) vergezelt hen om de weg te wijzen, opdat niemand wordt overgeslagen (150).

A avondmaalsverachting

Aan het einde van de bestaande tuchtregeling werd een verordening ingevoegd, die betrekking had op de verachters van het avondmaal (160-163).²⁸⁹ 12 november 1557 was ze door de Raad der Tweehonderd aanvaard.

De achtergrond van de verordening blijkt uit de considerans (160), die met

²⁸⁵ OS, p. 357, 23 – 358, 1–5.

²⁸⁶ Beza, *Vita Caivini*, OC, XXI, c. 142, schrijft over het jaar 1550 onder meer: 'eoque decretum est, ut ministri non tantum in concionibus, quas alii negligabant, alii non magno cum fructu audiebant, sed etiam sigillatim per domos et familias certo anni tempore, adhibito cuiusque regionis urbis decurione itemque presbytero plebem instituèrent, et ab unoquoque fidei rationem summatim exposcerent: qua ex re vix credibile est quantus sit fructus consequutus'. Vgl. ook *Reg. du Conseil*, 3 april 1550, OC, XXI, c. 462.

²⁸⁷ 'chacun an'. 05, II, p. 357, 26. Vgl. *Reg. du Conseil*, 29 aug. 1550, OC, XXI, c. 468: de Raad besluit tot *tweemaal* huisbezoek per jaar. Daar is men dus blijkbaar op teruggekomen.

²⁸⁸ Aanvankelijk werd het, om de mensen gemakkelijker thuis te treffen, beter geacht de bezoeken voor Kerstmis te brengen. Vgl. *Reg. du Conseil*, ibidem.

²⁸⁹ OS, II, p. 359, 25 – 360, 37.

de verordening zelf in 1561 in de *Ordonnances* werd opgenomen. Daarin wordt verklaard dat men reeds lang kon opmerken dat sommigen naar eigen believen zich van het avondmaal onthielden en, hoewel zij werden aangespoord zich tot de avondmaalsgang voor te bereiden, daarmee geen rekening hielden; dat anderen, aan wie het avondmaal verboden was,²⁹⁰ dit sedert lang niet ontvangen hebben, hetzij uit nonchalance, hetzij uit minachting. Wanneer hier niets tegen wordt gedaan, zal de terechtwijzing die hun overeenkomstig het Woord Gods en onze verordeningen toegediend is, in een bespotting verkeren.²⁹¹

In de dan volgende bepalingen wordt onderscheiden tussen vier categorieën avondmaalsverachters en voor elk van die wordt een bepaalde gedragslijn vastgesteld. Er zijn a. personen, die wegblijven om een, althans aanvankelijk, onbekende reden; b. personen die na weggebleven te zijn, beloofden weer te zullen komen maar dit toch niet deden; c. personen die wegblijven, hoewel hun het avondmaal slechts ontzegd is voor eenmaal, en d. personen aan wie het avondmaal werd verboden maar die niet tot verootmoediging zijn gekomen.

Met hen moet als volgt worden gehandeld:

a. Onttrekt iemand zich aan de heilige gemeenschap der gelovigen, dan wordt hij voor de kerkeraad geroepen. Blijkt het dat hij zich onttrok om de een of andere vijandschap, dan wordt hij vermaand zich met zijn wederpartijder te verzoenen. Blijkt er een andere reden van verhindering te zijn, dan zal men trachten daarvoor een redelijke oplossing te vinden. Acht de betrokkene zich niet in staat aanstonds op de vermaning in te gaan, dan wordt hem een bedenktijd gegeven. Toont hij zich hardnekkig door nog eens een half jaar te laten voorbijgaan zonder aan het avondmaal te komen, dan wordt hij, tenzij hij voor zijn zonde vergiffenis vraagt en bereid is deze goed te maken, naar de Raad verwezen, die hem, als zijnde onverbeterlijk (incorrigible), voor een jaar uit de stad zal verbannen. En zelfs wanneer hij [voor de Raad] alsnog zijn zonde erkent, zal deze hem vanwege zijn verwerping van de vermaningen van de kerkeraad toch een straf opleggen.²⁹² Voorts wordt hij naar de kerkeraad teruggezonden om de gegeven aanstoot goed te maken (160).

b. Degene die, na daartoe vermaand te zijn, zijn belofte om het avondmaal te ontvangen, niet nakomt, wordt voor de kerkeraad geroepen om van zijn huichelarij en bedriegerij overtuigd te worden. En moet hem voor de tweede maal onder ogen worden gebracht dat hij de kerkeraad belogen en bedrogen heeft, dan zal de straf dezelfde zijn als de hierboven aangegevene (161).²⁹³

290 Duidelijkheidshalve voegt Pfisterer in: *Bekennisschriften — Kirchenordnungen* (Jacobs), S. 101, in zijn vertaling tussen haken toe: 'trotz Ablauf der Sperrfrist'.

291 'tournerait en moquerie. . .'. OS, II, p. 359, 33.

292 'qu'il soit chastié à la discrétion de Messieurs'. OS, II, p. 360, 14.

293 'qu'il soit appelé pour estre redargué de son hypocrisie et fiction. Et si pour la seconde fois il est conveincu d'avoir abusé et frustré le Consistoire, qu'il y ait semblable punition comme dessus'. OS, II, p. 360, 18 sqq.

c. Is iemand wegens het geven van ergernis slechts voor eenmaal (pour une fois seulement) het avondmaal ontzegd, en laat hij daarna uit geprikkeldheid of anderszins langere tijd (plus long temps) na er weer te komen, dan wordt hij voor de kerkeraad geroepen. Als hij op zijn houding niet wil terugkomen, wordt met hem gehandeld als boven (162).

d. Stel dat aan iemand het avondmaal is ontzegd vanwege zijn rebellerende houding of omdat hij hardnekkig in zijn zonden is blijven leven of omdat hij [om nog een andere reden] onwaardig bevonden is aan het heilig avondmaal deel te nemen. Toont hij zich, in plaats van zich te verootmoedigen, een verachter van de orde der kerk en komt hij er uit zichzelf niet toe zijn zonde voor de kerkeraad te erkennen, dan wordt hij, als hij zes maanden van het avondmaal is weggebleven, [voor de kerkeraad] geroepen die hem vermaant op zijn houding terug te komen. Blijft hij, ondanks deze vermaningen, het hele jaar (jusques au bout de l'an) hardnekkig, dan wordt ook hij als zijnde onverbeterlijk voor een jaar uit de stad verbannen, tenzij hij dit voorkomt door aan de Raad vergiffenis te vragen en in de kerkeraad zijn zonde te erkennen, zodat hij tot het avondmaal toegelaten kan worden (163).²⁹⁴

Nogmaals de ouderlingen

Bij de herziening werd in de *Ordonnances* ook een aantal verordeningen (167-172) opgenomen,²⁹⁵ die zich aandienden als een nadere toelichting van de bepalingen betreffende de verkiezing van ouderlingen, en van de excommunicatie. Evenals de besluiten ten aanzien van de presentatie van de dienaren en de ouderlingen waarvan reeds melding werd gemaakt (11, 12), waren ze op 9 februari 1560 door de Raad der Tweehonderd aangenomen.²⁸⁶ Ze werden niet bij de reeds bestaande bepalingen over deze onderwerpen ingelast²⁹⁷ maar kregen een plaats achter de slotbepalingen.

De eerste reeks besluiten bedoelde, zoals in het begin ervan meegedeeld werd, een aantal ingeslopen misbruiken weg te nemen. Zo werd in de eerste plaats een einde gemaakt aan de gewoonte dat de burgemeester-voorzitter van de kerkeraad daarin verscheen met zijn ambtscepter (baston) die immers meer een teken was van 'iurisdiction civile' dan van 'regime spirituel'. Zou één van

294 In zijn brief aan Olevianus van 25 nov. 1560 geeft Calvijn deze bepaling in verkorte vorm aldus weer: 'Si quis praefracte auctoritatem ecclesiae [door welke hij geëxcommuniceerd is] spernat, nisi ante elapsum annum a contumacia destiterit, a senatu in exsilium annum eiicitur'. *OC*, XVIII, c. 236.

295 *OS*, II, p. 361, 9 – 363, 41.

296 Na uitvoerige beraadslagingen op 30 jan. en 1 febr. 1560. Vgl. *Reg. du Conseil*, *OC*, XXI, c. 726–728; *OS*, II, p. 361, 40 sqq. (n. 5).

297 Zij hadden gevoeglijk een plaats kunnen krijgen respectievelijk na de bepalingen 49 en 50 (*OS*, II, p. 339, 20 – 340, 4) en de bepalingen 154 en 155 *COS*, II, p. 358, 19–31).

de twee leden van de Kleine Raad die in de kerkeraad zitting hadden, burgemeester zijn,²⁹⁸ dan zou hij er slechts deel van uitmaken in zijn kwaliteit van ouderling (168).²⁹⁹

De beide andere bepalingen van deze reeks hebben betrekking op de verkiezing van de ouderlingen. Voortaan zouden de predikanten niet meer mogen worden uitgesloten van het overleg in de Raad over de vraag wie tot ouderlingen moeten worden gekozen, gelijk, zo werd eraan toegevoegd, door verwerpelijke aanmatiging³⁰⁰ wel geschied was, als gevolg waarvan soms mannen gekozen waren die weinig geschikt waren (169).

Ook zou voortaan geen bevoorrechting meer plaatsvinden van 'citoyens' boven 'bourgeois'. De uitsluiting van de laatstgenoemden, zo werd verklaard, vindt nl. niet alleen geen grond in de *Ordonnances*, maar is ook niet in overeenstemming met het geestelijk karakter van de kerk (170).³⁰¹

Openbare excommunicatie

De tweede reeks besluiten, die met betrekking tot de excommunicatie, wordt voorafgegaan door de opsomming van een aantal overwegingen. Het zijn de volgende: (a) Gods Woord leert ons dat degenen die zich zó verhard hebben dat zij aan de vermaningen van de kerk geen gehoor geven, voor heidenen moeten worden gehouden, (b) Pauus verbiedt de omgang met hen en wil dat zij tot schaamte gebracht worden, opdat zij zich berouwvol verootmoedigen. Dit is echter alleen mogelijk wanneer zij eerst tot hardnekkigen en onverbetelijken verklaard zijn. (c) De openbare ergernissen, die de kerk in verarring hebben gebracht, moeten worden weggenomen.

Op grond van deze verschillende overwegingen worden de bestaande verordeningen aangevuld met de bepaling, dat zij die door de kerkeraad geëxcommuniceerd zijn,³⁰² indien zij zich na naar behoren vermaand te zijn, niet onderwerpen maar in hun verzet volharden, voortaan in de kerkgebouwen zullen worden afgekondigd als zijnde verstoten uit de kudde, totdat zij hun zonde erkennen en zich met de gehele kerk weer verzoenen.

Deze aanvulling bedoelt, zo heet het, de ware regel van het Woord Gods nog meer te benaderen (171).³⁰³

298 Al was dit wel usantie, officieel behoefde het dus niet.

299 'et en cas que l'un soit Syndique, qu'il n'y soit qu'en qualité d'Ancien, pour gouverner l'Eglise, sans y porter baston'. *OS*, II, p. 362, II sqq. Hierop volgt een voortreffelijke beschrijving van Calvijns visie op de verhouding van kerk en overheid. Zie blz. 207.

300 Het was namelijk voorgeschreven in de *Ord. eccl.* (50): *OS*, II, p. 339, 30.

301 De privileges voor de 'citoyens' 'ne se peuvent comprendre en l'estat spirituel de l'Eglise'. *OS*, II, p. 363, 5 sq.

302 'excommuniez par le Consistoire . . .' *OS*, II, p. 363, 24.

303 'afin d'approcher encore plus de la vraye reigle de la parole de Dieu, et nous y conformer tant qu'il sera possible'. *OS*, II, p. 363, 21 sqq.

De wederopneming

De tweede bepaling van deze reeks betreft de wederopneming van hen die om hun leven te redden, het ware geloof hebben afgezworen, of die, na in Genève het heilig avondmaal te hebben ontvangen, tot de gruwelen van het pausdom zijn teruggekeerd.

Aan zulken zal voortaan niet meer het maken van 'amende honorable' worden opgelegd. In plaats daarvan zullen zij in het kerkgebouw moeten verschijnen om er hun zonde te erkennen en te belijden, en God en zijn kerk daarvoor vergiffenis te vragen. Zulks in de eerste plaats om aan heel de gemeenschap der gelovigen voldoening te geven en een voorbeeld; vervolgens om de oprechte en vrijwillige boetvaardigheid van de schuldigen bekend te maken en tenslotte om hun verzoening te bewerken met de kerk, waarvan zij zich door hun val in de zonde hadden afgesneden (172).

Een nieuwe slotbepaling

De herziene *Ordonnances* werden voorzien van een soort epiloog. Daarin stond dat 'pour observation et confirmation de eest ordre et police' deze om de drie jaar voor heel de gemeente in de St. Pierre zou worden voorgelezen en wel op de eerste zondag van de maand juni. In tegenwoordigheid van de burgemeesters zou dan ieder door opsteken der handen moeten bezweren haar in acht te nemen en te onderhouden, zonder er iets tegen te zeggen of te doen, en zonder er iets aan toe te voegen of van af te doen, tenzij het eerst aan de Kleine Raad en vervolgens aan de Raad der Tweehonderd zou zijn voorgelegd (173).³⁰⁴

§ 18. KANTTEKENINGEN

Aan het slot van de kanttekeningen bij de *Ordonnances* van 1541 merkten wij op dat de toekomst zou moeten leren, welke beschouwing ten aanzien van de kerkelijke tucht het in Genève winnen zou, die van Calvijn of die van zijn tegenspelers. Een stukje van die toekomst, nl. dat wat zijn neerslag vond in de wijzigingen en aanvullingen, die in 1561 in de *Ordonnances* werden aangebracht, werd hierboven getekend; wij wijden daar nu een nadere beschouwing aan. Daarna zal het niet moeilijk zijn vast te stellen welke visie het heeft gewonnen.

³⁰⁴ OS, p. 364, 1 sqq. Het besluit tot de voorlezing 'de trois ans en trois ans' werd 11 nov. 1561 genomen, tegelijk met het besluit de *Ord. eccl.* te laten drukken: 'aussi a ce quilz puissent servir a linstruction dautres peuples et pour tesmoigner de nostre reformation quon les doibge imprimer'. OC, XXI, c. 766.

De ouderlingen en predikanten

In de *Ordonnances* van 1561 zijn de ouderlingen ten volle kerkelijke ambtsdragers geworden. Het moge ten overvloede blijken uit de volgende recapitulatie:

a. In de opsomming van de ambtsdragers: 'pasteurs', 'docteurs', 'anciens' en 'diacres' werd achter 'anciens' de nadere bepaling: 'commissarissen van de Raad' geschrapd (2).

Daar hoorde ze niet thuis. Overigens, in 1541 had men ze aangebracht overal waar dat maar mogelijk geweest was. Van een *schrappen* met dezelfde ijver was in 1561 geen sprake. De behoefte daaraan is kennelijk niet gevoeld. Trouwens: als arbiters in de *huivelijkskwesties* waren en bleven de ouderlingen ook mandatarissen van de Raad.

b. De predikanten zouden voortaan bij de beoordeling van de kandidaat-ouderlingen niet meer mogen worden gepasseerd en zij zouden ervoor waken dat niet een bekwaam raadslid maar een goed *ouderling* werd gekozen (169)-

c. Ook de verkiezing van de ouderlingen moest voortaan worden geapprobeerend door de gemeente (12).³⁰⁵

d. De ouderlingen beloofden onder ede echt ouderlingenwerk te zullen doen (52, 54); zulk werk werd hun ook toegewezen: samen met de predikant zouden zij op huisbezoek gaan (150). En hun eed verplichtte hen, zo vaak dat nodig zou blijken, te rapporteren aan de kerkeraad, let wel: niet aan de Raad (53).

e. De burgemeester-ouderling moest zijn burgemeestersscepter buiten de vergaderzaal van de kerkeraad laten (168).

Wat de predikanten betreft, zij maakten in hun eed zeer uitdrukkelijk een voorbehoud ten aanzien van alles wat hun ambtsbediening raakte. Daarin moesten en zouden zij vrij zijn (19).³⁰⁶

Het huisbezoek

Welke andere intentie Calvijn met het nieuwe instituut van het huisbezoek (148-150) ook gehad mag hebben, zeker is dat hij er vooral een middel in heeft gezien om de uitoefening van de kerkelijke tucht zo volledig en zo effectief mogelijk te doen zijn.³⁰⁷ Behalve uit de inhoud van de bepalingen

³⁰⁵ Dat de ouderlingen voortaan niet alleen uit de 'citoyens', maar ook uit de 'bourgeois' mochten worden gekozen — Calvijn spreekt in zijn brief aan Olevianus van 25 nov. 1560, *OC*, XVIII, c. 236, van: 'sive... indigenae, sive ascriptitii cives' —, dus uit een groep van bredere samenstelling, heeft de relatie ouderlingen-gemeente (leden) eveneens gunstig kunnen beïnvloeden.

³⁰⁶ Vgl. blz. 192 en aant. 276.

³⁰⁷ Dit wordt ten onrechte ontkend door Biesterveld, *Huisbezoek*, blz. 61. Ook

blijkt dit uit de plaats die deze kregen in de herziene *Ordonnance!*: aan het hoofd van 'l'ordre qu'on doibt tenir envers les grans'. Eveneens uit het feit — om slechts dit nog te noemen — dat Calvijn, toen hij in november 1560 Olevianus over de in Genève vigerende tuchtregeling inlichtte, als een onderdeel daarvan ook het huisbezoek noemde.³⁰⁸

Het huisbezoek werd verricht door twee ambtsdragers: een predikant en een ouderling. Maar de hoofdman van tien ging mee op pad en . . . allicht ook mee in huis!^{308a} Op deze wijze was het huisbezoek wel bijzonder geschikt om de mazen in het net van de tuchttoefening zo klein mogelijk te maken.

Van stimulering van het gemeentelid tot het vermanen van zijn broeder bespeuren wij in de toegevoegde bepalingen niet veel. Iets daarvan in het bevel van de kerkeraad aan het kerklid dat van het avondmaal wegblijft vanwege onenigheid met zijn broeder, zich met deze te verzoenen (160).³⁰⁹

De excommunicatie

Anders dan in de *Ordonnances* van 1541 worden thans in de herziene tekst de woorden 'excommunication' en 'excommunier' onverbloemd gebruikt.³¹⁰

In de verordeningen met betrekking tot de avondmaalsverachters is sprake van twee soorten excommunicatie: een avondmaalsverbod voor eenmaal, waarbij verwacht wordt dat de zondaar ervoor zorgt weer aan het avondmaal te kunnen deelnemen (162), en een avondmaalsverbod zonder vooraf genoemde

Pfisterer, *a.a.O.*, S. 99 f., geeft van het huisbezoek een te 'onschuldige' voorstelling: de kerkerode weet 'nur von einem einzigen Besuch im Jahr. . . Als Zweck ist weder die Prüfung des Wandels noch der Gesinnung angegeben . . .'. Men volstond ermee 'dass ein jeder die Zehn Gebote, das Credo und das Vaterunser in französischer Sprache auswendig hersagen konnte . . .'

308 Duidelijk blijkt het verband tussen huisbezoek en tucht ook uit Calvijns mededelingen aan Olevianus over het 'hoe' van het huisbezoek in Genève. 'Illic novi incolae examinantur'. Dat gebeurt wel niet bij hen, 'qui semel recepti sunt'. Maar wat bij hen wèl gebeurt, gaat ook heel duidelijk in de richting van tucht: 'inquiritur' of het in huis vreedzaam en goed toegaat, of er ruzie met de bureu is, of er mogelijk dronkenschap voorkomt, of er luiheid en traagheid is in het kerkbezoek. En uit het huisbezoek kan een dagvaarding voor de kerkeraad voortkomen. *OC*, XVIII, c. 236. Vgl. ook de omschrijving van het doel van het huisbezoek: *Reg. de la Comp.*, II, p. 66: 'pour cognoistre les personnes affin que la Cene du Seigneur ne fut prophane, et d'exhorter ung chascung à faire son devoir envers Dieu et à ouir sa sainte parole'.

308a Vgl. de mededeling van Beza dat in Genève 'singulis annis ministri singuli urbem inter se partiti, adhibito uno ex presbyteris itemque decurione (decuriat[im] enim tota urbs distributa est), singulas familias audi[ant] de fidei capitibus . . .' *Beza aan Bullinger*, 13 nov. 1571, in: Kingdon, *Geneva and the consolidation*, p. 210. Vgl. blz. 194, aant. 286. Met de 'decurio' wordt de 'dizenier' bedoeld.

309 Vgl. echter blz. 214. Als privé vermaningen golden blijkbaar ook de vermaningen van de ambtsdragers tijdens het huisbezoek. *Calvijn aan Olevianus*, Genève, 25 nov. 1560, *OC*, XVIII, c. 236: 'Nemo autem citatur, nisi qui vel privatis adminitionibus non obtemperavit, vel qui ecclesiam offendit malo exemplo'.

310 *OS*, II, p. 361, 11: 'l'excommunication'; 363, 24: 'excommuniez'.

termijn, hetgeen wel wil zeggen: tot de zondaar berouw toont (163). Daar komt dan in de verordening betreffende de verkiezing van de ouderlingen en de excommunicatie nog een derde soort bij: de uitstoting uit de kudde van hen die ondanks hun excommunicatie en de daarna hun alsnog toegediende vermaningen, hardnekkig blijven. Deze uitstoting vindt plaats 'par les temples' (171).³¹¹ *Openbare* excommunicatie was, zoals wij gezien hebben, een principieel desideratum van Calvijn. Maar in 1541 bleek de realisering daarvan niet mogelijk, nu, in 1560, wèl. Maar uitsluitend in het hier genoemde geval! In andere gevallen werd de excommunicatie uitgesproken door de kerkeraad in een van zijn vergaderingen.³¹² Op de variatie in de excommunicatie komen wij in ander verband terug.³¹³

De nieuwe verordeningen tegen de verachters van het avondmaal en de excommunicatie (160-163) moeten worden beschouwd als aanvullingen op de reeds bestaande bepalingen met betrekking tot hen die welbewust ingaan tegen de aanvaarde leer of consequent onkerkelijk leven (154, 155). Aanvullingen ook in dit opzicht dat, terwijl in die bepalingen niet *expressis verbis* werd gezegd dat de overheid tegen dit soort personen móet optreden, ze daartoe in de nieuwe bepalingen met even zo veel woorden wordt verplicht. Zelfs wordt aangegeven op welke wijze ze dat moet doen: met verbanning of met een andere straf (160 vv.). Nog moeilijker dan voorheen zou de overheid tegenover de bedoelde personen een houding van neutraliteit of oogluiking kunnen aannemen.

Uit de nieuwe bepalingen blijkt duidelijk de wens om de tucht trouw en krachtig te handhaven. Toch kunnen de termijnen van bezinning die aan de zondaars worden gegeven (160, 163), bepaald niet kort worden genoemd.

De nieuw toegevoegde bepaling dat de geëxcommuniceerden niet als peet mogen optreden (71),³¹⁴ toont aan dat de excommunicatie méér is dan uitsluiting van het avondmaal, dat ze in elk geval ook de intrekking van dit aan het kerklidmaatschap verbonden recht met zich meebrengt.

De wederopneming

De regeling van de wederopneming (172) heeft alleen betrekking op personen die tijdens een verblijf buiten het gebied van Genève het evangelisch

311 OS, II, p. 363, 27. De bedoeling is: tijdens de kerkdiensten. Vgl. de uitspraak van de Raad van 1 febr. 1560, OC, XXI, c. 728: 'ceux qui estans excommuniez se porteront rebelles soient prononcez et publiez en leglise affin que chacun sabstienne de leur compagnie'.

312 Het spreekt natuurlijk vanzelf dat aan de publieke excommunicatie er een voor de kerkeraad was voorafgegaan.

313 Blz. 232 vv.

314 De praktijk had deze bepaling noodzakelijk gemaakt. Vgl. blz. 236.

geloof hebben afgezworen of de mis weer zijn gaan bijwonen. Hoe tot nu toe met zulke personen werd gehandeld, werd uit het desbetreffende raadsbesluit reeds gememoreerd: zij moesten 'faire amende honorable'.³¹⁵ De oorsprong van de 'amende honorable' lag in de oude praktijk van de openbare boete. Ze was de erkenning door de zondaar van zijn schuld ten aanhoren van heel de gemeente. Maar dit gebruik had zijn kerkelijk en geestelijk karakter allang verloren; het was ontaard in een straf en wel in een van een wereldlijk en bovendien van een zeer vernederend karakter.³¹⁶ Blootshoofds en barrevoets, gekleed in een boetehemd, moest de schuldige door de straten van de stad lopen, God en de door hem beledigde partij smekend om vergeving.³¹⁷

Deze straf werd, althans voor de in het raadsbesluit genoemde personen, afgeschaft.³¹⁸ In plaats daarvan kwam iets dat weer leek op de *oorspronkelijke* 'amende honorable': een schuldbelijdenis voor de gemeente. Wat daarmee werd beoogd, wordt in de verordening gezegd en werd reeds eerder gereleveerd. Hoe het daarbij toeging, beschrijft Calvijn in zijn brief aan Olevianus van 25 november 1560: 'De predikant zet het geval vanaf de kansel uiteen, daarop werpt de geëxcommuniceerde zich op de knieën en vraagt smekend om vergiffenis'.³¹⁹ Opvallend is dat hier, evenmin als trouwens in de verordening, geen sprake is van oplegging der handen.

Al was de nieuwe vorm van verzoening en wederopneming ook volgens deze brief alleen van toepassing in gevallen van afzwering van de evangelische leer en van bijwoning van de mis om zijn leven te redden, er zijn aanwijzingen dat ze ook wel in andere gevallen werd toegepast.³²⁰

Niet gewijzigde bepalingen

De eigenlijke tuchtorde (154-159, 164) met inbegrip van de in 1541 toegevoegde slotbepaling (165) onderging bij de revisie geen enkele zakelijke wijziging. Wel werd in de slotbepaling een aantal woorden geschrapt, nl. die waarin stond dat aan de dienaren alleen het gebruik van het geestelijk zwaard van het Woord Gods toekomt.³²¹ Maar daaraan moet men geen bijzondere

315 05, II, p. 363, 33 sq.

316 Vgl. Pfisterer in: *Bekennisschriften — Kirchenordnungen* (Jacobs), S. 106, Anm. 40, 41; Pfisterer, *a.a.O.*, S. 93; *WPE*, I, s.v. *Amende honorable*, blz. 661.

317 Op deze wijze hadden bv. Ameaux in 1546 en Dubois in 1547 'amende honorable' gemaakt. *OC*, XXI, c. 377 (8 april 1546), c. 395 (31 jan. 1547).

Wanneer *OC*, XXI, c. 301, in aansluiting aan letterlijke mededelingen in de *Reg. du Consist.*, van notaris Piard vermeld wordt dat hij 5 okt. 1542 'amende honorable' maakte, moet waarschijnlijk aan een 'amende honorable' voor de *kerkeraad*, dus aan iets anders, worden gedacht.

318 Dus niet als burgerlijke straf.

319 *OC*, XVIII, c. 327.

320 Een indicatie daarvoor: 'et aussi ceux qui auront commys quelque scandale notable meritant reparation publique la facent en *leglise selon* la parole de Dieu'. *Reg. du Conseil*, 1 febr. 1560, *OC*, XXI, c. 728. Vgl. blz. 244.

321 05, II, p. 361, 30 sqq., n. 2.

betekenis hechten. Want de zaak waarom het in die woorden *ging*, stond vast; bovendien werd ze duidelijk uitgedrukt in de nieuwe verordeningen over de verkiezing der ouderlingen en de excommunicatie, die in de herziene *Ordonnances* onmiddellijk op de oude slotbepaling volgden (168).³²²

Merkwaardig dat juist in deze reeks bepalingen zakelijk niets werd gewijzigd! Juist zij waren zo fel omstreden geweest. En het verschil in interpretatie – tussen de Raad en de predikanten, met name Calvijn – had betrekking gehad op de ingrijpendste vragen. Wie was de 'men' die van het avondmaal weerde? Wat was de strekking van de door 'men' gedane mededeling aan de Raad dat aan iemand het avondmaal werd ontzegd? En wat betekenden nu eigenlijk de woorden: aan de kerkeraad komt geen enkele jurisdictie toe?

Het verhaal van de strijd over deze vragen, die kort na de aanvaarding van de *Ordonnances* in 1541 een aanvang nam en tot 1555 zou duren, behoeft hier niet in extenso te worden weergegeven. Het is voldoende te letten op de beginnen de slotfase ervan; in heel de periode daartussen ging het steeds om dezelfde problematiek.

Het eerste conflict ontstond in 1543. Op 19 maart van dat jaar beantwoordde de Raad der Zestig de vraag of de kerkeraad macht heeft het avondmaal te verbieden, met een krachtige ontkenning: de kerkeraad heeft 'nulle iurisdiction ny puissance de deffendre seulement admonester et puys fere relation en conseil' en deze, de Raad dus, legt dan de straf op.³²³ Toen de presiderende burgemeester van deze beslissing mededeling deed in de kerkeraad volgde er een heftige reactie van Calvijn. Hij verklaarde dat dit besluit slechts door zijn dood of door zijn verbanning van kracht zou worden. De volgende dag hield hij een uitvoerige rede voor de Raad die daarop de uitspraak ongedaan maakte.³²⁴

Was dit conflict hevig maar kort, langduriger was de strijd, die in 1553 ontbrandde.³²⁵ Een vooraanstaand burger, Philibert Berthelier, was door de kerkeraad van het avondmaal afgehouden. 1 september 1553 gaf de Râad hem toestemming daar weer aan deel te nemen. Ook nu reageerden de predikanten fel. In een vergadering van de Raad verklaarden zij liever te sterven of verbanning of ander torment te ondergaan dan deze man en zijns gelijken tot het avondmaal toe te laten en op die wijze tegen de *Ordonnances* in te gaan.³²⁶

322 OS, II, p. 362, 5 sqq., 14 sqq.

323 OC, XXI, c. 309.

324 Een en ander deelt Calvijn zelf mee in zijn brief van 24 maart 1543 aan Yiret: 'Renunciaverat nobis syndicus in consistorio, senatum ius excommunicandi sibi retinuisse. Continuo excepi decretum hoc aut morte mea aut exsilio sanciri oportere. Postridie vocavi fratres: ex eorum consilio postulavi a syndicis ut senatum nobis extra ordinem darent. Annuerunt, etsi non libenter. Illic longa et gravi oratione de tota re disserui: obtinui nullo negotio quod petebam'. OC, XI, c. 521.

325 Men kan deze strijd volgen aan de hand van de excerpten uit de verschillende *Registres* in de *Annales*, OC, XXI, c. 551 sqq. Vgl. ook Doumergue, *l.c.*, V, p. 176 sqq.; Kohier, *a.a.O.*, II, S. 605 ff.

326 *Reg. du Conseil*, 7 sept. 1553, OC, XXI, c. 552. 2 sept, had Calvijn in de Raad reeds gezegd 'quil mourroit plustost que de endurer cella contre sa conscience' (c. 551).

De Raad verzocht hun daarop de juistheid van die laatste bewering aan te tonen en stelde hun daartoe het officiële exemplaar van de *Ordonnances* ter hand.

De predikanten voldeden terstond aan dit verzoek. Reeds de volgende dag las Calvijn namens hen een ongetwijfeld door hem zelf opgestelde, uitvoerige memorie voor, waarin hun interpretatie van de in geding zijnde bepalingen gegeven werd.³²⁷ Deze kwam op het volgende neer:

a. De kerkeraad is bevoegd iemand het avondmaal te ontzeggen. Dit wordt in de *Ordonnances* tot viermaal toe duidelijk verklaard.³²⁸

b. De bedoeling van het doen van mededeling aan de Raad is *niet*, dat deze zal nagaan of de kerk iemand al dan niet terecht van het avondmaal heeft afgehouden, maar *uitsluitend* dat hij zich zal afvragen hoe hij nu zelf moet optreden tegen personen die zich om de geestelijke straf niet bekommeren.³²⁹

c. De mededeling aan de Raad geschiedt alleen in twee soorten duidelijk aangegeven gevallen: bij het leren en verspreiden van verkeerde meningen en dwalingen en bij verzet tegen en minachting van de orde der kerk (154, 155).³³⁰ Dit is voor geen enkel ander geval gestipuleerd, omdat, zo voegen de predikanten daaraan toe, dat ook niet ineens nodig is, maar alleen wanneer men verder doorgaat met zich van de geestelijke straf niets aan te trekken.³³¹

Volgens de predikanten is er in de *Ordonnances* 'nulle doute ny obscurité' ten aanzien van de vraag wie moet uitmaken of aan iemand het avondmaal moet worden ontzegd. Deze zaak wordt in de *Ordonnances* 'plainement laissee au Consistoire'.³³²

De memorie noodzaakte de Raad tot nieuw intern beraad.³³³ Zijn uitspraak

327 De predikanten namen de memorie op in hun *Registres*. Ze verscheen pas in 1962 voor het eerst in druk in: *Reg. de la Comp.*, II, p. 49–51. De uitgevers van de OC die het stuk niet konden vinden, hebben ten onrechte gemeend dat het excerpt van de *Ord. eccl.* dat Calvijn 26 nov. 1553 naar de predikanten van Zürich zond, een latijnse vertaling van de memorie was. Vgl. hun opmerking: OC, XIV, c. 664 (bovenaan).

328 *Reg. de la Comp.*, II, p. 49: 'ce qui est clairement exprimé par quatre fois'. Calvijn had zelfs kunnen zeggen: tot vijf maal toe (de bepalingen 154, 155, 157, 158, 159). Maar in artikel 155 werd gezegd: 'quon le separe de lesglise'. Al hield dit natuurlijk ook een avondmaalsverbod in, blijkbaar heeft Calvijn deze (betwiste) plaats (opzettelijk?) niet meegeteld.

329 *L.c.*, II, p. 50: Et de faict, il n'est pas dict qu'il vous soit denoncé, afin que vous cognoissiez si la Cene leur doit estre defendue ou non . . . Mais icy simplement il est dict que le Consistoire, après avoir ordonné ce qui est de son office, à rejecter de la Cene ceulx qu'il aura cogneuz indignes, vous en face rapport, afin que s'il y en avoit qui(lz) n'en tinsent compte, ils soient reprins par vous, qui avez la puissance et la glaive'.

330 *L.c.*, II, m.p.: 'Qui plus est, cela n'est pas dict de tous ceux auquelz la Cene sera defendue, mais seulement de ceux qui sont obstinez à dogmatiser et semer faulses opinions et erreurs, ou bien qui(lz) sont rebelles à mespriser l'ordre de l'église'.

331 *L.c.*, II, m.p.: 'pource aussi cela n'est pas requis du premier coup, sinon qu'ilz procédassent plus outre à se mocquer du chastiement spirituel'.

332 *L.c.*, II, m.p.

333 'L'affaire fut suspendu par Messieurs et pour lors ne donnèrent aucune responce'. *L.c.*, II, p. 51.

van 18 september om 'se tenir aux editz comment Ion a ca devant fait',³³⁴ bracht de zaak natuurlijk geen stap verder: de interpretatie van die 'editz' was immers juist in geding!³³⁵

Maar op 7 november werd klaarder wijn geschonken. Toen sprak de Raad der Tweehonderd zich uit als volgt.³³⁸ Wat betreft het verloop van de tucht: de schuldige wordt eerst in het geheim vermaand. Geeft hij daaraan geen gehoor, dan door twee of drie kerkeradsleden. Betert hij zich dan nog niet, dan wordt hij voor de kerkeraad geroepen. Toont hij ook dan nog geen berouw of blijkt dat hij straf of vermaning vanwege de Raad verdient, dan wordt hij naar deze gezonden. De Raad stelt een volledig onderzoek in en vermaant of straft. 'Et que Ion demeure a cela'. Met betrekking tot het weren van en het toelaten tot het avondmaal: de kerkeraad heeft 'sans le commandement du conseil' geen bevoegdheid iemand het avondmaal te verbieden. Is hij van mening dat iemand niet behoort te komen, dan deelt hij dit mee aan de Raad. Deze stelt een onderzoek in en neemt daarna een beslissing. De kerkeraad mag ook niemand opnieuw toelaten zonder voorafgaand onderzoek door de Raad. Om weder-toelating mogelijk te maken roept de Raad twee of drie predikanten in zijn midden om dezen in de gelegenheid te stellen van het berouw van de persoon in kwestie kennis te nemen. Dit alles 'tellement que la derniere cognoissance soit au conseil'.

Dat de predikanten zich in deze interpretatie onmogelijk konden vinden, behoeft geen betoog. Namens hen deelde Calvijn de Raad twee dagen later mee dat zij de uitspraak van de Tweehonderd 'ne peulvent bonnement selon leur conscience tollerer'.³³⁷

In de zo ontstane impasse werd nu besloten het oordeel te vragen van de kerken van Bern, Zürich, Bazel en Schaffhausen.³³⁸ In de loop van december 1553 kwamen de antwoorden binnen.³³⁹ Niet alle hielden ze ondersteuning van Calvijns standpunt in.³⁴⁰ Deze verwachtte dan ook in de raadsvergadering

334 OC, XXI, c. 554.

335 Vgl. Doumergue, *l.c.*, V, p. 178; Kohier, *a.a.O.*, II, S. 606.

336 OC, XXI, c. 560.

337 *Reg. du Conseil*, 9 nov. 1553, OC, XXI, c. 561.

338 Eveneens op 9 nov. 1553 OC, XXI, *ibidem*. De rest van de maand november ging voorbij met deliberaties over de tekst van de brieven. Vgl. *Reg. du Conseil*, 28 en 30 nov. 1553, OC, XXI, c. 562 sq. De in het duits gestelde brief aan de Raad van Zürich is gedateerd 'den lesten tag Novembris in 1553 Iar'. OC, XIV, c. 685 sq. Calvijn zelf maakte meer haast. 26 nov. schreef hij twee brieven naar Zürich, één naar Bullinger persoonlijk en één naar de gezamenlijke predikanten. OC, XIV, c. 673–678. Hij voegde er een uitvoerig overzicht van de *Ord. eel.* aan toe. OC, XIV, c. 678–682. Calvijns bedoeling was duidelijk. Er wordt wel niet aan ü geschreven, luidde het in de brief aan de predikanten, maar omdat het wel zeker is dat het antwoord van uw Raad (stadsraad) 'ex sententia vestra' zal zijn, 'ego vos in tempore monendos ac rogandos censui' (c. 675).

339 OC, XIV, c. 690 sq. (Bern), 699–703 (Zürich), 709 sqq. (Schaffhausen). Ook Bazel antwoordde (zie volgende aant.).

340 Vgl. Calvijns oordeel over de verschillende antwoorden in zijn brief aan Bul-

van 1 januari 1554 waarin de brieven zouden worden gelezen, 'magnas rixas'.³⁴¹ Maar in die vergadering gebeurde niets bijzonders.³⁴² En ook later niet.³⁴³ De Raad stelde nl. een beslissing, waarop door de predikanten herhaaldelijk werd aangedrongen,³⁴⁴ telkens uit. En intussen ging de tuchtoefening voort en wel naar de opvattingen van Calvijn!

Eindelijk, in januari 1555, kwamen de verschillende raden tot uitspraken, of eigenlijk slechts tot één uitspraak. De Kleine Raad ging voorop; hij besloot de 22ste: 'On se tient aux editz'. Twee dagen later bleek dat ook in de Raad der Zestig de algemene opinie was, 'quon se tient aux editz'. En diezelfde dag stelde de Raad der Tweehonderd 'par le plus grand voix' alweer niets anders vast dan dat 'Ion se tient aux editz ia passes par conseil général'.³⁴⁵ Tot driemaal toe dus precies dezelfde uitspraak als reeds 18 september 1553 was gedaan! Maar er was één belangrijk verschil: wat toen onduidelijk was, was nu volkomen duidelijk. Nu wist ieder dat 'zich houden aan de besluiten' betekende: zich houden aan die besluiten *naar de interpretatie van Calvijn*.³⁴⁶

Niet hij of één van zijn collega's, maar niemand minder dan de eerste burgemeester Amblard Corne was het, die op deze heuglijke 24ste januari 1555 in een toespraak in de Kleine Raad tegenover de predikanten verklaarde 'que Dieu avoit esté victorieux' en dat het nu vast stond dat 'le Consistoire demoueroit en son estât' en dat het 'son autorité acoustumee' zou bezitten die het Woord Gods het toekende en waarvan sprake was in 'les ordonnances desja sur ce passez'.³⁴⁷ Wat Calvijn betreft, deze kon thans aan Bullinger schrijven: 'Onlangs is ons eindelijk na lange strijd het recht van de excommunicatie bevestigd'.³⁴⁸

Het werd 1561. De *Ordonnances* werden herzien: bestaande bepalingen wer-

linger, *OC*, XIV, c. 722: 'Schaffusiani pie et cordate respondent, Basilienses ieiune. Nihil enim fere dant consilii. Tantum edicta sua mittunt, sine ullo tamen praeiudicio'. En in die aan Farel van dezelfde datum, 31 dec. 1553, *OC*, XIV, 724: 'Tigurini prudenter dissuadent ne quid mutetur, Basilienses nullo interposito iudicio sua edicta descripta mittunt. Cordatissimi omnium Schaffusiani: nam vicini nostri frigide eludunt. . .' De 'vicini' waren de berners. Calvijns beoordeling van het antwoord uit Bern — van de andere antwoorden trouwens ook — was juist. Het was een kort briefje waarin weinig meer stond dan 'que navons aucunnement en usance telle excommunication' (c. 691). Terecht merkt Walker, I.e., p. 344 op: 'Bern was distinctly hostile'.

341 Aldus Calvijn in de in de vorige aant. genoemde brief aan Farel (ibidem).

342 De *Reg. du Conseil*, 1 jan. 1554, *OC*, XXI, c. 565, vermelden slechts: 'Icy ont este veues les lettres des quatre cantons responsives. . .'

343 24 okt. 1554(!) werd weer eens over de brieven gesproken. Resultaat: de benoeming van een brede commissie, 'qui ayent tous par ensemble de debattre la matiere. . .' *Reg. du Conseil*, *OC*, XXI, c. 588.

344 Vgl. *OC*, XXI, c. 592 sq. onder 31 dec. 1554, 14 en 17 jan. 1555.

345 *OC*, XXI, c. 593 sq.

346 Vgl. Doumergue, I.e., V, p. 180 sq.

347 *Reg. de la Comp.*, II, p. 59-

348 'Nuper tandem post longa certamina ius excommunicationis confirmatum nobis fuerat'. *OC*, XV, c. 449. De brief is van 24 febr. 1555.

den gewijzigd en nieuwe toegevoegd. Maar in de eigenlijke tuchtregeling werd niets gewijzigd of ingelast. Daar bestond geen behoefte aan. De bedoeling was immers duidelijk. De strijd was gestreden. Calvijns interpretatie was aanvaard.

Kerk en overheid

Tot slot nog een enkele opmerking over de relatie tussen kerk en overheid in de *Ordonnances* van 1561. Op dit punt is er geen wezenlijk verschil met de *Ordonnances* van 1541, die laatste tenminste gelezen door de bril van Calvijn. Wel kan men zeggen dat de twee characteristicen van diens beschouwing over deze relatie in de herziene kerkorde nog scherper uitkomen: de zelfstandigheid en de verbondenheid van kerk en overheid.

Een voortreffelijke samenvatting van Calvijns beschouwing, die dan ook wel uit zijn pen zal gevloeid zijn, vindt men in de argumentatie bij het besluit van de Raad van 9 februari 1560 waarbij aan de burgemeester-ouderling verboden werd voortaan zijn scepter naar de vergadering van de kerkeraad mee te nemen: 'Car combien que ce soyent choses coniointes et inséparables, que la seigneurie et supériorité que Dieu nous a donnee, et le regime spirituel qu'il a ordonné en son Eglise: toutesfois pource qu'elles ne sont point confuses, et que celui qui a tout empire de commander, et auquel nous voulons rendre suiection comme nous devons, a discerné l'un d'avec l'autre, nous déclarons . . .'.³⁴⁹

De *zelfstandigheid*\ De ouderlingen, hoewel evenals vroeger nog steeds uitsluitend benoemd uit leden van de stedelijke raden, zijn thans zuiver kerkelijke figuren geworden, de burgemeester-ouderling niet uitgezonderd. De tucht-oefening tot en met de excommunicatie behoort nu onbetwist tot de competentie van de kerk.

Verder dan de excommunicatie gaat de kerk niet. Blijkt echter verder optreden, optreden dus met uiterlijke dwangmiddelen noodzakelijk, bv. ingeval van consequente avondmaalsverachting, dan moet dit geschieden door de overheid. Dat valt onder hâar bevoegdheid en de kerk laat deze bevoegdheid onaangetast.

Maar ook de *verbondenheid* van kerk en overheid komt in de *Ordonnances* van 1561 duidelijker uit. Was in de *Ordonnances* van 1541 reeds sprake geweest van verwijzing van bepaalde gevallen door de kerkeraad naar de Raad,³⁵⁰ voor sommige gevallen is nu ook het omgekeerde gestipuleerd: verwijzing van de Raad naar de kerkeraad (160, 163).³⁵¹

In dit verband letten wij ook nog even op de predikanten- en ouderlingeneden. De predikanteneed wordt, evenals trouwens de ouderlingeneed, afgelegd in handen van de *overheid*. Dat mag men niet uitleggen als een Calvijn afge-

349 OS, II, p. 362, 13 sqq.

350 In de bepalingen 69, 154, 155. OS, II, p. 343, 12; 358, 24, 30 sq.

351 OS, II, p. 360, 15, 36 sq.

dwongen concessie.³⁵² Integendeel, juist déze eed, afgelegd op déze wijze, weerspiegelt duidelijk zijn opvatting over de verhouding van kerk en overheid.³⁵³ Als burger van de stad is de predikant evengoed als ieder ander onderworpen aan de overheid en haar wetten, maar in zijn ambtelijke arbeid dient hij volkomen vrij te zijn. Beide aspecten trof men aan in de eed. Door hem *af te leggen* betuigden de *predikanten* trouw aan de overheid en haar wetten. Maar door déze eed te *accepteren* stelde de *overheid* zich harerzijds garant voor de grote reserve die hij óók bevatte. In feite bevatte de eed een 'mutua obligatio'.³⁵⁴

Wat betreft de ouderlingeneed, het is opvallend dat daarin nauwelijks sprake is van het zweren van trouw aan de overheid (54). Veeleer zweren de ouderlingen, in handen van de overheid, trouw aan het hun toebedeelde kerkelijke ambt (52, 53).

§ 19. 'een licht voor alle kerken'

Was Calvijn met de *Ordonnances* van 1541 slechts matig tevreden geweest, met de herziene van 1561 toonde hij zich ingenomen. In een toespraak die hij donderdag 13 november 1561 in een samenkomst van de Algemene Raad mocht houden noemde hij ze 'een licht waaraan alle kerken welke op de weg van de christelijke reformatie geleid zijn, een voorbeeld kunnen nemen en dat zelfs tot een getuigenis kan dienen voor hen die tegenover onze orde en religie wantrouwend staan'.³⁵⁵

Wat thans bereikt was, vond Calvijn goed.³⁵⁸ De jaarlijkse voorlezing van en

352 Zoals Köhler, *a.a.O.*, II, S. 574, doet. Hij betwijfelt dan ook of de tekst van de eed wel van Calvijn is, al erkent hij dat de slotzin ervoor zou kunnen pleiten (Anm. 404).

353 Vgl. Chenevière, *I.e.*, p. 266: 'Calvin pourtant avait très nettement et très clairement formulé sa pensée dans un document qui était connu de tous: le serment. . .' Doumergue, *I.e.*, V, p. 172, noemt het formulier 'un succès pour Calvin et pour l'Eglise' en (p. 173) geïnspireerd door 'le plus pur esprit calviniste'.

354 Vgl. Weber, *a.a.O.*, S. 125: 'Beachtet man diese Vorbehalte, so kann man urteilen, dass Syndics und Rat, welche den Eid abnahmen, durch diesen Akt auch die mit-enthaltenen Vorbehalte gewährleisten; es lag eine versteckte Form der mutua obligatio des weltlichen Rechtes vor'.

355 'ung luminaire auquel toutes les eglises adressees en la reformation crestiennes puissent prendre exemple et serve aussi de tesmoignage aux infideles de nostre ordre et religion . . .' OC, XXI, c. 766.

356 Al had hij niet alles bereikt wat hij wenste. Vgl. blz. 172. Een andere zaak waarin Calvijn zijn zin niet kreeg, was de volgende. Op 30 jan. 1560 had hij de Raad voorgesteld 'marreaux de plomp', loden penningen, te laten maken; voor het avondmaal zouden burgers en vreemdelingen die moeten afhalen voor zichzelf en hun huisgenoten voorzover dezen 'instruys' waren. De bedoeling was 'eviter le dangier de ceux qui profanent la cene lesquelz on ne peut tous congnoistre'. De Raad besloot echter op 1 febr. 1560 tot het aanmaken van de 'marreaux' niet over te gaan, 'mais quon y pense'. *Reg. du Conseil*, OC, XXI, c. 727 sq.

In 1576 werden de *Ord. eccl.* opnieuw herzien. Van 'changement essentiel' was geen sprake, slechts werden 'plusieurs points . . . précisés et détaillés'. Heyer, *I.e.*, p. 22 s.

betuiging van instemming met de herziene kerkorde waartoe besloten werd, doen denken aan de herhaling der wet (Deut. 31 : 10 vv.) en de verbondsvernieuwingen in het Oude Testament.³⁵⁷ Calvijn zal dit besluit stellig hebben toegejuicht.

§ 20. APPENDIX: DE VERORDENINGEN MET BETREKKING TOT DE KERKEN OP HET LAND

Volledigheidshalve moet nog het een en ander worden meegedeeld over de verordeningen die speciaal werden opgesteld voor de kerken in de dorpen op het land.³⁵⁸ Dat waren, gelijk wij gezien hebben, geen zelfstandige kerken, maar 'paroisses' van de kerk in de stad, op soortgelijke wijze afhankelijk van de kerkeraad, als de dorpen zelf van de stadsraad.³⁵⁹ Nu golden de *Ordonnances ecclésiastiques* ook wel voor de dorpen,³⁶⁰ maar van tuchttoefening daar — waar ze gezien de grotere hardnekkigheid waarmee men er vasthield aan paapse devoties en tradities³⁶¹ nog nodiger scheen dan in de stad — zou (viel te vrezen) niet veel terecht komen, als er geen aanvullende regelingen bijkwamen.³⁶²

Omstreeks de jaarwisseling 1546-47 stelden de predikanten van Genève een ontwerp daarvoor op, in februari 1547 dienden zij dit in bij de Raad die er medio mei zijn goedkeuring aan hechtte.³⁶³ Bij de herziening van de *Ordonnances* in 1561 werden de *Ordonnances sur la police des églises dependantz de la Seigneurie de Genesve* daarin niet opgenomen.³⁶⁴ Misschien heeft dé reden of althans één van de redenen gelegen in het eigenaardige gemengde karakter

357 Vgl. blz. 150.

358 De tekst (waarnaar ik citeer) in de *Reg. de la Comp.*, I, p. 14–19. Ook *OC*, Xa, c. 51–58.

359 Vgl. Weber, *a.a.O.*, S. 123: 'Es kann kaum hoch genug veranschlagt werden, dass die Landgemeinden (paroisses dépendantes de Genève) weder ein eigenes Consistoire besaßen noch an kirchenrechtlicher Gesetzgebung oder individueller Einflussnahme teilhatten. Sie waren abhängig, und zwar politisch wie kirchlich'.

360 05, II, p. 361, 7 sq.

361 Weber, *a.a.O.*, *das.*, wijst erop, 'dass in den Landgemeinden römische Traditionen beträchtliche Kraft behielten'. Lang vóór hem: Kampschulte, *a.a.O.*, I, S. 216: 'Noch misslicher sah es auf dem Lande aus. Die neuen ländlichen Unterthanen waren trotz der gesetzlich eingeführten Reformation im Herzen noch katholisch . . .' Dat dit in elk geval ten aanzien van bepaalde dorpen niet bezijden de waarheid is, bewijzen de *Reg.* zowel van de kerkeraad als van de Raad. Zo besloot de kerkeraad op 9 nov. 1547 'les subjects' van Cologny, Petit-Saconnex en Champel voor zich te roepen om hen te vermanen 'car ilz ne scavent que est de la parole de Dieu'. *OC*, XXI, c. 304 sq. Vgl. ook *Reg. du Conseil*, 6 okt., 15, 19 dec. 1544, *OC*, XXI, c. 344.

362 Vgl. *Reg. de la Comp.*, I, p. 14, n. 1.

363 De Kleine Raad keurde de 'ordonnances' goed 16 mei 1547, de Raad der Tweehonderd een dag later. *L.e.*, I, p. 19, 14, n. 1.

364 In tegenstelling tot de 'Ordre sur la Visitation des Ministres et paroisses dépendantes de Geneve', die in jan. 1546 aanvaard was. Vgl. blz. 276.

van de verordeningen: ze waren deels seculier-juridisch deels kerkrechtelijk van aard.

De verordeningen werden vermeld onder de volgende kopjes: 'Des sermons', 'Catechisme', 'Les peines', 'Par qui les amendes seront exigees', 'Du baptesme', 'De la Cène', 'Du temps de convenir à l'eglise', 'Les faultes contrevenantes à la Reformation oultre les susdictes', waarna een hele reeks van zonden met bijbehorende strafbepalingen volgt, die kennelijk onder dit hoofd gesubsu-meerd worden, 'De l'election des gardes', 'Pour remectre devant le Consistoire'. Het is niet nodig van deze verordeningen een gedetailleerd overzicht te geven.³⁶⁵

Gezien de afhankelijkheid van het dorp en de parochie kon er weinig definitiefs gebeuren. Er kon worden *vermaand*. Vermaand moesten bv. worden diegenen die de kerkgang verwaarloosden.³⁶⁶ Door wie? Door 'les gardes', functionarissen die men misschien nog het best als een soort hulpouderlingen kan typeren, en uiteraard door de predikant.³⁶⁷

De 'gardes' ontmoeten wij in de dorpen al voordat de verordeningen voor de kerken op het land tot stand kwamen.³⁶⁸

In die verordeningen zelf vinden wij een regeling voor hun aanstelling. De 'châtelain' roept 'la plus saine et meilleure partie des parroissiens' bijeen om de 'gardes' te kiezen; dit moeten rechtschapen en godvrezende mannen zijn.

Na hun verkiezing worden zij door de kerkeraad inzake hun ambt onderricht en vervolgens leggen zij in handen van de Raad de eed af.³⁶⁸

Verder konden er *boeten* opgelegd worden. Dit deed de 'châtelain'. Wij krijgen echter de indruk dat deze gelastte de gelden ter hand te stellen aan de predikant en de 'gardes'. Zo alleen wordt de bepaling begrijpelijk dat als de boete niet wordt betaald, de predikanten en de 'gardes' dit aan de 'châtelain' moeten rapporteren.³⁷⁰ De afdracht aan de predikant en de 'gardes' zal wel

365 Een beknopt overzicht bij Kohier, *a.a.O.*, II, S. 622–625.

366 *Reg. de la Comp.*, I, p. 15, 'Les peines', 1.

367 Dat de 'ordonnances' nauwelijks van vermaningen door de predikant melding maken — alleen bij de 'Haynes', *l.c.*, I, p. 18 —, wil niet zeggen dat deze geen voor-naam onderdeel van hun opdracht vormden. Niet alleen de *Ord. eccl.* maar ook de visitatieorde laten wel anders zien. Ygl. blz. 277.

368 Vgl. *OC.*, XXI, c. 344, 345 (6 okt., 15 dec. 1544). In beide gevallen wordt als hun taak genoemd: er acht op geven dat men naar de kerk gaat.

369 *Reg. de la Comp.*, I, p. 19. — Voor de wijze van onderricht door de kerkeraad ter zake van het ambt zie bij wijze van voorbeeld: *Reg. du Consist.*, 12 april 1548, *OC.*, XXI, c. 424: Aan Iehan Passa, gekozen tot 'garde' te Céligny, wordt 'chrestiennement' de betekenis van zijn taak uiteengezet, want hij is daarin niet alleen verantwoording schuldig 'aux seigneurs de Geneve' maar ook aan God. Hij wordt vermaand zijn taak te vervullen zonder aanzien des persoons en acht te geven op hen die de prediking niet bijwonen, hun huis slecht besturen, zich niet behoorlijk en christelijk gedragen en in het algemeen op allen die ordeloos leven. Ook in de taak waartoe de eed voor de Raad hem verplicht, zij hij 'conducteur au ministre'.

370 *Reg. de la Comp.*, I, p. 15, 'Par qui les amendes seront exigees', 1.

verband gehouden hebben met de bestemming van de gelden: één derde voor de 'gardes' en twee derden voor de armen in de parochie.³⁷¹ Behalve tot het opleggen van kleinere boeten schijnt de 'châtelain' ook bevoegd geweest te zijn tot het doen ondergaan van een hechtenis op water en brood van korte duur.

Een aantal kleinere zaken kon in het dorp zelf worden afgehandeld. Gewoonlijk werd dat eerst beproefd door vermaning of waarschuwing; als dit niet hielp, dan door het opleggen van een boete.³⁷² Soms is er uitsluitend sprake van een burgerlijke straf: boete³⁷³ en/of hechtenis.³⁷⁴

Ingeval van een zeer krasse aanranding van het Woord Gods moest de 'châtelain' onmiddellijk straffend ingrijpen, vooruitlopend op de berechting naderhand in de stad.³⁷⁵

Daar zal doorgaans³⁷⁶ ook geoordeeld zijn over de vergrijpen die genoemd worden onder het hoofd 'Les fautes contrevenantes à la Reformation outre les susdictes'.³⁷⁷ Sommige (zeer ernstige) zonden van deze aard werden ineens naar de Raad verwezen,³⁷⁸ andere naar de kerkeraad, die soms verplicht was de zaak tevens aan de raad voor te leggen³⁷⁹ maar dit ook wel eens kon laten afhangen van de houding van de schuldige tegenover het hem toegediende vermaan.³⁸⁰ Ook is er wel sprake van het opleggen van een boete (in het dorp) met gelijktijdige verwijzing naar de kerkeraad,³⁸¹ of van vermaning door de predikant en de 'gardes', bij vruchteloos blijven daarvan gevolgd door verwijzing naar de kerkeraad.³⁸²

371 *L.c.*, I, p. 15, 'Les peines', 2. — De vergoeding aan de 'gardes' is te vergelijken met die aan de ouderlingen in de stad. Alleen, de grootte van de beloning van de 'gardes' hing af van wat aan boeten binnenkwam, o.a. dus van hun eigen ijver! Vgl. ook de bepaling (p. 17, 'Premièrement les superstitions', 6) dat zij een extraatje (quelque petite portion) kregen 'si le delict est venu à notice par leur diligence'.

372 Bv. bij wegblijven uit de kerkdiensten, bij te laat komen. *L.c.*, I, p. 15, 'Les peines', 1—3.

373 Bv. het openhouden van de herberg tijdens de kerkdienst. *L.c.*, I, p. 17, 'Ivrongneries', 1.

374 Vroedvrouwen die gedoopt hebben en zij die dit goedvonden, krijgen 'troys jours en pain et eaue et de troys solz {sous} d'amende'. *L.c.*, I, p. 16, 'Du baptesme', 6.

375 *L.c.*, I, p. 17, 'Contradiction à la parole', 2.

376 Vgl. de opmerking van Kohier, *a.a.O.*, II, S. 625: in Zürich was de 'sittenpolizeiliche' macht van de landelijke functionarissen groter dan in Genève, het stedelijke 'Ehegericht' was er voor het land slechts 'Appellationsinstanz'.

377 *L.c.*, I, p. 16 ss.

378 Bv. godslastering. Vgl. *L.c.*, I, p. 17, 'Blasphemes'. Ik acht het tenminste (ook gezien de vermelding van 'Messieurs' in de tweede op de 'blasphemes' betrekking hebbende bepaling) niet waarschijnlijk dat de 'châtelain' bevoegd was zulke ingrijpende straffen op te leggen als het kussen van de grond, het halsijzer, negen dagen water en brood.

379 Bv. het in bezit hebben van rozenkransen en beelden 'pour adorer'. *L.c.*, I, p. 16, 'Premièrement les superstitions', 1.

380 Bv. het waarnemen van de paapse feest- en vastendagen. *L.c.*, I, p. 17, 'Premièrement les superstitions', 3.

381 Zo bij openbare dronkenschap. *L.c.*, I, m. p., 'Ivrongneries', 3.

382 Zo bij onderlinge vijandschappen. *L.c.*, I, p. 18, 'Haynes'.

Het is een ingewikkeld geheel. Maatregelen van kerkelijke en burgerlijke aard grijpen in elkaar. En toch — moet men zeggen — houdt ieder zich bij het zijne. De vertegenwoordigers van de *kerk* vermanen, de zaakwaarnemer van de *overheid* beboet of zet gevangen. De 'châtelain' verwijst naar de Raad, maar verwijzing naar de *kerkeraad* geschiedt alleen met goedvinden van de dienaar en de 'gardes' of tenminste één van hen. De 'châtelain' of bij zijn afwezigheid één van zijn assistenten zorgt er dan weer voor dat de verwijzing uitgevoerd wordt.³⁸³

In een slotclausule die door de Raad aan de verordeningen werd toegevoegd, wordt o.a. de door hem gewenste verdeling van de boeten vermeld: één derde is voor de 'procureurs' van de parochies, één derde voor de 'châtelain' en openbare aanklager en één derde voor de armen van parochie en dorp.³⁸⁴ Ogenschijnlijk klopt dit niet met de verdeelsleutel die wij in de 'ordonnances' zelf aantreffen. Maar vermoedelijk heeft de verdeling waarvan in deze slotbepaling sprake is, alleen betrekking op de boeten die de Raad zélf oplegde. Mogen wij onder de 'procureurs' een soort hulpdiakenen verstaan,³⁸⁵ dan zou een goed deel van de opbrengst van de boeten aan de armverzorging worden besteed.

Met het bovenstaande kan worden volstaan. Wij zullen in het vervolg nog wel tuchtgevallen uit de dorpen afkomstig tegenkomen, maar speciale aandacht behoeft er niet aan te worden besteed. Want was zo'n geval eenmaal kerke-raadszaak geworden, dan had het verloop niets bijzonders meer.

Nog één opmerking. Van onderling vermaan of van aandringen daarop bepeurt men in deze 'ordonnances' niets. Het zal in de dorpen nog minder zijn voorgekomen dan in de stad. Gezien het peil van de dorpsgemeenten, dat zéker naar de maatstaven van Calvijn beoordeeld, laag zal hebben gelegen, kan dit niet verwonderen.

383 *L.c.*, I, p. 19, 'Pour remectre devant le Consistoire'. Van de opmerking van Köhler, *a.a.O.*, II, S. 625: 'Die kirchliche Jurisdiktion über die Landschaft liegt beim Konsistorium der Stadt in erster Linie, sodann beim Ortspfarrer und last not least beim châtelain', is zéker het slot onjuist. Onwelwillend is zijn kwalificatie van de 'châtelain' op S. 625: 'der Büttel als Vollstrecker und zugleich Garant der Kirchengucht', 's Mans aandeel in het 'remectre devant le Consistoire' komt overeen met dat van de 'officier' die in de stad ter beschikking van de kerkeeraad stond. *OS*, II, p. 358, 12.

384 *Reg. de la Comp.*, I, p. 19.

385 In de stad kende men 'deux especes' diakenen: 'procureurs et hospitalliers'. De taak van de 'procureurs' bestond vooral in het beheer van het armengoed, die van de 'hospitalliers' in de zorg voor de zieken en het uitdelen van voedsel aan de armen. *Ord. eed.*, *OS*, II, p. 340 s. Pfisterer in: *Bekennnisschriften — Kirchenordnungen* (Jacobs), S. 82, vertaalt 'procureurs' passend met 'Kastenpfleger'. Wanneer hij S. 79, Anm. 11, opmerkt dat de visitatieorde (zie blz. 277) 'die einzige Stelle, die ich kenne' is, waaruit wij weten dat er ook in de gemeenten op het land 'Kastenpfleger' waren, blijkt daaruit dat toen hij dit schreef de plaats in de onderhavige 'ordonnances' hem toen of niet bekend was of niet voor de geest stond.

III. DE PRAKTIJK

§ 21. HET APPARAAT

Op 20 november 1541 waren de *Ordonnances ecclésiastiques* door de Algemene Raad aanvaard. Kort daarop werden de ouderlingen benoemd en kon de kerkeraad zijn werk beginnen. Vermoedelijk 15 december 1541 hield deze zijn eerste zitting.³⁸⁶ Dat was op een donderdag, de in de *Ordonnances* als vergaderdag vastgestelde dag; van deze regel zou in de toekomst slechts zelden worden afgeweken.³⁸⁷ Als vergaderzaal stond de kerkeraad de kapittelzaal van het voormalige klooster, gelegen links van de St. Pierre, ter beschikking.³⁸⁸

De kerkeraad bestond aanvankelijk uit twaalf ouderlingen en vijf predikanten. Later kwam het tot een (meer) evenredige getalsverhouding.³⁸⁹ De burgemeester-ouderling, eerst wel, later niet gewapend met zijn ambtsscepter, presideerde. Was hij verhinderd, dan nam, waarschijnlijk iure suo, Calvijn zijn plaats in.³⁹⁰ De kerkeraad had een secretaris die hem door de Raad ter beschikking was gesteld.³⁹¹ Met uitzondering van de burgemeester-ouderling kregen de ouderlingen '2 solz' voor elke bijgewoonde vergadering.³⁹² Uiteraard kregen ook de predikanten geen vakatiegeld: hun ambt was immers tevens hun beroep.

Verreweg de meeste tijd besteedde de kerkeraad aan het werk waarvoor hij in het leven was geroepen: vermaning en tuchtoefening.³⁸³ De gevallen konden op verschillende wijzen bij hem in behandeling komen. Ze konden worden aan-

386 De *Reg. du Consist.* beginnen pas met het verslag van de tiende zitting, 16 febr. 1542 (OC, XXI, c. 291). Van die datum teruggerekend komt men, wekelijkse vergaderingen onderstellend, op 15 dec. 1541 als datum voor de eerste zitting. Daarvoor pleit ook dat de Raad op 8 dec. 1541 de eerste burgemeester-voorzitter benoemde, Domeine Darlod (OC, XXI, c. 288). *Herminjard*, VII, p. 414, en *Doumergue*, IX, V, p. 169, geven de voorkeur aan 6 dec., Kampschulte, *a.a.O.*, I, S. 432, aan 20 dec. 1541.

387 Soms wel. Vgl. geval ij, blz. 226 v.: 20 april 1546 was een dinsdag.

388 *Reg. du Conseil*, 3 juli 1543, OC, XXI, c. 317.

In de winter van 1549 genoot de kerkeraad enige weken gastvrijheid in het stadhuis omdat de kapittelzaal niet warm te krijgen was. Aldus een mededeling van de uitgevers van de OC: OC, XXI, c. 458 (onder 25 nov. 1549). Cornélius, *a.a.O.*, S. 416, Anm. 1, haalt een raadsbesluit aan van 17 dec. 1545 waarin men zou kunnen lezen dat de kerkeraad 's winters *altijd* ten stadhuize mocht vergaderen. Ook al zou men dit er terecht in lezen, blijktbaar werd het toch geen usantie.

389 Vgl. blz. 173.

390 Vgl. OC, XXI, c. 396: 'Calvin a présidé les séances: 24 février, 31 mars, 17 novembre. On peut en conclure qu'il était (tacitement?) regardé comme vice-président' (mededeling onder 6 febr. 1547).

391 Pfisterer, *a.a.O.*, S. 102.

392 *Reg. du Conseil*, 12 dec. 1541, 12 febr. 1543, OC, XXI, c. 289, 307. De gelden kwamen uit een kas gevormd door — niet door de kerkeraad, zoals Galiffe beweerde, maar — door de overheid opgelegde boeten. Vgl. Pfisterer, *a.a.O.*, S. 102, 105.

393 Voorts vroegen gedurende een aantal jaren de meningsverschillen met de Raad ten aanzien van de tucht vrij wat tijd.

gebracht door gemeenteleden die tevergeefs geprobeerd hadden hun broeder of zuster door persoonlijk vermaan tot betering des levens te brengen; ze konden aanhangig worden gemaakt door de predikanten en ouderlingen naar aanleiding van het door hen gebrachte huisbezoek, terwijl notoire zondaars aanstonds door iedereen bij de kerkeraad konden worden aangegeven.

Dat wil dus zeggen dat – al gebruikt Calvijn deze termen niet – een tuchtprocedure kon worden ingeleid op al de drie manieren die ook het kanonieke recht kende: 'per denunciationem' (op aangifte na herhaald persoonlijk vermaan), 'per inquisitionem' (op een aanklacht van een officiële autoriteit, in dit geval: de huisbezoekers) en 'per accusationem' (op beschuldiging van een particulier persoon, in dit geval een gemeentelid).³⁰⁴

Beza schrijft in 1571³⁸⁵ dat de kerkeraad ten aanzien van bedrivers van ernstige zonden (offendicula) en van personen die bij hem werden aangebracht omdat zij aan de privé vermaningen geen gehoor hadden gegeven, kon besluiten dezen voor zich te laten verschijnen, maar óók hen te doen bezoeken door twee van zijn leden; die laatste mogelijkheid noemt hij zelfs het eerst. Het is zeker niet uitgesloten dat zulke extra-huisbezoeken ook in Calvijns tijd al werden gebracht.

Overigens werd in maart 1556 besloten, in afwijking van wat daaromtrent in de *Ordonnances* was bepaald, dat de huisbezoeken zouden worden gebracht door twee ouderlingen, één predikant, 'ensemble le dizainier de chacune dizaine'.³⁹⁶ Een jaar later besloot men het nog weer anders te doen: nu zouden als huisbezoekers optreden een burgemeester, een predikant, een ouderling, een secretaris (men wilde ditmaal 'escripre les noms') en de hoofdman van tien.³⁹⁷ Op die manier kreeg het huisbezoek toch wel een sterk gemengd, burgerlijk-kerkelijk, karakter.

Toch was en bleef gewoonte huisbezoek, gebracht door één predikant en één ouderling vergezeld van de hoofdman van tien.³⁹⁸

In de *Registres du Consistoire*³⁹⁹ vinden wij meermalen aanwijzingen dat persoonlijk vermaan aan behandeling voor de kerkeraad was voorafgegaan.⁴⁰⁰ Maar wij krijgen niet de indruk dat dit dikwijls, laat staan altijd geschiedde, al was het, zoals men zich zal herinneren, ten aanzien van de geheime zonden voorgeschreven. De vraag is zelfs gewettigd of de *ambtsdragers* zich altijd wel aan dit voorschrift hielden. In maart 1547 sprak de Raad er zijn afkeuring over

394 Vgl. blz. 3; Pfisterer, *a.a.O.*, S. 40 f.

395 *Beza aan Bullinger*, 13 nov. 1571, in: Kingdon, *I.e.*, p. 210.

396 *Reg. de la Comp.*, II, p. 66. Het betrof hier een initiatief van de kerkeraad waarmee de Raad zich akkoord verklaarde.

397 Ditmaal heet het: *I.e.*, II, p. 72: 'Messieurs . . . ont ordonné'. Zij deden dit begin maart 1557.

398 Zó is 'noster mos'. Aldus Beza in de in aant. 395 aangehaalde brief. Kingdon, *I.e.*, s.p.

399 Wanneer er geen twijfel over bestaan kan dat uit deze *Registres* wordt geciteerd, wordt dit in het vervolg van dit hoofdstuk niet meer aangegeven.

400 Bv. in de gevallen b en k. Blz. 221, 223. Ook *OC*, XXI, c. 713 (6 april 1559).

uit dat sommige 'assistans aux consistoyres' de mensen soms al te lichtvaardig beschuldigden. En Calvijn kon bij die gelegenheid niet ontkennen dat men ze wel eens om 'choses fort legieres' had laten verschijnen. Hem werd toen gezegd dat hij voortaan niet meer mocht toelaten dat iemand opgeroepen werd wiens zonde op grond van ingewonnen informaties nog niet vaststond of niet openbaar was.⁴⁰¹

Overigens hield men zich aan de regel dat iemand alleen opgeroepen werd, wanneer daarover in de kerkeraad eenstemmigheid bestond.⁴⁰² In het algemeen kan men zeggen dat de kerkeraad op dit punt handelde zonder aanzien des persoons,⁴⁰³ al waren er uiteraard lieden die meenden dat hij het speciaal op hen had voorzien.⁴⁰⁴ In de loop der jaren zijn voor de kerkeraad mensen van allerlei slag en stand verschenen: ouderen, jongeren, ambachtslieden, dienstpersoneel, maar ook leden van de stedelijke élite en overheidspersonen.⁴⁰⁵

Over aanhangers van het oude geloof werd, als zij zich in de stad vertoonden, geen kerkelijke tucht geoeffend. Zo trad de kerkeraad niet op tegen een roomse vrouw die buiten stad en land van Genève woonde omdat — zo werd overwogen — 'elle n'est point des nôtres'.⁴⁰⁶ Ook niet tegen een franciscaner monnik uit Lyon die in de stad gebedeld had in de naam van God en Maria. De predikanten brachten hem onder ogen dat hij zich voor zijn optreden ten onrechte op het evangelie beriep, de Raad liet hem daarna zijns weegs gaan.⁴⁰⁷

Een enkele maal verscheen een recalcitrante knaap voor de kerkeraad, maar dat zal wel uitzondering geweest zijn.⁴⁰⁸

401 *Reg. du Conseil*, 25, 29 maart 1547, OC, XXI, c. 400 sqq.

402 *Calvijn aan Olevianus*, 25 nov. 1560, OC, XVIII, c. 236: 'ad iudicium ecclesiasticum nemo citatur, nisi ex communi sententia'.

403 Vgl. Lang, *a.a.O.*, S. 171.

404 21 dec. 1546 krijgt Calvijn van iemand het verwijt te horen dat dit niet de eerste keer is dat hij 'furieux' op hem is, dat hij blijkbaar al zijn woede tegen hem keert. 8 okt. 1551 verwijt een vrouw hem dat hij al lange tijd haat tegen haar koestert. OC, XXI, c. 391, 488.

405 Bv. verscheiden leden van de familie Favre, Jean Philibert Bonna, François Bonivard. Burgemeester Amblard Corne moest voor de kerkeraad verschijnen, toen hij zelf ouderling was (wegens dansen)! De kerkeraad bestrafte hem, en vermaande hem tegelijk om een ander euvel: 'supporter le grand plus que le petit'. Corne dankte voor het vermaan en verzocht zijn plaats in de kerkeraad te mogen behouden. 15 april 1546, OC, XXI, c. 378. Nog een voorbeeld: de secretaris Philibert Berthelier. OC, XXI, c. 475 (24 maart 1551).

Calvijns streven naar objectiviteit blijkt duidelijk uit zijn houding in de zaak tegen zijn schoonzuster, de vrouw van Antoine Calvijn, die overspel gepleegd had. Hij verklaarde in de kerkeraad dat 'il estoit grandement afflige en son cueur', verzocht het geval met wijsheid en zonder aanzien des persoons te behandelen en hem te verontschuldigen dat hij bij het onderzoek niet aanwezig wilde zijn. 27 sept. 1548, OC, XXI, c. 435.

406 Kohier, *a.a.O.*, II, S. 582.

407 *Reg. du Conseil*, 2 sept. 1546, OC, XXI, c. 387 sq.

408 Vgl. geval kk. Blz. 231.

De oproep om voor de kerkeraad te verschijnen werd, in overeenstemming met het hieromtrent in de *Ordonnances* bepaalde, overgebracht door een beambte van de overheid,⁴⁰⁹ een assistent van de 'lieutenant de justice'.⁴¹⁰ Op niet verschijnen werd gevangenisstraf gesteld.⁴¹¹

Het werk van de 'lieutenant' ten behoeve van de kerkeraad breidde zich langzamerhand uit.⁴¹² Hij bracht namens deze ook wel andere mededelingen over aan gemeenteleden,⁴¹³ en namens de Raad ook wel mededelingen aan de kerkeraad. In opdracht van de kerkeraad ging hij eens naar Lyon met een uittreksel uit de notulen om de broeders daar in te lichten over twee personen die zich in hun stad hadden teruggetrokken 'pour havoïr tenu de meschants propos de M. Calvin' en die deswege straf verdienden.⁴¹⁴ In 1561 en nog eens in 1562 uitte de kerkeraad de wens dat de 'lieutenant' een onderzoek zou instellen naar het bezoek aan de zondagse en donderdagse kerkdiensten.⁴¹⁵ De 'lieutenant' toonde ook wel eens meer ijver voor de stad en de kerk dan de overheid kon waarderen. Zo werd hij eens op de vingers getikt toen hij door dienstboden en bedienden had laten navorsen of hun heren en mevrouwen zich al dan niet aan verboden spelen schuldig maakten.⁴¹⁶

Ook van de hoofdmannen van tien (dizeniers) geldt dat van hen meermalen méér werd gevraagd dan in de kerkerode bepaald was.⁴¹⁷ Zo verzocht de kerkeraad in september 1542 aan de Raad, door de hoofdmannen van tien te laten nagaan welke personen in hun 'dizaine' in onmin met elkaar leefden en waar nodig voor de eerstvolgende avondmaalsviering een verzoening te bewerken.⁴¹⁸ En in januari 1550 besloot de Raad op verzoek van de predikanten een waarschuwing te doen uitgaan tot hen die in de kerk 'faire honneur au baptesme' en dan voor de preek weggaan, alsook de niet ingeschreven dienstboden te laten weten dat zij niet aan het avondmaal mogen deelnemen. Een en ander zou geschieden door de hoofdmannen van tien.⁴¹⁹

Door J. B. Galiffe en in navolging van hem ook door Kampschulte e.a. is beweerd dat de kerkeraad voor het opsporen van delinquenten ook gebruik

409 'ung de nous officieres'. OS, II, p. 358, 12.

410 Ygl. *Reg. du Consist.*, 12 maart 1562, OC, XXI, c. 775: 'assistans de M. le lieutenant'.

411 Reeds 23 dec. 1541 bleek dit nodig. OC, XXI, c. 289. Vgl. blz. 245, aant. 596.

412 Vgl. Kohier, *a.a.O.*, II, S. 578.

413 Zo werd aan François Favre 'hors le consistoire par lofficier' meegedeeld dat hij vanwege zijn 'rebellion' tegen de kerkeraad naar de Raad was terugverwezen. *Reg. du Consist.*, 3 febr. 1547, OC, XXI, c. 396.

414 *Reg. du Const.*, 16 juli 1562, OC, XXI, c. 784.

415 17 juli 1561, 12 maart 1562, OC, XXI, c. 754, 775. In 1561 was het argument: 'car tout le monde ne tient plus compte daller aux presches si ce nest quon les en chastie'. In 1562: 'Car aulcungs commencent a villipender les prédications'.

416 Vgl. Choisy, *Le.*, p. 110. Een geval waarin een bediende, overigens kennelijk eigener beweging, zijn meester aangaf: geval u. Blz. 226.

417 Hierbij moet worden aangetekend dat de Raad reeds voordat de kerkerode en de kerkeraad bestonden, aan de 'dizeniers' opdrachten gaf met betrekking tot de kerk. Vgl. *Reg. du Conseil*, 7 nov. 1541, OC, XXI, c. 302: de Raad draagt hun op te controleren of men donderdags wel naar de kerk en daarna aan het werk gaat.

418 *Reg. du Consist.*, 14 sept. 1542. OC, XXI, c. 302.

419 *Reg. du Conseil*, 20 jan. 1550, OC, XXI, c. 460.

gemaakt heeft van door de overheid betaalde spionnen.⁴²⁰ Op goede gronden is dit o.a. door Doumergue en Pfisterer weerlegd.⁴²¹ De raadsbesluiten waaraan voor bedoelde bewering wordt verwezen, maken wel gewag van spionnen, maar bedoeld worden spionnen ten behoeve van de veiligheid van de stad.

Men kon voor de kerkeraad gedaagd worden alleen of samen met anderen. De gang van zaken doet denken aan die bij een rechtzitting. De kerkeraad was ook een rechtbank, nl. een geestelijke. Er vond een verhoor plaats dat door Calvijn werd geleid.⁴²² Dikwijls werden getuigen a charge gehoord.⁴²³ Een oproep om als getuige a charge te verschijnen kon moeilijk worden geweigerd. Als excuus voor niet verschijnen werd familierelatie bv. niet geaccepteerd.⁴²⁴ De vrijwilligste getuigen zullen ongetwijfeld die kerkleden zijn geweest die tevoren al onder vier ogen hadden vermaand. Vaak zal echter aan de vrijwilligheid veel hebben ontbroken. Meermalen klaagde de kerkeraad erover dat de getuigen het met de waarheid niet nauw namen, als een van de oorzaken zag hij dat zij niet onder ede stonden. In augustus 1556 werd aan de kerkeraad de bevoegdheid verleend hen onder ede te horen; terzelfdertijd besloot de Raad aan de getuigen uit de dorpen een onkostenvergoeding te geven.⁴²⁵ Getuigen a décharge werden evenmin toegelaten als 'procureurs', zaakwaarnemers.⁴²⁶

Na de ondervraging nam de kerkeraad een besluit. Terwijl men in de *Registres du Conseil* telkens leest dat iets werd 'arreste', 'resoluz' of 'ordonne',⁴²⁷ worden in de *Registres du Consistoire*, de notulenboeken van de kerkeraad, de besluiten steeds ingeleid met: 'Le consistoire est de ladvis quon . . .',⁴²⁸ 'L'advis

420 Kampschulte, a.a.O., I, S. 429.

421 Doumergue, l.c., V, p. 173 ss.; Pfisterer, a.a.O., S. 95 f.

422 Telkens terugkerende woorden zijn: 'interrogue' — 'respond'; 'on luy a demande' — 'a dit'. Dat Calvijn de ondervraging leidde, blijkt uit de *Reg. du Consist.* overal. Vgl. OC, XXI, c. 33 (Bèze, *Vie de Calvin*): 'il faisoit les remonstrances au Consistoire'.

423 Vgl. de gevallen b, d en k. Blz. 221, 223. Voorts de *Reg. du Consist.* onder de data: 8, 25 aug., 8 sept. 1547; 5, 26 jan., 16 aug. 1548; 27 febr. 1550; 12, 26 nov. 1551; 27 febr. 1552; 22 febr. 1554; 11 maart 1557; 28 sept., 12 okt. 1559.

424 Mededeling onder 31 mei 1555, OC, XXI, c. 607: 'Le Syndic Bonna ayant refusé de déposer dans l'affaire Perrin sous prétexte de parentage, y est contraint par les Soixante'. — In de zaak tegen de predikant De Ecclesia speelden zijn collega's tegen hem voor de Raad diens zwagers uit. *Reg. de la Comp.*, I, p. 151 s.; *Reg. du Conseil*, 23 jan. 1553, OC, XXI, c. 534. Vgl. blz. 308, aant. 359, 362.

425 *Reg. du Conseil*, 24 juli 1556, OC, XXI, c. 644. De onkostenvergoeding zou moeten worden betaald 'par partie veincue'.

426 Maar tot 1734 kende men in Genève ook in de burgerlijke rechtspraak niet het recht op rechtsbijstand. Pfisterer, a.a.O., S. 42. — Een poging zich door een 'procureur' — Pierre Vandel — te laten bijstaan ondernam 31 dec. 1551 Jean Philibert Bonna. Of-schoon Vandel zei 'que Messieurs luy ont commande venir ici en compagnie ledict Bonna pour le conseiller', bleef de kerkeraad bij zijn mening alleen met Bonna te willen handelen: 'advis que ledit Bonna vienne seul sans procureur'. OC, XXI, c. 499.

427 Passim in de in OC, XXI, opgenomen *Annales Calviniani*.

428 Bv. OC, XXI, c. 309 (15 maart 1543).

du Consistoyre est quil. . .'⁴²⁹ of: 'Advis quil soit. . .'.⁴³⁰ Het onderscheid is merkwaardig genoeg om gesignaleerd te worden: men ontzag elkaar blijkbaar ook in de terminologie. Maar veel méér betekenis mag er niet aan gehecht worden: een 'advis' van de kerkeraad had factisch de kracht van een besluit.⁴³¹ De maatregelen waartoe de kerkeraad zo al besloot, komen in het vervolg ter sprake.⁴³² Hier moet nog met een enkel woord worden gewezen op de eensgezindheid die de predikanten en de ouderlingen in de kerkeraad gewoonlijk ten toon spreidden. Zij trokken zowel tegenover de gedaagden⁴³³ als tegenover de Raad meestal één lijn.⁴³⁴ Slechts een enkele maal bespeuren wij verschil van mening tussen de predikanten en de ouderlingen of tussen Calvijn en de burgemeester-voorzitter.⁴³⁵ Tussen de kerkeraad en de gedaagden kon het soms spannen; ook dat zullen wij nog nader zien.

§ 22. DE GEVALLEN

De tuchttoefening werd door de kerkeraad in december 1541 aanstonds ter hand genomen. Goed op gang kwam ze pas omstreeks 1546, toen het binnen het predikantencollege tot een redelijke mate van homogeniteit gekomen was en ook de ouderlingen langzamerhand op hun taak ingeschoten waren.⁴³⁶ Tot volle ontplooiing kwam het werk pas omstreeks 1555, toen de overheid aan de kerkeraad niet langer het excommunicatierecht betwistte.⁴³⁷

Het aantal tuchtgevallen uit de jaren van Calvijns werkzaamheid in Genève is niet exact aan te geven. Er bevinden zich in het archief van Genève niet minder dan twintig volumina *Registres du Consistoire* alleen al over het tijdvak Calvijn. Ze zijn nog nooit volledig uitgegeven en het is ook niet te verwachten

429 Bv. OC, XXI, c. 310 (22 maart 1543).

430 Bv. OC, XXI, c. 383 (17 juni 1546).

431 Vooral nadat de Raad in jan. 1555 had erkend, dat het recht van excommunicatie en van de opheffing ervan uitsluitend toekwam aan de kerk.

432 § 22 vv.

433 Een opvallend voorbeeld: 8 sept. 1547, OC, XXI, c. 412: wanneer de predikanten zich door het optreden van de gedaagde genoopt hebben gezien de vergadering te verlaten, probeert deze de achtergeblevenen 'Sieurs assistans' tegen hen uit te spelen: hij wil hèn wèl als 'ses princes' aanvaarden. Een van de ouderlingen antwoordt hem echter dat er hier geen 'principaute' is.

434 Vgl. het geval Bonna-Vandel, vermeld in aant. 426. Zie ook blz. 308 enaant. 356.

435 Bv.: 4 aug. 1547 meent de burgemeester-voorzitter dat de feiten, belediging van de fransen, niet voldoende zijn komen vast te staan. Hij wil de geciteerde vrouwen dan ook zonder meer laten heengaan. Calvijn deelt dit gevoelen niet. Besloten wordt de zaak aan de Raad voor te leggen. OC, XXI, c. 410.

In het algemeen geldt echter wat door Köhler, *a.a.O.*, II, S. 577, is opgemerkt: 'auf innerkonsistorialem Gebiete lagen die vorhandenen Spannungen nicht'.

436 lang, *a.a.O.*, S. 118 f.; Monter, *I.e.*, p. 126. Vgl. blz. 315 en aant. 405.

437 Köhler, *a.a.O.*, II, S. 613 f.

dat dit binnen afzienbare tijd zal gebeuren.⁴³⁸ De gepubliceerde fragmenten echter⁴³⁹ wettigen de uitspraak dat het aantal gevallen in de honderden gelopen heeft. Soms werd alleen al in één jaar aan enige honderden kerkleden voor korter of langer tijd het avondmaal ontzegd. Kohier geeft het volgende onvolledige overzicht van personen die door een avondmaalsverbod werden getroffen; het werd door hem ontleend aan de *Notes* van A. Cramer:⁴⁴⁰

9 augustus 1554	-	13 december 1554		22 namen
13 december 1554	-	9 april 1555		26 namen
9 april 1555	-	28 mei 1555		12 namen
28 mei 1555	-	27 augustus 1555		27 namen
Per jaar dus ongeveer 80				
29 augustus 1555	-	12 december 1555		29 namen
12 december 1555	-	31 maart 1556		29 namen
31 maart 1556	-	29 mei 1556		253 namen
30 mei 1556	-	28 juni 1557		113 namen
Per jaar dus ongeveer 150				
18 februari 1557	-	17 februari 1558	:	279 namen
23 februari 1558	-	16 februari 1559	:	274 namen
23 februari 1559	-	28 februari 1560	:	304 namen
28 februari 1560	-	27 februari 1561	:	235 namen
Per jaar dus ongeveer 273				
1 maart 1561	-	25 mei 1561	:	94 namen

Men ziet hoe de aantallen⁴⁴¹ voortdurend stegen.

438 Vgl. Monter, *l.c.*, p. 137 en 143, n. 22. Het zijn, zegt Monter, 'almost illegible volumes'. Dit oordeel stemt overeen met dat van de uitgevers van de *OC*, die in hun voorrede op de *Annales Calviniani* schrijven, dat zij van het opnemen van meer dan één geval dat de moeite waard scheen, moesten afzien omdat het hun 'absolument impossible' was 'l'affreux griffonage du secrétaire' te ontcijferen. 'A côté de celui-ci le secrétaire du Conseil d'état pourrait passer pour un calligraphe'. *OC*, XXI, c. 187 sq. Om nog een andere reden is een exacte opgave onmogelijk: een aantal processen verbaal is verloren gegaan. De uitgevers maken melding van lacunes van juni 1544 tot okt. 1545 en van okt. 1548 tot febr. 1550. *OC*, XXI, c. 339 (onder 3 juli 1544); c. 441 (onder 18 okt. 1548).

439 In A. Cramer, *Notes extraites de Registres du Consistoire de l'Eglise de Genève 1541–1818*, 1853, in (vermenigvuldigd) handschrift uitgegeven, en in de *Annales*, *OC*, XXI. De uitgevers van de *OC* hebben (XXI, c. 187 sq.) op Cramers werk de volgende kritiek: de keus schijnt niet altijd gelukkig; ook hij heeft zich 'très-naturellement' bij het lezen van de processen-verbaal meermalen vergist, en: 'sa propre écriture est presque tout aussi illisible que celle de l'original'.

440 *A.a.O.*, II, S. 614, Anm. 544. Cramer geeft zijn 'Extrait du registre du Consistoire de ceux, à qu'il a été défendue la cène' op p. 457 van zijn *Notes*. Wie het overzicht goed nagaat, zal merken dat het nogal merkwaardig samengesteld is en ook dat de berekening van het gemiddelde over het tijdvak 29 aug. 1555 •– 28 juni 1557 niet klopt. Het laatst vermelde gemiddelde (273) is door mij toegevoegd.

441 De gevallen uit de dorpen zijn hierbij inbegrepen, 'pour une assez forte proportion', adus Cramer, geciteerd bij Kohier, *a.a.O.*, II, das.

Toch bleef Calvijn zichzelf en anderen voorhouden dat men niet te haastig tot excommunicatie moest overgaan en in bepaalde gevallen zelfs helemaal niet. Zo schreef hij op 26 februari 1559 •— men lette op de datum en *tegelijk* op de zo juist vermelde, bepaald niet lage getallen avondmaalsverboden in diezelfde tijd — aan de predikant van Manslagt in Oost-Friesland, Menso Poppius:⁴⁴² 'Nalatigheid bij het opvoeden van de kinderen met excommunicatie te straffen lijkt mij te hard (*durum mihi videtur*). Zeker, de slapheid van de ouders moet worden berispt en zij moeten met alle mogelijke middelen worden gestimuleerd, zelfs dreigementen zijn daarbij toelaatbaar. Maar als er geen openlijke goddeloosheid, geen verachting [van de religie] en geen schanddaad van min of meer ernstige aard valt op te merken, dan is het beter mildheid vóór strengheid te laten gaan. Trouwens, de regel waaraan men zich bij kerkelijke strafmaatregelen houden moet, is altijd dat de strengheid niet over de vriendelijkheid mag zegevieren'.⁴⁴³

Iets verder beantwoordt Calvijn de vraag van Poppius, of zij die verzuimen de kerkelijke gemeenschap te dienen door de armen niet te ondersteunen, terwijl zij daar wèl toe in staat zijn, die gemeenschap wel waardig zijn, aldus: hier zijn vriendelijke vermaningen op haar plaats, maar geen 'kort bevel'.⁴⁴⁴

Dat het uitgesloten is alle tuchtgevallen te beschrijven is uit het bovenstaande wel duidelijk. Het is echter ook niet noodzakelijk om te bereiken waarom het ons vooral is te doen: het verkrijgen van een indruk van de bonte verscheidenheid van de gevallen alsmede van de wijze waarop deze behandeld werden. Met het oog daarop volgen hier de verslagen van enkele tientallen, niet zonder zorgvuldigheid gekozen gevallen.⁴⁴⁵ Het leek gewenst er enige orde in te scheppen; vandaar dat wij ze gerubriceerd hebben, ongeveer op dezelfde wijze als waarop Kohier dit destijds heeft beproefd.⁴⁴⁶

Terugval in het rooms-katholicisme

a. 'La dona' Jane Petreman gaat niet naar het avondmaal maar bezoekt elders de mis. Tijdens de ondervraging zegt zij dat de maagd Maria haar voorspreekster is en dat Maria 'est amie de Dieu et que la vierge Marie est fille et mere de Jesus Christ'. De kerkeraad spreekt uit dat men haar niet tot het

442 OC, XVII, c. 451—454.

443 'lenitatem rigori praeferris satius est. Atque haec omnino regula in censuris ecclesiasticis tenenda est, ne austeritas humanitatem superet' (452).

444 'respondeo, amicis monitionibus, non praeciso imperio hic esse locum' (453). Calvijn verwijst hierop naar Paulus die de korinthiërs niet dwong, maar hun vriendelijk vroeg om de armen te helpen (2 Kor. 8 : 9 vv.).

445 In tamelijk nauwe aansluiting aan de in OC, XXI, opgenomen franse teksten. Bij het samenstellen van hun bloemlezing gevallen lieten de uitgevers van de OC zich leiden door de gedachte dat men 'l'esprit et les tendances' moest leren kennen van de tucht die Calvijn in Genève wilde invoeren. OC, XXI, c. 187 sq. Ditzelfde stond mij bij de samenstelling van mijn, veel bescheidener, selectie voor ogen.

446 Kohier, a.a.O., II, S. 580 ff. Elke rubricering blijft overigens onvolmaakt: allerlei gevallen zijn (haast) even goed in een andere groep onder te brengen.

avondmaal kan toelaten, dat dit haar ontzegd wordt totdat 'la Seigneur luy touche le cueur' en dat zij 'dehors de lesglise' staat. 30 maart en 4 april 1542.⁴⁴⁷

b. Michel Naveta getuigt te hebben gezien dat de vrouw van Guillaume Defernex met pasen het avondmaalsbrood nam en dat in haar boezem legde en evenzo dééd alsof zij dronk. Hij is naar haar toegegaan en heeft haar gezegd dat zij er verkeerd aan deed zo het avondmaal te ontvangen. De vrouw zegt dat dit waar is: zij heeft de gewoonte de helft mee te nemen. Waarom weet zij niet, behalve de laatste keer: toen nam zij het mee voor haar min. Zij toont zich koppig en zegt dat er heus wel meer zijn die 'de la cene en leurs seins' meenemen. Maar zij wil niet zeggen van wie haar dit bekend is. Besloten wordt haar naar 'Messieurs' te zenden opdat dezen de zaak, die 'scandalle' is, zullen onderzoeken en 'y mettre ordre'. 5 mei 1547.⁴⁴⁸

c. Nicolas André, schoenmaker, heeft verklaard dat de paus een 'homme de bien' is, omdat hij weet dat deze 'maintient bonne iustice' en de armen helpt. Wat betreft diens 'mechancetez il les laisse a part'. Aangezien hij zich burger (citoyen) noemt, maar zich niet als een goed burger gedraagt en het de taak is van 'Messieurs' 'de cognoistre leurs citoyens', wordt besloten hem, naar hen te verwijzen, opdat zij hem vermanen zich te gedragen als de andere burgers, met name door 'les prédications' te bezoeken. Ook wordt hem het avondmaal verboden. 15 juli 1557.⁴⁴⁹

Godslasterlijke en ketterse beschouwingen

d. Verschillende personen getuigen dat een zekere Rubert heeft ontkend dat Christus ons heeft vrijgekocht van de zonde. Hij bevrijdde ons van onszelf en niet van de hel, want duivel en hel bestaan niet. De predestinatie heeft hij 'molt trop eretique' genoemd enz. Daarover door de kerkeraad vermaand, vraagt hij: 'si Ion avoit veu le dyable?' Met betrekking tot de Heilige Schrift zegt hij, dat 'la droicte escripture cestoit le cueur' en de Schrift 'cestoit que papier et encre'. Enz. Aangezien men hem al dikwijls tevergeefs heeft vermaand en hij niet ophoudt 'de semer telle faulse doctrine', wordt besloten 'Messieurs' hiervan op de hoogte te stellen 'pour en purger la ville'. 6 juli 1553.⁴⁵⁰

e. François Jaquet heeft naar aanleiding van wat sommigen zeiden tijdens de brand in de toren van de S. Pierre, ni. dat deze was uitgelokt door de aanwezigheid van een kruis, gezegd dat zij die zo spraken 'bêtes' en 'hérétiques' waren en dat God zich niet mengt in zulk soort zaken. Hem wordt aangezegd

447 OC, XXI, c. 292 sqq.

448 OC, XXI, c. 403.

449 OC, XXI, c. 669.

450 OC, XXI, c. 544.

dat hij zijn zonde moet belijden en God om genade moet smeken; anders zal hem het avondmaal worden ontzegd. 29 oktober 1555.⁴⁵¹

f. Jean-Baptiste Iustiniano, italiaan, is opgeroepen om van hem te vernemen hoe hij staat tegenover de leer van Valentino [Gentilis], Hij erkent die aangehangen te hebben maar daar nu spijt van te hebben. Hem wordt gezegd 'saint Iehan en sa canonique' te lezen; daar zal hij vinden dat 'nostre seigneur Iesus crist est le vray dieu eternel et auquel gist nostre salut'. Op de vraag of hij dit zó gelooft, antwoordt hij dat hij gelooft wat de kerk gelooft, want verder is hij in de Schrift niet erg thuis. Omdat hij niet ondubbelzinnig wil belijden (absolument confesser) 'que nostre seigneur soit le mesme dieu qui a este adore par les Israélites' wordt besloten hem het avondmaal te verbieden en hem naar de italiaanse predikant te verwijzen om tegenover deze rekenschap af te leggen van zijn geloof. Mocht aan deze predikant blijken dat hij niet goed is onderlegd en niet bereid is te herroepen, dan moet deze 'Messieurs' daarvan verwittigen met het verzoek de man te verdrijven naar Lyon waar hij vandaan gekomen is. 3 september 1562.⁴⁵²

g. De italiaan Fausto Zucchi heeft gezegd dat God 'nest pas le Dieu qui autrefois a este adore par les Israélites . . . mais que cest ung dieu sorty de luy'. Voor de kerkeraad komt hij hierop terug zodat deze besluiten kan hem te laten heengaan 'avec admonition' en met de mededeling dat 'sa confession est bonne et recevable'. 24 september 1562.⁴⁵³

*Gebrekkige geloofskennis en dubieuze geloofsopvattingen*⁴⁵⁴

h. Jane, de vrouw van Jean Corajod, de waard van 'De Gouden Leeuw', verklaart dat zij meermalen naar Étrambrière gaat om er werkzaamheden te verrichten zoals het verzorgen van haar have en vee. Zij hoort dan geen preek want die is daar niet, maar zij gaat ook niet naar de mis. Zij zegt dat zij het gebed des Heren en de geloofsbelijdenis kent, maar kan er niets van opzeggen. Zij bidt in haar hart, zegt zij, want woorden betekenen niets als het hart ze niet

451 OC, XXI, c. 652. Vgl. Moelier, *Reichsstadt und Reformation*, S. 12, met betrekking tot de stad in de late middeleeuwen: 'Naturkatastrophen und Feuerbrünste sind Gottes Strafe für die Sünden der Stadt'. Uit het geval van Jaquet blijkt dat men er in Calvijns tijd te Genève ook zo over dacht. En ook later: toen de stad in 1568 door de pest werd getroffen, kwam een deputatie van de predikanten onder leiding van Beza de Raad mededelen, 'qu'ils estiment que la verge de Dieu que nous sentons maintenant vient du mépris de la parole de Dieu. Et notamment des grandes usures qui régnent au milieu de nous'. Biéler, *Calvin, prophète*, p. 47.

452 OC, XXI, c. 787 sq.

453 OC, XXI, c. 790.

454 In tál van gevallen werd een onderzoek naar de geloofskennis ingesteld, ook al was de aanleiding tot het verschijnen voor de kerkeraad in heel iets anders gelegen. Vgl. Kohier, *a.a.O.*, II, S. 586.

zegt. Ze vast nog en vindt dat goed, want zij heeft zo geleefd als 'ses predecesseurs lont enseigne'. Als zij het avondmaal ontvangt, gelooft zij het te ontvangen tot redding van haar ziel. De kerkeraad spreekt uit, dat zij ditmaal het avondmaal niet mag ontvangen,⁴⁵⁵ vaker in de stad moet blijven, 's zondags 'les sermons et le catechisme' moet bijwonen, zich met meer ijver dan in het verleden moet toeleggen op de dienst van God, 'confession de crestienne' moet doen en niet naar het dorp moet gaan om er voor langere tijd te verblijven,⁴⁵⁶ maar hier het Woord van God moet volgen. 21 december 1542.⁴⁵⁷

i. Claude Tappugnier, gereedschapssmid, is opgeroepen 'a cause des bonnes oeuvres'. Hij verklaart van gevoelen te zijn dat hij verlost zal worden door de barmhartigheid van God en door de goede werken. Hij gelooft dat God in goede werken een welgevallen heeft en dat het door zijn genade is, dat een mens ze kan doen. Hij bidt tot de maagd Maria en ook voor de doden; hij meent dat Maria voor ons kan bidden. Hij wordt vermaand. 5 april 1543.⁴⁵⁸

j. Jean Dalphin, slager, heeft tijdens het verkopen van zijn vlees zedeloze taal geuit en God gelasterd. Desgevraagd kan hij het gebed niet in het frans opzeggen, wel in het latijn. Zo ook het Ave Maria, het Credo en het Benedictus, maar wat hetgeen hij opzegt, betekent, weet hij niet. Hij zegt ook nog 'les graces' op in het latijn en 'Animae fidelium defunctorum requiescant in pace', wat een 'chose terrible et detestable' is. Op de vraag of hij deelneemt aan het avondmaal antwoordt hij bevestigend, hij doet dat al ongeveer vijftig jaar. Besloten wordt hem een termijn van een maand te geven, dan moet hij hier terugkomen. Verder zal men hem morgen voor 'Messieurs' doen verschijnen 'pour y mettre ordre', want 'eest grosse chose', en men zal in elk geval vragen of 'Messieurs' aan de 'Magister de l'ospital' opdracht willen geven hem te leren bidden. 3 december 1545.⁴⁵⁸

Niet bijwonen van prediking en avondmaal

k. Roger Dupont verklaart dat hij ongeveer zes weken geleden op een zondag Meester Anthoyne⁴⁶⁰ heeft opgewekt 'a aller au catechisme' maar dat deze toen zei dat hij er al een hele tijd niet geweest was en dat de leer van predikanten die priester of monnik geweest waren, waardeloos was. Er wordt nog meer tegen Anthoyne ingebracht, o.a. dat hij beweerd heeft dat een overheid niet nodig is.

455 'quelle ne recepve pas la presente cene'.

456 Anders zullen 'Messieurs' niet tevreden over haar zijn en zal zij er 'sans la licence de Messieurs' niet naar toe mogen.

457 OC, XXI, c. 306.

458 OC, XXI, c. 310.

459 OC, XXI, c. 366.

460 Anthoyne was kleermaker, zo blijkt uit *Reg. du Consist.*, 25 aug. 1547, OC, XXI, c. 410.

Hij toont zich zeer hardnekkig en wil noch naar rede noch naar de Heilige Schrift luisteren.⁴⁰¹ Besloten wordt de zaak naar 'Messieurs' te verwijzen. 30 augustus 1547.⁴⁸²

1. Pierre Ameaux antwoordt op de vraag waarom hij niet geregeld naar de kerk gaat, dat hij de laatste vier maanden ziek geweest is, maar ook dat hij nooit naar de preek kon gaan of de predikant gaf hem 'quelque coup de bec' zonder dat hij wist waarom. Tegen Calvijn heeft hij de grief dat deze hem uit de gevangenis had kunnen helpen maar dat niet gedaan heeft. Calvijn zegt dat hier een misverstand in het spel is; van een dergelijke wreedheid moet men hem niet verdenken. Ameaux vraagt Calvijn op de knieën om vergeving omdat hij hem zo verdacht heeft. Hij mag vertrekken met de vermaning dat hij geregeld de prediking moet bijwonen en aan de sacramenten moet deelnemen. 19 april 1548.⁴⁶³

Dat Ameaux zichzelf tamelijk gelijk bleef, blijkt uit de *Registres du Conseil* van 25 mei 1551: Calvijn brengt Ameaux aan bij de Raad omdat hij niet naar de kerk gaat. Voor de kerkeraad had Ameaux verklaard dit niet te doen omdat preken z.i. voor de ongelovigen bestemd waren. En naar het avondmaal ging hij niet omdat dat volgens hem 'une mauvaise chose' was. Hoewel geciteerd, was hij niet voor de kerkeraad verschenen; hij beweerde ziek te zijn. 'Remonstrances'.⁴⁶⁴

m. Calvijn zet voor de Raad uiteen dat een vrouw, genaamd Landru, in de kerkeraad is vermaand omdat zij niet aan het avondmaal wil komen en onverzoenlijk blijft. Op het vriendelijk vermaan heeft zij 'fierement et de grand arrogance' gereageerd. De Raad besluit dat zij ook deze keer nog zal worden vermaand zich met 'la Dame de Falies' te verzoenen en aan het avondmaal deel te nemen. En aanstaande donderdag moet zij in de kerkeraad vergeving vragen voor haar beledigende optreden. Doet zij dit niet, dan zal zij uit de stad worden verbannen. 28 januari 1551.⁴⁶⁵

Belediging van Calvijn, de andere predikanten en de kerkeraad, oneerbiedigheid

n. Anthoine Berthollet, huisknecht, wordt ervan beschuldigd dat hij sprekende over een preek van Calvijn deze niet 'M. Calvin' maar 'Calvin' noemde en gezegd had dat diens preken 'plustost en ruine quen edification' strekten, 'paree quil ne faisoit que parler du dyable'. De beschuldigde ontkent; de zaak wordt verdaagd. 12 augustus 1557.⁴⁶⁶

461 'avec grande opiniatrete ne se voulant fonder en rayson ni en autorite de la sainte escripture'.

462 OC, XXI, c. 411.

463 OC, XXI, c. 424 sq.

464 OC, XXI, c. 482 (*Reg. du Conseil*).

465 OC, XXI, c. 472 sq. (*Reg. du Conseil*).

466 OC, XXI, c. 672.

o. Dominique Monathon is ervan beschuldigd dat hij gezegd heeft, dat de predikanten de bedoeling van Paulus niet begrepen en hem maar uitlegden zoals zij wilden. Verschillende getuigen verklaren dat hij ook de predikanten op het oog had, toen hij het had over lieden die aten zonder te werken en tevens dat hij zich in vijandige zin over de franse ballingen uitgelaten had. Hem wordt het avondmaal verboden en hij wordt naar de Raad verwezen. 12 oktober 1559.⁴⁶⁷

p. Jean Philibert Bonna wordt vermaand omdat hij donderdag al te lucht hartig uit de kerkeraad weging, ook *omdat* hij er gedragingen op na houdt 'que sont scandale suyvant lordre du consistoire'. Zelfs nu draagt hij een boeketje op zijn muts. Hij verontschuldigt zich en zegt dat als men vindt dat hij onbehoorlijk is opgetreden, men hem maar voor 'son iuge ordinaire et devant Messieurs' moet laten verschijnen en dat hij hier geweest is als vertegenwoordiger van 'Messieurs'. 5 maart 1551.⁴⁶⁸

q. Jaques Pichard wordt ervan beschuldigd jongstleden zondag in de S. Gervais tijdens de dienst zo'n lawaai met zijn stoel te hebben gemaakt dat het door heel het kerkgebouw weerklonk. Toen hij merkte dat de preek toch doorging liep hij hoofdschuddend weg. Bovendien heeft hij vroeger eens iemand beledigd door hem baviaan (baboin) te noemen omdat deze persoon hem tijdens de preek wakker had gemaakt. Hij wordt naar 'Messieurs' verwezen; bovendien wordt hem tot kerstmis het avondmaal ontzegd. Hij zal een bezoek moeten afleggen bij de predikant Dupont 'pour se purger de la poavre intention quil a de son salut et apprendre la vraie'. 14 oktober 1557.⁴⁶⁹

Belediging van franse immigranten

r. Een knecht van Claude du Pan verklaart gehoord te hebben dat iemand tegen een apothekersbediende zei, dat hij als er oorlog kwam, liever op de fransen dan op de vijanden zou losslaan, en dat Calvijn, een vreemdeling, over alle inkomsten van de stad beschikte. Besloten wordt aan 'Messieurs' te vragen om maatregelen tegen zulke infame uitlatingen. 3 maart 1547⁴⁷⁰

s. Rolland Tacon wordt ervan beschuldigd gezegd te hebben: God zij vervloekt vanwege al die fransen die hier het leven duur komen maken. Hij draait de predikanten zijn achterwerk toe⁴⁷¹ en wil ondanks het bevel van de burgemeester Maître Reymond [de predikant Raymond Chauvet] niet gehoorzamen en antwoorden, met grote heftigheid verklarend dat hij alleen de burgemeester

467 OC, XXI, c. 722.

468 OC, XXI, c. 474.

469 OC, XXI, c. 677.

470 OC, XXI, c. 399.

471 'tournant le cul contre les ministres'.

zal gehoorzamen. Hij wordt naar de Raad verwezen. 24 april 1550.⁴⁷²

t. Pierre Dulcis, geciteerd wegens anti-franse uitlatingen, erkend gezegd te hebben tegen een fransman die in zijn kelder was om wijn te kopen maar deze niet wilde hebben omdat hij volgens hem troebel was: het kleinste rad moet altijd het meeste lawaai maken. Maar dat is dan ook het enige geweest. Besloten wordt hem het avondmaal te ontzeggen omdat hij niet alleen een aanval op de fransen maar ook op het evangelie gedaan heeft. 27 februari 1561.⁴⁷³

Onzedelijkheid

u. Jeanne Marniere bekent een nacht met Claude Curtin naar bed te zijn geweest. Een bediende van Curtin, François Bardet, heeft het geval aangebracht. Besloten wordt haar naar 'Messieurs' te zenden met het verzoek óók een onderzoek in te stellen naar andere 'paillardises' waarvan zij verdacht wordt. 13 oktober 1547.⁴⁷⁴

v. Françoise de Coligny erkent dat zij, toen de moedermelk haar na de dood van haar kind koorts en veel pijn bezorgde 'ung petit chien' gezoogd heeft. Calvin brengt haar onder het oog, 'que cella est scandalle et que cestoit sorti de toute civilité'. Zij vraagt om vergeving en zegt dat zij dit als het Gode behaagt nooit weer zal doen. Op deze wijze toont zij berouw. 23 februari 1458.⁴⁷⁵

w. Jean le Brayard worden vermaningen toegediend omdat hij 'a pisse dedans leglise de S. Pierre en la chapel du cardinal'. Hij belijdt dat hij verkeerd gehandeld heeft en smeekt God om genade. 14 augustus 1550.⁴⁷⁶

x. Tot de 'causes disciplinaires' die in juni 1556 door de kerkeraad bij de Raad werden ingediend, behoorden ook die van iemand die zijn handen gelegd had 'sur les parties honteuses' van een meisje, en van een ander die een dienstmeisje vijf stuivers had gegeven 'pour quelle luy monstrast ses parties honteuses'.⁴⁷⁷

Dansen en onbetamelijke liederen

ij. Jacques Gruet, die wegens dansen vroeger reeds voor de kerkeraad is verschenen maar toen ontkende en de kerkeraad wat voorloog, en Pierre Moche

472 OC, XXI, c. 463. Blijkbaar werd hem ook het avondmaal verboden. Daartegen protesteert hij tenminste voor de kerkeraad op 12 juni 1550. OC, XXI, c. 465.

473 OC, XXI, c. 744.

474 OC, XXI, c. 415.

475 OC, XXI, c. 421.

476 OC, XXI, c. 467.

477 OC, XXI, c. 642.

die ook gedanst heeft, zijn beiden in de gevangenis geweest en naar de kerkeraad gezonden om vermaand te worden.⁴⁷⁸ Gruet geeft toe verkeerd gedaan te hebben met te liegen. Hij heeft ook Calvijn belasterd door te beweren dat deze in een preek zou hebben gezegd, dat dansers losbollen (ruffians) waren. Calvijn zet dat recht: hij heeft gezegd dat dansen tot losbelligheid leidt. De zaak wordt tot donderdag verdaagd. 20 april 1546.

Gruet 'et autres' worden vermaand. Allen zijn 'dung bon volloir davoit repentance'. 22 april 1546.⁴⁷⁹

z. Twee predikanten hebben gehoord dat in het huis van Philibert Bonna 'la chanson Verdurette' werd gezongen. Bonna zegt 'avec grosse arrogansse' dat zij dat niet waar kunnen maken. Op de hem toegediende vermaningen reageert hij fel. Besloten wordt dat 'tout le consistoire' morgen naar 'Messieurs' zal gaan om hun mede te delen 'quon ne le trouve cappable de recevoir la cene'. 30 maart 1553.⁴⁸⁰

aa. Humbert Tardif, vrachtrijder, wordt ervan beschuldigd in de herberg van Divonne 'une villaine chanson' gezongen te hebben:

'Moeder, ik wil Robin.
Robin is naar de hel gegaan,
Goed bewapend om er Calvijn uit te halen.
Moeder, ik wil Robin.'⁴⁸¹

Tardif ontkent. Hij heeft wel een liedje gezongen, maar in het duits en wat daarin stond, weet hij niet. Besloten wordt hem het avondmaal te ontzeggen en hem naar 'Messieurs' te verwijzen om gestraft te worden. 2 november 1559.⁴⁸²

Verboden spelen

bb. Tyvent Mathes, wever, wordt ondervraagd omdat hij zou hebben gespeeld en gezegd zou hebben dat ook de predikanten speelden. Hij antwoordt dat hij al in vijf weken niet gespeeld heeft en ontkent gezegd te hebben, dat als de predikanten met dobbelstenen speelden, hij dat ook wel kon doen. Wel weet hij van een predikant uit Orléans die ten huize van Hugonin om vijf stuivers gespeeld heeft met M. Saint Victeur;⁴⁸³ over een predikant van deze stad heeft

478 'envoyes pour leur faire remonstrances'.

479 OC, XXI, c. 379.

480 OC, XXI, c. 538.

481 'Ma mere ie veulx Robin, Robin est aile en enfer tout arme pour aller quérir Calvin, ma mere ie veulx Robin'.

482 OC, XXI, c. 723.

483 François Bonivard. Vgl. over hem blz. 247 en aant. 611.

hij niet gesproken. De predikant zou om de kaarten hebben gevraagd. Besloten wordt Hugonin, zijn vrouw en M. de Saint Videur te horen. 18 december 1543.

Bonivard erkent met anderen 'fort publiquement' gedamd te hebben. Hij zegt niet te weten dat spelen met dobbelstenen verboden is. Hij heeft alleen met 'gens de bien' gespeeld. Nooit speelde hij met 'ung prescheur de la parolle de Dieu'. Op de vraag waarom hij gespeeld heeft, antwoordt hij 'que eest ung peu de passer le temps de sa vieillesse'. Hugonin verklaart dat de bewering omtrent het spelen met kaarten door bepaalde predikanten niet op waarheid berust. M. de S. Victeur heeft slechts eenmaal in zijn huis gespeeld, zonder dobbelstenen, en lang geleden: sinds vijf, zes jaar is er bij hem niet meer gespeeld. Alleen heeft Clément Marot hier een poosje geleden een spelletje tric-trac gedaan. Een predikant, hetzij van deze stad hetzij van buiten, heeft hij niet zien spelen. Zijn vrouw Marie verklaart dat zij in hun huis nooit kaart- of dobbelspel gezien heeft. 20 december 1543.⁴⁸⁴

cc. 29 personen verschijnen voor de kerkeraad omdat zij kaart gespeeld hebben. In aanmerking nemend dat zij reeds door 'M. le lieutenant' gestraft zijn, wordt besloten hen te laten gaan 'avec admonitions'. 19 maart 1562.⁴⁸⁵

Drukken van bedenkelijke geschriften

dd. Gabriel Wenger wordt vermaand ter zake van zijn drukkerij, met name van de almanakken waarin verschillende 'superstitions' voorkomen zoals 'le iour bon de avoir compagnie des femmes etc.' Hij antwoordt dat hij dankbaar zou zijn als men hem de overbodige dingen aanwees. Besloten wordt dat hij voortaan geen almanakken en andere dingen meer zal mogen drukken zonder voorkennis van 'Messieurs' en dat hij van de almanak van dit jaar twee exemplaren ter correctie moet inleveren. Hij belooft ze Maître Abel [de predikant Abel Poupin] ter hand te zullen stellen. 6 januari 1547.⁴⁸⁶

ee. Louis Vittel wordt berispt omdat hij verzen (un huictain) ter ere van Calvijn heeft gepubliceerd. 3 oktober 1560.⁴⁸⁷

484 OC, XXI, c. 327. Een beslissing van de kerkeraad wordt niet vermeld.

485 OC, XXI, c. 776.

486 OC, XXI, 393. De zaak van de almanakken keerde telkens terug: 6 sept. 1548, 23 dec. 1549, 12 okt. 1553. OC, XXI, c. 433, 459, 555. Hoezeer met name de predikanten er prijs op stelden dat wat de geneefse persen verliet godsdienstig en zedelijk verantwoord was, blijkt uit het voorstel waarmee zij zich 16 jan. 1559 tot de Raad richtten: men vertrouwe hun de preventieve censuur toe, 'a peyne de la vie' zou zonder hun toestemming in de tekst niets meer mogen worden gewijzigd. Het voorstel werd aanvaard. OC, XXI, c. 710. De drukkers gaven méér reden tot klacht: 25 mei 1559 droeg de kerkeraad aan twee predikanten en een ouderling op hun aan te zeggen dat zij zelf vaker naar de kerk moesten gaan en hun personeel vaker moesten laten gaan; de tijd die dat nam, konden zij in hun zaken wel terugvinden! OC, XXI, c. 716.

487 OC, XXI, c. 736.

Diversen

ff. 'Jane> vrouw van Francoys Bossey, koperslager, beschuldigd van poging tot zelfmoord door zich te verdrinken in de rivier, antwoordt dat zij de oorzaak ervan weet: gisteren, toen zij de kleren van een [van de] kind[eren] ging wassen, kreeg zij een opwelling om zich te gaan verdrinken; zij gaf zich geheel en al aan God over, ze was bevangen door een kwade impuls: vanuit haar huis begaf zij zich naar Eaux-Vives, dacht te moeten *sterven en* begaf zich in het water tot even boven het middel, omdat zij olie had omgegooid en bang was voor de toorn van haar man, en omdat hij een huis had gekocht dat niet betaald was en omdat zij twee kindertjes hadden voor wie zij vreesde dat zij zouden worden lastig gevallen; zij ging trouwer naar de kerk dan vroeger en had de laatste keer deelgenomen aan het avondmaal, zij verklaarde dat zij zich alleen maar had uitgekleeft om de kleren te pakken, die op het water wegdreven.

Francoys Bossey, koperslager, burger van Genève en echtgenoot van genoemde Jane is vermaand. Hij begrijpt niet waarom: hij gaat trouw naar de kerk, houdt de feestdagen en wat zijn vrouw betreft, hij begrijpt niet hoe een avontuur als dat van gisteren haar overkomen is. Het was vanwege het geld dat hij verschuldigd was voor het huis; hij had haar altijd een rechtschapen vrouw gevonden, nooit had hij haar verbitterd, en haar nooit van zinnen beroofd gezien, zoals gisteren.

De genoemde Jane is vermaand en naar haar kindertjes gegaan. Zij heeft het gebed [des Heren] en de geloofsbelijdenis opgezegd'. 25 oktober 1543.⁴⁸⁸

gg. Aan Ami le Gagnet wordt gevraagd of het waar is dat hij 'ung dyable familier' gekocht heeft. Hij ontkent dit maar laat wel een stukje ivoor zien waarin zich een stukje (ung fragment) bevindt dat 'dyable noir' wordt genoemd. Hij zegt dat een te Lausanne woonachtige kramer het hem in bewaring gegeven heeft met het verzoek het hem terug te geven en niet te beschadigen omdat het niet van hem was. Burgemeester Des Arts houdt het voorwerp achter om het morgen 'a MM. nous supperieurs' te tonen. 3 december 1545.⁴⁸⁹

hh. De kerkeraad houdt zich bezig met de woekeraars. De beschuldigten worden naar de Raad verwezen; Calvijn zal het rapport opstellen. 10 juni 1549.⁴⁹⁰

De zaak kwam naar aanleiding van dit rapport in de Raad 1 juli d.a.v. aan de orde. Voorgesteld werd aan de zaak goede aandacht te besteden opdat een en ander niet ongestraft zou blijven.⁴⁹¹

488 OC, XXI, c. 322. Vanwege de bijzondere tragiek heb ik dit geval zo getrouw mogelijk vertaald weergegeven. Eaux-Vives was een buurtschap, gelegen op de linkeroever van de Rhône aan het meer. Vgl. Heyer, *l.c.*, p. 215, 231.

489 OC, XXI, c. 366.

490 OC, XXI, c. 667.

491 OC, XXI, *ibidem*. — Hoe Kohier, *a.a.O.*, II, S. 586, uit deze teksten kan

Het vraagstuk van de rente en woeker was in Genève voortdurend actueel. Calvijn had met het kanonieke renteverbod gebroken.⁴⁹² Wanneer Christus in Luk. 6:35 zegt, dat wij moeten lenen zonder te hopen iets terug te ontvangen, bedoelt Hij volgens Calvijn daarmee niet een absoluut renteverbod, wèl dat wij moeten breken met de kwalijke gewoonte van de wereld 'de regarder premièrement la ou l'argent se peut mettre seurement'.⁴⁹³ Mais plustost il failloit ayder les pauvres ver lesquelz l'argent est en dangier'. Wie aan een arme die in nood verkeert, geld leent tegen rente, is een 'larron et usurier devant Dieu'. En zo iemand kan zich niet verschuilen achter de 'loy generale' van de overheid die bepaalt, 'qu'on prenne cinq pour cent', want die wet heeft betrekking op het handelsverkeer.⁴⁹⁴

Calvijn maakte een scherp onderscheid tussen 'crédit de secours consenti au pauvre et destiné à l'achat de biens de consommation' — z.i. was dâârvan meestal sprake in de bijbelse woekerverboden — en 'le prêt de production, ou crédit d'entreprise'.⁴⁹⁵ Bij het verlenen van een 'hulpcrediet' mocht géén, bij het verstrekken van een zakencrediet wèl rente worden bedongen. Het voor geoorloofd verklaren van de rente⁴⁸⁸ bracht menig inwoner van Genève in de verzoeking, als hij de kans kreeg, woeker te vragen. Zelfs onder de predikanten zijn er geweest die aan deze verzoeking niet altijd weerstand konden bieden.⁴⁹⁷ Overigens hebben juist zij de overheid bij herhaling op het euvel van de woeker geattendeerd.

Soms bleek het nodig de rentevoet te verhogen: in 1538 was deze vastgesteld op 5%, in 1557 werd hij op 6% % gebracht.⁴⁹⁸ Deze wijziging kwam tot stand in overleg met de predikanten;⁴⁹⁹ het is welhaast zeker dat dezen in

afleiden dat de Raad aan de kerkeraad de opsporing van de schuldligen toevertrouwde, is mij een raadsel.

492 Vgl. Biéler, *Pensée économique*, p. 455: 'On sait que Calvin est le premier théologien qui ait levé le veto que l'Eglise chrétienne a fait peser sur le trafic de l'argent depuis ses origines'.

493 *Calvijn aan De Sachin*, 7 nov. 1545, OC, X a, c. 456. Over deze brief handelt uitvoerig Biéler, *l.c.*, p. 456 ss. Vgl. Biéler, *Calvin prophète*, p. 34.

494 Vgl. *Sermons sur Deut.*, P. IV, OC, XXVIII, c. 121 (Deut. 23 : 18–20).

495 Biéler, *l.c.*, p. 37 s.

496 In *feite* werd in Genève reeds in de vijftiende eeuw het vragen van rente toegestaan 'en dépit des sévères interdictions canoniques'. Biéler, *l.c.*, p. 41.

497 De Ecclesia bv. Vgl. blz. 304, 306. Vgl. Biéler, *Pensée économique*, p. (160.) 370: 'Calvin a constamment attiré l'attention des pasteurs sur la tentation de l'argent. L'usure leur était strictement interdite. Et il a même souhaité qu'ils s'abstinsent de toute activité financière, telle que le prêt à intérêt'.

Colladon, *Vie de Calvin*, OC, XXI, c. 113, deelt mee dat zelfs Calvijn voor woekeraar is uitgemaakt, 'chose si ridicule' dat zelfs iemand die Calvijn slechts een beetje gekend heeft, niet om een weerlegging van die leugen zal vragen. Vgl. Biéler, *Calvin prophète*, p. 45.

Enkele predikanten die bij zakelijke transacties abnormaal hoge winsten wisten te maken waren François Bourgoing en Nicolas des Gallars. Maar zij waren uitzonderingen. Ook van andere predikanten zijn ons wel transacties bekend, maar daarbij was van overtreding van de stedelijke edicten met betrekking tot de rente geen sprake. Kingdon, *Economie behaviour*, p. 35–38.

498 Biéler, *l.c.*, p. 42, 44.

499 Biéler, *l.c.*, p. 44.

hun overwegingen vooral rekening hielden met de vraag, of de verhoging voor de minder bedeelden geen al te nadelige gevolgen zou hebben.⁵⁰⁰

ii. Etienne Ringon, Spanjaard, en Claude Thissier de Beaulieu, zijn verschenen om te belijden dat zij, na hier enige tijd te hebben verbleven en aan het avondmaal te hebben deelgenomen, het oor hebben geleend aan zekere verleiders, die hen naar de anabaptisten in het koninkrijk Moravië hebben gebracht, waar zij zich hebben laten herdopen en aan hun verfoeilijke samenkomsten (maudictes assemblees) hebben deelgenomen. Na daar vijf maanden met hen te zijn omgegaan, heeft de Heer hun het hart geraakt, zodat zij hun zonde inzagen en ervan terugkwamen. Nu vragen zij God en de kerk om vergeving. Besloten wordt hen naar 'Messieurs' te verwijzen om van dezen te vernemen dat zij aanstaande zondag in de S. Pierre 'au grand presche reparation' moeten doen. 5 juni 1561.⁵⁰¹

jj. Michel Blanchier, drukker, is met enige anderen geciteerd vanwege de over hen in omloop zijnde geruchten dat zij buitensporig veel uitgeven aan drank. Blanchier heeft niet de minste regel in huis. Om werken bekommert hij zich niet, hij is slechts drie of vier dagen van de week daarmee bezig, als het er geen twee zijn. Hem wordt gevraagd naar de kwaliteit van de wijn die hij drinkt, naar zijn schulden enz. Besloten wordt hem naar 'Messieurs' te verwijzen met het verzoek, nu zij toch voornemens zijn 'de refformer les imprimeurs de Geneve' bij déze te beginnen omdat hij een zwelger (gourmand) is, om welke reden hem ook het avondmaal verboden wordt. 12 mei 1562.⁵⁰²

kk. Magnevin heeft met zich meegebracht Aimé, zoon van Claude Levrat, over wie hij voogd is, omdat de jongen gezegd heeft dat hij niet naar school wil en liever in de Rhône of uit het raam zou springen. Aimé geeft dit toe, maar zegt dat hij nti bereid is naar school te gaan. Besloten wordt hem te zeggen dat hij naar school moet gaan, de rector op te dragen hem exemplarisch een pak voor de broek te doen geven (de le faire fesser exemplairement) onder bekendmaking van de reden daarvoor, en tenslotte Aimé te gelasten aan zijn voogd en zijn moeder vergeving te vragen, wat hij op de knieën doet. 14 mei 1562.⁵⁰³

500 Daarmee hielden in 1565 Beza en zijn collega's — volgens Biéler 'selon la méthode de Calvin' — zich ernstig bezig, toen hun mening gevraagd werd over verhoging van de rentevoet van 6% % tot 8% %. 'Deux préoccupations péremptoires dominant leurs considérations: le respect de la Parole de Dieu et le souci des pauvres'. Biéler, *Le.*, p. 48.

501 OC, XXI, c. 750 sq.

502 OC, XXI, c. 779.

503 OC, XXI, c. 779.

23. DE TUCHTMAATREGELLEN IN HET ALGEMEEN

Uit de in de vorige paragraaf weergegeven gevallen blijkt dat de kerkeraad tot verschillende maatregelen kon besluiten:

1. Het geven van 'remonstrances et admonitions'.⁵⁰⁴ Soms gaf de gedaagde daarop aanstonds blijk van berouw⁵⁰⁵ zodat de zaak in één zitting kon worden afgedaan.

2. Het geven van vermaningen vergezeld van de een of andere opdracht, bv. zich met zijn broeder of zuster te verzoenen, geregeld naar de preek, het avondmaal of 'au cathechisme' te gaan,⁵⁰⁸ het Onze Vader en het credo in het frans op te zeggen of te leren opzeggen, dit laatste vooral wanneer gebleken was dat de geloofskennis gebrekkig of onzuiver was.⁵⁰⁷ In zulke gevallen kon het nodig zijn de zaak aan te houden voor een volgende zitting.

3. Avondmaalsverboden. Uit de gegeven verslagen blijkt:

a. dat de kerkeraad bij het overwegen van de vraag of aan iemand het avondmaal moest worden ontzegd, ja dan neen, meer waarde hechtte aan de bij hem levende indruk omtrent de gedaagde dan aan diens eigen bekentenis;⁵⁰⁸

b. dat de avondmaalsverboden niet altijd hetzelfde karakter droegen. De verschillen die zich hier voordoen zullen in de volgende paragraaf uitvoeriger worden belicht. Daar zullen wij ook de verwijzingen naar de Raad weer ontmoeten waartoe de kerkeraad meermalen besloot.⁵⁰⁹

Voor ons is lang niet altijd doorzichtig waarom de kerkeraad in het ene geval tot deze en in het andere tot die maatregel besloot. Onze kennis van de gevallen blijft onvolledig, ondanks de informatie die de *Registres* en andere bronnen ons verschaffen.

§ 24. DE EXCOMMUNICATIES

De *Registres du Consistoire* brengen ons in aanraking met avondmaalsver-

504 Bv. 15 maart 1543, OC, XXI, c. 309. Ook komt voor: 'les ammonicions', 'admonicions honnestes', 'bonnes admonitions', 'les ammonicions et remonstrances'.

505 Zo in de gevallen g en v (Signe de repentance). Blz. 222, 226.

506 Vgl. de gevallen h, 1 en m. Blz. 223 v.

507 Bv. in geval j. Blz. 223. Vgl. voorts 20 april 1542, OC, XXI, c. 295: 'Le consistoire luy [Jaques Corte] recommande quil face quil sache lorayson dominicale et sa foy afin quil les enseigne a ses enfans et quil alle luy sa femme ses enfans et sa familie au cathechisme les dimanches avec les aultres'. OC, XXI, c. 295. Soortgelijke besluiten: 19 okt., 30 nov., 21 dec. 1542, enz.

508 Vgl. geval aa. Blz. 227. Ook: 31 aug. 1557, OC, c. 674 (samenvattende mededeling van de uitgevers van de OC: 'Les accusés nient avec hauteur, sont renvoyés devant Messieurs avec défense de la cène'. In geval n, blz. 224, werd de zaak verdaagd omdat de gedaagde ontkende.

509 Die komen daarna ook nog aan de orde in § 25. Blz. 237 vv.

boden van verschillend karakter, men kan ook zeggen: van verschillend soortelijk gewicht.

Soms vinden wij vermeld dat iemand *ditmaal* — dus voor één keer — het avondmaal niet mag ontvangen.⁵¹⁰

Meermalen lezen wij dat de kerkeraad het avondmaal verbiedt zonder dat daarbij een termijn wordt genoemd.⁵¹¹

Dit laatste bv. in de volgende gevallen. *22 oktober 1551*: een vrouw die be-weerd heeft, dat de fransen de duurte in Genève hebben gebracht en dat een predikant in zijn preek heeft gezegd, dat alle vroeger gestorvenen verdoemd zijn.⁵¹² *5 november 1556*: een man, die van een vreemdeling een 'brevet' heeft aangenomen, dat hij drie dagen bij zich moest houden om van zijn koorts genezen te worden.⁵¹³ *19 oktober 1559*: geneefse kooplieden, die op de jaar-markt van Brianjon rozenkransen hebben verkocht.⁵¹⁴

In andere gevallen vinden wij wél een 'totdat' genotuleerd: totdat de Heer hem of haar het hart aanraakt,⁵¹⁵ totdat de schuldige blijk geeft van berouw, waarvoor dan soms een termijn wordt gesteld.

Hier volgen enkele van deze gevallen. *24 december 1551* (een dag na de verbanning van Bolsec): enige personen die sympathie voor de denkbeelden van Bolsec aan de dag hebben gelegd.⁵¹⁶ *6 april 1559*: een man die gezegd heeft dat ieder in zijn eigen geloof zalig wordt en niemand verdoemd zal worden. Hem wordt het avondmaal ontzegd en 'entre ci et Penthecoste' moet hij terugkomen om van zijn geloof rekenschap te geven.⁵¹⁷ *14 oktober 1557* wordt aan iemand het avondmaal verboden tot kerstmis,⁵¹⁸ *19 februari 1551* aan een ander met de mededeling erbij dat hij een maand krijgt om van zijn berouw blijk te geven.⁵¹⁹

In tal van gevallen verbodde de kerkeraad het avondmaal en verwees hij de schuldigen tevens naar 'Messieurs'.

Opnieuw geven wij enige voorbeelden. *26 mei 1547*: een apotheker met vrouw en dochter, omdat het echtpaar de dochter wil uithuwelijken aan een

510 Bv. geval h. Blz. 223.

511 'Genoemd' krijg hier enige nadruk. In feite gold het verbod immers meestal voor een, zij het dan niet bepaalde, tijd en is er dus geen *wezenlijk* verschil met de hierna te noemen gevallen. Vgl. *Calvijn aan Olevianus*, 25 nov. 1560, OC, XVIII, c. 236: 'Eos enim minister excommunicat, saltem ad breve tempus. Excluduntur autem a coena, donec veniam petentes idem minister ecclesiae reconciliet'.

512 OC, XXI, c. 489.

513 OC, XXI, c. 653.

514 OC, XXI, c. 722.

515 Bv. in geval a. Blz. 221

516 OC, XXI, c. 498.

517 OC, XXI, c. 714.

518 OC, XXI, c. 677.

519 OC, XXI, c. 474.

roomse zakenrelatie en de dochter daarmee akkoord gaat.⁶²⁰ *12 juni 1550*: een man die zowel op de dag vóór de avondmaalsviering als op de dag van de viering zelf aanstoot gegeven heeft.⁵²¹ *24 maart 1551*: iemand die 'trop familiere frequentation' met een vrouw heeft gehad, niet naar de kerk gaat en zich voor de kerkeraad brutaal en arrogant heeft gedragen.⁵²² *24 december 1551*: een vrouw, die het de vorige dag, de dag van Bolsec's verbanning, voor hem en zijn leer heeft opgenomen, zich daarbij over Calvijn en diens optreden ongunstig uitlatend.⁵²³ *19 oktober 1553*: een man die ervan beschuldigd wordt gezegd te hebben, dat men vóór de komst van Calvijn in Genève goede wijn had gedronken en men dat straks, als hij, Calvijn, naar de duivel gegaan was, weer zou doen; dat 'ses [!] predicans' een god hadden ingevoerd, die de joden hadden geweigerd — volgens hem was er maar één God, een onzichtbare — en dat als Jezus gekruisigd was, dit alleen was gebeurd omdat Hij daaraan niet had kunnen ontkomen en dat men in het paradijs wel over erg veel ruimte zou beschikken als allen die niet geloofden, veroemd zouden worden.⁵²⁴ *31 augustus 1557*: twee personen, die kritiek op een preek van Calvijn hebben uitgeoefend.⁵²⁵ *27 april 1559*: iemand die zich tijdens het schieten 'Potta la nostra dama' heeft laten ontvallen.⁵²⁶

Meermalen liet de kerkeraad in zulke gevallen de overheid niet in het onzekere over wat hij van haar wenste of verwachtte.

Zo in de volgende gevallen. *28 september 1559*: aan iemand die sprekend over een predikant, van wie verteld werd dat hij om het evangelie verbrand was, zei, dat door de hitte van die ene alle anderen verbrand hadden moeten worden, wordt niet alleen het avondmaal verboden 'comme a ung chien', maar bovendien wordt hij naar de overheid gezonden, opdat die hem voorbeeldig zal straffen en hem zal verbannen.⁵²⁷ *2 november 1559*: iemand die in rooms gebied buiten Genève onder pressie het evangelisch geloof heeft verloochend, wordt het avondmaal verboden; bovendien wordt hij, gezien de bijzonder grote ergernis die hij gegeven heeft, naar de overheid gezonden 'pour luy faire faire reparation exemplaire'.⁵²⁸

Soms wordt in opvallend krasse bewoordingen van een excommunicatie melding gemaakt.

14 januari 1563: aan iemand, die zich in afbrekende zin over de kerkeraad en verschillende predikanten heeft uitgelaten en bovendien Castellio in be-

520 OC, XXI, c. 406.

521 OC, XXI, c. 465.

522 OC, XXI, c. 475 sq.

523 OC, XXI, c. 498. De zaak Bolsec bleef lang nawerken: eenzelfde besluit nam de kerkeraad nog op 22 febr. 1554, OC, XXI, c. 569.

524 OC, XXI, c. 555.

525 OC, XXI, c. 673 sq.

526 OC, XXI, c. 714 sq.

527 OC, XXI, c. 721. De man voerde tot zijn verweer aan dat hij met 'alle anderen' geen predikanten bedoeld had, maar degenen die de man verbrand hadden. Het mocht hem niet baten.

528 OC, XXI, c. 723.

scherming genomen heeft, wordt, gelet op zijn leugens, tegenstrijdige verklaringen, opstandigheid en hardnekkigheid, medegedeeld "quil est excommunic de ceste eglise entierement" en dat hij 'sera public excommunic', indien hij niet binnen korte tijd tekenen van berouw toont. Bovendien wordt het geval aan de overheid voorgelegd met het verzoek 'de luy faire son proces'.⁵²⁹

Men kan dan als het ware twee excommunicaties onderscheiden: één voor de kerkeraad en één (eventueel) daaropvolgend in het publiek. Zulks was in overeenstemming met het edict betreffende de excommunicatie van 6 februari 1560 (171).⁵³⁰

Recapitulerend: in de avondmaalsverboden kunnen wij de volgende schakeringen waarnemen. Het avondmaal kan worden ontzegd voor één keer of voor een soms wel, soms niet bepaalde tijd waarbinnen dan blijk moet worden gegeven van berouw en bekering. Sommige excommunicaties worden niet, andere wel aan de overheid bekend gemaakt. Wat die laatste betreft: sommige verwijzingen gaan niet, andere wel gepaard met een vingerwijzing hoe de overheid moet handelen. Soms vindt de excommunicatie plaats alleen in de kerkeraad, soms bovendien in een publieke kerkdienst. In het laatste geval heeft ze een nog definitiever karakter. Ons is nergens gebleken dat Calvijn in de praktijk zou hebben gestaan op de publieke afkondiging van alle excommunicaties.⁵³¹

Over de wijze waarop in de kerkdiensten de excommunicatie plaats vond, ontbreken ons de gegevens. Een speciaal formulier van de ban schijnt Calvijn daarbij niet gebruikt te hebben.⁵³²

Vóór elke avondmaalsviering vond door voorlezing van *La jorne des prieres et chantz ecclesiastiques* een excommunicatie 'in globo' plaats.⁵³³ Nadat uit 1 Kor. 11 : 23 geconcludeerd was dat 'estrangiers' en zij die niet tot het gezelschap der gelovigen behoren, niet tot het avondmaal mogen worden toegelaten, werd aan de dienaar des Woords de volgende indrukwekkende acte van uitsluiting in de mond gelegd: 'Waarom ik volgens deze regel in de naam en met het gezag van onze Heer Jezus Christus excommunicer alle afgodendienaars, godslasteraars, verachters van God, ketters, allen

529 OC, XXI, c. 795 sq.

530 OS, II, p. 363, 23 sqq. Vgl. blz. 197, 201.

531 Vgl. Galli, *a.a.O.*, S. 233: 'Noch im Jahre 1558 erklärte Calvin auf den Vorschlag des Dr. Antoine de Lautrey, welcher die Verkündigung des Bannes vor versammelter Kirchengemeinde einführen wollte, dass Dies nicht anzustreben sei, da man genug Mühe gehabt habe, die Excommunication überhaupt soweit durchzusetzen, wie es bereits geschehen'.

532 Lekkerkerker, *Kanttekeningen*, IV; blz. 74: 'Al met al: een uitgewerkt formulier voor uitsluiting en wederopneming vinden wij bij Calvijn niet. — Galli, *a.a.O.*, S. 235 f., neemt een formulier op, waarin z.i. 'die Verkündigung des Bannes in schonungsloser und dem christlichen Geist widersprechender Weise' plaats vindt. Ten onrechte schrijft hij dit formulier aan Calvijn toe. Reeds het kwistig gebruik van het woord 'anathema' wijst op het on-calvijns karakter. — In Bazel was, reeds onder Oecolampadius, wèl een formulier in gebruik. De tekst in: *Briefe und Akten* (Oekolampad), II, S. 593 f. (Nr. 852).

533 Vgl. voor de excommunicatie 'in globo': blz. 104, aant. 280.

die door het aanrichten van secten de eenheid der kerk verbreken, alle meinedigen, allen die opstaan tegen hun vaders en moeders en degenen die over hen gesteld zijn, alle oproermakers, muiers, twistzoekers, ruziemakers, overspelers, ontuchtigen, dieven, rovers, gierigaards, dronkaards, veelvratens en allen, die een ergerlijk en losbandig leven leiden, hun aanzeggende, dat zij zich van deze heilige tafel hebben te onthouden, ervoor terughuiverend de geheiligde spijs te bezoedelen en te besmetten, die Christus alleen aan zijn huisgenoten en gelovigen geeft'.⁵³⁴

Opvallend is dat, terwijl in de *Ordonnances* van 1541 het woord 'excommunicer' vermeden werd,⁵³⁵ dit in de liturgie, omstreeks diezelfde tijd ontstaan, openlijk werd gebruikt.⁵³⁰

De excommunicatie in haar strengste vorm plaatste de zondaar geheel buiten de kerkelijke gemeenschap.⁵³⁷ In deze vorm ging ze gewoonlijk gepaard met verbanning voor korter of langer tijd uit de stad. Dan bracht ze dus ook maatschappelijke uitbanning met zich mee. In haar minder krasse vormen betekende de excommunicatie behalve het verbod om aan het avondmaal deel te nemen, ook de intrekking van het recht kinderen ten doop te presenteren⁵³⁸ en mischien van nog andere kerkelijke rechten.

Lang voordat de daartoe strekkende bepaling (71) in de *Ordonnances* opgenomen werd, stonden de predikanten reeds op het standpunt dat geëxcommuniceerden niet als peet mochten optreden. Op 24 september 1548 beklagden zij zich voor de Raad dat een zekere Bandiere 'certain enfans' ten doop wilde brengen, hoewel dat hem verboden was omdat hem het avondmaal was ontzegd.⁵³⁹ 24 december 1551 besloot de kerkeraad aan Jean Philibert Bonna het avondmaal te verbieden en aan de Raad mede te delen 'que il nest pas capable de porter enfant a baptesme'.⁵⁴⁰ Niet onmogelijk moet in dit geval aan Bonna's eigen kind worden gedacht.

Het standpunt van predikanten en kerkeraad werd, ook vóór 1561 al, door

534 OS, II, p. 46, 9 – 47, 1 sqq. Een dergelijke 'Bannung' kwam ook reeds voor in Oecolampadius' avondmaalsformulier van 1526. Vgl. Staehelin, *Lebenswerk Oekolampads*, S. 433.

535 Vgl. blz. 178.

536 Maar hier betrof het 'slechts' een excommunicatie 'in globo'.

537 Vgl. echter onze hierna nog te maken opmerkingen over de inachtneming van het omgangsverbod. – Calvin stond op het standpunt dat personen die door de ene kerk waren geëxcommuniceerd, ook door een andere niet als kerklid mochten worden beschouwd. Vgl. *Calvijn aan Farel*, 8 okt. 1539, *Herminjard*, VI, p. 57: 'Non enim ea sumus hic facilitate, ut eos amplexemur quos aliae ecclesiae excommunicarunt'.

538 Vgl. *Calvijn aan Olevianus*, 25 nov. 1560, OC, XVIII, c. 236: 'Nemo tamen ad fideiubendum admittitur, nisi qui eiusdem nobiscum est professionis. Arcentur et excommunicati ab hoe honore'.

In dezelfde brief lezen wij dat de vaders bij de doop aanwezig moeten zijn, tenzij zij vanwege een dringende reden verhinderd zijn, om met de peters de doopvraag te beantwoorden. Wat Bouwman, *Kerkrecht*, II, blz. 307, schrijft, nl. dat Calvin in de kerkorde opnam dat de aanbidding ten doop door de vader moest geschieden en de stipulatiën met hem moesten worden aangegaan, is niet juist.

539 OC, XXI, c. 434.

540 OC, XXI, c. 499.

de Raad geëerbiedigd en gesteund. 13 juni 1558 veroordeelde hij een geëxcommuniceerde die een kind ten doop gebracht had tot drie dagen brood en water.⁵⁴¹

Nog schaarser dan de blijken omtrent de nakoming van de roeping tot het persoonlijk vermaan zijn die omtrent het op de een of andere wijze in acht nemen van het omgangsverbod. Het werd trouwens, gelijk wij gezien hebben, in de *Ordonnances* (van 1561) eigenlijk slechts terloops vermeld. Wij krijgen niet de indruk dat de kerkleden zich er veel om bekommerd hebben.

Uit de *Registres du Consistoire* blijkt overvloedig, dat de kerkeraad erop stond dat de geëxcommuniceerden de prediking bleven bijwonen.⁵⁴²

§ 25. DE VERWIJZINGEN

In de vorige paragraaf kwam een bepaald soort verwijzingen⁵⁴³ reeds ter sprake, n.l. die van de kerkeraad naar de Raad en wel van personen aan wie door de kerkeraad een avondmaalsverbod opgelegd was. Er zijn ook verwijzingen van de kerkeraad naar de Raad geweest waarbij het tot de genoemde kerkelijke tuchtmaatregel, of een andere, (nog) niet gekomen was. Alsmede verwijzingen in de omgekeerde richting: van de Raad naar de kerkeraad. Al deze verwijzingen zullen te zijner tijd onze aandacht krijgen. Maar eerst moeten nog enkele opmerkingen worden gemaakt over de soort die wij in de vorige paragraaf leerden kennen en dan met name over de *juridische grondslag* ervan. Deze werd in de eerste plaats gevonden in de twee bekende bepalingen in de *Ordonnances* waarin verwijzing naar de Raad aan de kerkeraad werd voorgeschreven (154, 155) en door de verordening van 1557 met betrekking tot de avondmaalsverachting (160-163). Tot 'dogmatiser contre la doctrine receue', 'mespris notable de la communion des fidelles', 'estre contempteur de lordre ecclesiastique' en 'mespriser de recevoir le Cene'⁵⁴⁴, kon veel worden gerekend. Bij verschillende van de hierboven weergegeven gevallen is het niet moeilijk de relatie met deze bepalingen en verordening aan te wijzen.

Niet in alle! Men bedenke echter dat al had de kerkeraad de *verplichting* om ook andere gevallen naar de Raad te verwijzen, krachtig van de hand gewezen, hij van mening was daartoe wèl de *vrijheid te* bezitten.⁵⁴⁵ Wij *moeten* zeggen: van die vrijheid heeft hij een ruim gebruik gemaakt: in al die gevallen waarin z.i. sprake was van 'grosse chose',⁵⁴⁶ 'scandalle'⁵⁴⁷ of 'blaspheme

541 *Reg. du Conseil, OC, XXI, c. 696.*

542 21 dec. 1542, 17 juni 1546, 31 aug. 1546, 15 juli 1557. *OC, XXI, c. 306, 382 sq., 387, 669.* Vgl. *Articles, OS, I, p. 373, 41 sqq.*

543 De termini technici zijn: 'renvoyer', 'remettre', 'remissions'.

544 *OS, II, p. 358, 19.26 sq.; 359, 26.*

545 Vgl. blz. 204 en aant. 331.

546 *OC, XXI, c. 366 (3 dec. 1545).*

547 *OC, XXI, c. 403 (5 mei 1547).*

execrable et intolérable'⁵⁴⁸ en dus ook straffend optreden van de overheid op zijn plaats was,⁵⁴⁹ zelfs als de zondaar zijn schuld beleden en voor de kerkeraad om vergiffenis gevraagd had.⁵⁵⁰

Een verwijzing van geheel eigen karakter was die door de kerkeraad van de onwillige schoolknaap naar de rector van de school.⁵⁵¹

De *Registres du Consistoire* bieden overigens onder 4 juli 1560⁵⁵² een geschikt vrouwelijk pendant van dit geval. Jean Barrois en zijn vrouw beklagen zich over hun dochter, oud dertien jaar. Zij gaat op straat slapen, wil hun absoluut niet gehoorzamen en zegt dat zij naar het pausdom wil terugkeren. Buren verklaren dat het meisje te hard wordt behandeld, het is zelfs wel opgesloten en is ook wel eens bloedend aangetroffen. Besloten wordt de buren aan te zeggen dat zij zich wel in de zaken van de ouders van het meisje mengen maar niets doen om hen te berispen over de wijze waarop zij soms hun dochter onder handen nemen. Aan de ouders wordt gezegd dat zij hun dochter in haar zwakheden moeten verdragen. Aan 'Messieurs' zal worden verzocht haar aan te zeggen dat zij zich normaal moet gaan gedragen en vervolgens dat zij naar het hospitaal moet gaan *om een* behoorlijk pak slaag met de roeden in ontvangst te nemen (*pour estre tres bien fesse de verges*) zoals zij verdiend heeft. — Men ziet dat de kerkeraad in niet minder dan drie richtingen pedagogisch bezig was!

Wij komen nu tot de andersoortige verwijzingen van de kerkeraad naar de Raad waarop wij al zinspeelden: de verwijzingen naar de Raad *zonder meer*.

De *Registres du Consistoire* maken meermalen melding van zittingen waarin de kerkeraad besloot tot verwijzing naar de Raad — ook wel naar de 'lieutenant de justice'⁵⁵³ — *zonder gelijktijdig tot de een of andere kerkelijke tuchtmaatregel te besluiten*.

Analyseert men de gevallen van deze aard uit de in § 22 gegeven reeks, dan is het niet moeilijk daarin verschillende motieven voor de verwijzing naar de Raad te ontdekken, bv. het constateren van duidelijke overtreding

548 OC, XXI, c. 715 (27 april 1559).

549 Ook wel in andere. Zo moest de Raad op 27 dec. 1557 oordelen over vijf personen die, 'combien quilz soyent vieux', geen rekenschap konden afleggen van hun geloof, 'ny ou consiste leur salut' zodat hun 'pour leur rudesse' het avondmaal verboden is. De Raad besluit 'que on leur baille ung maistre a leurs despens et que le consistoire en choisisse ung'. OC, XXI, c. 681.

550 In het geval, vermeld blz. 234, onder 27 april 1559, deden 'les compagnons' van de gedaagde hem aanstonds 'faire réparation'. 'Nonobstant' valt het besluit 'de le renvoyer a Messieurs'. Vgl. voorts: 3 aug. 1553, OC, XXI, c. 548: een man die allerlei vreemde beweringen o.a. over de geboorte en de verschijningen van Jezus na de opstanding heeft gedaan, 'crie a Dieu merci et ne y volloit maintenir'. Toch: 'Advis que Messieurs en soyent advertis'. Ook de man, bedoeld in het geval op blz. 234, vermeld onder 2 nov. 1559, die voor de kerkeraad beleden had 'avoir mal fait', werd naar de Raad gezonden.

551 Geval kk. Blz. 231.

552 OC, XXI, c. 733.

553 Bv. 11 jan. 1543, OC, XXI, c. 307.

van de stedelijke verordeningen (hh),⁵⁵⁴ van aperte ketterij (d), van ontkenning van het bestaansrecht van een overheid (k); het vermoeden dat er bij een verhoor door de Raad nog wel meer ongerechtigheid aan het licht zal komen (b, u),⁵⁵⁵ volgehouden ongehoorzaamheid en arrogantie tegenover de kerkeraad waarin mogelijk de Raad verandering zal kunnen brengen (b, k, s), zeer infame uitlatingen (r).

Hiermee is echter nog niet gezegd waarom in deze gevallen niet tevens een kerkelijke tuchtmaatregel genomen werd.

Het zou onjuist zijn te menen dat de kerkeraad in al deze gevallen de zaak definitief uit handen gaf en er zich verder niet meer mee wenste te bemoeien. Zulke gevallen zullen er geweest zijn. Dat van de halsstarrige verkondiger van allerlei ketterse ideeën (d) is er ongetwijfeld zo een geweest. De kerkeraad kon deze man onmogelijk nog als kerklid erkennen, het zou het beste zijn als de overheid hem maar verbande. Maar wilde de kerkeraad zó iemand liefst nooit meer terugzien, met anderen zal dat dikwijls wèl het geval zijn geweest! Maar hij zal die dan hebben willen terugzien *op een later tijdstip*, nadat zij de hun door de Raad (of de 'lieutenant') op te leggen straf hadden ondergaan of nadat de Raad hen tot een bekentenis zou hebben gebracht of meer gezeggelijk zou hebben gemaakt. Kortom: terugverwijzing *te zijner tijd* zal de kerkeraad in veel gevallen zeer zeker hebben gewenst.

Dat het aantal gevallen van verwijzing naar de Raad niet gering is geweest, blijkt treffend uit de samenvattende mededelingen die hier en daar door de uitgevers van de *Opera* in hun *Annales Calviniani* zijn ingelast. Bv.: 19 april 1557: 'Une douzaine de cas de discipline introduits par le Consistoire. Entre aultres: Une fille condamnée à six jours au pain et à l'eau pour avoir été à la messe; deux hommes condamnés à trois pour avoir bu à la fontaine d'idolâtrie . . .'⁵⁵⁶ 29 april 1557: 'Le consistoire a renvoyé au Conseil plus de 30 cas de discipline. . .',⁵⁵⁷ Plusieurs personnes sont dénoncées pour avoir été à la cène qui leur était défendue . . .'⁵⁵⁸ 31 augustus 1557: 'Dans le courant du mois une vingtaine d'affaires disciplinaires sont introduites par le consistoire . . .'⁵⁵⁹

Over verwijzing of terugverwijzing van de Raad naar de kerkeraad was aanvankelijk officieel niets vastgelegd. Maar het gebeurde wel.⁵⁰⁰ Zo vermelden

554 De tussen haakjes geplaatste letters duiden het geval aan uit de reeks, blz. 220–231.

555 Vgl. ook het geval in aant. 553 aangeduid: 'Le consistoyre est de lavis pour ce quil [de gedaagde] est mensonger le remettre devant M. le lieutenant'.

556 OC, XXI, c. 665.

557 OC, XXI, c. 666. Het getuigt van weinig objectiviteit wanneer de uitgevers hierbij opmerken: 'la plupart sans aucune importance'. Ook Pfisterer, *a.a.O.*, S. 87 f., signaleert een geval waarin deze uitgevers gebrek aan objectiviteit tonen.

558 OC, XXI, c. 666.

559 OC, XXI, c. 674.

560 Doumergue, *Le.*, V, p. 175: 'C'était la coutume. Mais les édits semblaient ne rien prescrire'.

de *Registres du Consistoire* onder 22 april 1546, dat Jaques Gruet en enkele anderen na 'en prison' geweest te zijn vanwege dansen, zijn 'renvoyes ici par nos magnificques Seigneurs, pour leur faire remonstrances'.⁵⁰¹

Door het ontbreken van een wettelijke basis kon het echter gebeuren dat de overheid in 1547 uitsprak 'que le conseil nest pas obliges par les edits de renvoyer les delinquens au consistoire', daaraan toevoegend: 'Cela demeure a la discrétion de la seigneurie'.⁵⁶² Calvin reageerde prompt met te zeggen dat als er geen terugverwijzing plaatsvond, men niet zou kunnen uitmaken wie hardnekkig was en wie berouwvol, aan wie het avondmaal kon worden uitgereikt en aan wie het moest worden geweigerd.

Uit deze reactie blijkt in de eerste plaats waarin voor Calvin de *zin* van de terugverwijzing gelegen was: de schuldige in de gelegenheid te stellen zijn berouw te betuigen, vergiffenis te vragen en zich zo met de kerk te verzoenen. En in de tweede plaats dat een en ander zich volgens hem behoorde te voltrekken voor de *kerkeraad*, de voor *déze* zijde van de zaak enig competente instantie. Zoals de kerkeraad ernstige gevallen doorzond naar de Raad, ook al had de zondaar voor hem zijn schuld beleden, zo behoorde de Raad van zijn kant ernstige gevallen *dóór* te zenden (of terug te zenden) naar de kerkeraad, ook al was de schuldige voor zijn delict reeds gestraft met een overheidsstraf.

Na de reactie van Calvin keerde de Raad *halverwege* op zijn schreden terug: de 'rebelles et obstines' zou men renvoyeren, maar 'cieulx que sont repentans' zou men 'en paex' laten heengaan.⁵⁶³ Naarmate echter de positie van de kerkeraad in de komende jaren sterker werd, werd het renvoyeren steeds meer regel. In 1557 werd dit ten aanzien van hardnekkige avondmaalsverachters uitdrukkelijk voorgescreven.⁵⁶⁴

Enkele voorbeelden. *30 juli 1546*: de kerkeraad brengt bij de Raad een jonge man aan die door hem was geciteerd omdat hij zich in een huis van ontucht had opgehouden en die tegenover de kerkeraad een brutale houding had aangenomen. De jongeman wordt gevangen gezet en 5 augustus veroordeeld tot betaling van de kosten en het vragen van vergiffenis aan de kerkeraad.⁵⁶⁵ *28 oktober 1555*: een advocaat heeft het doopregister vervalst. Hij wordt 'renvoye au Consistoire a Jeudy pour faire repentance et corriger le livre de baptesme'.⁵⁶⁶

561 *OC*, XXI, c. 379. Vgl. c. 381, waar van Ami Perrin en anderen gezegd wordt: 'tous remis ici en consistoyre'.

562 *Reg. du Conseil*, 25 maart 1547, *OC*, XXI, c. 401.

563 *Reg. du Conseil*, 29 maart 1547, *OC*, XXI, c. 401. In de *Reg.* volgt op het woord 'paex' nog: 'ce que ung chascun eest accorde'. Terecht stelt Doumergue, l.c., V, p. 176, n. 3, de vraag: „Faut-il conclure que Calvin est content, parce qu'il y a: 'ce que ung chascun s'est accordé' ?”.

564 Vgl. blz. 195 v., 207.

565 *OC*, XXI, c. 385. Soortgelijke gevallen worden vermeld onder 12 aug., 5 sept., 13 okt. 1547. *OC*, XXI, c. 410 (*Reg. du Conseil*), 411 sq. (*idem*), 415 (*Reg. du Consist.*).

566 *OC*, XXI, c. 617.

Wanneer na terugverwijzing van een geval naar de kerkeraad, het onderhoud met de delinquent onbevredigend verliep, kon de kerkeraad deze opnieuw naar de Raad verwijzen.

Twee voorbeelden. 4 maart 1546: de kerkeraad besluit ten aanzien van Gaspard Favre 'quil soit remis devant Messieurs voyant quil est sorti de frais de prison et que Messieurs lavoyent remis ici pour avoir repentance et cest tout au contrayre'.⁵⁶⁷ 13 mei 1546: ten aanzien van Ami Perrin die ook 'en prison' geweest is, en door de Raad is 'remis ici en consistoyre' besluit de kerkeraad 'que Ion en prie Messieurs dy mettre bon ordre que Ion obvie le mal que en peult venir'.⁵⁶⁸

Calvijn heeft zeker niet op het standpunt gestaan dat alle zonden zowel voor de Raad als voor de kerkeraad moesten dienen. Allerlei delicten van civiele aard liet hij graag geheel aan de burgerlijke rechter over.⁵⁶⁹ En omgekeerd behoefde z.i. de kerkeraad niet alle zonden waarvan hij alleen kennis droeg, door te geven aan de Raad. In overeenstemming daarmee heeft de kerkeraad dan ook aan allerlei kwaad waarop na vermaan betering des levens volgde, verder slechts het zwijgen toegedaan.⁵⁷⁰ Natuurlijk zijn er grensgevallen geweest ten aanzien waarvan de Raad of de kerkeraad zich moest afvragen of in de afhandeling ervan het andere college diende te worden betrokken, ja dan neen. En daarover kon het oordeel dan wel eens uiteenlopen.

De samenwerking van kerkeraad en magistraat ten behoeve van kerk en stad is nog op allerlei andere wijzen tot uiting gekomen. Wij attenderen nog op het volgende.

a. Soms werden personen bij de Raad aangebracht — door de kerkeraad, door een der predikanten of door de predikanten gezamenlijk —, die tevoren nog niet voor de kerkeraad waren verschenen.⁵⁷¹ In deze gevallen kan niet van verwijzing worden gesproken, maar hebben wij te doen met *aangifte*.

Wij geven enige voorbeelden. 23 december 1546: Calvijn krijgt van de kerkeraad opdracht er bij 'Messieurs' bezwaar tegen te maken dat zij iemand ongemoeid laten die is teruggekeerd 'du camp de lempereur', een 'ennemi de la foy' is en 'aussi grand blasphemateur'.⁵⁷² 7 april 1558: Calvijn geeft namens de kerkeraad bij de Raad twee personen aan wegens slechte gedragingen en

567 OC, XXI, c. 371.

568 OC, XXI, c. 381.

569 Vgl. Kingdon, I.e., p. 39 (cursivering van mij): "If the Consistory decided that temporal punishment was justified *at the beginning*, along with *or instead of* purely ecclesiastical punishment, it would so report to the Council'.

570 De bewering van Kohier, *a.a.O.*, II, S. 588 f., dat de Raad als christelijke overheid alle 'Delikte' strafte die óók de kerkeraad berispte, is beslist onjuist. Menig geval eindigde voor de kerkeraad met het geven en het in ontvangst nemen van goede vermaningen.

571 Althans die *indruk* krijgt men uit de *Reg.* van de hieronder te noemen gevallen. Mogelijk dat in een bepaald geval een verschijnen voor de kerkeraad toch wèl was voorafgegaan, al vermelden de *Reg.* (of de excerpten daaruit in OC, XXI) *dit niet*.

572 OC, XXI, c. 391 sq.

verfoeilijke praat 'en l'hostellerie'.⁵⁷³ 18 februari 1562: de kerkeraad zal bij de Raad een klacht indienen tegen de lijkbezorgers omdat die er een gewoonte van gemaakt hebben bij begrafenissen te eten en te drinken op kosten van de bewoner van het huis, zelfs al is dat 'ung paovre homme'. Bewijzen kunnen desgewenst door een van de predikanten geleverd worden.⁵⁷⁴ 5 december 1547: 'M. Calvin et aultres ministres' lichten de Raad in over een geval van 'grand blaffemes'.⁵⁷⁵ 9 augustus 1557: Calvin maakt bij de Raad verschillende gevallen van afzetting en woeker aanhangig.⁵⁷⁸

b. Meermalen klaagden de kerkeraad of één of meer of alle predikanten bij de Raad over het voorkomen van bepaalde zonden of misstanden in het algemeen zonder bepaalde personen aan te geven, met de bedoeling dat de overheid daartegen met de bestaande of met nieuwe verordeningen zou optreden.

Ter illustratie weer enkele voorbeelden. 3 juni 1550: op instigatie van de kerkeraad wordt de vervaardiging en verkoop van speelkaarten verboden.⁵⁷⁷ 5 maart 1543: op een klacht van de predikanten over het gemeenschappelijk baden in de badhuizen van niet met elkaar gehuwde mannen en vrouwen vaardigt de raad een verordening uit.⁵⁷⁸ 22 augustus 1544: op een klacht van Calvin verbiedt de Raad het zingen van 'chansons deshonestes'.⁵⁷⁹ 20 januari 1550: naar aanleiding van door Calvin en Poupin ingediende klachten worden de verordeningen inzake het dansen en het zingen van onbetamelijke liederen verscherpt.⁵⁸⁰

c. Blijkt uit de onder a en b genoemde gevallen dat de kerkeraad en de predikanten zich verantwoordelijk voelden voor het geestelijke en morele peil in de stad en de kerk, ook de overheid toonde dat haar het welzijn niet alleen van de stad maar ook van de kerk ter harte ging. Dat een gedaagde die voor de kerkeraad niet verscheen daarmee overheidsstraf riskeerde, werd al vermeld.⁵⁸¹ Een ander voorbeeld: op 19 en 20 maart 1545 wees de Raad enkelen uit zijn midden aan om van huis tot huis de vreemdelingen aan te zeggen dat zij naar de kerk moesten gaan; hij koos er – begrijpelijkerwijs – 'les sgrs. comys a fere visitation', de raadsleden-ouderlingen, voor uit. Deze kregen bevoegdheid om boeten op te leggen en om in bepaalde gevallen, wanneer drie waarschuwingen vruchteloos waren gebleven, een langer verblijf in de stad te verbieden.⁵⁸²

De Raad placht ook op te komen voor de eer en het gezag van de kerkeraad en de predikanten,⁵⁸³ al keurde hij zeker niet alles van hen goed en gaf hij

573 *Reg. du Conseil*, OC, XXI, c. 688. De plaatsbepaling kan erop duiden dat de twee vreemdelingen waren.

574 *Reg. du Consist.*, OC, XXI, c. 781.

575 *Reg. du Conseil*, OC, XXI, c. 417.

576 *Reg. du Conseil*, OC, XXI, c. 672.

577 *Reg. du Conseil*, OC, XXI, c. 465.

578 *Reg. du Conseil*, OC, XXI, c. 308.

579 *Reg. du Conseil*, OC, XXI, c. 342 sq.

580 In dezer voege: 'que nulz naye a danser ny chanter chansons deshonestes ny dancier en facon que soit'. *Reg. du Conseil*, OC, XXI, c. 460.

581 Blz. 216.

582 'quil leur deffende la ville'. *Reg. du Conseil*, OC, XXI, c. 348 sq.

583 Voorbeelden van opkomen van de Raad voor de predikanten: 23 sept., 15 okt. 1547, 4 maart 1550 (OC, XXI, c. 413 sq., 462); voor Calvin: 28 dec. 1546, 28 nov. 1547, 8 maart 1548, 11 jan. 1549 ('Bonniface Conté a imposer le nom de Calvin a son chien et puis eest presente pour pourter batize ung enfant sans estre reconsillier'), 30 okt.

hun dat soms ook duidelijk te kennen.⁵⁸⁴

Uit het bovenstaande blijkt wel hoezeer de kerkelijke tucht haar plaats had in een veel omvangrijker kader, één dat — om een uitdrukking van Kohier te gebruiken — gekenmerkt werd door een 'Hand-in-Hand-Arbeiten'⁵⁸⁵ van kerk en overheid. Daarom mocht het niet geheel onvermeld blijven. Toch hebben wij het opzettelijk in de neventekst vermeld. Want ondanks het éne wijde kader vallen de vormen van inspanning van kerkelijke en burgerlijke personen en colleges ten behoeve van stad en kerk die wij zo juist hebben geschetst, duidelijk *buiten* ons onderwerp: de kerkelijke tucht.⁵⁸⁶

§ 26. VERZOENING EN WEDEROPNEMING

De verzoening vond in de meeste gevallen plaats voor de kerkeraad. Vielen de 'remonstrances' in goede aarde, dan betuigde gedaagde zijn berouw en smeekte hij God en de kerk om vergiffenis.⁵⁸⁷ Soms deed hij dit geknield,⁵⁸⁸ zo gebeurde het immers ook in de stadsraad.⁵⁸⁹ Achttē de kerkeraad de bliken van 'repentance' 'recevables', dan mocht de gedaagde 'avec admonitions' heengaan.⁵⁹⁰

1552, 8 juli 1558 (OC, XXI, c. 392, 417, 421 sq., 444, 523, 697). Maar het moest kunnen: in nov. 1546 had Calvijn iemand uit Moëns aangebracht wegens kwaadsprekerij over de predikant Baldin. De beschuldigde overtuigde de Raad er echter van dat het ongelijk bij Baldin lag, waarop deze besloot dit aan Calvijn mede te delen. *Reg. du Conseil*, 22 nov. 1546, OC, XXI, c. 391.

584 Vgl. *Reg. du Conseil*, 1 okt. 1545, OC, XXI, c. 362: de Raad heeft gehoord 'que en leur congrégation ilz [de predikanten] contreraient cieulx de la ville en du conseyl aussi'. Men zal aan Calvijn vragen 'si eest est ainsin ou non'. — In okt. 1548 moest Calvijn zich verantwoorden omdat hij in een brief aan Farel o.a. van bepaalde in de brief met name genoemde personen verklaard had, dat zij onder het mom van Christus zónder Christus wilden regeren. *Reg. du Conseil*, 18 okt. 1548, OC, XXI, c. 440. — Vgl. nog het protest van de Raad tegen de handelwijze van de ouderlingen, vermeld blz. 214 v.

585 Köhler, *a.a.O.*, II, S. 588, Anm. 458. Nog één sterk voorbeeld: *Reg. du Consist.*, 17 okt. 1560: 'Suivant charge baillee par Messieurs' zendt de kerkeraad aan de Raad een lijst van dertig leeglopers. Terecht merkt Köhler echter eveneens op dat het 'Hand-in-Hand-Arbeiten' 'nur unter Gegensätzen sich vollzog'. Zo stelden 14 mei 1554 de predikanten en de kerkeraad de Raad in kennis van 'leurs doléances sur la manière dont celui-ci comprend ses relations avec le Consistoire'. OC, XXI, c. 574. Maar, aldus Köhler, alweer terecht, het 'Hand-in-Hand-Arbeiten' was er desondanks altijd.

586 Vgl. blz. 136.

587 'La confesse criant a Dieu merci et confesse avoir mal faict' (geval w, blz. 226). 'Ils demandent pardon a Dieu et a son eglise' (geval ii, blz. 231).

588 Geval 1 (blz. 224). Soms wordt melding gemaakt van een 'amende honorable au consistoire': *Reg. du Consist.*, 17 aug. 1542, 8 okt. 1551, OC, XXI, c. 301, 487 sq. Deze 'amende honorable', een betuiging van schuld en berouw voor de kerkeraad, mag niet verward worden met die welke in 1560 als kerkelijke straf afgeschaft werd. Vgl. blz. 198.

589 Vgl. *Reg. du Conseil*, 28 okt. 1555, OC, XXI, c. 617.

590 Bv. de gevallen g en v. Blz. 222, 226. Vgl. *Calvijn aan Olevianus*, 25 nov. 1560, OC, XVIII, c. 236: 'Qui levius deliquit humanis verbis castigatus dimittitur'.

In de gevallen, aangegeven in het edict van 9 februari 1560 betreffende de excommunicatie maar ook wel in andere van ernstige aard, vond publieke verzoening in de kerkdiensten plaats.⁵⁹¹

Zo lezen wij in de *Registres du Consistoire* onder donderdag 20 november 1561, dat voor de kerkeraad is verschenen Toussaint Mesquin, die verbannen is geweest wegens 'propos maulvais' over de predestinatie. Al wordt dit niet vermeld, de man zal ongetwijfeld óók geëxcommuniceerd zijn geweest. 'Messieurs' hebben hem 'grace' geschonken en hem naar de kerkeraad gezonden 'pour faire confession de sa faulte'. De kerkeraad hoort zijn schuldbelijdenis aan en verklaart zich bevredigd. Maar omdat de zonde publiekelijk is begaan, wordt besloten dat Mesquin aanstaande zondag ook publiekelijk voor heel de gemeente in de St. Pierre schuld zal belijden.⁵⁹²

Verzoening voor de kerkeraad zal regel geweest zijn wanneer ook alleen voor de kerkeraad was gecensureerd of geëxcommuniceerd, verzoening in de kerkdienst alleen wanneer de excommunicatie bovendien in een kerkdienst was uitgesproken. Over de wijze waarop verzoening en wederopneming in de kerk plaats vonden, weten wij eigenlijk niets meer dan wat daarover reeds werd meegedeeld uit de bekende brief van Calvijn aan Olevianus.⁵⁹³ Van een gebruik maken van de ceremonie van de oplegging der handen vernemen wij niets, noch bij de ene noch bij de andere wijze van verzoening.

Geen eigenlijk tucht karakter droeg de verzoening die de kerkeraad tot stand trachtte te brengen wanneer kerkleden een grief tegen elkaar hadden en als gevolg daarvan de persoonlijke verhouding tussen hen was verstoord. Uit de *Registres du Consistoire* blijkt dat men de partijen dan wel naar een kerkgebouw⁵⁹⁴ liet komen om ze daar 'apres le sermon' in aanwezigheid van een van de burgemeesters en van Calvijn gelegenheid te geven de kwestie met elkaar uit te praten en zich met elkaar te verzoenen.⁵⁹⁵

§ 27. GENÈVE EN DE KERKELIJKE TUCHT

Dat de invoering van de kerkelijke tucht in Genève met algemene instemming is begroet, kan aan de hand van de ons ten dienste staande gegevens moeilijk worden waargemaakt. Daaruit blijkt veeleer dat men er een houding

591 Vgl. blz. 202.

592 OC, XXI, c. 767. Vgl. ook geval ii, blz. 231.

593 Vgl. blz. 202.

594 Waarom een kerkgebouw? Omdat men zich daar op zowel neutraal als gewijd terrein bevond?

595 Twee gevallen: 31 aug., 26 okt. 1543, OC, XXI, c. 319 sq., 322 sq. In beide gevallen moesten de partijen naar de Madeleine komen. In het tweede geval, een kwestie tussen een moeder enerzijds en haar zoon met zijn vrouw anderzijds, waren de laatsten niet verschenen. De kerkeraad trachtte toen een verzoening tot stand te brengen in zijn eerstvolgende zitting, 1 nov. 1543. OC, XXI; c. 323 sq.

tegenover heeft aangenomen, variërend van afwachtend tot afwijzend.⁵⁹⁶ De afwijzing trad met name aan de dag onder de krypto-katholieken en politieke libertijnen. Vooral die laatsten, meest afkomstig uit de oude geneefse families, zijn lang doorgestaan met aan hun afkeer van de tucht vrijmoedig uiting te geven, in gesprekken thuis en op straat, maar ook tijdens de zittingen van de kerkeraad als zij daar als gedaagden moesten verschijnen. Meermalen werden voor de kerkeraad 'parolles fort rebellieuses' geuit,⁵⁹⁷ soms zó rebels dat het de predikanten te erg werd en zij uit de zitting wegliepen.⁵⁹⁸ Het verzet richtte zich soms tegen de kerkeraad als geheel, soms alleen tegen de predikanten, alle of sommige of één van hen. In het laatste geval was die ene meestal Calvijn,⁵⁹⁹ in wie men niet ten onrechte de ziel van de kerkeraad zag.

In de zitting van 22 maart 1548 attakeerde een dame (La Dame Grant) eerst Calvijn: 'Van dat hij in Genève kwam is er geen vrede meer geweest', om even later ook elk van de ouderlingen te beledigen.⁶⁰⁰ In de zitting van 3 februari 1547 voegde iemand 'avec grande indignation et fierte' de predikanten toe: 'Ik heb niets met u te maken, ik weet niet wie gij zijt, ik ken u niet'.⁶⁰¹ In de zitting van 21 december 1546 noemde een gedaagde Calvijn een 'ypocrite' die blijkbaar altijd hem moest hebben.⁶⁰²

De achtergrond van het verzet van de krypto-katholieken is zonder meer duidelijk. Bij de politieke libertijnen werd die vooral gevormd door de onwil om na de afschaffing van de bisschoppelijke jurisdictie een *nieuwe* van kerkelijke aard te accepteren. De burgerlijke vonden zij voldoende. En dat die kerkelijke jurisdictie uitgeoefend werd door een college waarin vreemdelingen⁶⁰³ zo niet

596 Reeds 23 dec. 1541 moest de Raad maatregelen nemen, omdat er 'plusieurs' waren 'que sont desobeysant az obayr aut consistoyre'. OC, XXI, c. 289.

597 OC, XXI, c. 383 (17 juni 1546). Een voorbeeld in *Calvijn aan Viret*, 2 juli 1547: Françoise Perrin-Favre beet de predikant Poupin woedend toe: 'Ja zeker, jij lasteraar die mijn vader gemeen belasterd hebt. Vlieg op, dikke vuilak, je hebt gemeen gelogen'. (Va, gros pouacre, tu as menty meschamment). Het hier beschrevene speelde zich af in de kerkeraadzitting van 23 juni 1546. OC, XXI, c. 407. Natuurlijk was in zulke gevallen ook de reactie van de kerkeraad krachtig. Op de duur werden dergelijke heftige tonelen veel minder kenmerkend voor de zittingen van de kerkeraad. Daarom is de tekening van Köhler, *a.a.O.*, II, S. 579, ondanks het beperkende 'off' toch te generaliserend: 'Wie in Zürich geht es in den Sitzungen oft sehr lebhaft her: Geistliche, Angeklagte oder Zeugen werfen sich gegenseitig Grobheiten an den Kopf, beschuldigen sich der Lüge u. dgl., der ganze Hass der Bourgeois gegen Calvin findet hier den Abladeplatz'.

598 17 juni 1546 deed Calvijn dit alleen, 8 sept. 1547 deden alle predikanten het. OC, XXI, c. 383, 412.

599 Niet altijd. Zo was Poupin het meermalen in 1547. OC, XXI, c. 395. (3 febr. 1547). Vgl. aant. 597.

600 Geen wonder dat zij door haar onbeschaamdheid 'grand trouble et confusion en consistoire' verwekte. OC, XXI, c. 423.

601 'Et répéta plusieurs fois ces paroles'. OC, XXI, c. 396.

602 OC, XXI, c. 391.

603 Monter, *l.c.*, p. 126: 'Geneva's pastors were nearly ail Frenchmen'. Calvijn zelf is nog geen vijf jaar 'bourgeois' van Genève geweest (p. 120). Vgl. blz. 138, aant. 7.

de meerderheid dan toch de grootste invloed hadden, maakte hun afkeer nog eens zo groot. Sommige gedaagden weigerden te antwoorden wanneer Calvijn of één van de andere predikanten hun iets vroeg, zij wilden alleen het woord richten tot de burgemeester-voorzitter en zijn mede-ouderlingen. Het moet worden gezegd: de daarin gelegen verleiding hebben de ouderlingen goed weerstaan.⁶⁰⁴

In de zitting van 17 juni 1546 voer Gaspard Favre dermate uit, vooral tegen Calvijn, dat deze aanleiding vond te zeggen: 'Nous sommes ici par dessus vous': Een woord dat Favre 'misverstond': Ja ja, hij heeft het goed gehoord: 'par sus tous'.⁶⁰⁵ Aan het eind van de zitting besloot de kerkeraad aan de Raad mede te delen dat hij in zijn geheel zou aftreden als Favre de hem toekomende straf niet ontving. In de zitting van 3 februari 1547 zei François Favre verbolgen tot de predikanten: 'Gij zijt uit Frankrijk gekomen maar ik zal mij er heen begeven. Ja zeker. En wie zijt gij?' Om even later de steen des aanstoets heel precies aan te geven: 'quelle nouvelle jurisdiction est cecy'.⁶⁰⁶

Het verzet tegen de kerkelijke tucht verdween nooit helemaal. Dat wordt wel bewezen door de uitvaardiging van het edict met betrekking tot de verachters van het avondmaal⁶⁰⁷ in 1557 en de opname daarvan in 1561 in de *Ordonnances*. Dit had evengoed edict met betrekking tot de verachters van de *excommunicatie* kunnen heten. Twintig jaren nadat Calvijn in Genève had gewerkt, waren er dus nog lieden die zich van de tucht der kerk en zelfs van de *excommunicatie* niets aantrokken. Wilde men hen niet aan het avondmaal zien? Ook goed. Anderen gaven aan hun minachting van de tucht op precies tegenovergestelde manier uiting: zij gingen toch naar het avondmaal, ook al was dit hun verboden. Iets waartegen óók streng werd opgetreden.

Zo werd op 29 augustus 1554 iemand veroordeeld tot doorboring van zijn tong met een heet ijzer en eeuwige verbanning omdat hij tweemaal aan het avondmaal had deelgenomen hoewel dit hem verboden was, en wegens lastering van God, de Heilige Schrift en Jezus Christus.⁶⁰⁸ Daarmee vergeleken kwam de man die 18 april 1558 voor de Raad stond wegens deelneming aan het avondmaal, hoewel dit hem verboden was, er heel wat beter van af: alleen met een ernstige vermaning en een bevestiging van het avondmaalsverbod. Maar in dit geval werd er rekening mee gehouden 'qu'il est fort vieux'.⁶⁰⁹

604 Vgl. blz. 218.

605 OC, XXI, c. 383.

606 OC, XXI, c. 396. Deze Favre stond 23 sept. 1547 terecht voor de burgerlijke rechter, 'accusé d'avoir voulu exciter une émeute contre les Français et d'avoir tenu des propos contre les ministres et surtout contre Calvin qu'il disait s'être fait évêque de Genève et qu'il devait avoir appelé le grand diable' (mededeling van de uitgevers van de OC).

607 'Edict et Ordonnance . . . touchant ceux qui mesprisent de recevoir la Cene'. OS, II, p. 359, 25 sq.

608 OC, XXI, c. 583. Men moet aannemen dat dit laatste de voornaamste grond voor deze strenge straf is geweest.

609 OC, XXI, c. 689. Nog een geval: 24 jan. 1558, OC, XXI, c. 685.

Met het bovenstaande is echter zeker niet alles gezegd. In de eerste plaats: er was niet enkel verzet tegen de tucht. Tal van gevallen kwamen niet verder dan één zitting van de kerkeraad, omdat de vermaning aanvaard werd en meer dan eens krijgt men de indruk: *oprecht* aanvaard.⁶¹⁰

Vervolgens: het verzet werd in de loop der jaren minder, *minder frequent* en ook *minder krachtig*. Daarop zijn verschillende factoren van invloed geweest: die heel gewone die gewenning heet, de toenemende invloed en in de jaren vijftig de 'overwinning' van Calvijn en allicht nog andere. *Oók de factor van de oprechte aanvaarding van de tucht en van wat Calvijn daarmee beoogde, in breder kring?*

Ter beantwoording van deze vraag zou veel te berde gebracht kunnen worden. Maar het is misschien ook mogelijk een lang verhaal kort te maken door enkele woorden te citeren van twee mannen wier houding tegenover Calvijn allerminst onkritisch kan worden genoemd. De eerste die wij hier op het oog hebben, was een tijdgenoot van Calvijn: François Bonivard, die onverbeterlijke vrijbuiters die in zijn leven zo vaak de gang naar de kerkeraad moest maken, omdat hij zich de door deze gewenste levensstijl maar niet eigen kon en wilde maken.⁶¹¹ Bonivard doet in zijn kroniek van Genève over de inwoners van de stad de volgende uitspraak⁶¹² — gedeeltelijk haalden wij die al eerder aan —:⁶¹³ zij waren 'autresfois la pluspart sans soucy, et subjectz à leurz plaisirs, mais la guerre, nécessairement, la réformation de la religion, volontairement, les en a fait bien retire'. Merkwaardig, de tegenstelling die Bonivard hier maakt tussen de *oorlog* die de bewoners van Genève, althans 'la pluspart', *gedwongen* en de *reformatie* die hen *vrijwillig* afstand deed nemen van hun vroeger luchthartig leventje! Als *Bonivard* dit zegt, dan móet het wel waar zijn!

Hiernaast leggen wij het getuigenis van een Calvijn-kenner uit onze tijd, G. A. Barrois. Deze schrijft in een opstel over een door Calvijn in juli 1557 gehouden preek: 'Aus seinen Genfern hatte er sicher keine Heiligen gemacht; aber dennoch war es ihm gelungen, einen erklecklichen Teil der öffentlichen Meinung und der führenden Klasse ans Evangelium zu binden, so stark Zurückhaltung oder Opposition auch sein mochten'. En vervolgens, ook de preek zelf citerend: „Gute Gerechtigkeit war wiederhergestellt in der gleichen Stadt, in der 'man solch abscheuliche Ding ansehen musste, dass es ein Schrecknis

610 Bv. wanneer men leest: 'Elle a dist le vous prie me pardonner et sil plaict a Dieu ni torneray iamais: monstrant signe de repentance'. 23 febr. 1548, *OC*, XXI, c. 421.

611 Bonivard (1493?–1570) was de gewezen prior van het juist buiten de muren gelegen klooster van St. Victor. Telkens ontmoeten wij zijn naam in de *Reg. du Consista.* 20 dec. 1543 (verboden spelen), 27 aug. 1562 (een huwelijksbelofte), 15 april 1563 (liever de open lucht in gaan dan naar de kerk), 28 maart 1564 (lelijke taal tegen zijn vrouw), 6 april 1564 (blasphèmes). *OC*, XXI, c. 327, 786 sq., 799, 814. Hij schreef *Chroniques de Genève*, die in 1867 werden gepubliceerd. Vgl. Monter, *I.e.*, p. 15–19.

612 Aangehaald bij Naef, *I.e.*, p. 30.

613 Blz. 144.

war, und was es so hassliche Corruption gegeben, dass sie aller Welt ein Anstoss war!"⁶¹⁴

Niet dus bij allen,⁶¹⁵ maar wel bij velen was het gekomen tot een serieuze poging om overeenkomstig de op 21 mei 1536 in de Algemene Raad afgelegde gelofte te leven 'en ceste sainte loy evangellicque et parolle de Dieu'.⁶¹⁶ Er was ook een bloeiend kerkelijk leven ontstaan, zich onder meer kenmerkend door frequent kerkbezoek en de stichting van nieuwe preekplaatsen.⁶¹⁷ Het werd trouw geleid door de kerkeraad. Eer te veel geleid dan te weinig: voor de kerkleden bleef er eigenlijk te weinig over om van hun roeping tot onderling vermaan goed doordrongen te raken en die na te komen. Deze toegewijde maar straffe leiding is er ook de oorzaak van dat het antwoord op de vraag in hoeverre Calvin er op de duur in geslaagd is het ideaal dat hem met betrekking tot de kerk van Genève al in 1536 voor de geest had gezweefd, te verwezenlijken, niet zonder meer uit de gedragingen van de trouwe kerkleden kan worden afgelezen.

Zeker is: iets daarvan is wel verwezenlijkt. Is dat alléén te beschouwen als vrucht van de uitoefening van de kerkelijke tucht? Daarvan zeker niet alléén. Veeleer zal hier in de eerste plaats de *prediking* moeten worden genoemd. In het Genève van Calvin werd véél gepreekt,⁶¹⁸ niet volmaakt maar wél evangelisch. Wanneer men zegt: dit gepredikte Woord kon niet ledig wederkeren, is dat een geloofsuitspraak, waarmee wij instemmen. Aan de waarde en waarheid daarvan wordt niets afgedaan wanneer wij de vraag naar de invloed van die prediking op een meer seculiere wijze benaderen. Monter doet dit bv. Hij wijst erop dat Calvin en zijn collega's het monopolie bezaten van het enige massamedium waarover het Genève van de zestiende eeuw beschikte: de *preek*, en dat zij van dit middel een zeer frequent gebruik maakten. Wie zich dit indendkt, is geneigd het Monter toe te stemmen: 'The effects of Calvin's sermons and those of his colleagues is of course impossible to measure precisely, but it must have been immense'.⁶¹⁹

Allereerst zal de *prediking* dus de verandering, ja de omzetting van het leven van velen en de bloei van de kerk in Genève hebben bewerkt.⁶²⁰ Een

614 Barrois, *Calvin und die Genfer*, S. 31.

615 Daarop wijst het talrijk blijven van de excommunicaties; daarvoor kan ook de door Barrois besproken preek (over Jes. 29 : 22–24) als bewijs dienen. Barrois leidt uit de gedetailleerde tekening die Calvin daarin geeft van dronkaards, af: 'Trunkenbolde, durch die Gassen torkelnd, müssen offenbar ein wenig seltener Anblick gewesen sein'. Barrois, *a.a.O.*, S. 26.

616 *Reg. du Conseil*, OC, XXI, c. 202.

617 Vgl. Lang, *a.a.O.*, S. 171 ff.

618 Monter, *I.e.*, p. 100: 'In the 1550's, sermons were being preached in her four churches on an average of a dozen times each week'.

619 Monter, *I.e.*, s.p.

620 Vgl. Lang, *a.a.O.*, S. 172: 'Die sittliche Erneuerung, welche in verhältnismässig

andere factor is stellig geweest het *optreden van de overheid* ten gunste van de ordening van het leven — het publieke en het persoonlijke — in de door Calvijn gewenste geest. Maar daartoe zal ongetwijfeld ook⁶²¹ de *uitoefening van de kerkelijke tucht* niet weinig hebben bijgedragen. Zowel om principiële als om zakelijke redenen verdient de tuchttoefening de plaats *in het midden*: tussen de prediking en bedoeld overheidsoptreden.

so kurzer Zeit gelang, war dem Zwang der autoritativen Zucht, aber doch noch mehr den von innen wirkenden Lebenskräften des Evangeliums zu danken'.

621 Er zou nog meer te noemen zijn, bv. dat de 'image' van Genève, ook van de kerk aldaar, mede bepaald werd door de komst van veel overtuigde protestanten van buiten, met name uit Frankrijk.

HOOFDSTUK V

DE TUCHT OVER DE DIENAREN DES WOORDS

§ 1. ORIËNTATIE

Aan de 'communis disciplina', de tucht over alle kerkleden, zijn ook de 'geestelijken' onderworpen.¹ Zij zijn bovendien onderworpen aan een eigen tucht.² Aan deze tucht is dit hoofdstuk gewijd. Anders dan bij de behandeling van de algemene tucht is het mogelijk de verschillende aspecten: Calvijns denkbepelden, de kerkordelijke bepalingen en de praktijk, in één hoofdstuk te behandelen.

Bij 'geestelijkheid' en 'geestelijken' moet hier uitsluitend worden gedacht aan de dienaren des Woords, met inbegrip van de theologische 'doctores' die immers ook predikant waren.³ Niet aan de ouderlingen en diakenen die trouwens ook geen 'propriam disciplinam' hadden. Daarom kunnen wij in dit hoofdstuk zonder bezwaar de woorden 'geestelijken', 'dienaren' en 'predikanten' promiscue gebruiken.

Op zichzelf heeft Calvijn nogal bezwaar tegen de benaming 'geestelijkheid' (clerus) en 'geestelijken' (clerici).⁴ De woorden zijn o.a. afgeleid van 1 Petr. 5 : 3,⁵ waar de ouderlingen vermaand worden de kudde Gods te hoeden, niet 'wc; KCXTaKupiEÓovTeq xcov KXr\pcov' (Vulgata: 'ut dominantes in cleris'). Volgens Calvijn is het gebruik van 'clerus' voor een bepaalde 'ordo' in de kerk voortgekomen 'ex errore, vel certe prava affectione'. Want de 'clerus, hoe est haereditas Domini', is de 'tota Ecclesia'.⁶ 'Ainsi ce nom ne convenoit point a un seul ordre'.⁷ Toch, als hij in *Inst.*, IV, 12, 1, begint aan

1 IV, 12, 1 (V, p. 212, 17 sq.).

2 'praeter illam communem, suam propriam habet'. IV, 12, 1 (V, p. 212, 19). IV, 12, 22 (V, p. 231, 12 sq.): 'altera pars disciplinae, quae ad clerum peculiariter pertinet'. *Supplex exhortatio*, OC, VI, c. 512: 'Duae sunt disciplinae partes. Una enim ad clerum, altera vero ad plebem pertinet'.

3 Uiteraard komt het woord 'clerus' bij Calvijn ook voor ter aanduiding van de geestelijkheid in de oude- en in de rooms-katholieke kerk.

4 Vgl., behalve de in aant. 6 vermelde plaats uit IV, 4, 9, *Comm. in epist. cath.*, OC, LV, c. 286 (1 Petr. 5 : 3).

5 Ook van Num. 18 : 20, Deut. 10 : 9, 18 : 2, waar Jahwe de 'KXjjpoc' of de 'K\r\povop.ta' van de levieten genoemd wordt. Vgl. *ChrEnc*, II, blz. 226, s.v. *Clerus*.

6 IV, 4, 9 (V, p. 65, 31 – 66, 1–4).

7 IV, 4, 9 (VG). – Overigens is de exegese van 1 Petr. 5 : 3 nog steeds omstrede. Greijdenanus, *I II Petr.* (KV), blz. 81: 'het erfdeel, of eigenlijk: de erfdeelen, d.w.z. de

zijn nadere uiteenzetting van de tucht, verdeelt hij de kerk 'in duos ordines praecipuos: clerum scilicet et plebem'. Hij doet dit opdat datgene wat hij uiteenzetten wil 'facilius intelligatur'; van 'clerici' spreekt hij, omdat dat nu eenmaal een 'usitatum nomen' is.⁸ Ondanks zijn bezwaar tegen de termen heeft Calvijn ze dus niet puristisch vermeden. Daarom zullen wij ze in het vervolg ook niet meer van aanhalingstekens voorzien.

A. DE DENKBEELDEN

§ 2. DE TUCHT OVER DE GEESTELIJKHEID IN HET ALGEMEEN

De uiteenzetting die Calvijn in de *Institutie* geeft van zijn denkbeelden omtrent de bijzondere tucht over de geestelijkheid is opvallend kort en verdient die naam nauwelijks; ze is immers niet meer dan een beknopt, nagenoeg geheel historisch relaas. Hij schrijft daarin⁹ dat dit andere deel van de tucht is vervat in de canones die in de oudheid de bisschoppen aan zichzelf en hun 'ordo' oplegden. Deze canones hielden o.a. in dat geen geestelijke zich mocht overgeven aan de jacht, dobbelspel en drinkgelagen, geld- en koophandel mocht bedrijven, aanwezig mocht zijn bij losbandige danspartijen enz. Aan de canones waren straffen toegevoegd om het gezag ervan te bevestigen.¹⁰ Opdat niemand ze ongestraft zou overtreden, moest elke bisschop zijn eigen geestelijken dienovereenkomstig regeren en bij hun plicht houden. Er waren ook jaarlijkse visitaties en synoden,¹¹ opdat ieder die zijn ambt enigermate had verwaarloosd, zou worden vermaand en ieder die gezondigd had, al naar hij verdiende, zou worden gestraft.

De bisschoppen van elke provincie hielden zelf elk jaar ook een synode, vroeger zelfs tweemaal per jaar.¹² Op die synoden werd geoordeeld over die

onderscheidene gemeenten, die u door den Heere. . . zijn toevertrouwd en ten deel geworden'. Hauck, *Kirchenbrieje* (NTD), S. 77: 'die euch Zugeteilten'. Foerster, s.v. xXrjpoç; KTX., *ThW*, III, S. 763, vooropstellend dat 1 Petr. 5 : 2 v. 'umstritten' is, wijst de interpretatie van 'KXrjpoç' als 'Abgaben und Spenden für die Gemeinde und für die Ältesten' (Wohlenberg) en als 'Eigenbesitz' waarmee iemand, anders dan met de hem toevertrouwde kudde, kan doen wat hij wil (Cremer — Kögel) van de hand. Volgens Foerster moet gedacht worden aan 'Teil' in de zin van „die himmlische Gabe, die Gott jedem einzelnen berufenen Gläubigen in Gemeinschaft mit allen 'Geheiligten' zugeteilt hat". Eichler, s.v. *Erbe* usw., *Begriffslexikon NT*, I, S. 237, neigt echter weer meer tot de opvatting van Greijdanus: 'anscheinend' is 'die Gemeinde in ihren einzelnen (ausgelösten?) Teilen oder Bezirken gemeint'. Deze opvatting sluit zich nauw aan bij die van Calvijn: 'Cleros autem appellat [Petrus] particulares ecclesias'. *Comm. in epist. eath.*, OC, LV, ibidem.

8 IV, 12, 1 (V, p. 212, 14 sqq.). Vgl. Plöchl, s.v. *Clericus*, *LThK*, II, Sp. 1232: 'clericus' werd aanvankelijk 'auf alle Christen angewandt'. 'Erst im 3. Jh. wird C. z. bevorzugten Bez. der Geistlichen'.

9 IV, 12, 22 (V, p. 231 sq.). De uiteenzetting komt voor het eerst voor in de *Inst.* 1543 (OC, I, c. 671 sq.), is beknopt en blijft dat ook in de volgende edities.

10 In *OS*, V, p. 231 en *VG*, IV, p. 257, worden in de aantekeningen (de bronnen van) deze canones aangegeven.

11 'annuae inspectiones ac Synodi'. *VG*: 'les visitations et les synodes'.

12 In zijn *Supplex exhortatio*, OC, VI, c. 528, deelt Calvijn mee dat het voorschrift

bisschoppen die in strijd met hun ambt hadden gehandeld. Want als een bisschop te hard of te heftig tegen zijn geestelijken was opgetreden,¹³ dan konden dezen zich op zo'n synode beroepen; zelfs een aanklacht, ingediend door één man, werd in behandeling genomen. Op deze synoden gingen de bisschoppen met grote strengheid te werk. Bleek iemand misbruik te hebben gemaakt van zijn gezag of zich in zijn ambt misdragen te hebben, dan werd hij afgezet, soms zelfs voor enige tijd geëxcommuniceerd.¹⁴ Men ging nooit uiteen zonder plaats en tijd van de volgende provinciale synode te hebben vastgesteld.¹⁵

Zolang deze strengheid gehandhaafd bleef, eisten de geestelijken van het volk niets waarvan zij zelf niet daadwerkelijk het voorbeeld gaven.¹⁶ Ja, tegenover zichzelf waren zij zelfs veel strenger. Zo behoort het ook: het volk kan met een zachtere en om zo te zeggen met een slappere tucht geregeerd worden, maar de geestelijken moeten onder elkaar scherpere censuur uitoefenen en tegenover elkaar veel minder toegeeflijk zijn dan tegenover anderen.¹⁷

In het vervolg van deze paragraaf geeft Calvijn een impressie van de verschrikkelijke ontaarding van de tucht over de geestelijkheid in later tijd. In de nog resterende paragrafen van het hoofdstuk kritiseert hij de éne zaak ten aanzien waarvan de pausgezinden zeer rigoureuus en onverbiddeijk zijn: het huwelijksverbod voor priesters.¹⁸

In de hoofdzaken zou Calvijn de praktijk van de oude kerk in ere hersteld willen zien. Behalve uit de *Institutie* blijkt dat bv. ook heel duidelijk uit zijn

van twee synoden per jaar voorkomt in de negentiende canon van het concilie van Chalcedon. Vgl. *Kanones der altkirchlichen Conciliën* (Lauchert), S. 94: 'XIX . . . copias toivuv fj âyia aðvoðoç, koto touç tûv âyicov TOxrÉpov Kocvóvac; Bic; toö éviaoToû è-iti tò aúxó aovxpéxsv koc8' âKâa-r|v èTtocpxtoçv touç èmakÓTtooç . . .'

13 'siquis Episcopus durior erat aut violentior in suum clerum'. VG: 'si quelque Evesque estoit trop rude à son Clergé et le traitoit trop inhumainement'.

14 'communione ad tempus privaretur'. VG: 'on l'excommunioit pour certain temps'.

15 Terloops merkt Calvijn hier op dat het samenroepen van een *algemeen* concilie tot de bevoegdheid van de keizer behoorde. — Vgl. *Supplex exhortatio* waarin Calvijn er bij Karei V op aandringt een concilie samen te roepen, al zal dat dan geen generaal concilie kunnen zijn. [De tijd van de *keizerlijke* algemene concilies was immers voorbij, sedert lang werden er alleen nog *pauselijke* algemene concilies gehouden. Vgl. Jedin, *Strukturprobleme*, S. 9 f.] Maar dat moet hem er niet van doen afzien. Calvijn wijst op de betekenis die in het verleden juist de *provinciale* synoden met betrekking tot het beoordelen van de leer hebben gehad. Men wendde zich pas tot een generale synode als eerst het middel van een provinciale was beproefd. Zo liet Augustinus de donatisten en Pelagius op *provinciale* synoden veroordelen. OC, VI, c. 527 sq. Juist de provinciale synoden bedoelden aan de bisschoppen de gelegenheid te geven met elkaar over de zich voordoende zaken overleg te plegen. OC, VI, c. 527 sq. Vgl. Feine, *Kirchliche Rechtsgeschichte*, S. 119.

16 'quam exemplo et opere praestarent'. VG: 'dont ils leur monstroyent l'exemple par effect'.

17 VG heeft hier een interessante kortere tekst: 'c'est bien la raison que le peuple ait plus de liberté, et ne soit pas si court tenu que le Clergé'. Vgl. *Reg. de la Comp.*, I, p. 145: 'signe de repentance . . . chose plus requise en un ministre . . . qu'en nul autre'.

18 IV, 12, 23—28 (V, p. 232—237).

antwoord aan Sadoletto. Hij heeft er geen enkel bezwaar tegen, zo schrijft hij daar, als de tucht, vastgelegd in de oude canones — en hij heeft hier alléén de tucht over de geestelijkheid op het oog — ook thans geldigheid zou bezitten en nauwgezet, eerlijk en oprecht in acht zou worden genomen.¹⁹ Misschien kan dat niet met dezelfde graad van strengheid en stiptheid als vroeger. Wanneer hij in weer een ander geschrift, de *Supplex exhortatio*, aan de (roomse) geestelijken de maatstaven aanlegt van de oude canones, laat Calvijn blijken dat hij hen niet wil binden aan alle finesses daarvan; hij kan er inkomen als iemand in sommige opzichten deze regels voor de tegenwoordige tijd te streng zou vinden.²⁰ Wat echter de hoofdzaken betreft zou hij ze graag opnieuw tot gelding gebracht zien.

Tot die hoofdzaken rekent Calvijn, dat niemand tot het ambt zal worden toegelaten dan na een nauwgezet onderzoek met betrekking tot zijn leer en leven²¹ en dat ook nã de ordinatie opzicht en tucht over levenswandel en ambtsbediening worden uitgeoefend.²²

In Calvijns bezinning over de tucht over de geestelijken spelen de kerkleden nauwelijks een rol. Dat is merkwaardig genoeg, omdat hij juist in Rome veroordeelt dat het zijn geestelijken met zó veel privileges omringd heeft dat zij in feite 'ab omni reprehensione immunes' zijn geworden en het met name onjuist acht dat de 'totus laicorum ordo' is buitengesloten van het recht om tegen hen beschuldigingen in te brengen.²³ Zelf wil hij echter aan de kerkleden

19 *Resp. ad Sadoletum*, OS, I, p. 479: 'At nos minime refugimus, quin disciplina, quae vetustis canonibus sanctita fuit, locum hodie habeat, diligenter ac bona fide custodiatur: . . .'

20 'Puriorum illam et magis exquisitam sanctimoniam, ad quam clericos adstringunt antiqui canones, illis remitto . . . Demus hoc temporibus, ne ad illam nimis austeram formulant alligentur . . . Remittamus aliquid ex asperitate illa veteri. . . Excipient, tam aspera remédia, quae ad vivum omnia vitia resecant, aetatem hanc non fere. Sic ita. Neque enim tantam ab illis puritatem flagito'. OC, VI, c. 512 sqq. — Vgl. Calvijns oordeel over de soms te strenge tucht over de *kerkleden* in de oude kerk. Blz. 77 v.

21 'Examen, in promovendis sacerdotibus, et morum, et doctrinae, canones requirunt exactum et enucleatum'. Maar thans? 'Zelfs bij het huren van een muilezeldrijver wordt meer voorzichtigheid betracht dan bij de verkiezing van een priester'. *Supplex exhortatio*, OC, VI, c. 513. Vgl. c. 491.

22 *L.I.*, OC, VI, c. 514: 'Iam post ordinationem, minima in clericis scortationis suspicio, secundum antiquos, corrigi debet: si convictum fuerit crimen, abdicatione et excommunicatione puniendum est. . . Similiter eos omnes, qui se implicant profanis negotiis, qui civilibus officiis se ita immiscent, ut abstrahantur a ministerii cura, qui denique non sunt in munere suo exsequendo assidui, corrigi graviter, et nisi resipiscant, deponi praecipunt'. Deze oude regels moeten naar haar quintessence nog worden gevolgd, iets waarvan volgens Calvijn bij Rome geen sprake is. Vgl. *Resp. ad Sadoletum*, OS, I, p. 479 sq.

23 *Comm. in Tim. I*, OC, Lil, c. 317 (1 Tim. 5 : 20). Ter illustratie van de praktisch volledige immuniteit van de geestelijken verwijst Calvijn naar de op naam van paus Silvester bij Gratianus voorkomende bepaling, dat voor het veroordelen van een bisschop 72 getuigen nodig zijn. Enigszins anders in zijn preek over 1 Tim. 5 : 17–20: 'quand il [de paus] parle de ses Evesques, il ne veut point qu'ils soyent accusez sinon qu'il y ait soixante deux tesmoins, et que les Cardinaux ne soyent point accusez sinon qu'il y ait septante deux tesmoins'. *Sermons sur 1 Tim.*, OC, LIII, c. 515.

ook niet veel invloed toestaan bij de beoordeling van de geestelijken. Zeker, 20 stemt hij toe, als Paulus de thessalonicensen vraagt de dienaren hoog te schatten om hun werk, dan kan men daarin lezen dat de beoordeling van de herders aan de gemeente is opgedragen.²⁴ Toch moet het niet te gemakkelijk zijn een aanklacht tegen hen in te dienen. Want ook als zij hun plicht doen, staan zij nog aan allerlei beschuldigingen bloot. Daar zit de satan achter, die niet alleen graag zou zien dat de mensen van de dienaren vervreemdden, maar ook dat langzaam maar zeker de leer in verachting kwam. Men wake ervoor hem niet in de kaart te spelen!²³ Verder bedenke men dat de mensen o zo gauw oordelen, niet over 'facta' — 'bona vel mala' — maar over de 'dignitas' van de dienaar. En wat ziet men dan gebeuren? 'Sommigen steken zij in de hoogte en anderen verwijzen zij naar het laagste bankje. En welke maatstaf gebruiken zij daarbij? Slechts die van wat voor ogen is'.²⁸

Het is duidelijk: de beoordeling van de geestelijken wil Calvijn zo niet uitsluitend dan toch *in de eerste plaats* beschouwd zien als een aangelegenheid van hen zélf. De eis om elkaar te vermanen vloeit voort uit de broederlijke gemeenschap die hen met elkaar verbindt.²⁷ Niet dat zij eikaars zonden zouden mogen toedekken. Integendeel, de geestelijken moeten — wij vernamen het reeds²⁸ — strenger tegenover elkaar dan tegenover de kerkleden zijn. Als zij aan anderen het voorbeeld moeten geven van een heilig leven, dan moeten zij, als zij zondigen, tegenover elkaar een zo strenge tucht uitoefenen dat zij ook dan ten voorbeeld zijn. Waarom zou tegenover hen meer toegeeflijkheid worden betracht? Hun zonden brengen méér schade teweeg dan die van anderen!²⁹

Calvijn legt er herhaaldelijk de nadruk op dat de levenswandel van de dienaar des Woords in overeenstemming moet zijn met de door hem gepredikte leer en uitgeoefende tucht. In een preek over 1 Tim. 3:1-4 — de 'episkopen-

24 *Comm. in Thess. 1*, OC, LI, c. 172 (1 Thess. 5 : 12): 'Verum ex Pauli verbis colligere licet, iudicium ecclesiae mandari, ut veros pastores discernat'.

25 *Comm. in Tim. 1*, OC, LII, c. 316 sq. (1 Tim. 5 : 19).

26 *Comm. in Cor. I*, OC, XLIV, c. 364 (1 Kor. 4 : 3). Vgl. *Calvijn aan Farel*, 29 dec. 1538, *Herminjard*, V, p. 450 (in verband met de moeite die de Calvijn welgezinde 'Guillermans' hadden om met de ook volgens hem te laken predikanten van Genève het avondmaal te vieren): 'Privatis ecclesiae membris tantam provinciam non incumbere ostendo, quia jubeantur singuli probare seipsos, et sic ad participationem Dominici pacis accedere'.

27 Vgl. IV, 7, 7 (V, p. 111, 16 sq.) waar Calvijn een niet letterlijk citaat geeft uit een brief (68) van Cyprianus: 'Hoe fraterna societas, qua inter nos devincti sumus, requirit, ut mutuo moneamus'.

28 Blz. 252.

29 *Comm. in Tim. I*, OC, LII, c. 316 (1 Tim. 5 : 20). In zijn brief aan Olevianus van 25 nov. 1560 noemt Calvijn nóg een argument: opdat de gemeente niet 'de immodico rigore' zou klagen, zijn de predikanten niet alleen aan dezelfde straffen onderworpen, maar worden zij, als zij iets gedaan hebben, der excommunicatie waardig, ook tegelijk uit hun ambt gezet. OC, XVIII, c. 237.

spiegel!' – zegt hij dat Paulus daar niet alle deugden opnoemt die in een opziener vereist zijn, maar slechts 'quelques especes'. En deze noemt hij om ons te laten zien, 'que celuy qu'on ordonne pour anoncer la parole de Dieu, doit estre d'une vie si bien reglee, que ce soit pour edifier les autres par son exemple'.³⁰ In een preek over 1 Tim. 6 : 13-16, verklaart hij, 'que ce n'est point assez que les ministres de la parole de Dieu ayent la bouche ouverte, qu'ils s'efforcent d'enseigner droitement, . . . mais qu'il faut quant et quant que la vie responde'.³¹ De 'ecclesiarum ministri' moeten zich met getrouwheid toelagen op de bediening van het Woord en de leer der zaligheid niet vervalsen, maar deze zuiver en rein aan het volk Gods doorgeven, schrijft hij in de *Institutie*; hij laat er echter aanstonds op volgen: 'Nee doctrina solum, sed vitae exemplo instituant'.³²

Is de levenswandel van de dienaar voorbeeldig, dan bevordert dit de uitwerking van de tucht. 'Want zó wordt de tucht uitgeoefend gelijk het behoort, en zó krijgt de leer gezag, als de leraar niets met woorden voorschrijft wat hij zelf tevoren niet metterdaad is nagekomen'.³³

Niet alleen de gemeenteleden moeten de eigen rechten van de dienaren ontzien, maar ook de overheid moet dit doen. Het past deze bv. niet naar eigen goeddunken verandering aan te brengen in hun kerkelijke positie.³⁴

§ 3 - DE 'POTESTAS AD CONDENDOS FIDEI ARTICULOS'

In dit hoofdstuk gewijd aan de tucht over hen die in de kerk het leerambt vervullen, moet uiteraard ook ter sprake komen datgene wat Calvijn noemt de 'potestas Ecclesiae quoad fidei dogmata',³⁵ of korter: de 'potestas in doctrina'.³⁶ Het eerste deel daarvan is de 'authoritas dogmatum tradendorum'³⁷ of de 'authoritas ad condendos fidei articulos',³⁸ in het frans: 'la puissance de faire

30 *Sermons sur 1 Tim.*, OC, LUI, c. 255.

31 *L.c.*, OC, LUI, c. 614.

32 II, 8, 46 (III, p. 385, 25 sqq.). Vgl. *Cat.* 1537, OS, II, p. 414: 'il est necessaire quil y ait des pasteurs . . . , lesquelz enseignent le peuple, et en publiq et en prive, de pure doctrine et administrent les sacremens et par bon exemple instruissent tous a saintete et purete de vie'.

33 *Comm. in Acta*, OC, XLVIII, c. 459 sq. (Hand. 20 : 18). Vgl. Hedtke, *Erziehung durch die Kirche*, S. 127. Overigens kan Calvijn er ook tegen waarschuwen de waarheid van het evangelie afhankelijk te maken van de persoon van de prediker. Hedtke, *a.a.O.*, S. 212, Anm. 95.

34 Vgl. *De predikanten van Genève aan de Raad van Neuchâtel*, 29 sept. 1541, OC, XI, c. 294 sq.: 'Que si on oste un homme de son lieu sans cause et raison iuste, et quon le contrainge dabandonner lesglise laquelle il a fidelement servie, et par ainsi qon le retire iniustement de la vocation en laquelle il a este constitue de Dieu: que lhomme nest pas seulement oultrage par ce moyen: mais Dieu aussi: veu que sa vocation légitimé est violee et faicte vaine'.

35 Zie aant. 40.

36 IV, 8, 1 (V, p. 133, 17 sqq.).

37 IV, 8, 1 (V, p. 133, 19 sq.).

38 IV, 9, 11 V, p. 159, 27 sq.).

des articles de foy'.³⁹ Aan dit deel wijdt Calvijn bijna geheel de hoofdstukken 8⁴⁰ en 9⁴¹ van Boek IV van de *Institutie*. Wij kunnen volstaan met de hoofdlijnen aan te geven waarlangs zijn betoog verloopt:

a. Voor Woord van God mag niets anders worden gehouden dan de in het Oude en Nieuwe Testament geboekstaafde goddelijke openbaring. Dat Woord is de enige norm voor wat in de kerk mag worden geleerd.⁴²

b. De kerk is niet bevoegd tot het opstellen van nieuwe geloofsartikelen (*novos fidei articulos*)⁴³ in de zin van leerstellingen die aan de Schrift iets nieuws zouden toevoegen. Wel heeft de kerk, door de omstandigheden daartoe genoot, meermalen leeruitspraken gedaan, maar die bedoelen niets anders dan de oorspronkelijke bedoeling van de Schrift op eenvoudige wijze te verduidelijken.⁴⁴

c. Zulke leeruitspraken werden gedaan door concilies. Vooral de oude concilies verdienen hooglijk gewaardeerd te worden.⁴⁵ Maar alle uitspraken van welke concilies ook, moeten worden beschouwd als 'praediudicia', *voorlopige* oordelen, die altijd opnieuw aan de regel van de Schrift getoetst moeten worden.⁴⁶

d. De uiteenzetting loopt uit op een korte conclusie: aan de kerk is geen macht gegeven om een nieuwe leer in te voeren.⁴⁷ Een merkwaardig negatieve slotsom die de vraag doet stellen of Calvijn zijn lezers wel heeft gegeven wat hij hun in uitzicht stelde: een verhandeling over de macht van de kerk tot het opstellen van geloofsartikelen. Al gaat het te ver te zeggen dat hij hun het

39 IV, 8,1.

40 'De potestate Ecclesiae quoad fidei dogmata: et quam effraeni licentia ad vitiandam omnem doctrinae puritatem tracta fuerit in Papatu' (V, p. 133–150).

41 'De Conciliis, eorumque autoritate' (V, p. 150–163). Vooral dit hoofdstuk is sterk polemiserend van karakter.

42 IV, 8, 8 (V, p. 139,29–140, 1 sqq.). — Calvijn besteedt aan dit thema niet minder dan negen paragrafen: IV, 8, 1–9.

43 IV, 8, 10 (V, p. 143, 6 sq.).

44 'nisi quod nativum Scripturae sensum simpliciter enarrant'. IV, 8, 16 (V, p. 150 10 sq.).

45 IV, 9, 1 (V, p. 151, 5 sqq.).

46 IV, 9,8 (V, p. 156, 12 sqq.). Vgl. ook Calvijns afwijzing van het 'confessiona-lisme' van Caroli, een afwijzing die deels haar grond vond in het ontbreken van een kerke-lijke approbatie met betrekking tot het Athanasianum — *Calvijn aan een predikant van Bern*, febr. 1537, OC, X b, c. 86; *De predikanten van Genève aan die van Bern*, febr. 1537, OC, X b, c. 83 sq. —, maar vooral in Calvijns weigering zich aan enig menselijk geschrift als aan de Schrift te willen binden. *De predikanten van Genève aan die van Zürich*, eind aug. 1537, OC, X b, c. 120 sq.: 'Tantum nolebamus hoe tyrannidis exemplum in ecclesiam induci, ut is haereticus haberetur qui non ad alterius praescriptum loqueretur: quin ille contra strenue contenderet neminem sine tribus symbolis esse christianum'.

Calvijn wil overigens dat men bij een beroep op een conciliaire uitspraak ook vragen stelt als deze: in welke tijd werd het concilie gehouden, waarom, met welke bedoeling, welke mensen waren aanwezig? IV, 9, 8 (ibidem).

47 IV, 9, 13 (V, p. 161, 13 sq.): 'non esse datam Ecclesiae potestatem erigendae novae doctrinae'.

tegendeel geboden heeft, dat heel het betoog een sterk waarschuwend karakter draagt, is zonder meer duidelijk. In deze zin: mèt èn bij het opstellen van geloofsartikelen zij de kerk uiterst voorzichtig!

Calvijn kan zich op dit punt ook wel anders en positiever uitdrukken.⁴⁸ Dat doet hij bv. in zijn schrijven van 22 oktober 1548 aan lord Somerset;⁴⁹ daarin beveelt hij deze de opstelling aan van *twee* samenvattingen van het christelijk geloof: één die door alle bisschoppen en predikanten zou moeten worden bezworen en waarmee ook ieder die een kerkelijk ambt wil gâân bekleden, zich akkoord zou moeten verklaren, èn een catechismus.⁵⁰ Binding van de predikanten aan een bepaald schriftelijk formulier acht Calvijn om drie redenen goed, ja noodzakelijk: ten eerste om de onkunde tegen te gaan die ook onder hen nog wel voorkomt, vervolgens om de overeenstemming en eendracht ter zake van de leer van alle kerken beter tot uitdrukking te brengen, en tenslotte om de nieuwsgierigheid en de verzinsels van lieden die alleen maar vreemde dingen willen zeggen, de pas af te snijden.⁵¹ En de catechismus is nodig om kinderen en onkundigen met de goede leer zó vertrouwd te maken dat zij die van leugens en verbasteringen kunnen onderscheiden.⁵²

§ 4. DE 'POTESTAS IN SCRIPTURAE INTERPRETATIONE'

De beschouwing die Calvijn in de *Institutie* wijdt aan het tweede deel van de 'potestas in doctrina', de 'potestas in Scripturae interpretatione',⁵³ is veel korter, ze neemt niet meer dan één paragraaf in beslag.⁵⁴ Nadrukkelijk verklaart hij dat hij onder deze 'potestas' niet verstaat de bevoegdheid om de Schrift *goed te keuren* of deze op zulk een wijze aan het oordeel der mensen te onderwerpen, dat ze op grond daarvan geldigheid zou bezitten;⁵⁵ dat is blasfemie die bij de 'Romanenses' is op te merken.⁵⁶ De macht der kerk om de Schrift uit te leggen is niets anders dan haar bevoegdheid om leergeschillen tot oplossing te brengen.

48 Vgl. ook zijn verdediging van het trinitarische dogma. I, 13, 3–5 (III, p. 111–116). De kerk is tot de opstelling ervan 'summa necessitate' gedwongen (p. 112, 16sq.). Zelfstandige waarde heeft het dogma niet, de formulering is gebrekkig, de enige waarde die het heeft, is dat het opkomt voor de waarheid van het Woord Gods en die afgrenst tegen dwaling en leugen.

49 OC, XIII, c. 64–77.

50 OC, XIII, c. 71 sq.: 'une somme resoulue de la doctrine' en 'ung formulaire commun dinstruction', een 'cathechisme'.

51 OC, XIII, c. 72.

52 OC, XIII, c. 71. Vgl. ook c. 72: 'Ce catechisme servira a deux usages, assavoir d'introduction a tout le peuple pour bien profiter a ce qu'on preschera, et aussi pour discerner si quelque presumptueux avancoit doctrine estrange'.

53 IV, 9, 13 (V, p. 161, 7 sq.) IV, 8, 1 (VG) \ 'l'autorité d'exposer ce qui est contenu en l'Escriture'.

54 IV, 9, 13 (V, p. 161 sq.). De paragraaf voor het eerst in de *Inst.* 1543.

55 IV, 9, 14 (V, p. 163, 10–15). Vgl. 99, aant. 249.

56 IV, 9, 14 (V, p. 162, 13).

Als er over een of ander leerstuk (dogma) verschil van mening is ontstaan, dan is er volgens Calvijn geen beter en betrouwbaarder middel (nee melius nee certius remedium) dan dat er een synode van bisschoppen bijeenkomt om het leerstuk in kwestie zorgvuldig te onderzoeken.⁵⁷ Hij voert daarvoor verschillende argumenten aan. In de eerste plaats moet een uitspraak, gedaan onder inroeping van de Geest van Christus, waarin het gemeenschappelijk gevoelen van alle dienaren tot uitdrukking komt, van veel meer gewicht worden geacht dan één die iemand thuis alleen heeft geformuleerd en aan zijn gemeente heeft doorgegeven, of dan één opgesteld door enige particuliere personen. Vervolgens kunnen de bisschoppen over de vraag wat er geleerd moet worden en in welke vorm (qua forma) dat gebeuren moet, het gemakkelijkst met elkaar overleg plegen wanneer zij bijeenkomen, en een dergelijk overleg is gewenst, wil de diversiteit geen aanleiding tot aanstoot gaan vormen.⁵⁸ Tenslotte bedenke men dat dit ook de handelwijze is die Paulus voor het beoordelen van leringen voorschrijft. Calvijn wijst in dit verband op 1 Kor. 14 : 29: 'Wat de profeten betreft, twee of drie mogen het woord voeren, en de anderen moeten het beoordelen'. Wel wordt de beoordeling hier aan elke *afzonderlijke* kerk toegekend, maar, zo meent Calvijn, daarmee wordt tegelijk aangegeven⁵⁹ welke gedragslijn moet worden gevolgd ten aanzien van meer belangrijke zaken (in *gravioribus causis*), nl. dat de kerken het onderzoek daarvan gezamenlijk ter hand nemen. Trouwens, reeds het 'gevoelen der vroomheid' (*pietatis sensus*)⁶⁰ leert ons dat als iemand door een ongebruikelijk leerstuk (*dogmate inusitato*) in de kerk onrust veroorzaakt en er gevaar begint te dreigen voor ernstiger onenigheid, de kerken bijeen moeten komen. Ze moeten het vraagstuk dan onderzoeken, er een ampele bespreking aan wijden en tenslotte voor de dag komen met een uitspraak die ontleend is aan de Schrift (*definitionem ex*

57 Calvijn spreekt van een 'verorum Episcoporum synodus', een synode van échte bisschoppen, bisschoppen die deze naam verdienen. Voor een synode pleitte Calvijn o.a. ten tijde van de kwestie Caroli. 'Sunt et alia nonnulla, quae omnia nisi in conventu nullo modo explicari possunt', schreef hij namens de predikanten van Genève aan die van Bern (febr. 1537, *OC*, X b, c. 84). Met een synode van bisschoppen bedoelde hij een synode van *predikanten*. Vgl. Ganoczy, *Jeune Calvin*, p. 115: „Contre ces maux, le seul remède que Calvin propose est le suivant: les ministres des églises d'une certaine région doivent s'assembler et se mettre d'accord sur la doctrine à enseigner... 'Synodus', 'conventus', 'collegium', 'senatus': tous ces termes reviennent sans cesse dans les documents de l'affaire Caroli pour désigner les différents organes collégiaux chargés de promouvoir la 'consensio', 'ad favendam doctrinae unitatem' ”.

Polman, *Ned. Geloofsbelijdenis*, III, blz. 353 vv., wijst erop dat niet alleen Calvijn, maar ook veel anderen (doch niet Melanchthon) in de eeuw van de reformatie voelden voor het bijeenkomen van een synode van vertegenwoordigers der evangelische kerken ter bespreking van de onderlinge verschillen.

58 'ne diversitas offendiculum pariat' (V, p. 161, 17 sq.).

59 Doordat het recht van de beoordeling aan de *gemeente* wordt toegekend en niet aan het afzonderlijke gemeentelid.

60 VG: 'la raison'. 'Pietatis sensus' zou men kunnen vertalen met: het geheiligde verstand.

Scriptura sumptam) en geschikt is om de onzekerheid onder het volk weg te nemen en de mond te stoppen van diegenen die door hun eerzucht of hoogmoed twist en tweedracht oproepen,⁶¹ zodat zij daarmee niet durven doorgaan. — Men lette erop dat Calvijn achter het verkondigen van afwijkende leringen slechte karaktereigenschappen vermoedt en zelfs méér dan vermoedt. Wij zullen dit nog vaker signaleren.⁶²

Intussen denkt hij er niet aan de uitspraken van vergaderingen en bisschoppen (concilies) zonder meer te beschouwen als 'vera et certa Scripturae interpretatio'.⁶³ De kerk heeft wel de belofte dat de Geest haar in alle waarheid zal leiden en haar indachtig zal maken alles wat Christus haar gezegd heeft. Dit betekent dat de kerk er niet aan hoeft te twijfelen dat de Heilige Geest, de beste leidsman tot de rechte weg, haar altijd zal bijstaan, echter niet dat zij zelf onfeilbaar is. Christus zegt ons dat wij van zijn Geest niets méér moeten verwachten dan (nihil plus . . . quam) dat Hij ons verstand zal verlichten opdat wij de waarheid van zijn leer kunnen verstaan. Maar dwaling is niet uitgesloten en daarom is hoger beroep op de Schrift altijd gewettigd. Dit neemt echter niet weg dat de *wijze waarop* de Geest de kerk in alle waarheid leidt, die is van het gesprek, van de gemeenschappelijke beraadslaging.⁶⁴

§ 5. 'graviores causae', 'capita necessaria', 'res non ita necessariae'

Wij vernamen zoëven dat al komt volgens Calvijn op grond van 1 Kor. 14 : 29 de beoordeling van de leer toe aan elke afzonderlijke kerk, 'graviores causae' toch door de kerken gemeenschappelijk, dwz. door een vergadering van haar bisschoppen moeten worden beoordeeld. Het onderscheid dat Calvijn hier maakt, roept vanzelf de vraag op, welke geschillen kunnen worden afgehandeld in de kerk waarin ze zijn gerezen, en welke in aanmerking komen voor een beoordeling door méér — door zo veel mogelijk — kerken? In de context waarin bedoelde uitspraak voorkomt, laat Calvijn die vraag onbeantwoord. Toch laat ze zich met behulp van gegevens die wij elders aantreffen, wel beantwoorden.

Wij richten daartoe eerst onze aandacht op het eerste hoofdstuk van Boek IV van de *Institutie*. Daar schrijft Calvijn in de twaalfde paragraaf dat niet alle 'verae doctrinae capita' van dezelfde soort zijn.⁶⁵ Er zijn er die zó noodzakelijk

61 VG: 'et ferme la bouche ä ceux qui demandent d'esmouvoir noise et troubles par leur ambitfon ou orgueil'. VL: 'et os obstruat improbis et cupidis hominibus'.

62 Vgl. blz. 265. Wij signaleerden het trouwens al op blz. 135, aant. 464.

63 IV, 9,13 (V, p. 162, 10 sqq.). Voor het vervolg van de alinea: IV, 8,13 (V, p. 147, 4 sqq.).

64 Vgl. Van Ruler, *Calvin*, S. 88: 'Die Christusregierung, in der Christus selber seine Kirche regiert, geschieht in der *Synodos*, in dem Zusammenkommen und Beieinandersein der Ämter, in den Zusammenkünften vom Presbyterium bis zur nationalen und ökumenischen Synode hinauf. Das Gespräch ist die Weise, auf die der Geist die Kirche in alle Wahrheit führt'.

65 IV, 1, 12 (V, p. 16, 6 sq.): 'Non enim unius sunt formae omnia verae doctrinae

(necessaria) zijn, dat zij door niemand mogen worden betwijfeld; dat zijn de eigenlijke leerstukken van onze religie (*propria religionis placita*).⁶⁰ Als voorbeelden noemt hij dat er één God is, dat Christus God is en Zoon van God, dat ons heil rust in de barmhartigheid Gods en dergelijke (*et similia*).

Uit die laatste woorden blijkt dat het niet Calvijns bedoeling is een *volledige* opsomming te geven.

Een veel uitvoeriger maar evenmin als compleet bedoelde opsomming van wat hij dan noemt: '*praecipua capita*', geeft hij in zijn brief aan de predikanten van Saksen en Neder-Duitsland⁶⁷ die hij als voorrede toevoegde aan zijn tweede geschrift tegen Joachim Westphal: de éne God en de rechte wijze om Hem te vereren, de verdorvenheid van het menselijk geslacht, de zaligheid uit genade, het verkrijgen van de gerechtigheid, het ambt en het werk van Christus, de boetvaardigheid en de beoefening daarvan, het geloof dat ons doordat het rust op de beloften van het evangelie, heilszekerheid geeft, de aanroeping van God als onze Vader in vertrouwen op de Middelaar, enz.⁶⁸ In deze '*capita*' weet Calvijn zich één met de kerken in Duitsland.

Er zijn echter andere hoofdstukken der leer waarover tussen kerken verschil van mening kan bestaan zonder dat daardoor de eenheid des geloofs wordt verscheurd of die kerken uit elkaar moeten gaan.⁶⁹ Hier noemt Calvijn bij wijze van voorbeeld de kwestie waar de ziel van de gelovige verblijft na het sterven.⁷⁰ Maar er zijn meer zulke '*res non ita necessariae*'.⁷¹

Allerlei vragen die hier kunnen opkomen, moeten en mogen wij laten rusten.⁷² Waar het ons om te doen is, is dat wij wel als zeker mogen aannemen dat geschillen over de '*res non ita necessariae*' voor Calvijn de geschillen zijn geweest die — desnoods of zo mogelijk — wel door de plaatselijke kerk konden worden afgehandeld, maar dat geschillen over de '*capita necessaria*' dienden te worden beoordeeld door de gezamenlijke kerken. Niet dat hij er enig bezwaar tegen heeft dat ook ten aanzien van de '*niet zo noodzakelijke*' stukken

capita'. VG: 'Car tous les articles de la doctrine de Dieu ne sont point d'une mesme sorte'.

66 IV, 1, 12 (V, p. 16, 8 sq.). VG: 'd'arrests ou de principes de la Chrestienté'.

67 OC, IX, c. 50. Het schrijven is van 5 jan. 1556.

68 Een uitvoerige opsomming vindt men ook in de brief aan lord Somerset, 22 okt. 1548, OC, XIII, c. 70.

69 IV, 1, 12 (V, p. 16, 11 sqq.).

70 Vgl. blz. 262 v.

71 IV, 1, 12 (V, p. 16, 19 sq.).

72 Bv. de volgende: welke beschouwing van de Waarheid ligt hierachter? Is het mogelijk de criteria op het spoor te komen aan de hand waarvan Calvijn tussen de verschillende '*capita*' onderscheidde? Vgl. (voor een eerste oriëntatie) Feenstra, s.v. *Fundamentele artikelen*, *ChrEne*, III, blz. 94. Met toespitsing op Calvijn: Nijenhuis, *Calvinus oecumenicus*, blz. 281 vv.; Weber, *Einheit der Kirche bei Calvin*, S. 138–141. — Met toespitsing op Luther maar ook de latere ontwikkeling schetsend: Hoffmann, *Lehrzucht und Glaubensduldung*, S. 181 ff., 195 ff.

getracht wordt tot eensgezindheid te komen.⁷³ Integendeel. Maar als dat niet lukt,⁷⁴ mogen de kerken elkaar daarom evenmin loslaten als het afzonderlijke kerklid om kleine verschillen⁷⁵ met zijn lokale kerk mag breken. Als de kerken met betrekking tot een 'caput doctrinae' van deze soort elkaar niet kunnen vinden, moeten zij elkaar op dat punt vrijheid van interpretatie gunnen.⁷⁶

Een dergelijke tolerantie heeft Calvijn binnen de lokale kerk niet mogelijk geacht. Hier diende de eenheid van 'doctrina' en sacramentsbediening meer geslōten te zijn, vooral om binnen de gemeente verwarring te voorkomen.⁷⁷

Duidelijk blijkt Calvijns gevoelen ter zake uit het door hem in naam van alle geneefse predikanten opgestelde schrijven dat Castellio zowel als ontslag- als aanbevelingsbrief in 1544 bij zijn vertrek uit Genève meekreeg.⁷⁸

In deze brief lezen wij onder meer: Castellio zou zeker door ons met algemene instemming voor het ambt van predikant zijn voorgedragen als er niet één ding tussengekomen was.⁷⁹ Bij het onderzoek met betrekking tot de leer deelde hij mee dat hij op twee punten een ander gevoelen had dan wij: hij kon het Hooglied niet tot de heilige Schriften rekenen en hij was het niet eens met de wijze waarop wij in onze catechismus de nederdaling ter helle geïnterpreteerd hadden, nl. als het doorstaan door Christus van een 'conscientiae horror' toen Hij zich in onze plaats voor de rechterstoel van God stelde, al achtte hij dat op zichzelf een 'pia ac sancta doctrina'.⁸⁰ Eerst poogden wij hem

73 'Primum quidem est ut per omnia consentiamus . . . Hic autem patrocinari erroribus vel minutissimis nolim . . .' IV, 1, 12 (V, p. 16, 21 sqq.).

74 En men moet erop rekenen dat het niet altijd lukt, 'quoniam nemo est qui non aliqua ignorantiae nubecula obvolutus sit'. IV, 1, 12 (V, p. 16, 22 sq.).

75 'ob quaslibet dissensiunculas'. IV, 1, 12 (V, p. 16, 27 sq.).

76 Vgl. Polman, a.w., III, blz. 354 vv., 357, 361.

77 Weber, a.a.O., S. 138, spreekt van 'Calvins Konzeption': 'Lehreinheit in der konkreten Kirche, Lehrmannigfaltigkeit im gegenseitigen Verhältnis der Kirchen'.

78 OC, XI, c. 674–676. De brief is ongedateerd. — Vgl. Weber, a.a.O., das: 'Wir können aus diesem Brief (der übrigens dem Castellio durchaus gerecht wird) entnehmen, dass Calvin zwar unbedingter Anhänger der Lehreinheit in der je örtlichen Kirche, aber offenbar ebenso Vertreter einer Freiheit der *interpretatio* im gegenseitigen Verhältnis der Kirchen war'.

79 Vgl. voor deze affaire o.a. *Reg. du Conseil* van jan. tot juli 1544, OC, XXI, c. 328–340. Reeds in jan. had Calvijn aan de Raad gerapporteerd 'que Me Bastian [Seb. Castellio] est bien scavant home mes quil ast quelque opignon dont nest capable pour le ministere'. OC, XXI, c. 328. Onder 14 juli (c. 340) vermelden de *Reg.* dat Castellio 'a pryns conge de la Seigneurie'.

80 Vgl. *Cat. Gen., OS*, II, p. 84, 8 sqq.: 'ad inferos descensus' wil zeggen dat Christus niet alleen de 'communem mortem', de scheiding van ziel en lichaam, heeft ondergaan, maar ook 'dolores mortis, sicut Petrus vocat [Hand. 2 : 24]. Hoe autem nomine horribiles angustias intelligo, quibus eius anima constricta fuit'. — Ten aanzien van dit tweede punt schijnt Castellio, althans aanvankelijk, minder resoluut geweest te zijn dan ten aanzien van het eerste. Vgl. *Reg. du Conseil*, 28 jan. 1544, OC, XXI, c. 329: het Hooglied verwierp hij 'disant que quant il fist le capistre septieme il estoit en folie et conduyct par mondaienetes et non pas du saint Esperit... Et quant au passage du

met argumenten tot ons gevoelen over te halen. Toen wij zo niet verder kwamen, probeerden wij iets anders. Wij wezen hem erop dat de geloofsbelijdenis (*symbolum fidei*) alleen maar opgesteld was als een korte en eenvoudige samenvatting van het christelijk geloof met de gezonde leer als inhoud, *om met* behulp daarvan het volk te *onderrichten in* die dingen welke het meest tot de zaligheid nodig zijn. Het moest hem dus voldoende zijn als onze uiteenzetting voor dat doel geschikt was.

[Blijkbaar wilden de predikanten op deze manier bereiken dat Castellio zich in zijn prediking en onderricht zou beperken tot de *hoofdzaken* van de leer, en zijn privé gevoelens over de controversiële punten, — mochten deze ooit ter sprake komen — voor zich zou houden.]

Castellio antwoordde dat hij niet kon beloven wat hij alleen door met zijn geweten in strijd te komen, zou kunnen nakomen.⁸¹ Toen hij op dit standpunt bleef staan, was ons aller gevoelen dat het gevaarlijk zou zijn en een slecht voorbeeld, hem onder deze omstandigheden tot de dienst des Woords toe te laten. In de eerste plaats zou het de goedgezinden geen geringe aanstoot geven als zij vernamen dat wij iemand tot dienaar zouden hebben aangesteld die openlijk verklaarde een boek dat alle kerken in haar kanon van heilige schriften hebben, te minachten, ja te veroordelen. Vervolgens zouden wij op deze manier voor de kwaadgezinden en de goddelozen die elke gelegenheid aangrijpen om het evangelie verdacht te maken en deze kerk te verscheuren, de deur wijd openzetten. En tenslotte zou onze beslissing ons in de toekomst verplichten het een ander niet euvel te duiden als die Prediker, Spreuken of welk van de overige boeken wilde afwijzen.

Tot zover, voorlopig, deze brief; een paar zinnen eruit houden wij nog een ogenblik achter. Men ziet: Castellio kon in *Genève* geen predikant worden. Dit was de mening van Calvijn en zijn collega's. Maar waren zij nu ook van mening dat Castellio het *nergens anders* worden kon? Dat staat in de brief niet te lezen. Zeker, ook niet het *tegenovergestelde*: wat bij óns niet kon, zal bij ü ongetwijfeld wèl kunnen. En toch was het ook een *aanbeveling* Arief! De kerken elders worden door de predikanten van Genève ingelicht en moeten nu verder zelf weten wat zij doen, maar . . . de stellers van de brief zeggen bij voorbaat niet: het is uitgesloten, dat Castellio *ooit nog ergens* predikant kan worden.

Men vraagt zich af of de aanbeveling misschien nog niet positiever zou uitgevallen zijn als Castellio's afwijkende gevoelens zich beperkt hadden tot het éne punt van de nederdaling ter helle. Ons lijkt dit niet onwaarschijnlijk. Want wij merken het: de afwijzing van het Hooglied als kanoniek boek werd hoog opgenomen. Maar verder? Calvijn schreef in de aanbevelingsbrief ook dit: 'Bovendien merkten wij op [tegenover Castellio] dat wij de kerken die [de nederdaling ter helle] anders verklaarden, niet verwierpen, doch alleen wilden voorkomen dat uit uiteenlopende interpretaties [voor de kerk] grote schade zou voortkomen'. En helemaal aan het eind: 'Zijn leraarsambt in

symbole la ou diest que Ihesus descendit aux enfers il nest pas encore fort resoluz approvant touteffois la doctrine estre de Dieu et saincte'.

⁸¹ Hierop volgt in de brief een uitvoerige passage over Castellio's visie op het Hooglied (*lascivum et obscoenum . . . carmen, quo Salomo impudicos suos amores descriperit*) en over de pogingen van de predikanten hem te weerleggen, o.a. met een verwijzing naar Ps. 45, óók een bruiloftslied waarin hetzelfde wordt gezegd als in het Hooglied, alleen 'breviter'. Die psalm zou men dan ook moeten verwerpen. OC, XI, c. 675 sq.

onze school heeft hij vrijwillig neergelegd.⁸² Hij heeft zich daarin zó gedragen dat wij hem de heilige dienst waardig gekeurd zouden hebben. Dat hij toch niet is aangenomen, vindt zijn oorzaak niet in enige smet op zijn levenswandel, ook niet in een of andere verderfelijke leer met betrekking tot de hoofdzaken van ons geloofd maar alleen in dat ene dat wij zojuist hebben uiteengezet'.

De afwijkende gevoelens van Castellio heeft Calvijn ingrijpend genoeg gevonden om de weg naar het predikantschap in Genève voor hem te blokkeren. Maar niet ingrijpend genoeg om er een aanleiding in te zien andere kerken te alarmeren of er met deze, op welke wijze dan ook, in overleg over te treden. En althans de interpretatie van het 'nedergedaald ter helle' heeft hij — uiteraard zonder onbeperkte interpretatievrijheid goed te keuren — willen rekenen tot de 'niet zo noodzakelijke zaken' waarover, zij het niet in de lokale, dan toch in de universele kerk, verschil van opvatting tolerabel moest zijn.

Met de 'causae graviores' stond het anders: daarover zouden de kerken gezamenlijk moeten oordelen. En dat zouden ze zéker moeten doen wanneer werkelijk 'noodzakelijke' leerstukken werden aangerand, dwz. ingeval van heresie.⁸⁴ De kerken zouden dan gedwongen kunnen worden tot het nemen van bepaalde maatregelen waarvan de verfstrekkende afzetting en excommunicatie zouden zijn. Want macht om dwang toe te passen in de zin van 'civilis coercitio' bezit de kerk niet en wenst ze ook niet te bezitten.⁸⁵ De overheid heeft die macht wél. En het kan nodig zijn dat zij daarvan gebruik maakt, bv. om iemand tot de orde te roepen die zich aan de beslissing van een synode ten aanzien van een 'causa gravior' niet stoort, of om op te treden tegen verbreiders van de meer ernstige vormen van heresie, vooral van zulke die de religie losrukt van haar fundamenten.⁸⁶

B. DE ORDONNANCES ECCLÉSIASTIQUES

De *Articles* van 1537 bevatten geen enkel voorstel aangaande de bijzondere tucht over de dienaren. Evenmin zijn ons daaromtrent van Calvijn afkomstige regelingen bekend uit diens straatsburgse periode. Wij hebben hier dus alleen te maken met de *Ordonnances ecclésiastiques*. Bij het schetsen van de daarvoor in aanmerking komende bepalingen gaan wij op overeenkomstige wijze te werk als in het vorige hoofdstuk ten aanzien van de bepalingen be-

⁸² Dwz.: hij is niet afgezet. Trouwens, men leest niets van enige burgerlijke of kerkelijke strafmaatregel tegen Castellio.

⁸³ 'non impium aliquod in fidei nostrae capitibus dogma'.

⁸⁴ Heresie valt 'buiten de grenzen van wat in de kerk getolereerd kan worden'. Nijenhuis, *a.w.*, blz. 265.

⁸⁵ 'Nam quum Ecclesia cogendi non habeat potestatem, neque expetere debeat (de civili coercionem loquor) . . .' IV, 11, 16 (V, p. 211, 33 sq.).

⁸⁶ Vgl. blz. 133.

treffende de tucht over de kerkleden; wij houden rekening met de verschillende redacties van de *Ordonnances* van 1541⁸⁷ en met de in 1561 daarin aangebrachte wijzigingen. En ook nu volgen enige kanttekeningen.

§ 6. de ordonnances ecclésiastiques van 1541. de eerste redactie (het ontwerp)

De 'vocation'

Van de bepalingen met betrekking tot de dienaren zijn hier vooral van belang die welke hun 'vocation' regelen (5-10, 13-15),⁸⁸ en daarvan dan weer speciaal die betreffende het eerste en voornaamste (principal) deel van de vocatie: 'lexamen'.

Het examen of onderzoek bestaat in twee delen; het eerste heeft betrekking op de leer (la doctrine), het tweede op het leven (la vie). Wat het eerste betreft, het moet blijken dat de betrokkene een goede en gezonde⁸⁹ kennis van de Schrift bezit en ook in staat is die zó door te geven dat de gemeente erdoor wordt gebouwd (en édification) (6). Om elk risico van een verkeerde opvatting bij degene die men wil aanstellen te vermijden, moet deze betuigen dat hij de in de kerk aangenomen leer⁹⁰ aanvaardt en zich daaraan zal houden (7). Om te onderzoeken of hij in staat is onderricht te geven (enseigner) zal men hem vervolgens ondervragen en van hem in besloten kring (en prive) een verhandeling over de leer van de Heer aanhoren(8). Wat betreft het onderzoek naar zijn leven, de regel om vast te stellen of zijn levenswandel goed is en hij zich altijd onberispelijk (sans reproche) heeft gedragen, wordt zeer goed aangegeven door Paulus (9). — Kennelijk wordt hier bedoeld op de 'spiegels' voor de opzieners in 1 Tim. 3 : 1-7 en Titus 1 : 5-9.⁹¹

Nadat de verkiezing van degene die men in het ambt wil stellen door de dienaren verricht is, stellen dezen hem voor aan de Raad. Wordt hij ook door de Raad waardig bevonden en aanvaard, dan wordt hij in de kerkdienst aan de gemeente voorgesteld opdat hij ontvangen worde 'par consentement commun de la compaignye des fidelles' (10)⁹² In handen van de Kleine Raad legt de gekozene de eed af (15).

87 Een derde en een vierde redactie behoeven in dit geval niet onderscheiden te worden, omdat de Raad der Tweehonderd in zijn vergadering van 9 nov. 1541 in de bepalingen betreffende de tucht over de predikanten geen wijzigingen meer aanbracht.

88 OC, II, p. 329—331.

89 Het concept had 'saincte', de textus receptus van 1541 'saine', de *Ord. eccl.* van 1561 'saincte', die van 1576 (Heyer, *Église de Genève*, p. 278) weer 'saine'. Een merkwaardige afwisseling!

90 'la doctrine approuee en lesglise'. 05, II, p. 329, 14.

91 Deze teksten worden vermeld in de *Ord. eccl.* 1576. Heyer, *l.c.*, p. 279, sub VIII.

92 Op deze wijze, aldus de *Ord. eccl.*, wordt 'l'ordre de lesglise ancienne' gevolgd. 05, II, p. 329, 23 sq.

Men kan zich afvragen in hoeverre ook de bepalingen betreffende het 'insti-tuer' en het 'introduire en loffice' van de dienaar, die bepaald niet uitmun-ten door helderheid⁹³, in verband met ons onderwerp relevant zijn. Dat dit inderdaad het geval is, zal straks, bij de tekening van de praktijk, duidelijker blijken.⁹⁴

*De wekelijkse bijbelbespreking*⁹⁵

Even nodig als het onderzoek van kandidaat-predikanten, is een goede regeling (*bonne police*) om hen, als zij eenmaal predikant geworden zijn, bij hun plicht te houden. Allereerst zal het dienstig (*expedient*) zijn dat alle dienaren ten einde onder elkaar de zuiverheid en eendracht van leer te bewaren, elke week op een bepaalde dag bijeenkomen om met elkaar samen te spreken over de Schriften;⁹⁶ zonder geldige verontschuldiging mag niemand zich daar-aan onttrekken. Toont iemand zich op dit punt nalatig, dan moet hij worden vermaand (20). Ook de predikers van de van Genève afhankelijke dorpen moeten worden opgewekt aan de bijbelbesprekingen deel te nemen zo vaak zij kunnen. Als zij een volle maand in gebreke gebleven zijn, moet dit voor een te grote nalatigheid (*negligence trop grande*) worden gehouden, tenzij er sprake is van ziekte of een andere wettige verhindering (21).

Treedt enig verschil ten aanzien van de leer aan de dag, dan zullen de dienaren daar gezamenlijk over handelen ten einde langs deze weg de zaak tot een oplossing te brengen.⁹⁷ Gelukt hun dit niet, dan roepen zij ter be-slechting van het geschil de hulp van de ouderlingen in. Kan men door de hardnekkigheid⁹⁸ van één van de partijen niet in der minne tot eensgezindheid komen, dan wordt de zaak tenslotte verwezen naar de overheid opdat die orde op zaken stelle (22).

*De tuchtregeling*⁹⁹

Om alle uitingen van ergerlijke levenswandel tegen te gaan¹⁰⁰ dient er een tuchtorde (*forme de correction*) te zijn waaraan allen zich onderwerpen. Deze orde kan tevens een middel zijn om de bediening in ere te houden en om te

93 De onduidelijkheid werd pas weggenomen in de *Ord. eccl.* 1576. Vgl. blz. 282.

94 Zie blz. 281.

95 OS, II, p. 332, 13 sqq. — 333, 3.

96 'pour avoir conference des escriptures'. OS, II, p. 332, 17 sq.

97 Dat dit de bedoeling is van de wat pleonastisch aandoende tekst van de *Ord. eccl.* 1541 en 1561: 'que les ministres en traictent ensemble pour discuter la matiere' (OS, II, p. 332, 28), blijkt uit de tekst van 1576: 'qu'ils en traitent ensemble pour résoudre de la matiere'. Heyer, *l.c.*, p. 282.

98 Vgl. blz. 259, aant. 62.

99 OS, II, p. 333, 4 — 335, 3.

100 'Pour obvier a tous scandales de vie'. OS, II, p. 333, 4.

voorkomen dat het Woord van God door de slechte reputatie van de dienaren onteerd of veracht wordt. Want zoals een dienaar die dit verdient heeft, bestraft moet worden, moeten ook laster en valse verklaringen die ten onrechte tegen onschuldigen kunnen worden ingebracht, veroordeeld worden (23).

Er moet onderscheid worden gemaakt tussen schanddaden die in een dienaar volstrekt niet mogen worden geduld, en vergrijpen die men enigermate kan verdragen¹⁰¹, mits er met broederlijke vermaningen tegen in gegaan wordt (24).¹⁰²

De volgende schanddaden worden dan opgesomd: ketterij, scheurmakerij, verzet tegen de kerkelijke orde, openbare en onder burgerlijke bestraffing vallende godslastering, simonie en elke vorm van omkoping door middel van geschenken, kuiperijen om de plaats van een ander in te nemen, het verlaten van zijn kerk zonder wettig afscheid en rechte beroeping, vervalsing,¹⁰³ meened, hoerij, dieverij, drankzucht, wettelijk strafbare vechterij, woeker, bij de wet verboden en ergernis gevende spelen, dansen en soortgelijke lichtzinnigheden, misdaden die iemand burgerlijk eerloos maken en ook zulke waarvoor een ander uit de kerk wordt uitgesloten (25).¹⁰⁴

Tot de vergrijpen worden gerekend: vreemde, ergernis gevende behandeling van de Schrift, het onbescheiden opwerpen van zinloze vragen, het voorstaan van een leerstuk of een handelwijze die in de kerk niet aanvaard zijn, nalatigheid in het bestuderen en lezen van de Heilige Schriften, aan vergoelijking grenzende nalatigheid in het bestraffen van de zonden, nalatigheid in alles wat tot de ambtsbediening behoort, hansworsterij, liegen, kwaadsprekerij, lichtzinnige woorden, beledigende woorden, roekeloosheid en boze listen, gierigheid en overdreven schrielheid, onbeheerste toorn, ruzies en krakelen, losheid in kleding, gebaren en andere gedragingen welke een dienaar niet betamen (26).¹⁰⁵

101 'des crimes qui sont du tout intollerables en un ministre... des vices qu'on peut aultrement [een verschrijving? 1561, 1576: aucunement] supporter...' OS, II, p. 333, 12 sqq.

102 De *Ord, eccl. van 1576* verduidelijken de bedoeling door ten aanzien van die broederlijke vermaningen toe te voegen: 'qui soient bien reçues'. Heyer, *l.c.*, p. 282, sub XX.

103 'Faulsete' (OS, II, p. 333, 24) zal vooral moeten worden opgevat als vervalsing van oorkonden, munten e.d. Vgl. Pfisterer in: *Bekennisschrijten-Kirchenordnungen* (Jacobs), S. 77.

104 'Heresie / Scisme/Rebellion contre lordre ecclesiastique. / Blaspheme manifeste et digne de peine civile. / Simonye et toute corruption de presens. / Brigues pour occuper le lieu dun aultre. / Délaisser son esglise sans congé légitime et iuste vocation / Faulsete / Periure / Paillardise / Larrecins / Ivrognerye / Batterie digne destre punye par les loix. / Usure / Jeux deffendus par les loix et scandaleux / Dances et telles dissolutions / Crimes emportant infamy civile / Crime qui merite en un aultre séparation de lesglise'.

105 'Façon estrange de traicter lescripture laquelle tourne en scandale. / Curiosité a chercher questions vaines. / Advancer quelque doctrine ou façon de faire non receue en lesglise. / Négligence a estudier et lire les saintes escriptures. / Négligence a reprendre les vices, prochaine a flatterie / Négligence a faire toutes choses requises a loffice / Scurrilite. / Menterie. / Detraction. / Paroles dissolues. / Paroles iniurieuses. / Témérité, mauvaises cautelles. / Avarice et trop grande chichete. / Cholere desordonnee / Noyses et tensorsies /

Wat betreft de schanddaden die volstrekt niet geduld mogen worden:¹⁰⁶ wanneer enige beschuldiging met betrekking daartoe de kop opsteekt, stelt de vergadering der dienaren en ouderlingen¹⁰⁷ een onderzoek in. Ze gaat daarbij met redelijkheid (*par raison*) te werk en zal naar bevind van zaken een oordeel opmaken, welk oordeel vervolgens ter kennis gebracht wordt van de overheid opdat de overtreder (*delinquent*) zo nodig worde afgezet (27).

Ten aanzien van de lichtere vergrijpen (*vices moindres*) die met een eenvoudige vermaning (*admonition simple*) moeten worden bestraft, worde gehandeld volgens de regel van onze Heer, zodat in deze gevallen het laatste oordeel staat aan de kerk (29).

Om deze tucht in stand te houden zullen de dienaren elke drie maanden¹⁰⁸ zeer zorgvuldig nagaan of er onder hen iets is waarop aanmerking gemaakt moet worden om vervolgens daarin op de geëigende wijze raad te schaffen (30).

Met betrekking tot de ouderlingen en diakenen is er van een afzonderlijke tucht geen sprake, wel ten aanzien van de 'docteurs'.¹⁰⁰ Dezen zijn op dezelfde wijze aan de kerkelijke tucht onderworpen als de dienaren (47).

§ 7. de tweede en derde redactie

De 'vocation'

Bij de behandeling van het concept in de Raad trachtte deze zijn invloed op de aanstelling van de predikanten te vergroten. In de eerste bepaling betreffende het onderzoek ter zake van de leer werden aanvankelijk enige woorden toegevoegd¹¹⁰ die kennelijk bedoelden te zeggen dat de door de predikanten

Dissolution indecente a un ministre tant en abillemens comme en gestes et aultre façon de faire'.

¹⁰⁶ 'crimes quon ne doit nullement porter'. *OS*, II, p. 334, 18.

¹⁰⁷ 'assemblee des ministres et anciens'. *OS*, II, p. 334, 19 sq. Werd hiermee een vergadering van de omvang van het later dusgenoemde 'consistoire' bedoeld (waarin niet alle predikanten zitting hadden) of een van grotere omvang? Overigens werd deze concept-bepaling geschrapt. Zie blz. 269.

¹⁰⁸ In de *Ord. eccl.* 1576 is 'de trois mois en trois mois' vervangen door 'avant chaque Cène' wat op hetzelfde neerkomt, alleen nog iets scherper de tijdstippen aangeeft waarop de 'censura fratrum' moest worden gehouden en van meet af ook gehouden is. Heyer, *l.c.*, p. 283, art. XXVI.

¹⁰⁹ *OS*, II, p. 339, 3 sq. Op de vraag wat Calvijn onder het doctorenambt verstond, behoeft hier niet nader te worden ingegaan. Terecht merkt Dankbaar, *Doctorenambt bij Calvijn*, blz. 135, op, dat Calvijn 'zich in verschillende geschriften en op verschillende tijdstippen van zijn leven telkens enigszins anders en niet overduidelijk heeft uitgelaten'. Dit 'niet overduidelijk' geldt ook voor de uitlatingen in de *Ord. eccl.*, waar 'onder het hoofdstuk der docteurs het gehele onderwijs in Genève begrepen wordt, in de eerste plaats het theologisch, maar ook wat wij het voorbereidend hoger en het lager onderwijs zouden noemen'. Dankbaar, *a.w.*, blz. 141.

¹¹⁰ 'estant premièrement appres lexamen fayct presente a la seigneurie'. *OS*, II, p. 329, 10 sq.

gewenste kandidaat reeds in een vroeg stadium¹¹¹ aan de Kleine Raad moest worden voorgesteld (6). Bij de behandeling in tweede lezing verdwenen die woorden echter weer: nadat de Raad besloten had twee andere eveneens bij de behandeling in eerste lezing aangebrachte toevoegingen te handhaven,¹¹² zal hij ze overbodig gevonden hebben. De eerste van die twee voegde aan de woorden, dat de dienaren eerst degene die men in het ambt zou willen stellen, zouden verkiezen, toe: 'l'ayant fait assavoyre a la seigneurie' (10). De bedoeling van deze woorden zal wel geweest zijn de dienaren te verplichten nog vóór het examen de naam van de door hen gewenste man aan de Kleine Raad mede te delen.¹¹³ De tweede toevoeging bedoelde kennelijk ook bij een *gunstige* uitslag van het examen, voor de Kleine Raad de vrijheid te bedingen de voorgestelde kandidaat alsnog af te wijzen: aan de woorden: 'que le conseil reçoive et accepte' werden deze toegevoegd: 'selon qu'il verra estre expedient' (10).¹¹⁴

De tuchtregeling

In de eigenlijke tuchtregeling werden door de Kleine Raad bij de behandeling in eerste lezing enige ingrijpende veranderingen aangebracht.¹¹⁵ De evidente bedoeling daarvan was bij de tuchtoefening over de predikanten dezen zélf geheel uit te schakelen.

Dat blijkt al direct uit de drie woordjes waarmee de uitspraak die als een soort inleiding aan het begin van de regeling stond, verlengd werd: even nodig als vóór hun ambtsaanvaarding het onderzoek is, is daarna een regeling om hen bij hun plicht te hóuden '*ce que desyrons*' (20).¹¹⁶ Bij het bepalen van de ambtsplicht of — wat op hetzelfde neerkomt — bij het opstellen van de regeling de predikanten daarbij te houden, wilde de Raad een krachtig woord meespreken.

Onverhulder nog komt het uit in de woorden: 'laquelle appartiendra a la seigneurie',¹¹⁷ die toegevoegd werden aan de uitspraak dat er met het oog op het tegengaan van ergerlijke levenswandel een 'forme de correction' nodig was

111 Vóór het onderzoek naar de levenswandel.

112 De tweede met een geringe textuele wijziging.

113 Vgl. de vertaling van Pfisterer in: *Bekenntnisschriften-Kirchenordnungen* (Jacobs), S. 73: 'die Diener wählen zuerst den aus, den man in das Amt zu berufen beabsichtigt, nachdem sie den Kleinen Rat davon unterrichtet haben'.

114 OS, II, p. 329, 33- — De Raad versterkte ook zijn invloed op de benoeming van de doctoren (in ruimere zin): bij het voorafgaand onderzoek door de predikanten moesten 'deux des seigneurs du petit conseil' aanwezig zijn. OS, II, p. 339, 11 sq.

115 Het recht van de predikanten om bij het aan het licht komen van 'quelque different de la doctrine' eerst in eigen kring te trachten een oplossing te vinden (22), liet de Raad onaangetast.

116 OS, II, p. 332, 15.

117 OS, II, p. 333, 5.

(23). Geheel in overeenstemming daarmee was ook de totale schrapping van de bepalingen met betrekking tot het optreden tegen de in een predikant niet te dulden 'crimes' en de 'vices moindres' (27, 29). Blijkbaar wenste men noch aan de predikanten noch aan de gemeenschappelijke vergadering van hen en de ouderlingen in dezen enige zeggenschap toe te kennen.

Bij nadere overweging schijnt de Kleine Raad dit toch te ingrijpend te hebben gevonden. Tenminste, de schrapping van de bepaling over de te volgen gedragslijn ten aanzien van de 'vices moindres' (29) maakte hij weer ongedaan.¹¹⁸ Het oordelen over deze zonden mocht dus geheel in kerkelijke handen blijven.

De bepaling met betrekking tot de 'crimes' (27), eerst óók geschrapt, werd thans vervangen door twee nieuwe. Beide hadden betrekking op de 'crimes quon ne doit nullement porter', maar daarin werd nu een onderscheid aangebracht tussen 'crimes civilz', die strafbaar waren voor de [overheids]wetten,¹¹⁹ en 'aultres crimes' waarvan het eerste onderzoek zou toekomen aan het 'consistoire ecclésiastique'.¹²⁰ Ten aanzien van de eerstgenoemde 'crimes' werd bepaald dat de berechting geheel toekwam aan de 'seigneurie'; deze zou een predikant die zo'n 'crime' had begaan, behalve met de gewone straf, ook straffen met ontzetting uit het ambt (nieuw 27).¹²¹ Ten aanzien van de 'aultres crimes' werd bepaald dat 'les commis ou anciens' met de dienaren waakzaam moesten blijven; bevonden zij iemand schuldig aan zulk een 'crime', dan moesten zij daarover bij de Raad een rapport indienen vergezeld van hun advies en oordeel,¹²² zodat het *laatste* oordeel over de straf altijd aan de 'Seigneurie' zou zijn voorbehouden (28).¹²³

Na zich aldus van het naar zijn mening hem toekomende aandeel in het opzicht en de tucht over de dienaren verzekerd te hebben, kon de Raad enkele andere (kleine) aanvullingen die hij eerst ook had aangebracht (20, 23)¹²⁴ laten vervallen.

118 Wel werd in de oorspronkelijke tekst van de bepaling (blz. 267) een enkele redactionele wijziging aangebracht. 'Selon l'ordre de nostre seigneur' werd vervangen door 'selon l'ordre de nécessité' (05, II, p. 334,40). Wat stak hierachter? Was het de bedoeling in bepaalde situaties de regel van Matth. 18 : 15 vv. te volgen en in andere die van bv. 1 Tim. 5 : 20? In de *Ord. eccl.* 1576 werd weer gesproken van 'l'ordre que notre Seigneur nous enseigne' en 'venir au iugement ecclésiastique' werd toen vervangen door 'venir au Consistoire'. Heyer, *l.c.*, p. 283, sub XXV.

119 'eest a dire quon doit punir par les loix'. *OS*, II, p. 334, 31. Vgl. *Ord. eccl.* 1576: 'c'est-à-dire punissables par les lois'. Heyer, *l.c.*, p. 283, sub XXIII.

120 *OS*, II, p.334, 35 sq.

121 'que la seigneurie y mette la main et que outre la peine ordinaire dont elle a coutume de chastier les aultres, elle le punisse, en le deposant de son office'. 05, II, p. 334, 32 sqq.

122 'avec leur advis et iugement'. 05, II, p. 334, 38.

123 'le dernier iugement de la correction'. 05, II, p. 334, 39.

124 Zie blz. 268.

Om het overzicht en daarmee ook het inzicht niet te verliezen lassen wij hier een resumptie in van de tuchtregeling zoals die voorkomt in de achtereenvolgende redacties van de *Ordonnances ecclésiastiques* van 1541.

Concept: a. Beschuldigingen van (alle) in de predikant onduldbare 'crimes' worden eerst onderzocht door de vergadering van de dienaren en ouderlingen. Deze geeft zijn oordeel over de zaak te kennen aan de Raad, die zo nodig de schuldige uit zijn ambt ontzet.

b. De beoordeling van de 'vices moindres' waarbij met een vermaning kan worden volstaan, is geheel en al in *kerkelijke* handen, eerst in die van de predikanten, in een later stadium in die van de kerkeraad.

Tweede redactie: De beoordeling en bestraffing zowel van de 'crimes' als van de 'vices moindres' staat geheel en al aan de overheid.

Textus receptus: a. De indeling in tweeën: 'crimes' — 'vices moindres' heeft plaats gemaakt voor een in drieën: 'crimes civilz', 'aultres crimes' en 'vices moindres'.

b. Onderzoek en bestraffing van de 'crimes civilz' behoren uitsluitend tot de competentie van de overheid.

c. 'Aultres crimes' worden eerst onderzocht en beoordeeld door de kerkeraad¹²³ die, ingeval hij schuld constateert, rapport uitbrengt aan de Raad onder mededeling van zijn advies en van het volgens hem in het onderhavige geval passende oordeel. Het uiteindelijke bepalen en opleggen van de straf komt echter alleen toe aan de overheid.

d. Wat betreft de 'vices moindres' wordt teruggekeerd tot de in het concept voorgestelde regeling.

Volgens de textus receptus kon een predikant dus gedaagd worden voor de Raad of voor de kerkeraad. Soms alléén voor de Raad (crimes civilz), soms alleen voor de kerkeraad (vices moindres), soms éérs voor de kerkeraad en daarna voor de Raad (aultres crimes).

Bovendien kon hij, zo zagen wij eerder, te maken krijgen met de *vergadering van de predikanten* nl. bij het voorkomen van 'quelque different de la doctrine' of bij het aan de dag treden van iets afkeurenswaardigs tijdens de 'censura fratrum'. Kon de zaak daar niet afgehandeld worden, dan werd ze voorgelegd aan *diezelfde vergadering uitgebreid met de ouderlingen* (22),¹²⁶ een uitge-

¹²⁵ Met 'les commis ou anciens avec les ministres' wordt blijkens het onmiddellijk voorafgaande: 'la premiere inquisition appartient au consistoire ecclésiastique', de kerkeraad bedoeld. Vgl. ook de bepaling in de *Ord. eccl.* 1576 waarin niet meer gezegd wordt dat zij rapport uitbrengen aan de Raad, maar: 'le Consistoire en fasse rapport au Conseil avec son avis'. Heyer, Le., p. 283, art. 24.

¹²⁶ Een grotere vergadering dus dan die van de kerkeraad waarin immers niet alle predikanten zitting hadden.

breide kerkeraad dus. Een *vierde* tribunaal!¹²⁷

§ 9- KANTTEKENINGEN

Enkele vergelijkingen

Werd vroeger al terloops geattendeerd op een zeker parallellisme tussen de rubrieken van zonden die de kerkleden, en die welke de predikanten tuchtwaardig maken,¹²⁸ dat parallellisme kan nu explicieter worden aangegeven.

Hieronder worden in de eerste kolom de rubrieken vermeld uit de tuchtorde voor de kerkleden,¹²⁹ in de tweede de min of meer overeenkomstige uit de tuchtorde voor de predikanten.¹³⁰

1. 'Vices secretz'.	1. De zonden die in de vergadering van de predikanten aan de dag komen: 'quelque différent de doctrine' en andere.
2. 'Vices notoires et publiques':	2. 'Scandales de vie':
a. 'fautes, qui meritent seulement admonition';	a. 'vices moindres quon doibt corriger par admonition simple';
b. 'crimes qui ne meritent pas seulement remontrance de paroles, mais correction avec chastement';	b. (concept) 'crimes quon ne doibt nullement porter';
	b. (textus receptus) 'crimes dont la premiere inquisition appartient au consistoire ecclésiastique';
c. (indien ergens dan het beste hier te vermelden) ¹³¹ de zonden van hardnekkig 'dogmatiser contre la doctrine reçue,' 'mespris notable de la communion des fidelles' en 'de lordre ecclésiastique'.	c. (textus receptus) 'crimes civilz . . . quon doibve punir par les loix'.

Een zekere overeenstemming is duidelijk aanwezig.

Kunnen wij die nu ook signaleren tussen de verschillende 'modi procedendi'? In sommige gevallen werd in de benaming van de rubrieken de te volgen procedure al aangeduid. Hier volgt een compleet overzicht.

127 Kwam men ook dan nog niet tot een oplossing dan werd, gelijk ons al eerder (blz. 265) bleek, de zaak ter beslissing voorgelegd aan de Raad.

128 Blz. 176 en aant. 203.

129 OS, II, p. 358, 19–359, 24.

130 OS, II, p. 332, 16–335, 3.

131 Dat komt overeen met de plaats die deze bepalingen in 1576 in de *Ord. eed.* kregen. Terwijl bij gebruikmaking van de telling van Pfisterer in 1541 en 1561 de bepalingen betreffende de hier onder a, b en c genoemde zonden als volgt zijn genummerd: 158, 159, 154, 155, is dat in 1576 aldus: 154, 155, 158, 159. Bij Heyer, l.c., p. 295 s.: art. LXXXVI, LXXXVII, LXXXVIII, LXXXIX.

1. Vermaning door een kerklid of een ambtsdrager onder vier ogen, zo nodig vermaning door de kerkeraad, zo nodig avondmaalsverbod. 2. a. Vermaning door de kerkeraad, zo nodig een tweede vermaning, zo nodig avondmaalsverbod. b. Vermaning door de kerkeraad en gelijktijdig avondmaalsverbod.	1. Vermaning door de collega's, zo nodig door de collega's en de ouderlingen, zo nodig de zaak ter oplossing voorleggen aan de Raad. 2. a. Vermaning door de collega's, zo nodig door de kerkeraad. b. (concept) eerste onderzoek en praeiudicium door de vergadering van de predikanten en ouderlingen (de kerkeraad), rapport daarvan aan de overheid die daarna het beslissende oordeel uitspreekt, zo nodig dat van ontzetting uit het ambt. b. (textus receptus) eerste onderzoek en praeiudicium door de kerkeraad, rapport daarvan aan de overheid, aan welke het laatste woord ten aanzien van de bestraffing toekomt. c. (textus receptus). Onderzoek en bestraffing, tot ontzetting uit het ambt toe, geheel en uitsluitend door de overheid. Van haar kant zal de kerk de schuldige excommuniceren.¹³²
c. Vermaningen door de kerkeraad, zo nodig avondmaalsverbod met verwijzing naar de overheid.	

Ook hier is wel enig parallellisme te ontdekken. Maar enkele verschillen vallen toch méér op.

Zo zien wij dat terwijl in de tuchtorde voor de kerkleden de overheid slechts een enkele maal wordt genoemd als de instantie waarheen sommige gevallen moeten worden verwezen, haar in de tuchtorde voor de predikanten een veel groter rol is toebedeeld.

Vervolgens merken wij op dat terwijl het aandeel van de *kerkeraad* in de tuchttoefening over de kerkleden bijzonder groot is, dit in de tuchttoefening over de predikanten klein is, uitgesproken klein vergeleken met dat van de predikanten zelf en van de overheid.

132 Al wordt dit laatste in de *Ord. eccl.* slechts enigszins verholten uitgedrukt, er kan geen twijfel over bestaan. De laatste zonde in de catalogus van in een predikant niet te dulden 'crimes' op het bedrijven waarvan in de meeste gevallen afzetting volgt (*OS*, II, p. 334, 23-34), wordt aldus aangegeven: 'Crime qui merite en un autre [een gewoon kerklid] separation de lesglise'. Vgl. *Calvijn aan Olevianus*, 25 nov. 1560, *OC*, XVIII, c. 236: 'Opdat het volk niet over onmatige strengheid kan klagen, zijn de predikanten niet alleen aan dezelfde straffen onderworpen maar brengt elk vergrijp dat de excommunicatie verdient, tegelijk afzetting met zich mee (sed si quid excommunicatione dignum admiserint [ministri] simul etiam abdicantur)'. Vgl. ook blz. 312 v.

De predikanten mochten dan volgens Calvijn in principe óók onderworpen zijn aan de 'communis disciplina', bij de inwerkingtreding van de *Ordonnances* in 1541 stond bij voorbaat al vast dat die tucht ten aanzien van hen binnen bescheiden perken zou blijven. Tal van zonden die, bedreven door een gewóón kerklid, door de *kerkeraad* werden bestraft, werden als ze door een predikant bedreven waren, geheel of zo lang mogelijk *van de kerkeraad weggehouden*. Men denke ook aan de zondencatalogi waarop immers naast specifieke dominees-zonden ook heel wat 'gewone' zonden voorkomen, men denke ook aan de kleine geschillen over de leer.

Geen 'Privilegium fori'

Toch kan men niet zeggen dat Calvijn een 'privilegium fori' voor de predikanten heeft nagestreefd. Het feit dat de Raad in afwijking van het concept waarop de hervormer zijn stempel had gezet, besloot een aantal 'crimes' van hun praeiudicium uit te sluiten, mag niet zó worden geïnterpreteerd¹³³ dat de overheid op die manier tendensen in de richting van een 'privilegium fori', die in het concept aanwezig zouden geweest zijn,¹³⁴ zou hebben uitgezuiverd. Reeds dat concept laat zien dat Calvijn geen enkele door een predikant bedreven zonde die deze voor de overheid strafwaardig maakte, van de civiele rechtspraak wilde uitzonderen, zoals hij hen óók niet wilde vrijwaren voor de geestelijke rechtspraak van de kerkeraad. Wat hij wèl wilde, was, dat de predikanten, *indien en zo lang enigszins mogelijk, elkaar* bij de gezonde leer en de zuivere levenswandel zouden houden. Daarmee bedoelde hij geen voorrecht voor hen op te eisen maar wèl de gelegenheid tot het geven van een voorbeeld ter navolging.¹³⁵ Het voorbeeld is nagevolgd, wij zullen het nog constateren.¹³⁶

Dat Calvijn graag zou hebben gezien dat aan de predikanten met betrekking tot alle 'crimes' het recht van praeiudicium zou zijn toegestaan, kan niet worden ontkend. Maar hij vroeg voor hen slechts het recht van praeiudicium. Met hun praeiudicium konden zij de Raad wellicht helpen bij het opmaken van zijn iudicium. Bovendien zullen zij aan een eigen beoordeling behoefte hebben gevoeld met het oog op de ingrijpende kerkelijke tuchtmaatregelen die van het bedrijven van een 'crime' door een predikant het gevolg konden zijn.

De zondencatalogi

- a. In de bepalingen met betrekking tot de tucht over de kerkleden komen

133 Zo doet Köhler, *Ehegericht und Konsistorium*, II, S. 562, 567, het.

134 AI dient de aanwezigheid van zulke tendensen in het concept m.i. ontkend te worden, de overheid zal ze er wel in vermoed hebben!

135 Vgl. Pfisterer in: *Bekennnisschriften-Kirchenordnungen* (Jacobs), S. 100, Anm. 35: 'Für die Pastoren besteht nicht das geringste Vorrecht (ius fori). Auch die Censura fratrum ist kein Vorrecht, aber ein Vorbild für die Gemeinde'.

136 Vgl. blz. 290.

geen zondencatalogi voor, hier wel. Ze bepaalden de predikant voortdurend bij de hoge normen waaraan hij had te voldoen. Nodig waren ze vooral in verband met zijn rechtspositie. Zijn ambt was tevens zijn beroep, de bron voor het levensonderhoud van hem zelf en de zijnen. Hij kon daaruit ontslagen worden. Maar dan moesten er concrete criteria zijn aan de hand waarvan zijn collega's over zijn handel en wandel tot een praeiudicium en de overheid tot een iudicium konden komen.

b. Vooral uit de wijze waarop de catalogi worden afgesloten, blijkt dat ze geen volledigheid beogen. Het zijn soms ook meer *categorieën* van zonden dan *concrete* zonden die genoemd worden.¹³⁷

c. In het concept correspondeerden met de twee catalogi twee bepalingen betreffende het optreden tegen de daarin vermelde zonden. In de textus receptus ging dit parallellisme verloren omdat in de (deels nieuwe) bepalingen betreffende de procedure de indeling in tweeën vervangen was door een in *drieën*, maar het aantal catalogi *twee* gebleven was. Uiteraard werd de duidelijkheid daardoor niet bevorderd. Er konden nu (nog) gemakkelijk(er) tussen de predikanten en de overheid competentieconflicten ontstaan. Het was immers niet langer onbetwistbaar duidelijk ten aanzien van welke 'crimes' de predikanten wèl, en van welke zij niet het recht van praeiudicium bezaten.

d. Bij een beschouwing van de zondencatalogi en van de context waarin ze voorkomen, valt opnieuw op dat voor Calvijn leer en leven wel te onderscheiden, maar niet te scheiden waren.

Wel te onderscheiden: het onderzoek van de kandidaat-predikant bestaat uit *twee* delen, één 'touchant la doctrine' (6) en één met betrekking tot 'la vie' (9).¹³⁸

In de bepalingen betreffende het houden van de predikanten bij hun plicht, keert die onderscheiding terug: eerst treffen wij de regeling aan voor die gevallen waarin zich onder de predikanten 'quelque different de la doctrine' voordoet (22),¹³⁹ daarna volgt een aantal bepalingen 'pour obvier a tous scandales de vie' (23).¹⁴⁰ Die 'scandales' worden dan eerst gerubriceerd — in 'crimes' en 'vices' — en vervolgens gecatalogiseerd. Werpen wij nu een blik in de twee catalogi van 'scandales de vie', dan constateren wij dat ze allebei beginnen met zonden tegen de *leer-*, ketterij, vreemde ergernisgevende behandeling van de Schrift, onbescheiden opwerpen van zinloze vragen, het voorstaan van een leerstuk dat niet in de kerk aanvaard is (25, 26).¹⁴¹ Zonden tegen de leer zijn

137 'Dances et telles dissolutions / Crimes emportant infamy civile / Crime qui mérite en un aultre séparation de lesglise'. OS, II, p. 333, 32 sqq. 'Dissolution indecente a un ministre tant en abillemens comme en gestes et aultre façon de faire'. OS, II, p. 334, 16 sq.

138 OS, II, p. 329, 7 sq., 18.

139 OS, II, p. 332, 27.

140 OS, II, p. 333, 4.

141 OS, II, 333, 17, 36; 334, 1 sqq.

dus óók zonden in de levenswandel, zoals, gelijk wij hebben gezien,¹⁴² voor Calvijn óók het omgekeerde waar was.

§ 10. DE ORDONNANCES ECCLÉSIASTIQUES VAN 1561

Enkele wijzigingen

Bij de herziening van de *Ordonnances* in 1561 werden slechts enkele wijzigingen aangebracht.

De bepaling dat de kandidaat-predikant moet betuigen dat hij de in de kerk aangenomen leer aanvaardt en zich daaraan zal houden (7), werd verlengd met de woorden: 'sur tout selon le contenu du Catechisme'.¹⁴³ Dat kon omdat er nu een catechismus wàs.¹⁴⁴

Ook de bepalingen betreffende de wekelijkse bijbelbespreking ondergingen een uitbreiding. Toegevoegd werden de woorden: „Om te weten met welke ijver ieder zich toelegt op de studie en te voorkomen dat iemand die zou verwaarlozen, moet ieder op zijn beurt het Schriftgedeelte uitleggen dat aan de orde is. Daarna trekken de dienaren zich terug en geeft ieder van de 'compagnie' degene die de propositie gehouden heeft, te kennen wat daarop volgens hem is aan te merken, opdat de betrokkene met deze kritiek (telle censure) zijn winst kan doen" (22).¹⁴⁵

Hier werd kerkordelijk vastgelegd wat lang reeds praktijk was. Wanneer wij straks aan de tekening van die praktijk toe zijn, zal vanzelf meer licht vallen op wat de predikanten zowel vóór als nâ het moment waarop zij zich terugtrokken, deden.¹⁴⁶

Uit de bepalingen betreffende de doctoren werd geschrapt dat zij op dezelfde wijze aan de kerkelijke tucht onderworpen waren als de dienaren (47). Deze schrapping zal ongetwijfeld verband gehouden hebben met de uitbreiding in 1559 van het collège van Genève met een academie¹⁴⁷ en de totstandkoming in datzelfde jaar van een reglement¹⁴⁵ voor de scholen waarin ook regelingen voorkwamen waaraan de doctoren zich moesten houden. Doctoren die tevens predikant waren, dus de theologische,¹⁴⁸ bleven uiteraard onderworpen aan de tucht over de dienaren.

142 Blz. 96 vv.

143 *OS*, II, p. 329, 35.

144 *De Cat. Gen.*, sedert 1542. Op de catechismi van 1537 was Calvijn in 1541 niet meer teruggekomen.

145 'afin que telle censure lui serve de correction'. *OS*, II, p. 332, 40 sq.

146 Zie § 12, blz. 283.

147 Dat wàs eigenlijk de zgn. stichting van de academie van Genève. Nauta, *Academie 1559*, blz. 6 v.

148 Men treft dit aan: *OS*, II, p. 364–385.

149 Overigens wordt Beza nooit 'docteur' genoemd, wel (behalve 'pasteur' of 'ministre') 'lecteur' of 'professeur'. Dankbaar, *a.w.*, blz. 155.

De visitatieorde

Hoewel er in de *Ordonnances* op werd aangedrongen dat óók de predikanten van de dorpen 20 veel mogelijk aan de wekelijkse bijbelbesprekingen (20, 21) zouden deelnemen, waren zij daartoe niet altijd in de gelegenheid.¹⁵⁰ Ook bij de driemaandelijke 'censura fratrum' lieten zij meermalen verstek gaan. En dit terwijl een en ander juist voor hen die op min of meer geïsoleerde posten werkten, zeer nuttig en nodig moest worden geacht. Waar nog bijkwam dat met betrekking tot het dienstwerk en de levenswandel het opzicht over hen vanwege de afstand veel moeilijker was dan over de stadspredikanten. Zo diende zich vanzelf de noodzaak van visitatie aan.

Reeds in mei 1544 hield Calvijn voor de invoering daarvan voor de Raad een pleidooi. Het duurde tot 1546 voordat er een regeling werd goedgekeurd.¹⁵¹ Deze regeling, de *Ordre sur la Visitation des Ministres et paroisses dépendantes de Geneve*, kreeg bij de herziening van de *Ordonnances* in 1561 daarin een plaats (31-38)¹⁵² onmiddellijk nâ de artikelen die ze bedoelde aan te vullen, die met betrekking tot de wekelijkse bijbelconferentie, de tucht over de dienaren en de broederlijke censuur (20-30).

De visitatieorde bestaat uit twee reeksen bepalingen. In de eerste wordt het doel van de visitatie aangegeven, in de tweede 'la façon de visiter'.

Het doel van de visitatie

Om de goede orde en eenheid van leer te bewaren in heel het lichaam van de kerk van Genève, dwz. zowel in de stad als in de van de 'Seigneurie' afhankelijke parochies, zal de Raad uit zijn midden twee leden kiezen, evenzo de predikanten twee uit hun kring; dit viertal zal tot taak hebben eenmaal per jaar de parochies te bezoeken. De opdracht van de visitatoren wordt in vijf punten aangegeven: a. nagaan of de dienaar van de plaats geen nieuwe, met het zuivere evangelie strijdige leer heeft voorgedragen (31); b. nagaan of hij preekt tot opbouw [van de gemeente] en niet op een wijze die aanstoot geeft of ongeschikt is voor de onderrichting van de gemeente, bv. doordat de prediking duister

150 Vgl. bv. het besluit van de vergadering van de predikanten van 24 okt. 1550 aan twee predikanten van het land te schrijven dat zij op de eerstvolgende vergadering worden verwacht. *Reg. de la Comp.*, I, p. 73 s.

151 Vgl. *OC*, X a, c. 45 sq., n. 1; *OS*, II, p. 335, 23 sqq.; *Reg. de la Comp.*, I, p. 39, n. 1.

152 *OS*, II, p. 335, 4-336, 37. De visitatieorde treft men ook aan in *OC*, X a, c. 98 sq.; eveneens in *OC*, X a, c. 45-48, waar tevens melding wordt gemaakt van een parijse copie die enige merkwaardige tekstafwijkingen vertoont. Vlg. blz. 278 v., aant. 157, 164.

Overigens is de betiteling van de orde (des *Ministres et paroisses*) enigszins misleidend; ze heeft immers nagenoeg uitsluitend betrekking op de predikanten. Het enige dat op de gemeente betrekking heeft maar moeilijk onder het hoofd 'visitatie' kan worden gebracht, wordt hierna in de tekst onder c. ('Het doel van de visitatie') vermeld.

is, overbodige vraagstukken aan de orde stelt, te streng is e.d. (32); c. het volk aansporen geregeld naar de kerk te gaan, daarin lust te hebben en er voor de inrichting van een christelijk leven zijn winst mee te doen, voorts het laten zien wat eigenlijk het ambt van dienaar is, opdat het leert daarvan op de rechte wijze gebruik te maken (33); d. zich ervan op de hoogte stellen of de dienaar zich met ijver toelegt zowel op de prediking als op het bezoeken van de zieken, het persoonlijk vermanen van hen die dat nodig hebben en het tegengaan van alles wat tot oneer van God strekt en e. of hij een eerbaar leven leidt tot een goed voorbeeld voor anderen, dan wel zich aan losbandigheden en lichtzinnigheden te buiten gaat, die hem en zijn gezin verachtelijk maken, in plaats van in goede harmonie met de gemeente te leven (34).

De wijze van de visitatie

Over de wijze van de visitatie wordt het volgende bepaald. De voor dit werk afgevaardigde dienaar houdt eerst een preek waarin hij de gemeente in de boven aangegeven zin vermaant, daarna doet hij bij de 'gardes' en 'procureurs' van de parochie navraag zowel naar de leer als naar het leven van hun predikant, zo ook naar de ijver waarmee en wijze waarop hij onderricht geeft (35).¹⁵³ Van zijn bevindingen brengt hij verslag uit aan de vergadering van predikanten (la congregation) opdat wanneer er bij de broeder sprake mocht zijn van enige misstap (quelque faute) die alleen terechtwijzing met woorden verdient, hij daarover worde vermaand op de gebruikelijke wijze. Mocht er sprake zijn van een ernstiger vergrijp dat niet geduld mag worden, dan worde gehandeld 'a la forme des articles qui sont passez', met dien verstande dat de vier afgevaardigden gezamenlijk over de zaak aan de Raad rapport uitbrengen ten einde een behoorlijke procedure te verzekeren (36).

Nadrukkelijk wordt verklaard dat de visitatie geen gerechtelijk onderzoek is of in welk opzicht ook het karakter van jurisdictie draagt, maar dat ze enkel en alleen een middel is om elke vorm van ergerlijke levenswandel tegen te gaan en vooral om de dienaren te behoeden voor geestelijk verval en bederf (37). Daarom mag de visitatie de loop van het recht niet verhinderen. Zij zondert de dienaren niet uit van de gemeenschappelijke onderdanigheid [aan de overheid]: in burgerlijke zaken (causes civiles) zijn zij als ieder ander aan de gewone justitie (Iustice ordinaire) rekenschap en verantwoording schuldig en ingeval van misdrijven (crimes) wordt ook tegen hen een gerechtelijk onderzoek ingesteld en, als zij schuldig zijn, een straf uitgesproken. Kortom, in hun positie wordt geen wijziging aangebracht (38).¹⁵⁴

153 Hierop volgt dan nog: 'les priant au nom de Dieu ne souffrir ne dissimuler chose qui empesche l'honneur de Dieu, l'avancement de sa Parole, ni le bien de tous'. OS, II, p. 336, 16 sqq.

154 'Et en somme, que leur condition demeure pour l'advenir telle qu'elle est de present'. OS, II, p. 336, 36 sq.

De visitatieorde geeft aanleiding tot de volgende opmerkingen.

a. Allereerst moet daarin een zekere oneffenheid worden gesignaleerd. In het begin is sprake van *twee* raadsleden die tezamen met *twee* predikanten¹⁵⁵ de parochies gaan bezoeken, in het vervolg krijgt men, terecht, de indruk dat er maar *één* predikant met de raadsleden meegaat.¹⁵⁶ Deze oneffenheid is gemakkelijk te verklaren. In de praktijk wees de vergadering van de predikanten gewoonlijk *verscheiden* predikant-visitatoren aan,¹⁵⁷ maar onder hen werd het werk zo verdeeld dat de raadsleden altijd slechts door *één* van hen werden vergezeld.¹⁵⁸

b. De visitatie heeft een *kerkelijk* karakter, ondanks het meereizen van de twee raadsleden. Ze wordt nl. uitsluitend verricht door de *predikant*. Deze wint zijn informatie in bij *kerkelijk* gekwalificeerde mannen: de 'gardes' en de 'procureurs', de hulpouderlingen en de hulpdiakenen.¹⁵⁹ En zijn rapport brengt hij uit aan een *kerkelijke* instantie, nl. die welke hem afvaardigde: de vergadering van predikanten.

c. De wijze waarop wordt aangegeven hoe ten aanzien van de verschillende zonden moet worden gehandeld, is niet bijster duidelijk aangegeven.

Is er een 'faute' geconstateerd ten aanzien waarvan met een mondelinge berisping kan worden volstaan,¹⁶⁰ dan wordt de betrokken predikant 'admonesté selon la coustume'. Dat zal dan wel betekenen: eerst door de broeders zelf en daarna, zo nodig, door de kerkeraad (29).

Is er sprake van een ernstiger zonde die niet mag worden geduld,¹⁶¹ dan moet worden gehandeld 'à la forme des articles qui sont passez'. Of wij nu onder deze 'articles' de *Ordonnances* als geheel verstaan dan wel alleen de onmiddellijk voorafgaande bepalingen — de tuchtorde voor de predikanten dus (23-30) —, in geen van beide gevallen is de bedoeling erg helder. De woorden die er aanstonds op volgen,¹⁶² kunnen ons suggereren dat de meer ernstige

155 OS, II, p. 335, 10. Vgl. ook p. 336, 25: 'lesdicts quatre deputez'.

156 OS, II, p. 336, 12: 'le Ministre député a eest office'.

157 Gewoonlijk drie. Dat was althans het geval in 1546, 1548, 1550 en 1552. *Reg. de la Comp.*, I, p. 39 s., 73, 134. Zo wordt het begrijpelijk dat de parijse copie van drie predikanten spreekt. *OC*, X a, c. 46, n. 6.

158 Vgl. de opmerking in: *Reg. de la Comp.*, I, p. 39, n. 3: 'Trop peu nombreux les pasteurs ne disposaient sans doute pas du temps nécessaire'.

In de *Ord. eccl.* 1576 is de oneffenheid in zoverre weggenomen dat daarin gesproken wordt van 'un ou deux du Conseil' en wat de predikanten aangaat van 'un de ceux de la ville'. Het 'une fois l'an' is dan veranderd in 'une fois en trois ans'. Heyer, l.e., p. 283 s., art. XXVII.

159 Vgl. blz. 210, 212. In de *Ord. eccl.* 1576 werd bepaald dat dit ook zou geschieden bij de 'autres chefs de famille qui demeureront là'. Heyer, l.c., p. 284, art. XXIII.

160 'laquelle ne merite point plus grande correction que de parole'. OS, II, p. 336, 21 sq.

161 'offence plus grieve qui ne deust point estre supportee'. OS, II, p. 336, 23.

162 '. . . : assavoir que lesdicts quatre deputez nous rapportent l'affaire, afin d'y procéder comme de raison'. OS, II, p. 336, 25 sq.

zonden *altijd ineens* bij de Kleine Raad aanhangig moeten worden gemaakt. Dit zou dan niet geheel in overeenstemming zijn met laatstgenoemde tucht-orde; daarin was immers ten aanzien van een *aantal* 'crimes' bepaald dat althans het *éérste* onderzoek toekwam 'au consistoire ecclésiastique' (28).

Het was dan ook een reële verbetering dat in de *Ordonnances* van 1576 de woorden welke die laatste mogelijkheid schenen uit te sluiten, werden geschrapt en door andere, meer duidelijke, werden vervangen. Het slot van de bepaling ging toen *zó* luiden: 'que les députés rapportent l'affaire pour y procéder comme de raison, à la forme des articles susdits au chapitre précédent'. Het 'chapitre précédent' bevatte de tuchtorde voor de predikanten.¹⁶³

d. Als de taak van de twee raadsleden niet bestond in de eigenlijke kerk-visitatie, waarin dan *wél*? Iets daarvan vernamen wij al: *mèt* de predikant-visitator over de meer ernstige zonden rapport uitbrengen aan de Raad.¹⁶⁴ Dat konden zij natuurlijk alleen als zij van zulke zonden op de hoogte waren. Wij kunnen het ons daarom het beste *zó* voorstellen dat de visiterende predikant, als hij op een zonde van meer ernstige aard stuitte, daarover *ter plaatse* de beide raadsleden inlichtte zodat ook die in de gelegenheid waren de zonde vast te stellen. Op die manier bleef het kerkelijk karakter van de visitatie bewaard en werd tevens bereikt dat een zaak die voor de Raad moest dienen daar niet werd gebracht door *één* persoon, maar door drie.

De *voornaamste* taak van de raadsheren was echter iets anders: het uitoefenen van controle op de 'châtelain'.¹⁶⁵ Dit stond wel niet in de visitatieorde, maar dat hoefde ook niet, want dit was voor honderd procent een aangelegenheid van de overheid.

C. DE PRAKTIJK

§ 11. HET EXAMEN

De maatregelen met betrekking tot het opzicht en de tucht over de dienaren waren voor een deel preventief, dwz. voor een deel bedoelden ze tuchttoefening over hen te voorkomen.

Wij richten onze aandacht eerst op het examen.¹⁶⁶ Elke kandidaat-predi-

163 Heyer, *l.c.*, p. 285, art. XXIV. Het voorafgaande hoofdstuk (Chapitre II) was getiteld: Des moyens pour entretenir le ministère en sa pureté (p. 281).

164 Volgens de parijsse copie zijn het alleen de 'ministres' die de zaak bij de Raad aanhangig maken. *OC*, X a, c. 48, n. 2. Maar deze copie sprak ook niet over het meegaan van raadsleden.

165 Vgl. *Reg. de la Comp.*, I, p. 39: 'Tellement que le ministre de son costé s'enqueroit de la doctrine et conversation du pasteur du lieu, et les conseillers de la conversation du chastellain'.

166 Om de gewooneheid van het woord voorzie ik 'examen' niet van aanhalingstekens,

kant, in de regel ook degene die buiten Genève al predikant was geweest,¹⁶⁷ moest zich daaraan onderwerpen. Het had betrekking op de leer en de levenswandel en werd nagenoeg geheel ingesteld door de predikanten, de 'Vénérable Compagnie des Pasteurs',¹⁶⁸ waarvan Calvijn van 1541 tot aan zijn dood 'modérateur'¹⁶⁹ is geweest. *Nagenoeg* geheel, want de Raad had er ook een aandeel in, zij het dan — gelijk wij zo dadelijk zullen zien — een gering aandeel.

Hoe het bij zo'n examen toeging, kan het beste met een voorbeeld worden duidelijk gemaakt.¹⁷⁰

Op 16 december 1552, overleed Louis Cugniez, predikant van Russin. Omdat de predikanten van stad en land toch bijeen waren •— het was vrijdag, hun gewone vergaderdag — konden zij meteen de eerste stappen nemen ter voorziening in de ontstane vakature. Die dag kwamen zij echter niet verder dan het noemen van een aantal 'bons personnages' over wie in de kerk van Genève 'bon tesmoignage' in omloop was.¹⁷¹

De volgende dag, zaterdag 17 december, kwamen zij 's morgens om negen uur opnieuw bijeen. Na aanroeping van de naam van God zetten zij hun besprekingen voort; tenslotte viel de keus op Jean Macard. Deze werd in hun midden geroepen,¹⁷² de reden daarvan werd hem meegedeeld en vervolgens werd hem de betekenis uiteengezet van het ambt en de daaraan verbonden moeilijkheden. Macard verklaarde¹⁷³ het ambt te willen aanvaarden. Daarna werd hem Psalm 110 opgegeven als onderwerp voor een uiteenzetting op de eerstvolgende dinsdag, opdat men daarna tot het examen zou kunnen overgaan.

Aldus geschiedde: dinsdag 20 december leverde Macard zijn uiteenzetting. De predikanten brachten hem onder ogen wat daar nog aan mankeerde en begonnen daarop het examen. De volgende dag en nog verscheiden dagen daar-

maar men blijve bedenken dat het de ruimere betekenis heeft van: onderzoek naar leer en levenswandel.

167 Bv. Jean Fabri, 'lequel avoit esté ministre de la parolle de Dieu à Lion' en François de Morel, 'lequel estant par trop descouvert à Paris où il faisoit office de pasteur avoit prins congé de l'eglise pour venir icy'. *Reg. de la Comp.*, I, p. 61; II, p. 75. Maar enige predikanten die uit Lausanne en Waadtland verbannen werden, onder wie Pierre Viret — die trouwens al eerder als predikant in Genève werkzaam geweest was —, schijnt men zonder examen te hebben 'overgenomen'. *L.c.*, II, p. 85 (et n. 5) s.

168 Deze titulatuur was een erfstuk: vóór de reformatie was er een 'Vénérable Chapitre', gevormd door de kapittelheren van Genève. Ook de benaming 'Spectables' hadden de predikanten van de kapittelheren geërfd. Naef, *Origines*, p. 46.

169 Vgl. Heyer, *l.c.*, p. 379 et n. 1. Overigens schijnt deze titel pas na Calvijns dood zo niet ingevoerd dan toch ingeburgerd te zijn. Vgl. Pfisterer, *a.a.O.*, S. 129.

170 Ik kies als voorbeeld het examen van Jean Macard, dec. 1552—jan. 1553. *Reg. de la Comp.*, I, p. 148 s. Vgl. Heyer, *l.c.*, p. 39 s. Enkele andere examens waarover men in de *Reg. de la Comp.* aantekeningen aantreft, zijn die van Jean Fabri in 1549 (*l.c.*, I, p. 61 ss.), Claude du Pont en François Morel in 1557 (*l.c.*, II, p. 75 ss.).

171 Vgl. *l.c.*, I, p. 61: 'honnestes personnages qui pouvoient servir à l'église de nostre Seigneur'.

172 Men moest hem opzoeken: 'lequel on a envoyé quérir sur le champ'.

173 'modestement'.

na¹⁷⁴ werd het voortgezet. Na afloop ervan droeg men Macard op, een preek te maken over het begin van Efeze 4. Woensdag 28 december hield hij die preek in de vergaderzaal van de kerkeraad in aanwezigheid van de predikanten van de stad en van burgemeester Jean Philippin en raadsheer Amblard Corne.¹⁷⁵ De woensdag daarop, 4 januari 1553, werd het examen beëindigd¹⁷⁶ en de slotbeoordeling opgemaakt. Aan Macard werd hierop voorlezing gedaan van de *Ordonnances ecclésiastiques* en de gebruikelijke vermaning gegeven. De volgende dag werd hij aan 'Messieurs' voorgesteld¹⁷⁷ en legde hij in hun handen de eed af. Zondag 8 januari werd hij door de predikant Des Gallars, die in opdracht van 'Messieurs' vergezeld werd door de 'châtelains' van Saint-Victour en Peney, aan de gemeenten Russin en Dardagny waarvoor hij bestemd was, voorgesteld.

Dit relaas werpt ook licht op de bepaling in de *Ordonnances* betreffende het 'instituer' en het 'introduire' van de predikant (10) die al eerder vermeld werd maar waarbij wij toen de opmerking maakten dat ze weinig helder geformuleerd was en de vraag opriep of vermelding ervan voor ons onderwerp wel zin had.¹⁷⁸ Dat laatste blijkt nu toch wel het geval te zijn. Want *op grond waarvan* 'bevindt' de Raad de kandidaat-predikant 'waardig' en 'ontvangt' hij hem? Uit het verslag van Macard's examen blijkt: niet alleen op grond van een rapport van de predikanten maar óók op één van zijn eigen vertegenwoordigers. De Kleine Raad oordeelde méé over de preek van de kandidaat. Anders gezegd: hij sprak in de beoordeling van diens leer een woordje mee.¹⁷⁹

174 'le lendemain et par aultres divers jours'. Vgl. *I.c.*, I, p. 62: het examen van Fabri 'fut continé. . . toute la sepmaine suyvante'.

175 Philippin was in het jaar 1552–53 voorzitter van de kerkeraad. Vgl. *OC*, XXI, c. 502 (onder 7 febr. 1552). Bij het examen van Fabri waren drie 'Messieurs' aanwezig: burgemeester Pierre Tissot, Pierre Vandel en Claude Roset. *L.c.*, I, p. 62.

176 Men ziet: ook hier wordt 'examen' nu eens in een ruimere en dan weer in een engere betekenis gebruikt.

177 Aan wie de predikanten van de stad wel tegelijk, evenals in het geval van Jean Fabri, rapport zullen hebben uitgebracht 'de ce qu'ilz avoient entendu de luy tant de sa vie que de sa doctrine'. Daarna werd hij 'reçu pour ministre' en volgde de eedsaflegging. Aldus het verslag over de aanstelling van Fabri. *L.c.*, I, p. 62 s.

178 Vgl. blz. 265.

179 Het zal duidelijk zijn waarom hier het verkleinwoord gebruikt wordt. — De 'Compagnie' liet zich in geen geval bij voorkomende vakatures door de Raad de keus voorschrijven. Zo mocht de Raad in 1545 éérs beslissen dat Jean Trolliet geplaatst zou worden in 'la premiere place vacante', een paar maanden later — toen er twee vakatures waren — de predikanten laten weten dat zij naar twee geschikte personen moesten omzien 'et que Me Trolliet soy le preferu', nog iets later uitspreken dat hij hem niet als definitief afgewezen beschouwde (Calvijn had nl. verklaard dat hij 'jamais ne luy donnera son consentement par plusieurs raisons') en dat er voor hem een plaats als predikant in het verschiet lag — hij moest intussen studeren —, Trolliet werd niet predikant. Vgl. *Reg. du Conseil*, 20 maart, 1 en 8 juni 1545, *OC*, XXI, c. 349, 354. Men lette erop hoe de Raad telkens een toontje lager zong.

De desbetreffende bepalingen werden pas helder geformuleerd in de *Ordonnances ecclésiastiques* van 1576.¹⁸⁰ Toen pas werden ook de drie onderdelen van de 'vocation' ten opzichte van elkaar duidelijk gemarkeerd. De artikelen V-VIII handelen over het examen. Artikel IX over het 'instituer'. Hierbij gaat het als volgt toe: a. wanneer de predikanten hun aanvankelijke keus door middel van het examen bevestigd hebben, doen zij daarvan mededeling aan de Kleine Raad; b. deze wijst enkelen van zijn leden aan om in de vergadering van de predikanten de kandidaat over de Schrift te horen handelen; die brengen daarover rapport uit aan de Kleine Raad; c. is deze door dit rapport niet gecontenteerd, dan moet een nieuwe verkiezing plaats vinden; is hij dat wel, dan wordt overgegaan 'au troisième point de la vocation', het 'introduire'. Daaraan zijn de artikelen X en XI gewijd. De gang van zaken daarbij is aldus: a. er vindt een afkondiging plaats in alle kerkgebouwen waarbij duidelijk gezegd wordt wat daarvan de bedoeling is: wie bezwaren tegen de gekozen predikant heeft, moet die indienen;¹⁸¹ b. de predikant wordt aan de gemeente voorgesteld. Enz.¹⁸²

De hier voorgeschreven gang van zaken zal, misschien op een enkel détail na, reeds in het begin van de jaren veertig praktijk geweest zijn.¹⁸³

Interessant is de beschrijving die Beza in 1571 geeft¹⁸⁴ van de bij de aanstelling van predikanten in Genève gevolgde methode, vooral omdat die niet geheel in overeenstemming schijnt te zijn met de bepalingen van de *Ordonnances*. Beza schrijft dat de predikanten hun aanvankelijke keus pas bepalen nadat zij de huns inziens meest geschikte kandidaten [meervoud!] tweemaal in eigen kring hebben laten preken¹⁸⁵ en nadat zij een naarstig onderzoek hebben ingesteld naar hun levenswandel. Verloopt daarna het examen in de leer van de éne kandidaat die nog boven de anderen geprefereerd wordt, bevredigend, dan wordt deze gekozen — bij hoofdelijke stemming — en aan de Raad voorgesteld. In aanwezigheid van twee afgevaardigden van de Raad houdt de kandidaat dan een derde preek!¹⁸⁶

Misschien zijn de examens na de stichting van de academie in 1559 enigszins anders ingericht,¹⁸⁷ hoewel daarvan noch uit de brief van Beza

180 Heyer, *l.c.*, p. 278 ss.

181 'venir déclarer à l'un des Syndics'. Dat de bedoeling van de afkondiging ook afgekondigd werd, was, gelijk Heyer, *l.c.*, p. 23, n. 2, opmerkt, in de *Ord. eccl.* van 1541 al ondersteld en werd in die van 1561 voorgeschreven. Vgl. *OS*, II, p. 330, 7 *sqq.*, 15 *sqq.* Vgl. blz. 168, 172, 191.

182 Art. XII handelt over de in handen van de 'Seigneurie' af te leggen eed. Duidelijker dan in de *Ord. eccl.* van 1541 en 1561 blijkt hier, evenals uit de verslagen van de examens in de *Reg. de la Comp.*, dat deze eed het sluitstuk is van het 'examen' en het 'instituer'. Ze wordt afgelegd 'quand un ministre aura été élu et reçu selon que ci dessus'. Heyer, *l.c.*, p. 280.

183 De *Ord. eccl.* 1576 bevatten immers 'pas de changement essentiel'. Heyer, *l.c.*, p. 23.

184 In een brief aan Bullinger van 13 nov. 1571 (als Appendix II opgenomen) in: Kingdon, *Geneva and the consolidation*, p. 209 s.

185 'De quorum voluntate facti certiores, bis singulos audimus in nostro coetu concionantes' (p. 209).

186 'Is [de magistraat] senatores duos deligit, quibus adhibitis, tertio in ministrorum coetu auditur' (p. 209). Vgl. Kingdon, *l.c.*, p. 38.

187 Vgl. Heyer, *l.c.*, p. 40 s., die een brief citeert van de 'Compagnie' aan de waalse

waaruit zo juist werd geciteerd, noch uit de *Ordonnances* van 1576 iets blijkt.

H. Heyer meent dat de examens vóór de stichting van de academie 'ne semblent pas avoir été bien difficiles'.¹⁸⁸ Het is maar de vraag wat iemand moeilijk vindt. Een examen als waaraan Macard zich moest onderwerpen, lijkt nu ook weer niet zó gemakkelijk.

Gewoonlijk was de afloop van de examens gunstig.¹⁸⁹ Soms zagen de predikanten zich genoodzaakt een kandidaat die zij op zichzelf alleszins geschikt vonden, uit overwegingen van beleid te laten vallen. In 1556 hadden zij hun aanvankelijke keus bepaald op een zekere Pierre le Duc. Toen bereikte hen het gerucht dat Le Duc zich aan het nemen van woeker schuldig zou hebben gemaakt. Dat bleek wel niet waar te zijn,¹⁹⁰ maar toch besloten de predikanten met de verkiezing van Le Duc niet voort te varen. Hun voornaamste reden was, dat er geen 'suspicion mauvaise' op het heilig ambt mocht rusten. Een overweging die toen des te zwaarder woog omdat de Raad kort te voren een vooraanstaand predikant had moeten afzetten wegens overspel. Bovendien: Le Duc was schoolmeester en als zodanig 'fort utile'.¹⁹¹

§ 12. DE 'CONGRÉGATIONS' EN DE VERGADERINGEN VAN DE 'COMPAGNIE'

Elke vrijdag kwamen de predikanten van Genève, die van de stad en indien enigszins mogelijk ook die van het land, bijeen. Om zeven uur 's morgens begonnen zij met een bijeenkomst in het auditoire, die 'congrégation' genoemd werd.¹⁹² Behalve de predikanten¹⁹³ waren ook belangstellende kerkleden aanwezig, ongeveer twee maal zo veel gewone kerkleden als predikanten, bij elkaar ongeveer zestig personen.¹⁹⁴ Na een openingsgebed¹⁹⁵ gaf één van de predikan-

kerken in Nederland uit het jaar 1720 waarin informatie verschaft wordt over het examen toen.

188 Heyer, *l.c.*, p. 39. Wel schijnt na 1559 meer aandacht besteed te zijn aan de kennis van grieks, latijn, hebreuws, filosofie etc.

189 Bij Castellio werd, gelijk wij zagen (blz. 261 vv.), een onderzoek met betrekking tot de leer ingesteld dat onbevredigend verliep, zodat de weg tot het predikantschap hem versperd bleef. Zijn geval was echter nogal buitennissig: Castellio wilde nl. zelf wel predikant worden maar werd als zodanig niet door de 'Compagnie' begeerd.

190 Le Duc 'fut trouvé inculpable et deschargé'. *Reg. de la Comp.*, II, p. 67.

191 *Lx.*, II, m. p.

192 Vgl. Peter in: *Deux congrégations*, p. IX ss.; Hedtke, *a.a.O.*, S. 99 ff. — Courvoisier, *Zwingli*, p. 100, herkent in de 'congrégations' 'les traces' van de in 1525 door Zwingli in Zürich geïntroduceerde 'Prophezei'; Peter (p. IX) spreekt van „reflet de la 'Prophétie' zurichoise". Vgl. Kuiper, *Opleiding*, blz. 123 v., 126 v. Léonard, *Histoire du Protestantisme*, I, p. 275 s. ziet verband tussen de 'congrégations' en de groepsgewijze bijbelstudie in de begintijd van de franse reformatie. — Een goede beschrijving van de 'profetie' te Zürich bij O. Farner, *Zwingli*, III, S. 544—562.

193 En na de stichting van de academie ook de drie 'professeurs publics' die hebreuws, grieks en 'artes' doceerden. Vgl. blz. 285, aant. 208.

194 Vgl. *Calvijn aan Farel*, 31 mei 1544, OC, XI, c. 726: 'Aderant heri [vrijdag 30 mei] circiter sexaginta, quum in coetu scriptura tractaretur'.

195 Een voorbeeld van zo'n gebed: OC, VIII, c. 90.

ten, elk op zijn beurt, een propositie of uiteenzetting¹⁹⁶ over het bijbelgedeelte dat aan de orde was. Op deze wijze werd het ene bijbelboek na het andere behandeld.¹⁹⁷ Soms werd in plaats van een bijbelgedeelte een of ander leerstuk verklaard,¹⁹⁸ maar dit bleef uitzondering. De propositie liep uit op het verzoek aan 'les freres', de collega's,¹⁹⁹ nu ook hun gedachten ten beste te geven. Dezen deden dit 'chacun en son ordre'.²⁰⁰ Misschien dat sommige broeders hierbij wel eens verstek lieten gaan, maar Calvijn nooit – uiteraard behalve wanneer hij zelf de propositie gehad had – en hij maakte van zijn aanvullende toespraak – want dit werd het bij hem – altijd bijzonder veel werk.²⁰¹ Daarna gaf de 'modérateur' ook aan de andere aanwezigen, voorzover dezen nog 'quelque doute' mochten hebben, de gelegenheid daaraan uiting te geven.²⁰² Na woorden van dank en gebed tot God²⁰³ gingen die laatsten dan huns weegs. In de 'congrégation'

196 Deze propositie zelf werd ook 'congrégation' genoemd. Vgl. de titel: *Deux congrégations* en daarin p. 2: 'Première congrégation de M. Iean Calvin . . .'

197 De volgorde komt op een enkele uitzondering na overeen met die waarin Calvijn de bijbelboeken exegetiseerde en zijn commentaren daarop uitgaf. 'Les congrégations apparaissent ainsi comme le banc d'essai des commentaires de Calvin'. De door Peter opnieuw uitgegeven 'congrégations' handelen over Gal. 2 : 11–16 en 2 : 15–21. Ze werden gehouden eind 1562 of begin 1563 en in dat laatste jaar voor het eerst uitgegeven. Peter in: *Deux congrégations*, p. XVII, XVI (et n. 50).

198 Een 'congrégation' over de uitverkiezing, eind 1551 gehouden en 1562 gedrukt: OC, VIII, c. 93–138; een andere over de godheid van Christus, in het begin van de jaren vijftig gehouden en in 1558 en 1563 gedrukt: OC, XLVII, c. 461–484. Vgl. Peter in: *Deux congrégations*, XIV, n. 47, 48, XV.

199 Vgl. OC, VIII, c. 118; XLVII, c. 484; *Deux congrégations*, p. 17, 30.

200 OC, VIII, c. 135.

201 OC, XXI, c. 33 (Bèze, *Vie de Calvin*): 'il faisoit . . . comme une leçon entiere tous les Vendredis en la conference de l'Escriture que nous appelons Congrégation'. Coladon, *Vie de Calvin*, OC, XXI, c. 66: 'ce qu'il adioustoit après le proposant pour la déclaration, estoit comme une leçon', waaruit men zou kunnen afleiden dat Calvijn na de propositie als eerste het woord voerde.

202 OC, VIII, c. 135. – Van de gelegenheid om iets te zeggen maakte in 1544 Castellio gebruik en in 1551 Bolsec. Vgl. Peter in: *Deux congrégations*, p. XI s. Bolsec die in de 'congrégation' van 15 mei 1551 al over de vrije wil en de predestinatie het woord had gevoerd (OC, XXI, c. 481), reageerde op 16 okt. van datzelfde jaar op de propositie van Jean de Saint-André over Joh. 8 : 47. Hij werd fel bestreden door Calvijn en na afloop van de congregatie door 'un des assistanz du Lieutenant qui estoit là present' onmiddellijk gevangen gezet: *Reg. de la Comp.*, I, p. 81; OC, VIII, c. 146.

Kuyper, *a.w.*, blz. 125 v., meent dat van een récht van de gemeenteleden om het woord te voeren geen sprake was, al is dat dan enkele malen wel geschied. Maar er werd Bolsec in zijn proces juist een verwijt van gemaakt, meent hij. Dit laatste wordt echter door het citaat dat Kuyper uit de procesacten geeft en waarvan hij ten onrechte zegt dat het aan het vonnis is ontleend, niet bewezen. In dit citaat wordt kritiek geoeffend op de wijze waarop Bolsec opponeerde. Ook in het eigenlijke vonnis is geen sprake van een veroordeling van Bolsec's spreken in de 'congrégation' als zodanig, wél van wát hij zei en van de wijze waarop hij het zei: 'testre trop audacieusement levé en la sainte congrégation de noz ministres et y avoir proposé opinion faulse et contre les saintes escriptures et la pure religion Evangelicque'. OC, VIII, c. 247.

203 Vgl. *Deux congrégations*, p. 17: 'Nous remercierons nostre bon Dieu de la grâce . . ., le prians . . .'

tion' werd de franse taal gebruikt.

Calvijn had met de 'congrégations' meer dan één doel op het oog. Zo het vormen van een goed onderlegd kader onder de burgerij,²⁰⁴ maar ook en vooral het bewaren van de 'purete et concorde de doctrine'²⁰⁵ onder de predikanten. In de 'congrégations' moesten zij immers allen met hun opvattingen voor de dag komen en werd ieder gedwongen de zijne als het ware op die van de anderen af te stemmen. Tot aan het eind van zijn leven is Calvijn van de grote waarde van de 'congrégations' overtuigd gebleven; hij heeft ze bijgewoond totdat hij eenvoudig niet meer kon.²⁰⁶

Direct na de 'congrégation' hielden de predikanten een besloten vergadering van hun 'Compagnie'. Behalve deze vergaderingen op vrijdag werden er meermalen ook buitengewone op andere dagen gehouden.

In de bronnen worden ook deze vergaderingen dikwijls 'congrégations' genoemd,²⁰⁷ soms ook 'colloques'.²⁰⁸ Om verwarring te voorkomen blijft hier de benaming 'congrégation' gereserveerd voor de *publieke* bijeenkomst waarmee men de vrijdag begon.²⁰⁹

In deze besloten zittingen behandelden de predikanten alle zaken waartoe zij competent waren.²¹⁰ Een van de belangrijkste punten was een nadere kritische bespreking van de propositie; ieder op zijn beurt moest daar het zijne van zeggen.²¹¹ Is er grond voor het vermoeden dat Calvijn in de 'congrégation' het éérst het woord voerde²¹² — om zo de richting aan te geven waarin hij het liefst

204 Er is stellig overeenkomst met wat Zwingli zich ten doel gesteld had met de 'Prophezei': 'neben der Schulung von Theologen die Heranbildung einer in der Bibel wurzelnden Volksgemeinschaft'. Blanke, s.v. *Zwingli*, I, *Leben und Schriften*, RGG, VI, Sp. 1955.

205 Aldus *Ord. eccl.*, OS, II, p. 332, 16 sq. — Vgl. Peter in: *Deux congrégations*, p. XIII: Certes [la congrégation] avait l'avantage de creuser à fond un passage biblique et de détecter l'hétérodoxie de tel ou tel participant. . .'

206 31 maart 1564 voor het laatst; paaszondag 2 april ontving hij voor het laatst uit Beza's handen het avondmaal; 27 mei overleed hij. OC, XXI, c. 814 sq.

207 Bv. *Reg. de la Comp.*, I, p. 57.

208 Zo in de volgende bepaling met betrekking tot de drie 'professeurs publics' in *Vordre du collège de Genève*, OC, X a, c. 85: 'Le Vendredi, qu'ils se trouvent, tant qu'il leur sera possible, a la congrégation et au Colloque des Ministres'. De latijnse tekst heeft: 'ministrorum concilium'.

209 Zo doet ook Peter in: *Deux congrégations*, p. X, n. 25.

210 Een opsomming daarvan bij Heyer, I.e., p. 18 s. Vooral ten aanzien van het onderwijs in al zijn geledingen was de zeggenschap van de 'Compagnie' aanzienlijk.

211 Het 'ieder op zijn beurt' was ook bij andere zaken de gewoonte. Vgl. *Reg. de la Comp.*, I, p. 133: 'Et lors Me Jehan Fabri, quand ce vint en son ordre pour dire son opinion, déclara qu'il estoit prest d'aller à Jussi. . .' (22 april 1552). Soms gaf Calvijn 'een tweede ronde'. Vgl. *Calvijn aan Viret*, 16 mei 1547, OC, XII, c. 522: 'Quum secundo rogare sententias instituerem, primus dixi meam (quod non soleo facere) . . .'

212 Vgl. blz. 284, aant. 201.

de anderen zou zien verder gaan? — in de besloten vergadering deed hij dit gewoonlijk het laatst.²¹³ Op deze wijze kon hij gemakkelijk het eindoordeel geven.

Soms deed zich iets voor dat viel onder de bepaling van de kerkorde: 'Sil y sortoit quelque different de la doctrine, que les ministres en traictent ensemble pour discuter la matiere' (22).²¹⁴ Dat was bv. het geval op vrijdag 15 februari 1549. De broeders hielden zich toen bezig met de vraag hoe te handelen met Philippe de Ecclesia, predikant te Vandoeuvres.²¹⁵ Deze had in de 'congrégations' proposities gehouden die niet tot stichting hadden gediend en 'questions inutiles' ter sprake gebracht; daarbij zette hij dikwijls de zaken op de kop of verduisterde hij wat tevoren helder uiteengezet was. Blijkbaar zien deze woorden zowel op proposities door De Ecclesia zelf gehouden als op opmerkingen van hem naar aanleiding van die van anderen. Men had hem daarover al dikwijls vermaand, maar steeds tevergeefs. Hem werd nu een bloemlezing voorgelezen²¹⁶ van door hem gedebiteerde onzinnigheden en absurditeiten, ja zelfs 'doctrine erronee'.²¹⁷ Hij zei het meeste zich nog wel te kunnen herinneren maar sommige dingen niet. De broeders hielden echter vol dat hij het allemaal zó had gezegd als zij opgeschreven hadden. In zijn afwezigheid werd besloten hem te berispen en hem ook te zeggen dat hij geen uitvluchten moest zoeken; anders zouden de broeders genoodzaakt zijn de zaak aan 'Messieurs' voor te leggen; zij gaven echter de voorkeur aan een afwikkeling 'par correction fraternelle'.

Aan De Ecclesia werd nog een merkwaardige beperking opgelegd: voorlopig²¹⁸ zou hij in de 'congrégation' volledig zijn mond moeten houden, niet alleen niet mogen spreken naar aanleiding van proposities van anderen maar ook zelf geen propositie mogen houden als hij daarvoor aan de beurt zou zijn. Voor de billijkheid van deze maatregel verwees men hem naar Paulus:²¹⁹ als iemand die niets tot stichting te zeggen heeft al zwijgen moet, hoeveel te meer dan iemand die 'mauvaise doctrine' leert! Verder wilde men afwachten in hoeverre hij zich zou verbeteren en gehoorzaamheid tonen. Bleef die laatste uit, dan zou de zaak voor de kerkeraad moeten worden gebracht. De Ecclesia accepteerde de vermaning, beloofde van spreken in de 'congrégation' te zullen afzien en verzocht, ten einde niet van zijn eer te worden beroofd, niets van het verhandelde openbaar te maken. De broeders zegden dit toe; wie het zou doen, zou voor eerloos en meinedig worden gehouden.²²⁰

213 Vgl. de in de aant. 211 geciteerde brief.

214 OS, II, p. 332, 27 sq.

215 *Reg. de la Comp.*, I, p. 47.

216 'de point en point'.

217 Ik sluit mij hier geheel aan bij de in de *Reg. de la Comp.* gebruikte terminologie.

218 Voor de vraag: voor hoelang, zie blz. 288 v.

219 1 Kor. 14 : 26, 28.

220 Dat de moeilijkheden met De Ecclesia hiermee geenszins waren afgelopen, zal ons nog nader blijken. Vgl. blz. 288 v., 302 vv.

Uitdrukkelijk werd nog afgesproken dat voortaan de kritiek met betrekking tot de proposities niet alleen tegen de 'proposant' maar eventueel ook tegen de predikanten die na hem het woord zouden voeren, zou zijn gericht.

Elk middel dat hem geschikt voorkwam om de eenheid van leer tussen de broeders te bewaren en onverhoopt optredende verdeeldheid in de eerste kiem te smoren, greep Calvijn aan.

Zo introduceerde hij in 1545 de propositie ook in de *besloten* vergaderingen van de predikanten.²²¹ Anders dan de proposities in de 'congrégations' waarin op een schaarse uitzondering na Schriftuitlegging gegeven werd, waren deze steeds gewijd aan dogmatische en ethische vragen. In de letterlijke zin van het woord, want altijd werd uitgegaan van een *vraag*, bv.: Is het doen van geloften tegenover God goed of kwaad? Zijn de christenen nog onder de wet? Is Christus waarachtig en natuurlijk God en mens? Hoe moet in het algemeen de christelijke vrijheid worden gebruikt?²²² Ook deze proposities hielden de predikanten bij toerbeurt. Op de proposities volgde een bespreking. In 1548 werd besloten de vraag, de hoofdlijnen van het betoog en de conclusie schriftelijk vast te leggen. In deze beknopte vorm zijn ons een aantal van deze proposities bewaard gebleven. Ook zij werden op vrijdag gehouden en wel na het middaguur.²²³ Vrijdag was in Genève dus wèl de dag van de leer der kerk!²²⁴

Er zijn overtuigende aanwijzingen, dat Calvijn althans één keer in zijn leven voor zijn collega's een cursus over zijn geneefse catechismus heeft gegeven.²²⁵ Natuurlijk had hij ook hierbij de bewaring van de rechte leer in de *geméente* op het oog, maar was niet een eerste voorwaarde daarvoor, dat de *predikanten* in die leer goed onderlegd en van haar waarheid overtuigd waren?

De vergadering van de 'Compagnie' waarin de broeders tezamen beraadslaagden over de leer en eventueel over daaromtrent gerezen verschillen doet

221 *Reg. de la Comp.*, I, p. 167.

222 *L.c.*, I, p. 167 ss.

223 *L.c.*, I, p. 167: 'die Veneris post meridiem'.

224 In de *Reg. de la Comp.*, II, p. 59, wordt meegedeeld — in het origineel is het een aantekening in de marge — dat [in 1555] 'plusieurs freres desirans de profiter de l'intelligence des Escriptions' aan de predikanten verzochten op toerbeurt elke vrijdag om 12 uur een passage uit de Heilige Schrift te verklaren en dat dezen toen begonnen met Romeinen. Een raadselachtige mededeling: a. de bijbelbesprekingen bestonden allang; b. het tijdstip: 'a 12 heures' stelt voor vragen; c. in 1555 en volgende jaren werden de 'congrégations' niet aan Rom. gewijd, maar aan de synoptici (1553—1555) en de Psalmen (1555—1559); gedeelten uit Rom. waren reeds in 1542 besproken. Vgl. Peter in: *Deux congrégations*, p. XV. De bewering dat de mededeling „révèle un renouveau de la 'congrégation', pratiquée parfois! à Genève" (*Reg. de la Comp.*, II, p. 59, n. 4) lijkt mij daarom niet verantwoord.

225 Peter, in: *Deux congrégations*, p. XXVI, meent dat de lessen mogelijk gegeven zijn op verzoek van de predikanten en 'sans doute ne précèdent pas de beaucoup l'an 1563'. In dat jaar werd er één gedrukt, ni. de 'exposition du quarante et troisième dimanche du Catechisme'. Peter verzorgde een herdruk in *Deux congrégations*, p. 32—44.

onwillekeurig denken aan de 'synodus verorum Episcoporum' waarvan Calvijn in de *Institutie* gewag maakte. Enerzijds ging déze vergadering daarboven uit: ze kwam elke week bijeen. Anderzijds, haar omvang was kleiner: alleen de predikanten van Genève — stad en land — maakten er deel van uit. Hoe graag had Calvijn gezien dat ook predikanten van buiten Genève, met name die uit het aangrenzende Waadtland, geregeld aan de samensprekingen zouden deelnemen. In 1536, toen men er in Genève mee begon, is dat ook korte tijd het geval geweest. Maar Bern, dat het in Waadtland voor het zeggen had, sprak over de deelname uit dat gebied zijn veto uit.²²⁶ Predikanten van elders bleven echter welkom, en als zij aanwezig waren, voerden zij het woord als gelijk-berechtigden.²²⁷

Niet alleen vanwege bedenkelijke leer maar ook om andere redenen konden de predikanten in de vergaderingen van de 'Compagnie' worden vermaand. Zo werd op 6 mei 1547 de predikant van *Céligny*, Louis Treppereau, berispt omdat hij buiten de 'Compagnie' om zich bereid verklaard had van standplaats te wisselen met Antoine Saunier, predikant te Rolle in Waadtland.²²⁸

Zulke vermaningen konden op elke vergadering worden gegeven. Maar eens in de drie maanden werd de levenswandel van elk lid van de 'Compagnie' kritisch gezien. Daarover handelt de volgende paragraaf.

§ 13. DE 'CENSURES GENERALES'

Aan De Ecclesia werd in 1549 een spreekverbod opgelegd, zo vernamen wij. Voor hoelang? De *Registres de la Compagnie* delen mee: voorlopig 'jusques aux

226 Vgl. hiervoor de door Peter in: *Deux congrégations*, p. IX, n. 16, bijeengebrachte gegevens. Eind nov. of begin dec. 1536 werd in Genève vermoedelijk zo'n uitgebreide 'congrégation' gehouden. In elk geval was daar aanwezig Denis Lambert, toentertijd predikant in de Chablais (waarschijnlijk in het dorp Veigy), een deel van Savoye dat door Bern was veroverd. In deze 'congrégation' werd Lambert door Calvijn vermaand en 'fratrum nomine' gevraagd, 'ut à ministerio desisteret' (wat *Herminjard* de opmerking ontlukt: 'Nous trouvons ici la première mention formelle d'une censure ecclésiastique prononcée par Jean Calvin'). Denis weigerde echter en kon dat ook gemakkelijk doen: 'dicebat se a Bernatibus missum ac constitutum'. *Farel aan Fabri*, 6 dec. 1536, *Herminjard*, IV, p. 121 ss. et n. 11.

Het ligt voor de hand aan te nemen dat deze 'bemoeizucht' van de geneefse predikanten een van de oorzaken van het bernse veto geweest is.

227 Zo Farel in de vergadering van de 'Compagnie' van 15 april 1549. *Reg. de la Comp.*, I, p. 59-

228 *L.C.*, I, p. 25. Er waren twee brieven van de classis Morges ter tafel (p. 23 s.) waarin de ruiling in principe al goedgekeurd werd. Uit de brief van *Viret aan Calvijn*, 10 mei 1547, *OC*, XII, c. 520, blijkt dat ook Viret er geen bezwaar tegen had. Overigens was het initiatief uitgegaan van Saunier die wat meer in de buurt wilde wonen van het stuk grond dat hij te *Céligny* bezat. Maar de 'Compagnie' wilde van een 'ouverture de telz changementz pour noz interestz particuliers' niets weten.

premieres censures'; in die tussentijd zou men zien hoe hij zich gedroeg.²²⁹ Wij vinden hier melding gemaakt van de onderlinge censuur van de predikanten, gewoonlijk 'nos censures generales' genoemd.²³⁰ In overeenstemming met de kerkorde werd deze 'censura fratrum' eens in de drie maanden, vóór elke avondmaalsviering, gehouden.

Het ging daarbij als volgt toe. Elk van de predikanten stond op zijn beurt buiten, Calvijn als 'modérateur' altijd het eerst. Daarna kreeg ieder de gelegenheid over leven en leer van de buitenstaande collega zijn oordeel te zeggen. Nadat deze binnengeropen was, werd hem door de 'modérateur' het samenvattende oordeel van heel de 'Compagnie' meegegeeld, eventueel onder toevoeging van vermaningen. Uiteraard werd het oordeel over de 'modérateur' door een ander uitgesproken.²³¹

Enkele gevallen waarin krachtige vermaningen gegeven werden, mogen hier vermelding vinden. In augustus 1558 werd Nicolas Petit, predikant van Drailans, vermaand en bestraft omdat hij in een preek 'la malheureuse defence' van de heren van Bern om niet over de uitverkiezing te preken, bekend gemaakt had.²³² Petit erkende niet, verkeerd gehandeld te hebben en reageerde ook verder op zulk een wijze dat de secretaris van de 'Compagnie' daarover noteerde: 'chose indigne d'un ministre de la Parole de Dieu'. Toch werden er geen verdere stappen tegen Petit ondernomen, althans niet op dat moment. Alleen dacht het de broeders wél goed alles in de *Registres* vast te leggen; dan kon er bij gelegenheid gebruik van worden gemaakt.²³³

In 1549 werd een van de predikanten van de stad, Jean Ferron, bij de 'censures generalles . . . devant la feste de Pasques', ernstig vermaand vanwege tegen hem gerezen verdenkingen van oneerbare woorden en daden.²³⁴ Op dit geval komen wij in ander verband nog terug.²³⁵

Ook De Ecclesia zal ongetwijfeld tijdens de 'censura fratrum' meermalen vermaand zijn. Niet echter bij de 'premieres censures' na het hem opgelegde spreekverbod waarvan al sprake was.²³⁰ Want hoewel de Raad hem de hand boven het hoofd hield²³⁷ en de predikanten dâar niet veel aan konden doen, spraken de broeders uit dat De Ecclesia aan de vergadering waarin die censuur

229 *L.c.*, I, p. 47.

230 Vgl. *I.e.*, I, p. 58; II, p. 82. Men sprak ook wel van de 'grabeau' = reiniging, loutering. Pfisterer, *a.a.O.*, S. 75.

231 Pfisterer, *Calvins Wirken*, S. 130.

232 Op deze wijze had Petit uiting gegeven aan zijn bezwaren tegen de predestinatieleer van Calvijn. *Reg. de la Comp.*, II, p. 82, n. 4. Men nam die bekendmaking hoog op. Nog in febr. 1559 kwam ze in de Raad ter sprake. *OC*, XXI, c. 711 (16 febr. 1559).

233 *Reg. de la Comp.*, II, p. 82: 'Il a semblé bon aux freres que le tout fust icy enregistré, à fin de s'en servir et en fere foy en temps et lieu'.

234 *Reg. de la Comp.*, I, p. 58 s.

235 *Blz.* 299 v.

236 Deze werden 12 april 1549 gehouden. *L.c.*, I, p. 58.

237 *L.c.*, I, p. 57.

zou plaats vinden, niet mocht deelnemen, 'pour censurer ny estre censuré'.²³⁸ Hij werd dus als een buitenstaander beschouwd.

Er ontstond een treffende gewoonte, nl. om na de broederlijke censuur ten teken van vriendschap gezamenlijk de maaltijd te gebruiken.²³⁹

Aangrijpend is het verhaal van Beza en Colladon over de laatste keer dat Calvin daaraan deelnam.²⁴⁰ Dat was op vrijdag 19 mei 1564, een week voor zijn dood. De 'grabeau' zelf had hij niet meer kunnen bijwonen, maar hij had er prijs op gesteld dat de maaltijd te zijnen huize werd gehouden. Toen hij op een stoel werd binnengedragen, zei hij: 'Mijn broeders, ik kom om u voor de laatste maal te zien, want behalve deze keer zal ik nooit meer aan tafel gaan'. Hij sprak het gebed uit, at een heel klein beetje en liet zich voordat de maaltijd afgelopen was weer naar zijn kamer brengen. Die kamer grensde aan het vertrek waar de maaltijd gehouden werd. Toen hij weggedragen werd zei hij 'avec une face la plus ioyeuse qu'il pavoit': 'Een wand tussen ons beiden zal niet verhinderen dat ik in de geest met u verbonden ben'.²⁴¹

Wij moeten aannemen dat aan die maaltijd niet deelgenomen werd door die predikanten met wie men in de vergadering de verbroken broederband niet had kunnen herstellen.

Al eerder werd opgemerkt dat Calvin met de 'censura fratrum' niet bedoelde de predikanten voor andere rechtspraak te vrijwaren maar veeleer een voorbeeld ter navolging te geven. Het voorbeeld vond navolging, in 1557 bij de Kleine Raad, in 1563 bij de civiele rechtbank gevormd door de lieutenant de justice' en de 'auditeurs',²⁴² en in de *Ordonnances ecclésiastiques* van 1576 treffen wij de bepaling aan dat 'ceux du Consistoire, tant Ministres que Anciens, aient leur censure avant chaque Cène en ce qui concerne leur commune charge'.²⁴³

§ 14. DE VISITATIES

Tot visitatie van de 'paroisses' met als voornaamste doel het instellen van een onderzoek naar de leer en de levenswandel van de dorpspredikanten werd door de 'Compagnie' besloten in januari 1546; nog datzelfde jaar vonden de visitaties voor de eerste maal plaats.²⁴⁴ Reeds in 1547 stagneerden ze; de eerste burge-

238 *L.c.*, I, p. 58.

239 'selon la coustume de ceste Eglise tous les Ministres s'assemblent pour se censurer en leur vie et doctrine, et puis en signe d'amitié prenent leur repas ensemble . . .' *OC*, XXI, c. 45 (Bèze, *Vie de Calvin*). Vgl. c. 104 (Colladon, *Vie de Calvin*).

240 *OC*, XXI, c. 45, 104 sq. Vgl. Pfisterer, *a.a.O.*, S. 75.

241 *OC*, XXI, c. 45, 104 sq.

242 Kampschulte, *Calvin*, II, S. 289; Monter, *Geneva*, p. 150.

243 Heyer, *l.c.*, p. 294.

244 *Reg. de la Comp.*, I, p. 39. Dat Calvin er in 1544 al voor pleitte, werd reeds vermeld. Blz. 276.

meester had er geen toestemming voor gegeven; in de *Registres de la Compagnie* lezen wij dat hij 'sembloit avoir quelques raisons pour les differer a cause des affaires qui estoient lors'.²⁴⁵ In 1548 spraken de broeders daarover hun ontstemming uit.²⁴⁰ Wij mogen wel aannemen dat de jaarlijkse visitaties van toen af geregeld plaats vonden.²⁴⁷ Van concrete resultaten vernemen wij niet veel; dat kan erop wijzen dat er vooral een preventieve werking van is uitgegaan.

Uit de mededelingen die ons bewaard zijn gebleven, blijkt dat Calvijn altijd één van de predikant-visitatoren was,²⁴⁸ voorts dat de eigenlijke visitatiedag altijd een zondag was en dat met het hele werk vijf tot acht zondagen gemoeid waren.²⁴⁹

Overzien wij alle tot nu toe beschreven instellingen en maatregelen: wat elke week plaats vond in de 'congrégation' en daarna in de besloten vergadering van de 'Compagnie', wat bovendien nog in buitengewone zittingen van de 'Compagnie' geschiedde, voorts: de 'censura fratrum' en de visitaties, dan is slechts één conclusie mogelijk: de predikanten van Genève hebben zich bijzonder veel moeite gegeven om onder elkaar zowel de eenheid en zuiverheid van leer als de broederband te bewaren en ook om op een dusdanige wijze opzicht en tucht over elkaar uit te oefenen²⁵⁰ dat anderen dit niet behoeften te doen.

§ 15. DE TUCHTGEVALLEN DIE MET AFZETTING EINDIGDEN

Tot nu toe zijn nog alleen ter sprake gekomen maatregelen van overwegend *preventief* karakter. Wel bleek ons dat uit de toepassing daarvan soms andere voortvloeden: ernstige vermaningen en een enkele maal zelfs sancties: men denke aan het spreekverbod dat aan De Ecclesia werd opgelegd. Voorzover maatregelen als die laatste vermeld werden, was dat eigenlijk al het maken van een begin met de beschrijving van de praktijk van de *repressieve* tucht, tucht uitgeoefend *nadat* het kwaad bedreven is. Deze tuchttoefening achteraf — de eigenlijke — zal nu onze aandacht vragen.

245 *L.c.*, I, p. 40, waar in n. 1 enkele van de kennelijk hier bedoelde 'affaires' genoemd worden: de processen Perrin en Meigret en de daarmee verband houdende verwikkelingen met Bern. Calvijn en zijn collega's waren daarbij nauw betrokken en moesten telkens hun standpunt verdedigen.

246 *L.c.*, I, m. p.

247 In de *Reg. de la Comp.*, vinden wij alleen mededelingen omtrent de jaren 1546, 1547, 1548, 1550 en 1552. Maar dat zegt niet alles: deze *Reg.* waren geen nauwkeurig bijgehouden notulenboek. Vgl. *L.c.*, I, p. VIII.

248 Visitatoren in 1546: Calvijn, Poupin, Ferron; in (1547 en) 1548: Calvijn, Bourgoing, Des Gallars; in 1550: Calvijn, Cop, Chauvet; in 1552: Calvijn, Poupin, Des Gallars. *L.c.*, I, p. 39, 40, 73, 134.

249 In 1548 de zondagen 15 en 22 juli, 5, 12, 19 en 26 aug. en 2 en 16 sept.; in 1550 de zondagen 8, 15, 22 en 29 juni en (vermoedelijk) 6 juli; in 1552 de zondagen 24 en 31 juli, 7, 14, 21 en 28 aug. en 18 sept. *L.c.*, I, mêmes pages.

250 Kohier, *a.a.O.*, II, S. 556, noemt 'Selbstkontrolle' het doel van de 'censura fratrum'.

In deze paragraaf beschrijven wij die gevallen welke uitliepen op ontzetting uit het ambt.²⁵¹ Wij zullen daarbij verschillende colleges in actie zien: de Raad, de 'Compagnie' en de kerkeraad, en diverse personen: raadsheren, predikanten en ouderlingen.

De volgende paragraaf zal gewijd zijn aan een nadere beschouwing van deze gevallen, terwijl dan de laatste nog een zekere aanvulling zal geven: daarin komen de gevallen ter sprake waarin de kerkeraad of de Raad²⁵² optraden tegen predikanten zónder dat dit tot afzetting leidde.

De geestelijke verzorgers van het ziekenhuis en de ziekentroosters van het pesthuis meegeteld — wat eigenlijk niet helemaal correct is omdat die het niet allen tot predikant gebracht hebben²³³ — zijn het ongeveer zeventig predikanten geweest die in de periode van Calvijn stad en land van Genève gediend hebben. Van deze zeventig zijn er tien na een kortere of langere diensttijd uit hun ambt ontzet.²⁵⁴ Of men dit veel of weinig moet noemen, is iets waarover men van mening kan verschillen; het zijn er in elk geval niet zo veel dat wij, zoals bij de beschrijving van de praktijk van de algemene tucht, gedwongen worden een selectie te geven. Hier volgt dus een schets van alle tien gevallen.

a. *Nicolas Wandart*, in 1541 predikant te Jussy geworden,²⁵⁵ bezorgde zijn collega's nogal eens moeilijkheden,²³⁶ en niet alleen hun maar ook de magistraat. Zo kwam hij in de zomer van 1542 bij de 'assessores' op voor iemand die volkomen terecht gevangen was gezet, en toen dit geen succes had, viel hij hen in

251 Ter verkrijging van een zo duidelijk mogelijk beeld worden tevens de kwesties vermeld waarin de betrokken predikant eerder verwickeld raakte.

252 Het optreden van de 'Compagnie' kwam al ter sprake in de beide vorige paragrafen.

253 Vgl. Heyer, *l.c.*, p. 232, n. 1: 'Les desservants de l'Hôpital avaient au début le titre de précepteurs, maîtres ou pédagogues, ainsi appelés parce que la plupart n'étaient pas encore ministres'. Sommigen brachten het nooit zo ver. Onder de 'consolateurs des pestiférés' wordt ook Castellio genoemd die evenmin ooit predikant werd, hoewel hij dat graag had gewild. Heyer, *l.c.*, p. 234.

254 Tot deze getallen komt men door raadpleging van de lijsten en de Index in Heyer, *l.c.*, p. 195-234, 417-530.

Bij de afzettingen zijn niet meegeteld die van Merlin, Colladon en Le Gagneux, die wel al tijdens Calvijns leven predikanten van Genève waren maar eerst na zijn dood werden afgezet, resp. in 1564, 1571, 1571. Over deze afzettingen die hier buiten beschouwing blijven, handelt: Kingdon, *l.c.*, p. 19-28.

In de verschillende *Registres* en in Calvijns brieven treft men voor 'afzetten' of 'ontzetten uit het ambt' (afzetting) de volgende termen aan: 'abdicare' (abdicatio), 'déstituer', 'déposer' (déposition), 'déposer (de l'office) du ministère', 'demettre du ministère', 'donner congé'. De term voor 'schorsen' is 'suspendre'.

255 Heyer, *l.c.*, p. 226. De naam wordt ook gespeld: Wandée of Vandert. — De gegevens omtrent zijn geval worden vooral ontleend aan: *Calvijn aan Viret*, 19 aug. 1542, *Herminjard*, VIII, p. 105.

256 Volgens Calvijn: 'sua superbia'.

een preek scherp aan. Met vreugde (laetus) greep de Raad de gelegenheid aan om Wandart te verbannen (expellere). De predikanten kwamen wel voor hem op bij de Raad, maar minder ter wille van hemzelf dan van de kerk, welke zij de opspraak die een overhaaste uitwijzing zou teweegbrengen, wilden besparen. De verbanning werd in afwachting van een nader onderzoek opgeschort.²⁵⁷ Maar, zo schreef Calvijn aan Viret, als ik ook maar een enigszins gerechtvaardigde reden voor afzetting zie, zal ik mij daartegen niet verzetten.²⁵⁸

Leverde het onderzoek zo'n reden op? In elk geval had de Raad op 27 november blijkbaar voldoende grond om tot afzetting te besluiten; als grond noemde hij: nalatigheid en weigering om de zieken te bezoeken.²⁵⁹

b. *Jacques Baud* was pastoor in Céligny geweest. Hij was met de reformatie meegegaan, in het huwelijk getreden en had daarna in hetzelfde dorp als predikant zijn loopbaan voortgezet.²⁶⁰ Op 28 september 1543 besliste de Raad dat hij voor het predikantschap ongeschikt was;²⁶¹ hem werd verboden het nog verder uit te oefenen, hetgeen wel betekenen zal dat hij afgezet werd.²⁶² De reden daarvoor was waarschijnlijk het wufte gedrag van zijn vrouw.²⁶³

Kort daarna dienden de predikanten tegen 'de door de Raad ten aanzien van de ambtelijke bediening te Céligny' genomen beslissing bezwaar in.²⁶¹ Wil dat zeggen: tegen het ontslaan van Baud buiten hen om? Of tegen het buiten hen om tijdelijk regelen van het dienstwerk te Céligny?²⁶⁵ Hoe dit zij, Baud was en bleef ontslagen.²⁶⁶

257 De Raad beloofde pas na overleg met de predikanten een beslissing te nemen.

258 'Si video esse satis justam causam, cur abdicetur, non ulterius pugnabo'.

259 '••• déstitué pour cause de négligence et parce qu'il refuse de visiter les malades'. *Reg. du Conseil*, OC, XXI, c. 305 (mededeling uitgevers van de OC). — Hierna doet de door *Herminjard*, VIII, p. 354, n. 8, aan de *Reg. du Conseil*, 16 april 1543, ontleende mededeling: 'Congé de Maystre Nycolas Wandée . . . Lequel . . . luy ha esté donné congé de ce retirer ainsy que bon le semblera', wat onbegrijpelijk aan. Of zou het daadwerkelijke ontslag pas zo veel later zijn ingegaan?

260 Heyer, *l.e.*, p. 423.

261 'Baud . . . nest capable a desservyr aut ministere . . .' *Reg. du Conseil*, 28 sept. 1543, OC, XXI, c. 321.

262 Heyer, *l.e.*, m. p., houdt tenminste 28 sept. 1543 aan als de dag van zijn afzetting. Enige twijfel daaromtrent kan echter gewekt worden door de laatste woorden van het in de *Reg. du Conseil* onder die datum opgemerkte: 'cependant Ion advisera sus ledit Baud'.

263 Heyer, *l.e.*, m. p.

264 *Reg. du Conseil*, 8 okt. 1543, OC, XXI, c. 321: 'Les ministres réclament contre la décision relative à la desserte de Céligny' (mededeling uitgevers van de OC).

265 28 sept, had de Raad ook besloten een predikant van de stad naar Céligny te zenden en deze daarvoor een paard van het hospitaal en enige vergoeding ter beschikking te stellen. Juist in deze dagen trad de Raad nogal dirigerend op tegenover de predikanten. Zo werden zij 2 okt. 1543 vermaand omdat zij de zorg voor de zieken zouden verwaarlozen. OC, XXI, *ibidem*.

266 Vgl. OC, XXI, c. 326: 'A Céligny il doit y avoir un ministre au plus tôt' (onder 17 dec. uit een samenvatting van de uitgevers van de OC).

c. *Pierre de l'Escluse*, afkomstig uit Parijs, werd in 1544 predikant te Neydens en verwisselde nog in datzelfde jaar dit van de 'Seigneurie' afhankelijke dorp met de stad Genève.²⁶⁷ Reeds begin juni²⁶⁸ volgend jaar moest hij worden afgezet, misschien kan men beter zeggen: als ipso facto afgezet worden beschouwd.²⁶⁹ Want De l'Escluse was er van door gegaan met achterlating van zijn vrouw en kinderen maar met medeneming van een bedrag aan geld van de stad.

d. *Simon Moreau*, afkomstig uit Touraine, trad in 1543 op als ziekentrooster onder de pestlijders en werd het volgend jaar predikant te Bossey.²⁷⁰ Begin april 1545 werd hij door twee vrouwen ervan beschuldigd dat hij in de tijd dat hij nog aan het pesthuis verbonden was, ontucht zou hebben gepleegd met een zekere Françoise.²⁷¹ De Raad liet de beschuldiging op schrift stellen en sprak uit dat er een voorbeeldig vonnis moest worden geveld. Alvorens Moreau gevangen te zetten [als beschuldigde] werd overleg gepleegd met Calvijn. Hoewel Moreau ontkende, werd hij toch in het stadhuis onder arrest gesteld — dat gebeurde op 7 april — totdat hij zijn onschuld zou hebben bewezen. Al op 11 april werd hij op vrije voeten gesteld; diezelfde dag vond er over hem een samenspreking plaats tussen de Raad en de predikanten. Na die samenspreking en — mag men aannemen — als gevolg daarvan besloot de Raad Moreau zijn ambt te ontnemen. Op diens verzoek zichzelf te mogen rechtvaardigen, ging de Raad niet meer in.²⁷²

Tot het vellen van een voorbeeldig vonnis was het intussen niet gekomen. Blijkbaar was Moreau er beter in geslaagd zichzelf vrij te pleiten — al bleef zijn reputatie besmet, vandaar zijn afzetting — dan de Raad om zijn schuld te bewijzen. In zijn voordeel zal ongetwijfeld hebben gewerkt dat zijn eigenlijke beschuldigsters niet meer in het land der levenden waren.²⁷³

Opvallend is het dat Calvijn voor de belangen van Moreau bleef opkomen. 15 juni 1545 verzocht hij — • tevergeefs overigens — aan de Raad Moreau 'quelque office' te geven.²⁷⁴ En naderhand beval hij hem herhaaldelijk aan

267 Heyer, *l.c.*, p. 450.

268 *Reg. du Conseil*, 1 juni 1545, OC, XXI, c. 354. Of was het 8 juni? Vgl. de mededeling onder die datum: OC, XXI, c. 355.

269 De Raad constateerde dat hij er van door was en droeg aanstonds de 'Compagnie' op, uit te zien naar twee nieuwe predikanten, één in de vakature De l'Escluse en één voor de aan de pest overleden predikant van Draillans, Jean Régalis.

270 Heyer, *l.c.*, p. 494. Toen Moreau onder de pestlijders werkte, was hij nog niet predikant. Vgl. Walker, *Calvin*, p. 287: 'a French lay refugee, Simon Moreau, . . . took the burden'.

271 Vgl. voor de zaak Moreau: *Reg. du Conseil*, 6, 7, 11 april 1545, OC, XXI, c. 350 sq.

272 *Reg. du Conseil*, 22 mei 1545, OC, XXI, c. 354.

273 Hij was 'accusé par deux femmes exécutées'. OC, XXI, c. 350 (mededeling uitgevers onder 6 april).

274 OC, XXI, c. 354.

bij Viret voor een predikantsplaats in Waadtland.²⁷⁵ Men moet haast wel aannemen dat Calvijn van de tegen Moreau ingebrachte beschuldigingen niet veel heeft geloofd.

e. *Aimé Champereau* was in 1540, tijdens Calvijns verblijf in Straatsburg, predikant van Genève geworden. De moeilijkheden die tot zijn afzetting zouden leiden, openbaarden zich in de zomer van 1545. Op 19 juni sprak de Raad er zijn misnoegen over uit dat Champereau eigenmachtig had ingegrepen in de regeling van de kerkdiensten op het land; besloten werd hem daarover te onderhouden.²⁷⁶ Tien dagen later gaven Calvijn en De Geneston²⁷⁷ namens de predikanten aan de Raad het advies Champereau over te plaatsen naar Draillans.²⁷⁸ 11 juli besloot deze daartoe. Champereau weigerde echter naar Draillans te gaan.²⁷⁹ Toen hij daarover door de Raad werd onderhouden, beloofde hij te gaan, maar uiteindelijk deed hij het toch niet; hij beriep zich op de ziekte van zijn vrouw en eigen 'imperfection'. Nadat Calvijn aan de Raad een rapport had uitgebracht dat uitliep op de conclusie dat Champereau moest worden ontslagen, ging de Raad op 8 september daartoe over. Als grond voor de maatregel werd genoemd dat Champereau met God en de 'Seigneurie' de spot gedreven had.²⁸⁰

Onwillekeurig vraagt men zich af door welke overwegingen het advies van Calvijn en De Geneston om Champereau over te plaatsen, is ingegeven. Was dat de wens om de gemeente van Draillans zo goed mogelijk te helpen,²⁸¹ dan wel de intentie Champereau, die bij 'Messieurs' 'persona non grata' was geworden, wat uit hun buurt te brengen,²⁸² of — derde mogelijkheid — het verlangen, met name dan van Calvijn, 'the only remaining representative of

275 21 sept. 1545 vroeg Viret aan Calvijn inlichtingen over Moreau, *OC*, XII, c. 174 sq. Moreau's naam komt daarna in de correspondentie tussen beide mannen telkens voor: *OC*, XII, c. 180, 191 (*Viret aan Calvijn*, 1 en 17 okt. 1545), 206 (*Calvijn aan Viret*, begin nov. 1545). In laatstgenoemde brief schrijft Calvijn met betrekking tot Moreau: 'In hac bonorum paucitate utendum est non perfectissimis', om Viret vervolgens te herinneren aan zijn oordeel 'de hominis ingenio, doctrina et dexteritate'. Calvijn geeft toe dat Moreau één ding tegen heeft: de geruchten over hem. Daarom moet Viret eerst nog maar eens overwegen of hij Moreau wel naar voren kan schuiven.

276 *OC*, XXI, c. 355. Champereau werd aangezegd 'de observer lordre de leglise'.

277 Van 1542 tot 1545, toen hij aan de pest overleed, predikant van Genève. Heyer, *l.c.*, p. 469.

278 *Reg. du Conseil*, 29 juni 1545, *OC*, XXI, c. 356. Draillans behoorde staatkundig tot Bern. Maar krachtens rechten die het kapittel van Genève er bezeten had en die overgenomen waren door de 'Seigneurie' van Genève, had deze er verschillende rechten, o.a. dat van de benoeming van geestelijken. *Reg. de la Comp.*, I, p. 73, n. 10.

279 Hij zou tegelijk predikant worden van Vesel dat bij het in Waadtland gelegen Thonon behoorde. *OC*, XXI, c. 356.

280 *Reg. du Conseil*, 17, 20 aug., 8 sept. 1545, *OC*, XXI, c. 359 sqq. De grond: 'actendus qui eest mocque de Dieu et de la Seigneurie'.

281 Men zou het uit de aanbeveling van de predikanten aan de Raad kunnen afleiden: Champereau 'seroyt bien propre' voor Draillans. *OC*, XXI, c. 356.

282 Uit Champereau's gedragingen blijkt dat hij zélf daar weinig behoefte aan gevoeld heeft.'

those in office at Calvin's return'²⁸³ (in 1541) uit zijn onmiddellijke nabijheid te verwijderen? Wij weten het niet, maar dat het laatste althans *een* factor is geweest, is zeker niet onwaarschijnlijk.

Na 8 september 1545 was men in Genève van Champereau nog niet af. Eerst zocht hij 'in coetu fratrum' steun voor zijn pogingen in het ambt hersteld te worden. En zowaar, velen waren bereid die steun te geven! Toch kwam er niets van: 'Constanter tarnen negavi', schreef Calvijn aan Viret.²⁸⁴

Wel wist Champereau van de Raad van Bern de belofte los te krijgen van een aanstelling in zijn gebied.²⁸⁵ Voor die aanstelling had hij echter een getuigschrift nodig. Hij vroeg dat aan bij de Raad; kennelijk ongeduldig herhaalde hij zijn verzoek enige malen.²⁸⁶ De Raad won het advies van de predikanten in. Dezen maakten tegen afgifte van een gunstig getuigschrift ernstig bezwaar;²⁸⁷ zij overwogen zelf de predikanten van Bern over Champereau te schrijven. De Raad besloot hierop Bern over 'gouvernement [,] conversation et vie' van Champereau in te lichten en óók mee te delen dat hij zélf ontslag had gevraagd en de dienst had verlaten.²⁸⁸ Reeds in december was Champereau predikant te Gex, in het gebied van Bern!

f. *Aimé Mégret*, afkomstig uit Auxerre, werd in 1542 predikant in Genève en in 1544 vandaar overgeplaatst naar de landgemeente Moëns.²⁸⁹ Eind oktober 1545 zagen de predikanten zich genoodzaakt hem te onderhouden²⁹⁰ vermoedelijk wegens op hem gevallen verdenking van onzedelijk gedrag.²⁹¹ Tegelijkertijd of kort daarna besloten zij het geval over te hevelen naar de Raad. Enigszins diplomatiek schreef Calvijn aan Viret: 'Het zal ons gemakkelijk vallen hem uit te stoten (extrudere). Als wij dit niet zouden doen, zouden wij, vrees ik, een slang aan onze borst koesteren. Wij hebben besloten ons in zoverre te matigen dat niet de indruk wordt gewekt als zouden wij welbewust op zijn afzetting aansturen.'²⁹²

Over de afloop van *déze affaire Mégret* ontbreken ons de gegevens. Maar weldra kondigde zich een nieuwe aan!

283 Walker, *l.c.*, p. 291 f.

284 Omstreeks 13 sept. 1545. OC, XII, c. 167 sq.

285 *Reg. du Conseil*, 20 okt. 1545, OC, XXI, c. 363, *Calvijn aan Viret*, dec. 1545, OC, XII, c. 232: 'quod semper timueram' is gebeurd: de toezegging van een aanstelling door Bern.

286 2 en 20 okt., 3 nov. 1545, OC, XXI, c. 362 sqq.

287 Zij hadden Champereau altijd als predikant willen handhaven, maar deze had zich niet als een goed dienaar gedragen, en het is een gewoonte die reeds in de oude kerk bestond, 'que quant ung ministre estoyt depose dung lieu il nestoyt point receu en laultre'. Aldus verklaarden zij tegenover de Raad: *Reg. du Conseil*, 26 okt. 1545, OC, XXI, c. 363.

288 In dezelfde zitting van 26 okt. 1545.

289 Heyer, *l.c.*, p. 489.

290 Vgl. *Calvijn aan Viret*, 26 okt. 1545, OC, XII, c. 195: 'Macrinum [Mégret] eius [van Champereau] sodalem aggreziemur die Veneris'.

291 Vgl. Schwarz, *Briefe*, I, S. 229.

292 *Calvijn aan Viret*, 7 nov. 1545, OC, XII, c. 210.

11 januari 1546 werd Mégret met nog twee andere predikanten,²⁹³ die echter standplaatsen hadden buiten stad en land van Genève, door de kerkeraad aangebracht bij de Raad: zij zouden zich geheel naakt (nud a nud) in gezelschap van twee vrouwen in de badhuizen hebben opgehouden²⁹⁴ en, aldus werd er in de raadszitting van 1 februari nog aan toegevoegd, bij die gelegenheid onder elkaar onbeschaamde dingen hebben gedaan en gezegd. Bovendien werd Mégret in die raadszitting ongehoorzaamheid aan de kerkeraad ten laste gelegd: hij was voor deze op een eerste oproep niet verschenen.²⁹³

In feite werd Mégret aanstonds al als van zijn ambt vervallen beschouwd: de Raad besloot immers met Calvijn en de andere predikanten in overleg te treden over de verkiezing van een andere predikant.²⁹⁸ De formele ontzetting uit het ambt volgde enige tijd later. Daarvóór ondernamen de predikanten Poupin en De Ecclesia nog een vergeefse poging Mégret bij de Raad van het hem ten laste gelegde te zuiveren.²⁹⁷ Op 23 maart riep de Raad de predikanten, óók Mégret, voor zich en na geconstateerd te hebben dat laatstgenoemde zich van de onbeschaamdheden waarvan hij beschuldigd werd, niet had kunnen zuiveren, besloot hij hem uit zijn ambt te ontslaan.²⁹⁸

3 mei daaropvolgend werd de afzetting officieel bevestigd. Daarbij werden als gronden genoemd dat Mégret geweigerd had in Genthod te preken, zijn ambtsplichten verwaarloosd had, omgang gehad had met slecht bekend staande lieden en in de badhuizen aangetroffen was met verdachte vrouwen.²⁹⁹

Ook Mégret vertrok naar het gebied van Bern; hij zag in 1549 kans weer predikant te worden, te Ville-la-Grand.³⁰⁰ Het ergerde Calvijn buitengemeen dat lieden als Champereau en Mégret door Bern zo goed opgenomen werden.³⁰¹

293 Eén van deze twee was de nieuwbakken predikant van Gex Champereau! Overigens kunnen die twee hier buiten beschouwing blijven. Op verzoek van het 'consistoire' van Ternier werden door de Raad over hen inlichtingen verschaft. *Reg. du Conseil*, 18 jan. 1546, OC, XXI, c. 368.

294 OC, XXI, c. 367 (*Reg. du Conseil*).

295 Hij 'a este desobeyssant quant il a este demande aut consistoire la premiere foys'. OC, XXI, c. 369. Of Mégret op een tweede oproep wel was verschenen, is niet geheel duidelijk, al doen deze woorden dit wel vermoeden.

296 'en son lieu'. *Reg. du Conseil*, 1 febr. 1546, OC, XXI, c. 369.

297 *Reg. du Conseil*, 19 maart 1546, OC, XXI, c. 375. Hun pleidooi gold ook de predikant De la Mare.

298 'qui soyt demys de son ministere'. *Reg. du Conseil*, 23 maart 1546, OC, XXI, c. 375.

299 OC, XXI, c. 380 (3 mei 1546).

300 Heyer, i.e., p. 489.

301 Ook De la Mare over wie aanstonds, en De Ecclesia (blz. 309). Vgl. *Calvijn aan Naegeli*, 12 jan. 1547, OC, XII, c. 469 et n. 4; *Calvijn aan Viret*, 14 dec. 1546, OC, XII, c. 445 et n. 3; *Calvijn aan Halier*, 14 maart 1549, OC, XIII, c. 220. Vooral de classis Gex nam tegenover de in Genève ontslagen predikanten een welwillende houding aan. OC, XIII, c. 219.

g. *Henri-Philippe de la Mare*, fransman van afkomst, was in 1536 predikant van Genève geworden en bleef dat ook toen Calvijn en Farel in 1538 uit de stad werden verbannen. In 1543 werd hij overgeplaatst naar de landgemeente Jussy waar hij vroeger al meermalen voorgegaan was.³⁰²

In het begin van 1546 compromitteerde hij zich door, meer heimelijk dan openbaar, partij te kiezen voor de speelkaartenfabrikant Pierre Ameaux wiens proces³⁰³ de gemoederen in Genève toen zeer bezig hield. Calvijns lijfarts Benoit Textor diende 11 maart bij de Raad een verklaring in, waarin stond dat De la Mare tot de aanhangers van Ameaux behoorde en zich in negatieve zin over Calvijn had uitgelaten. De Raad besloot hierop De la Mare als hij in de stad kwam, aan een verhoor te onderwerpen.³⁰⁴ Enige dagen later veranderde hij echter van houding: behalve dat aan kerkeraad en predikanten gelast werd in een gezamenlijke vergadering na te gaan wat er waar was van de bewering van Ameaux dat Calvijn valse leer zou hebben gepredikt, werd een bevel tot inhechtenisneming van De la Mare uitgevaardigd.³⁰⁵

Op de vergadering van de kerkeraad en de predikanten, twee dagen later, schitterde De la Mare door afwezigheid,³⁰⁶ zodat zijn mening over Calvijns leer niet kon worden gehoord. Diezelfde dag nog werd hij gevangen gezet.

Het proces tegen hem bleef lang slepen.³⁰⁷ Op 15 april hoorde de Raad eerst hem, en daarna in zijn aanwezigheid de andere predikanten.³⁰⁸ De la Mare trok aanvankelijk zijn eerder afgelegde bekentenissen in, maar kwam daar goeddeels op terug, toen hem duidelijk gemaakt werd dat hij daarmee de raadssecretaris Béguin en Calvijn heette te liegen. Dat Calvijn jegens hem kwade gevoelens koesterde, bleef hij echter volhouden. De Raad besloot hierop hem uit zijn ambt te ontzetten.³⁰⁹ De opmerking die hij toen nog maakte, nl. dat hij niet wenste dat Calvijn zijn rechter was — volgens de opsteller van het raadsverslag een uitlating die er geheel naast was³¹⁰ — kwam hem op een extra straf van drie dagen gevang te staan.³¹¹ Eind mei werd het ontslag bevestigd; omdat De la

302 Heyer, *l.c.*, p. 449.

303 Ameaux werd ervan beschuldigd gezegd te hebben dat Calvijn een 'meschant homme' was en niet meer dan een picardiër en dat hij 'faulce doctrine' preekte. *Reg. du Conseil*, 11 jan. 1546, OC, XXI, c. 368.

304 *Reg. du Conseil*, 11 maart 1546, OC, XXI, c. 373 sq.

305 *Reg. du Conseil*, 15 maart 1546, OC, XXI, c. 374.

306 Afwezig waren ook Mégret, evengoed uitgenodigd als De la Mare, en enkele dorpspredikanten die niet opgeroepen waren. *Reg. du Conseil*, 17 maart 1546, OC, XXI, c. 374 sq.

307 Mededeling van de uitgevers van de OC onder 17 maart 1546. OC, XXI, c. 375.

308 Over deze raadszitting: OC, XXI, c. 378.

309 De afzetting geschiedde met volledige instemming van de predikanten. Calvijn schreef (in een tussen 15 en 20 april te dateren brief aan Viret): 'Henrichus abdicatus fuit nobis consentientibus: illic altercatio incidit non illepidi'. OC, XII, c. 335.

310 In het verslag van de zitting schreef hij tussen haakjes: '(ce que il nest pas)'.
311 De la Mare werd deswege veroordeeld 'a retorne tenyr prison 3 jours et si na de quoy poye les despens que la seigneurie le poye'. Dit laatste zal wel zien op de kosten van het proces. De uitgevers van de OC tekenen hierbij nog aan dat de predikanten voor

Mare al zo lang gedetineerd was geweest, werd van verdere straf afgezien.³¹²

Hoe fel Calvijn en De la Mare in de raadszitting van 15 april tegenover elkaar stonden, blijkt wel uit een brief van eerstgenoemde aan Viret.³¹³ Deze schreef daarin dat De la Mare had toegegeven dat wat door de getuigen op schrift was gesteld, de waarheid was. Toch nam hij — zo vervolgde hij — de toevlucht tot het woord: 'tegen een ouderling zult gij geen aanklacht toelaten, tenzij onder twee of drie getuigen' [1 Tim. 5 : 19]. Waarop Calvijn hem vroeg: Wie heeft gezegd: 'Uit uw eigen mond zal ik u oordelen, slechte slaaf' [Luk. 19 : 22]? Later had De la Mare nog gezegd dat hij het hard vond onder druk te worden gezet door iemand die hem eigenlijk had moeten verdedigen. Waarop Calvijn hem de vraag stelde, krachtens welk recht hij verplicht was zijn kwalijke zaak te verdedigen en voorts verklaarde dat hij zich nooit met een eed aan de partij van de 'Francillons' verbonden had.³¹⁴ In de wijze waarop de zaak afgelopen was, zag hij — aldus nog steeds dezelfde brief — twee voordelen gelegen: in de eerste plaats zou thans wel duidelijk zijn, nu zelfs de voornaamsten niet ontzien werden, dat niemand ongestraft kon zondigen, en in de tweede plaats dat hij, Calvijn, zijn vrienden volstrekt niet begunstigde boven anderen.

Ook De la Mare vertrok naar het gebied van Bern en werd er later weer predikant.³¹⁵

h. *Jean Ferron*, afkomstig uit Poitiers, was in 1544 te Genève predikant geworden.³¹⁶ Het drama dat in 1549 tot zijn afzetting leidde en precies een half jaar in beslag nam, was er een in twee bedrijven.

Het eerste begon op 5 maart 1549 toen twee dienstboden van Ferron bij de Raad een aanklacht tegen hem indienden wegens oneerbare woorden, handelingen en voorstellen. De Raad stelde een onderzoek in, lichte tegelijkertijd Calvijn in en vroeg diens advies. Tien dagen later trok Ferron uit een en ander zijn conclusie: hij vroeg zijn ambt te mogen neerleggen. Maar tegen het eind van de maand kwam hij daarop terug en vroeg hij om een gerechtelijk onderzoek.³¹⁷

Vrijdag 12 april delibereerden de predikanten tijdens de 'censura fratrum'

De la Mare tussenbeide kwamen zodat hem zes daalders werden gegeven. — Calvijn schreef aan Viret (in de in aant. 309 reeds aangehaalde brief) dat De la Mare tegelijk met zijn afzetting in de kerker gezet werd, 'unde tamen triduo post fuit liberatus'. *OC*, XIII, c. 335.

312 *OC*, XXI, c. 375 (onder 17 maart 1546).

313 Dezelfde als geciteerd in aant. 309 en 311. *OC*, XII, c. 335 sq.

314 Niet ten onrechte spreekt Schwarz, a.a.O., I, S. 242, van de ironie in deze zin. Calvijns tegenstanders verweten hem telkens de 'Francillons', dwz. de geïmmigreerde fransen voor te trekken. Ziedaar, hoe onjuist was die beschuldiging: De la Mare was óók een fransman!

315 Heyer, *l.c.*, p. 449.

316 Heyer, *l.c.*, p. 463.

317 *Reg. du Consed*, 5, 15, 22 en 29 maart 1549, *OC*, XXI, c. 447 sqq. Vgl. *Reg. de la Comp.*, I, p. 58, n. 4. — Kwam Ferron op zijn eerste verzoek terug omdat hij goede reden had te vermoeden dat het bewijs van zijn schuld moeilijk was te leveren?

langdurig over Ferron.³¹⁸ Enerzijds moesten zij constateren dat zijn zaak gediend had voor de 'lieutenant' en 'Messieurs' en dat daarbij geen afdoend bewijs voor zijn schuld aan het licht gekomen was; 'Messieurs' hadden hem van rechtsvervolging moeten ontslaan, hem daarbij slechts de vermaning meegevend zich behoorlijk te gedragen. Anderzijds hadden de geruchten over Ferron zowel in de stad als daarbuiten veel aanstoot gegeven; verscheiden mensen gingen bij hem niet meer naar de kerk. Men kwam tot de slotsom dat overplaatsing van Ferron naar een gemeente buiten de stad de beste oplossing zou zijn. Men zou hem dit meedelen en daarna in overleg treden met de Raad.

Ferron accepteerde de oplossing van de broeders niet. Hij liet zich ertoe verleiden hun allerlei lelijks naar het hoofd te slingeren waarbij vooral Calvijn het ontgelden moest. Tenslotte liep hij ziedend van toorn weg, waarna de broeders constateerden 'que de nouveau faict nouveau droict' en dat er dus aan het rapport aan de Raad iets zou moeten worden toegevoegd. Zoals het er nu was komen voor te staan, konden zij hem niet voor een broeder houden.

Maandag 15 april kwamen de predikanten opnieuw bijeen,³¹⁹ ook Ferron was aanwezig. Calvijn begon met aan de vergadering de vraag voor te leggen of hij in de laatste zitting zijn bevoegdheid te buiten was gegaan, ja dan neen. Tijdens een bespreking waarbij Ferron en Calvijn buiten stonden, kwamen de broeders tot de conclusie dat Calvijn zijn plicht had gedaan en geheel volgens hun bedoeling had gehandeld en dat Ferron ongelijk had en heel de 'Compagnie' grotelijks had beledigd. Nadat dit aan beiden was meegedeeld, kwam men weer tot de zaak zelf. Farel, als gast aanwezig, stelde voor deze te laten onderzoeken door de kerken van Lausanne en Neuchatel en zich dan te houden aan wat die zouden adviseren. De broeders konden zich daarin vinden, Ferron echter niet.

De predikanten waren nu gedwongen de zaak aan 'Messieurs' voor te leggen. Zij deden dit in Ferrons aanwezigheid. De Raad gelastte dat deze de plaats zou gaan innemen van Jacques Bernard die predikant was van de dorpsgemeente Satigny, en dat Bernard naar de stad zou komen. Ferron bleef zich verzetten. In de vergadering van de 'Compagnie' van 3 mei³²⁰ smeekte hij de broeders hem toch in Genève te laten; hij wilde dan uit zichzelf zijn ambt wel neerleggen, als men hem maar eervol liet heengaan. Een beraadslaging in zijn afwezigheid leidde tot geen andere conclusie dan dat Ferron zich naar het besluit van 'Messieurs' moest voegen. Toen hem dit werd meegedeeld, antwoordde hij dat hij dit niet kon; zowel de broeders als 'Messieurs' deden hem onrecht.

Men zou denken, de zaken stonden er toen voor Ferron wel wanhopig voor. Maar juist nu ging de Raad zijn gedragslijn ombuigen; een mededeling in de *Regisires de la Compagnie* omtrent de raadszitting van 6 juni waarin ook de predikanten aanwezig waren, laat dat duidelijk zien: 'Messieurs' begonnen met te verklaren dat alles wat de predikanten in de zaak Ferron gedaan of ge-

318 *Reg. de la Comp.*, I, p. 58 s.

319 'tous les freres tant des champs comme de la ville' (p. 59).

320 Vgl. *l.c.*, I, p. 59 sq.

zegd hadden, goed geweest was, maar, zo vervolgden zij, zij hadden 'zich de handen niet gebonden' om Ferron in zijn huidige 'estât et lieu' niet te continueren.³²¹ Wat dit in werkelijkheid betekende, vernemen wij uit een brief die Calvijn twee dagen later aan Farel schreef: handhaving van Ferron als predikant in de stad!³²² Hoe erg Calvijn dat ook vond, hij kon er niets aan veranderen. Het eerste bedrijf in het drama Ferron was hiermee ten einde.

Het tweede bedrijf³²³ begon, althans voor de buitenwereld, toen Ferron in de vergadering van de 'Compagnie' van 30 augustus — 'le jour de nos censures' — uit zichzelf³²⁴ de verklaring aflegde dat hij, toen zijn vrouw in Lausanne vertoefde, met zijn dienstbode gestoeid had en haar daarbij enkele malen had aangeraakt. Zijn bedoeling was geweest eens na te gaan of het wel een goed meisje was. Het meisje had zich erover beklaagd en het geval had aanstoot gegeven. Ferron erkende dat de Heer hem wilde vernederen en dat hij ervaren had dat Die sterker was dan hij; hij smeekte de broeders zich hieraan te spiegelen en vroeg hun voorts de zaak tot een oplossing te brengen.

Na enig beraad besloten de predikanten geen zelfstandig onderzoek in te stellen maar de burgemeester-voorzitter van de kerkeraad en enkele 'assistans' erbij te roepen ten einde hun advies in te winnen en de berechting overeenkomstig de bepalingen van de kerkorde³²⁵ te doen verlopen. De burgemeester-voorzitter lichtte de Kleine Raad in, die de zaak onmiddellijk gerechtelijk aanpakte. In een raadszitting waarin als vertegenwoordigers van de predikanten aanwezig waren Calvijn, Poupin en Bernard, deed Ferron hetzelfde verhaal als in de predikantenvergadering. In afwachting van een nader onderzoek werd hij door de Raad aanstonds geschorst;³²⁶ de bedoeling was de aanstoot die het geval geven zou, zo veel mogelijk te beperken, te meer daar de volgende dag het avondmaal zou worden bediend.

321 *L.c.*, I, p. 60.

322 *Calvijn aan Farel*, 8 juni 1549, *OC*, XIII, c. 294. Calvijn schrijft dat hij Farel niets nieuws heeft te berichten want dat zal hem wel niet als een nieuwtje voorkomen dat Ferron 'locum suum retinuit adiutus improborum patricionio'. Met die 'improbi' zal Calvijn wel in de eerste plaats de Kleine Raad bedoeld hebben die dat jaar 'strongly anti-Calvin' was: Ami Perrin was eerste burgemeester! (Monter, *l.c.*, p. 133; *Reg. de la Comp.*, I, p. 57, n. 1 et 2.) Maar wellicht ook enkele predikanten, bv. De Ecclesia. Vgl. de mededeling van de uitgevers van de *OC* onder 7 juni 1549: 'Affaire Ferron. On recommande aux ministres de se[!] reconcilier. De même à l'égard de Ecclesia qu'on écarte des congrégations'. *OC*, XXI, c. 453.

Natuurlijk had Ferron de Raad wel iets moeten beloven. Maar, schreef Calvijn aan Farel, zijn beloften zijn mij net zo veel waard als die van mijn 'acerrimum hostem'.

323 De gegevens vindt men vooral in *Reg. de la Comp.*, I, p. 60 s. 1 sept, schreef Calvijn aan Farel dat het 'vulnus Ferronii renovatum' was. *OC*, XIII, c. 373.

324 'de sa bonne volonté'. Ferron zal in dit geval weinig heil in ontkennen hebben gezien.

325 'selon l'ordre ecclesiastique'.

326 'Parquoy Messieurs entendu le fait par sa bouche le suspendirent du ministère, . . .' (p. 60).

Donderdag 5 september werd Ferron in de Raad geconfronteerd met het meisje dat de klacht tegen hem ingediend had en dat hem nu van nog meer oneerbare taal beschuldigde. Ferron kon zich er niet meer uitredde en, gelet op zijn hardnekkigheid, werd hij door de Raad afgezet met verlies van salaris.³²⁷ Een verzoek om goede getuigschriften en enige onderstand dat hij prompt indiende, werd afgewezen.

De volgende dag vervoegde Ferron zich bij de broeders toen dezen hun gewone wekelijkse vergadering hielden.³²⁸ Hij zei graag in leer en liefde met hen verenigd te willen blijven. Hij had er ook wel over gedacht naar Frankrijk te gaan. Welke raad gaven de broeders hem? Het antwoordt luidde: wij kunnen u geen raad geven; toen u met ons verenigd was, luisterde u niet naar ons, wij kunnen niet geloven dat u dat wel zult doen, nu u van ons gescheiden bent. U spreekt met twee tongen — zo werd er nog aan toegevoegd — want enkele dingen die u eerst voor de broeders zus gezegd hebt, hebt u naderhand zó gezegd. Ook werden hem nog de praatjes voorgehouden die hij en zijn vrouw in de stad hadden verspreid.

Ferron, de hopeloosheid van zijn geval inziende, stond op om heen te gaan. Toen hij drie, vier stappen gedaan had, keerde hij zich weer om en vroeg de broeders hem tenminste de een of andere aanbevelingsbrief te geven. Na enig overleg zeiden zij hem dat dit hun niet mogelijk was.

Hiermee was de zaak ten einde. Wij weten niet wat er verder van Ferron geworden is. Maar hij zal ongetwijfeld Genève hebben verlaten.³²⁹

i. *Philippe de Ecclesia*, afkomstig uit het bisdom Fiezon, was in 1542 predikant te Genève geworden; in 1544 werd hij overgeplaatst naar de dorpsgemeente Vandoeuvres.³³⁰ Hij heeft zowel zijn collega's als de stadsraad niet weinig moeite bezorgd, eerst in 1548, toen in 1549, vervolgens in 1551 en ten slotte in 1552-53. De laatste reeks moeilijkheden liep uit op zijn afzetting.

1548. — De eerste kwestie speelde zich geheel af in de burgerlijke rechts-sfeer. Eind april 1548 leidde de 'châtelain' een boer voor de Raad die De Ecclesia ervan beschuldigde zijn knecht een kapoen afgeperst te hebben onder bedreiging van hem anders voor de kerkeraad te laten verschijnen. De Ecclesia ontkende en de getuigen die daarna werden opgeroepen, spraken elkaar tegen. De zaak liep toen snel af en zo goed als De Ecclesia maar had kunnen wensen: de 'châtelain' kreeg een reprimande vanwege zijn overhaaste aangifte: hij moest De Ecclesia voor een rechtschapen man houden.³³¹

327 *Reg. du Conseil*, 5 sept. 1549, OC, XXI, c. 455: hij deed 'demi-aveux et attendu sa pertinacité est resoluz qui soyt demys de son ministère le cassant de tous gages'. *Reg. de la Comp.*, I, p. 60: 'Messieurs le déposèrent du ministère'.

328 *Reg. de la Comp.*, I, p. 60 s.

329 *L.c.*, I, p. 61, n. 1.

330 Heyer, *l.c.*, p. 499. Hij werd ook wel Philippe Osias genoemd.

331 *Reg. du Conseil*, 26 en 30 april, 1 mei 1548, OC, XXI, c. 425.

1549. — Het begin van de moeilijkheden in 1549 werd al beschreven: het speelde zich af in de vergadering van de predikanten van vrijdag 15 februari.³³²

Hoe liep het verder?³³³

In maart reeds moest De Ecclesia zich voor de vergadering van de predikanten opnieuw verantwoorden. Volgens betrouwbare getuigen was De Ecclesia met kwaadsprekerij over hen en hun leer doorgedaan. Op een paar kleinigheidjes na ontkende hij dit.³³⁴

Besloten werd de zaak breder te bespreken in een vergadering waartoe alle predikanten van stad en land zouden worden opgeroepen. In die vergadering werd, terwijl De Ecclesia buitenstond, eenstemmig geconstateerd dat hij zélf bekendheid gegeven had aan wat hij zelf een maand tevoren gevraagd had te willen stillhouden. Daar destijds afgesproken was dat degene die dit deed voor eerloos en meinedig moest worden gehouden, sprak men uit dat De Ecclesia dus als een zodanige diende te worden beschouwd. Omdat hij zich bovendien tegen elk vermaan verzette en bleef vasthouden aan de valse leer waarover hij onderhouden was, concludeerden de broeders dat hij het predikantschap niet meer waardig was en de 'Compagnie' dus van hem moest worden gezuiverd.

26 maart verschenen zij voor de Raad om deze dit mee te delen.³³⁵ De Ecclesia was niet aanwezig, zodat de Raad zich pas twee dagen later nader met de zaak kon inlaten.³³⁶ Calvijn bracht toen opnieuw verschillende beschuldigingen tegen De Ecclesia naar voren 'tant de sa vie que de sa doctrine'.

In plaats van op te houden met 'propos faux et herétiques' was De Ecclesia daarmee doorgedaan; naar vermaan luisterde hij niet; eens was hij opgeroepen om zich in de vergadering van de predikanten te verantwoorden maar niet verschenen; een paar maal had hij in de 'congrégation' een propositie in het grieks willen houden; hij had paapse leugentaal gesproken en bij elke propositie ging hij in tegen de tekst van de Heilige Schrift. Hij had beweerd dat Christus meer dan eenmaal had moeten lijden; de gedachte dat God dit lijden moest goedkeuren, wees hij af, ook dat God naar zijn godheid de

332 Zie blz. 286.

333 Zie hiervoor *Reg. de la Comp.*, I, p. 56 ss. (volgens p. 56, n. 1, vormen de *Reg. de la Comp.* voor deze zaak 'beaucoup la meilleure source'); *Reg. du Conseil*, 25 [moet zijn: 26], 28 maart, 1, 5 en 12 april 1549, OC, XXI, c. 448–451.

De moeilijkheden in 1549 vielen ten dele samen met die betreffende Ferron. Over het anti-calvijns stadsbestuur van dat jaar, zie blz. 301, aant. 322.

334 'Il nya le tout, confessant neantmoins quelques appartenances, qu'il pensoit ne luy prejudicier point'. *Reg. de la Comp.*, I, p. 56.

335 *Reg. du Conseil*, 25 [moet zijn:] 26 maart 1549, OC, XXI, c. 448. De eis in de vergadering van de predikanten had geluid 'que la Compagnie en [van De Ecclesia] devoit estre purgee'; in het verslag van de zitting van de Raad lezen wij: 'requérant [Calvijn namens de predikanten] en volloyer purge leglise'. Het kwam op hetzelfde neer.

336 OC, XXI, c. 448. Weer waren Calvijn en de andere predikanten present, ditmaal ook De Ecclesia.

bron van ons heil is³³⁷ en dat Jezus Christus altijd aan de rechterhand van God zijn Vader geweest is.

Opnieuw verzochten de predikanten daarom aan de Raad de kerk van hem te zuiveren en hem uit de bediening te ontslaan; dan zouden zij weer onder elkaar één zijn in leven en leer.

Volgens de secretaris van de *Raad* waren de antwoorden die De Ecclesia op de tegen hem ingebrachte beschuldigingen gaf, ten dele wel en ten dele niet bevredigend; De Ecclesia vroeg nog om een afschrift van de bezwaren, dan wilde hij die wel 'point par point' beantwoorden. De aantekeningen die de secretaris van de '*Compagnie*' achteraf maakte, luiden wel enigszins anders! Volgens deze ontkende De Ecclesia alles; alles wat Calvijn had gezegd, noemde hij verzinsels en hij trad zó onbeschaamd op dat de broeders zich zwaar beledigd voelden.

Na het vertrek van de predikanten besloot de Raad op grond van de overweging dat De Ecclesia geen valse leer wilde voorstaan, in de eerste plaats de predikanten op te wekken zich met elkaar te verzoenen, en in de tweede plaats De Ecclesia 'pour a present... en son ministre' te laten. Aanstaaende dinsdag hoopte men tot een afsluiting van de zaak te kunnen komen.³³⁸

Dat was echter te optimistisch gedacht. Want die dinsdag moest burgemeester Tissot die de oproep tot verzoening aan de predikanten had overgebracht, rapporteren dat de stadspredikanten hem hadden meegedeeld dat een besluit daarover alleen in een vergadering van alle predikanten kon worden genomen; tegelijk hadden zij opnieuw aangedrongen op de afzetting van De Ecclesia, aan hun oude argumenten nog een nieuw toevoegend: hij zou geld hebben geleend tegen woeker.

Temidden van al deze verwickelingen stierf Calvijns vrouw Idelette van Buren, vrijdag 29 maart,³³⁸ een dag nadat Calvijn in de Raad zijn uitvoerig requisitoir tegen De Ecclesia had uitgesproken. En maandag 1 april rapporteerde burgemeester Tissot over het onderhoud dat hij met Calvijn en de andere stadspredikanten had gehad.

Vrijdag 5 april kwamen de predikanten van stad en land bijeen: zij bleven op het eenmaal door hen ingenomen standpunt staan: De Ecclesia konden zij in hun vergadering niet ontvangen, noch als broeder noch als predikant. Linea recta begaven zij zich naar de zitting van de Raad; daar zetten zij uiteen dat zij hem 'iouxte les edicts passé en petit gran et general conseyll' niet in de kerk

337 'que Dieu est prince de nostre salut quant a sa divinité'. *Reg. de la Comp.*, I, p. 56, n. 3.

338 'fere une conclusion'. Men moest immers nog afwachten hoe de predikanten op de opwekking tot verzoening zouden reageren.

339 OC, XXI, c. 449.

konden aanvaarden; dit zou onder hen scheiding 'tant en doctrine que en vie' tot gevolg hebben; vandaar dat zij persisteerden bij hun verzoek de kerk van De Ecclesia te zuiveren.³⁴⁰

De Ecclesia verklaarde hierop altijd gehoorzaamheid te hebben betoond; mocht hij [bij de Schriftverklaring] al eens mis zijn geweest, dan zou hij daar graag op terugkomen: men moest hem de bewuste passages maar uitleggen. Aan de censuur had hij altijd willen gehoorzamen, steeds had hij gedaan wat hem opgedragen was.

De Raad maakte hierna bij monde van de eerste burgemeester, Ami Perrin, zijn beslissing bekend: De Ecclesia had zeer gefaald en zich slecht gedragen, maar de Raad wilde hem nog één kans geven. 'Messieurs' stelden hem weer in de bediening en hergaven hem zijn plaats in de 'Compagnie'.³⁴¹ De predikanten werden vermaand hem weer te accepteren en van nu af aan in broederlijke harmonie met elkaar te leven. Zij protesteerden heftig: 'Wij zullen het kwaad dat wij niet kunnen wegnemen, dulden — zeiden zij —, maar wij keuren het geenszins goed en wij verklaren dat als er kwaad uit voortkomt, gij het zijt die u daarover tegenover God en de mensen zult moeten verantwoorden'.³⁴²

Hoe zij hem in hun vergadering van een week later uitsloten van de 'censura fratrum' werd in ander verband reeds verhaald.³⁴³ Toen hij die vergadering verliet, vroeg hij, als het zijn beurt was, weer de propositie te mogen houden, waarop hij ten antwoord kreeg: niet voordat wij u anders hebben gezien.³⁴⁴

1551. — Het schijnt dat De Ecclesia zich na de moeilijkheden van 1549 tamelijk rustig heeft gehouden. Van een nieuwe kwestie vernemen wij pas weer in 1551 en over onwelwillendheid van de zijde van zijn collega's had hij toen bepaald niet te klagen.

Vrijdag 7 augustus 1551 boden de drie gebroeders Faloy, zwagers van De Ecclesia — hij was met hun zuster getrouwd — de 'Compagnie' een stuk aan met verschillende klachten over hem: hij zou zijn vrouw slecht behandelen, hij had voor haar geen huwelijkscontract willen opmaken en zou kwaad spreken over haar vader en andere familieleden.

Een week later kwam de zaak in behandeling. Beide partijen en ook De Ecclesia's vrouw waren aanwezig. Het lukte de predikanten de zaak in der minne te regelen. De vrouw van De Ecclesia had haar broers blijkbaar niet helemaal naar waarheid ingelicht, tenminste: zij kreeg een vermaning vanwege enkele leugens waarop zij betrap was, en vanwege opstandigheid tegenover haar man.

340 Nogmaals verwezen de predikanten naar de wet: 'en volloyer purger leglise et que les esdictz soyent observes'. *OC*, XXI, c. 450.

341 'Messieurs le remettoient au ministere et l'inseroient en ceste compagnie'. *Reg. de la Comp.*, I, p. 57.

342 *Reg. de la Comp.*, I, m. p.

343 *Blz.* 289 v.

344 *L.c.*, I, p. 58.

Maar De Ecclesia moest beloven het vereiste huwelijkscontract op te maken.³⁴⁵

1552-1553. — Begin juni 1552 begonnen de moeilijkheden die eindigden met De Ecclesia's afzetting.

Maandag 6 juni 1552 dienden de predikanten bij de Raad een aantal beschuldigingen tegen hem in: hij zou een woekerovereenkomst hebben gesloten, met pasen in de preek hebben gezegd dat Jezus Christus zich niet op een bepaalde plaats bevond maar overal, en hij zou de geheimhouding van de predikantenvergadering geschonden hebben. Over een en ander had men hem al in de vergadering van de 'Compagnie' onderhouden.³⁴⁸

De volgende dag stonden de predikanten opnieuw voor de Raad, De Ecclesia was er nu ook. Aan de reeds geuite beschuldigingen werden nog enkele andere toegevoegd.³⁴⁷

De Ecclesia reageerde handig. Hij zei dat Calvijn tijd gehad had om na te denken over wat hij zeggen zou en bovendien goed van memorie was; hij wist van wat er zo even gezegd was tevoren niets af en kon er daarom niet zo gauw behoorlijk op antwoorden. Hij had wel graag wat tijd om zich te bezinnen; kon de Raad hem dat niet toestaan, nu, dan zou hij antwoorden zo goed hij kon. Hij kreeg tijd tot donderdag.

Toen verklaarde hij in de Raad dat hij over 'l'occupation de lieu du corps de christ' niet zo gepreekt had als beweerd was; hij verzocht daarnaar navraag te doen in de parochies. Ook de beschuldiging van de woekerovereenkomst wees hij van de hand. En wat zijn leer betrof, hij hield zich aan 'la refformation de levangille'. Enz. Calvijn ging hier weer uitvoerig op in. Tenslotte besloot de Raad met betrekking tot alle punten nadere informatie in te winnen.³⁴⁸

Naar het schijnt leverde dit nadere onderzoek geen duidelijke resultaten op: De Ecclesia werd van rechtsvervolging ontslagen.³⁴⁹

De verhouding tussen hem en de andere predikanten bleef gespannen.³⁵⁰ Er zou maar weinig hoeven te gebeuren of het conflict, niet opgelost als het was, zou weer in alle hevigheid ontbranden. Dat was het geval in het najaar. Het verloop van de gebeurtenissen³⁵¹ was toen als volgt.

345 *Reg. de la Comp.*, I, p. 76; *OC*, XXI, c. 487.

346 *Reg. du Conseil*, 6 juni 1552, *OC*, XXI, c. 509. In *Reg. de la Comp.*, I, p. 134, wordt nóg een beschuldiging genoemd: vertrouwelijke omgang met Bolsec, een beschuldiging die ook wel ineens bij de Raad zal zijn ingediend. Vgl. *Reg. du Conseil*, 9 juni 1552, *OC*, XXI, c. 510; *Reg. de la Comp.*, I, p. 144.

347 *OC*, XXI, c. 509- Eén van de nieuwe beschuldigingen: De Ecclesia zou j.1. vrijdag in de vergadering van de 'Compagnie' geweigerd hebben buiten te gaan staan.

348 *OC*, XXI, c. 509 s.

349 *Reg. de la Comp.*, I, p. 134, n. 1.

350 Vgl. *Reg. du Conseil*, 29 aug. 1552, *OC*, XXI, c. 516: gerapporteerd wordt dat Abel [Poupin] gezegd heeft de kerk van Vandoeuvres niet te zullen gaan visiteren 'a cause de M^e Ph. de Ecclesia'.

351 Onze voornaamste bron daarvoor: *Reg. de la Comp.*, I, p. 144—148, 151 s. Vgl.

14 november 1552: de predikanten onder wie ditmaal ook Farel en Viret, brengen de Raad de beschuldigingen in herinnering, die zij reeds vroeger tegen De Ecclesia ingebracht hebben;³⁵² zij accentueren vooral zijn vriendschappelijke omgang met Bolsec en zijn verdediging van diens leer, hoewel hij die vroeger evengoed als de andere predikanten met zijn handtekening verworpen had. De Ecclesia, ook verschenen, heeft nauwelijks verweer. 'Messieurs le blasmerent et condamnerent' maar vragen de predikanten hem ditmaal nog te pardonneren en in hun 'Compagnie' op te nemen, als hij tenminste om vergeving vraagt en zijn zonde erkent.

18 november: De Ecclesia meldt zich bij de vergadering van de predikanten. Hem wordt meegedeeld dat men niet in voldoende getale aanwezig is en dat daarom zijn zaak uitgesteld is tot de vergadering van over veertien dagen. Tot die vergadering zullen ook de broeders van het land worden opgeroepen.

2 december: De Ecclesia wordt onderhouden over wat hij ten overstaan van 'Messieurs' heeft gezegd. Men kan bij hem niets van berouw bespeuren; daarom wordt zijn zaak verdaagd tot de dag van de algemene censuur.

Dat was 16 december. De Ecclesia wordt onderworpen aan een uitvoerige ondervraging.³⁵³ Na afloop constateren de predikanten dat hij geen berouw heeft getoond 'suyvant l'arrest de nosd. Seigneurs'. Daarom zeggen zij hem aan dat zij hem niet in hun 'compagnie' kunnen aanvaarden; hij moet maar eens nagaan 'en quelle conscience' hij predikant in de kerk kan zijn.

20 december: De Ecclesia dient bij de Raad zijn beklag in: hij beschuldigt de predikanten ervan dat zij hem een nieuw proces wilden aandoen: zij ondervroegen hem en schreven zijn antwoorden op, zij matigden zich het gezag van 'Messieurs' aan.

22 december: de Kleine Raad hoort zowel De Ecclesia als Calvijn. De laatste zegt: 'que nous ne tenions nulle forme de justice', dat de Raad zelf berouw heeft geëist en dat dit niet aanwezig is, dat het opschrijven, zoals De Ecclesia zelf wel weet, gewoonte is.³⁵⁴

23 december: aan de predikanten, voor de Raad geroepen, wordt meegedeeld dat zij zich met De Ecclesia moeten verzoenen. Zij antwoorden: dat kunnen wij

voorts *Reg. du Conseil*, 14 nov., 20, 22, 23 dec. 1552, 2, 9, 20, 23 jan. 1553, OC, XXI, c. 526 sq., 529 sq., 532 sqq.

352 'Le procès dudit de Ecclesia dont ci dessus a esté fait mention fut rememoré en brief'. Aldus *Reg. de la Comp.*, I, p. 144. Voor de predikanten was wat er die 14de nov. 1552 gebeurde, eenvoudig de voortzetting of heropening van het proces in juni.

353 De *Reg. de la Comp.*, I, p. 145 s., vermelden tien vragen over diverse onderwerpen.

354 Dat zal echter alleen gewoonte geweest zijn bij zaken waarop het aankwam, want overigens vertonen de *Reg. de la Comp.* nogal wat lacunes. Vgl. blz. 291, aant. 247. Maar, zo betoogde Calvijn die 22ste dec. verder: het opschrijven was 'point chose nouvelle ne inusitée' want de predikanten van Bern doen het ook, hebben het zelfs altijd gedaan. En die leggen bovendien de eed af aan hun 'doyen', iets wat wij niet doen. Calvijn wil maar zeggen: de predikanten hier hebben nog minder te zeggen dan in Bern waar de overheidsinvloed in de kerk zo groot is. *Reg. de la Comp.*, I, p. 146.

niet. De Raad wijst één van de burgemeesters en twee raadsheren, alle drie kerkeraadsleden, aan om in een samenspreking met de predikanten de zaak tot oplossing te brengen.

Door verschillende omstandigheden vindt de samenspreking pas plaats op 6 januari 1553.³⁵³ Ook De Ecclesia is aanwezig. Als hij gehoord is en buiten is gaan staan, vindt een beraadslaging plaats die uitloopt op een eenstemmige conclusie — 'tant desd. S^{rs} commis que des ministres' —, dat De Ecclesia geen fouten erkent en geen enkel teken van berouw toont.³⁵⁸ De predikanten blijven daarom op het standpunt staan dat zij hem niet langer als predikant kunnen beschouwen.

9 januari: De Ecclesia beklagt zich opnieuw bij de Raad: hij heeft alles gedaan 'pour sa reconsiliation' en toch blijft hij 'tousiours reiecte'.³⁵⁷

19 januari: de Raad hoort zowel De Ecclesia als Calvijn. Er opent zich geen uitzicht op verzoening.³⁵⁸

20 januari: de predikanten dienen bij de Raad een uitvoerige acte van beschuldiging in waarin ook namen worden genoemd van personen bij wie navraag kan worden gedaan.³⁵⁹ Kennelijk naar aanleiding van deze acte zegt de Raad tot De Ecclesia reeds aanstonds dat de predikanten toch wel goede redenen hebben gehad 'de le poursuyvre'.³⁰⁰

23 januari: de Raad stelt naar aanleiding van de acte vast dat De Ecclesia fout is geweest; toch besluit hij te volstaan met hem te vermanen, voor deze ene keer hem nog te pardonneren³⁶¹ en tenslotte over te plaatsen.³⁶² Een laatste poging van de Raad om De Ecclesia te redden!

Het was echter te laat. Maandag 27 januari 1553 besloot de Raad hem af te zetten. Tot pasen kreeg hij gelegenheid om in beroep te gaan.

355 Ze zou eerst diezelfde 23ste dec. 's middags worden gehouden maar ging toen niet door omdat niet alle drie ouderlingen aanwezig konden zijn. (Wel verzochten de predikanten één van de drie, de burgemeester, de Raad duidelijk te maken, dat De Ecclesia het avondmaal 'sans scandale' niet zou kunnen bedienen en dat het daarom beter zou zijn een van de stadspredikanten naar Vandoeuvres te zenden.) Naderhand was uitstel nodig omdat de broeders van het land in verband met hun avondmaalsvieringen en de tengevolge van ijzel onbegaanbare wegen niet konden komen. *Reg. de la Comp.*, I, p. 147.

356 Alweer een bewijs dat de ouderlingen en predikanten elkaar in samensprekingen gewoonlijk vonden. Vgl. blz. 218.

357 *OC*, XXI, c. 533.

358 Ofschoon De Ecclesia zei 'quil se humilia' en dat hij voortaan zijn weg zou gaan 'si charitablement quil porroit'. Maar... hij had *eerst* naar aanleiding van allerlei door Calvijn tegen hem ingebrachte beschuldigingen gezegd, 'quil ne sen trouvera riens'. *OC*, XXI, c. 534.

359 De 'Articles présentés a Messieurs contre Philippe de Ecclesia' zijn afgedrukt in: *Reg. de la Comp.*, I, p. 151 s. Men treft er naast de oude ook enkele nieuwe beschuldigingen in aan. Voor bepaalde beschuldigingen kan navraag worden gedaan bij de zwagers van De Ecclesia, voor andere bij een zekere Jean Bodin.

360 *L.e.*, I, p. 148.

361 'et toutteffoys pour ce coup luy soit pardonne'. *OC*, XXI, c. 534.

362 De Ecclesia ging in die zitting zich toch weer verdedigen en lokte daardoor het besluit uit dat men zijn vrouw en zwagers zou horen.

Ondanks het feit dat hij hem afgezet had, bleef de Raad De Ecclesia gunstiger gezind dan de predikanten lief moet zijn geweest. 28 februari vroeg hij om verlenging van de termijn waarbinnen hij in beroep kon gaan en om uitkering van zijn volledige salaris gedurende die tijd. De Raad besloot de

Ruim een week later deelde De Ecclesia de Raad mee dat hij niet in beroep zou gaan;³⁶⁴ wel zou hij graag een getuigschrift ontvangen. De Raad besloot hem dit te geven. Men krijgt sterk de indruk dat de Raad dit besluit nam en uitvoerde, anders dan in de zaak Champereau, geheel achter de rug van de predikanten om.³⁶⁵

Korte tijd later treffen wij De Ecclesia aan als predikant van Grand-Saconnex in het gebied van Bern.³⁶⁰

j. *Jean Fabri*, afkomstig uit het graafschap Nice, was na eerst twee jaar de kerk van Lyon gediend te hebben, in 1549 predikant van Genève geworden.³⁶⁷ Hij moet een man van meer dan gewone kwaliteiten geweest zijn: in het najaar van 1554 zonden de predikanten hem naar Bern om er hun aller beklag te doen over de daar in omloop zijnde beschuldiging dat de in Genève gehuldigde leer ketters zou zijn.³⁶⁸

Het einde van Fabri's loopbaan in Genève kwam in het voorjaar van 1556. Nog in januari was hij met drie andere predikanten gratis³⁶⁹ 'bourgeois' van Genève geworden.³⁷⁰ Maar geen twee maanden later, zaterdag 7 maart, kwam de kerkeraad in buitengewone zitting³⁷¹ bijeen omdat er voor Fabri bijzonder bezwarende geruchten in omloop waren: een vrouw zou haar man gezegd hebben dat Fabri getracht had haar tot ontucht over te halen. Calvijn gewaagde in deze kerkeeraadsvergadering van 'ung grand scandale'. Fabri, de vrouw en haar man werden verwezen naar de raadszitting van eerstkomende dinsdag. Diezelfde zaterdag nog werd Fabri door twee burgemeesters aangezegd dat hij de volgende dag niet mocht preken.

Dinsdag 9 maart liet de Kleine Raad zich eerst 'suiwant l'ordonnance du Consistoire' inlichten door de kerkeraad; dit gebeurde bij monde van Calvijn en ouderling Chicand. Vervolgens werden Fabri en zijn wederpartijders gehoord. Hoewel Fabri de beschuldiging voor het grootste deel ontkende, gaf

363 OC, XXI, c. 536.

364 OC., XXI, c. 537 (9 maart 1553).

365 Hij vroeg om 'attestations quil a feablement [in alle zwakheid] servy'. In diezelfde zitting van 9 maart werd tot afgifte van het attest besloten, de volgende dag al werd het voorgelezen en naar De Ecclesia verzonden. OC, XXI, c. 537.

366 Heyer, *l.c.*, p. 449; OC, XXI, c. 540 (9 mei 1553).

367 Heyer, *l.c.*, p. 461.

368 *Reg. de la Comp.*, II, p. 58. Vgl. *Calvijn aan Farel*, 1 nov. 1554, OC, XV, c. 298.

369 Omdat zij predikanten waren.

370 *Reg. du Conseil*, 14 jan. 1556, OC, XXI, c. 625.

371 'Consistoire extraordinaire'. *Reg. de la Comp.*, II, p. 66. Voor wat er in die zitting en daarna gebeurde, zie, behalve de *Reg. de la Comp.*, II, m. p., *Reg. du Conseil*, 7 en 9 maart 1556, OC, XXI, c. 630.

hij toch genoeg toe om hem als het ambt onwaardig te beschouwen. Bij besluit van 'Messieurs' werd hij dan ook afgezet.

Calvijn vond de afzetting van Fabri verdrietig. Dit blijkt uit de brief die hij 17 maart 1556 aan Farel schreef.³⁷² Hij meldde deze eerst het sterven van Poupin,³⁷³ 'dat ons om de waarheid te zeggen niet zo erg in rouw gedompeld heeft, omdat zijn karakter nauwelijks nog te verdragen was', om aldus te vervolgen: 'De afzetting van Fabri is droeviger, omdat die ook onze stand met niet geringe schande bezoedeld heeft en mogelijk in de toekomst nog grote moeilijkheden kan scheppen'.

Ondanks het door hem bedreven kwaad bleef het algemene oordeel in Genève ten aanzien van Fabri mild, milder althans dan bv. ten aanzien van Ferron. Dat ondervond de man toen hij zich zo'n anderhalf jaar later tot de Raad wendde met de mededeling dat enkele heren uit Piemonte hem gevraagd hadden aldaar predikant te worden; hij had er ook de predikanten, Calvijn inbegrepen, over ingelicht; nu vroeg hij de Raad om advies en zo mogelijk om toestemming, want zonder die wilde hij niet gaan. De gevraagde toestemming werd hem gegeven.³⁷⁴ In 1558 werd Fabri predikant in Piemonte.³⁷⁵

§ 16. NADERE BESCHOUWING

Bij nadere beschouwing geven de tien gevallen die in de vorige paragraaf werden beschreven, aanleiding tot het maken van de volgende kanttekeningen.

a. Wij mogen wel aannemen dat in het algemeen gehandeld is overeenkomstig de in aanmerking komende bepalingen van de *Ordonnances ecclésiastiques*. Komt in sommige gevallen daaromtrent enige twijfel op, dan *beginne* men met te bedenken dat meermalen meer dan één 'modus procedendi' mogelijk was.

b. Overigens krijgen wij de indruk dat de overheid ook in gevallen waarin dit niet *expressis verbis* was voorgeschreven³⁷⁶ — men denke aan bepaalde civiele delicten³⁷⁷ — toch de voorkeur gaf aan een handelen na overleg met of na ingewonnen advies van de predikanten, van de 'Compagnie' als geheel of alleen van haar 'modérateur'. Met name tot *afzetting* ging zij liever niet over

372 OC, XV, c. 76.

373 Deze was 5 maart overleden.

374 *Reg. du Conseil*, 28 okt. 1557, OC, XXI, c. 678.

375 Heyer, *l.c.*, p. 461.

376 In *beginsel* zal het in Calvijns tijd wel niet anders zijn geweest dan Beza in 1571 beschreef: „Wat het afzetten van dienaren betreft: is er sprake van zuiver kerkelijke zaken (causae mere Ecclesiasticae), bv. wanneer er een onderzoek naar iemands leer nodig is, dan wordt dat onderzoek door de 'Compagnie' (fratrum collegium) ingesteld. Deze maakt ten behoeve van de Raad een beoordeling op; de Raad zelf spreekt daarna overeenkomstig de wetten de beschuldigde vrij of veroordeelt hem. De berechting van een civiele zaak (causa civilis) wordt geheel aan de overheid overgelaten". *Beza aan Bullinger*, 13 nov. 1571, in: Kingdon, *l.c.*, p. 210.

377 Men denke bv. aan de gevallen Wandart, Moreau. Blz. 292 vv.

dan na het oordeel van de predikanten te hebben ingewonnen.³⁷⁸ In feite is geen enkele predikant tegen de wil van zijn collega's afgezet.

Kan men de zaken op deze wijze beziende zeggen dat de overheid aan de predikanten dikwijls méér gaf dan waartoe zij strikt juridisch verplicht was, dezelfde dingen benaderend van een andere kant kan wel degelijk gesproken worden van een *plicht* der overheid tot raadpleging van de predikanten, zéker wanneer het aanging op een schorsing of een afzetting.³⁷⁹ Immers: als de *aanstelling* niet mocht geschieden zonder overleg met de predikanten, sprak het vanzelf dat ook de *schorsing* en de *afzetting* niet zonder zulk overleg plaats mochten vinden.

En evenmin de *overplaatsing*. In 1552 liet de Raad de stadspredikant François Bourgoing weten dat hij overgeplaatst was naar Jussy.³⁸⁰ Bourgoing deelde dit mee aan de 'Compagnie' die hierop bij de Raad protesteerde. Bourgoing deed het voorkomen alsof dit voor hem een zeer principiële zaak was.³⁸¹ Hij zei tegen zijn collega's dat hij zonder 'la vocation légitimé selon l'ordre ecclesiastique' zijn ambt niet kon uitoefenen. Als hij niet met hùn toestemming naar Jussy kon gaan, kon hij zich niet als gezonden beschouwen en zou hij zijn ambt moeten neerleggen. Toen de Raad bij zijn besluit persisteerde, zetten de broeders de zaak minder op scherp dan Bourgoing had gedaan: zeker, deze had goede redenen om zijn ambt neer te leggen, maar voor het ogenblik zou het toch beter zijn als hij voor de uitgeoefende dwang zwichtte, al keurde geen van de broeders die goed. Bourgoing ging naar Jussy.³⁸²

Lang bleef hij daar echter niet. Reeds in juli van het volgende jaar deelde de Raad hem mee dat hij weer naar de stad moest terugkeren. 'Sans nous appeller, et sans nous en rien communiquer', lezen wij in de *Registres de la Compagnie*³⁸³ Dus protesteerden ook nu de predikanten.³⁸⁴ Maar weer tevergeefs. Hun restte niets anders dan in de Raad uit te spreken dat, hoewel zij zich 'par tolerance' bij de overplaatsing zouden neerleggen, zij er niet mee konden instemmen en haar niet konden goedkeuren.

Maar ook het omgekeerde kon gebeuren! Zo werd in 1545 Pierre Ninaux door de predikanten van de stad overgeplaatst naar het land, zonder verkregen toestemming van de 'Seigneurie'. Deze protesteerde toen van haar kant en hield de predikanten voor 'que plus il ne procédent ainsin'.³⁸⁵

378 De enige uitzondering schijnt hier de afzetting van Baud te zijn. Maar vermoedelijk hebben de predikanten tegen de toen toegepaste handelwijze dan ook geprotesteerd. Blz. 293.

379 Gevallen van schorsingen: Ferron en Fabri. Blz. 301, 309. Nog een geval: Trep-pereau. Blz. 316.

380 *Reg. de la Comp.*, I, p. 133 s.

381 Bergier merkt in *Reg. de la Comp.*, I, p. 133, n. 2, juist met betrekking tot de Raad op: 'sans doute s'agit-il d'une attitude de principe, qui reflète l'état de tension existant à Genève entre les partisans de Calvin ... et les défenseurs de la tradition genevoise'. Dat zal ongetwijfeld óók waar geweest zijn.

382 Eind april of mei 1552.

383 *Reg. de la Comp.*, II, p. 1.

384 Merkwaardig, ditmaal Bourgoing zelf niet! Integendeel, de terugplaatsing geschiedde op zijn eigen dringend verzoek aan .. 'Messieurs'! *L.e.*, I, p. 160.

385 *Reg. du Conseil*, 29 juni 1545. OC, XXI, c. 356.

c. Het aandeel van de kerkeraad in de tuchttoefening over de predikanten en van afzonderlijke ouderlingen blijkt in de beschreven gevallen nog geringer dan waarop wij, met Calvijns denkbeelden en kerkordelijke bepalingen daaromtrent in de herinnering, al waren voorbereid.

Slechts één keer vernemen wij dat de predikanten het advies inwonen van enige ouderlingen (Ferron, augustus 1549).³⁸⁸ Eveneens één keer dat de Raad drie ouderlingen aanwees om te pogen de 'Compagnie' tot zijn gevoelen te bekeren (De Ecclesia 1552).³⁸⁷

Ook van een aandeel van de kerkeraad in de tuchttoefening is slechts zelden sprake (Mégret 1546, Fabri).³⁸⁸ En dan is het nog een bescheiden aandeel. Niet eenmaal vernemen wij dat de kerkeraad besloot een predikant te excommuniceren. Op zichzelf behoeft dat nog niet te betekenen dat dit ook nooit gebeurd is, al is de *volstretheid* van dit stilzwijgen wel veelzeggend. Het is echter ook mogelijk dat de excommunicatie geacht werd in de afzetting begrepen te zijn.

Grond voor die laatste onderstelling kan worden ontleend aan de brief die Calvin op 26 februari 1559 schreef aan Menso Poppius.³⁸⁹ Poppius had hem o.a. de vraag voorgelegd of 'indocti pastores', die ook te lui zijn om zichzelf wat meer kennis bij te brengen, alsmede predikanten die door hun onreine leven de kerk Gods bezoedelen, moeten worden geëxcommuniceerd, dan wel, als de overheid hen oogluikend hun gang laat gaan, kunnen worden getolereerd.³⁹⁰ Calvin antwoordt daarop als volgt: wanneer gij de middelen die aan de uiterste strengheid (*extremam severitatem*) moeten voorafgaan tevergeefs toegepast hebt, moet er een beraadslaging plaats vinden in een bijeenkomst waarin behalve de predikanten ook diegenen aanwezig zijn die door de vorst belast zijn met de zorg voor de kerk (*ecclesiae cura*).³⁹¹

Is het gemeenschappelijk gevoelen dat er nog enige hoop is op verbetering, dan moet men nog even afwachten. Treedt echter in plaats daarvan verharding op, dan moet aan diegenen die tot het uitoefenen van de tucht bevoegd zijn,³⁹² gevraagd worden in overleg met u te besluiten enkelen van hen af te zetten en daardoor de anderen schrik aan te jagen. [Men lette erop: Calvin adviseert niet te vragen om hun excommunicatie, maar om hun *afzetting* (*abdicationem*)!]

Kan men ook dat niet bereiken, dan blijft er volgens Calvin maar één ding

386 Blz. 301. Dit lijkt een gebruik maken van de mogelijkheid aangegeven in de *Ord. eccl., OS, II*, p. 332, 28 sq.

387 Vgl. blz. 308.

388 Vgl. blz. 297, 309. Vgl. het dreigement van de 'Compagnie' gericht tot De Ecclesia, dat zijn zaak, als hij geen blijk gaf van gehoorzaamheid, voor de kerkeraad zou worden gebracht. Blz. 286.

389 Misschien ook aan Calvijns uitspraak in de brief aan Olevianus van 25 nov. 1560, geciteerd blz. 254, aant. 29.

390 *OC, XVII*, c. 451 sq.: 'sintne excommunicandi: an . . . tolerandi sint'.

391 Op de kerkelijke en politieke verhoudingen die hier (en in het vervolg) verondersteld worden — het zijn die van Oost-Friesland; Poppius was predikant van het in dat graafschap gelegen Manslagt — behoeft in dit verband niet te worden ingegaan.

392 'disciplinae praefecti, quibus autoritas data erit'.

over: gij verklaart geen enkele band (nullam coniunctionem) met dezulken te kunnen hebben. [D.w.z.: is *afzetting* vanwege de overheid — het eerste waarnaar men volgens Calvijn moet streven — niet te bereiken, dan moet tot *excommunicatie* vanwege de kerk worden overgegaan. Dat in de laatst geciteerde woorden inderdaad op de excommunicatie wordt gedoeld blijkt uit wat Calvijn daar aanstonds op laat volgen:]

„Deze 'excommunicatio' zal misschien de overheid uit haar houding van nietsdoen opwekken en in elk geval uw eigen geweten tot rust brengen, gij hebt dan immers uw plicht gedaan". [M.a.w.: als de overheid tot afzetting overgaat, behoeft de kerk niet te excommuniceren. Gaat de overheid daar echter niet toe over, dan is het beste middel om haar daartoe alsnog te bewegen: de excommunicatie. Hier schijnt toch inderdaad de excommunicatie in de abdicatie te worden ingesloten. Bovendien krijgt men de indruk dat het Calvijn meer om de abdicatie dan om de excommunicatie begonnen was.]

d. Van toepassing van de 'communis disciplina' op de predikanten is in de tien gevallen die wij beschreven, nauwelijks sprake. Vandaar dat het geen zin heeft de vraag te stellen naar de verhouding van deze tuchtoefening over hen en de speciale.

e. De twee colleges die in de tucht over de predikanten het meest op de voorgrond treden, zijn de Raad en de 'Compagnie'.

Soms begon een zaak bij de Raad die er vervolgens de 'Compagnie' in kende (Champereau, De la Mare, Ferron eerste halfjaar 1549),³⁹³ soms begon ze bij de 'Compagnie' die haar dan aanhangig maakte bij de Raad (Mégret 1545, Ferron augustus 1549, De Ecclesia 1549, 1552),³⁹⁴ een enkele maal kreeg de kerkeraad het eerst met een geval te maken; ook deze legde het dan voor aan de Raad (Mégret 1546, Fabri).³⁹⁵

In het algemeen hebben de Raad en de 'Compagnie' ernaar gestreefd eikaars bevoegdheden op elkaar af te stemmen en althans een besluit tot afzetting te nemen in onderlinge overeenstemming.

Slechts een enkele maal weerstond de Raad de duidelijke wens van de 'Compagnie' om een predikant af te zetten (De Ecclesia 1549),³⁹⁶ soms moest hij zich, min of meer contre-coeur, naar die wens voegen (De Ecclesia 1553).³⁹⁷

f. Maatregelen van schorsing en afzetting werden genomen zónder er de gemeente in te kennen.³⁹⁸

393 Vgl. blz. 295, 298 v.

394 Vgl. blz. 296, 301, 303, 306.

395 Vgl. blz. 297, 309.

396 Vgl. blz. 305. In 1549 trotseerde de Raad de wens van de 'Compagnie' om Ferron over te plaatsen van de stad naar het land.

397 Vgl. blz. 308.

398 Vgl. de uitspraak van Beza in zijn brief aan Bullinger van 13 nov. 1571, in Kingdon, l.c., p. 210: 'Causae vero abrogationis, populo, nisi expediat, non significantur'. Vgl. voor de betekenis van 'significantur' de vertaling van Bouvier, *Bullinger*, p. 400, n. 1: 'A moins d'utilité, les cas de destitution ne sont pas soumis au peuple'.

Het enige waarmee de kerkleden de predikanten konden treffen, was: niet bij hen in de kerk komen. Vgl. blz. 300 (Ferron). In de *Reg. du Conseil*, 24 aug. 1545, is sprake

g. Grond voor afzetting was meestal morele zonde of verzaking van de ambtelijke plichten, slechts in een enkel geval speelden ook afwijkingen in de leer een rol (De Ecclesia 1549, 1552-53).³⁹⁹

h. Een van de gevolgen van afzetting was dat de gewezen predikanten moesten uitzien naar een andere betrekking. In dit verband dient enige aandacht te worden geschonken aan de *getuigschriften* waar sommigen van hen om vroegen. Het meest waardevol was natuurlijk een getuigschrift waar zowel de Raad als de 'Compagnie' achter stond. Dat moest men aanvragen bij de Raad die het al dan niet afgaf na overleg met de 'Compagnie', welk overleg mede de inhoud ervan bepaalde. Die weg bewandelde Champereau;⁴⁰⁰ het eind schijnt echter geweest te zijn dat hij geen getuigschrift kreeg en er een niet zo welwillende brief over hem uitging naar Bern.⁴⁰¹

Ferron vroeg eerst een getuigschrift aan de Raad, toen die hem dat weigerde, vervolgens, maar eveneens tevergeefs, aan de 'Compagnie'.⁴⁰²

De Ecclesia vroeg de Raad om een attestatie en kreeg die ook, maar de Raad pleegde er, zeer waarschijnlijk in dit geval opzettelijk, geen overleg over met de 'Compagnie';⁴⁰³ anders zou er op hem ongetwijfeld pressie uitgeoefend zijn aan De Ecclesia óf helemaal geen óf een minder gunstig getuigschrift af te geven.

Samenvattend: het weigeren van een aanbevelingsbrief of het verzenden van een minder gunstig getuigschrift was het gevolg van een *afgesloten* tucht-procedure maar droeg onvermijdelijk ook enigermate het karakter van een nieuw, allerlaatst tuchtmiddel.

i. Gezien het grote aandeel van de overheid in de tien beschreven gevallen, kan de vraag rijzen of men hier nog wel spreken kan van *kerkelijke* tucht. Zonderen wij de gevallen uit, die zich aan ons voordoen als zuiver civiele zaken (Wandart, Moreau, De Ecclesia 1548), dan dient deze vraag o.i. bevestigend te worden beantwoord. Want in de eerste plaats hadden óók de predikanten in deze tuchtoefening een groot aandeel (en ontbrak soms ook een aandeel van de kerkeraad niet); vervolgens vond de tuchtoefening plaats in overeenstemming met de kerkorde, en tenslotte beschouwde Calvijn de afzetting van predikanten, al werd deze uitgevoerd door de overheid, als een onderdeel van de *kerkelijke tucht* over hen.⁴⁰⁴

van Pierre Ninaux, predikant van St. Gervais, hij is 'bien scavant' maar de mensen horen hem niet graag: 'quant il va a S. Gervais les gens le voyant sent retormentz'. Besloten werd tot meer over en weer preken over te gaan.

399 Vgl. blz. 286, 303 v. De vermaning van Petit in de vergadering van de 'Compagnie' had ook betrekking op de leer. Vgl. blz. 289.

400 Vgl. blz. 296.

401 Men krijgt de indruk dat Fabri langs deze weg wèl een gunstig getuigschrift kreeg. Blz. 310.

402 Vgl. blz. 302. Castellio kreeg er wèl een van de 'Compagnie'. Blz. 261.

403 Vgl. blz. 309.

404 Vgl. het citaat uit *Calvijn aan Olevianus*, 25 nov. 1560, vermeld blz. 254, aant. 29.

j. Tenslotte is het interessant te zien hoe de tien gevallen over de jaren verspreid zijn: er is er één in 1542 (Wandart), één in 1543 (Baud), er zijn er drie in 1545 (De l'Escluse, Moreau, Champereau), twee in 1546 (Mégret, De la Mare), er is er één in 1549 (Ferron), één in 1553 (De Ecclesia), één in 1556 (Fabri) en dan tot Calvijns dood in 1564 geen enkele meer. Het aantal gevallen werd dus, met enkele uitschieters in de jaren midden veertig, gaandeweg minder. Dat wijst op een toenemen van de homogeniteit⁴⁰⁵ en een goede werking van de preventieve maatregelen binnen de 'Compagnie' alsook op verbetering van de 'kwaliteit' van de predikanten in de loop der jaren.

§ 17. OPTREDEN VAN DE KERKERAAD EN VAN DE RAAD TEGEN PREDIKANTEN

Aan de enkele gevallen waarin wij de *kerkeraad* zagen optreden tegen predikanten⁴⁰⁶ zijn niet veel andere toe te voegen. Misschien zijn de predikanten door de kerkeraad nog het méést vermaand naar aanleiding van hun manier van optreden tijdens de zittingen van dit college. Zo werd op 3 september 1556 aan Jacques Bernard, toentertijd predikant van Satigny, onder ogen gebracht dat de kerkeraad het bijzonder onplezierig gevonden had dat hij zich bij de behandeling van zijn zaak tegen Jacques Dufour niet aan de regels van fatsoen en gematigdheid gehouden had, door Dufour uit te maken voor canaille en boef (canalles brigant). Bernard erkende hierin fout te zijn geweest.⁴⁰⁷

Begin november 1557 hield de kerkeraad zich bezig met de predikant van Russin, Matthieu Grandjean.⁴⁰⁸ Niet dat hij zélf hem vermaande, daarvan lezen wij tenminste niets. Maar er was bij de Raad een klacht binnengekomen over het huwelijksleven van Grandjean⁴⁰⁹ en deze had nu de kerkeraad gevraagd hem daaromtrent een advies uit te brengen.⁴¹⁰

Op 20 mei 1546 werd Philibert de Beaulieux, 'ministre', door de kerkeraad ondervraagd naar aanleiding van uitlatingen die hij in Morges zou hebben gedaan over het spel dat in Genève gespeeld zou zijn, waarin Calvijn voor paus

405 *Toenemen* van de homogeniteit: het is even eenzijdig van 'very little unanimity of opinion within the Company of Pastors' te spreken (zoals Monter, l.c., p. 132, doet na de afzetting van De Ecclesia in 1553 verhaald te hebben) als van volledige homogeniteit. Men denke aan de steun die Champereau na zijn afzetting nog bij verschillende predikanten vond voor zijn pogingen in het ambt hersteld te worden, aan de doorkruising van het beleid van de 'Compagnie' in 1546 in de zaak Mégret door Poupin en De Ecclesia, en aan de oppositie binnen de 'Compagnie' van Petit. Blz. 296 v., 289.

406 De gevallen Mégret 1546 en Fabri.

407 OC, XXI, c. 648.

408 Grandjean was pas 15 juli 1557 predikant van Russin geworden; daarvoor was hij pedagoog aan het hospitaal, predikant en schoolmeester te Genève geweest. Heyer, l.e., 213, 471.

409 *Reg. du Consed*, 1 nov. 1557, OC, XXI, c. 678 sq.: de klacht ging vergezeld van het verzoek Grandjean te vermanen 'de fere son devoir de habiter avec sa femme'.

410 OC, XXI, c. 679 (1 nov. 1557): het advies werd 5 nov. gegeven. De uitgevers van de OC delen mee: 'On n'apprend pas d'autres détails'.

en Abel [Poupin] voor kardinaal gespeeld zouden hebben. Hoewel De Beaulieux ontkende, werd hij toch vermaand.⁴¹¹ Over deze 'ministre' is weinig bekend; in elk geval was hij géén predikant in stad of land van Genève.

Tegen het eind van 1562 en in het eerste halfjaar van 1563 moest Matthieu Essautier 'autrefois ministre du Grand Saconney'⁴¹² nog al eens voor de kerkeraad verschijnen.⁴¹³ Essautier was toen geen predikant van Genève en was het ook vroeger nooit geweest.

Gemakkelijker is het aan de reeds vermelde gevallen van optreden van de Raad tegen predikanten andere toe te voegen.

Zo trad deze in de zomer van 1544 op tegen de predikant Louis Treppereau. Deze had over verschillende hooggeplaatsten in Genève minder fraaie dingen gezegd, zo over de burgemeesters van het vorige jaar dat die er als het ware toe voorbestemd en geschapen waren om hun als zij in hun taak tekortschoten, het hoofd af te slaan.⁴¹⁴ 17 juni werd Treppereau gevangen gezet, diezelfde dag wel weer losgelaten — 'avec remontrances' — maar tevens voorlopig in zijn ambt geschorst.⁴¹⁵ Negen dagen later⁴¹⁸ smeekte hij de Raad met een verbroken hart⁴¹⁷ in zijn ambt te mogen terugkeren; als hij zich in de toekomst weer zou misgaan, mocht men hem streng straffen. Besloten werd over dit verzoek een samenspreking met Calvijn te hebben en deze daarbij aan te raden Treppereau ditmaal nog te pardonneren. — Ook Calvijn was nl. over diens loslippigheid zeer ontstemd.⁴¹⁸ — Op het verlenen van gratie en, vermoedelijk, een overplaatsing naar Céligny⁴¹⁹ schijnt de zaak uitgelopen te zijn.

Het optreden van de overheid tegen Treppereau geschiedde overeenkomstig

411 OC, XXI, c. 381.

412 OC, XXI, c. 794 (onder 26 nov. 1562).

413 *Reg. du Consist.*, 26 nov., 3 dec. 1562, 14 jan., 27 mei, 3 juni 1563, OC, XXI, c. 794 sqq., 803 sq. Vgl. *Reg. de la Comp.*, I, p. 97 sq., alwaar p. 98, n. 1, nog meege-deeld wordt dat Essautier een zwager was van Castellio en dat hij zich ook op 31 aug. 1563 voor de kerkeraad moest verantwoorden.

414 Aldus lichtte Calvijn Farel in, 31 mei 1544, OC, XI, c. 720. Calvijn was bang dat de zaak wel eens op een doodvonnis of verbanning zou kunnen uitlopen. — Vgl. *Reg. du Conseil*, 2 en 5 juni 1544, OC, XXI, c. 336 sq.

415 *Reg. du Conseil*, 17 juni 1544, OC, XXI, c. 338 sq.

416 *Reg. du Conseil*, 26 juni 1544, OC, XXI, c. 339.

417 'avecque cueur contrict'.

418 Dat blijkt duidelijk uit de in aant. 414 aangehaalde brief aan Farel. Vgl. Calvijns oordeel van reeds twee jaar eerder: Treppereau 'plus levitatis et incontinentiae habet in verbis et actione, quam ministerium deceat'. *Calvijn aan Viret*, 19 aug. 1542, OC, XXI, c. 429- — Loslippigheid bleef Treppereau's kwaal. In april 1546 werd een onderzoek ingesteld naar aanleiding van de beschuldiging dat hij in een preek zou hebben gezegd: 'Jullie bent alleen maar duivels; denk je dat dit land van jullie is? Het is van mij en van mijn makkers en jullie zult door ons die vreemdelingen zijn, worden geregeerd'. *Reg. du Conseil*, 15 en 16 april 1546, OC, XXI, c. 378 sq.

419 Vermoedelijk: volgens Heyer, *l.c.*, p. 522, werd Treppereau in 1544 van Genève overgeplaatst naar Céligny. Wanneer *precies* vermeldt hij niet, wel dat hij in aug. 1544 predikant van Céligny was. *L.c.*, p. 196, n. 1.

de bepaling betreffende het optreden tegen de door predikanten bedreven 'crimes [civils] quon ne doibt nullement porter' (nieuw 27). Wel hebben wij eerder opgemerkt dat de overheid ook in dit soort gevallen vaak overleg pleegde met de 'Compagnie', juridisch verplicht was ze daartoe echter niet. En meermalen deed ze het niet: tenslotte waren ook de predikanten onderdanen van de 'Seigneurie', al diende deze natuurlijk wel de hun gegarandeerde vrijheid om te preken en te onderrichten 'selon que Dieu ... Ie demande',⁴²⁰ te ontzien.

Dit laatste was niet altijd eenvoudig omdat over de vraag of inderdaad die norm door de predikanten toegepast was, wel eens viel te twisten. Dat zal zo geweest zijn in gevallen als de volgende. 1 juni 1546: Raymond Chauvet⁴²¹ wordt vermaand vanwege diverse verwensingen die hij in zijn preek heeft uitgesproken en waaraan een aantal mensen aanstoot genomen heeft; hij moet zó spreken dat de hoorders tot het eind toe kunnen blijven luisteren.⁴²² 21 maart 1547: de Raad vermaant Abel Poupin tegenover diegenen die voor de kerkeraad moeten verschijnen voortaan anders op te treden en zich ook in zijn preken van kwaadsprekerij over vooraanstaande personen te onthouden.⁴²³ 31 maart 1547: de Raad bepaalt dat de predikanten in de kerkeraad alleen maar goede vermaningen overeenkomstig het Woord van God mogen uitspreken.⁴²⁴

Dat ook Calvijn niet ontzien werd, blijkt uit de volgende voorbeelden. 21 mei 1548: de Raad besluit Calvijn te ontbieden omdat hij 'avecques grandes colleres' preekte dat de overheid verschillende brutale zonden toeliet. Hem zal gevraagd worden waarop hij eigenlijk gedoeld heeft, en worden gezegd dat, als zich een onbeschaamde zonde in de stad voordoet, hij de 'lieutenant' moet waarschuwen.⁴²⁵ Een soortgelijke vermaning kreeg hij op 9 juli 1548, en kregen een week later alle predikanten: zij moeten het Woord van God zuiver preken en als zij horen van de een of andere brutale zonde, de 'Seigneurie' daarvan in kennis stellen. Pas als die er niets aan doet, 'il peulvent estre en telle liberte quest requisite audit ministere'.⁴²⁶ 29 februari 1552: ter kennis van de Raad is gebracht dat Calvijn de vorige dag in de morgenpreek toornig is geworden en verschillende dingen heeft gezegd waarover verscheiden mensen hun beklag hebben gedaan omdat zij er zich buitengewoon aan geërgerd hadden. De Raad besluit naar gelang van de ernst van de zaak — die zou eerst nog worden onderzocht — Calvijn óf te ontbieden óf thuis door een van de raadsleden te laten vermanen.⁴²⁷

420 OS, II, p. 332, 7 sq.

421 Chauvet was sedert 1545 predikant te Genève en werd een van Calvijns voor-
treffelijkste collega's. Heyer, *l.c.*, p. 439; *Reg. de la Comp.*, I, p. 22, n. 10.

422 OC, XXI, c. 382.

423 OC, XXI, c. 400: 'ny aussy en sa predication naye a medire des princeps'.

424 OC, XXI, c. 402.

425 OC, XXI, c. 426.

426 OC, XXI, c. 429- Men krijgt de indruk dat de predikanten zich hadden beroepen
op de vrijheid waarvan zo juist sprake was.

427 OC, XXI, c. 503.

In de meeste gevallen waarin de Raad de predikanten tot de orde riep, was dat omdat dezen, bij de bediening van hun ambt te toornig, te cru, te onbillijk of te overijld hadden gesproken. Maar soms deed de Raad het omdat zij hun ambt niet, of althans niet trouw genoeg bedienden. Zo besloot hij 2 oktober 1543 de predikanten te vermanen omdat hun zorg voor de zieken in het hospitaal te wensen overliet.⁴²⁸ Een enkele maal *verzocht* Calvijn de overheid tegen ambtelijke nalatigheid van predikanten op te treden. Zo eind oktober 1550, toen twee dorpspredikanten niet van zins waren de vergadering van de 'Compagnie' bij te wonen, waarin o.a. hun overplaatsing aan de orde zou komen.⁴²⁹

428 OC, XXI, c. 321.

429 *Reg. de la Comp.*, I, p. 73 s.; *Reg. du Conseil*, 30 okt. 1550, OC, XXI, c. 469.

HOOFDSTUK VI

SLOTBESCHOUWING

§ 1. ORIËNTATIE

Droegen de vorige hoofdstukken een overwegend beschrijvend karakter, dit laatste zal beschouwend van aard zijn. Wij beperken ons tot de beschouwing van enige, o.i. de meest essentiële, gezichtspunten.

Eerst pogen wij aan te geven waarin het *karakteristieke* van Calvijns beschouwing over de kerkelijke tucht en zijn streven naar herstel daarvan heeft bestaan. Vanzelfsprekend kan dit niet zonder de vermelding van de namen van anderen. Wij begeven ons echter niet in een onderzoek van de vraag of en zo ja in hoeverre Calvijns van deze anderen, of nóg anderen, afhankelijk is geweest.¹ Dat zou een afzonderlijk studie vereisen. Wat dienaangaande terloops wordt opgemerkt, behoort tot wat tegenwoordig vrijwel algemeen wordt aanvaard.²

1 In kort bestek maakt Wendel, *Calvin*, p. 88–106, over 'les sources' van de *Inst.* waardevolle opmerkingen. Boisset, *Sagesse et sainteté*, meent bij Calvijns veel platonische en humanistische invloed te kunnen aanwijzen; zo zou zijn beschouwing over de verhouding van kerk en staat veelmeer aan Plato dan aan de Schrift zijn ontleend (p. 277 ss.). Reuter, *Grundverständnis der Theologie Calvins*, I, S. 9–36, signaleert verbindingslijnen met (behalve het humanisme) Bernard van Clairvaux, Duns Scotus, het scotisme en de moderne devotie. Ganoczy, *Jeune Calvin*, slaat Calvijns kennis van de scholastieke theologie niet hoog aan (p. 191) maar meent dat hij 'ne laissa pas . . . d'être un humaniste' (p. 195); hij schetst ook de invloed die Calvijns onderging van Luther, Melanchthon, Zwingli en Bucer (p. 139 ss.), vooral van de eerste (p. 178). *Overwegend* was de invloed van de Schrift, groot ook die van de patres, met name van Augustinus. Vgl. Smits, *Augustin dans l'oeuvre de Calvin*, I, p. 271: „Augustinus totus noster est! . . . ces mots: 'Augustin est tout nôtre' . . . reparaissent assez fréquemment sous la plume de Calvin'. Vgl. Nauta, *Augustinus*, blz. 34: 'Enige duizenden malen komt in Calvijns werken de naam van Augustinus voor. En wat nog meer zegt, Calvijns heeft op verschillende plaatsen zich met Augustinus geheel één verklaard, zich met hem min of meer geïdentificeerd'.

Toch kan het onderzoek naar de bronnen van Calvijns nog niet als afgesloten worden beschouwd. Wat het 'überaus schwierig' maakt, is dat Calvijns zo 'wenig biographiefreudig' was; hij heeft 'über seine Quellen expressis verbis noch weniger verlauten lassen als Luther'. Aldus Rogge, bespreking van bovengenoemd werk van Reuter in: *ThLZ* 90 (1965), Sp. 686.

2 Bv. dat Oecolampadius en Bucer op Calvijns bezinning over de kerk en haar inrichting beduidende invloed hebben uitgeoefend. Vgl. Pfisterer, *Calvins Wirken*, S. 102 ff.; Torrance, *Kingdom and ehureh*, p. 100. Köhler, *Ehegericht und Konsistorium*,

Een tweede punt dat enige aandacht zal ontvangen, is de vraag, op welke wijze Calvijn de bijbelse gegevens met betrekking tot de tucht heeft gehanteerd.

Vervolgens komt de vraag aan de orde, in hoeverre Calvijn trouw is gebleven aan zijn eigen idealen ten aanzien van de kerkelijke tucht.

Nadat nog enige opmerkingen zijn gewijd aan de tucht over de dienaren des Woords, maken wij een korte eindbalans op. Daarin veroorloven wij ons enkele opmerkingen over de vraag in hoeverre Calvijn ten aanzien van de kerkelijke tucht ons nog ten voorbeeld kan zijn. *Enkele* opmerkingen lijken ons geoorloofd. Méér zou ons buiten het bestek van ons onderwerp brengen: het vraagstuk van de kerkelijke tucht nti is immers een onderwerp apart.

§ 2. HET KARAKTERISTIEKE VAN CALVIJNS DENKEN EN STREVEN MET BETREKKING TOT DE TUCHT

Waarin het karakteristieke niet heeft bestaan

Het karakteristieke van Calvijns inspanning ter verwezenlijking van de kerkelijke tucht, vergeleken met die van de andere hervormers en van de dopers, heeft niet bestaan in die inspanning als zodanig. 'Kaum eine andere Forderung ist gerade damals so vielfach und so dringend erhoben worden'.³

Dit karakteristieke moet evenmin worden gezocht in de ten behoeve van de uitoefening van de kerkelijke tucht dóór of onder invloed van Calvijn in het leven geroepen ambten, colleges, procedures en handelingen. Bijna alles van deze aard werd eerder al elders aangetroffen. Ouderlingen als helpers bij de tuchttoefening hadden in gedachten reeds bij Luther bestaan.⁴ Oecolampadius en Bucer hadden serieus geprobeerd het ambt van de nieuwtestamentische presbyter te doen herleven.⁵ Iets dergelijks kan van de kerkeraad worden gezegd. In tal van steden en gebieden waren eerder dan in Genève — het eerst in Zürich — de bisschoppelijke tribunalen vervangen door andere rechtbanken.⁶ Alweer

II, S. 526, meent dat de vraag gewettigd is, 'ob nicht Bucer auch von Calvin gelernt hat, und nicht nur umgekehrt'.

³ Anrieh, *Calvinische Kirchenverfassung*, S. 17.

⁴ Fausel, *Luther*, S. 562 und Anm. 182; Münter, *Begriff des geistlichen Amtes*, S. 29.

⁵ Vgl. blz. 31, 37, 41. Köhler, *a.a.O.*, I, S. 165, meent dat 'die Wurzel des Presbyter- oder Seniorenamtes in den reformierten Kirchen' in Zürich liggen en wel in het mandaat van 26 maart 1530.

⁶ Köhler poneerde reeds in het slot van het eerste deel van zijn opus magnum: 'Zürcher Ehegericht und Genfer Konsistorium, das ist eine Linie'. *A.a.O.*, I, S. 448. In deel II verdedigde hij zich tegen de misvatting als zou hij daarmee 'unmittelbare Kausalität' bedoeld hebben, alsof 'das Genfer Werk Calvins ein Abklatsch des Zwingliwerkes in Zürich wäre'. Wat hij bedoelde, was 'dass in Zürich unter Huldrych Zwingli grundlegend ein Werk geschaffen wurde, das Nachahmung und Verbreitung fand, bis es in Genf unter Calvin in einen gewissen Abschluss ausmündete'. In die zin wilde hij van 'eine historische Kausalkette' blijven spreken. *A.a.O.*, II, S. 653.

Zonder Köhlers these 'en bloc' te verwerpen, wijst Wendel, *Tribunal matrimonial*,

Oecolampadius en Bucer hadden daarbij gestreefd naar de totstandkoming van colleges, uitsluitend bestaande uit kerkelijk gekwalificeerde personen, opdat de kerkelijke tucht duidelijk onderscheiden zou zijn van het straffend optreden van de overheid. Toen Calvijn in 1537 met de kerk van Genève 'een nieuw begin' wilde maken door overheid en burgerij de belijdenis te doen bezweren, was dat, om met P. Wernle te spreken, 'geradezu eine Kopie des Baslers Verfahrens'⁷ in 1534.

Ook de verschillende 'modi procedendi' met de daarbij behorende indelingen van zonden gingen terug op voorbeelden van anderen, in dit geval zelfs van anderen uit de middeleeuwen en, nog verder terug, uit de eerste eeuwen van de christelijke kerk.⁸ Ook de invoering van het onderzoek naar de geloofskennis van de kinderen vóór hun eerste avondmaalsviering was geen novum: diverse kerken in Duitsland kenden dit al.⁹ Even weinig origineel was de maatregel die Calvijn met pasen 1540 in zijn gemeente te Straatsburg invoerde. De verplichting om voor elke avondmaalsviering voor de pastor te verschijnen had Luther al in 1523 in Wittenberg geïntroduceerd.¹⁰ Onnodig nog meer te noemen. Misschien dat het enige echt originele van Calvijn de instelling van het jaarlijkse huisbezoek is geweest. Maar in een dergelijk détail kan moeilijk het karakteristieke van zijn streven naar invoering van zelfstandige kerkelijke tucht hebben gelegen.

Waarin dan wel?

'Vehemence vrayement prophétique'

Zestig jaar geleden verklaarde Holl: 'Neu und einzigartig war .. die Energie,

p. 457, er m.i. terecht op dat 'des besoins locaux identiques ont fait naître en plusieurs endroits simultanément ou presque des tribunaux matrimoniaux protestants, sans que tous ceux d'une même région aient nécessairement procédé de la même source'.

⁷ Wernle, *Calvin und Basel*, S. 10. Moeller, *Reichsstadt und Reformation*, S. 26, noemt enige interessante rooms-katholieke parallellen: in 1527 werd de bevolking van het Zwitserse Freiburg 'auf die Treue zu den katholischen Bräuchen und Lehren vereidigt.' In Schwäbisch Gmünd maakte men de rozenkrans tot 'Kennzeichen der Zugehörigkeit zur Stadtgemeinde': alle burgers moesten hem 'wie einen Personalausweis' steeds bij zich dragen en de leden van de stedelijke raad moesten hem tijdens de raadszittingen in de hand houden!

⁸ Zo had Calvijn reeds bij Augustinus kunnen lezen dat een 'diversitas' van zondaren vraagt om een 'diversitas' van medicijnen en dat geheime zonden geheim en publieke zonden publiek moeten worden bestraft. Vgl. Weijland, *Augustinus en de tucht*, blz. 120 vv., 139 v.

Zie voorts blz. 93.

Volgens W. van 't Spijker staat het vast dat de beide zondencatalogi in de tuchtorde voor de predikanten in de *Ord. eccl.* door Calvijn rechtstreeks aan Bucer zijn ontleend. Voor de bewijsvoering moge worden verwezen naar de nog te verschijnen studie: W. van 't Spijker, *De ambten bij Martin Bucer*. Mededeling met toestemming van de auteur.

⁹ Vgl. Van 't Veer, *Catechese bij Calvijn*, blz. 170 v., 290 v.; Nagel, *Konfirmation*, S. 10.

¹⁰ Lohse, *Privatbeichte bei Luther*, S. 226. Calvijn zelf beschouwde de maatregel als een soort evangelische vervanging van de roomse biecht. Vgl. blz. 160.

mit der Calvin auf die Durchsetzung des Ideals drang'.¹¹ Kohier liet zich naderhand geheel in dezelfde geest uit: 'Nicht in dem Programm und der Problemstellung liegt das Neue bei Calvin, sondern in der persönlichen Energie, mit der er beides zu meistern wusste'.¹²

Wie zou dit willen ontkennen? Hoe graag had ook Luther de invoering van zuiver kerkelijke tucht gezien, maar hij had er de mensen niet voor, klaagde hij, en hij resigneerde. Kan van Zwingli en Bullinger niet worden gezegd dat zij zich voor zelfstandige kerkelijke tucht hebben ingezet, weer wèl van Oecolampadius en Bucer. De weerstanden echter waarop dezen stuitten, noopten hen genoeg te nemen met compromissen die niet méér waren dan schimmen van het ideaal dat hun voor ogen had gestaan. Alleen in Genève wist Calvijn het ideaal te verwezenlijken.

Hoe is dit te verklaren? Waren de omstandigheden er zo veel gunstiger, de mensen er zo veel gezeggelijker, de magistraten er zo veel toeschietelijker dan bv. in Bazel en Straatsburg? Het is weinig aannemelijk. De verklaring zal zeker voor een deel mét Holl en Köhler werkelijk gezocht moeten worden in enkele trekken van Calvijns karakter. Colladon, die Beza's beknopte biografie van Calvijn niet alleen herzag maar ook uitbreidde, voornamelijk met een aantal oordelen van tijdgenoten over de hervormer, deelt ons mee, dat sommigen hem 'par trop cholere' vonden. Colladon heeft daar begrip voor,¹³ zelf wil hij liever spreken van 'vehemence'. Hij wil deze niet goedpraten maar er toch wel van zeggen dat God zich zelfs daarvan 'merveilleusement' heeft bediend. Even later waardeert hij die 'vehemence' nog positiever: als wij zien wat God door Calvijn tot stand gebracht heeft en in wat voor omstandigheden van tijd en plaats, dan moet men wel spreken van een 'vehemence . . . vrayement prophétique' waarmee hij zich verdienstelijk heeft gemaakt en waardoor hij dit zal blijven voor 'toute la posterité'.¹⁴

'Vehemence vrayement prophétique', — in wezen is dat hetzelfde als wat Holl en Köhler later zouden aanduiden als 'Energie', 'persönliche Energie'; het geeft alleen duidelijker de religieuze geaardheid van Calvijns energie aan. Niet in de laatste plaats daardoor kon in Genève tot stand komen wat elders — bv. in Straatsburg en Bazel —, hoewel het ook daar werd begeerd, uitbleef: zelfstandige kerkelijke tucht, uitgeoefend onder leiding van kerkelijke ambtsdragers en met kerkelijke middelen.

De inseparabiliteit van rechtvaardiging en heiliging

Toch, wij merkten het al op: een verwijzing naar Calvijns karakter kan hier

11 Holl, *Calvin*, S. 269.

12 Köhler, a.a.O., II, S. 512.

13 Dit doet bij Colladon weldadig aan. Vgl. zijn woord: 'Je ne veux point faire d'un homme un Ange'. *OC*, XXI, c. 117.

14 *OC*, XXI, c. 117 sq.

niet alles verklaren. De vraag blijft immers, waarom Calvijn zich met al zijn energie en vehementie juist op *dit* ideaal heeft geworpen: de verwezenlijking van zelfstandige kerkelijke tucht.¹⁵ Pas het antwoord op die vraag zal het wérkelijk karakteristieke van Calvijns streven in het licht stellen.

Om dit antwoord op het spoor te komen, nemen wij ons uitgangspunt in een opmerking van Calvijn over de *kentekenen der kerk*. Waarom zijn juist de dienst des Woords en de bediening van de sacramenten kentekenen der kerk? 'Omdat het zeker is dat deze niet zonder vrucht kunnen zijn'.¹⁶

Wanneer wij ons afvragen waarin deze vrucht bestaat, dan blijkt dat er eigenlijk moet worden gesproken van een *reeks* van vruchten, waarbij de ene de andere voortbrengt. De eerste vrucht is het geloof. Daardoor grijpen wij Christus aan en wordt Hij ons eigendom.¹⁷ In de gemeenschap met Hem ontvangen wij voornamelijk een tweevoudige genade: de *rechtvaardiging* waardoor wij door de onschuld van Christus met God verzoend zijn, en de *heiliging*,¹⁸ die ook wel wedergeboorte, bekering of boetvaardigheid wordt genoemd.¹⁹

Calvijn legt er nadruk op dat de rechtvaardiging en de heiliging volstrekt 'inseparabel' zijn; ze zijn evenmin van elkaar los te maken als Christus in stukken te delen is.²⁰ De droom van een geloof of van een rechtvaardiging zonder goede werken kan hij niet dromen.²¹ De rechtvaardiging is het *middel* tot de heiliging, daarin ontplooit en handhaaft zij zich. Zeker, God rechtvaardigt de zijnen om niet, maar dat doet Hij om hen tegelijkertijd door de heiligmaking van de Geest tot ware gerechtigheid te vernieuwen.²²

Deze vernieuwing moet *aan de dag treden*. Als sommige geleerden in de boetvaardigheid (poenitentia) onderscheiden tussen de doding (mortificatio) en de levendmaking (vivificatio),²³ kan Calvijn zich daar op zichzelf wel in vinden,

15 Vgl. Rutgers, *Verklaring Kerkenordening*, blz. 10: 'Eigenlijk is dit zelfs zijn groote strijd in Genève geweest: de practijk der kerkelijke tucht'.

16 'quia sine fructu illa non esse certum est'. IV, 1, 9 (V, p. 14, 18 sq.). Vgl. IV, 1, 10 (V, p. 14, 15sq.): 'Nam haec [verbi praedicatio] en [sacramentorum observatio] nusquam esse possunt quin fructificent, et Dei benedictione prosperentur'.

17 III, 11, 1 (IV, p. 182, 3 sq.); IV, 1, 1 (V, p. 1, 8).

18 III, 11, 1 (IV, p. 182, 4 sq.); III, 2, 8 (IV, p. 18, 9 sq.).

19 III, 2, 8 (IV, p. 18, 10 sq.): 'ille [Christus] vero non in iustitiam modo, peccatorum remissionem et pacem offeratur, sed in sanctificationem quoque'. III, 3, 5 (IV, p. 60, 2 sq.): 'sic poenitentia definiri poterit. Esse veram ad Deum vitae nostrae conversionem'. Voor 'renascentia' zie aant. 24. Vgl. De Groot, *Wedergeboorte*, blz. 183, 186.

20 III, 11, 6 (IV, p. 187, 20 sq.): 'sicut non potest discerpi Christus in partes, ita inseparabilia esse haec duo, quae simul et coniunctim in ip[s]o percipimus, iustitiam et sanctificationem'.

21 III, 16, 1 (IV, p. 248, 29 sq.): 'Non enim aut fidem somniamus bonis operibus vacuum, aut iustificationem quae sine iis constet'.

22 III, 3, 19 (IV, p. 76, 13 sq.). Vgl. Torrance, *l.c.*, p. 101: 'sanctification is the continual unfolding und maintaining of our justification'. Van Ruler, "Calvin, S. 86: 'Die Rechtfertigung ist das Mittel. Die Heiligung ist der Zweck'.

23 III, 3, 3 (IV, p. 57, 17): tot de hier bedoelde geleerden behoorde ook Melancthon. OS, IV, p. 57, 43 sq.

maar in de uitwerking die zij daarvan geven, zou hij op één punt beslist een correctie willen aanbrengen: onder de levendmaking moet niet zozeer worden verstaan wat zij eronder verstaan, nl. de blijdschap die ons hart ontvangt wanneer het na beroering en vrees weer tot rust is gebracht, maar veeleer *het zich toeleggen op een heilig en godvruchtig leven dat opkomt uit de wedergeboorte*²¹ De mens sterft aan zichzelf om voor God te gaan leven. Het nieuwe leven mag niet in het hart besloten blijven maar het moet gestalte aannemen in het leven van alle dag. Het moet zich van dat van de ongelovigen onderscheiden en in beginsel dóet het dat ook. 'Niets van Christus geleerd heeft hij, die in zijn leven in niets verschilt van de ongelovigen. Immers, het kennen van Christus kan niet van de doding van het vlees gescheiden worden'.²³

De prediking van de wet

De grote nadruk die Calvijn legde op de concrete levensheiliging — zowel op de mogelijkheid als de noodzakelijkheid ervan — noopte hem nog enige andere accenten te plaatsen.

Allereerst accenten op de *prediking van de wet*. In de prediking moet Gods barmhartigheid vooropstaan. Want het *fundament* van het geloof is de genadige belofte van God, dáârop rust het.²⁶ 'Het geloof houdt God wel voor waarachtig in alles, óók als Hij beveelt, verbiedt, belooft of dreigt; het aanvaardt ook wel gehoorzaam zijn bevelen, geeft acht op zijn geboden en let op zijn dreigingen, maar strikt genomen *begint* het geloof bij de belofte, *rust* het op de belofte en *eindigt* het in de belofte. Want het zoekt het leven in Gód en dat wordt niet gevonden in geboden of strafdreigingen, maar in de belofte der barmhartigheid die slechts uit genade is'.²⁷

Dit wil echter niet zeggen dat volgens Calvijn de prediking van de wet voor de gelovigen van geen of weinig betekenis meer zou zijn. In zijn inleiding op de behandeling van de dekalooq in de *Institutie* gaat hij — 'opdat de hele zaak beter uit de verf zal komen'²⁸ — in op het drievoudige 'officium' of de drievoudige 'usus legis': de 'usus paedagogicus' (of 'elencticus'), 'politicus' (of 'civilis') en 'normativus'.²⁹

Op de vele vragen met betrekking tot de 'triplex usus legis'³⁰ behoeft in dit

24 'sancte pieque vivendi studium . . . , quod oritur ex renascentia: quasi diceretur hominem sibi mori ut Deo vivere incipat'. III, 3, 3 (IV, p. 58, 4sqq.).

25 *Comm. in Ephes.*, OC, LI, c. 207 (Ef. 4 : 20).

26 'Fidei fundamentum facimus gratuitam promissionem, quod in ipsa proprie fides consistat'. III, 2, 29 (IV, p. 39, 1 sq.).

27 III, 2, 29 (IV, p. 39, 2 sqq.).

28 'quo tota res melius patefiat'. II, 7, 6 (III, p. 332, 3).

29 Al gebruikt Calvijn hier deze termini technici niet.

30 Voor een snelle oriëntatie: Brillenburg Wurth, s.v. *Wet*. I, *ChrEnc*, VI, blz. 601: 'Ze [de wet] is vooreerst van belang om tot ontdekking van zonde te leiden (usus

verband niet te worden ingegaan.³¹ Wij volstaan met enige opmerkingen die met het oog op ons onderwerp van belang zijn.

Luther kende slechts een '*duplex usus*':³² als '*primus usus*' de '*usus politicus*' en als '*secundus usus*' de '*usus paedagogicus*'. Melanchthon hield deze volgorde aan maar voegde aan het tweetal een '*tertius usus*' toe: de '*usus normativus*'. Calvijn nam van Melanchthon wel het drietal, maar niet de volgorde over: de beide eerste '*usus*' liet hij van plaats verwisselen, zulks, mogen wij wel aannemen, *welbewust*.³³

R. Hedtke heeft daarvoor een plausibele verklaring gegeven. Hij brengt de verwisseling in verband met Calvijns 'heilspädagogische' visie op de wet. 'Die heilspädagogische Zielsetzung des Gesetzes, auf Christus vorzubereiten und zu ihm hinzuführen, tritt im ersten und erst recht im dritten usus [naar Calvijns telling] stärker als im zweiten hervor; daher liegt bei diesen der Schwerpunkt. . . Die Voranstellung des usus elenchticus betont, dass das Gesetz in Gottes gnädigem Heilswillen seinen Ausgangspunkt hat, wie andererseits der tertius usus auf den scopus des Gesetzes, Christus, hinweist. So liegt der Anfang und das Ende des Gesetzes in Gottes Heilswillen beschlossen. Dagegen würde eine Voranstellung des usus politicus den 'gesetzlichen' Charakter des Gesetzes unterstreichen".³⁴

De wet moet worden gepredikt. In de eerste plaats om diegenen die al te zeer vervuld zijn van vertrouwen op eigen deugd of gerechtigheid en daarom niet geschikt zijn om de genade van Christus te ontvangen, van dat vertrouwen af te helpen, hen tot kennis van hun ellende en zo tot nederigheid te brengen, opdat zij op deze wijze voorbereid worden tot het verlangen naar wat zij al

paedagogicus) en te drijven tot Christus en zijn genade (Gal. 3 : 24). Ze heeft vervolgens betekenis voor de burgerlijke orde (*usus politicus*). Ze is echter ook regel des levens, norm voor het leven der dankbaarheid (*usus normativus*).'

31 Zie hiervoor Rothuizen, *Primus usus legis*, blz. 9–17. Overigens blijft de 'pointe' van Rothuizens studie: de '*usus politicus*' is de meest omvattende (in aansluiting aan A. Kuyper en Van Ruler) en straks op de nieuwe aarde de enig overgeblevene (*a.w.*, blz. 216 vv., 253 vv.) hier geheel buiten beschouwing. Terecht wordt door Rothuizen, *a.w.*, blz. 10, en Hedtke, *Erziehung durch die Kirche*, S. 21, 166, Anm. 21, opgemerkt, dat deze '*usus*' intussen bij alle hervormers de *minste* aandacht krijgt. Concentreert Rothuizen zijn aandacht op deze éne '*usus*', over de '*triplex usus*' handelt uitvoerig Weber, *Dogmatik*, II, S. 427–447.

32 Vgl. echter Rothuizen, *a.w.*, 10 vv. Toch blijft ook zijn conclusie 'dat er onvolgende reden bestaat van een tertius usus legis bij Luther te spreken' (blz. 13).

33 Weber, *Dogmatik*, II, S. 428: '*Calvin* ist der einzige, der diesem usus [de '*usus politicus*'] den *zweiten* Platz zuweist'. Weber wijst erop (das., Anm. 3), dat Calvijn dit reeds deed in de *Inst.* 1536. — Als hij het *gewild* had, had hij de volgorde in de latere edities kunnen veranderen.

34 Hedtke, *a.a.O.*, S. 23. Hedtke voegt hier nog aan toe: 'Diese Vermutung wird dadurch geschützt, dass Calvin bemüht ist, auch dem usus politicus eine Bedeutung für die (noch nicht) Gläubigen abzugewinnen'. Inderdaad doet Calvijn een poging daartoe: 'Indien Hij dus hen die Hij bestemd heeft zijn rijk te beërven, niet terstond wederbaart, bewaart Hij hen tot de tijd dat Hij hen komt opzoeken door de werken der wet onder de vrees, wel niet die onbaatzuchtige en heilige vrees die er bij zijn kinderen moet zijn, maar toch een vrees die nuttig is om hen tot de ware vroomheid naar de mate van hun begrip op te voeden'. II, 7, 11 (III, p. 337, 14 sqq.). Vgl. blz. 326, aant. 38; blz. 328 en aant. 52.

menen te bezitten (primus usus):³⁵ De wet moet vervolgens worden voorgehouden aan hen die zich alleen maar *gedwongen* bekommeren om recht en gerechtigheid, ten einde hen – doordat zij de vreselijke strafbepalingen in de wet horen – tenminste door de vrees voor straf in toom te houden (secundus usus).³⁶ Omdat de prediking van de wet ook deze doeleinden dient, wil Calvijn dat alle mensen naar de kerk gaan, ook zij aan wie het avondmaal is ontzegd. God kan er de harten aanraken!³⁷

Maar de '*tertius usus*' is voor Calvijn de voornaamste. Deze benadert immers het meest het eigenlijke doel van de wet;³⁸ het is de '*usus in renatis*', de toepassing van de wet in het leven van de *gelovigen*, van hen in wier hart de Geest van God reeds kracht en heerschappij heeft.

Maar – zo kan men vragen – is voor hen de wet nog wel nodig? Om twee redenen meent Calvijn van wel.³⁹ In de eerste plaats moeten de gelovigen de wil van de Heer elke dag beter leren kennen, net als de slaaf die zijn meester graag wil dienen, diens '*mores*' steeds nauwkeurig moet nagaan om er zich naar te voegen en bij aan te passen. En vervolgens hebben de gelovigen behalve deze '*doctrina*' ook altijd nog '*exhortatio*' nodig. Want hoe vurig zij ook naar de geest de gerechtigheid Gods najagen, zij worden altijd nog bezwaard door de traagheid van het vlees.⁴⁰ De wet is hun *welkom*. Ze is voor hen de *goede* wet Gods.⁴¹ Zij begrijpen dat David er lofliederen op zingen kon.⁴² Bij hen

35 II, 7, 11 (III, p. 337, 3 sqq.). Overigens zijn het de paragrafen 6–9 van II, 7, die opzettelijk en uitvoerig over de '*primus usus*' handelen.

36 II, 7, 10 (III, p. 335, 30 sqq.).

37 Vgl. aant. 38, tweede alinea.

38 II, 7, 12 (III, p. 337, 23 sqq.): '*Tertius usus, qui et praecepius est, et in proprium Legis finem propius spectat, erga fideles locum habet, quorum in cordibus iam viget ac regnat Dei Spiritus*'. Rothuizen, *a.w.*, blz. 14, aant. 48, geeft een opmerking van W. Elert door dat Calvijn de '*gleichen Attribute*' (*praecepius, propius*) gebruikt 'in offenkundiger Polemik gegen Luther'. Voor Luther is de '*usus paedagogicus*' de voornaamste.

Het lijkt mij geoorloofd uit de comparativus '*propius*' te concluderen dat de beide andere '*usus*' óók, zij het in mindere mate, 'in proprium Legis finem spectant'. Alle drie '*usus*' hebben een 'heilspedagogisch' karakter, óók de '*usus politicus*' (zie aant. 34). Vgl. Hedtke, *a.a.O.*, S. 24: 'In der dritten Wirkungsweise des Gesetzes kommt also das *Gefälle* zum Abschluss, das sich schon beim ersten und zweiten Gebrauch feststellen liess: das *Gefälle* auf die Bedeutung des Gesetzes für die *Gläubigen*, und das heisst zugleich, auf die Bedeutung für die *Kirche* hin.

39 Vgl. voor het verschil met Luther diens *Von den guten Werken*. *WA*, VI, S. 213: Er zijn mensen 'die keine gesetz dorffen, davon Paulus, i. Thi. i. sagt, Dem gerechten (das ist dem gleubigen) ist kein gesetz gelegt, ssondern solche thunn freywillig, was sie wissen und mugen . . .'

40 II, 7, 12 (III, p. 337, 29–338, 1 sqq.).

41 Weber, *a.a.O.*, II, S. 441 ff., interpreteert Calvijns opvatting van de '*usus tertius*' als de '*usus praecepius*' die 'in proprium Legis finem propius spectat' voortreffelijk als volgt: „Das gute Gebot Gottes . . . leitet uns an, als die *Freien* zu leben. Es ist nicht der Peiniger, der exaetor, der uns bedrängt, sondern es hat die Gestalt der Gewährung, des uns eingeräumten Dürfens, der Erlaubnis. Aber es ist in dieser seiner Gestalt ernsthaft *Gebot*. Ja, es wird überhaupt erst in *diesem* '*usus*' als das *gute* Gebot Gottes *erfahren* . . .

bereikt de wet weer haar eigenlijke doel, of anders gezegd: de wet brengt hèn dichter bij hun eigenlijke doel: een geheiligde levenswandel, waarin God wordt verheerlijkt en de naaste gediend,⁴³ beide inéén en beide in concreto!

Prekend over Deut. 24 : 10–13, waar o.a. de vermaning voorkomt, dat een schuldeiser zich niet te ruste mag leggen in het pand dat zijn schuldenaar hem moest afstaan – bedoeld zal wel zijn: diens als pand in ontvangst genomen mantel –, maar dat hij dit pand bij zonsondergang moet teruggeven, een vermaning, die afgesloten wordt met het woord: 'Zo zal het u tot gerechtigheid zijn voor God',⁴⁴ zegt Calvijn, dat dit een zeer behartigenswaardig woord is. Want wij zien hoe de mensen menen er zich van af te kunnen maken. Zij roven en plunderen en stichten daarna een kapel, laten er missen lezen enz., en dan denken zij, dat zij hun handen schoon gewassen hebben en geabsolveerd zijn. Maar God stelt daar tegenover dat 'dit alles voor Hem alleen maar vuilnis en drek is, en dat waar geen menslievendheid (humanité) is, ook geen gerechtigheid is. Als er geen medelijden is met de armen, als men die kwelt, tart, uitschudt, als er geen mededogen is, dan is alles wat men verder kan doen, in Gods ogen alleen maar een gruwel. Als men niet humaan is en dat niet toont door deernis te hebben met hen die gebrek hebben en door zulken te hulp te komen, verwerpt Hij dit alles'⁴⁵

Voor Calvijn zijn 'les bonnes oeuvres authentiques, celles qui témoignent d'une foi vivante . . . précisément' die werken, 'qui ont un caractère social et qui reflètent la compassion messianique du Seigneur lui-même pour le monde des déshérités'. Dit was voor hem óók de toetssteen om de werken die uit het geloof voortkomen te onderscheiden van die van het vlees.⁴⁶

'Doctrina' dus èn 'exhortatio'! Calvijn heeft ze beide verwerkt in zijn preken. Hij verkondigde de belofte der barmhartigheid – die allereerst –, maar óók de wet: voor zelfgenoegzamen, voor tot losbandigheid geneigden, doch óók voor de gelovigen voor wie de wet een soort evangelie geworden was⁴⁷ omdat hun harten bereid waren gemaakt tot gehoorzaamheid en zij aan het

Erst und nur da, wo Gott sein gutes Werk am Menschen angefangen hat, vermag das Gebot als die väterliche Weisung Gottes, als die *EVToXr|* Jesu – wie es bei Johannes regelmässig lautet – ins Werk zu treten".

42 Calvijn wijst II, 7, 12 (III, p. 338, 12 sqq.) op de 'insignia encomia' waarmee David de wet vereerde (celebraret): Ps. 19 en 119.

43 Vgl. *Cat. Gen.*, waar Calvijn in verband met de vraag: 'Quis humanae vitae praecipuus est finis', o.a. opmerkt dat een mens niets ergers kan overkomen dan 'Deo non vivere'; voorts de vragen en antwoorden Over het 'breve totius legis compendium': liefde tot God en tot de naaste. OS, II, p. 75, 3, 13 sq.; 110, 1 sqq.

44 'Que cela nous sera réputé à iustice devant Dieu'. OC, XXVIII, c. 182.

45 *Sermons sur Deut.*, P. IV, OC, XXVIII, c. 182 sq. (Deut. 24 : 10–13).

46 Biéler, *Calvin, prophète*, p. 17. Vgl. Biéler, *Pensée économique*, p. 218: 'Et toute la religion d'un homme n'a aucune valeur devant Dieu si elle ne se traduit pas en actes concrets dans sa vie matérielle. . .'

47 Vgl. Weber, *a.a.O.*, II, S. 428: 'Der tertius usus . . . geht darauf hinaus, dem Glaubenden eine ihm *eigene* Weise der Begegnung mit der lex zuzuschreiben und damit die lex über ihre Gegensätzlichkeit gegenüber dem Evangelium – oder über die Polarität – hinauszuhoben'.

gebod de belofte van genade verbonden wisten, die wat bitter is zoet maakt.⁴⁸

En Calvijn preekte het gebod van God *concreet*\ Hij hekelde sociale misstanden van onderscheiden aard,⁴⁹ legde uit dat de overheid de rentevoet op vijf procent gesteld had met het oog op de handel, maar dat men, als men van iemand in behoeftige omstandigheden voor geleend geld ook maar enige rente vroeg, voor God een dief en een woekeraar was.⁵⁰ Hij striemde de rijken die in tijden van schaarste de armen lieten verkommeren,⁵¹ waarschuwde tegen weelde, wees de overheid op haar roeping en kritiseerde haar als ze in gebreke bleef. Dit alles met 'heilspedagogische' bedoelingen: om sommigen deemoedig te maken, om anderen alvast te doen wennen aan het juk der gerechtigheid opdat dit hun straks, als de roeping van Godswege zou komen, niet al te vreemd zou zijn,⁵² en vooral om de gelovigen de weg te wijzen waarlangs de rechtvaardiging zich zou kunnen ontplooiën in heiliging en hen ook aan te sporen die weg te begaan.

De blijvende noodzaak van de tucht

De overtuiging dat Christus niemand rechtvaardigt die hij niet tegelijk heiligt en dat er geen heiliging is zonder werken die voortkomen uit onze gemeenschap met Hem,⁵³ deed Calvijn ook de kerkelijke tucht bijzonder hoog aanslaan. Het zijn beslist geen toevallige coïncidenties: Luther kent niet de 'tertius usus legis' en kan, zij het niet gemakkelijk, het desideratum van kerkelijke tucht laten vallen. Calvijn kén't de 'tertius usus' niet alleen maar beschouwt deze ook als de '*praecipuus* usus', de 'usus', die zich het meest richt op het eigenlijke doel van de wet: het leven naar Gods geboden, en hij kan met geen mogelijkheid de eis van kerkelijke tucht laten varen.

Calvijn had van de prediking hoge verwachtingen⁵⁴ en toch had Münter geen ongelijk toen hij opmerkte, 'das nach lutherischer Lehre der Wirkenskraft des Wortes hinsichtlich der Besserung des Lebens . . . mehr vertraut wird als auf reformierter Seite'.⁵⁵ Want wat kunnen wij volgens Calvijn verwachten, als

48 II, 7, 12 (III, p. 338, 20 sqq.).

49 Douma-Van der Vegt, *Gepredikte Woord*, I, blz. 28 vv.

50 *Sermons sur Deut.*, OC, XXVIII, P. IV, c. 121 (Deut. 23 : 18–20).

51 Vgl. Barrois, *Calvin und die Genfer*, S. 29.

52 'uteunque nondum animo domiti parum in praesentia promoveant, aliqua tamen ex parte ferendo iustitiae iugo assuefint: ne quum vocati fuerint, sint ad disciplinam ceu ad rem incognitam, rudes prorsus ac novitii'. II, 7, 10 (III, p. 336, 22 sqq.).

53 III, 16, 1 (IV, p. 249, 8, 19 sqq.): 'Nullum ergo Christus iustificat quem non simul sanctificet. . . . Ita liquet quam verum sit nos non sine operibus, neque tamen per opera iustificari: quoniam in Christi participatione, qua iustificamur, non minus sanctificatio continetur quam iustitia'.

54 Vgl. blz. 71.

55 Münter, *a.a.O.*, S. 37. Blijkens Münters verwijzingen kan men in plaats van 'nach lutherischer Lehre' ook 'nach Luthers Lehre' en in plaats van 'auf reformierter Seite' ook 'auf der Seite Calvins' lezen.

er bij de prediking van de 'doctrina' geen bijzondere vermaningen, bestraffingen en dergelijke hulpmiddelen bijkomen? Dat ieder doet waar hij zin in heeft en dat de kerk volledig uiteenvalt! Wanneer zulke hulpmiddelen de 'doctrina' niet stutten, blijft deze 'otiosa', zonder uitwerking.⁵⁸ Zal ze macht en gezag hebben, dan is het nodig dat de dienaar niet slechts voor allen tegelijk (omnibus simul) uiteenzet wat men aan Christus verschuldigd is, maar ook dat hij het recht en de mogelijkheid (ius et rationem)⁵⁷ heeft om van hen van wie hij merkt dat zij te weinig of te traag aan de 'doctrina' gehoorzamen, dat ook te eisend

Nogmaals: Calvijn weet dat de Schrift aan de prediking geweldige dingen toekent. 'God geeft ons het geloof, maar Hij doet dit door het instrument van het evangelie; Paulus wijst ons daarop: het geloof is uit het horen (Rom. 10 : 17). Bij God berust ook de macht om zalig te maken, maar volgens het getuigenis van diezelfde Paulus komt Hij met die macht voor de dag en ontplooit Hij ze in de prediking van het evangelie'.⁵⁹ Maar Calvijn kan zich over de prediking ook minder hooggestemd uitlaten. Zo verklaart hij in een preek over 1 Tim. 5 :1-2: 'Wij moeten er ook telkens op letten dat het niet voldoende is dat iemand die herder is in de kerk van God, preekt en het Woord in de wind spreekt;⁶⁰ daar moeten persoonlijke vermaningen bij komen. En ziedaar waarin velen zich vergissen: zij schijnen te denken dat de orde van de kerk er alleen maar voor gemaakt is, dat men een uur op de zondag of op nog een paar andere dagen, in het kerkgebouw aanwezig is, en dat daar dan een man spreekt die, als hij van de kansel is afgedaald om zo te zeggen verder zijn mond moet houden.'⁶¹

Merkwaardig: voor Calvijn, 'le théologien par excellence de la Parole de Dieu', is het getuigenis dat uit het Woord voortvloeit nog slechts 'un témoignage embryonnaire' wanneer het beperkt blijft tot de prediking.⁶² De kerk moet met het Woord méér doen. 'Sie soll bewusst über den sonntäglichen und werktäglichen Gottesdienst in den Alltag, in das private und bürgerliche Leben der Gemeindeglieder hineingreifen'. Dat is nodig omdat de 'doctrina' 'eine Lebens- und nicht eine Zungenlehre' wil zijn,⁶³ dat is zelfs 'senilis omnibus necessarium' gezien de gesteldheid van het menselijk hart en de onkunde en vleselijke traagheid ook bij de gelovigen.⁶⁴ De kerkelijke tucht ressorteert onder

56 IV, 12, 1 (V, p. 212, 27 sqq.).

57 Weber vertaalt 'rationem' hier met 'geordnete Möglichkeit'.

58 IV, 12, 2 (V, p. 213, 21 sqq.).

59 IV, 1, 5 (V, p. 8, 17 sqq.). Vgl. ook IV, 3, 1.3 (V, p. 42; 44).

60 'et qu'il iette la parole en l'air: . . .'

61 *Sermons sur 1 Tim., OC, LIII*, c. 442 sq. (1 Tim. 5 : 1–2).

62 Biéler, *Calvin, prophete*, p. 15.

63 Hedtke, *a.a.O.*, S. 121.

64 IV, 3, 8 (V, p. 50, 29 sq.). De 'resten van het vlees': 'tarditas', 'pigritia', 'lascivia', 'ferocia', 'imbecillitas' en 'infirmitas' blijven steeds werkzaam. 'Deshalb reicht die nuda doctrina allein nicht aus . . .' Hedtke, *a.a.O.*, S. 129.

het 'Erziehungsamt'⁶⁵ van de kerk, of, om Calvijns eigen woorden te gebruiken: ze behoort tot de *moederlijke* taak van de kerk, die immers niet alleen daarin bestaat dat zij ons in haar schoot ontvangt, baart en voedt aan haar borsten, maar ook hierin dat zij ons onder haar hoede en leiding⁶⁶ neemt en houdt, want deze taak eindigt pas als wij het sterflijke vlees zullen hebben afgelegd en aan de engelen gelijk zullen zijn.⁶⁷

De kerk kan die taak onmogelijk overlaten of overdoen aan de staat, zoals de wittenbergse, zuidwest-duitse en (andere) Zwitserse hervormers dit – al dan niet contre-coeur – geheel of ten dele hadden gedaan. Het gaat er immers om de zondaar tot '*poenitentia*' te brengen en de *heiliging* bij hem te bevorderen. Welnu, dat kan de *overheid* met de haar ten dienste staande middelen, dwangmiddelen als dit zijn, niet; dat kan alleen de *kerk* met het enige haar ter beschikking staande middel: het Woord Gods.⁶⁸

Tegen deze achtergrond wordt het begrijpelijk dat in Genève de ouderlingen zuiver kerkelijke ambtsdragers werden⁶⁹ en dat het 'consistoire' er een zuiver kerkelijk college werd: er moest immers *kerkelijke* tucht worden geoefend. Van hieruit wordt ook duidelijk dat Calvijns *pastor* een pastor werd van een *eigen type*, het type dat wij hem al hoorden aanduiden in zijn preek over 1 Tim. 5 : 1-2: de pastor die niet alleen preekt maar ook tucht oefent. Iemand die alleen maar preekt is voor Calvijn geen herder, doch alleen maar een predikheer.⁷⁰ Kenmerkend voor *Luther* is een uitspraak als deze: „De duivel noemt men een duizendkunstenaar, hoe moet men dan niet Gods Woord noemen dat een dergelijke duizendkunstenaar met al zijn kunststukken en macht verjaagt en teniet doet? Dat moet dan wel meer dan een honderdduizendkunstenaar zijn. En zouden wij een dergelijke macht, een dergelijk nut, een dergelijke kracht en een dergelijke vrucht lichtvaardig verachten, speciaal wij die 'Pfarrer' en predikers willen zijn?”⁷¹ Voor *Luther* was de reformatie aanwezig, voor het minst ingeluid, wanneer ergens evangelisch *gepreekt* werd. Voor *Calvijn* niet.

65 De term treft men al aan bij Muller, s.v. *Kirchenzucht in der reformierter Kirche*, RE, X, S. 487, 47. In dit wijde kader plaatst ook Hedtke, *a.a.O.*, de tucht bij Calvijn.

66 'sub custodia et gubernatione'.

67 IV, 1, 4 (V, p. 7, 5 sqq.).

68 Vgl. IV, 11, 3 (V, p. 199, 7 sqq.).

69 Ondanks het feit dat zij tevens lid waren van één of meer van de stedelijke raden. Vgl. blz. 173, 199.

70 *Calvijn aan Bullinger*, 21 febr. 1538, *Herminjard*, IV, p. 368: 'Quemadmodum enim fertur confusanea haec administratio [Calvijn doelt hier op het ontbreken van een parochie-indeling], vulgus hominum concionatores nos magis agnoscit quam pastores'.

In zijn voorrede op de latijnse editie (1538) van de Cat. 1537 schrijft Calvijn: 'Utcunque enim aestiment alii, nos certe functionem nostram adeo exiguis finibus terminatam non putamus, ut concione habita, ceu persoluto penso, conquiescere liceat'. OS, I, p. 428. Vgl. Jonker, *Volkskerk of belydende gemeente?*, blz. 211: 'Calvyn was nie maar tevrede om vir die mense te preek en dan te kyk wat daarvan word nie'.

71 Voorrede '*Grosser Katechismus*' (1529), *Bekentnissschriften* (evang.-luth.), S. 550. Vgl. Münter, *a.a.O.*, S. 36.

Er wérd evangelisch gepreekt toen hij in 1536 in Genève aankwam, maar dat was dan ook alles, zei hij op zijn sterfbed, verder zocht men er nog de afgoden en offerde daarvoor: 'il n'y avoit aucune reformation'⁷² Reformatie is voor Calvijn reformatie van de kerk, maar ook van het léven. Van reformatie zou in Genève pas kunnen worden gesproken als overheid en onderdanen de afgoden zouden hebben vaarwel gezegd en waren gaan leven in overeenstemming met het gepredikte evangelie. Dat zou niet kunnen zonder kerkelijke tucht. Vandaar dat Calvijn zich terstond na zijn aankomst daarvoor ging inzetten.

Leven en samenleving

In het voorafgaande viel het accent vooral op de levensheiliging van de afzonderlijke gelovigen. Het zou echter een misvatting zijn te menen dat Calvijn met zijn streven naar herstel van de kerkelijke tucht alleen persoonlijke heiliging zou hebben bedoeld. Hij had er óók de heiliging van de *gemeenschap* mee op het oog.⁷³ Allereerst van de gemeenschap der gelovigen.

De gelovige staat nooit op zichzelf; dat bewijst reeds de *oorsprong* van zijn geloof. Dit geloof, maar ook de rechtvaardiging en de heiliging, zijn zonder de kerk eenvoudig onbestaanbaar; het zijn alle vruchten van de prediking die in haar midden is gehoord. Op haar beurt zijn die vruchten of gaven óók weer kerkvormend en kerkopbouwend. Want de gelovigen zijn verenigd met Christus, hun Hoofd, maar dat is een vereniging die onbestaanbaar is zonder de vereniging van alle lidmaten met elkaar. Zij groeien samen tot één lichaam, leven met elkaar in één geloof, één hoop, één liefde en in dezelfde Geest van God.⁷⁴ Zij vormen samen de gemeenschap der heiligen. Want 'de heiligen worden tot de gemeenschap met Christus verzameld naar déze orde (hac lege), dat zij alle weldaden die God hun verleent, over en weer aan elkaar meedelen'.⁷⁵ De Schrift vergelijkt deze weldaden of gaven met de vermogens van de verschillende leden van het menselijk lichaam. 'Geen enkel lid bezit zijn vermogen voor zichzelf of gebruikt het ten eigen bate, maar elk lid brengt dat vermogen over op het andere. Het trekt daaruit geen enkel nut dan wat voortkomt uit het gemeenschappelijk nut van het hele lichaam. De vrome moet dus al wat hij vermag, aanwenden ten bate van de broeders. Voor zichzelf zorgt hij alléén, als zijn hart is gericht op de gemeenschappelijke opbouw van de kerk'.⁷⁶ Van wasdom van het lid kan geen sprake zijn, als er geen wasdom van het lichaam aan beantwoordt. Want wat heeft een been eraan dat het enorm dik wordt, of een arm dat hij bijzonder lang wordt? Ze worden

72 *iDiscours d'adieu aux ministres*, OS, II, p. 401.

73 Vgl. Wendel, I.e., p. 228 s.: 'A la sanctification individuelle correspond, sur le plan de l'Eglise, la sanctification collective'.

74 IV, 1, 2 (V, p. 4, 8 sqq.).

75 IV, 1, 3 (V, p. 5, 5 sqq.).

76 III, 7, 5 (IV, p. 155, 27 sqq.—156, 11).

alleen maar bezwaard door een hinderlijke uitwas.⁷⁷ Alleen als ieder zijn gaven ten algemenen nutte aanwendt, komt het lichaam als geheel niets noodzakelijks tekort.⁷⁸

De gaven waarmee de leden elkaar tot opbouw van het geheel moeten dienen, zijn niet alleen 'geestelijk' van aard maar ook heel gewoon 'materieel'. Dit is weinig verwonderlijk, het volgt immers uit de beklemtoning van de 'tertius usus legis'.⁷⁹ Wij vernamen reeds hoe Calvijn wees op de noodzaak om de *armen* te helpen. Herhaaldelijk wijst hij ook op de bijzondere liefde die men aan vreemdelingen verschuldigd is,⁸⁰ — er waren er veel in Genève. Er zou nog veel meer van deze aard zijn te noemen. In deze wereld is de kerk niet alleen het instituut dat het Woord verkondigt en de sacramenten bedient, maar ook — en *dientengevolge!* — 'une société nouvelle, une communauté au sein de laquelle les relations humaines originales sont restaurées par Jésus-Christ'.⁸¹ In beide bestaanswijzen gaat er van haar vernieuwende invloed uit in deze wereld.⁸² De kerk is 'le foyer actif de la restauration de l'humanité, son renouvellement se répercute dans le monde entier et se communique finalement à la société tout entière'.⁸³

77 *Comm, in Ephes., OC, LI, c. 203* (Ef. 4 : 16): 'Significat nullum esse utile augmentum nisi quod universo corpori respondeat. Fallitur ergo si quis seorsum crescere appetit. Quid enim vel cruri, vel brachio profuerit, si enormi copia abundet, si longius extendatur, nisi quod gravabitur noxio tumore?'

78 IV, 8, 12 (V, p. 144, 27 — 145, 1 sq.).

79 Aldus ook Hedtke, *a.a.O.*, S. 121: 'Hier werden Konsequenzen von Calvins Auffassung deutlich, dass der tertius usus Legis eine Regel für die rechte Lebensführung ist, dass die doctrina eine Lebens- und nicht eine Zungenlehre und dass die Kirche nicht nur eine Glaubensgemeinschaft, sondern damit und darin zugleich eine Lebensgemeinschaft ist'.

Met betrekking tot de uitspraak van Niesei, *Theologie Calvins*, S. 198: 'Die Kirchengenossenschaft ist also nicht dazu da, um die Sittlichkeit in der Kirche zu fördern . . .', merkt Hedtke, *a.a.O.*, S. 209, Anm. 31, terecht op, dat dit 'überspitzt' is gezegd. 'Genauer müsste es heissen: Die Kirchengenossenschaft ist zwar nicht in erster Linie, aber auch dazu da, um die Sittlichkeit in der Kirche zu fördern — warum sollte sie das nicht!' Herhaaldelijk spreekt Calvijn van de wet als de 'bene vivendi regula'. Vgl. IV, 10, 7 (V, p. 169, 19 sq.): 'Quod ad perfectam bene vivendi regulam pertinebat, id totum . . . complexus est Dominus Lege sua . . .' Hedtke noemt *a.a.O.*, S. 166, Anm. 44, 45, nog meer plaatsen.

80 Biéler, *Pensee économique*, p. 254, die er tevens op wijst dat de vreemdeling voor Calvijn 'valeur de signe' had in de kerk, 'paree qu'il atteste l'universalité de l'amour de Dieu, la suppression de toute discrimination dans le rencontre du prochain'. Tegen de achtergrond van deze visie wordt nog begrijpelijker dat de predikanten en de kerkeraad van Genève steeds voor de immigranten opkwamen.

81 Biéler, *I.e.*, p. 252.

82 Ook doordat God de koninklijke scepter van zijn Woord over steeds meer mensen uitstrekt en zich uit alle streken der wereld kerken verzamelt, deze in aantal doet toenemen en met zijn gaven verrijkt. III, 20, 42 (IV, p. 352, 19 — 353, 1 sqq.).

83 Biéler, *I.e.*, m.p. Vgl. Adams, *Theokratie*, S. 255: 'Er [Calvin] erwartete die Erneuerung der Gesellschaft, aber er erwartete sie als Ergebnis einer Erneuerung der Kirche. Die Kirche sollte unter den Menschen eine neue Gesellschaft begründen, eine

Het karakteristieke van Calvijns denken en streven met betrekking tot de kerkelijke tucht heeft mede daarin bestaan dat hij er deze *versterking en bloei van de kerk als gemeenschap* mee beoogde. Niet minder dan twee van de drie bekende doeleinden hadden rechtstreeks daarop betrekking: de tucht is nodig omdat de gemeente niet de indruk van een eedgenootschap van boze en misdadige mensen mag wekken en ook omdat de goeden in haar midden niet door de slechten mogen worden bedorven. Zeker, ook op deze punten kan aan Calvijns geen oorspronkelijkheid worden toegekend: dezelfde doeleinden vinden wij reeds eerder bij andere hervormers vermeld.⁸⁴ Maar niemand heeft er *in de praktijk* zoveel ernst mee gemaakt als hij. Wat hem dreef bij zijn rusteloos streven naar herstel van de kerkelijke tucht en hem, toen dit streven met succes was bekroond, in de uitoefening daarvan trouw deed volharden? Niet in de laatste plaats het heimwee naar een kerk die gelijk zou zijn aan een lichaam waarin elk lid zijn eigen plaats zou innemen en tegelijk alle leden hecht met elkaar verbonden zouden zijn!⁸⁵

Calvijns en de dopers

Tegen de denkbeelden van de dopers ten aanzien van de kerkelijke tucht heeft Calvijns ernstige bezwaren gekeerd. Wat daaromtrent eerder werd opgemerkt,⁸⁶ behoeft hier niet te worden herhaald. Wel willen wij nog een vraag onder ogen zien die ons door de voorafgaande uiteenzetting als het ware werd ingegeven. Deze vraag: is er met betrekking tot het doperse standpunt ten aanzien van de kerkelijke tucht bij Calvijns behalve van kritiek en afwijzing toch óók niet van een zekere 'Bejahung' sprake geweest? Zoals bekend heeft Troeltsch die vraag bevestigend beantwoord. Volgens hem 'treten im Calvinismus — en hij bedoelt hiermee in dit verband het *oorspronkelijke* calvinisme van Calvijns — eine Reihe von wichtigen Zügen hervor, die seinem Gemeinde-Gesellschaft, in deren Mitte die ursprünglichen Beziehungen der Menschen zueinander wiederhergestellt sein sollen'.

Comm. in Philipp., OC, LII, c. 29 (Filipp. 2 : 10): 'Respondeo, ita regnum Christi habere, ut crescat in dies, ac in melius provehatur: perfectionem vero nondum constare, neque constaturam ante ultimum diem iudicii. Ita utrumque verum est, et Christo nunc subiecta esse omnia: et hanc tamen subiectionem non fore plenam ante diem resurrectionis: quia tunc perficietur quod nunc inchoatum est duntaxat'.

⁸⁴ Bv. bij Oecolampadius. Vgl. het eerste deel (over de 'necessitas excommunicationis') van diens 'oratio de reducenda excommunicatione'. Staehelin, *Lebenswerk Oecolampadius*, S. 507 f. Bij Bucer: Anrieh, *a.a.O.*, S. 19; Bellardi, *Geschichte der 'Christlichen Gemeinschaft'*, S. 14 f. Niet ten onrechte heeft Lang, *Evangelienkommentar Butzers*, S. 185 f., opgemerkt, dat door Bucer noodzaak, taak en doel van de kerkelijke tucht op zulk een wijze werden aangegeven, dat Calvijns daaraan later 'nicht allzuviel Neues' behoefde toe te voegen.

⁸⁵ De 'doctrina' is de ziel van de kerk, de 'disciplina' dient haar 'pro nervis . . . : qua fit ut membra corporis, suo quodque loco inter se cohaereant'. IV, 12, 1 (V, p. 212, 24 sqq.).

⁸⁶ Vgl. blz. 124, 127.

ideal mit dem täuferischen gemeinsam sind'. Hij noemt 'vor allem die Einrichtung des Bannes und die Auffassung des Abendmahls als der Vereinigung würdiger und gläubiger Christen, von der die Ungläubigen fernzuhalten sind'.⁸⁷

Dat Calvijn een soort dopers ideaal zou hebben nagestreefd, was trouwens al veel eerder beweerd: reeds in 1537 door zijn eigen stadgenoten, naar aanleiding van de wijze waarop hij met de kerk van Genève een nieuw begin wilde maken.⁸⁸

Wat is hiervan waar? O.i. moet het antwoord op de vraag of er in Calvijns wijze van benadering van het vraagstuk van de kerkelijke tucht iets van 'Bejahung' van het doperse ideaal te bespeuren valt, *bevestigend* luiden. Calvijn heeft er bv. alle begrip voor dat de dopers zich ergeren wanneer zij zien dat bij degenen aan wie het evangelie verkondigd wordt, aan de 'doctrina' van het evangelie geen 'vitae fructus' beantwoordt. Dat is, zo schrijft hij, een 'zeer gerechtvaardigde ergernis en één waartoe wij in deze allerongelukkigste eeuw maar al te veel aanleiding geven'. En daartegen niets te doen is 'vervloekte slaphed' die niet te verontschuldigen is en die de Heer niet ongestraft zal laten.⁸⁹ Calvijn was het ook met de dopers geheel eens dat de tucht zuiver kerkelijk moest zijn en dat de overheid zich er volledig buiten moest houden. Voorts bestond er een zekere gelijkheid van gevoelen met betrekking tot de rechtvaardiging, die zich hier en nu kon manifesteren in een leven naar Gods geboden mits de leer ondersteund werd door de tucht.⁹⁰

Een zekere mate van overeenstemming was er ook tussen het 'Gemeindeideaal' van Calvijn en dat van de dopers: zowel hij als zij oordeelden dat de kerk een gemeenschap moest zijn van *bewuste belijders* die zich *vrijwillig* aan de tucht onderwierpen. Wernle had geen ongelijk toen hij het bezweren van de belijdenis door de Raad en de inwoners van Genève in 1537 een kopie noemde van een maatregel al enige jaren eerder in Bazel genomen; ook is het waar dat het catechismus-examen van de jongeren vóór hun eerste avondmaalsviering in sommige gebieden in Duitsland vroeger in zwang kwam dan in Genève. Maar als Calvijn zulke maatregelen of gebruiken overneemt, krijgen ze er als het ware een dimensie

87 Troeltsch, *Soziallehren*, S. 628 f. Troeltsch onderscheidt 'drei Haupttypen der soziologischen Selbstgestaltung der christlichen Idee: die Kirche, die Sekte und die Mystik' (S. 967). Bij Calvijn zou 'die Annäherung an den Sektentypus mit Händen zu greifen' zijn (S. 627).

88 Calvijn deelt dit mee in zijn voorrede op de latijnse uitgave (1538) van de *Cat.* 1537: men beweerde openlijk dat het zijn bedoeling was het volk ertoe te brengen onder ede te beloven de wet van God volkomen te onderhouden. Terwijl in de te bezweren belijdenis zélf stond 'observationem divinae legis impossibile esse!' *OS*, I, p. 430.

89 *IV*, 1, 13 (*V*, p. 17, 12 sqq.): 'Iustissima quidem est offensio, et cui plus satis occasionis hoe miserrimo seculo praebemus; nee excusare licet maledictam nostram ignaviam, quam Dominus impunitam non sinet'.

90 Een zekere gelijkheid van gevoelen, want over de vraag tot welke hoogte dit mogelijk was, liepen de gedachten, gelijk bekend, uiteen.

bij. In Genève bedoelde de bezwering van de belijdenis — evenals in Bazel — de godsdienstige eenheid van de stad tot uitdrukking te brengen, maar — anders dan in Bazel — *bovendien* de grenzen af te bakenen van de gemeenschap waarbinnen de kerk op kerkelijke wijze tucht zou kunnen uitoefenen: de leden verklaarden *vrijwillig* tot die gemeenschap te willen behoren en *vrijwillig* zich ook aan haar tucht te zullen onderwerpen.⁹¹ En had de belijdenis van de kinderen in de lutherse landen 'ganz ausgesprochen' ten doel hun geschiktheid voor deelneming aan het avondmaal vast te stellen, bij Calvijn betekende ze tevens 'die Einordnung der jungen Gemeindeglieder in die kirchenzuchtlich verfasste Gemeinde'.⁹² Calvijn is géén doper geweest, maar een zekere 'Geistesverwandtschaft'⁹³ met hen bezat hij wel. Ook hij had, evenals zij, weet van de 'Heiligkeit der profanen Dinge'. Dit is een woord van A. A. van Ruler, die heel de verhouding van Calvijn tot de dopers kort en treffend zó onder woorden brengt: bij hem zijn 'immer die Täufer in der Nähe. Calvinismus ist kein Täuferum. Aber das Feuer der Vision brennt'.⁹⁴ De kerkelijke tucht moet helpen dit visioen méér tot werkelijkheid te maken.

Tot het karakteristieke van Calvijns streven met betrekking tot de kerkelijke tucht behoort óók deze eigenaardige houding tegenover de idealen van de dopers. Het was een houding die duidelijk afweek van die van de meeste andere hervormers.⁹⁵ Men kan ze *ambivalent* noemen.

S. van der Linde duidde het eigenaardige van Calvijns verhouding tot de dopers eens aldus aan, 'dat zowel Luther als Zwingli alleen maar afwijzend tegenover de Dopers gestaan hebben . . . , terwijl Calvijn bij alle grote en diepe bezwaren die hij tegen de Dopers heeft toch niet heeft gearzeld, te erkennen wat zij aan bijbelse motieven — al te vaak als onbetaalde rekeningen van de Kerk — naar voren brachten, vooral de kerkelijke tucht in verband met de verhouding van rechtvaardiging en heiliging'.⁹⁸

91 Daarmee is niet in strijd maar juist in overeenstemming wat Kupisch opmerkt: 'Vielmehr kam es ihm [Calvijn] darauf an, eine Gemeinde *mündiger Christen* zu gewinnen'. Kupisch, *Calvin*, S. 121.

92 Nagel, *a.a.O.*, S. 11 f. Vgl. Holl, *Luther und Calvin*, S. 80: 'Auch den Eintritt in die Kirche macht Calvin zum Stolz, zur persönlichen Entscheidung. In dem Sinn gestaltet er die Konfirmation aus. Überall stellt er den Menschen vor ein Entweder-Oder. Er hetzt nicht, drängt nicht zur Überstürzung, warnt eher davor, aber es klingt doch durch alles hindurch: der Mann, der Christ muss wissen, was er will'.

93 De uitdrukking komt voor bij Wernle, *Calvin*, S. 360: 'Calvin lässt seine Geistesverwandtschaft mit ihnen durchblicken: auch sein Ideal wäre eine strenge Kirchengucht. . .'

94 Van Ruler, *a.a.O.*, S. 92. Van Ruler spreekt van calvinisme. Het verband toont echter aan dat hij tegen de vervanging van calvinisme door Calvijn *hier* geen enkel bezwaar zou maken.

95 Vooral van die uit Wittenberg en Zürich. De houding van Oecolampadius en Bucer daarentegen vertoont trekken van overeenkomst met die van Calvijn. Vgl. aant. 96.

96 Van der Linde, *Nadere reformatie*, blz. 14. Vgl. Neff, s.v. *Gemeindegucht*, *MennL*, II, S. 64: 'Wir gehen kaum fehl, wenn wir behaupten, dass Calvin in seiner Stellung zur Gemeindegucht durch die Täufer beeinflusst ist'.

In de zestiende eeuw stond men in zuidwest-Duitsland en Zwitserland, als men een

Wij citeren dit woord niet alleen omdat wij er onze eigen opvatting in bevestigd vinden, maar ook omdat het ons nog eens herinnert aan de 'grote en diepe bezwaren' die Calvijn tegen de dopers had; wij zouden die bijna vergeten zijn! Anders dan zij hield hij vast aan de continuïteit van de kerk door alle eeuwen heen⁹⁷ en weigerde hij de volkskerk als een stuk 'wereld' af te schrijven. Hij zocht naar een 'via media': 'die Volkskirche sollte in einem unaufhörlichen Prozess eine Bekenntniskirche aus sich herausbilden'.⁹⁸ Calvijn was ook bijzonder ernstig bezwaard over de doperse separatie-zucht en de dwaling die daarachter schuilging: de 'valse waan van volkomen heiligheid'.⁹⁹ Die is in dit leven niet te bereiken, ook niet met behulp van de

ander standpunt innaam dan het zwingliaanse, spoedig onder de verdenking van het doperse te huldigen. Zo zeiden de predikanten op een disputatie met de dopers, in 1538 te Bern gehouden, dat in Bazel Oecolampadius destijds ook getracht had de ban 'uf dise wysz' — nl. de doperse — in te voeren; hij had daarbij van hun zijde niet veel 'unglimpfss' ondervonden, maar 'denselben nit könnnden noch mogen für sich trybenn, sunder müssen abstan zu verhütten ufrur'. *Briefe und Akten* (Oekolampad), II, S. 605, Anm. 3.

⁹⁷ Vgl. Torrance, *I.e.*, 97 (ff.): 'Against the Anabaptists he fought for a doctrine of the continuity of the Church . . .'

⁹⁸ Kupisch, *a.a.O.*, das. Vgl. Holl, *Calvin*, S. 268. Ook blz. 149.

⁹⁹ IV, 1, 13 (V, p. 17, 2 sq.): 'falsa absolutae sanctimoniae persuasio'. In dit verband stelt Calvijn de dopers op één lijn met de katharen en donatisten. Vgl. IV, 12, 12 (V, p. 223, 6 sqq.): *Brieve Instruction contre les anabaptistes*, OC, VII, c. 76.

Volgens Calvijn is de 'sanctitas' van de kerk 'nondum peracta'. 'Sic ergo sancta est Ecclesia ut quotidie proficiat, nondum perfecta sit: quotidie procedat, nondum pervenerit ad sanctitatis metam'. IV, I, 17 (V, p. 21, 14 sqq.). Uitspraken als deze maken het verdedigbaar bij Calvijn van *relatief* perfectionisme te spreken, zoals Troeltsch, *a.a.O.*, S. 631, heeft gedaan, mits men er niet, als hij, een verre gaande identificatie van Calvijn met de dopers mee bedoelt. Vgl. zijn opmerking dat aan Calvijns *relatief* perfectionisme 'nur bei den Täufern etwas Aehnliches entspricht'. Bohatec, *a.a.O.*, S. 303, stelde hier terecht tegenover: 'Calvin entwickelt und erläutert seinen relativen Perfektionismus an dem *Gegensatz* des absoluten der Anabaptisten. . .' Vgl. Hedtke, *a.a.O.*, S. 129: 'So ist die Kirchenzucht nicht ein *Instrument*, die vollkommene Kirche herzustellen — dieser Gedanke liegt Calvin ganz und gar fern . . .'

Nog een ander belangrijk verschilpunt moge hier worden genoemd: de beschouwing van de overheid. Stellig had Calvijn de dopers op het oog, toen hij sprak van 'amentes et barbari homines' die 'ordinem hunc divinitus sancitum furiose evertere conantur'. IV, 20, 1 (V, p. 471, 21 sq.).

Op de vraag in hoeverre Calvijn een onjuiste voorstelling van de dopers heeft gehad — wat vaak is beweerd, onlangs nog door Ganoczy, *Ecclesia ministrans*, S. 24, 26 — kan hier niet diep worden ingegaan. Wij veroorloven ons slechts enkele opmerkingen naar aanleiding van de o.i. zeer onbillijke uitspraak van Littell, *Anabaptist view*, p. 147: 'Among widely read authors, probably none understood less about them'. Wanneer Littell daarvoor aanvoert dat Calvijn zich in zijn *Brieve Instruction contre les anabaptistes* richtte tegen de artikelen van Schleithem en later, 'when he attacked the free-thinking spirituals at Geneva he believed he was dealing with the same movement', merken wij hierbij op: a. De *Brieve Instruction* is zeer zakelijk van opzet: elk van de schleitheimer artikelen wordt in extenso geciteerd waarop een 'Refutation' volgt; in de refutatie van artikel twee (over de excommunicatie) wordt het doperse gevoelen ongetwijfeld weersproken maar niet mistekend. b. Volgens Pétremand, *Les débuts ä Neuchâtel* (B), p. 538, wist Calvijn althans in de *Brieve Instruction* wel degelijk te onderscheiden 'entre les anabaptistes qui, dans leur folie, reconnaissent pourtant l'autorité de la Bible, et les libertins spirituels qui ne suivent que leur sens propre, faisant du mal le bien'.

kerkelijke tucht.¹⁰⁰ Een dergelijk perfectionisme is in strijd met wat de Schrift ons leert over de weg van de gemeente. Dat is dezelfde weg als die Israël ging na zijn bevrijding uit Egypte. Zeker, wij zijn verlost, maar wij mogen niet overmoedig zijn en ons beroemen alsof onze diensttijd reeds ten einde zou zijn en de tocht al volbracht, terwijl wij nog maar nauwelijks de gevangenis hebben verlaten. Zulk ijdel gejubel en vertrouwen is Israël duur te staan gekomen, óns ten voorbeeld!¹⁰¹ Wel staat onze moeilijke tocht onder het voorteken van de komende heerlijkheid,¹⁰² zodat het geloof verbonden mag zijn met de hoop en het dragen van het kruis met de overdenking van het leven der toekomst.¹⁰³

Het voorgaande overziende kan het karakteristieke van Calvijns streven naar herstel van de kerkelijke tucht als volgt beknopt onder woorden worden gebracht.

Sterker¹⁰⁴ dan enige andere hervormer is Calvijns ervan overtuigd geweest

c. Het onderscheiden tussen de diverse dissidente groepen was niet eenvoudig; ze vermengden zich telkens met elkaar. Zo vinden juist de schleitheimer artikelen hun 'unmittelbare Veranlassung in den libertinistischen Ausschreitungen ehemaliger Täufer in St. Gallen und Appenzell'. Fast, *Der linke Flügel*, S. 59- Vgl. Yoder, *Täuferium und Reformation*, S. 97, die als 'Hauptzweck' van de in Schieitheim gehouden vergadering en van de door haar geproduceerde artikelen noemt: 'die Bekämpfung des Libertinismus'.

100 Vgl. de opmerking van Schellong, *Synopt. Evangelien*, S. 319, 'dass Calvin mit dem Bestreben nach Kirchenzucht das Wissen um die bleibende Unvollkommenheit der Kirche verbindet'. Meermalen wijst Calvijns op de gelijkenis van het onkruid onder de tarwe (Matth. 13 : 24 vv.) om er op te wijzen dat Christus de gemeente 'immer noch unter vielen Fehlern leiden' laat: 'nicht nur durch die Unvollkommenheit der Heiligung der einzelnen, sondern auch dadurch, dass sich Heuchler und Unredliche in die Gemeinde einschleichen . . . '.

101 *Comm. in Cor. I, OC, XLIX*, c. 451 (1 Kor. 10 : 1-5). Vgl. Torrance, *Le.*, p. 91 f.

102 „Allen die de Heer heeft aangenomen en de gemeenschap der zijnen heeft waardig gekeurd, moeten zich voorbereiden op een hard, spannend en onrustig leven, gevuld met zeer vele rampen van allerlei aard. Allen moeten immers hem gelijkvormig worden. Maar daarin komt ook 'insignis consolatio' tot ons: wij hebben deel aan het lijden van Christus opdat wij, evenals Hij 'a malorum omnium labyrintho' tot de hemelse heerlijkheid ingegaan is, 'per varias tribulationes' tot diezelfde heerlijkheid geleid worden". III, 8, 1 (IV, p. 161, 20 sqq., 35; 162, 1 sqq.).

103 Vgl. Moltmann, *Erwählung und Beharrung*, S. 45 f.

104 *Sterker*, want ook de andere hervormers erkenden de relatie tussen rechtvaardiging en heiliging. Men denke bv. slechts aan Luthers uitspraak in de voorrede van zijn *Römerbriefvorlesung*, naderhand opgenomen in de *Formula Concordiae*: „So ist der 'Glaub ein göttlich Werk in uns, das uns wandelt und neu gebüret aus Gott und tötet den alten Adam, macht uns ganz andere Menschen von Herzen, Mut, Sinn und allen Kräften und bringet den Heiligen Geist mit sich . . . Wer aber nicht solche Werk tut, der ist ein glaubloser Mensch.'" *Bekennnisschriften* (evang.-luth.), S. 941. Vgl. Althaus, *Theologie Luthers*, S. 214: „Allein durch den Glauben werden wir bewahrt zum ewigen Leben. Aber die erfahrene Rechtfertigung, die Gewissheit des Heils führt dann . . . mit innerer Notwendigkeit zum 'Werke', zu neuem Gehorsam, zum frohen Dienst Gottes an den Menschen."

In een 'Anmerkung' geeft Althaus voor deze uitspraak treffende documentatie.

dat de heiliging, met de rechtvaardiging onafscheidelijk verbonden, in het leven van de gelovigen concreet gestalte kon en dus ook móest aannemen. Daar was behalve de voorlichting en aanvuring van de 'doctrina' óók de vermaning en bestraffing van de 'disciplina' der kerk voor nodig.

Van de 'disciplina' der *kèrk* \ gezien het doel dat hem voor ogen stond moest de tucht éven kerkelijk worden uitgeoefend als het Woord werd bediend, nl. door *kerkelijke* ambtsdragers, met als enig middel het *Woord*. Van de noodzaak van *déze* tucht was Calvijn zo diep overtuigd dat hij zich voor de invoering ervan inzette met *zó'n* geweldige energie, dat het daar in Genève ook toe kwam.

Met de tuchtoefening had Calvijn niet alleen de heiliging van het leven van de afzonderlijke christenen op het oog maar ook die van hun samenleving — het *sociatieve* aspect van de gemeente krijgt bij hem juist als hij handelt over de kerkelijke tucht sterke nadruk —, indirect ook de heiliging van heel de menselijke samenleving. Door grote en diepe verschillen, niet in de laatste plaats met betrekking tot de kerkelijke tucht, wist Calvijn zich van de dopers gescheiden; toch is er, paradoxaal genoeg, juist ter zake van diezelfde kerkelijke tucht, bij hem óók verwantschap met hen te constateren.

§ 3. HET GEBRUIK VAN DE SCHRIFTGEGEVENS DOOR CALVIJN

Is ons in het voorafgaande gebleken welke bijbelse grondmotieven Calvijns streven met betrekking tot de kerkelijke tucht hebben beheerst, in deze paragraaf maken wij enige opmerkingen over de wijze waarop hij de concrete bijbelse gegevens met betrekking tot de tucht heeft gehanteerd.

Volgens E. Brunner kende Calvijn 'ein neutestamentliches heiliges Kirchenrecht, das man ebenso wiederherstellen kann und muss, wie man das neutestamentliche Verständnis des Christusglaubens wiederherstellen kann und muss'.¹⁰⁵ In deze uitspraak ligt ontegenzegglijk een element van waarheid. Calvijn was van mening dat het 'regimen' der kerk 'ex Verbo Dei nobis praescriptum' was.¹⁰⁶ In overeenstemming daarmee zien wij hoe hij de 'legitima agendi series', zowel ten aanzien van de verborgen zonden als van de openbare, ontleent aan de Schrift,¹⁰⁷ ja voor élk facet van de tuchtoefening naar één of meer bijbelplaatsen verwijst. Toch heeft M. Geiger terecht opgemerkt dat men Calvijn

Luther aarzelde echter in de heiliging ook een reële, ethische progressie te zien. 'Das Werden schreitet fort hin zur Vollkommenheit — die Luther aber nicht als eine sittliche Höhe versteht, sondern als die Tiefe, in der alles Vertrauen des Menschen auf sich selbst gestorben ist, als das gereifte starke Verlangen, ganz von der Sünde frei zu werden, ganz eins mit Gottes Willen . . .'. Althaus, *a.a.O.*, S. 213.

¹⁰⁵ Brunner, *Missverständnis*, S. 111.

¹⁰⁶ Vgl. *Calvijn aan Varel*, 16 sept. 1541, OC, XI, c. 281: 'Ubi operam meam senatui detuli, exposui non posse consistere ecclesiam, nisi certum regimen constitueretur quäle ex Verbo Dei nobis praescriptum est et in veteri Ecclesia fuit observatum'.

¹⁰⁷ Vgl. blz. 100, 102.

„nicht allzu eifertig die Aufrichtung eines 'heiligen Kirchenrechtes' nachsagen sollte".¹⁰⁸ Men mag het in elk geval niet zó voorstellen als zou hij uit de bijbel een aantal kerkrechtelijke principia of kerkordelijke bepalingen hebben afgeleid naar welke de weerbarstige praktijk zich vervolgens zonder meer had te voegen. Wil men 'Ecclesiasticas constitutiones' opstellen, aldus Calvijn zelf, dan neme men zijn toevlucht tot de 'generales regulas' die de Heer heeft gegeven;¹⁰⁹ en passe deze toe naar de omstandigheden van tijd en plaats.¹¹⁰ De praktijk - de bestaande of de gewenste - mocht de interpretatie van de Schriftgegevens méde bepalen.

Het interessantste voorbeeld ter illustratie levert het gebruik dat Calvijn maakt van het woord van Matth. 18 : 17: 'Zeg het aan de gemeente'. In de eerste editie van de *Institutie* doet het dienst om kracht bij te zetten aan zijn mening dat het recht tot tucht oefening niet aan de dienaren toekomt maar aan de geméente.¹¹¹ De achtergrond is hier zijn oppositie tegen Rome, dat dit recht geheel aan de gemeente had ontnomen en het in handen gelegd had van enkele getonsureerde geestelijken.¹¹² Wanneer echter in de praktijk de noodzaak blijkt van een kerkelijke rechtbank, gaat ditzelfde woord Calvijn nog iets méér, zelfs iets anders zeggen. In de latere edities van de *Institutie* (vanaf 1543) leidt hij eruit af dat de gemeente, om tucht te kunnen oefenen, een 'Seniorum consensus' nodig heeft;¹¹³ in zijn commentaar op de synoptische evangeliën betoogt hij dat de woorden 'aan de gemeente' niet kunnen betekenen: 'toti populo', maar móeten betekenen: aan de kerkeraad.¹¹⁴ Wij zijn hier ver verwijderd van het gevaar van het door Brunner bedoelde 'heilige kerkrecht', veel minder ver van een ander gevaar: dat van het achteraf verschaffen van een bijbelse fundering aan een in en door de praktijk wenselijk gebleken regeling.

In dit verband wijzen wij ook op het gebruik dat Calvijn maakt van 1 Tim. 5 : 20: 'Bestraf degenen die zondigen in aller tegenwoordigheid, opdat ook de anderen vrezen'. Met aan zekerheid grenzende waarschijnlijkheid heeft dit woord uitsluitend betrekking op de presbyters, niet alleen volgens moderne

108 Geiger, *Wesen und Aufgabe*, S. 19.

109 IV, 10, 29.30 (V. p. 192, 6 sq., 32 sq.).

110 Vgl. IV, 10, 30-32 (V. p. 192 sqq.). Een voorbeeld: in de *Ord. eccl.*, OS, II, p. 329, 23 sqq., wordt verklaard dat het goed zal zijn ten aanzien van de aanstelling van de herders 'ordre de lesglise ancienne' te volgen, aangezien 'ce nest que pratique de ce qui nous est monstre par les scripture'. Daarom moet ze in Genève als volgt worden geregeld: eerst kiezen de dienaren degene uit die zij in het ambt willen stellen. 'Après, quon le presente au conseil'. Enz.

111 Vgl. blz. 82. Over de tucht handelt Matth. 18 : 15 vv., over de prediking Matth. 16 : 19. Aan dit merkwaardig tegenover elkaar plaatsen van Matth. 18 : 15 vv. (de tucht) en Matth. 16 : 19 (de prediking) is Calvijn steeds blijven vasthouden.

112 Vgl. Bohatec, *a.a.O.*, S. 556: 'Den Anlass zu dieser notwendigen, nach Calvins Überzeugung biblischen Unterscheidung gab dem Reformator die Willkür, mit der die römische Kirche mit den betreffenden Schriftstellen umgegangen war'.

113 Vgl. blz. 82 v.

114 Vgl. blz. 85, aant. 162.

exegeten¹¹⁵ maar ook volgens Calvijn zelf.¹¹⁶ Vervolgens laat de context duidelijk zien dat de bestraffing 'in aller tegenwoordigheid' pas mag plaats vinden, als op grond van twee of drie getuigen *tevooren* — dus juist niet in aller tegenwoordigheid — gebleken is dat zij die publieke bestraffing ook verdienen.¹¹⁷ Een en ander verhindert Calvijn echter niet 1 Tim. 5 : 20 te gebruiken als 'locus probans' voor de regel dat openbare zondaars onder de *kerkleden aanstonds* voor de kerkeraad moeten verschijnen.¹¹⁸ Hier is duidelijk sprake van 'Hineininterpretierung'.

Soms laat Calvijn na aan een bepaalde bijbelse uitspraak een voor ons besef voor de hand liggende gevolgtrekking te verbinden, soms doet hij dit laatste wel maar wekt hij de indruk de gevolgtrekking niet van bijzonder gewicht te achten.

a. Een woord dat dikwijls Calvijns aandacht heeft gehad, is Paulus' vermaning in 1 Kor. 11 : 28: 'Ieder beproeve zichzelf'.¹¹⁹ Hij interpreteert het steeds in anti-doperse zin: men moet niet, zoals de dopers doen, een ander beproeven maar alleen zichzelf. Ons is niet gebleken dat Calvijn ooit aanleiding gevonden heeft, noch in geschrifte noch in de praktijk, dit woord in dier voege op de kerkeraad toe te passen, dat deze een zondaar wel eens mocht laten heengaan met de vermaning, met het oog op de komende avondmaalsviering zichzelf te beproeven.¹²⁰

115 Vgl. Bouma, *Tim. en Titus* (KV), blz. 99; Ridderbos, *Pastorale brieven*, blz. 142; Jeremias, *Tim. und Titus* (NTD), S. 35; Dibelius, *Pastoralbrieue*, S. 62; Von Campenhausen, *Amt und Vollmacht*, S. 160; De Kruijff, *Pastorale brieven*, blz. 61.

116 Vgl. *Sermons sur 1 Tim.*, OC, LIII, c. 514 sqq. (1 Tim. 5 : 17–20), waar Calvijn het woord betreft op 'les ministres'.

117 Vgl. Ridderbos, *a.w.* 'Omgekeerd moeten degenen onder de presbyters, van wie blijkt, dat zij zich metterdaad misgaan, niet gespaard worden . . .'; De Kruijff, *a.w.* ' . . . indien een beschuldiging tegen een oudste is bewezen . . . dan moet Timotheüs geen lankmoedigheid betrachten'. Feitelijk neemt Calvijn ook op dit punt in zijn zo even geciteerde preek geen ander standpunt in. OC, LIII, c. 515 sq.

Over de vraag *in welke kring* de bestraffing moet plaats vinden, is minder eenstemmigheid. Bouma, *a.w.*, denkt aan 'het gehele college van ouderlingen'; zo ook Ridderbos, *a.w.* 'in tegenwoordigheid van allen, die tot die leiding behoren', en Dibelius, *a.a.O.* Jeremias, *a.a.O.*, en Von Campenhausen, *a.a.O.*, daarentegen denken aan een 'Gemeindeversammlung'; men krijgt de indruk dat Calvijn zelf dit in de meergenoemde preek ook gedaan heeft, hij interpreteert het 'devant tous' tenminste aldus: 'comme si on les mettoit sur un eschaffaut', alsof men hen op een toneel [te kijk] zette'.

118 IV, 12, 3 (V, p. 214, 2 sqq.).

119 Bv. IV, 1, 15 (V, p. 19, 19 sqq.); *Petit traité*, OS, I, p. 517; *Brieve Instruction contre les anabaptistes*, OC, VII, c. 71.

120 Calvijn pleegt aan zijn anti-doperse interpretatie wèl toe te voegen, dat hij daarmee niet bedoelt het ontbreken van tucht goed te praten. Integendeel, deze mag echtet niet worden uitgeoefend 'sine legitimo ordine': het recht tot tuchttoefening komt niet toe aan 'chascun particulier', maar aan heel de kerk ofwel aan de predikant met de ouderlingen. IV, 1, 15 (V, p. 19, 31 sq.); *Petit traité*, OS, I, p. 516; *Brieve Instruction contre les anabaptistes*, OC, VII, c. 72.

b. Dat uit het woord van Matth. 18 : 15: 'Indien uw broeder (tegen u) zondigt, ga heen en bestraf hem onder vier ogen', voortvloeit dat *elk gemeentelid* de roeping heeft zijn broeder te vermanen, is uiteraard ook door hem opgemerkt. Toch heeft hij het geven van 'privatas admonitiones' voornamelijk beschouwd als een taak van de predikanten en ouderlingen.¹²¹ Dat dit er niet toe bijdroeg de tuchtoefening een breed grondvlak te geven in de gemeente — volgens hem zélf toch het eigenlijke subject ervan — spreekt vanzelf.

c. Uit Matth. 18 : 15 blijkt ook duidelijk dat 'het er altijd om gaat, de broeder te winnen'; dit woord rekt er ook mee „dat juist de schuldige de weg terug het zwaarst valt, en dat het 'terugwinnen' dus zaak is van de broeders, die op hem moeten tóegaan, hem moeten nagaan".¹²² Ook dit is Calvijn niet geheel ontgaan.¹²³ Toch heeft het zwaartepunt van de tuchtoefening zoals deze onder zijn leiding plaatsvond, niet gelegen in het vermaan onder vier ogen ten huize van de zondaar,¹²⁴ maar veeleer in het vermaan door een predikant en een ouderling, vergezeld door een hoofdman van tien, tijdens het jaarlijkse huisbezoek, en vooral in het verhoor en de bestraffing door het kerkelijk tribunaal, samengesteld uit een niet gering aantal ambtsdragers waarvoor de zondaar moest terechtstaan. Nauwer aansluiting aan de klaarblijkelijke bedoeling van Matth. 18 : 15 zou het pastoraal gehalte van de tuchtoefening in Genève ongetwijfeld hebben verhoogd.

§ 4. CALVIJN MET CALVIJN VERGELEKEN

In het derde hoofdstuk maakten wij kennis met Calvijns *denkbeelden* inzake de tucht, in het vierde met de onder zijn invloed tot stand gekomen *kerkordelijke regelingen* en de *praktijk*. Steeds ontmoetten wij dezelfde Calvijn. De vraag dringt zich op, of de tucht op de weg van bezinning tot realisering ook dezelfde is gebleven. Ter beantwoording van deze vraag willen wij nog iets omstandiger Calvijn met Calvijn vergelijken.

Door wie de tucht werd uitgeoefend

De tucht wordt uitgeoefend door de gemeente, aldus, met grote nadruk, Cal-

121 Vgl. blz. 85 v., 101, 152, 163, 200, 212, 214.

122 Coenen, *Uitdaging*, blz. 23.

123 Vgl. blz. 101.

124 Misschien vindt men in *Brieve instruction contre les anabaptistes*, OC, VII, c. 70 sq., de aanduiding van een vermaning onder vier ogen (niet door een kerklid, maar door een ambtsdrager: Calvijn). Calvijn vertelt daar van een man die het avondmaal niet durfde gebruiken om de onvolkomenheden van anderen. Toch had hij twee bedienden in huis die zeer schandalig leefden. 'Estant adverty de cela, ie luy fiz remonstrer, d'autant qu'il ne m'eust escoute pour lors, qu'il devoit bien penser a purger sa maison . . .' Dit woord nam hij aan als een tuchtiging van God over zijn verwaandheid en hij verzoende zich 'tant a moy qu'a l'Eglise'.

vijn in de editio princeps van de *Institutie*.¹²⁵ Hij heeft dit nimmer herroepen. Integendeel, in de latere edities, met name in die van 1543, wordt deze gedachte nog onderstreept: het 'primum disciplinae fundamentum' wordt gevormd door de privé vermaningen, de excommunicatie mag nooit plaats vinden zonder medeweten en instemming van de gemeente,¹²⁶ de kerkleden mogen met ge-excommuniceerden geen vertrouwelijke omgang hebben.¹²⁷

Toch zien wij het accent zich verplaatsen van de gemeente naar de kerkeraad; er werd zoeven nog op gewezen. Wij herinneren ook nog aan het volgende: was in de *Articles* van 1537 nog sprake van een betrekken van de gemeente bij de excommunicatie,¹²⁸ in de *Ordonnances ecclésiastiques* komt een bepaling van die strekking niet voor, noch in 1541, noch in 1561. In 1560 besloot de Raad in overleg met de predikanten dat alleen in *bepaalde, zeer ernstige* gevallen de excommunicatie in de kerkdiensten zou worden afgekondigd;¹²⁹ Calvijn heeft nooit de eis gesteld dat dit in alle gevallen moest gebeuren. En in de zeer ernstige gevallen waarin afkondiging wèl plaatsvond, mag worden betwijfeld of dit het verwerven van de instemming van de gemeente ten doel had.¹³⁰

Zowel in de *Articles* als in de *Ordonnances* werd, zij het weinig geprononceerd, de roeping vermeld van elk kerklid tot persoonlijk vermaan.¹³¹ Maar wij hebben er onze twijfel over uitgesproken of veel leden zich van die roeping wel kweten; evenzo of zij het omgangsverbod wel in acht namen,¹³² een verbod dat overigens pas in 1561 in de kerkorde kwam en toen nog slechts in de motivering van een bepaling.¹³³ De particuliere vermaningen waren veelal vermaningen van ambtsdragers; als zodanig golden ook en bij uitstek die, door de predikanten en ouderlingen gegeven tijdens het jaarlijkse huisbezoek.¹³⁴ De instantie die in Genève de tucht uitoefende, was toch eigenlijk niet de gemeente, zoals de theorie, vooral in haar oorspronkelijke versie, suggereerde, maar de vergadering die daar week in week uit speciaal voor bijeenkwam: de *kerkeraad*.¹³⁵

125 Vgl. blz. 82.

126 Vgl. blz. 85, 89.

127 Vgl. blz. 111.

128 Vgl. blz. 146, 152.

129 Vgl. blz. 197.

130 Vgl. blz. 235.

131 Vgl. blz. 147, 152, 170.

132 Vgl. blz. 214, 237.

133 Vgl. blz. 197, 237.

134 Vgl. blz. 200, aant. 309.

135 Er is meermalen op gewezen dat het algemeen priesterschap of priesterschap aller gelovigen bij Calvijn, althans in de *kerk*, geen grote rol speelt. Vgl. Geiger, *a.a.O.*, S. 41 f.; Hedtke, *a.a.O.*, S. 71 f. Toch moet hierbij in rekening worden gebracht dat Calvijn „*innerhalb* des geordneten, mehrfach gegliederten Dienstamtes den 'Laien' wichtige Ämter und Aufgaben überträgt. Immerhin sind *zwei* der vier Genfer Ämter ausgesprochene Laienämter, und so wirken in Genf Laien ebenso bei der Leitung der

Op welke wijze de tucht werd uitgeoefend

Over de wijze waarop de tucht moet worden uitgeoefend hebben wij Calvin treffende dingen horen zeggen: er wordt alleen geoordeeld naar het Woord Gods; zelfs bij de excommunicatie is **het Woord het enige middel waarvan gebruik wordt gemaakt**,¹³⁰ niemand is aan de tucht der kerk onderworpen 'malgré soy';¹³⁷ fysiek geweld wordt er niet bij gebruikt, alleen het menselijk woord, dat niet slap mag zijn, zelfs streng moet wezen, maar tot op zekere hoogte: het moet immers ook clement zijn, mild en humaan, want de tucht is zowel medicijn als straf. De **zondaar mag niet op een dusdanige manier worden bejegend dat hij door droefheid verslonden wordt**; de 'immodica severitas' waarmee in de oude kerk de tucht dikwijls is uitgeoefend, was fout, te grote strengheid leidt immers öf tot wanhoop öf tot hypocrisie. Het doel van de tucht is het wekken van berouw: is dat doel bereikt, dan moet ze aanstonds worden gestaakt; hierin ligt een typisch verschil tussen de kerkelijke en de overheidsstraf.¹³⁵ Men moet tegenover de dwaasheid van de mensen ook wel eens toegeeflijk kunnen zijn¹³⁹ en vooral met gematigdheid optreden wanneer velen door de zonde zijn aangetast.¹⁴⁰ De tuchtprocedure moet zó verlopen dat alles er op wijst dat Christus erbij tegenwoordig is en de leiding heeft.¹⁴¹ Excommunicatie mag alleen in uiterste noodzaak worden toegepast.¹⁴² De reconciliatie geschiede onder oplegging der handen, symbool van de door God geschonken vergeving en van de herstelde relatie met de gemeente.¹⁴³

Hoe ging het toe in de praktijk? In veel gevallen als volgt.

Men kreeg huisbezoek van een predikant en een ouderling. 'Men' was op

Kirche, wie bei der Handhabung der disciplina und auch im Gottesdienst mit." Hedtke, *a.a.O.*, S. 72.

Toch dient er een vraagteken te worden geplaatst bij de uitspraak van Holl, *Luther und Calvin*, S. 79: „Luther hat darüber geklagt, dass er 'die Leute nicht hätte'; Calvin wusste sie sich zu erziehen". Men krijgt immers niet de indruk dat Calvin erin geslaagd is velen op te voeden tot het liefdevol beoefenen van de onderlinge tucht.

136 Hoewel men ook uitspraken kan aantreffen waarin de excommunicatie duidelijk een *maatregel* genoemd wordt die in zekere zin boven het Woord uitgaat. Vgl. IV, 12, 6 (V, p. 217, 16 sq., 20 sq.); bij lichtere zonden kan worden volstaan met 'verborum castigatio'; het is echter niet voldoende iemand die aan de kerk ernstige aanstoot gegeven heeft, 'verbis tantum' te bestraffen. Zo iemand moet een tijdlang van het avondmaal worden afgehouden.

137 Vgl. blz. 81.

138 Vgl. blz. 77.

139 Vgl. *Calvijn aan Farel*, 31 dec. 1539, OC, X b, c. 441: 'Quanquam certe video aliquid indulgendum esse hominum stultitiae, neque sic intendendum rigorem, ut non aliqua in re ineptire illis liceat'.

140 Vgl. blz. 78.

141 Vgl. blz. 89.

142 Vgl. blz. 104 v.

143 Vgl. blz. 115.

zijn tijd iederéén, want de hoofdmannen van tien zorgden ervoor dat niemand werd overgeslagen. Had het huisbezoek een onbevredigend verloop, dan moest het kerklid voor de kerkeraad verschijnen. Dat moest het ineens, als het een publieke zonde had begaan.¹⁴⁴ Het bevel daartoe werd door een gerechtsdienaar overgebracht. Gaf de delinquent aan de oproep geen gehoor, dan kon hem dat op enige dagen gevangenisstraf komen te staan. Deed hij het wel, dan begaf hij zich naar de zaal waar vroeger het kapittel van de St. Pierre zijn zittingen hield. Daar trof hij de kerkeraad aan: een aantal predikanten en de ouderlingen. Die laatsten waren als ouderlingen wel volledig kerkelijk gekwalificeerd, maar iedereen wist dat zij óók lid waren van een of meer van de stedelijke raden. In het voorzittersgestoelte zat één van de burgemeesters, óók ouderling; jaren lang had hij tijdens de zittingen zijn burgemeesterscepter in de hand. Er werd een beschuldiging uitgesproken en een verhoor afgenomen, gewoonlijk door Calvijn. Over en weer vielen nogal eens harde en grievende woorden.¹⁴³ De zitting eindigde met het uitspreken van een vermaning of het opleggen van de een of andere straf, een lichte zoals het leren opzeggen van het Onze Vader en het credo in de franse taal, of een zwaardere zoals een avondmaalsverbod. Soms ging het kerkelijk vonnis gepaard met een verwijzing naar de overheid, soms besloot de kerkeraad alléén tot verwijzing en zag hij definitief of voorlopig af van kerkelijke bestraffing.

Oefende de kerkeraad de tucht 'ex Lege Dei' ? Het zal zijn bedoeling stellig geweest zijn.¹⁴⁸ Maar is hij daar altijd op bedacht geweest en hebben de beschuldigen dit altijd aangevoeld? Het moet sterk worden betwijfeld. Het kwam voor dat aan iemand het avondmaal werd ontzegd ook al had hij over zijn misstap zijn spijt betuigd.¹⁴⁷ Strenge tucht — Calvijn is het steeds blijven zeggen — werkt hypocrisie in de hand.¹⁴⁸ Maar als iemand die na vermaan door de kerkeraad beloofd had weer aan de avondmaalsviering deel te nemen, deze belofte niet nakwam, werd hij opnieuw voor de kerkeraad gedaagd, nu

144 Soms viel de klacht dat men de mensen om 'choses fort legieres' liet verschijnen. Vgl. blz. 214 v. De bewering van Hedtke, a.a.O., S. 128: 'Vor jeder Anwendung der Kirchengenossenschaft ist — zumindest in Calvins Augen — alles getan worden, die *disciplina überflüssig* zu machen', staat op gespannen voet met de feiten, *tenzij* men de vier tussen gedachtestrepen geplaatste woorden sterk accentueert.

145 Vgl. blz. 245.

146 Het altijd dreigende gevaar van identificatie van eigen mening en de wil van God is door Calvijn onderschat. Vgl. zijn uitspraak dat de gelovigen bij de tuchtoefening niet kunnen dwalen, omdat zij slechts uit de wet Gods oordelen, die geen onzekere mening is (blz. 72); ook de verregaande vereenzelviging van de *Inst.* met het Woord Gods, en van Calvijn met de ware dienaar des Woords, in de (met instemming van Calvijn) gedane uitspraak van de Raad: 'ledit livre d'institution estre bien et saintement faict et sa doctrine estre sainte doctrine de Dieu et que Ion le tient pour bon et vray ministre de ceste cite et que des icy a ladvenir personne ne soit ause parler contre ledit livre ny contre ladite doctrine'. *Reg. du Conseil*, 9 nov. 1552, *OC*, XXI, c. 525.

147 Vgl. blz. 238.

148 Vgl. blz. 77.

in de eerste plaats om over 'son hypocrisie et fiction' te worden onderhouden!¹⁴⁹ Zou bij de kerkeraad nooit de gedachte zijn opgekomen dat die huichelarij en bedriegerij wel eens verband konden houden met een te schrikbaar optreden zijnerzijds? En is Calvijn — zo kan men zich verder afvragen — die de overmatige strengheid van de 'ouden' zo scherp wist te kritiseren, voor eigen strengheid niet min of meer blind, *bedrijfsblind*, geworden?

Van vrijwillige onderwerping aan de tucht zal in veel gevallen geen sprake zijn geweest. Bij de verzoening met de kerk bleef de oplegging der handen achterwege waardoor het geestelijk karakter van dit gebeuren onvoldoende uitkwam.

Samenvattend: de gang van zaken bij de tuchtoefening maakt menigmaal meer een juridische dan een pastorale indruk. Het zal de tijdgenoot dikwijls moeilijk gevallen zijn het geding voor de rechtbank der *kerk* als wezenlijk andersoortig te ervaren dan dat voor de *burgerlijke* rechtbank. Ook hier geldt dat de praktijk er anders heeft uitgezien dan de theorie ons kon doen vermoeden.

Zuiver kerkelijke tucht?

De tucht werd in Genève uitgeoefend onder leiding van kerkelijk gekwalificeerde personen; in zoverre kan er geen twijfel over bestaan of ze was zuiver kerkelijk. Voor de invoering van dit type tucht had Calvijn zich ingezet; toen dit gelukt was, heeft hij onverpoosd op de bres gestaan voor het intact blijven ervan. Dit was voor hem een kwestie waarin van geven en nemen geen sprake kon zijn. Er zijn in de wereld immers twee 'regna'.¹⁵⁰ Deze zijn wel onderling verbonden omdat ze afkomstig zijn van dezelfde God en het welzijn beogen van dezelfde mensen, waarom ze elkaar ook niet mogen bestrijden maar moeten helpen. Doch overigens moeten wij ze goed uit elkaar houden: als wij over het ene rijk nadenken, moeten wij onze gedachten van het andere volledig afwenden.¹⁵¹ Daarom is het ook onbehoorlijk iemand die niet naar de kerkelijke vermaningen wil luisteren, aan te klagen bij de overheid. Dat wil Calvijn niet omdat dit hem op de lijn van de zürichers zou brengen: de overheid treedt op in plaats van de kerk, een lijn die hij principieel verwerpelijk acht.¹⁵²

Dit belet Calvijn echter niet om reeds in de *Articles* aan de Raad van Genève mede te delen dat deze, mocht iemand zich van de kerkelijke excommunicatie niets aantrekken, wèl overwegen moet of hij een dergelijke verachting en bespotting van God en zijn evangelie ongestraft kan laten.¹⁵³ Calvijn schrijft dit

149 *Ord. eccl.*, OS, II, p. 360, 17sqq. Vgl. blz. 195.

150 Vgl. blz. 128 vv.

151 'dum alterum consideratur, avocandi avertendique ab alterius cogitatione animi'. III, 19, 15 (IV, p. 294, 18 sqq.).

152 'Neque enim consentaneum est, ut qui monitionibus nostris obtemperare noluerint, eos ad magistratum deferamus; quod tamen necesse foret si in vicem Ecclesiae ille succederet': IV, 11, 4 (V, p. 200, 2 sqq.). Vgl. blz. 131.

153 Vgl. blz. 147.

na éérs te hebben opgemerkt dat de kerk in haar optreden tegen de zondaars niet verder kan gaan dan de excommunicatie, en hij schrijft het juist *daarom*. Hij verlangt allerminst dat de Raad zich met de kerkelijke tucht zélf zal inlaten, wél dat hij met overheidsstraf diegenen bedreigt die zich onverhoopt van de kerkelijke straf niets zouden aantrekken. Een dergelijke bedreiging moet echter reeds van de aanvang af het geestelijk karakter van de kerkelijke tucht-oefening aantasten.

Op deze wijze worden kerkelijke en wereldlijke straf ook min of meer *gelijksoortig*. De kerkelijke straf is de *lichtere*: als die niet helpt, dan moet de toevlucht worden genomen tot de zwaardere, de burgerlijke straf. Die gelijksoortigheid werd niet alleen gevoeld door die kerkleden-burgers van Genève (en hun aanhang) die in de kerkeraad protesteerden tegen wat zij niet anders konden zien dan als een doublure van de burgerlijke- of een restauratie van de bisschoppelijke rechtspleging,¹⁵⁴ maar óók door Calvijn zelf. Deze schreef aan Poppius dat als de ouderlingen merkten dat bij bepaalde lieden de excommunicatie niets uitrichtte, zij de overheid moesten opwekken '*krachtiger dwang*' op hen toe te passen.¹⁵⁵

In de *Ordonnances* van 1541 bleef het inschakelen van de overheid na de excommunicatie nog beperkt tot de krasse gevallen van afwijking van de aanvaarde leer en onkerkelijkheid.¹⁵⁶ In de *Ordonnances* van 1561 echter was het edict opgenomen van 12 november 1557 waarin allen die zich van de zonde die tot hun excommunicatie had geleid, niet bekeerden en zich van hun excommunicatie niets aantrokken, met wereldlijke straffen, inclusief verbanning, werden bedreigd.¹⁵⁷ Excommunicatie gevolgd door verbanning, — dat was nog niet de door Calvijn zo nadrukkelijk afgewezen grote ban¹⁵⁸ maar het zweemde er wel naar.

In de *Ordonnances* van 1541 werd de reeks bepalingen over de kerkelijke tucht afgesloten met de uitspraak dat alles met zó'n gematigdheid zou moeten geschieden dat niemand door strengheid terneergedrukt zou worden en dat zelfs de terechtwijzingen niets anders zouden zijn dan medicijnen om de zondaars tot de Heer terug te leiden.¹⁵⁹ In de *Ordonnances* van 1561 bleef deze uitspraak gehandhaafd, maar ze kwam nu te staan na het ingelaste edict tegen de verachters van het avondmaal. Wij moeten het Kohier toestemmen dat de uitspraak in deze nieuwe context wel 'ein wenig seltsam' klonk.¹⁶⁰

Wanneer wij ons behalve het bovenstaande ook nog herinneren: de handen spandiensten die niet kerkelijk gekwalificeerde personen zoals de 'lieutenant

154 Vgl. blz. 245 v.

155 Vgl. blz. 132, aant. 442.

156 Vgl. blz. 169 v.

157 Vgl. blz. 194 vv., 201.

158 Vgl. blz. 73, 112.

159 Vgl. blz. 171.

160 Kohier, *a.a.O.*, II, S. 619.

de justice' en de hoofdmannen van tien geregeld ten behoeve van de kerkelijke tuchttoefening verrichtten, de vele verwijzingen van de kerkeraad naar de stadsraad en omgekeerd,¹⁶¹ het feit ook dat de kerkeraad soms van het opleggen van een straf afzag omdat reeds een overheidsstraf ondergaan was,¹⁶² dan constateren wij opnieuw dat de praktijk van de tuchttoefening een ander beeld heeft vertoond dan wij ons op grond van Calvijns theoretische uiteenzettingen hadden mogen vormen.

Het karakter van de excommunicatie

Wij hebben gezien hoe Calvijn zowel de minimaliserende opvatting van de excommunicatie — de excommunicatie is slechts een menselijk oordeel — als de maximaliserende — de excommunicatie is het onherroepelijk prijsgeven aan het eeuwig oordeel — verwierp.¹⁶³ De excommunicatie is niet geladen met de laatste ernst, maar met een *vóórlaatste*: de hardnekkige zondaar wordt aangezegd dat het eeuwig oordeel hem wacht, *indien* hij zich niet bekeert.¹⁶⁴ Ook zo is de excommunicatie nog ernstig genoeg. Daarom mag de kerk er niet dan in uitzonderlijke gevallen — 'nonnisi in necessitate'¹⁶⁵ — toe overgaan. En doet ze dit, dan moet het gepaard gaan met de bede dat de geëxcommuniceerde aan deze zeer krachtige oproep tot bekering, dit indrukwekkend getuigenis van Gods liefde tot zondaars,¹⁶⁶ gehoor geve.

In de praktijk van de excommunicatie frappeert ons in de eerste plaats de *grote verscheidenheid* van avondmaalsverboden. Er waren excommunicaties voor eenmaal maar ook voor onbepaalde tijd, excommunicaties uitgesproken in de kerkeraad, maar ook in het openbaar vanaf de kansel.¹⁶⁷ Men kon van het avondmaal worden afgehouden ook al had men zijn spijt betuigd, omdat het bedreven kwaad zo ernstig werd geacht,¹⁶⁸ maar ook als men de zonde waarvan

161 Vgl. blz. 216, 237 vv.

162 Vgl. blz. 228, sub cc.

163 Vgl. blz. 106 v.

164 Vgl. blz. 109.

165 IV, 11, 5 (V, p. 200, 38–201, 1).

166 Vgl. blz. 110 v.

167 Vgl. blz. 200 v., 232 vv.

168 Zie blz. 171; 238, aant. 550. Vgl. *Ord. eccl.*, OS, II, p. 359, 20 sqq. Toch blijkt een zekere overeenstemming tussen het hier bepaalde en de theorie in IV, 12, 6 (V, p. 217, 20 sqq.) aanwezig. Beide plaatsen suggereren dat bij 'flagitia' *altijd* een avondmaalsverbod moet volgen. Wel staat er in de *Inst.* bij, dat dit verbod moet duren 'donec resipiscentiae suae fidem fecerit [de zondaar]' en in de *Ord. eccl.*, dat het dient 'pour se humilier devant dieu et mieulx reconnoistre sa faute', maar men krijgt de indruk dat Calvijn de mogelijkheid van een *onmiddellijk* of van een *voldoende diep* berouw — vgl. het '*mieulx reconnoistre*' — bij iemand die een 'flagitium' bedreven had, althans in deze teksten nauwelijks of niet aanwezig heeft geacht.

men beschuldigd werd niet erkende, maar de kerkeraad de indruk had dat men ze toch bedreven had.¹⁶⁹

Vervolgens treft ons het *zeer hoge aantal* avondmaalsverboden.¹⁷⁰

Zowel het een als het ander moest onvermijdelijk afbreuk doen aan het geestelijk karakter en de ernst van de tucht. Wanneer er zoveel soorten avondmaalsverboden waren en die verboden zo dikwijls en zo spoedig werden opgelegd, dan konden ze niet meer geladen zijn met voorlaatste ernst, niet voor het besef van de kerkleden, maar ook in werkelijkheid niet.

Het eerste trad ook aan de dag. Tal van geëxcommuniceerden toonden zich onder hun excommunicatie onverschillig en deden weinig of niets om die opgeheven te krijgen. De overheid ging daar, met instemming van Calvijn en zijn collega's, tegen in met op verachting van het avondmaal burgerlijke straffen te stellen, zelfs die van verbanning.¹⁷¹ Het gevolg kon niet anders zijn dan verdere aantasting van het geestelijk karakter van de excommunicatie. Het moet immers bijzonder moeilijk geweest zijn in deze omlijsting van dreigement de excommunicatie nog te verstaan als een getuigenis van Gods liefde.

Alles wat wij in deze paragraaf releveerden, wettigt de volgende algemene conclusie: *de weg van Calvijns denkbeelden over de kerkelijke tucht via de kerkordelijke regelingen naar de praktijk vertoont duidelijk een dalende lijn.*

Het is een intrigerende vraag: hoe is dit te verklaren?

§ 5. ZWAKKE STEEËN

Bij de beantwoording van de vraag waarmee wij de vorige paragraaf eindigden, beperken wij ons tot het aanwijzen van die zwakke steeën in Calvijns denken en handelen met betrekking tot de kerkelijke tucht, die *bij uitstek* zo genoemd moeten worden.

Daartoe rekenen wij niet zijn menselijke onvolkomenheid. Niemand slaagt erin zijn principes bij zijn pogingen die te verwezenlijken, ongerept te houden; het spreekt vanzelf dat dit ook Calvijn niet gelukt is. Wij voegen hieraan één

169 Vgl. blz. 232, aant. 508.

170 Men vraagt zich af hoe Calvijn dit frequent excommuniceren in overeenstemming heeft kunnen achten met zijn opvatting over de wijze van tuchttoefening, wanneer de besmetting van de zonde *velen* had aangetast. Vgl. blz. 78.

171 Köhler, *a.a.O.*, II, S. 614, merkt op dat Calvijn hetzelfde wedervoer als destijds Zwingli — 'die Leute kümmerten sich nicht weiter um das Verbot; wollte man sie beim Abendmahl nicht haben, gut, meinethalben, so blieb man eben fort' — en dat men er soortgelijke maatregelen tegen nam (S. 615). Vgl. blz. 194.

Moelier, *a.a.O.*, S. 26 f., deelt mee dat in diezelfde tijd ook in rooms-katholieke steden 'sacramentsdwang' werd uitgeoefend. De raad van Offenburg ontzegde hun die aan de sacramenten niet deelnamen, zelfs de begrafenis in gewijde aarde. Interessant is ook Moellers notitie hierbij: 'Das ist ganz mittelalterlich gedacht: Die Sakramentsgemeinde ist die Stadtgemeinde'.

opmerking toe: als gevolg van de bipolariteit van zijn denken, óók van zijn denken met betrekking tot de kerkelijke tucht, heeft Calvijn, méér dan anderen die rechtlijniger dachten dan hij, bloot gestaan aan het gevaar onder de drang van bepaalde omstandigheden een *deel* van zijn principes zo niet te verloochenen, dan toch te veronachtzamen. Dan kon de kerkelijke tucht vooral *rechtspraak* worden hoewel ze ook zielzorg was, vooral met *strengheid* worden uitgeoefend, hoewel dat ook met mildheid geschieden moest, en er vooral als straf gaan uitzien hoewel ze ook medicijn was.

De juridische inslag van Calvijns denken

Als eerste factor waaruit bij Calvijn de discrepantie tussen de theorie en de praktijk met betrekking tot de kerkelijke tucht valt te verklaren, noemen wij de juridische inslag van Calvijns denken. Calvijn was jurist, daarvan legt zijn werk als kerkhervormer duidelijk getuigenis af.¹⁷² Zijn juridische zin vond ook gemakkelijk aansluiting bij de traditionele opvatting van de kerkelijke tucht. Welk ander doel de tucht vroeger ook nog mocht hebben gehad, reeds eeuwen geleden had de kerk ze gerubriceerd onder de kerkelijke *jurisdictie*. Dit juridische aspect was het overheersende geworden. Het element van de zielzorg was uit de tucht goeddeels verdwenen, iets waartegen alle hervormers hebben geprotesteerd, ook Calvijn. Het was echter hachelijk dat hij¹⁷³ de kerkelijke tuchttoefening blééf typeren als uitoefening van de 'potestas ecclesiastica *iurisdictionis*',¹⁷⁴ Hachelijk, niets meer, ook niets minder. Niets méér: tegen deze typering was immers op zichzelf weinig bezwaar in te brengen, mits altijd bedacht bleef dat de kerk uitsluitend recht spreken mocht 'ex Lege Dei'.¹⁷⁵ Maar ook niets minder: hoe licht immers kon dat laatste worden vergeten, vooral wanneer men, overigens terecht, een *vergadering van ambtsdragers* voor deze rechtspraak nodig achtte, vervolgens die vergadering *rechtbank*¹⁷⁶ noemde en deze op een wijze analoog aan die van een *burgerlijke* rechtbank liet functioneren. Dat dit laatste gebeurde lag ook aan de gesteldheid van de gemeente. Veel van haar leden waren geestelijk niet capabel om (mede) *subject* van de tucht

172 Vgl. Ganoczy, *a.a.O.*, S. 20: 'Calvin ist Jurist, mit einem gut entwickelten Sinn für soziale Gegebenheiten — als Reformator wird er sich nicht damit zufriedengeben, die Umkehr des Einzelnen zu predigen; er wird mit Eifer versuchen, die Kirche als Ganzes wiederherzustellen, nach dem Auftrag des Evangeliums'. Ganoczy maakt hier ook de opmerking dat Calvijn 'seine Kenntnis des Rechtswesens durch eine vollständige akademische Ausbildung' had verworven. — De jurist Calvijn is echter — dank zij Luther, meent Ganoczy — ontkomen aan het gevaar met betrekking tot de kerk 'in ein blosses Rechtsdenken zu verfallen' (S. 22).

173 Calvijn overigens niet alleen. Ook Melanchthon bv. Vgl. blz. 20 v.

174 Vgl. blz. 11, 72.

175 Vgl. blz. 72.

176 Men denke ook aan de naam 'consistoire', de naam van de vroegere bisschoppelijke rechtbank.

te zijn, evenmin om er eventueel *vrijwillig* object van te worden. Zij werden er veelal *onvrijwillig* object van, hetgeen de overeenkomst van de kerkeraad met een burgerlijk tribunaal slechts kon bevorderen.

De verhouding van kerk en overheid

De tweede en ongetwijfeld voornaamste factor die wij moeten vermelden ter opheldering van de discrepantie tussen de theorie en praktijk van de kerkelijke tucht bij Calvijn, is de door hem gehuldigde beschouwing over de verhouding van kerk en overheid. Het is niet nodig deze beschouwing en de implicaties ervan voor het toezicht op de levenswandel van de burgers-kerkleden uitvoerig te vergelijken met die van anderen.

Met enkele opmerkingen — veelszins herinneringen aan wat in ons tweede hoofdstuk breder werd medegedeeld — kan worden volstaan.

Luther wenste twee 'fora', een burgerlijk en een kerkelijk, maar van het laatste zag hij af; het was voor hem iets onbereikbaars. Melanchthons streven naar een afzonderlijk kerkelijk 'forum' liep, niet geheel zijns ondanks, uit op het ontstaan van één 'forum' waarop de overheid haar stempel drukte. De zürichers waren voorstanders van één 'forum': een burgerlijk, dat ook zou optreden in naam van de kerk. Oecolampadius en in zijn voetspoor Bucer hebben krachtig gepleit voor twee 'fora' maar geen van beiden heeft het ideaal van een zelfstandig kerkelijk forum kunnen verwezenlijken.

Evenals Oecolampadius en Bucer en stellig onder hun invloed is Calvijn een voorvechter geweest van twee 'fora'. Anders dan zij heeft hij echter ook de instelling van een zelfstandige kerkelijke rechtbank belééfd. Elders in Zwitserland werd het toezicht op de levenswandel uitgeoefend door de *overheid* die daarin *in* meerdere of mindere mate de geestelijkheid kende, al naar haar goeddacht. Calvijn wist te bereiken dat dit in Genève gebeurde door *twee* ten opzichte van elkaar *zelfstandige* en *onafhankelijke* instanties: de stadsraad en de kerkeraad.¹⁷⁷ Wat elders onbereikbaar gebleven was, kwam hier te liggen binnen de grenzen van het mogelijke: uitoefening van kerkelijke tucht welke die naam ook verdiende, tucht onder leiding van kerkelijke ambtsdragers die slechts oordeelden naar het Woord van God en daarbij van geen andere middelen gebruik maakten dan geestelijke.

Toch is deze mogelijkheid slechts in verminkte vorm werkelijkheid geworden. Dat is vooral het gevolg geweest van de in Genève bestaande en ook door Calvijn — ondanks alle strijd die hij met de Raad heeft gevoerd om voor de kerk algehele vrijheid tot tuchttoefening te verkrijgen — aanvaarde relatie van kerk en overheid. Kenmerkend voor deze relatie was enerzijds de zelfstandig-

¹⁷⁷ Vgl. Lang, *Calvin*, S. 113: 'Der Unterschied war nur, dass dort bloss die weltliche Behörde in Verbindung mit den Geistlichen, hier dagegen eine eigentümlich verfasste kirchliche Gemeinschaft mit ihrem hochgespannten Idealismus über die Durchführung der Sittenpolizei unermüdlich wachte'.

heid en de onafhankelijkheid van beide grootheden ten opzichte van elkaar, anderzijds haar onderlinge conjunctie.¹⁷⁸ De onscheidbaarheid van beide 'regna' had Calvijn al verdedigd in de eerste editie van de *Institutie*,¹⁷⁹ hij is daar nimmer op teruggekomen. Integendeel, terwijl hij soms de overheid in de weg trad als deze aan de inseparabiliteit consequenties wilde verbinden waarvan hij overtuigd was dat ze daarmee haar bevoegdheid te buiten ging,¹⁸⁰ kon hij een andermaal bij haar aandringen op toepassing van sancties — zelfs die van verbanning — tegen personen die zich van de kerkelijke straffen niets aantrokken. Hij kon dit doen *zonder zich aan verzaking van zijn beginselen schuldig te maken*. Immers, wanneer de overheid dwangmaatregelen toepaste tegen geëxcommuniceerden, bemoeide zij zich even weinig met de uitoefening van de kerkelijke tucht als de kerkeraad zich inliet met de overheidsrechtspraak, wanneer hij iemand die naar zijn mening ook overheidsstraf verdiende, doorzond naar de stadsraad: met de excommunicatie was immers de kerkelijke tucht-procedure afgesloten. Zowel het een als het ander vloeide rechtstreeks voort uit de door Calvijn tegelijk met de disjunctie aanvaarde *conjunctie* van de twee 'regna'. Het spreekt echter vanzelf dat een dergelijke toepassing van het beginsel van de conjunctie niet naliet het *geestelijk* karakter van de kerkelijke tucht grondig aan te tasten.

Men heeft in dit verband wel gesproken van de *tragiek* in Calvijns streven met betrekking tot de kerkelijke tucht, en terecht. 'Die Tragik in der Durchgestaltung und Handhabung der Kirchenzucht — aldus Weerda — liegt darin beschlossen, dass Calvin seinen eigenen Erkenntnissen nicht folgte'.¹⁸¹ Men kan het nog scherper uitdrukken: de tragiek heeft daarin bestaan dat Calvijn tegenover de aantasting van de op grond van *één* van zijn beginselen opgeëiste en verkregen *zelfstandigheid* en *kerkelijkheid* van de kerkelijke tucht *principieel weerloos* stond, omdat deze aantasting plaatsvond — en zulks meermalen op aandrang van hem *zélf!* — in naam van een *ander* door hem voorgestaan beginsel, nl. dat van de *inseparabiliteit van de beide 'regna!*

De tragiek is eigenlijk nog groter geweest omdat het voor Calvijn in feite onmogelijk was *één* van de twee beginselen op te offeren. Dat hij de eenmaal bevochten zelfstandigheid van de kerkelijke tucht ooit weer zou prijsgeven, kon van hem niet worden verwacht. Anderzijds was in een stadsstaat als Genève een religieus-neutrale magistraat ondenkbaar, voor elke burger en elke inwoner met enig verantwoordelijkheidsbesef,¹⁸² *ook voor Calvijn*.

178 Vgl. blz. 128 vv.

179 OS, I, p. 259 sq.

180 Vgl. blz. 203 v.

181 Weerda, *Ordnung zur Lehre*, S. 157.

182 Zulks reeds vóór Calvijns komst in Genève. 17 juni 1536 werd burgemeester De la Rive tot verbanning veroordeeld omdat hij zijn kind door een priester had laten dopen; na beterschap beloofd te hebben kreeg hij gratie. Galli, *Kirchenstrafen*, S. 160. Jean Balard moest zich 24 juli 1536 voor de Raad verantwoorden omdat hij de evangelische diensten niet wilde bijwonen. Ganoczy, *Jeune Calvin*, p. 104. Ook in de jaren

B. Moelier heeft er enige jaren geleden op gewezen dat de eerste 'Gemeinwesen' in het Duitse rijk die evangelisch werden, vrije steden waren, en dat van alle Duitse rijkssteden de overgrote meerderheid geheel of gedeeltelijk voor de reformatie werd gewonnen.¹⁸³ In dit verband verdient vooral onze aandacht Moellers nadere mededeling dat het merendeel van de bedoelde steden, met name in het Zwabisch-Alemannisch gebied in zuidwest-Duitsland koos voor de reformatie van het *zingliaans-buceriaanse type*.¹⁸⁴ Dit moet volgens hem verklaard worden uit de omstandigheid dat de opvattingen van de 'Stadtreformatoren' Zwingli en Bucer over de verhouding van 'Bürgergemeinde' en 'Kirchengemeinde' – waarin deze praktisch samenvielen¹⁸⁵ – zich nauw aansloten bij het 'Genossenschaftscharakter' van de laat-middeleeuwse steden. Deze hadden zich een hoge mate van zelfstandigheid tegenover haar 'Stadtherr', in de eerste plaats de bisschop, weten te verwerven; ze beschikten over bestuurscolleges, samengesteld door eigen burgers. Elke burger wist zich een deel van het geheel en voor het welzijn daarvan verantwoordelijk.¹⁸⁶ De laat-middeleeuwse stad was geneigd zichzelf als een 'corpus christianum im kleinen' te beschouwen.¹⁸⁷ De aanvaarding van de reformatie bracht daarin feitelijk slechts deze verandering, dat ze zich voortaan beschouwde als een klein *evangelisch* 'corpus christianum'.¹⁸⁸ De aanhangers van het oude geloof konden daarin hoogstens worden geduld, mits zij zich rustig hielden.¹⁸⁹

Vooraf door het ingrijpen van Karei V in de laatste jaren van zijn regering werd in Duitsland de oude 'Stadtgenossenschaft' systematisch te gronde gericht.¹⁹⁰ Maar de theologie van de grote 'Stadtreformatoren' van de eerste generatie beleefde, aldus Moeller, 'ihre treue und vertiefte Weiterführung . . . bei Calvin in Genf'.¹⁹¹

1538–1541 toen Calvijn buiten Genève verbleef, gedroeg de magistraat zich allerminst kerkelijk indifferent. Choisy, *Theocratie a Genève*, p. 43, spreekt van de energie waarmee de magistraat toen 'la discipline ecclésiastique'(!) ter hand nam, en Köhler, *a.a.O.*, II, S. 620, deelt mee dat de Raad ook in die jaren erover waakte, 'dass die Landbewohner in ihren Orten die Predigten besuchten'.

183 Moeller, *a.a.O.*, S. 9 f.

184 Moeller, *a.a.O.*, S. 56 ff. Al plaatst Moeller hier Zwingli en Bucer naast elkaar, het verschil tussen beiden negeert hij niet: Bucer accentueerde van het begin af sterker dan Zwingli de grens van de bevoegdheid van de overheid, merkt hij (S. 44) terecht op.

185 Dit geldt óók voor Bucer, al nam deze in zijn laatste straatsburgse jaren uit reactie op de z.i. te lakse houding van de overheid zijn toevlucht tot Luthers oude gedachte van de 'Separation der ernsten Christen'. Moeller, *a.a.O.*, S. 44. Vgl. blz. 44.

186 Moeller, *a.a.O.*, S. 10 ff., 13 ff., 54 f.

187 Moeller, *a.a.O.*, S. 15.

188 Moeller, *a.a.O.*, S. 31: "Wenn die Entscheidung einmal gefallen und die Bürgerschaft, womöglich durch Mehrheitsbeschluss, zur Reformation übergetreten ist, so muss die ganze Stadt diesem Entschluss folgen'.

189 Moeller, *a.a.O.*, S. 32.

190 Moeller, *a.a.O.*, S. 71 f. Tussen 1548 en 1552 greep Karei V in 28 steden in de bestuursvorm in. De participatie van de gilden aan het bestuur hield op, de kleine raden werden bezet door patriciërs, aangesteld voor het leven.

191 Moeller, *a.a.O.*, S. 76.

Merkwaardig: in Genève zien wij Calvin enerzijds strijden voor zelfstandige kerkelijke tucht, in evidente oppositie tegen de zwingliaanse opvatting van de tucht; hij zet zich daarvoor in tot het uiterste en wint de strijd. Anderzijds zien wij hem geen enkele poging ondernemen om de nauwe conjunctie van kerk en stad, eveneens zo kenmerkend voor het Zürich van Zwingli, te doorbreken. Hij heeft dat laatste evenmin gewild als gekund. 'Calvin's Geneva was very much a frontier city, religiously, politically, and even culturally. In Calvin's lifetime, she stood at the southwestern extremity of organized Protestantism . . .'¹⁹² Alleen deze situatie reeds maakte dat er voor Genève slechts één mogelijkheid was: die van de laat-middeleeuwse, zwingliaans-buceriaanse conjunctie.¹⁹³ *Onvermijdelijk echter ten detrimente van het kerkelijk en geestelijk karakter van de kerkelijke tucht!*

In dit verband noemen wij nog eenmaal de stad waarin Calvin, zij het veel korter dan in Genève, óók leiding gegeven heeft aan een gemeente: *Straatsburg*. De tucht uitgeoefend in deze gemeente, hoofdzakelijk door Calvin zelf, maakt ontegenzeggelijk een mildere, ook meer geestelijke indruk. Ze draagt veel meer het karakter van pastorale zielzorg.¹⁹⁴ Maar de condities daarvoor waren in Straatsburg dan ook veel meer aanwezig dan in Genève! De gemeente was overzichtelijk, ze vertoonde het type van vrijwilligerskerk en ze bezat praktisch algehele zelfstandigheid tegenover de overheid. Deze had de franse vluchtelingen de gelegenheid gegeven zich kerkelijk te organiseren maar bemoeide zich daarna nog nauwelijks met hun 'ecclesiola'. Ze werkte haar bij de tucht-oefening niet tegen, maar — nog belangrijker — zette er ook geen kracht aan bij door onverbeterlijken met haar straf te dreigen.¹⁹⁵

Typerend voor het verschil tussen de beide *gemeenten* is dat tussen de *maatregelen* die Calvin er, na er enige tijd gewerkt te hebben, wist ingevoerd te krijgen: in Straatsburg het zich bij de predikant vervoegen voor een pastoraal gesprek vóór elke avondmaalsviering,¹⁹⁶ in Genève het jaarlijkse huisbezoek.¹⁹⁷ Beide maatregelen bedoelden de onwaardigen van het avond-

192 Monter, *Geneva*, p. 21 f.

193 De vraag of in verband met deze conjunctie nog niet andere namen (Plato, Thomas, Erasmus) zijn te noemen — waarschijnlijk wel — blijft hier verder onbesproken.

De disjunctie — met de op grond daarvan door Calvin bevochten zelfstandige kerkelijke tucht — en de conjunctie die hij voorstond — en wel móest voorstaan — waren in feite onverenigbaar. Even onverenigbaar als de opvatting dat tegen ketteren (van formaat) met het zwaard mag worden opgetreden, en de overtuiging dat het rijk van Christus geestelijk is en in de leer en kracht van de Geest gegrondvest moet worden. Wat Nauta, *Calvin en de staatkunde*, blz. 44, ten aanzien van de laatste combinatie opmerkt: 'Men krijgt intussen den indruk, dat Calvin op dit punt nooit met zichzelf tot volledige klaarheid gekomen is', kan m.i. ook van de eerste worden gezegd.

194 Vgl. blz. 158 w., 164.

195 Uiteraard deed de magistraat geen afstand van zijn overheidsgezag over de immigranten.

196 Vgl. blz. 159 v.

197 Vgl. blz. 194.

maal te weren en stonden als zodanig in dienst van de kerkelijke tucht.

Men zou de geneefse maatregel pastoraler kunnen noemen: de herders zoeken de schapen op! Maar men kan het beter anders bezien: de *straatsburgse* maatregel waarbij de schapen de herder moesten opzoeken en het ook déden, zou in Genève op een échec zijn uitgelopen!

Nog een enkele opmerking over de bewering van A.-L. Herminjard dat de 'sévérité excessive de Calvin contraste avec la mansuétude qui anime Farel. . .'.¹⁹⁵ Herminjard merkt dit op naar aanleiding van een door hem gemaakte vergelijking tussen de *Articles* van 1537 en de *Sommaire* van Farel. Zonder aan 'la différence de tempérament des deux Réformateurs' tekort te willen doen heeft Doumergue daar o.i. terecht het volgende tegen ingebracht:¹⁸⁹

a. De *Articles* zijn evengoed in de naam van Farel als in die van Calvijn aan de Raad aangeboden.

b. Men treft in de *Articles* over de tucht uitspraken aan die zó aan de *Sommaire* konden ontleend zijn, al is het wèl zo dat Farel in zijn geschrift daaraan telkens andere toevoegt waarin hij 'laisait parler sa charité'. Maar is dat zo vreemd? Er is toch verschil tussen een 'traité destiné au public, qu'il s'agit de convertir' en artikelen voorgelegd aan een overheid, 'qu'il s'agit de pousser à légiférer'. Bovendien, 'ces sentiments de charité' ontbreken ook bij Calvijn niet.²⁰⁰

Wij zouden hieraan nog willen toevoegen dat Farel, toen hij zijn *Sommaire* schreef, betrekkelijk nog aan het begin van zijn loopbaan stond, dat hij althans nog niet geroepen was geweest tot een reuzentaak als de organisatie van de kerk van Genève. Wil men zijn *Sommaire* met een geschrift van Calvijn vergelijken, dan is het 't billijkst daarvoor de editio princeps van de *Institutie* te kiezen: in beide geschriften heeft de bezinning en vooral de *ervaring* van jaren nog niet haar neerslag gevonden.²⁰¹

Tenslotte: Farel wist wat hij deed toen hij in 1536 Calvijn bewoog in Genève te blijven. Samen zetten zij de schouders onder het werk en van enig verschil van inzicht met betrekking tot de kerkelijke tucht merken wij niets.

§ 6. DE TUCHT OVER DE DIENAREN DES WOORDS

Met betrekking tot de tucht over de dienaren des Woords kan worden volstaan met enige opmerkingen. In de eerste plaats valt het op dat van de verschillende 'ordres d'offices' alleen zij hun 'eigen tucht' hebben. Wel een bewijs dat deze ambtsdragers bij Calvijn een bijzondere plaats innemen; tevens een waarschuwing hem niet te spoedig te beschouwen als een pleitbezorger van de zgn. gelijkheid van de ambten.²⁰²

198 Herminjard, IV, p. 159, n. 11 (naar aanleiding van de wijze waarop in de *Articles* het doel van de tucht vermeld wordt). Op p. 161, n. 13 merkt Herminjard (naai aanleiding van het *omgangsverbod* in de *Articles*) op: 'Farel n'était pas allé si loin'.

199 Doumergue, Ix., II, p. 222, n. 1.

200 Doumergue verwijst naar IV, 12, 8.9 (V, p. 218, 33 sq.—219, 1 sqq.; 220, 6sqq.).

201 Daar komt nog bij dat Oecolampadius op wiens aandrang Farel zijn boekje schreef, hem 'modération' en 'douceur' aanbevolen had. Piaget in: Farel, *Sommaire* (1525), P- 9.

202 Vgl. Plomp, *Presbyteriaal-episcopaal*, blz. 17 en aant. 60.

Vervolgens: ook hier geldt dat het karakteristieke niet moet worden gezocht in de instellingen die in Genève onder Calvijs invloed daarvoor in het leven geroepen zijn. In de een of andere vorm waren die reeds eerder elders aanwezig. Kenmerkend voor de uitoefening van de 'propria disciplina' van de predikanten in Genève is veeleer geweest: de *collegialiteit* en de *permanentie* waarmee deze plaatsvond. De predikanten *en zij alleen* — zónder ouderlingen, raadsheren of andere achtenswaardige mannen zoals elders — kwamen — niet één- of tweemaal per jaar²⁰³ maar *elke week* — bijeen om onder leiding van Calvijn opzicht over elkaar uit te oefenen; bovendien deden zij dit eenmaal in de drie maanden in een aparte vergadering nog eens extra.²⁰⁴

Het kon echter niet anders of de conjunctie van kerk en overheid tastte ook het geestelijk karakter van déze tucht aan. Alleen al de omstandigheid dat de overheid niet slechts bij de aanstelling, maar ook bij het ontslag van de predikanten het laatste woord had, noopte de 'Compagnie des Pasteurs' tot overleg met de Raad, wanneer één hunner zich in minder of meer ernstige mate had misgaan. Eenmaal in dat stadium gekomen, kreeg de tucht vanzelf het karakter van 'res mixta'. Soms spanden dan de predikanten zich in allerlei gronden bijeen te garen voor de afzetting van hun collega en deed de Raad hetzelfde om deze in zijn ambt te handhaven.²⁰⁵

Dat de predikanten probeerden bezwaren tegen de leer of de levenswandel van één hunner eerst in eigen kring tot een oplossing te brengen,²⁰⁶ kan moeilijk negatief worden beoordeeld. Had dit binnen het gereformeerd protestantisme maar meer navolging gevonden! Een bedreiging voor het geestelijk karakter van de tucht vormde wèl het ontbreken van een geestelijke beroepsinstantie. Tot wie moest een predikant zich wenden die zich door zijn collega's verongelijkt voelde? Tot de stadsraad! En wat moesten de predikanten doen als zij één uit hun kring niet van zijn ongelijk of dwaling konden overtuigen? De kerkorde bepaalde dat de predikanten, wanneer zij een geschil over de leer niet zelf uit de weg konden ruimen, de hulp van de ouderlingen konden inroepen.²⁰⁷ Deze bepaling bleef echter veelszins een dode letter. En de magistraat naar wie de zaak daarna moest worden verwezen — dit gebeurde wèl, dus: met passeren van de ouderlingen! — kon onmogelijk als een geestelijke instantie gelden.

Men kan zich de vraag stellen of Calvijn aan zo'n geestelijke beroepsinstantie

203 Vgl. blz. 56.

204 Vgl. blz. 283 vv., 288 vv.

205 Vgl. de zaak De Ecclesia. Blz. 306 vv.

206 Ik ga er hier aan voorbij — omdat dit in de praktijk zelden voorkwam — dat bepaalde 'crimes' en 'vices' van predikanten door de kerkeraad konden worden behandeld. Ook aan de bestraffing van 'crimes civilz' door de Raad, omdat deze bestraffing niets met kerkelijke tucht te maken heeft. Vgl. blz. 270, 272 v.

207 *Ord. eccl., OS, II, p. 332, 28 sq.*

veel behoefte zal hebben gevoeld. Wij wagen het dit te betwijfelen. Enige malen ontmoetten wij bij hem de gedachte dat achter, ondanks vermaan van de broeders, vasthouden aan afwijkende gevoelens, de een of andere slechte karaktereigenschap schuilgaat: eerezucht, hoogmoed of koppigheid.²⁰⁸ Wie er zo over denkt, kan er weinig bezwaar tegen hebben dat in zo'n geval de *magistraat* te hulp geroepen wordt 'pour y mettre ordre'. Men kan zich trouwens ook moeilijk indenken hoe zo'n geestelijke beroepsinstantie zou moeten zijn samengesteld. Uit enigen van de eigen predikanten en een aantal predikanten van elders, maar met uitsluiting van vertegenwoordigers van het stadsbestuur? Dit was echter ondenkbaar in het 'corpus christianum'-in-het-klein dat Genève was.

Het geestelijk karakter van de tucht werd vooral geschonden als een zaak in het stadium was gekomen dat ook de overheid er zich mee ging bemoeien. Doch ook daarvoor — als ze nog uitsluitend zaak van de predikanten was — bleef het niet altijd onaangetaast. Wij hebben het opgemerkt: ook in de kring van de broeders speelden meermalen gevoelens van antipathie een rol en vielen er felle woorden. Toch, als wij ons indenken wat er in Genève met name aan *preventieve* tucht is uitgeoefend, worden wij vervuld met respect en bewondering, niet in de laatste plaats voor de man onder wiens leiding dit alles plaats vond. Calvijns inspanning om zowel de eenheid en zuiverheid der leer als de gemeenschap onder de broeders te bewaren, is buitengewoon groot geweest.

§ 7. EINDBALANS

Wij pogen nu een beknopte eindbalans op te stellen. Als uitgangspunt kiezen wij het negatieve oordeel van Kohier. Volgens hem werd in Genève onder Calvijns leiding weliswaar 'der Höhepunkt der evangelischen Kirchengenossenschaft' bereikt, maar betekende dit hoogtepunt tegelijk 'der Bankrott der Kirchengenossenschaft'.²⁰⁹

Weerda meent dat wij hier nu echt te doen hebben met 'das Urteil moderner Bewertung' van Calvijns strijd voor herstel van de kerkelijke tucht en van het resultaat daarvan.²¹⁰ Ten dele zijn wij het hiermee eens. Tal van tijdgenoten immers hebben de gang van zaken in Genève, met inbegrip van de kerkelijke tuchttoefening, allerm minst ervaren als een bankroet. Dat deden zeker niet de duizenden immigranten die Genève in deze eeuw maakten tot 'une des principales villes de refuge du continent'.²¹¹ De grote stroom van hen kwam pas nadat de leidende kringen hun oppositie tegen de tucht zoals Calvijns die ingericht wilde zien, hadden opgegeven.²¹² Velen kozen Genève als toevluchtsoord, omdat zij aangetrokken werden door wat in deze stad onder de geestelijke

208 Vgl. blz. 135, aant. 464; 259, 265.

209 Kohier, *a.a.O.*, II, S. 662. Vgl. blz. 7 en aant. 42.

210 Weerda, *a.a.O.*, S. 157.

211 *Livre des habitants*, I, p. IX.

212 *Monter, l.c.*, p. 170.

leiding van Calvijn tot stand gekomen was.²¹³ 'Ik erken' schreef John Knox in 1556, 'dat in andere plaatsen Christus waarlijk gepredikt wordt, maar een 20 zuivere hervorming van zeden en religie heb ik nog in geen enkele andere plaats gezien'. Zo zagen het velen,²¹⁴ niet alleen immigranten maar ook steeds meer personen die van ouds burger van de stad waren geweest.²¹⁵

Toch menen wij dat op het oordeel van Kohier minder moet worden afgedongen dan Weerda gedaan heeft. Want het kan niet worden ontkend: de weg van Calvijns denkbeelden over de kerkelijke tucht naar de uitvoering daarvan onder zijn leiding is een weg naar omlaag. Calvijn zal voornamelijk aan de politieke libertijnen hebben gedacht toen hij in de *Institutie* gewag maakte van lieden die de tucht zózeer haatten dat ze zelfs van het wóórd een afschuw hadden.²¹⁰ Maar hij heeft het hun ook niet gemakkelijk gemaakt te geloven dat kerkelijke jurisdictie werkelijk iets heel anders was dan burgerlijke. Daarvoor heeft ze te vaak en te veel harde, ongeestelijke trekken vertoond.

Wanneer wij — in de *Registres du Consistoire* — Calvijn in de kerkeraad in actie zien, komt meermalen de vraag op of hier nog van zielzorg kan worden gesproken.²¹⁷ Nu bedenke men allereerst dat naar Calvijns oordeel zielzorg aan zondaars — zeker aan zulke die zich een dagvaarding voor de kerkeraad waardig gemaakt hadden — streng mocht en moest zijn. Maar overigens: de zielzorger Calvijn moet men toch niet in de eerste plaats in de kapittelzaal van de St. Pierre zoeken. Calvijn is zielzorger geweest; werken als van W. Kolfhaus en J.-D. Benoit leveren er overvloedig bewijs voor.²¹⁸ Hij heeft zielzorg beoefend aan ziek- en sterfbedden, vooral ook door middel

213 Vgl. Monter, I.e., p. 186: 'In other words, many came less from fear [om vrij te zijn van geloofsvervolging] then from hope'. P. 22: 'Geneva acquired her huge refugee population partly through Calvin and partly through geography'. Wat dit laatste betreft, de stad lag vooral gunstig voor réfugiés uit Frankrijk en Italië.

214 Monter, I.e., p. 186 f., deelt behalve de mening van Knox ook die van enige anderen mee om daarna aldus te vervolgen: 'To these people, Calvin's Geneva was something far more than just a free city; she was a holy city. They came because they were positively attracted to her, and they lived there with the sensations of pilgrims beginning a new life, rather than with the harassed and nostalgic air so common to refugees of our own age' (187).

215 Vgl. biz. 247 v. Ook Holl, *Calvin*, S. 272: 'Wäre Calvin der herrschsüchtige, kalte, grausame, heimtückische Mensch gewesen, für den man ihn ausgibt, so hätten nach seinem Tod die Dinge in Genf ganz anders laufen müssen, als es tatsächlich der Fall war. Nach allen Erfahrungen der Geschichte musste dann eine wilde Reaktion kommen, die alles wegfegte, was er geschaffen hatte. Aber dieser Umschwung ist nicht eingetreten. Der Bau, den Calvin gegründet hatte, stand über 150 Jahre aufrecht, ohne dass ein Stein sich löste'.

216 IV, 12, 1 (V, p. 212, 20 sq.): '. . . nonnulli, in odium diseiplinae, ab ipso quoque nomine abhorrent, . . .'

217 Men herinnere zich slechts het geval van de vrouw die in haar wanhoop zelfmoord had willen plegen: zij werd daarover onderhouden, moest het Onze Vader en de geloofsbelijdenis opzeggen en mocht toen naar huis gaan. Blz. 229.

218 Kolfhaus, *Seelsorge Calvins*; Benoit, *Calvin directeur d'âmes*.

van vele brieven aan mensen in allerlei situaties die zijn raad, hulp of troost nodig hadden. Opvallend en veelzeggend is echter, dat de studies van Kolfhaus en Benoit slechts weinig over de kerkelijke tucht bevatten.²¹⁹

In 1955 stelde D. Nauta ter gelegenheid van de vijfenzeventigste verjaardag van de stichting van de Vrije Universiteit de vraag aan de orde, 'of het wel aangaat Calvijn voor het heden nog als leidsman en voorbeeld te kiezen'.²²⁰ Het antwoord luidde bevestigend; de bevestiging betrof echter vooral 'de door hem [Calvijn] beleden beginselen'.²²¹

Wij spitsen dezelfde vraag hier toe op één punt, dat van de kerkelijke tucht: kan Calvijn terzake daarvan ons voor het heden nog tot een leidsman en voorbeeld zijn?

Het antwoord op deze vraag kan zich aansluiten bij dat van Nauta. De *praktijk* van de kerkelijke tucht onder Calvijns leiding kan niet dan onder zeer grote restricties als voorbeeld ter navolging worden gesteld. Men zal dan onder het altijd nodige 'mutatis mutandis' buitengewoon veel moeten begrijpen, niet alleen de kerkelijke tucht geheel moeten loskoppelen van het overheidsoptreden tegen zondaars, maar ook de tuchtprocedure moeten ontdoen van alle elementen die in Genève het geestelijk karakter daarvan aantastten.²²² De vraag is, of wat dan overblijft nog wel de praktijk van de kerkelijke tucht onder Calvijns leiding kan worden genoemd.

Ook ter zake van de kerkelijke tucht zal een aanbeveling Calvijn na te volgen voornamelijk beperkt moeten blijven tot het aanbevelen van een aantal door hem voorgestane *beginselen*. Wij volstaan met er drie te noemen die o.i. aanvaarding ten volle verdienen.

a. *De tucht is noodzakelijk voor het bestaan van de kerk 'en bon ordre'*. Zulks niet omdat er aan het Woord waaraan de kerk als instituut wordt her-

219 Benoit, *I.e.*, p. 214 s. Kolfhaus, *a.a.O.*, S. 18, protesterend tegen 'die Sage...', dass die Genfer Einzelseelsorge *mehr unter dem Gesichtspunkt der Zucht als unter dem der Seelsorge aufzufassen sei*, maakt eerst een m.i. ongeoorloofd grote scheiding tussen de zielzorg en de tucht: „In der Genfer Kirchenordnung sind die Ausführungen über die Kirchenzucht getrennt von denen über den Hausbesuch. [Veeleer is het omgekeerde waar: in 1561 werden de bepalingen over het huisbezoek in de *Ord. eccl.* ingelast vlak voor de bestaande bepalingen met betrekking tot de kerkelijke tucht.] Die den Pastoren und Ältesten obliegende Seelsorge ist wohl zu unterscheiden von der durch das Presbyterium – in Genf und den französischen Kirchen 'Consistoire' – zu übenden Kirchenzucht". Even later moet hij toch weer het verband leggen, maar dat doet hij dan precies andersom als in de door hem afgewezen 'Sage': 'Obwohl also die Zucht von der Seelsorge wohl zu unterscheiden ist, darf sie ihr nicht entgegengesetzt werden. Vielmehr ist sie . . . ein seelsorgerlicher Akt'.

220 Nauta, *Calvijn leidsman en voorbeeld*, blz. 4.

221 Nauta, *a.iv.*, blz. 21.

222 De bedoelde ontkoppeling is niet voldoende. Meermalen wordt de franse hugenotenkerk als voorbeeld genoemd om aan te tonen dat de kerkelijke tucht niet afhankelijk is van een relatie kerk-staat als in Genève (Vgl. Schröter, *Calvins Bedeutung*, S. 73). Dit moge waar zijn, ook in een totaal 'vrije' kerk kan de tucht echter ongeestelijk zijn.

kènd en waaruit de kerk als gemeenschap lééft, iets zou ontbreken, maar omdat in deze bedeling de leden en ambtsdragers der kerk nog in alle opzichten te kort schieten.

b. *De tucht moet voluit kerkelijk zijn.* Zij moet 'privatae admonitiones' tot fundament hebben, op geestelijke wijze worden uitgeoefend, uitsluitend 'ex Lege Dei'; als ze de fase van het particuliere vermaan achter zich heeft, moet ze geleid worden door kerkelijke ambtsdragers, dienaren des Woords die niet alleen predikheer maar ook herder zijn, en ouderlingen wier speciale ambt immers is na te gaan of het in de prediking uitgestrooide zaad ook vruchten draagt.²²³ Dat dit beginsel in Genève als gevolg van verschillende omstandigheden een zeer gebrekkige en onzuivere toepassing heeft gevonden, is geen reden het af te wijzen.²²⁴

c. *Van de tucht mag veel worden verwacht.* Calvijns wens dat de tucht *kerkelijk* — dat wil ook zeggen: tucht met het Wóórd — zou zijn, hing samen met wat hij ervan verwachtte. Dat was niet weinig. De rechtvaardiging zou zich ontplooiën in de heiliging en de heiliging zou manifest worden in een wandel naar Gods geboden. Dit zou strekken tot de eer van God en het eigen heil, ook tot de opbouw en de gezondheid van de gemeenschap der heiligen, er zou bovendien vernieuwende kracht van uitgaan in de wereld.

Ook ten aanzien van deze verwachting, die hij terecht in de Schrift gegrond achtte, verdient Calvijn navolging. Alleen wie deze verwachting met hem deelt, zal bereid zijn voor de voortgang van de kerkelijke tuchttoefening te waken en, waar deze in verval is geraakt, te streven naar herstel.²²⁵

Calvijn mag van de bediening van Woord en sacrament en van de uitoefening van de tucht veel hebben verwacht, hij heeft er geen perfectionistische illusies

223 Vgl. Van Ruler, *a.a.O.*, S. 88, over de ouderling bij Calvijn: 'Er geht durch die Häuser und durch das Volk. Da hat er das Bischofsamt, die Aufsicht, und da sucht er, ob der Samen, der in der Predigt ausgestreut ist, Früchte trägt'.

224 Een krachtige waarschuwing om met het badwater het kind niet weg te werpen, geeft Dürr, *Kirchenzucht*, S. 151: 'Sind nicht Jesus und die Apostel Opfer der jüdischen Kirchenzucht geworden? . . . Und doch hat derselbe Jesus, der von der jüdischen Kirchenzucht verfolgt und getötet, Weisungen gegeben, dass sie auch in der von ihm gestifteten Gemeinde geübt werde (Matth. 18), und hat derselbe Paulus, der ständiges Opfer der jüdischen Kirchenzucht gewesen, solche in den von ihm gegründeten Gemeinden geübt'.

225 Verder dan het stellen van deze postulaten kan in het bestek van deze studie niet worden gegaan. Met het probleem van het herstel van de kerkelijke tucht houdt zich o.a. de genoemde studie van Dürr bezig. Met de ervaringen van het zendingsveld (de gemeente moet klein en overzichtelijk zijn, het grote gevaar is 'das Abgleiten . . . aus der geistlich-seelsorgerlichen Ebene in die der gesetzlich-juristischen Kasuistik' enz.) wendt hij zich naar de problematiek van de 'oude' kerken. Van problematiek moet z.i. onder meer hierom worden gesproken, omdat de grens tussen kerk en wereld vaak is vervaagd of bezig is te vervagen. Dürr, *Kirchenzucht*, S. 158 f., 163. Ook Schröter, *a.a.O.*, S. 75 geeft iets zeer essentieels aan wanneer hij als vereisten voor kerkelijke tuchttoefening noemt: geestelijke volmacht bij hen die de tucht uitoefenen en geestelijke bereidheid bij de gemeente om de tucht te aanvaarden.

aan verbonden. Het visioen van de voleindigde wereld stond hem voor ogen, maar hij wist dat mensen het niet konden realiseren, zelfs niet met het Woord.²²⁶ Er moest worden gedaan wat gedaan kon worden, en wat niet gedaan kon worden moest worden verdragen, totdat God zelf het zou verbeteren of straffen, of op de dag van de oogst het onkruid zou uitroeien en het kaf uitwannen.

Die dag zou komen. Calvijn kon daar prachtig over mediteren.

'Zoals dan de[ze] wereld een einde zal nemen, zo zullen dit óók staatsbestel, overheden, wetten, verschillen van stand en trappen van waardigheid en al dergelijke dingen meer. De slaaf zal niet langer verschillen van de meester, de koning niet van de man uit het volk, de magistraat niet van de ambtelijke burger. Ja zelfs zullen dan in de hemel de verschillen in rang tussen de engelen wegvallen, en in de kerk de bedieningen en de ambten, opdat God alleen en met eigen hand, en niet door de handen van mensen of van engelen zijn macht en heerschappij zal uitoefenen . . . Opzieners, leraars en profeten zullen niet langer hun tegenwoordige positie innemen en het ambt dat zij nu vervullen, neerleggen'.²²⁷

Opzieners, leraars en profeten zullen hun ambt neerleggen . . . Dit zal tevens het einde van de kerkelijke tucht betekenen.

In 1536 had het Calvijn ontsteld dat hij in Genève behalve de prediking 'quasi comme rien' aantrof. Het einde van de tucht behoeft straks niemand te ontstellen. Want het visioen zal eindelijk werkelijkheid zijn geworden.

226 Vgl. Schellong, a.a.O., S. 319: Calvijn verbindt Matth. 18 : 15 vv.: de opdracht tot tuchtoefening, met Matth. 13 : 24 vv.: de gelijkenis van het onkruid onder de tarwe. Behalve in deze gelijkenis, ziet Calvijn ook in die van het visnet (Matth. 13 : 47 vv.) en in het woord over het koren en het kaf op de dorsvloer (Matth. 3 : 12) duidelijk aangewezen dat de kerk in deze bedeling nooit de volmaaktheid bereikt. (Vgl. blz. 337 en aant. 100.) IV, 1, 13 (V, p. 17, 24 sqq.—18, 1 sqq.). Hij bevindt zich daarbij in het gezelschap van Augustinus. Vgl. IV, 1, 16 (V, p. 20, 21 sqq.); IV, 12, 11 (V, p. 222, 30—223, 1 sq.); Weijland, a.w., blz. 56 v., 64 v.

227 *Comm. in Cor. I*, OC, XLIX, c. 546 sq. (1 Kor. 15 : 24): 'Ergo sicuti finem accipiet mundus: ita et politia et magistratus, et leges, et distinctiones ordinum, et gradus dignitatum, et quidquid tale est' non differet amplius servus a domino, non rex a plebeio, neque a privato magistratus. Quin etiam tum in coelo principatus angelici, tum in ecclesia cessabunt ministeria et praefecturae: ut solus Deus per se ipsum, non per hominem vel angelorum manus potestatem suam principatumque exerceat. . . desinent episcopi, doctores et prophetae personam hanc sustinere, et munus, quo nunc funguntur, deponent'.

RÉSUMÉ ¹

I

L'objet de cette étude est la discipline ecclésiastique chez Calvin.

Dans le premier chapitre, qui sert d'introduction, nous esquissons d'abord sommairement la façon dont s'exerça la juridiction ecclésiastique pendant le moyen âge. Au début les évêques en furent les responsables, mais plus tard cette responsabilité incombait aux archidiaques. Vers la fin du moyen âge on voit réapparaître ça et là l'usage des visitations, sous la direction de l'évêque ou de son officiai; parfois celui-ci fut *Yunicus iudex*, d'autres fois il présida un tribunal ecclésiastique, l'officialité ou consistoire. La peine la plus grave infligée par l'église était l'excommunication, sous-divisée en *excommunicatio minor* et *maior*. Depuis le treizième siècle, le ban de l'empire suivit sous certaines conditions l'excommunication. Souvent l'excommunication a été profanée pour la réalisation de fins non-spirituelles. La suspension et la destitution furent e.a. des sanctions prises à l'égard des ecclésiastiques. Seul le juge ecclésiastique fut en droit de les infliger, puisque le clergé jouit du *privilegium fori*.

Partout où la Réforme s'implanta, le système médiéval tel que nous venons de l'ébaucher tomba en ruine. Dans notre étude, les questions suivantes retiendront l'attention: quel système est venu remplacer à Genève le système aboli; ce qui s'est fait à Genève a pris corps sous l'influence de Calvin. Quelle a été cette influence ?

Voilà la matière traitée dans cette étude, qui trouve sa motivation dans les arguments suivants: a. jusqu'ici une monographie qui fasse justice aux différents aspects de la discipline chez Calvin faisait défaut; b. les jugements rendus sur les idées de Calvin concernant la discipline et sur l'application pratique de ses idées sont toujours fort divergents (§ 1).

Ce premier chapitre se termine par quelques remarques générales sur l'économie de la présente étude et sur les sources et ouvrages consultés (§ 2, 3).

II

Pour donner plus de relief à l'étude de nos questions, nous relevons dans le second chapitre sommairement l'attitude de quelques réformateurs et des

1 Traduction française de M. E. Kooiman.

anabaptistes à l'égard de la discipline ecclésiastique et de la mise en pratique de leurs idées (§ 1).

Dans la pensée de Luther on rencontre e.a. les caractéristiques suivantes: il a été de plus en plus décidé dans son rejet de l'*excommunicatio maior* le véritable ban chrétien, c'est l'*excommunicatio minor*. La discipline ecclésiastique doit être distinguée des sanctions dont dispose l'autorité civile. Dans la pratique l'attitude de Luther vis-à-vis de la discipline est devenue de plus en plus hésitante; c'est qu'au fond il n'en jugeait ni les pasteurs ni les communautés assez mûrs. Plus tard Luther concentra son attention surtout sur la pureté de la doctrine. Melancthon envisagea l'institution de collèges de signature ecclésiastique ayant e.a. le pouvoir de l'excommunication. Mais en réalité, les consistoires, créés d'abord à Wittenberg et plus tard ailleurs, devinrent des organes dont se servait la magistrature (§ 2).

Si au début Zwingli fit une certaine distinction entre le comportement de l'église et celui de l'état à l'égard des péchés, dans une période ultérieure il fut d'avis que, l'état chrétien punissant les péchés, l'église n'a plus besoin de s'en occuper: l'état exerce son pouvoir également au nom de l'église. Dans ses années ultérieures Zwingli voulut de moins en moins user de l'excommunication (réaction contre les anabaptistes). A Zurich on en vint même à une obligation de participer à la sainte-Cène. La pensée de Bullinger ne diffère guère de celle de Zwingli (§3).

Oecolampade se fit connaître, à Bâle comme ailleurs, comme un fervent adhérent de la discipline ecclésiastique indépendante, de même son successeur Myconius. Ce ne fut que très partiellement qu'ils réussirent à réaliser leurs idéals (§ 4).

Dans la pensée de Bucer, le réformateur principal de Strasbourg, on peut distinguer trois périodes. Jusqu'aux années 1530 il ne vit aucune possibilité d'introduire la discipline dans l'église empirique. Sous l'influence d'Oecolampade un changement s'opéra dans ses conceptions: jusqu'à l'année 1546 il ne cessa de demander l'exercice de la discipline sous la direction de fonctionnaires de l'église. La pratique le désappointa, et c'est ainsi que dans ses dernières années strasbourgeoises (1546-1549) il fit des efforts pour créer des *Gemeinschaften* à l'intérieur des paroisses. Dans ces sociétés — espéra-t-il — il serait possible de faire fonctionner convenablement la discipline (§ 5). On peut dire que partout dans la Suisse allemande le modèle zurichois fut suivi (§ 6).

Dès l'année 1525 Farel publia ses idées sur la discipline. Elles sont de tendance modérée et douce, il ne faut pas oublier cependant qu'à ce moment Farel se trouva au début de ses activités de réformateur (§ 7).

Pour les anabaptistes la discipline ecclésiastique forma la *nota ecclesiae* primordiale et partant *Varticulus stantis et cadentis ecclesiae*. La discipline telle qu'ils la préconisèrent était chose impossible dans l'église empirique. Aussi recommandèrent-ils de se séparer de cette église et prônèrent-ils la formation de paroisses auxquelles les fidèles adhéreraient de leur propre choix. Dans de telles paroisses seulement la discipline pourrait être exercée droitement (§ 8).

En Saxe la discipline sur les pasteurs fut exercée par une commission de Visitation, autorisée par le pouvoir civil et se composant de théologiens et de juristes; dans les intervalles entre les visitations les superintendants en furent chargés. Plus tard les consistoires assumèrent la tâche de ces visitations. A Zurich des synodes furent créés pour l'exercice de la discipline sur les pasteurs: ils se composèrent de pasteurs et de représentants des paroisses. Au temps de Bullinger on introduisit en outre l'habitude des visitations. Dans les autres cantons helvétiques et à Strasbourg des mesures semblables furent prises. Partout le magistrat s'assura sa part d'influence.

Pour autant que les anabaptistes connurent des ministres ecclésiastiques, la discipline sur ceux-ci ne différa pas essentiellement de celle exercée sur les membres de la communauté (§ 9).

Nous terminons ce chapitre en dressant un inventaire global des problèmes auxquels les réformateurs et les anabaptistes ont dû faire face: des problèmes posés par la présence de deux pouvoirs concordants (civil et ecclésiastique), des problèmes relatifs au sens et à la portée de l'excommunication, aux sujets et objets de la discipline, des problèmes concernant la manière dont il faut appliquer la discipline, et enfin les problèmes que pose la discipline à l'égard des ministres.

Quelles seraient les réponses apportées par Calvin à toutes ces questions-là (§10)?

III

Dans le troisième chapitre nous donnons un aperçu des idées de Calvin concernant la discipline à exercer sur les membres de l'église. Elle relève de la *potestas Ecclesiae in iurisdictione* (§ 1). Sont l'objet virtuel de cette discipline tous ceux qui en vertu des 'signes' doivent être considérés comme membres de l'église. Ce n'est qu'après avoir fait la profession publique de leur foi que les enfants feront l'objet de la discipline. L'église n'exerce pas la discipline sur les *extranei* (§2).

La discipline ecclésiastique est d'ordre spirituel, ce qui devient visible de différentes manières:

- a. dans la manière dont fonctionne la Parole de Dieu comme critère unique pour juger les péchés et pour les combattre.
- b. dans l'esprit dans lequel la discipline s'exerce, qui est celui d'une sévérité modérée par la douceur: il faut éviter que le pécheur ne vienne à sombrer dans une peine excessive (2 Cor. 2,7). La discipline trop sévère n'incite pas à la repentance, mais mène au désespoir ou à l'hypocrisie.
- c. dans le départ fait par Calvin entre les choses qui entrent en ligne de compte et celles dont l'église ne s'occupera pas: il vaut mieux que l'église ne s'occupe pas d'affaires purement civiles telles que les créances.
- d. dans l'exigence que les personnes chargées de la discipline aient reçu une qualification ecclésiastique (§ 3).

A la question de savoir qui doit exercer *in concreto* la discipline, les deux premières éditions de *l'Institution*, se référant à Matth. 18,15, répondent: la communauté. Quoique Calvin n'ait jamais révoqué cette réponse, il déclare plus tard que pour l'exercice de la discipline il faut un tribunal, se composant de *verbi ministri* et de *morum censores* (les anciens). Ces anciens représentent la communauté en même temps que le Christ (§ 4).

Les péchés qui font tomber sous de le coup de la discipline sont les suivants:

A. *peccata privata* (pèches cachez); B. *peccata publica* (péchez publiques): a. *delicta* (fautes moindres) b. *scelera vel jlagitia* (crimes ou actes vilains et meschans).

Comme critères pour cette division on trouve e.a. la mesure dans laquelle le péché en question est devenu publique, et le retentissement de l'*offendiculum* causé par ce péché. Il n'est pas possible d'assigner aux différents péchés une place fixe dans l'une des catégories mentionnées; c'est que Calvin ne juge pas toujours de la même façon des péchés identiques. Si la discipline s'appelle *disciplina morum*, il ne faut pas perdre de vue qu'une atteinte portée à la pureté de la doctrine peut faire tomber aussi sous le coup de la discipline. On pourrait même aller jusqu'à dire que, si Calvin ne connaît pas le terme *disciplina doctrinae*, la discipline chez lui concerne toujours la doctrine. En effet, la discipline aide à vivre selon la doctrine (§ 5).

La *legitima agendi sériés* à l'égard des péchés cachés se trouve dans l'Évangile selon Matth. 18,15 ss. Il y a trois degrés: a. 'admonitions privées', b. admonition 'en présence de deux ou trois tesmoins', et c. 'jugement de l'Église'. Calvin trouve sa ligne de conduite envers les péchés publics dans 1 Tim. 5,20. Ces péchés-là seront mis directement devant le consistoire. L'excommunication est la peine la plus grave dont dispose l'église; elle devra être prononcée au milieu de la communauté. Elle consiste dans l'exclusion de la Cène et dans le retranchement de l'église. Calvin rejette aussi bien l'acception selon laquelle l'excommunication ne serait qu'un jugement rendu par les hommes, que celle qui voit dans l'excommunication une condamnation irrévocable à la mort éternelle. Pour lui l'excommunication est lourde de l'avant-dernière gravité; car, en effet, le dernier jugement est notifié au pécheur; il viendra certainement sur lui, à moins qu'il ne se convertît. Calvin est partisan d'une interprétation modérée de la défense d'avoir 'conversation' avec les excommuniés; il rejette l'*excommunicatio maior*. L'Église veut se réconcilier avec le pécheur repentant. L'absolution que donne l'église est conditionnelle, mais en même temps elle est très sûre, c'est qu'elle se place sous la condition: 'qu'il vous advienne selon votre foi' (Matth. 9,29).

Pour la réconciliation et la réception dans l'église, Calvin veut suivre *grosso modo* l'usage dans la *vetus ac melior ecclesia*; il attache un prix particulier à la cérémonie de l'imposition des mains (§ 6).

En général Calvin nomme trois fins de la discipline: a. éviter l'opprobre de Dieu et du Christ dans une église qui donne l'impression d'être 'un réceptacle de meschans et mal vivans' (fin théologique-ecclesiologique); b. éviter la

corruption des bons par les mauvais; c. amener le pécheur à la confusion et au repentir (fins pédagogiques et pastorales). Il faut faire remarquer que b. et c. sont subordonnés à a. Parfois aussi Calvin nomme une seule fin: le maintien du règne spirituel, c.à.d. du règne qu'exerce la Parole (§ 7).

Calvin considéra la discipline comme une chose primordiale. 'Comme la doctrine de notre Seigneur Jesus est l'âme de l'Église, aussi la discipline est en icelle comme les nerfs sont en un corps, pour unir les membres et les tenir chacun en son lieu et son ordre.' Pourtant, pour lui elle ne fut pas une *nota ecclesiae*, mais plutôt le signe caractéristique d'une église '*en bon ordre*'. Si la distinction est subtile, d'autant plus que Calvin a employé toute sa vie à la '*bene esse*' de l'église, pour lui en tout cas elle fut toute réelle: on ne reconnaît pas l'église à la fidélité des hommes, mais à la prédication de la Parole et au ministère des sacrements (§ 8).

Les idées de Calvin sur la relation de l'église et l'état l'amènèrent d'une part à considérer l'exercice de la discipline comme une affaire purement ecclésiastique; mais, d'autre part, selon ces mêmes idées, le pouvoir public doit se savoir appelé à prendre des mesures contre les excommuniés qui prennent leur excommunication à la légère. De même, les magistrats doivent prendre des mesures contre certaines formes inquiétantes d'hérésie; ils doivent même aller jusqu'à la peine capitale en cas d'impiété manifeste. Les procès qu'a intenté de son propre chef le magistrat de Genève contre des hérétiques tels que Bolsec, Servet et Gentilis ne seront pas étudiés ici; ils sortiraient du cadre de cette étude (§9).

IV

Dans le quatrième chapitre nous étudions les ordonnances ecclésiastiques et la pratique de la discipline ecclésiastique chez Calvin. Après avoir donné quelque information sur la ville de Genève, le théâtre des activités de Calvin (§ 1), nous traitons des *Articles concernant l'organisation de l'église et du culte à Genève*, que les pasteurs soumièrent au mois de janvier 1537 au Conseil de la ville et dont Calvin est à considérer comme l'auteur principal.

Deux points y retiennent surtout notre attention: a. le système de la discipline proposée: elle sera placée sous la direction des pasteurs et de quelques personnes désignées par le Conseil; le Conseil devra se demander s'il peut tolérer l'impunité des personnes qui prennent leur excommunication à la légère, b. 'Le droict commencement d'une esglise' devra se faire à Genève; tous les habitants devraient approuver la foi réformatrice, le Conseil donnant le bon exemple. Si le Conseil a donné son approbation aux *Articles*, leur exécution laissa beaucoup à désirer. A la suite d'une crise, trois des pasteurs genevois, et parmi eux Calvin, furent exilés (§ 2-4).

Le caractère de la discipline qu'exercèrent Calvin et son diacre Parent dans la petite communauté d'exilés à Strasbourg fut de caractère nettement pastoral. Dans cette période nombre de lettres et différents écrits montrent à quel point

Calvin s'occupa du problème de la discipline ecclésiastique. Il n'en sera pas autrement tout le long de sa vie (§ 5-7).

De retour à Genève au mois de septembre 1541, Calvin collabora à la préparation des *Ordonnances ecclésiastiques*, ratifiées au mois de novembre de cette année par les différents conseils (§ 8). Il s'avéra, dès les préparatifs de ces ordonnances, que les pouvoirs publics n'accepteraient pas de donner toute liberté à l'église dans le domaine de la discipline. Cependant, les formulations dans les *Ordonnances* furent assez équivoques pour que, par la suite, Calvin aussi bien que le magistrat pussent s'en réclamer. Dans les *Ordonnances* les pasteurs et les anciens étaient chargés de la direction de la discipline; ceux-ci furent élus parmi les membres des différents conseils municipaux. Lors de la discussion du projet, le Petit Conseil ajouta partout où se trouvait le mot d'"ancien": 'autrement nommes Comys pour la seigneurie', ou une expression de la même portée. Jusqu'à l'année 1560 seuls les 'citoyens' (possédant le droit de cité de longue date déjà) furent éligibles pour l'office d'ancien; après cette année les 'bourgeois' le furent également. Tous les jeudis les pasteurs et les anciens devaient se réunir; leur réunion reçut le nom de 'consistoire'.

L'Ordre de discipline proprement dit commence par deux articles d'un caractère spécial: ils ont trait aux personnes 'qui dogmatisent contre la doctrine reçue' et à d'autres qui sont tellement négligents 'de convenir a lesglise' qu'on peut parler d'un 'mespris notable de la communion des fidelles' ou qui 'se montrent estre contempteurs de lordre ecclesiastique'. Si de telles personnes ne reviennent pas sur leurs pas, il ne faut non seulement leur interdire la Cène, mais encore faut-il les dénoncer au magistrat.

Quant aux 'vices secrets', on trouve prescrite la façon d'agir suivante: a. admonition privée, b. admonition par l'église (c.à.d. le consistoire), c. exclusion de la Cène 'iusques a ce qu'ilz [jt. les pécheurs] reviennent en meilleure disposition'.

Les 'vices notoires et publiques' sont divisés en 'fautes', pour lesquelles le consistoire peut se contenter de faire 'remonstrance amiable' (si du moins elle sera obéie) et en 'crimes' qui seront suivis de la suspension de la Cène. Le magistrat mit à la disposition du consistoire un fonctionnaire chargé de faire comparaître devant le consistoire les personnes suspectes. Calvin se montra médiocrement content des *Ordonnances ecclésiastiques* de 1541 (§ 9-15).

Après la révision des *Ordonnances* en 1561 il en fut beaucoup plus satisfait. L'essentiel de cette révision consista en de nouvelles adjonctions plutôt qu'en des changements apportés aux dispositions déjà existantes. Nous mentionnons la disposition qui voulut que désormais la nomination des anciens dût être approuvée par la communauté (celle des pasteurs fut prescrite depuis 1541 déjà), les serments exigés des pasteurs et des anciens, les visites annuelles faites par les ministres et les anciens, les dispositions concernant les personnes qui se sont abstenues de la Cène (elles sont menacées de punitions par le magistrat, risquant même d'être bannies de la ville), la disposition défendant au syndic-président du consistoire de se montrer aux séances de ce collège avec son 'baston', les édits

touchant à l'excommunication publique ('par les temples') et à la réconciliation avec l'église.

Ce qui frappe c'est que rien n'ait été changé dans l'ordre de discipline proprement dit, si âprement discuté: il ne fut pas besoin, puisque depuis 1555 l'interprétation de Calvin — l'excommunication est du ressort exclusif du consistoire — n'était plus contestée par le magistrat (§ 16-19). Les *Ordonnances ecclésiastiques* furent valables également pour les 'paroisses' autour de Genève; en 1547 des ordonnances supplémentaires pour ces paroisses entrèrent en vigueur (§ 20).

Si l'exercice de la discipline trouva un début d'exécution tout de suite après la mise en vigueur des ordonnances au mois de décembre de l'année 1541, elle fut appliquée avec régularité aux environs de l'année 1546, et ce ne fut que vers l'année 1555 qu'elle atteignit son plein développement.

Pour donner une impression de la diversité des cas et de la manière dont ils furent traités, nous décrivons quelques dizaines de cas, nous basant sur les comptes rendus des séances (§ 21, 22).

Souvent le consistoire ne donna que des 'remontrances et admonitions', accompagnées ou non de quelque tâche à accomplir; à plusieurs reprises il ordonna l'exclusion de la Cène (§ 23). Ces exclusions ne furent pas toujours de même nature; souvent aussi elles furent accompagnées d'un renvoi au Conseil (§ 24). Dans quelques cas seulement le consistoire fut *obligé* de renvoyer; dans d'autres il prit la liberté d'agir de la sorte. Parfois aussi le consistoire fit passer une affaire sans avoir pris de mesures disciplinaires; on est en droit de supposer que dans plusieurs de ces cas, le consistoire ait envisagé un renvoi ultérieur.

D'ailleurs, si le renvoi du Conseil au consistoire fut pratiqué, rien n'avait été mis par écrit sur cette question. Plus tard le renvoi devint plutôt la règle, et dans certains cas même obligatoire (§ 25).

La réconciliation des pécheurs eut lieu en général par devant le consistoire, rarement publiquement pendant le culte (§ 26).

L'introduction de la discipline à Genève fut loin de recueillir l'adhésion générale. Il faut même dire que l'opposition n'a jamais disparu tout à fait. D'autre part, c'est un fait indéniable que beaucoup d'habitants de Genève s'évertuèrent à tenir la promesse faite dans le Conseil général (1536) de vivre 'en ceste sainte loy evangelicque et parolle de Dieu'. Ce résultat, s'il est le fruit de la prédication régulière de l'Évangile et des activités du magistrat, est dû aussi, sans aucune doute, à l'exercice de la discipline ecclésiastique (§ 27).

V

Le cinquième chapitre traite de la discipline particulière des ministres (§1).

L'exposition de ses idées sur cette question telle que Calvin la donne dans son *Institution* est particulièrement succincte. Il aimerait la rétablir selon

l'exemple de l'église primitive. Ce qui nous frappe, c'est que Calvin, tout en reprochant à Rome de ne pas permettre aux laïcs de porter accusation contre le clergé, n'accorde pas non plus un rôle important aux membres de l'église s'il s'agit de juger les pasteurs. Ce jugement doit s'exercer principalement par les pasteurs entr'eux. La discipline qu'ils font valoir entr'eux doit être plus sévère que celle exercée sur les membres de l'église (§ 2).

Le pouvoir de l'église dans le domaine de la doctrine se divise en deux parties: 'la puissance de faire des articles de foi' et 'l'autorité d'exposer ce qui est contenu en l'Écriture'; c'est surtout ce deuxième point qui mérite notre attention. Calvin est d'avis que le meilleur moyen pour trouver une solution à des différends doctrinaux est de les soumettre à un Concile de vrais Evêques' (= un synode de pasteurs), tout en soulignant que le jugement d'un synode ou d'un concile ne peut jamais être considéré comme la *vera et certa Scripturae interpretatio* tout court et que, par conséquent, il sera toujours légitime d'en appeler à l'Écriture (§ 3, 4). Les synodes devront s'occuper surtout des *graviore causae*, qui comprendront en tout cas des différends sur les *capita necessaria* de la doctrine. Des divergences sur des *res non ita necessariae* ne doivent pas rompre l'unité de la foi à l'intérieur de *Yecclesia universalis*. Dans l'église locale cependant l'unité de la doctrine et des sacrements doit être plus complète, pour éviter toute confusion (§ 5).

En étudiant les articles des *Ordonnances ecclésiastiques* concernant la discipline des pasteurs, nous voyons de plus près ceux qui se rapportent à leur vocation, et plus spécialement à l'examen de la vie et de la doctrine auquel doit se soumettre tout futur pasteur; ensuite nous voyons quelque attention aux articles qui se rapportent à la réunion hebdomadaire, obligatoire pour tous les ministres et consacrée aux études bibliques. 'Sil y sortoit quelque différent de la doctrine', les pasteurs essayeront tout d'abord de trouver une solution eux-mêmes; le cas échéant ils demandent l'aide des anciens; ils ne soumettront le cas aux magistrats 'pour y mettre ordre' qu'à l'extrême rigueur.

Dans les articles se rapportant à la discipline proprement dite, les 'scandales de vie' se divisent en deux catégories: des 'crimes qui sont du tout intolérables en un ministre' et des vices donnant lieu aux admonitions fraternelles ('vices qu'on peut autrement supporter moyennant qu'on en face admonition fraternelle'); deux listes contenant des exemples sont données. Dans le projet des *Ordonnances* il fut ordonné au sujet des 'crimes' mentionnés ci-dessus qu'une première interrogation serait faite par l'assemblée des pasteurs et des anciens, qui par la suite ferait savoir son avis au magistrat, pour que celui-ci, le cas échéant, destituât le coupable. Le magistrat ne s'occuperait pas du jugement des 'vices'; dans cette matière le 'jugement ecclésiastique' aurait le dernier mot. Tous les trois mois les ministres se réuniraient pour voir 'sil y a rien a redire entre eux' (§ 6).

Les changements les plus importants apportés par le Petit Conseil dans ce projet concernent l'exercice de la discipline. Dans le groupe des 'crimes' une distinction fut établie entre 'crimes civils', que le magistrat voulait juger

exclusivement lui-même, et les 'autres crimes' sur lesquels 'le consistoire ecclésiastique' serait en droit du juger en première instance (§ 7, 8).

Dans la discipline des pasteurs le rôle attribué au magistrat est beaucoup plus grand que dans celle des membres de l'église, l'influence du consistoire par contre est minime. Il n'y a pas lieu de suspecter Calvin d'avoir voulu obtenir le *privilegium fori* pour les pasteurs (§ 9).

Le changement principal apporté aux *Ordonnances* en 1561 fut l'adjonction de 'l' *Ordre sur la Visitation des ministres et paroisses dépendantes de Geneve*, qui d'ailleurs avait été adopté par le Conseil dès l'année 1546 (§ 10).

Nous illustrons la pratique en donnant d'abord une description de l'examen subi par un pasteur (§ 11). Ensuite nous essayons de donner une impression des 'congrégations', qui eurent lieu tous les vendredi matins et pendant lesquels les pasteurs, à tour de rôle, faisaient une 'proposition', la plupart du temps sur un texte biblique, qu'ils discutèrent après. A ces 'congrégations' assistèrent aussi un certain nombre de membres de l'église, qui furent en droit de poser des questions. Y faisait suite une séance à huis clos de la 'Compagnie des Pasteurs' sous la direction de Calvin, pendant laquelle on discutait de plus près de la proposition et d'autres sujets encore. Depuis l'année 1545 les pasteurs faisaient encore des propositions le vendredi après-midi sur des questions dogmatiques et éthiques (§ 12). Une fois tous les trois mois ils exercèrent entr'eux les 'censures générales'. On prit l'habitude de prendre ensuite le repas en commun comme signe d'amitié (§ 13). Depuis 1546 les visitations eurent lieu (§ 14).

Dix parmi les quelque soixante-dix pasteurs qui du vivant de Calvin on desservi la ville de Genève et le pays environnant, ont vu leur carrière, ou en tout cas leur carrière à Genève, se terminer pas une destitution. Nous étudions ces dix cas (§ 15). Le magistrat et la 'Compagnie des pasteurs' prirent les mesures contre les pasteurs d'un commun accord si possible, et après d'amples délibérations. Il est frappant que jamais il ne soit question d'excommunication de pasteurs, ce qui nous amène à nous demander si cette excommunication n'aurait pas été incluse dans la destitution. Dans les suspensions et les destitutions des pasteurs les membres de l'église n'avaient pas voix au chapitre. La raison alléguée pour la destitution fut la plupart du temps une faute d'ordre moral ou le manquement au devoir, rarement des questions d'ordre doctrinaire. De 1556 jusqu'à 1564 aucune destitution n'eut lieu, ce qui est l'indice e.a. d'une homogénéité plus grande à l'intérieur de la 'Compagnie des pasteurs' et de l'efficacité des mesures préventives pour assurer l'unité, telles que nous les avons décrites (§ 16). Si le consistoire faisait des admonitions aux pasteurs — ce qui fut rare — elles se reportèrent en général aux paroles prononcées par ceux-ci pendant les séances. Le Conseil les attaqua plus souvent; le motif fut généralement que pendant l'exercice de leur ministère — p.e. en chaire — ils se seraient montrés trop en colère, trop crus, trop injustes ou trop précipités (§ 17).

VI

Le sixième chapitre est réservé aux considérations finales (§1). Tout d'abord nous nous demandons quelle est la caractéristique de la pensée et des activités calviniennes dans le domaine de la discipline. Cette pensée et ces activités en tant que tels ne forment pas cette caractéristique; puisqu' au siècle de la Réforme plus d'un s'est penché sur ces problèmes-là. Les ministères, les collègues, les procédures etc. créés à Genève pour l'exercice de la discipline ne forment non plus la caractéristique, puisqu' ailleurs on trouve à une date antérieure déjà la plupart des institutions citées ci-dessus ou des institutions analogues.

K. Holl et W. Köhler ont avancé l'idée que chez Calvin l'élément caractéristique résiderait dans l'énergie avec laquelle il imposait ses idées, une énergie qu'on peut qualifier, comme l'a fait N. Colladon, un des premiers biographes de Calvin, de 'vehemence vraiment prophétique'. Sans doute cette affirmation contient une part de vérité, mais il reste à savoir pourquoi Calvin a donné toute cette énergie à la réalisation même de cet idéal-là: une discipline ecclésiastique indépendante. Il n'y a que la réponse donnée à cette question-là qui nous permettra d'entrevoir ce qui est vraiment caractéristique dans les aspirations de Calvin.

En essayant de trouver une réponse à cette question, il importe de souligner tout d'abord l'instance avec laquelle Calvin a avancé l'inséparabilité de la justification et de la sanctification, ainsi que la nécessité d'une vie sainte et pieuse, qui doit être la manifestation de cette sanctification. De là vient qu'il attachait une grande importance non seulement à la prédication de la loi, mais également à l'exercice de la discipline ecclésiastique. La discipline fait partie de la tâche de l'église en tant que mère; elle nous prend et nous maintient sous sa garde jusqu'au jour où nous serons dépouillés de la chair mortelle. Les efforts de Calvin pour rétablir la discipline ne visèrent pas seulement la sanctification individuelle des fidèles, mais aussi celle de leur communauté: l'église. Et ainsi, les fidèles auraient une influence renovatrice sur la société entière.

En ce qui concerne la relation entre Calvin et les anabaptistes, il est hors de doute que E. Troeltsch alla beaucoup trop loin en identifiant leur idéal ecclésiastique ('Gemeindeideal'). Les réserves de Calvin à l'égard des idées ecclésiologiques des anabaptistes furent graves et multiples. Quand même une certaine adhésion à l'idéal des anabaptistes est indéniable. Lui aussi, il est scandalisé par la négligence à l'égard de la discipline, lui aussi, il estime que la discipline doit être une affaire purement ecclésiastique qui ne regarde pas le magistrat, lui aussi, il n'est pas sans discerner l'importance de la discipline pour l'épanouissement de la justification en la sanctification, lui aussi, il aspire à l'idéal d'une église se composant de professants (sans pour autant renoncer à l'église de multitude, telle qu'elle existe): c'est dans l'exercice de la discipline qu'il voit un des moyens pour arriver à ces fins (§ 2).

Ensuite, nous étudions brièvement la manière dont Calvin se sert des textes

bibliques qui se rapportent à la discipline. Pour lui, le régime de l'église est *ex Verbo Dei nobis praescriptum*. Et ainsi pour tous les aspects de la discipline, il fait des renvois à l'Écriture. En y regardant de plus près cependant, on constate que l'interprétation des textes bibliques dépend de la pratique aussi, la pratique telle qu'elle existe ou telle que Calvin la désire. Matth. 18, 17 p.e. ('dis-le à la communauté') sert à indiquer la communauté comme sujet unique de la discipline, lorsque Calvin fait front à Rome; mais le même texte sert aussi pour prouver la nécessité d'un consistoire, et dans ce cas-là il a la pratique en vue.

Parfois Calvin ne tire pas d'un texte biblique une conclusion qui, pour nous, semble s'imposer; s'il tire cette conclusion, il donne parfois l'impression de ne pas y attacher beaucoup d'importance. 1 Cor. 11, 28 ('Que chacun s'éprouve soi-même') est toujours employé dans une interprétation dirigée contre les anabaptistes. Jamais Calvin n'a appliqué ces paroles au consistoire, qui, en effet, aurait pu lire dans ce texte une exhortation à la responsabilité individuelle des membres de l'église. Matth. 18 : 15 indique clairement le devoir de chaque membre de reprendre les frères, et d'aller les trouver chez eux (et non pas de les faire comparaître). Chez Calvin ce devoir ne reçoit pas l'attention qu'il mériterait (§ 3).

Un paragraphe est réservé à la confrontation de Calvin avec lui-même. Nous établissons une comparaison entre quelques-unes de ses idées sur la discipline d'une part et d'autre part les ordonnances qui s'y rapportent et la pratique.

Voici quelques-unes de nos conclusions: La communauté, originairement désignée par Calvin comme le seul sujet de la discipline, est dans la pratique, à un plus haut degré encore que dans les ordonnances, reléguée au second plan. Si en théorie l'exercice de la discipline doit différer sur presque tous les points de la justice publique, en réalité il y ressemble à plusieurs égards. Si par principe Calvin rejetait toute intervention du magistrat dans l'exercice de la discipline, en réalité nous voyons une collaboration continue entre le consistoire et le magistrat. Et si, de son propre aveu, l'excommunication ne devrait être appliquée qu'en des cas extrêmes, on est frappé par la fréquence des excommunications. Le chemin qui mène des idées, en passant par les ordonnances, à la pratique est un chemin qui va descendant (§ 4).

Comment trouver une explication à ce phénomène? Nous attirons l'attention sur deux facteurs. D'abord sur des traits juridiques dans le pensée de Calvin, qui exercent leur influence sur ses conceptions en matière de discipline comme sur la pratique. Ensuite sur les relations entre l'église et le magistrat, telles que Calvin les concevait. Ces relations furent marquées d'une part par l'exigence de l'indépendance des deux 'régna' (avec comme conséquence: la discipline indépendante), d'autre part par celle de la conjonction entre les deux pouvoirs. L'indépendance de la discipline, postulée comme conséquence de la première exigence, risquait nécessairement d'être corrompue par la seconde. On peut en effet parler ici, comme cela a été fait parfois, d'un certain tragique. Ce caractère tragique est renforcé encore par l'impossibilité de fait dans laquelle se trouvèrent Calvin et la ville de Genève d'avoir une conception différente sur les relations de

l'état et de l'église. La suite inévitable de cette conjonction fut la corruption du caractère ecclésiastique et spirituel de la discipline. Si la discipline telle que Calvin la pratiqua à Strasbourg nous apparaît d'une nature plus modérée, plus pastorale et plus ecclésiastique, ce fait est dû sans doute aux circonstances: la magistrature de Strasbourg ne s'occupait pas ou presque pas des affaires de cette petite communauté de réfugiés (§5).

En étudiant la discipline des pasteurs, nous soulignons d'abord le trait saillant que parmi les différents 'ordres d'offices' ils sont seuls à avoir une discipline spéciale. On est frappé par la permanence et le caractère confraternel de cette discipline. Mais la conjonction de l'église et de l'état ne manque pas de porter atteinte au caractère spirituel de cette discipline aussi (§ 6).

Nous terminons par dresser le bilan. D'abord nous rappelons les mots de W. Köhler sur la discipline chez Calvin: Genève sous Calvin montre la banqueroute de la discipline ecclésiastique. J. Weerda, en qualifiant cette opinion de 'Urteil moderner Bewertung' est sans doute dans le vrai. Genève sous Calvin a été d'un grand attrait pour quantité de personnes, et cela non pas malgré la discipline mais, au contraire, grâce au genre de vie qui s'y développa, en partie sous l'effet de la discipline. D'autre part il est indéniable que cet exercice ait eu aussi des aspects durs et peu spirituels. Et en nous demandant à quel point Calvin pourrait nous servir de guide et d'exemple dans le domaine de la discipline, c'est pour cette raison que nous préférons référer à quelques-uns de ses principes plutôt qu'à sa pratique. Nous mentionnons comme principes recommandables: a. la discipline est nécessaire pour l'existence de l'église 'en bon ordre'; b. elle doit être de nature pleinement ecclésiastique; c. on peut fonder de grands espoirs sur ses résultats.

Calvin ne s'est pas attendu à des résultats perfectionnistes de la discipline. Il faisait son possible, tout en demandant aux autres d'en faire autant. Au reste, il attendait la consommation des choses, qui marquerait aussi la fin du ministère de l'église, et la fin de la discipline (§ 7).

BIBLIOGRAFIE

I. BRONNEN

1. CALVIJN EN GENÈVE

- Ioannis Calvini *Opera quae supersunt omnia* ediderunt G. Baum, E. Cunitz, E. Reuss, I-LIX (*Corpus reformatorum XXIX-LXXXVII*), Brunsvigae-Berolinae, 1863-1900. Afkorting: OC.
- Joannis Calvini *Opera selecta* ediderunt P. Barth, G. Niesei, I-V, Monachii 1926-1936. Afkorting: OS.
- J. Calvin, *Institution de la Religion Cbrestienne*, publiée par J.-D. Benoit, Paris 1957-1963. Afkorting (wanneer de franse tekst naast of tegenover de latijnse = VL = versio latina wordt geplaatst) : VG (versio gallicana).
- J. Calvin, *Deux congrégations et exposition du catéchisme*. Première réimpression de l'édition de 1563 avec une introduction et des notes par R. Peter (Cahiers RHPH 38), Paris 1964.
- Livre des habitants de Genève*. I: 1549-1560, publié avec une introduction et des tables par P.-F. Geisendorf, Genève 1957.
- Registres de la Compagnie des Pasteurs de Genève au temps de Calvin*. I: 1546-1553, publiés par J.-F. Bergier. II: 1553-1564, publiés par R.-M. Kingdon avec la collaboration de J.-F. Bergier et A. Dufour (Travaux d'Humanisme et Renaissance LV), Genève 1964, 1962.

In vertaling:

- J. Calvijn, *Institutie of Onderwijzing in den christelijken godsdienst*, uit het latijn vertaald door A. Sizoo, Delft 1931 w. Afkorting: Sizoo.
- J. Calvin, *Unterricht in der christlichen Religion*. Institutio christianae religionis. Nach der letzten Ausgabe übersetzt und bearbeitet von O. Weber, Neukirchen 1963². Afkorting: Weber.
- J. Calvins *Lebenswerk in seinen Briefen*. Eine Auswahl von Briefen Calvins in deutscher Übersetzung von R. Schwarz. I: Die Briefe bis zum Jahre 1553, Tübingen 1909. Afkorting: Schwarz, *Briefe*, I.

2. CALVIJN EN ANDERE REFORMATOREN

- A.-L. Herminjard, *Correspondance des réformateurs dans les pays de langue française*, recueillie et publié avec d'autres lettres relatives à la Réforme

et des notes historiques et biographiques, I-IX, Genève-Paris (-Bâle-Lyon) 1866-1897. Afkorting: *Hermtnjard*.

3. LUTHER

D. Martin Luthers *Werke*. Kritische Gesamtausgabe, Weimar 1883 ff. Nog onvoltooid. Vier afdelingen: I. *Werke* (afkorting: *WA*), II. *Tischreden* (afkorting: *WA, TR*), III. *Briefwechsel* (afkorting: *WA, BR*). (IV. *Deutsche Bibel*.)

M. Luther, *Ausgewählte Werke*, hrsg. v. H. H. Borchardt und G. Merz, III, München 1938³. Afkorting: *MA*.

4. MELANCHTHON

Melanchthons *Werke in Auswahl* (Studienausgabe). II, 1: *Loci communes von 1521, Loci praecipui theologici von 1559 (1• Teil)*. II, 2: *Loci praecipui theologici von 1559 (2. Teil) und Definitiones*. Hrsg. v. H. Engelland, Gütersloh 1952, 1953. Afkorting: *Studienausgabe*.

[Ph. Melanchthon,] *Der Unterricht der Visitatoren 1528*, hrsg. v. H. Lietzmann (Kleine Texte 87), Bonn 1912.

Melanchthon, *De abusibus ecclesiarum emendandis 1541*, in: *Opera Melanchthonis (Corpus reformatorum)*, IV, c. 541-552. Afkorting: *OMel (CR)*.

5. ZWINGLI

H. Zwingli, *Fidei christianae expositio*, in: Huldreich Zwingli's *Werke*. Erste vollständige Ausgabe durch M. Schuler und J. Schulthess, Zürich 1828 ff. IV, S. 42-78. Afkorting: *S*.

Zwingli, *Hauptschriften*, bearbeitet und hrsg. v. F. Blanke, O. Farner, O. Frei, R. Pfister. III: *Zwingli, der Verteidiger des Glaubens*, I: Auslegen und Begründen der Schlussreden (1. Artikel 1-22), bearbeitet von O. Frei. IV: *Zwingli, der Verteidiger des Glaubens*, II: Auslegen und Begründen der Schlussreden (2. Artikel 23-67), bearbeitet von O. Frei. X: *Zwingli, der Theologe*, II: Kommentar Huldrych Zwingli's über die wahre und falsche Religion, übersetzt und erläutert von F. Blanke. XI: *Zwingli, der Theologe*, III, bearbeitet von R. Pfister. Zürich, 1947, 1952, 1963, 1948.

6. OECOLAMPADIUS

Briefe und Akten zum Leben Oekolampads. Zum vierhundertjährigen Jubiläum der Basler Reformation hrsg. v. der theologischen Fakultät der Universität Basel, bearbeitet von E. Staehelin, I, II (Quellen und Forschungen zur Reformationsgeschichte 10, 19), Leipzig 1927, 1934. Afkorting: *Briefe und Akten (Oekolampad)*.

7. BUCER

M. Bucer, *In sacra quatuor evangelia, Enarrationes perpetuae, secundum recognita, in quibus praeterea habes syncerioris Theologiae locos communes*

supra centum ad scripturarum fidem simpliciter, & nullius cum insectatione tractatos, adiectis etiam aliquot locorum retractationibus, Basileae 1536.
Afkorting: *Quatuor evangelia*.

Martini Bucerii *Opera omnia*. Series I: *Deutsche Schriften* im Auftrage der Heidelberger Akademie der Wissenschaften hrsg. v. R. Stupperich. I: *Frühschriften 1520-1524*. VII: *Schriften der Jahre 1538-1539*• Gütersloh-Paris 1960, 1964.

Martini Bucerii *Opera latina*. XV: *De regno Christi libri duo* (1550) edidit F. Wendel, Paris-Gütersloh 1955.

8. FAREL

G. Farel, *Sommaire et briefve déclaration*. Fac-similé de l'édition originale publié sous le patronage de la Société des textes français modernes par A. Piaget, Paris 1935. Afkorting: Farel, *Sommaire* (1525).

Le Sommaire de Guillaume Farel. Réimprimé d'après l'édition de l'an 1534 & précédé d'une introduction par J.-G. Baum, Genève 1867. Afkorting: Farel, *Sommaire* (1534).

9. DE DOPERS

H. Fast (Hrsg.), *Der linke Flügel der Reformation*. Glaubenszeugnisse der Täufer, Spiritualisten, Schwärmer und Antitrinitarier (Klassiker der Protestantismus 4), Bremen 1962.

Bibliotheca reformatoria neerlandica. Geschriften uit den tijd der hervorming in de Nederlanden, opnieuw uitgegeven en van inleidingen en aantekeningen voorzien door S. Cramer en F. Pijper. V: *Nederlandsche anabaptistica*, bewerkt door S. Cramer, 's-Gravenhage 1909.

10. REFORMATORISCHE CONFESSIES EN KERKORDEN

Die Bekenntnisschriften der evangelisch-lutherischen Kirche, hrsg. vom Deutschen evangelischen Kirchenausschuss, Göttingen 1963⁵. Afkorting: *Bekenntnisschriften* (evang.-luth.).

Die Bekenntnisschriften der reformierten Kirche. In authentischen Texten mit geschichtlicher Einleitung und Register, hrsg. v. E. F. K. Müller, Leipzig 1903. Afkorting: *Bekenntnisschriften* (Müller).

Lutherisches Bekenntnis. Eine Auswahl aus den Bekenntnisschriften der evangelisch-lutherischen Kirche, hrsg., eingeleitet und erläutert von E. Kinder und K. Haendler, Berlin-Hamburg 1962. Afkorting: *Bekenntnis* (lutherisches).

Bekenntnis Schriften und Kirchenordnungen der nach Gottes Wort reformierten Kirche, unter Mitarbeit von W. Boudriot, H. O. Georgii, W. Herrenbrück, H. Klugkist Hesse und E. Pfisterer hrsg. v. W. Niese, Zollikon-Zürich O.J.² Afkorting: *Bekenntnisschriften-Kirchenordnungen* (Niese).

- Reformierte Bekenntnisschriften und Kirchenordnungen in deutscher Übersetzung*, in Verbindung mit W. Boudriot, K. Hesse, W. Kolffhaus und E. Pfisterer bearbeitet und hrsg. v. P. Jacobs, Neukirchen 1949. Afkorting: *Bekenntnisschriften-Kirchenordnungen* (Jacobs).
- De *nederlandsche belijdenisgeschriften*. Vergelijkende teksten, samengesteld door J. N. Bakhuizen van den Brink, Amsterdam 1940. Afkorting: *Ned. belijdenisgeschriften*.
- Die *evangelischen Kirchenordnungen des sechszehnten Jahrhunderts*. Urkunden und Regesten zur Geschichte des Rechts und der Verfassung der evangelischen Kirchen in Deutschland. Hrsg. v. A. L. Richter. I, II, Weimar 1846 (Nachdruck: 1967). Afkorting: *Kirchenordnungen* (Richter).
- M. Micron, *De Christlike Ordinancien der Nederlantscher Ghemeinten te Londen (1554)*, opnieuw uitgegeven en van een inleiding voorzien door W. F. Dankbaar (Kerkhistorische studiën 7), 's-Gravenhage 1956. Afkorting: *Chr. Ordinancien* (Dankbaar).

11. VARIA

- Codex iuris canonici Pii X pontificis maximi iussu digestus, Benedicti papae XV auctoritate promulgatus, praefatione, fontium annotatione et indice analytico-alphabetico* ab e.mo Petro card. Gasparri auctus, [Roma] 1963. Afkorting: *CIC*.
- Enchiridion symbolorum, definitionum et declarationum de rebus fidei et morum*, edidit H. Denzinger (C. Bannwart, I. B. Umberg, C. Rahner), Friburgi Brisig.-Barcinone 1953²⁹. Afkorting: *Denzinger*.
- F. Lauchert (Hrsg.), *Die Kanones der wichtigsten altkirchlichen Conciliën nebst den Apostolischen Kanones* (Sammlung ausgewählter kirchen- und dogmengeschichtlicher Quellschriften 12), Freiburg i. B. - Leipzig 1896. Afkorting: *Kanones der altkirchlichen Conciliën* (Lauchert).
- J. M. Reu (Hrsg.), *Quellen zur Geschichte des kirchlichen Unterrichts in der evangelischen Kirche Deutschlands zwischen 1530 und 1600. I: Quellen zur Geschichte des Katechismus-Unterrichts. Erster Band: Süddeutsche Katechismen*, Gütersloh 1904. Afkorting: *Quellen zur Gesch. des kirchlichen Unterrichts*.
- Verslagen van kerkvisitatiën in het bisdom Utrecht uit de 16de eeuw*, uitgegeven door F. A. L. van Rappard en S. Muller Fz., Amsterdam 1911.

II. LITTERATUUR

- J. L. Adams, *Theokratie, Kapitalismus und Demokratie*. Eine Kritik an Max Webers Darstellung der protestantischen Ethik, in: *ZEE* 12 (1968), S. 247-267.

- P. Althaus, *Die Theologie Martin Luthers*, Gütersloh 1963².
- G. Anrieh, *Martin Bucer*, Strassburg 1914.
- *Die Strassburger Reformation* (Schriften des Vereins für Reformationsgeschichte 130), Leipzig 1918.
 - *Strassburg und die calvinische Kirchenverfassung*, in: *Reden bei der Rektoratsübergabe am 3. Mai 1928 im Festsaal der Universität [Tübingen]*, Tübingen 1928, S. 12-31.
 - *Ein Bedacht über die Einrichtung von 'Christlichen Gemeinschaften'*, in: *Festschrift für Hans von Schubert zu seinem 70. Geburtstag in Verbindung mit W. Friedensburg* hrsg. v. O. Scheel (Archiv für Reformationsgeschichte, Ergänzungsband V), Leipzig 1929-
- R. H. Bainton, *Michael Servet 1511-1533* (Schriften des Vereins für Reformationsgeschichte 178), Gütersloh 1960, (amerikanischer Originaltitel: *Hunted Heretic*, Boston 1953.)
- J. N. Bakhuizen van den Brink en W. F. Dankbaar, *Handboek der kerkgeschiedenis. III: Reformatie en contra-reformatie*, Den Haag 1967³.
- H. Barion, s.v. *Exkommunikation*, RGG, II, Sp. 828 ff.
- H. Baron, *Calvins Staatsanschauung und das konfessionelle Zeitalter* (Beiheft 1 der *Historischen Zeitschrift*), Berlin-München 1924.
- G. A. Barrois, *Calvin und die Genfer*, in: K. Halaski (Hrsg.), *Der Prediger Johannes Calvin*. Beiträge und Nachrichten zur Ausgabe der Supplementa Calviniana (Schriftenreihe 'Nach Gottes Wort reformiert' 17), Neukirchen 1966.
- P. Barth, *Fünfundzwanzig Jahre Calvinforschung 1909-1934*, in: *ThRs NF VI* (1934), S. 161-175, 246-267.
- K. Bauer, *Valérand Potdlain*. Ein kirchengeschichtliches Zeitbild aus der Mitte des sechzehnten Jahrhunderts (Geschichtsblätter des Deutschen Hugenotten-Vereins NF 3), Elberfeld 1927.
- K. Bauer und O. Weber, s.v. *Poullain*, RGG, V, Sp. 479.
- H. Bauke, *Die Probleme der Theologie Calvins*, Leipzig 1922.
- H. Bavinck, *Gereformeerde Dogmatiek*, III-IV, Kampen 1929⁴, 1930⁴.
- W. Bellardi, *Die Geschichte der 'Christlichen Gemeinschaft' in Strassburg (1546/1550)*. Der Versuch einer 'zweiten Reformation'. Ein Beitrag zur Reformationsgeschichte Strassburgs mit zwei Beilagen (Quellen und Forschungen zur Reformationsgeschichte 18), Leipzig 1934.
- J.-D. Benoit, *Calvin directeur d'âmes*. Contribution à l'histoire de la piété réformée, Strasbourg 1947.
- *Jean Calvin, la vie, l'homme, la pensée*, Neuilly 1948².
 - *Seelsorge und Theologie in der Institutio*, in: J. Moltmann (Hrsg.), *Calvin-Studien 1959*, Neukirchen 1960, S. 1-15.
- K. Benrath, s.v. *Inquisition*, RE, IX, S. 152-167.
- H. Berkhof, *De leer van de Heilige Geest*, Nijkerk 1964.
- G. C. Berkouwer, *De strijd om het rooms-katholieke dogma*, Kampen z.j.

- *De zonde. II: Wezen en verbreiding der zonde*, Kampen 1960.
- A. Biéler, *La pensée économique et sociale de Calvin* (Publications de la faculté des sciences économiques et sociales de l'Université de Genève 13), Genève (Paris) 1961.
- *Calvin, prophète de l'ère industrielle. Fondements et méthode de l'éthique calvinienne de la société* (Collection 'Débats' 3), Genève 1964.
- P. Biesterveid, *Het huisbezoek*, Kampen 1923².
- F. Blanke, *Der junge Bullinger* (Zwingli-Bücherei 22) Zürich 1942.
- *Brüder in Christo*. Die Geschichte der ältesten Täufergemeinde [Zollikon 1525] (Zwingli-Bücherei 71), Zürich 1955.
- *Aus der Welt der Reformation*. Fünf Aufsätze, Zürich 1960.
- s.v. *Zwingli*. I. Leben und Schriften, RGG, VI, Sp. 1951-1960.
- E. Bioesch, *Geschichte der schweizerisch-reformierten Kirchen*, I, Bern 1898.
- s.v. *Chorgerichte*, RE, III, S. 817-820.
- G. Bockwolfdt, *Das Menschenbild Calvins*, in: NZSThR 10 (1968), S. 170-189.
- J. Bohatec, *Calvins Vorsehungslehre*, in: *Calvinstudien*. Festschrift zum 400. Geburtstage Johann Calvins, unter Redaktion von Lie. Dr. Bohatec hrsg.v. der Reformierten Gemeinde Elberfeld, Leipzig 1909, S. 339-441.
- *Ztir Eigenart des 'theokratischen' Gedankens bei Calvin*, in: *Aus Theologie und Geschichte der reformierten Kirche*. Festgabe für E. F. K. Müller, Neukirchen 1933, S. 122-157.
- *Calvins Lehre von Staat und Kirche mit besonderer Berücksichtigung des Organismusgedankens* (Untersuchungen zur deutschen Staats- und Rechtsgeschichte 147), Breslau 1937 (Nachdruck 1961).
- J. Boisset, *Sagesse et sainteté dans la pensée de Jean Calvin*. Essai sur l'humanisme du réformateur français (Bibliothèque de l'École des hautes études. Section des sciences religieuses 71), Paris 1959-
- R. Boon, *De eerste drie geschriften van de straitsburgse reformator Martin Bucer: het begin van de ontwikkeling zijner theologie*, in: NAKG NS 39 (1952-53), blz. 193-218.
- *Apostolisch ambt en reformatie*, Nijkerk 1965.
- Ch. Borgeaud, *La conquête religieuse de Genève (1532-1536)*, in: *Farel*, p. 298-337.
- H. Bornkamm, *Martin Bucer, der dritte deutsche Reformator*, in: H. Bornkamm, *Das fahrhundert der Reformation*. Gestalten und Kräfte, Göttingen 1966², S. 88-112.
- *Bindung und Freiheit in der Ordnung der Kirche*, in: H. Bornkamm, *Das fahrhundert der Reformation*, S. 185-202.
- *Das Ringen der Motive in den Anfängen der reformatorischen Kirchenverfassung*, in: H. Bornkamm, *Das fahrhundert der Reformation*, S. 202-219.
- *Das Problem der Toleranz im 16. fahrhundert*, in: H. Bornkamm, *Das fahrhundert der Reformation*, S. 262-291.
- F. L. Bos, *Gods kerk in aanbouw*, in: GTT 65 (1965), blz. 1-36.

- C. Bouma, *De brieven van den apostel Paulus aan Timotheus en Titus* opnieuw uit den grondtekst vertaald en verklaard (Korte verklaring der Heilige Schrift met nieuwe vertaling), Kampen 1953².
- A. Bouvier, *Henri Bullinger, réformateur et conseiller oecuménique, le successeur de Zwingli* d'après sa correspondance avec les réformés et les humanistes de langue française suivi de notes complémentaires et de XXVI lettres inédites en appendice, Neuchâtel-Paris 1940.
- H. Bouwman, *De kerkelijke tucht naar het gereformeerde kerkrecht*, Kampen 1912.
— *Gereformeerd kerkrecht*, II, Kampen 1934.
- G. Brillenburg Wurth, s.v. *Wet*. I, *ChrEnc*, VI, blz. 600-602.
- E. Brunner, *Das Missverständnis der Kirche*, Zürich 1951².
- P. Brunner, *Vom Glauben bei Calvin*, Tübingen 1925.

Calvin-Bibliographie, zie: W. Niesei.

- H. von Campenhausen, *Kirchliches Amt und geistliche Vollmacht in den ersten drei Jahrhunderten* (Beiträge zur historischen Theologie 14), Tübingen 1953.
- R. N. Caswell, *Calvin's view of ecclesiastical discipline*, in: G. E. Duffield (ed.), *föhn Calvin* (Courtenay studies in Reformation theology. I: John Calvin), Grand Rapids, Michigan 1966, p. 210-226.
- M.-E. Chenevière, *La pensée politique de Calvin*, Genève 1938.
- E. Choisy, *La théocratie à Genève au temps de Calvin*, Genève 1897.
— *Farel à Genève avec Calvin de 1536 à 1538*, in: *Farel*, p. 348-361.
- L. Coenen, *De uitdaging van de nieuw-testamentische kerk*, in: *IntRefB* 8 (1965), nr. 20-22, blz. 11-25.
- Comité Farel, *La personne de Farel*, in: *Farel*, p. 11-35.
- C. A. Cornelius, *Historische Arbeiten vornehmlich zur Reformationszeit*, Leipzig 1899.
- J. Courvoisier, *La notion d'église chez Bucer dans son développement historique* (Études d'histoire et de philosophie religieuses publiés par la faculté de théologie protestante de l'Université de Strasbourg 28), Paris 1933.
— *Le sens de la discipline ecclésiastique dans la Genève de Calvin*, in: *Hommage et reconnaissance*. Recueil de travaux publiés à l'occasion du soixantième anniversaire de K. Barth, Neuchâtel-Paris, s.a. [1946], p. 19-30.
— *Zwingli*, Genève s.a. [1947].
— s.v. *Genf*, *EKL*, I, Sp. 1494 ff.
— s.v. *Reformation*. III. Schweiz, *EKL*, III, Sp. 500-503.
— *La dialectique dans l'ecclésiologie de Calvin*, in: *Regards contemporains sur Jean Calvin*. Actes du colloque Calvin (Strasbourg 1964), Paris 1965, p. 86-101.
- W. F. Dankbaar, *De tegenwoordigheid van Christus in het avondmaal* (Onze tijd NS), Nijkerk z.j.

- *Calvijn. Zijn weg en werk*, Nijkerk 1957.
- *Het doctorenambt bij Calvijn*, in: *NTT* 19 (1964-65), blz. 135-165.
- *Over de voorgeschiedenis van het ouderlingenambt, bepaaldelijk in Oost-Friesland*, in: *NAKG NS* 48 (1968), blz. 166-181.
- S. P. Dee, *Het geloofsbegrip bij Calvijn*, Kampen 1918.
- M. Dibelius, *Die Pastoralbriefe*, bearbeitet von H. Conzelmann (Handbuch zum Neuen Testament 13), Tübingen 1955.
- G. Dickel, s.v. *jurisdiktion*, *EKL*, II, Sp. 500.
- s.v. *Offizial*, *EKL*, II, Sp. 1665.
- s.v. *Sendgericht*, *EKL*, III, Sp. 935.
- M. Doerne, *Luthers Kirchenverständnis*, in: *Fragen zur Kirchenreform*, I (Kleine Vandenhoeck-Reihe 205-207), Göttingen 1964, S. 10-41.
- H. Dombois, *Das Recht der Gnade. Oekumenisches Kirchenrecht*, I, Witten 1961.
- J. Douma en W. H. van der Vegt (vert.), *Het gepredikte Woord. Preeken van johannes Calvijn*, I (met inleiding van W. H. van der Vegt), Franeker z.j.
- E. Doumergue, *jean Calvin. Les hommes et les choses de son temps. I: La jeunesse. II: Les premiers essais. III: La ville, la maison et la rue de Calvin. V: La pensée ecclésiastique et la pensée politique de Calvin*, Lausanne 1899, 1902, 1905, 1917.
- H. Dürr, *Kirchenzucht in den Missionskirchen - und bei uns?*, in: *Das Wort sie sollen lassen stahn. Festschrift für A. Schädelin*, Bern 1950, S. 151-164.
- J. Eichler, s.v. *Erbe, Los, Teil, Begriffslexikon NT*, I, S. 232-237.
- A. Erler, s.v. *Send*, *RGG*, V, Sp. 1697 f.
- H. Ewers, s.v. *Kirchenanwalt*, *LThK*, VI, Sp. 192 f.
- H. Fagerberg, *Die Theologie der lutherischen Bekenntnisschriften von 1529 bis 1537*, Göttingen 1965.
- A. Farner, *Die Lehre von Kirche und Staat bei Zwingli*, Tübingen 1930.
- O. Farner, *Huldrych Zwingli. IV: Reformatorische Erneuerung von Kirche und Volk in Zürich und in der Eidgenossenschaft 1525-1531* (hrsg. v. R. Pfister), Zürich 1960.
- H. Fast, *Heinrich Bullinger und die Täufer. Ein Beitrag zur Historiographie und Theologie im 16. Jahrhundert* (Schriftenreihe des Mennonitischen Geschichtsvereins 7), Weierhof (Pfalz) 1959.
- H. Fausel, *D. Martin Luther. Leben und Werk. 1522 bis 1546* (Calwer Luther - Ausgabe 12; Siebenstern-Taschenbuch 69-70), München-Hamburg 1966.
- Y. Feenstra, s.v. *Fundamentele artikelen*, *ChrEnc*, III, blz. 94.
- H. E. Feine, *Kirchliche Rechtsgeschichte. Die Katholische Kirche*, Köln-Graz 1964⁴.
- H. Flatten, s.v. *Klerus*, *LThK*, VI, Sp. 336-339.
- W. Foerster, s.v. *KXrpoc*, *ThW*, III, S. 757 ff.
- O. Friedrich, s.v. *Superintendent*, *EKL*, III, Sp. 1231.

- G. Galli, *Die lutherischen und calvinischen Kirchenstrafen gegen Laien*. Zugleich ein Beitrag zur Culturgeschichte, Breslau 1879.
- A. Ganoczy, *Calvin théologien de l'église et du ministère* (Unam Sanctam 48), Paris 1964.
- *Le jeune Calvin*. Genèse et évolution de sa vocation réformatrice (Veröffentlichungen des Instituts für europäische Geschichte Mainz 40. Abteilung für abendländische Religionsgeschichte), Wiesbaden 1966.
- *Ecclesia ministrans*. Dienende Kirche und kirchlicher Dienst bei Calvin (Ökumenische Forschungen. I: Ekklesiologische Abteilung 3), Freiburg-Basel-Wien 1968.
- M. Geiger, *Die Basler Kirche und Theologie im Zeitalter der Hochorthodoxie*, Zollikon-Zürich 1952.
- *Wesen und Aufgabe kirchlicher Ordnung* (Theologische Studien, hrsg. v. K. Barth 42), Zollikon-Zürich 1954.
- H.-W. Gensichen, *Damnamus*. Die Verwerfung von Irrlehre bei Luther und im Luthertum des 16. Jahrhunderts. (Arbeiten zur Geschichte und Theologie des Luthertums 1), Berlin 1955.
- W. Göbell, s.v. *Superintendent*, RGG, VI, Sp. 527 f.
- R. Götze, *Wie Luther Kichenzucht übte*. Eine kritische Untersuchung von Luthers Bannsprüchen und ihrer exegetischen Grundlegung aus der Sicht unserer Zeit, Göttingen 1958.
- C. Graafland, *De zekerheid van het geloof*, Wageningen 1961.
- H. Graffmann, *Unterricht im Heidelberger Katechismus*, III, Neukirchen o.J.
- S. Greijdanus, *De beide brieven van den apostel Petrus* opnieuw uit den grondtekst vertaald en verklaard (Korte verklaring der Heilige Schrift met nieuwe vertaling), Kampen 1931.
- H. van Groessen en C. van Vlissingen, *Het kerkelijk recht*, Roermond-Maaseik 1958².
- D. J. de Groot, *De wedergeboorte*, Kampen 1952.
- F. W. Grosheide, *De tweede brief aan de kerk te Korinthe* (Commentaar op het Nieuwe Testament), Kampen 1959².
- H. Grundmann, *Ketzer geschichte des Mittelalters* (Die Kirche in ihrer Geschichte, hrsg. v. K. D. Schmidt und Ernst Wolf, II, Lieferung G 1), Göttingen 1963.
- K. Guggisberg, *Bernische Kirchengeschichte*, Bern 1958.
- J. Guhrt, s.v. *Anstoss*, *Ärgernis*, *Begriffslexikon NT*, I, S. 24-27.
- H. Hack, s.v. *Visitation*, *LThK*, X, Sp. 813 f.
- K. R. Hagenbach, *Johann Oekolampad und Oswald Myconius*, die Reformatoren Basels. Leben und ausgewählte Schriften, Elberfeld 1859.
- G. P. Hartveit, *Verum corpus*. Een studie over een centraal hoofdstuk uit de avondmaalsleer van Calvijn, Delft 1960.
- J. Hashagen, *Die vorreformatorsche Bedeutung des spätmittelalterlichen landesherrlichen Kirchenregiments*, in: *ZKG NF IV* 40 (1922), S. 63-93.

- F. Hauck, *Die Briefe des Jakobus, Petrus, Judas und Johannes*. Kirchenbriefe übersetzt und erklärt (Neue Testament Deutsch 10), Göttingen 1949-
- R. Hedtke, *Erziehung durch die Kirche bei Calvin*. Der Unterweisungs- und Erziehungsauftrag der Kirche und seine anthropologischen und theologischen Grundlagen (Pädagogische Forschungen 39), Heidelberg 1969.
- G. Heinrici, s.v. *Anathema*, RE, I, S. 493-495.
- H. Hepppe, *Die Dogmatik der evangelisch-reformierten Kirche* (neu durchges. u. hrsg. v. E. Bizer), Neukirchen 1958.
- J. J. Herzog, *Des Leben Johannes Oekolampads und die Reformation zu Basel*, I, II, Basel 1843.
- K. Heussi, *Kompendium der Kirchengeschichte*, Tübingen 1960¹².
- H. Heyer, *L'Église de Genève 1535-1909*. Esquisse historique de son organisation suivie de ses diverses constitutions, de la liste de ses pasteurs et professeurs et d'une table biographique, Genève 1909.
- G. Hoffmann, *Lehrzucht und Glaubensduldung bei Luther und im Luthertum*, in: *Luthertum* 1939, S. 161-184, 192-201.
- H. E. von Hoffmann, *Das Kirchenverfassungsrecht der niederländischen Reformierten bis zum Beginne der Dordrechter Nationalsynode von 1618/19*, Leipzig 1902.
- M. Hogue, *La discipline ecclésiastique selon Calvin dans son développement historique*, Strasbourg 1938.
- C. Holböck, s.v. *Konsistorium*, LThK, VI, Sp. 476 f.
- K. Holl, *Luther und das landesherrliche Kirchenregiment*, in: K. Holl, *Gesammelte Aufsätze zur Kirchengeschichte*. I: *Luther*, Tübingen 1948⁷, S. 326-380.
- *Johannes Calvin*, in: K. Holl, *Gesammelte Aufsätze zur Kirchengeschichte*. III: *Der Westen*, Tübingen 1928 (Nachdruck: Darmstadt 1965), S. 264-284.
- *Luther und Calvin*, in: K. Holl, *Kleine Schriften* (hrsg. v. R. Stupperich), Tübingen 1966, S. 67-81.
- W. Hollweg, *Heinrich Bullingers Hausbuch*. Eine Untersuchung über die Anfänge der reformierten Predigtliteratur (Beiträge zur Geschichte und Lehre der Reformierten Kirche 8), Neukirchen 1956.
- E. Iserloh, J. Glazik und H. Jedin, *Reformation, katholische Reform und Gegenreformation (Handbuch der Kirchengeschichte, hrsg. v. H. Jedin, IV)*, Freiburg-Basel-Wien 1967.
- P. Jacobs, *Prädestination und Verantwortlichkeit bei Calvin* (Beiträge zur Geschichte und Lehre der Reformierten Kirche 1), Neukirchen 1937.
- H. Jahr, *Studien zur Überlieferungsgeschichte der Confession de foi von 1559* (Beiträge zur Geschichte und Lehre der Reformierten Kirche 16), Neukirchen 1964.
- J. Jansen, *De kerkelijke tucht*. Handleiding ten dienste der Gereformeerde Kerken, Nijverdal z.j.

- H. Jedin, *Strukturprobleme der ökumenischen Konzilien* (Arbeitsgemeinschaft für Forschung des Landes Nordrhein-Westfalen, Geisteswissenschaften, 115), Köln-Opladen 1963.
- J. Jeremias, *Die Briefe an Timotheus und Titus* übersetzt und erklärt (Neue Testament Deutsch 9, S. 1-67), Göttingen 1953⁶.
- W. D. Jonker, *Volkserk of belijdende gemeente?* Enkele gedagtes oor die verskil tussen Luther en Calvyn met betrekking tot die vraag na die regering van die kerk, in: *NGTT* 8 (1967), blz. 202-211.
- F. W. Kampschulte, *Johann Calvin, seine Kirche und sein Staat in Genf*, I, II, Leipzig 1869, 1899-
- F. W. Kantzenbach, *Die Reformation in Deutschland und Europa* (Evangelische Enzyklopädie 9), Gütersloh 1965.
- *Strukturen in der Ekklesiologie des älteren Luther*. Ein Beitrag zur reformatorischen Lehre von den 'notae ecclesiae', in: *Luther-fahrbusch* 1968, S. 48-77.
- H. Karpp, *Fides infantium und fides puerorum*, in: *ThPr* 3 (1968), S. 354-363-
- W. Kickel, *Calvins Predigten über Micha*. Eine Buchbesprechung (J. Calvin, *Predigten über das Buch Micha*, hrsg. v. J.-D. Benoit, in: *Supplementa Calviniana*, V, Neukirchen-Yluyn 1964), in: *RKZ* 107 (1966), S. 154 f.
- R. M. Kingdon, *The economic behaviour of ministers in Geneva in the middle of the sixteenth Century*, in: *ARG* 50 (1959), S. 33-39.
- *Geneva and the consolidation of the French Protestant movement 1564-1512*. A contribution to the history of Congregationalism, Presbyterianism, and Calvinistic resistance theory, Madison-Geneva 1967.
- O. Kirn, s.v. *Melanchthon*, *RE*, XII, S. 513-548.
- M. D. Knowles, *De kerk in de middeleeuwen*, II (*Geschiedenis van de kerk*, onder redactie van L. J. Rogier e.a., IV), Hilversum 1968.
- K. Koch, *Studium Pietatis. Martin Bucer als Ethiker* (Beiträge zur Geschichte und Lehre der Reformierten Kirche 14), Neukirchen 1962.
- W. Köhler, *Zürcher Ehegericht und Genfer Konsistorium*, I, II (Quellen und Abhandlungen zur schweizerischen Reformationsgeschichte, II. Serie, 7, 10), Leipzig 1932, 1942.
- W. Kolffhaus, *Die Seelsorge Johannes Calvins* (Beiträge zur Geschichte und Lehre der Reformierten Kirche 5), Neukirchen 1941.
- *Vom christlichen Leben nach Calvin* (Beiträge zur Geschichte und Lehre der Reformierten Kirche 7), Neukirchen 1949.
- J. Koopmans, *Hel oudkerkelijk dogma in de reformatie, bepaaldelijk bij Calvijn*, Wageningen 1938.
- M. J. J. P. de Kroon, *De eer van God en het heil van de mens*. Bijdrage tot het verstaan van Johannes Calvijn naar zijn Institutie, Roermond 1968.
- Th. C. de Kruijf, *De pastorale brieven* vertaald en toegelicht, Roermond-Maaseik 1966.
- H.-W. Krumwiede, *Zur Entstehung des landesherrlichen Kirchenregiments in*

- Kursachsen und Braunschweig-Wolfenbüttel* (Studien zur Kirchengeschichte Niedersachsens 16), Göttingen 1967.
- *Reformation und Kirchenregiment*, in: J. Lell - H. Schultze (Hrsg.), *Thema Reformation*. Ein Vorbereitungsheft für Kirche und Schule, Hamburg 1967, S. 28-35.
 - W. Krusche, *Das Wirken des Heiligen Geistes nach Calvin* (Forschungen zur Kirchen- und Dogmengeschichte 7), Göttingen 1957.
 - *Die Theologie Calvins*, in: J. Rogge (Hrsg.), *Johannes Calvin 1509-1564*. Eine Gabe zu seinem 400. Todestag, Berlin 1963, S. 27-46.
 - W. Kunkel, *Geschiedenis van het romeinse recht* (vert. R. de Lauwere; Aula 235), Utrecht-Antwerpen 1965.
 - K. Kupisch, *Johannes Calvin*, in: K. Kupisch, *Durch den Zaun der Geschichte*, Beobachtungen und Erkenntnisse, Berlin 1964, S. 117-124.
 - H. H. Kuyper, *De opleiding tot den dienst des Woords bij de gereformeerden*. I: Inleiding-Geschiedenis, 's-Gravenhage 1891.

 - A. Lang, *Der Evangelienkommentar Martin Butzers und die Grundzüge seiner Theologie*, Leipzig 1900.
 - *Johannes Calvin*. Ein Lebensbild zu seinem 400. Geburtstag am 10. Juli 1909, Leipzig 1909.
 - F. Lau, *Luther* (Sammlung Göschen 1187), Berlin 1959.
 - *Melanchthon und die Ordnung der Kirche*, in: W. Elliger (Hrsg.), *Philipp Melanchthon*. Forschungsbeiträge zur 400. Wiederkehr seines Todestages dargeboten in Wittenberg 1960, Göttingen 1961.
 - F. Lau und E. Bizer, *Reformationsgeschichte Deutschlands bis 1555* (*Die Kirche in ihrer Geschichte*, hrsg. v. K. D. Schmidt und Ernst Wolf, III, Lieferung K), Göttingen 1964. F. Lau behandelt de geschiedenis tot 1532 en E. Bizer de periode 1532-1555.
 - H. Ch. Lea, *De inquisitie in de middeleeuwen* (vert. S. C. J. Funneman-Stevens; Aula 296), Utrecht-Antwerpen 1966.
 - H. Lecoultre, *La conversion de Calvin*. Etude morale, in: *RThPh* 23 (1890), p. 5-30.
 - J. A. C. van Leeuwen, *Het evangelie naar Markus opnieuw uit den grondtekst vertaald en verklaard* (Korte verklaring der Heilige Schrift met nieuwe vertaling), Kampen 1935².
 - A. Lefranc, *La jeunesse de Calvin*, Paris 1888.
 - A. F. N. Lekkerkerker, *Kanttekeningen bij het hervormde dienstboek*. IV: *Openbare belijdenis, opzicht en tucht, ambt en bediening*, 's-Gravenhage 1956.
 - E. G. Leonard, *Histoire générale du protestantisme*, I, Paris 1961.
 - R. Ley, *Kirchenzucht bei Zwingli*, (Quellen und Abhandlungen zur Geschichte des schweizerischen Protestantismus 2), Zürich 1948.
 - H. Liermann, *Luther ordnet seine Kirche*, in: *Luther-Jahrbuch* 1964, S. 19-46.
 - S. van der Linde, *De leer van den Heiligen Geest bij Calvijn*, Utrecht 1943.

- *De nadere reformatie en de zending*, in: *TbeolRef* 10 (1967), blz. 5-16.
- F. H. Littel, *The anabaptist view of the church. A study in the origins of sectarian protestantism*, Boston 1957².
- *New light on Butzer's Significance*, in: F. H. Littel (ed.), *Reformation Studies. Essays in honor of R. H. Bainton*, Richmond (Virg) 1962, p. 145-167.
- G. W. Locher, *Wandlungen des Zwingli-Bildes*, in: *VoxTheol* XXXII (1961-1962), blz. 169-186.
- B. Lohse, *Kirchengeschichte*, in: C. Westermann (Hrsg.), *Theologie*. VI x 12 Hauptbegriffe, Stuttgart-Berlin 1967, S. 129-183.
- *Die Privatbeichte bei Luther*, in: *KuD* 14 (1968), S. 207-228.
- J. Mackinnon, *Calvin and the Reformation*, New York 1962².
- L. Th. Maes, s.v. *Vogelrijverklaring*, *WPE*, XVIII, blz. 224 v.
- J. W. Marmelstein, *Étude comparative des textes latins et français de l'Institution de la religion chrétienne par Jean Calvin*, Groningue 1923.
- W. Maurer, *Typen und Formen aus der Geschichte der Synode*, in: F. Hübner (Hrsg.), *Schriften des theologischen Konvents Augsburgischen Bekenntnisses* 9, Berlin 1955, S. 78-99-
 — *Die Entstehung des Landeskirchentums in der Reformation*, in: W. P. Fuchs (Hrsg.), *Staat und Kirche im Wandel der Jahrhunderte*, Stuttgart-Berlin-Köln-Mainz 1966, S. 69-78.
- G. May, s.v. *Infamie*, *LThK*, V, Sp. 667.
- J. T. McNeill, *The history and character of Calvinism*, New York 1954.
- H. W. Meihuizen, *Het begrip restitutie in het noordwestelijk dooperdom*. Openbare les gegeven bij de aanvaarding van het lectoraat in de mennonica aan de kweekschool der Algemene Doopsgezinde Sociëteit, Haarlem 1966.
- J. Meyhoffer et J. Pétremand, *Farel à Montbéliard et à Strasbourg (1524-1526)*, in: *Farel*, p. 131-167.
- B. Moeller, *Reichsstadt und Reformation* (Schriften des Vereins für Reformationsgeschichte 180), Gütersloh 1962.
 — *Zur Reformationsgeschichte*, in: *Verkündigung und Forschung. Beihefte zu 'Evangelische Theologie'*. Heft 1: *Zur Kirchengeschichte*, hrsg. v. G. Kretschmar, B. Moeller u. K. Scholder, München 1968, S. 65-95.
- K. Mörsdorf, *Die Rechtssprache des Codex iuris canonici*. Eine kritische Untersuchung, Paderborn 1937 (Nachdruck 1967).
 — s.v. *Disziplin, kirchliche*, *LThK*, III, Sp. 426-428.
- J. Moltmann, *Erwählung und Beharrung der Gläubigen*, in: J. Moltmann (Hrsg.), *Calvin-Studien* 1959, Neukirchen 1960, S. 43-61.
- E. W. Monter *Calvin's Geneva* (New dimensions in history. Series: Historical cities), New York-London-Sydney 1967.
- R. J. Mooi, *Het kerk- en dogmahistorisch element in de werken van Johannes Calvijn*, Wageningen 1965.
- E. Mühlhaupt, *Die Predigt Calvins, ihre Geschichte, ihre Form und ihre*

- religiösen Grundgedanken* (AKG 18), Berlin 1931.
- E. F. K. Müller, s.v. *Kirchenzucht in der reformierten Kirche*, RE, X, S. 485-492.
- K. Müller, *Die Anfänge der Konsistorialverfassung im lutherischen Deutschland*, in: K. Müller, *Aus der akademischen Arbeit*. Vorträge und Aufsätze, Tübingen 1930, S. 175-190.
- W. O. Münter, *Begriff und Wirklichkeit des geistlichen Amtes* (Beiträge zur evangelischen Theologie 21), München 1955.
- H. Naef, *Les origines de la Réforme a Gen'ève*. La cité des évêques. L'Humanisme. Les signes précurseurs. Genève-Paris 1936.
- W. Nagel, *Probleme der Konfirmation*. Historische Entwicklung und Vollzug in der Praxis (Aufsätze und Vorträge zur Theologie und Religionswissenschaft 9), Berlin 1959-
- D. Nauta, *Augustinus en de reformatie* in: A. Sizoo en D. Nauta, *Augustinus*. Redevoeringen in de zitting van den senaat der Vrije Universiteit ter herdenking van den geboortedag van Augustinus gehouden op 12 november 1954, Kampen z.j., blz. 23-44.
- *Calvijn leidsman en voorbeeld*. Rede ter gelegenheid van den vijfenzeventigsten gedenkdag van de stichting van de Vrije Universiteit op donderdag 20 oktober 1955, Kampen 1955.
 - *Calvijn en zijn academie in 1559*, in: D. Nauta, H. Smitskamp, A. D. R. Polman en G. Brillenburg Wurth, *Vier redevoeringen over Calvijn*, Kampen 1959, blz. 3-21.
 - *Calvijn en zijn gemeente*, in: *Zicht op Calvijn* (Christelijk Perspectief 7), Amsterdam 1965, blz. 103-141.
 - *Cdvijsns afkeer van een schisma*, in: *Ex auditu Verbi*. Theologische opstellen aangeboden aan Prof. Dr. G. C. Berkouwer ter gelegenheid van zijn vijfentwintigjarig ambtsjubileum als hoogleraar in de faculteit der godgeleerdheid van de Vrije Universiteit te Amsterdam, Kampen 1965, blz. 131-156.
 - *Calvijn en de staatkunde*, Den Haag z.j.
 - s.v. *Inquisitie*, *ChrEnc*, III, blz. 615 v.
 - s.v. *Pollanus*, *ChrEnc*, V, blz. 480.
 - s.v. *Unitariërs*, *ChrEnc*, VI, blz. 433 v.
 - s.v. *Visitatie*, *ChrEnc*, VI, blz. 496.
- Chr. Neff, s.v. *Bann*, *MennL*, I, S. 115 ff.
- s.v. *Gemeindezucht*, *MennL*, II, S. 63 f.
- W. Niesei, *Calvin-Bibliographie 1901-1959*, München 1959.
- *Wesen und Gestalt der Kirche nach Calvin*, in: *EvTheol* 3 (1936), S. 308-330.
 - *Die Aufgabe der Kirchenzucht*, in: W. Niesei, *Gemeinschaft mit fesus Christus*. Vorträge und Voten zur Theologie, Kirche und ökumenischen Bewegung, München 1964, S. 154-169.

- *Die Konfirmation nach einem reformatorischen Formular*, in: W. Niese, *Gemeinschaft mit Jesus Christus*, S. 144-153.
- *Das Evangelium und die Kirchen*. Ein Lehrbuch der Symbolik, Neukirchen 1960².
- *Die Theologie Calvins*, München 1957².
- Th. Niggel, s.v. *Nektarios*, *LThK*, VII, Sp. 874.
- W. Nijenhuis, *Calvinus oecumenicus*. Calvijn en de eenheid der kerk in het licht van zijn briefwisseling (Kerkhistorische **Studien** 8), 's-Gravenhage 1959.
- K. Nitzschke, s.v. *Dekan, Dechant, Decanus*, *EKL*, I, Sp. 854 f.

- J. Pannier, *Calvin à Strasbourg* (Cahiers RHPHR 12), Strasbourg 1925.
 - *Les origines de la Confession de foi et de la Discipline des Églises Réformées de France*. Étude historique (Études d'histoire et de philosophie religieuses publiées par la faculté de théologie protestante de l'Université de Strasbourg 32), Paris 1936.
- J. Pétremand, *L'Apparition de Farel en terre neuchâteloise: la réformation de la ville de Neuchâtel (1529-1531) et l'évangélisation de la seigneurie de Valangin (1530-1538)*, in: *Farel*, p. 206-258.
 - *Les débuts du ministère à Neuchâtel de 1538 à 1545*, A-B, in: *Farel*, p. 421-470, 512-550.
- E. Pfisterer, *Calvins Wirken in Genf*. Neu geprüft und in Einzelbildern dargestellt (Zeugen und Zeugnisse 5), Neukirchen 1957.
- R. Pietz, *Die Gestalt der zukünftigen Kirche* (Calwer Hefte 79), Stuttgart 1959.
- F. Pijper, *Beknopt handboek tot de geschiedenis des christendoms*, 's-Gravenhage 1924.
- G. Pikkemaat, *Regenten en magistraten*, Alphen aan den Rijn 1967.
- W. M. Plöchl, s.v. *Clericus*, *LThK*, II, Sp. 1232 f.
 - *Geschichte des Kirchenrechts*. I: *Das Recht des ersten christlichen Jahrtausends. Von der Urkirche bis zum grossen Schisma*. II: *Das Kirchenrecht der abendländischen Christenheit 1055 bis 1517*, Wien-München 1960², 1962².
- J. Plomp, *Presbyteriaal - episcopaal?* Kampen 1967.
- G. J. van de Poll, *Martin Bucer's liturgical ideas*, Assen 1954.
- A. D. R. Polman, *Onze Nederlandsche geloofsbelijdenis*, III, IV, Franeker z.j.
 - *De praedestinatieleer van Augustinus, Thomas van Aquino en Calvijn*, Franeker 1936.
- R. R. Post, *Kerkgeschiedenis van Nederland in de middeleeuwen*, I, Utrecht-Antwerpen 1957.
- L. Praamsma, *Calvijn*, Wageningen z.j.

- K. Rahner, s.v. *Sünde* (V. Dogmatisch), *LThK*, IX, Sp. 1177-1181.
- J. Rath, s.v. *Vienne* (2), *LThK*, X, Sp. 779 f.
- K. Reuter, *Das Grundverständnis der Theologie Calvins unter Einbeziehung*

- ihrer geschichtlichen Abhängigkeiten*, I (Beiträge zur Geschichte und Lehre der Reformierten Kirche 8), Neukirchen 1963.
- P. J. Richel, *Het kerkbegrip van Calvijn*, Utrecht 1942.
- H. N. Ridderbos, *De apostoliciteit der kerk volgens het Nieuwe Testament*, in: *De apostolische kerk*. Theologische bijdragen ter gelegenheid van het honderdjarig bestaan der *Theologische Hogeschool van de Gereformeerde Kerken in Nederland*, Kampen 1954, blz. 39-97.
- *Het evangelie naar Mattheüs* opnieuw uit den grondtekst vertaald en verklaard (Korte verklaring van de Heilige Schrift met nieuwe vertaling), II, Kampen 1954².
- • *Paulus*. Ontwerp van zijn theologie, Kampen 1966.
- *De pastorale brieven* (Commentaar op het Nieuwe Testament), Kampen 1967.
- K. Rieker, *Grundsätze reformierter Kirchenverfassung*, Leipzig 1899-
- A. Rilliet & Th. Dufour, *Le Catéchisme français de Calvin, publié en 1537, réimprimé pour la première fois d'après un exemplaire nouvellement retrouvé et suivi de la plus ancienne Confession de l'Eglise de Genève avec deux notices*, Genève 1879-
- A. M. Ritter und G. Leich, *Wer ist die Kirche? Amt und Gemeinde im Neuen Testament*, in der Kirchengeschichte und heute, Göttingen 1968.
- F. Rörig, *Die europäische Stadt und die Kultur des Bürgertums im Mittelalter*. (Kleine Vandenhoeck-Reihe 12-13-13a), Göttingen 1964.
- J. Rogge, *bespreking van K. Reuter, Das Grundverständnis der Theologie Calvins*, I, Neukirchen 1963, in: *ThLZ* 90 (1965), Sp. 686-688.
- G. Th. Rothuizen, *Primus usus legis*. Studie over het burgerlijk gebruik van de wet, Kampen 1962.
- A. A. van Ruler, *Das Leben und das Werk Calvins*, in: J. Moltmann (Hrsg.), *Calvin-Studien* 1959, Neukirchen 1960, S. 84-94.
- F. L. Rutgers, *Het kerkrecht in zoover het de kerk met het recht in verband brengt*, Amsterdam 1894.
- *De beteekenis der gemeenteleden als zoodanig volgens de beginselen, die Calvijn, toen hij openlijk optrad, heeft ontwikkeld en toegepast*, Amsterdam 1906.
- *Verklaring van de kerkenordering van de nationale synode van Dordrecht van 1618-1619* (collegevoordrachten, bewerkt en uitgegeven door J. de Jong). IV (artt. 71-86): Van de censuur en kerkelijke vermaning, Rotterdam 1918.
- D. Schellong, *Calvins Auslegung der synoptischen Evangelien* (Forschungen zur Geschichte und Lehre des Protestantismus X, 38), München 1969.
- E. Schlink, *Theologie der lutherischen Bekenntnisschriften*, München 1948³.
- K. L. Schmidt, s.v. ἐκκλησία, *ThW*, III, S. 502-539-
- M. Schmidt, s.v. *Visitation*, *RGG*, VI, Sp. 1412 f.
- F. Schmidt-Clausing, *Zwingli* (Sammlung Göschen 1219), Berlin 1965.

- Ch. Schnetzler, *Les écrits du réformateur*, in: *Farel*, p. 36-47.
- H. W. Schraepler, *Die rechtliche Behandlung der Täufer in der deutschen Schweiz, Südwestdeutschland und Hessen 1525-1618* (bearbeitet von E. Fabian; Schriften zur Kirchen- und Rechtsgeschichte 4), Tübingen 1957.
- F. Schröter, *Calvins Bedeutung für Kirche und Theologie der Gegenwart*, in: J. Rogge (Hrsg.), *Johannes Calvin 1509-1564. Eine Gabe zu seinem 400. Todestag*, Berlin 1963, S. 72-97.
- L. Schummer, *Le ministère pastoral dans l'Institution Chrétienne de Calvin à la lumière du troisième sacrement* (Veröffentlichungen des Instituts für europäische Geschichte Mainz 39, Abteilung für abendländische Religionsgeschichte), Wiesbaden 1965.
- E. Sehling, s.v. *Kirchengewalt*, RE, X, S. 383-386.
— s.v. *Konsistorien, Konsistorialverfassung*, RE, X, S. 752-757.
- K. E. Skydsgaard, s.v. *Beichte*, EKL, I, Sp. 355-359.
- L. Smits, *Saint Augustin dans l'oeuvre de Jean Calvin. I: Étude de critique littéraire*, Assen 1957. II: *Tables de références augustiniennes*, Assen-Louvain-Paris 1958.
- R. Sohm, *Kirchenrecht. I: Die geschichtlichen Grundlagen* (Systematisches Handbuch der deutschen Rechtswissenschaft, VIII, 1), Leipzig 1892.
- E. Staehelin, *Das Buch der Basler Reformation*, Basel 1929.
— *Das theologische Lebenswerk Johannes Oekolampads* (Quellen und Forschungen zur Reformationsgeschichte 21), Leipzig 1939.
- E. Stricker, *Johannes Calvin als erster Pfarrer der reformierten Gemeinde zu Strassburg*. Nach urkundlichen Quellen, Strassburg 1890.
- R. Stupperich, s.v. *Bucer*, Martin, RGG, I, Sp. 1453-1457.
- H. Thimme, s.v. *Visitation*, EKL, III, Sp. 1669 f.
- T. F. Torrance, *Kingdom and church. A study in the theology of the Reformation*, Edinburgh-London 1956.
— *Calvins Lehre von der Taufe*, in: J. Moltmann (Hrsg.), *Calvin-Studien 1959*, Neukirchen 1960, S. 95-129.
- E. Troeltsch, *Die Soziallehren der christlichen Kirchen und Gruppen* (Gesammelte Schriften I), Tübingen 1912.
- H. Tüchle, *Reformatie* (*Geschiedenis van de kerk*, onder redactie van L. J. Rogier e.a., VI), Hilversum 1968.
- M. B. van 't Veer, *Catechese en catechetische stof bij Calvijn*, Kampen 1942.
— *Calvijn over de belijdenis des geloofs*, in de bundel: *De goede belijdenis*, Terneuzen 1947, blz. 13-30.
- H. Vorgrimler, s.v. *Anathema*, LThK, I, Sp. 494 f.
- W. Walker, *John Calvin, the organiser of reformed protestantism 1509-1564*, New York-London 1906.

- O. Weber, *Die Einheit der Kirche bei Calvin*, in: J. Moltmann (Hrsg.), *Calvin-Studien* 1959, Neukirchen 1960, S. 130-143.
- *Grundlagen der Dogmatik*, I, II, Neukirchen 1964³, 1962.
- *Kirchliche und staatliche Kompetenz in den Ordonnances ecclésiastiques van 1561*, in: O. Weber, *Die Treue Gottes in der Geschichte der Kirche*. Gesammelte Aufsätze, II, Neukirchen 1968, S. 119-130.
- J. R. Weerda, *Ordnung zur Lehre*. Zur Theologie der Kirchenordnung bei Calvin, in: J. R. Weerda, *Nach Gottes Wort reformierte Kirche* (Theologische Bücherei 23, Historische Theologie), München 1964, S. 132-161.
- H. B. Weijland, *Augustinus en de kerkelijke tucht*. Een onderzoek naar de grenzen van de kerk bij Augustinus tegen de achtergrond van het donatistisch schisma, Kampen 1965.
- F. Wendel, *L'Eglise de Strasbourg, sa constitution et son organisation 1532-1535*, Paris 1942.
- *Calvin. Sources et évolution de sa pensée religieuse* (Études d'histoire et de philosophie religieuses 41), Paris 1950.
- (J. Adam et) F. Wendel, *Le tribunal matrimonial de Zurich et le consistoire de Genève*. A propos d'un livre récent (1), in: *RHPPhR* 13 (1933), p. (448) 454-456 (bespreking van W. Köhler, *Zürcher Ehegericht und Genfer Konsistorium*, I, Leipzig 1932).
- J. C. Wenger, *Die dritte Reformation*. Kurze Einführung in Geschichte und Lehre der Täuferbewegung (amerikanischer Originaltitel: *Even unto Death*, Richmond, Virg. 1961, übers, v. R. Grossmann), Kassel 1963.
- Th. Werdermann, *Calvins Lehre von der Kirche in ihrer geschichtlichen Entwicklung*, in: *Calvinstudien*, Festschrift zum 400. Geburtstage Johann Calvins, unter Redaktion von Lie. Dr. Bohatec hrsg. v. der Reformierten Gemeinde Elberfeld, Leipzig 1909, S. 246-338.
- P. Wernle, *Calvin und Basel bis zum Tode des Myconius, 1535-1552* (Programm zur Rektoratsfeier der Universität Basel), Basel 1909.
- *Der evangelische Glaube nach den Hauptschriften der Reformatoren*. III: *Calvin*, Tübingen 1919.
- R. Will, *La première liturgie de Calvin*, in: *RHPPhR* 18 (1938), p. 523-529.
- Erik Wolf, *Ordnung der Kirche*. Lehr- und Handbuch des Kirchenrechts auf ökumenischer Basis, Frankfurt a. M. 1961.
- S. van der Woude, *Verguisd geloof*. De lotgevallen van Michaël Servet, martelaar der protestantse onverdraagzaamheid en Sebastiaan Castellio, apostel der godsdienstvrijheid, Delft z.j.
- J. Yoder, *Täuferium und Reformation in der Schweiz*. I: *Die Gespräche zwischen Täufnern und Reformatoren 1523-1538* (Schriftenreihe des Mennonitischen Geschichtsvereins 6), Karlsruhe 1962.
- S. B. J. Zilverberg, *Ketters in de middeleeuwen* (Fibulareeks 38), Bussum 1968.

LIJST VAN BIJBELPLAATSEN

	Blz.		Blz.
Num. 18 : 20.....	250	— 18 : 15 vv	3, 15 v., 23, 49, 51,
Deut. 5 : 16.....	129		75, 82, 86, 100, 107,
— 10 : 9.....	250		176, 269, 339, 360,
— 13 : 5.....	134		364
— 18 : 2.....	250	— 18:16	85 v., 88, 101
— 20.....	123	— 18 : 17.....	112, 339, 371
— 20 : 16-20.....	112	— 18 : 17 vv.....	82
— 23.....	123	— 18 : 18	75, 81, 83, 107, 114
— 23 : 18-20.....	230, 328	— 18 : 19.....	103
— 23 : 24-24 :5.....	76	— 18 : 20.....	64
— 24.....	123	— 26 : 74.....	38
— 24:10-13.....	327	Mark. 9 : 42-48	91
— 31 : 10 vv.....	209	Luk. 6 : 35.....	230
1 Sam. 11 : 6-10.....	129	— 11 : 52.....	73
Job 1.....	110	— 13 : 16.....	110
— 9 : 16-22.....	67	— 14 : 23.....	40
Ps. 2:12.....	134	— 17 : 3.....	101
— 45.....	262	— 19 : 22.....	299
Jes. 49 : 23.....	134	Joh. 8 : 47.....	284
Jer. 32 : 32.....	129	— 17 : 15.....	112
Ezech. 3:17 v v.....	16 v.	— 20 : 22 vv.....	82
— 3 : 18.....	117	— 20 : 23.....	75
— 33 : 8.....	117	Hand. 2 : 24.....	261
— 34 : 16.....	37	— 5 : 1 vv.....	135
Joël 2 : 6.....	67	— 13 : 11.....	135
Amos 2 : 12.....	131	— 20 : 18.....	255
— 2 : 13.....	133	— 20 : 20.....	97, 101, 127
		Rom. 10 : 17.....	329
		— 11 : 36.....	120
Matth. 3 : 12.....	360	— 12 : 8.....	83, 85
— 5 : 23.....	74	— 13 : 4.....	134
— 9 : 29.....	114, 364	1 Kor. 4:3.....	254
— 13 : 24 vv.....	337, 360	— 5.....	24, 114, 146 v.
— 13 : 41.....	91 v.	— 5 : 1 vv.....	16 v., 38
— 13 : 47 vv.....	360	— 5 : 3 - 7.....	79
— 16 : 19.....	73, 75, 82, 107, 339	— 5 : 4.....	89, 103
— 18.....	18, 20, 51, 84, 102 v., 107,	— 5 : 5.....	10, 110, 118
	146, 359	— 5 : 6.....	118
— 18:6.....	92	— 5 : 9.....	112
— 18 : 6 vv.....	91	— 5 : 9 v.....	112
— 18:15	23, 77, 91, 94, 100 w.,	— 5 : 10.....	71, 113
	170, 341, 364, 371	— 5 : 11	90, 94, 106, 112, 118

Biz.	Biz.
— 5 : 12.....71	Filipp. 2 : 10..... 333
— 5 : 13.....132	Kol. 1 : 24.....117
— 6 : 1 vv.....38	1 Thess. 5 : 12.....254
— 6 : 10.....94	2 Thess. 3 : 14 ... 16 v., 102, 104, 112 v., 118, 120
— 10 : 1-5.....337	— 3 : 15.....76 v., 108, 113
— 11 : 23.....235	1 Tim. 1.....146 v.
— 11 : 28.....340, 371	— 1 : 9 V.....94
— 11 : 28 V.....119	— 1 : 19 V.....122
— 12 : 10.....135	— 1 : 20.....110, 134
— 12 : 28.....83, 151	— 2 : 1 V.....128
— 14.....60	— 2 : 2.....132, 134
— 14 : 26, 28.....286	— 2 : 13-15.....131
— 14 : 29.....96, 99, 258 v.	— 3 : 1-4.....254
— 15 : 24.....360	— 3 : 1-7.....264
2 Kor. 2.....114	— 5 : 1 V.....329 v.
— 2 : 6.....77, 113 v.	— 5 : 17.....83
— 2 : 7.....77, 113, 363	— 5 : 17-20.....253, 340
— 8 : 9 w.....220	— 5 : 19.....254, 299
— 10 : 4.....102	— 5 : 20 ... 102, 116, 176, 253 v., 269, 339 v., 364
— 10 : 4 V.....73	— 6 : 13-16.....255
— 10 : 6.....75, 110	2 Tim. 2 : 19.....64, 108
— 12 : 7.....110	Titus 1 : 5-9.....264
Gal. 1 : 6.....38	— 3 : 9.....98
— 2 : 11-16.....284	— 3 : 10.....96, 101, 133, 135
— 2 : 14.....102	Jac. 5 : 16.....74
— 2 : 15-21.....284	1 Petr. 3 : 21.....51
— 3 : 24.....325	— 5 : 2 V.....251
Ef. 4 : 2 vv.....79	— 5 : 3.....250
— 4 : 3.....78	2 Joh. : 10.....16
— 4 : 16.....332	
— 4 : 20.....98, 324	
— 5 : 25 V.....117	

REGISTER

- Aäron 35
 Adams, J. L. 332
 Aktion oder Brauch des Nachtmahls (1525) 26
 Alexander (1 Tim. 1 : 20) 110, 134
 Althaus, P. 22, 337 v.
 Ambrosius 71, 83
 Ameaux, P. 202, 224, 298
 Amsterdam 137
 Anabaptisten, zie: Dopers
 Ananias 135
 Ancyra, concilie van (314) 78
 André, N. 221
 Anrieh, G. 35 v., 40, 42 vv., 58, 84, 156 v., 320, 333
 Anthoyne, Maître 223 v.
 Antitrinitariërs 13
 Apologie van de Augsburgse confessie (1531) 20 vv.
 Appenzell 337
 Arius 96, 135
 Articles (1537) 8, 12, 62, 68 vv., 84, 94 v., 98, 105 v., 109, 116, 120, 125, 127, 144-152, 163, 172, 176, 178 v., 183 v., 237, 263, 342, 345, 354, 365
 Art. fac. theol. Paris. (1543) 100, 107
 Artois 156
 Arts, J. des 229
 Asa 150
 Athanasianum 256
 Augsburg 165
 Augsburgse confessie (1530) 20 vv.
 Augsburgse interim (1548) 44
 Augustinus 12, 40, 66, 76 vv., 84, 91, 110, 134 v., 252, 319, 321, 360
 Auxerre 296

 Babylon 50
 Baduel, Cl. 173
 Bainton, R. H. 135
 Bakhuizen van den Brink, J. N. 46
 Baiard, J. 166, 351
 Baldin, J. 243
 Bandiere 236

 Bardet, F. 226
 Barion, H. 4
 Baron, H. 133
 Barrois, G. A. 247 v., 328
 Barrois, J. 238
 Barth, P. 7, 10
 Basler Konfession (1534) 34
 Baud, J. 293, 311, 315
 Bauer, K. 163
 Bauke, H. 111
 Baum, J.-G. 48
 Baum, W. 10
 Baume, P. de la 139
 Bavinck, H. 64, 93
 Bazel 9, 13, 25, 30, 32 vv., 45 v., 48 v., 57 v., 142, 154, 189, 205 v., 235, 322, 334 vv., 362
 Beaulieu, Cl. Thissier de 231
 Beauxlieux, Ph. de 315 v.
 Béguin, F. 298
 Bellardi, W. 35, 41, 44 v., 58, 333
 Benoit, J.-D. 10, 78, 81, 120, 139, 357 v.
 Benrath, K. 5
 Bergier, J.-F. 12, 141, 311
 Berkhof, H. 67
 Berkouwer, G. C. 92 v., 95, 107
 Bern 28, 33, 35, 45 vv., 49 v., 57, 137, 139, 141, 154, 186, 205 v., 288 v., 291, 295 vv., 299, 307, 309, 314, 336
 Bernard, J. 166, 179, 300 v., 315
 Bernard van Clairvaux 319
 Berner Synodus (1532) 48
 Berthelier, Ph. 203, 215
 Berthollet, A. 224
 Beza, Th. 70, 111, 126, 144, 194, 200, 214, 217, 222, 231, 275, 282, 284 v., 290, 310, 313, 322
 Biéler, A. 222, 230 v., 327, 329, 332
 Bienne 154
 Biesterveid, P. 199
 Bizer, E. 22
 Blanchier, M. 231
 Blanke, F. 28, 51, 53, 285
 Bioesch, E. 46 v., 57

- Bockwoldt, G. 67, 108
 Bodin, J. 308
 Bohatec, J. 5, 12, 16, 67, 72, 84, 86 vv., 111, 122, 129 vv., 142, 336, 339
 Bohren, R. 110
 Boisset, J. 319
 Bolsec, H. 136, 233 v., 284, 306 v., 365
 Bonivard, F. 144, 215, 227 v., 247
 Bonna, J.-Ph. 215, 217 v., 225, 227, 236
 Boon, R. 36 w., 42, 44
 Borgeaud, Ch. 142
 Bornkamm, H. 17 vv., 25, 41 v., 44, 53, 133, 136
 Bos, F. L. 64, 69
 Bossey 294
 Bossey, F. 229
 Bouma, C. 340
 Bourgeois (van Genève) 137 v., 172, 199, 245, 309
 Bourgoing, F. 173, 230, 291, 311
 Bouvier, A. 28, 30, 35, 313
 Bouwman, H. 6, 110, 236
 Brayard, J. Ie 226
 Brés, G. de 126
 Briancon 233
 Brillenburg Wurth, G. 324
 Brully, P. 162
 Brunner, E. 97, 338 v.
 Brunner, P. 97
 Bucer, M. 13, 35 w., 45, 58, 74, 84, 127, 157, 159, 162, 319 vv., 333, 335, 350, 352, 362
 Büchsel, F. 110
 Bugenhagen, J. 17, 74
 Bullinger, H. 13, 23 vv., 33, 35, 50, 57, 81, 119, 156, 205 v., 322, 362 v.
 Buren, I. van 304

 Calvin, A. 215
 Calvin, J. 5 vv., 26, 28 v., 34 v., 38, 40, 44 v., 50 v., 60 v., vervolgens passim
 Calvinisten 67
 Campenhausen, H. von 340
 Capito, W. 44, 48, 165
 Caroli, P. 74, 127, 149, 161, 165, 256, 258
 Carthago, synoden van (390, 397) 115
 Castellio, S. 234, 261 vv., 283 v., 292, 314, 316
 Caswell, R. N. 84
 Catechismus 1537 94, 99, 106, 109, 116, 119, 129, 143, 149 v., 178, 255, 275, 330, 334
 Catechismus (latijnse) 1538 143, 150, 153, 330, 334
 Catechismus Genevensis 63 w., 69 w., 70, 83, 105, 120, 261, 275, 287, 327
 Cauvin, Ch. 80
 Cauvin, G. 80
 Céligny 210, 288, 293, 316
 Chablais 288
 Chalcedon, concilie van (451) 252
 Chalcedonense (451) 128
 Champel 209
 Champereau, A. 166, 179, 295 vv., 309, 313 w.
 Chauvet, R. 173, 225, 291, 317
 Chenevière, M.-E. 130 v., 190, 208
 Chicand, A. 309
 Choisy, E. 130, 154, 182, 189, 216, 352
 Christlicke Ordinancien (1554) 69, 126, 162
 Chrysostomus 78, 110, 117
 Citoyens (van Genève) 137 v., 140, 172, 199, 366
 Coccejus, J. 6
 Codex Iuris Canonici (1917-18) 62, 107
 Codex Iustinianus (534) 135
 Coenen, L. 341
 Coligny, F. de 226
 Colladon, N. 136, 144, 173, 230, 284, 290, 292, 322, 370
 Collonges, zie: Morel, F. de
 Cologny 209
 Comité Farel 49
 Confessie, Hongaarse (1562) 126
 Confessie, Nederlandse, zie: Confessio Belgica
 Confessie, Schotse (1560) 126
 Confessio Belgica (1561) 126
 Confessio Gallicana (1559) 126
 Confession (1537) 63, 94 v., 106, 178
 Confession de la Foy (1537) 116, 120, 126, 149
 Consensus Tigurinus (1549) 28, 121
 Constitution (Genève) (1908) 138
 Constitution Genevoise (1796) 138
 Conte, B. 242
 Cop, M. 173, 291
 Corajod, J. 222
 Corne, A. 206, 215, 281
 Cornélius, C. A. 149, 152 v., 155, 166, 179, 184, 186 vv., 213
 Corte, J. 232
 Couraut, E. 153
 Courvoisier, J. 37 v., 45 v., 99, 124, 127, 139, 283,
 Cramer, A. 219
 Cramer, S. 51

Cremer, H. 251
 Cugniez, L. 280
 Cunitz, E. 10
 Curtin, Cl. 226

 Cyprianus 76, 78, 83, 115, 254

 Dalphin, J. 223
 Dankbaar, W. F. 46, 69, 84 v., 130, 152,
 162, 267, 275
 Dardagny 281
 Darlod, D. 213
 Datheen, P. 33
 David 35, 326 v.
 Dee, S. P. 70
 Defernex, G. 221
 Denzinger, H. J. 107
 Dibelius, M. 340
 Dickel, G. 1, 2, 5
 Divonne 227
 Doerne, M. 19
 Dombois, H. 7
 Donatisten 20, 76 v., 134, 252, 336
 Dopers 13 v., 20, 23, 26, 30, 33, 41 v., 45,
 50 vv., 59 v., 76, 93, 119, 124 v., 127,
 136, 153, 231, 320, 333 vv., 340, 362 v.,
 370
 Douma, J. 98, 328
 Doumergue, E. 6 v., 67, 80, 122 v., 126,
 137 vv., 141, 144, 149, 154, 165, 187,
 203, 203 v., 208, 213, 217, 239 v., 354
 Draillans 289, 294 v.
 Dubois, G. 202
 Duc, P. le 283
 Diirr, H. 359
 Dufour, J. 315
 Dufour, Th., zie: Rilliet, J.
 Duitsland 22, 53 v., 56 v., 133, 136, 156,
 260, 321, 334 v., 352
 Dulcis, P. 226
 Duns Scotus 319
 Dupont, Cl. 173, 225, 280
 Dupont, R. 223

 Eaux-Vives 229
 Ecclesia, Ph. de 217, 230, 286, 288 v., 291,
 297, 301-309, 312 w., 355
 Egypte 50, 337
 Eichler, J. 251
 Eichmann, E. 78
 Elert, W. 326
 Elymas 135
 Engeland 35, 45
 Enoch, L. 173
 Erasmus, D. 353

 Erler, A. 2
 Escluse, P. de 1' 294, 315
 Essautier, M. 316
 Etrambrière 222
 Eunomius 96
 Ewers, H. 80
 Ezra 150

 Fabri, J. 280 v., 285, 309 vv.
 Fagerberg, H. 124
 Fagius, P. 45
 Falloys, drie gebrs.: N, Cl. en P. 305, 308
 Farel, G. 13, 48 vv., 127, 141 v., 144,
 153 vv., 157 vv., 164 v., 172, 243, 288,
 298, 300 v., 307, 310, 316, 354, 362
 Farner, A. 23 vv., 46, 51
 Farner, O. 23 vv., 27, 57, 283
 Fast, H. 13, 50 vv., 59 v., 337
 Fausel, H. 15 v., 19, 320
 Favre, familie 141, 215
 Favre, F. 141 v., 216, 246
 Favre, G. 241, 246
 Feenstra, Y. 260
 Feine, H. E. 1 vv., 184, 252
 Ferdinand van Habsburg 53
 Ferron, J. 138, 289, 291, 299 w., 310 vv.
 Fiezon 302
 Flatten, H. 4
 Foerster, W. 251
 Forma ac Ratio (1555) 126
 Formula concordiae (1577) 23, 337
 Franchises (1387) 139
 Francillons 299

 Frankfort a. d. Main 162 v., 165
 Frankrijk 30, 137, 139, 156, 246, 249, 302,
 357
 Frans I 27
 Frauenfeld, synode van (1529) 27
 Frederik II 3 vv.
 Freiburg (Zwitserland) 321
 Friedrich, O. 54
 Froment, A. 141

 Gagnet, A. le 229
 Gagneux, J. le 292
 Galaten 38
 Galiffe, J. B. 213, 216
 Gallars, N. des 173, 230, 281, 291
 Gallen, St. 154, 186, 337
 Gallen, synode van St. (1530) 26 v.
 Galli, G. 6, 65, 176, 235, 351
 Ganoczy, A. 10 v., 67, 80, 88, 121, 149 v.,
 153 v., 258, 319, 336, 349, 351
 Geiger, M. 34 v., 46, 338 v., 342

Gessendorf, P.-F. 138
 Gelasius I 107
 Geneston, M. de 295
 Genève 5 w., 13, 28 vv., 33, 44, 46, 48 v.,
 136, vervolgens passim
 Gensichen, H.-W. 107
 Genthod 297
 Gentiis, V. 136, 222, 365
 Gereformeerden 6, 86, 128
 Gex 296 v.
 Giant, Cl. de 165
 Glarus 186
 Glastonbury 163
 Glazik, J. 17, 19
 Göbell, W. 54
 Götze, R. 7 vv., 14 vv., 21, 78
 Graafland, C. 70
 Graffmann, H. 69 v.
 Grandjean, M. 315
 Grand-Saconnex 309
 Gratianus 182, 253
 Grebel, K. 51 v.
 Gregorius IX 5
 Greijdenus, S. 250 v.
 Groessen, H. van 107
 Groot D. J. de 323
 Grosheide, F. W. 114
 Grosser Katechismus (1529) 73, 330
 Grosses Sittenmandat (1530) 24 w.
 Gruet, J. 226 v., 240
 Grundmann, H. 5
 Grundmann, S. 7
 Guggisberg, K. 46 vv., 57
 Guhrt, J. 91
 Guillermins 124, 164, 254
 Gwalther, R. 33

 Habitants (van Genève) 137 vv.
 Hack, H. 54
 Haendler, K. 21
 Hagenau, godsdienstgesprek van (1540) 84,
 165
 Hagenbach, K. R. 32, 34
 Haller, B. 28
 Hartveit, G. P. 26
 Hashagen, J. 54 v.
 Hauck, A. 2
 Hauck, F. 251
 Heckel, J. 7
 Hedtke, R. 5, 69 v., 97 v., 118 w., 255,
 283, 325 v., 329 v., 332, 336, 342 w.
 Heinrich, G. 107
 Heppe, H. 128
 Herminjard, A.-L. 11, 74, 85, 124 v., 127,
 144, 149, 154 vv., 164 v., 179, 189, 213,
 236, 254, 288, 292 v., 330, 354
 Herzog, J. J. 30, 32
 Hessen 41, 45, 53
 Hessische kerkerde = Ziegenhainer Zucht-
 ordnung
 Heussi, K. 126, 134
 Heyer, H. 138 v., 173, 176, 184, 208, 229,
 264 vv., 269 vv., 278 vv., 282 v., 285,
 290, 292 w., 302, 309 v., 315 vv.
 Hittieten 15
 Hoffmann, G. 20, 260
 Hoffmann, M. 156
 Hoffmann, H. E. von 67
 Hogye, M. 6
 Holböck, C. 182
 Holl, K. 55 v., 150, 321 v., 335 v., 343,
 357, 370
 Hollweg, W. 29 v.
 Honorius III 3
 Hubmaier, B. 50 v.
 Hugonin, J. 227 v.
 Hutterieten 59
 Hymenaeüs (1 Tim. 1 : 20) 110, 134
 Hyperius, A. 128

 Iserloh, E. 17, 19
 Israël 50, 337
 Italië 137, 156, 357
 Iustiniano, J.-B. 222

 Jacobs, P. 105
 Jahr, H. 41, 126
 Jakob 108
 Jansen, J. 6
 Jaquet, J. 221 v.
 Jedin, H. 17, 19, 252
 Jeremias, J. 340
 Joden 32, 85, 134, 234
 Johan Frederik van Saksen 53
 Jonker, W. D. 330
 Josia 150
 Jou villers, De 33
 Jud, Leo 29
 Juda 150
 Judas 28 v.
 Jussy 285, 292, 298, 311
 Käsemann, E. 110
 Kampschulte, F. W. 6, 7, 144, 209, 213,
 216 v., 290
 Kantzenbach, F. W. 23, 51
 Karei V 55, 252, 352
 Karlstadt, A. 35
 Karpp, H. 67 v.
 Katharen 76, 336

- Kasseler Kirchenordnung (1539) 41
 Kickel, W. 111
 Kinder, E. 21
 Kingdon, R. M. 12, 30, 200, 214, 230, 241, 282, 292, 310, 313
 Kirn, O. 22
 Knowles, M. D. 5
 Knox, J. 126, 357
 Koch, K. 45
 Kögel, j. 251
 Köhler, W. 7, 24 v., 34, 43, 49, 53, 58 v., 104, 158, 162, 173, 177, 182 vv., 186, 188, 193, 203, 205, 208, 210 vv., 215 v., 218 vv., 222, 229, 241, 243, 245, 273, 291, 319 v., 322, 346, 348, 352, 356 v., 370, 372
 Kolfhaus, W. 98 v., 105, 357 v.
 Koopmans, J. 98
 Korinthe, korinthiërs 38, 103, 112, 114, 220
 Kroon, M. J. J. P. 121
 Kruijf, Th. C. de 340
 Krumwiede, H.-W. 54, 56
 Krusche, W. 70, 71, 97, 111, 121
 Krypto-katholieken 245
 Kümmel, W. G. 110
 Kunkel, W. 15
 Kupisch, K. 335 v.
 Kuyper, A. 325
 Kuyper, H. H. 283 v.
- Lambert, D. 288
 Lambert, J. 166
 Landru 224
 Lang, A. 36 v., 42, 65, 74, 142, 144, 154, 215, 218, 248, 333, 350
 Lau, F. 21 v., 53 vv.
 Lau, F.-Bizer E. 22, 53 vv.
 Laudiert, F. 252
 Lausanne 149, 280, 300, 301
 Lauterbach, A. 42
 Lautrey, A. de 235
 Lea, H. Ch. 5
 LeBel, A. 165
 Lecoultre, H. 80
 Leeuwen, J. A. C. van 91
 Lefranc, A. 80
 Leich, G. 137 v.
 Lekkerkerker, A. F. N. 42, 74, 235
 Leonard, E. G. 46, 85, 176, 184, 283
 Levrat, Cl. 231
 Ley, R. 7, 9 v., 23 vv., 33, 57
 Libertijnen (politieke) 107, 127, 142, 245, 357
- Libertijnen (spiritualistische) 142
 Liermann, H. 19
 Lietzmann, H. 110
 Linde, S. van der 71, 335
 Litteil, F. H. 41, 45, 50 vv., 59 v., 336
 Liturgia sacra (1551) 162 v.
 Locher, G. W. 27
 Lohse, B. 21, 74, 321
 Loi «institutionelle (1874) 138
 Londense kerkorden (1554, 1555) 126
 Luther, M. 7, 9, 10, 13, 14 vv., 23 v., 26, 38, 42, 44 vv., 52 vv., 67, 73 v., 80 v., 122, 128, 132, 136, 141, 162, 260, 319 vv., 325 v., 328, 330, 335, 337 v., 343, 350, 352, 362
 Lutherse confessionele ontwikkeling 23, 128
 Lyon 137, 141, 216, 222, 309
- Macard, J. 173, 280 v., 283
 Macedonius 96
 Mackinnon, J. 142, 144
 Maes, L. Th. 15
 Magnevin 231
 Manslagt 220, 312
 Mantz, F. 53
 Marburg 41
 Marek, J. à 128
 Mare, H.-Ph. de la 166, 179, 297 vv., 313, 315
 Maresius, S. 6
 Marmelstein, J. W. 10
 Marniere, J. 226
 Marot, C. 228
 Martinus V 4
 Maastricht, P. van 128
 Mathes, T. 227
 Maurer, W. 1, 55
 Maurits van Saksen 21
 May, G. 3
 McNeill, J. T. 27
 Meaux, synode van (845) 107
 Medici, De 141
 Mégret, A. 296 vv., 312 v., 315
 Meigret, L. 291
 Meihuizen, H. W. 13
 Melancthon, Ph. 13 vv., 28, 42, 53 vv., 74, 92, 162, 165, 258, 319, 323, 325, 349 v., 362
 Memmingen, conferentie te (1531) 36
 Merlin, J.-R. 292
 Mesquin, T. 244
 Metzsch, J. von 17
 Meyhoffer, J.-Pétremand, J. 48 v.
 Moche, P. 226 v.

- Moelier, B. 4, 7 v., 28, 36, 44, 46, 55 v.,
222, 321, 348, 352
- Moëns 243, 296
- Mörsdorf, K. 62
- Moltmann, J. 337
- Monathon, D. 225
- Monter, E. W. 137 vv., 173, 188, 218 v.,
245, 247 v., 290, 301, 315, 353, 356 v.
- Mooi, R. J. 76
- Moravië 231
- Moreau, S. 294 v., 310, 314 v.
- Morel, F. de (Sr. de Collonges) 173, 280
- Morély, J.-B. 30
- Morges 288, 315
- Mozes 35
- Mühlhaupt, E. 71
- Mühlhausen 154
- Müller, E. F. K. 330
- Müller, K. 22, 54
- Münter, W. O. 21, 86, 122, 320, 328, 330
- Müntzer, Th. 19
- Muller, S. 55
- Myconius, O. 13, 30 w., 45, 189, 362
- Naef, H. 137 vv., 141 vv., 247, 280
- Nagel, W. 42, 321, 335
- Natifs (van Genève) 138
- Nauta, D. 1, 5, 13, 124, 129 v., 132 w.,
156 vv., 163, 275, 319, 353, 358
- Naveta, M. 221
- Nederlanden, de 156
- Neff, Chr. 52, 335
- Nehemia 150
- Nektarios 1
- Nestorius 96
- Neuchâtel 14, 49 v., 300
- Neue Landsordnungen (1543) 21
- Neydens 294
- Nice 309
- Nicea, concilie van (325) 78
- Niesei, W. 10, 69 v., 83, 97, 125, 332
- Niggel, Th. 1
- Nijenhuis, W. 98, 123, 260, 263
- Ninaux, P. 138, 311, 314
- Nitzschke, K. 57
- Novatianen 76
- Noyon 80
- Oecolampadius, J. 13, 25, 30 w., 36, 45,
49, 58, 235 v., 319 vv., 333, 335 v., 350,
354 v., 362
- Offenburg 348
- Olevianus, C. 167, 200, 202, 244
- Oostenrijk 53
- Oost-Friesland 220, 312
- Orange, synode van (441) 115
- Ordonnances ecclésiastiques 12, 50, 68 v.,
77, 84 v., 90, 96, 106, 128, 163, 166-
209, 212 vv., 216, 236 v., 246, 263-279,
285, 290, 310, 312, 321, 339, 342,
345 vv., 355, 358, 366 vv.
- Ordonnances sur la police des eglises depen-
dantz de la Seigneurie de Genesve (1547)
68 v., 209 vv.
- Origenes 78
- Orléans 227
- Osias, Ph. = Ecclesia, Ph. de
- Pan, Cl. du 225
- Pannier, J. 9, 144, 156, 158
- Parent, N. 159 v., 163 v., 365
- Parijs 5 v., 27, 100, 294
- Passa, J. 210
- Paulus 29, 53, 71, 73, 76 v., 79, 83, 102 v.,
110, 112 vv., 116, 118 v., 123, 132,
134 v., 146, 175, 181, 197, 220, 225,
254 v., 258, 264, 286, 329 v., 359
- Pelagius 252
- Peney 281
- Perrin, A. 142, 166, 217, 240 v., 291 v.,
301, 305
- Perrin-Favre, F. 245
- Pertemps, Cl. 166
- Peter, R. 283 w., 287 v.
- Petit, N. 289, 314 v.
- Petit-Sacconnex 209
- Petremant, J. 220 v.
- Pétremand, J. 49 v., 127, 336
- Petrus 38, 102, 135, 261
- Pfisterer, E. 69, 136 v., 141, 167, 173,
175 v., 182 vv., 186 w., 195, 200, 202,
212 vv., 217, 239, 266, 268, 271, 273,
280, 289 v., 319
- Philippe, J. 153
- Philippin, J. 281
- Philips van Hessen 41, 53
- Piaget, A. 48 v., 354
- Piard, A. 202
- Picardië 156
- Pichard, J. 225
- Piémont 310
- Pietz, R. 22
- Pijper, F. 1
- Pikkemaat, G. 137
- Pirna 42
- Plato 319, 353
- Plöchl, W. M. 3 v., 93, 107, 182, 251
- Plomp, J. 354
- Poitiers 299

Polanus à Polansdorf, A. 128
 Polen 13
 Poll, G. J. van de 35, 42, 69
 Polman, A. D. R. 52, 111, 127 v., 258, 261
 Pont, Cl. du, zie: Dupont, Cl.
 Poppius, M. 220, 312, 346
 Porrai, A. 166
 Post, R. R. 2
 Poullain, V. 158, 162 v.
 Poupin, A. 228, 242, 245, 291, 297, 301, 306, 310, 315 vv.
 Praamsma, L. 155
 Pruisen 54

 Rahner, K. 93
 Ramus, P. 30
 Rath, J. 138
 Ratschlag (1525) 24, 26
 Reformationsmandat (1528) 46, 57
 Reformationsordnung (1529) 30, 57
 Régalis, J. 294
 Regensburg, godsdienstgesprek van (1541) 21 v., 84, 162, 165 v.
 Restitutionisten 13
 Reu, J. M. 42
 Reuss, E. 10
 Reuter, K. 97, 121, 319
 Rhône 137, 229, 231
 Richel, P. J. 65, 84, 126
 Ridderbos, H. N. 64, 110, 340
 Rieker, K. 67, 87 v.
 Rilliet, A. (A. Rilliet-Th. Dufour) 143 v., 149 v., 152 v.
 Ringon, E. 231
 Ritter, A. M. 137 v.
 Rive, G. de la 351
 Rörig, F. 137, 156
 Rogge, J. 319
 Rolle 288
 Romagna 5
 Romeinen 15
 Roset, Cl. 152, 166, 281
 Rothuizen, G. Th. 116, 325 v.
 Rubert 221
 Ruffi, P. 167
 Ruler, A. A. van 259, 323, 325, 335, 359
 Ruprechtsau 43
 Russin 280 v., 315
 Rutgers, F. L. 6, 8, 65, 106, 323

 Sadoletto, J. 125, 164, 253
 Saffira 135
 Saint-Victeur, Sr. de = Bonivard, F.
 Saint-André, J. de 173, 284

 Saint-Victeur (St. Victor) 247, 281
 Saksen 54, 55, 260
 Sam, K. 33
 Sanhedrin 83, 86
 Satigny 300, 315
 Sattler, M. 50
 Saunier, A. 288
 Savoye 138 v., 141 v., 288
 Schaffhausen 50, 154, 186, 205 v.
 Scharnschlager, L. 51, 60
 Schellong, D. 92, 337, 360
 Scheuner, D. 162
 Schikken 43
 Schleithemer artikelen (1527) 50 vv., 59 v. 336 v.
 Schlink, E. 22, 128
 Schmalkaldische artikelen (1537) 15, 18
 Schmidt, K. L. 64
 Schmidt, M. 54
 Schmidt-Clausing, F. 26 v.
 Schnabel, J. 45
 Schneider, J. 110
 Schnetzler, Ch. 48
 Schraepfer, H. W. 53
 Schröter, F. 358 v.
 Schultze, A. 55
 Schummer, L. 81, 111, 114
 Schwäbisch Gmünd 321
 Schwärmer 13, 19
 Schwarz, R. 296, 299
 Schwenckfeld, C. 22
 Schwenckfeldianen 13, 23
 Sehling, E. 22
 Servet, M. 133, 135 v., 365
 Sicilië 5
 Sigismund 138
 Silvester 253
 Simons, M. 51
 Sizoo, A. 67, 77, 83, 90
 Skydsgaard, K. E. 74
 Smits, L. 76, 84, 110, 319
 Sohm, R. 72, 86, 88, 121 v.
 Somerset, Lord (Edward Seymour) 257
 Spanje 156
 Spijker, W. van 't 321
 Spiritualisten 13, 20
 Staehelin, E. 25, 28, 30 vv., 36, 58, 74, 236, 333
 Straatsburg 6, 35 v., 40 w., 58, 74, 84, 124, 126, 156 vv., 295, 321 v., 353 v., 362 v., 365, 372
 Straatsburgse catechismus (1534) 42
 Straatsburgse kerkorde (1534) 41 w.
 Stricker, E. 156 vv.

- Strohl, H. 85
 Stupperich, R. 37, 40, 45
 Synopsis purioris theologiae 128
- Tacon, R. 225 v.
 Tappugnier, Cl. 223
 Tardif, H. 227
 Ternier 297
 Tertullianus 78
 Textor, B. 298
 Theodosius 71
 Thessalonica 71
 Thessalonicensen 254
 Thimme, H. 54
 Thomas van Aquino 353
 Thonon 295
 Timotheus 102, 340
 Tissot, P. 281, 304
 Torrance, T. F. 45, 67, 121, 319, 323, 336v.
 Touraine 294
 Treppereau, L. 288, 311, 316
 Troeltsch, E. 67, 111, 333 v., 336, 370
 Trolliet, J. 281
 Troyes 5
 Ttichle, H. 7
 Türken 134
 Uitgevers van de OS 78, 81
 Uitgevers van de OC 30, 48, 81, 142, 144,
 154, 164, 190, 204, 213, 219 v., 232,
 239, 246, 293 v., 298, 301, 315
 Ulm 33, 165
 Ulm, kerkorde van (1531) 43
 Ursinus, 2. 109, 128
- Vandel, P. 142, 217 v., 281
 Vandert, N., zie: Wandart, N.
 Vandoeuvres 286, 302, 306, 308
 Yeer, M. B. van 't 42, 69 v., 321
 Yegt, W. H. van der 98, 328
 Veigy 288
 Vesel 295
 Vienne 138
 Ville-la-Grand 297
 Viret, P. 50, 160, 166, 280, 288, 293,
 295 v. 298 v., 307
 Vittel, L. 228
 Vlaanderen 156
 Vlissingen, C. van 107
 Vorgrimler, H. 107
- Vulgata 250
- Waadtland 280, 288, 295
 Waalse kerk 282 v.
 Walenland 156
 Walker, W. 34, 138 v., 154, 206, 294, 296
 Wandart, N. 292 v., 310, 314 v.
 Wandée, zie: Wandart, N.
 Weber, O. 67 v., 77, 90, 93, 126, 128, 145,
 163, 188, 208 v., 260 v., 325 vv.
 Weerda, J. R. 88, 98, 126, 144, 189, 351,
 356 v., 372
 Weijland, H. B. 91, 93, 134, 321, 360
 Wendel, F. 6, 11, 35 v., 41 vv., 58, 65 v.,
 84, 111, 125, 127, 130, 142, 151, 156 v.,
 161 v., 166, 181, 187, 190, 319 v., 331
 Wenger, G. 228
 Wenger, J. C. 51 v., 60
 Werdermann, Th. 65, 84, 98, 144
 Wernle, P. 9, 11 v., 34, 84, 321, 334 v.
 Westphal, J. 260
 Will, R. 162
 Wittenberg 13, 17, 22, 44, 321, 335, 362
 Wohlenberg, G. 251
 Wolf, Erik 22, 54
 Worms 159 v.
 Worms, godsdienstgesprek van (1540-41)
 84, 165
 Woude, S. van der 7, 130
 Württemberg 7
 Wurth, G. B., zie: Brillenburg Wurth, G.
- Yoder, J. 50 v., 337
- Zacheüs 16
 Zell, M. 162
 Zevenburgen 13
 Ziegenhainer Zuchtordnung (1539) 41 v.
 Zilverberg, S. B. J. 5
 Zosinger gesprek (1532) 52
 Zucchi, F. 222
 Zürich 13, 24, 28 vv., 35, 46, 53, 56, 58,
 154 v., 158, 167, 172, 177, 181, 186,
 204 vv., 211, 245, 283, 320, 335, 353,
 362 v.
 Zwitserland 33, 46, 52, 136, 154, 165, 335,
 350, 362 v.
 Zwingli, H. 9 v., 13, 23 vv., 33, 36, 46, 51,
 56, 66, 81, 86, 119, 283, 285, 319 v.,
 322, 335, 348, 352 v., 362

CORRIGENDA

Blz. 76, aant. 95, r. 2: kartharen; moet zijn: katharen. Blz. 138, aant. 13, r. 10: Nineaux; moet zijn: Ninaux. Blz. 173, aant. 195, r. 4: Morel dit de Cologne; moet zijn: de Morel dit de Collonges. Blz. 360, r. 10: ambtelijke; moet zijn: ambteloze.

STELLINGEN

I

Voor het bestaan van de kerk 'en bon ordre' heeft Calvijn terecht de tucht zeer noodzakelijk geacht.

II

In zijn beschouwing van de excommunicatie kiest Calvijn positie tussen een minimaliserende opvatting: de excommunicatie is een niet al te ernstig te nemen oordeel van mensen, en een maximaliserende: de excommunicatie is een onherroepelijk prijsgeven aan het eeuwig oordeel.

III

Hoewel Calvijn nadrukkelijk de tucht als 'nota ecclesiae' heeft afgewezen, heeft ze mede onder zijn invloed als 'nota ecclesiae' vermelding gevonden in verschillende gereformeerde confessies.

IV

Calvijns positie in de kerk van Genève heeft een in hoge mate bisschoppelijk karakter gedragen.

V

De pogingen van L. Goumaz om in de door Calvijn voorgestane kerkinrichting 'démocratie' aan te wijzen, zijn niet geslaagd.

L. Goumaz, *Timothée ou le ministère évangélique d'après Calvin et ses commentaires sur le Nouveau Testament*, Lausanne, 1948, p. 22, 24, 34.

VI

De bladzijden die F. Heer in zijn *Sieben Kapitel aus der Geschichte des*

Schreckens wijdt aan Calvijn en de calvinisten getuigen van zoveel onbegrip en bevatten zoveel onjuistheden, dat ze een geschiedvorser en -schrijver onwaardig moeten worden genoemd.

F. Heer, *Sieben Kapitel aus der Geschichte des Schreckens*, Zürich o.J., S. 16 f.

VII

Hoe voorzichtig men zijn moet met het gebruik van de term 'de Reformatie' als collectivum, blijkt uit de volgende uitspraak van H. M. Kuitert: 'Rome stuurde de mensen achter de horizon van deze wereld vanwege het (slechts) 'natuurlijke' karakter van de wereld, de Reformatie stuurde haar mensen, zij het dan vanwege de zonde in de wereld, óók naar een plaats achter de horizon'. Het tweede lid van deze uitspraak gaat immers in elk geval ten aanzien van de reformator Calvijn niet op.

H. M. Kuitert, *Karaktertrekken van de nieuwere rooms-katholieke sociale ethiek*, in: *Wending* 24 (1969-70), blz. 150.

VIII

De opvatting van A. van Selms omtrent de 'kennis van goed en kwaad' in Gen. 2:9, 17; 3:5, 22: de kennis van 'alles', 'het doorschouwen van elk afzonderlijk fenomeen, onmiddellijk en tot op de grond', is niet houdbaar.

A. van Selms, *Genesis I*, Nijkerk 1967, blz. 52.

IX

Wanneer J. Sperna Weiland opmerkt: 'De vrede van het hart is op zijn hoogst iets wat mij bovendien geschonken wordt wanneer ik eerst het Koninkrijk Gods en zijn gerechtigheid zoek (Matth. 6 : 33)', miskent hij in de eerste plaats de vrede van het hart als een primaire gave van het Koninkrijk en gaat hij vervolgens geheel voorbij aan de interpretatie die de context geeft van de in Matth. 6 : 33 bedoelde toegift van het Koninkrijk.

J. Sperna Weiland, *Vrede*, in: *Rondom het Woord*. Theol. Etherleergang, 11 (1969), blz. 445.

X

Ten onrechte meent O. Cullmann voor zijn opvatting dat bij Paulus het denkbeeld van een praeëxistente hemelse mens zou voorkomen, steun te vinden in 1 Kor. 15 : 47.

O. Cullmann, *Die Christologie des Neuen Testaments*, Tübingen 1957, S. 172 f.

XI

Een deskundige op het gebied van het gereformeerde kerkrecht noemt men niet 'canonicus'.

XII

Ten onrechte beschouwt Dora Scheuner het kerkordelijk gedeelte van de *Liturgia sacra* als 'primam legem ecclesiasticam Calvini'.
OS, II, p. 325.

XIII

Het recht van meespreken in de zaken der kerk, dat toekomt aan alle leden van de kerk, dient primair te functioneren op plaatselijk niveau, onder meer omdat hiervan het meeste profijt, óók voor de zusterkerken en het kerkverband, is te verwachten.

XIV

Het verdient geen aanbeveling het nederlandse gereformeerde piëtisme aan te duiden met de term 'de nadere reformatie'.

XV

De poging van A. Hulsbosch om de volledige overeenstemming aan te tonen tussen de rooms-katholieke beschouwing van de vergoddelijking van Christus' menselijke natuur en het chalcedonense, is niet geslaagd.

A. Hulsbosch, *De genade in het Nieuwe Testament*, in: G. Kreling e.a., *Genade en kerk*. Studies ten dienste van het gesprek Rome-Reformatie, Utrecht-Antwerpen 1953, blz. 20-100.

XVI

De stelling van W. Pannenberg dat de joodse apokalyptiek en de daarin verwachte opwekking der doden aan het eind der dagen de verstaanshorizont bieden voor de opstanding van Jezus op de derde dag, steunt niet op het Nieuwe Testament.

W. Pannenberg, *Dogmatische Thesen zur Lehre von der Offenbarung*, in: W. Pannenberg (Hrsg.), *Offenbarung als Geschichte*, Göttingen 1965³, S. 107 f., 139 f.

XVII

De uitspraak van W. Pannenberg in zijn artikel *Geschichtstatsachen und christliche Ethik*, in: *Evangelische Kommentare* 1 (1968), S. 692 f.: '(Doch) wo die legalen Institutionen konstitutioneller und demokratischer Staaten zur Ermöglichung gesellschaftlicher Veränderung unzureichend sind oder in ihrer Funktionsfähigkeit durch Manipulationen herrschender Gruppen behindert werden, da kann auch unter Verhältnissen formaler Demokratie Revolution, also fundamentale Änderung der Gesellschaftsverfassung, ohne oder notfalls auch mit Gewalt, ethisch gerechtfertigt und unter Umständen sogar geboten sein', is onverantwoordelijk.

XVIII

Het is een omissie in het werk van J. Firet, *Het agogisch element in het pastoraal optreden*, Kampen 1968, dat er geen aandacht in geschonken wordt aan het nieuwtestamentische begrip ἐξέγχεiv.

XIX

Hoewel uitbreiding van het aantal ambten in de gereformeerde kerk op bijbelse gronden toelaatbaar moet worden geacht, is er nauwelijks door de kerk te verrichten dienstwerk denkbaar, dat niet tot het dienstwerk van één van de in die kerk bestaande ambten zou kunnen worden gerekend.

XX

Wanneer A. G. Honig Jr. de niet-christelijke religies als autosoterisch stelt tegenover het christelijk geloof met zijn heterosoteriologisch karakter, is dit godsdienstwetenschappelijk nauwelijks verifieerbaar, maar theologisch juist.

A. G. Honig Jr., *Meru en Golgotha*. De veelheid der verlossingswegen en de belijdenis aangaande Jezus Christus als de enige Verlosser, Franeker 1969, hoofdstuk I.

XXI

Het pleit doorgaans niet voor de wetenschappelijke kwaliteit van een geschrift wanneer er naar waarheid van wordt gezegd: het laat zich lezen als een roman.